

Cijena: 180 kn
ISBN 978-953-175-266-4

9 789531 752664

 press

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

I.

 press

**ŽIVJETI NA
KRIVOM PUTU**

svezak I.

Cijena: 180 kn
ISBN 978-953-175-266-4

9 789531 752664

 press

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

I.

 press

**ŽIVJETI NA
KRIVOM PUTU**

svezak I.

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
FF-PRESS

Za izdavača

prof. dr. sc. Miljenko Jurković

Urednice

prof. dr. sc. Milana Černelić
Marijeta Rajković, prof.
Tihana Rubić, prof.

Recenzenti

prof. dr. sc. Vitomir Belaj
prof. dr. sc. Jadranka Grbić

Lektura

Krunoslava Paripović, prof.
Marina Blagaić, prof.

Prijevodni sažetaka

doc. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević (engleski)
Blaženka Klemar, prof. (njemački)

Grafičko oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui
Ivanka Cokol

Naslovnica

Augustin Perić

Naklada

700 primjeraka

Tisak

AKD

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 673879.

ISBN 978-953-175-266-4

Tiskanje ove knjige novčano su pomogli Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

Uredile:

MILANA ČERNELIĆ

MARIJETA RAJKOVIĆ

TIHANA RUBIĆ

 FF press

Zagreb, 2008.

ZAHVALE

Zahvaljujemo se svima koji su sudjelovali u nastajanju ove monografije, u prvome redu, našim dragim kazivačima bez kojih život i kulturu Krivoga Puta ne bismo uspjeli uobličiti u knjigu. Nadalje, zahvaljujemo se autorima priloga koji su terenskim istraživanjima u razgovoru s Krivopučanima sva ta njihova znanja trajno dokumentirali i interpretirali u prikazima karakterističnih tema iz tradicijskoga i suvremenoga života te osobina njihova govora. Vrijedan doprinos dali su i autori povijesnih priloga o Krivopučanima i Bunjevcima općenito. Zahvaljujemo na podršci i savjetima našim recenzentima prof. dr. sc. Vitomiru Belaju s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i prof. dr. sc. Jadranki Grbić s Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

Tijekom višegodišnjih terenskih istraživanja, kao i u pripremi ove monografije, u radu su nas podržavali i bezrezervno nam pomagali na razne načine i djelatnici Gradskog muzeja Senj, kojima također iskazujemo zahvalnost, posebice ravnateljici Blaženki Ljubović, prof., Darku Nekiću, prof., nekadašnjem kustosu Muzeja, danas gradonačelniku grada Senja, te Melaniji Prpić. Trajnu zahvalnost dugujemo pokojnom Zlatku Modriću, gradonačelniku Senja naovdje nesto nedostaje, bilo bi dobro zamijeniti ovo sponzoriranju s financijskojom potporiom za jednoga naše terenskog istraživanja istraživanja na Krivome Putu.

Zahvalu dugujemo ustanovama i pojedincima koji su nam tijekom pripreme Monografije priskočili u pomoć: profesoru dr. sc. Dani Pejnoviću i suradnicima s Geografskog odsjeka na Prirodoslovno-matematičkome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na ustupanju topografskih karata za omot ove knjige; Berislavu Šimuniću, dr. vet. med. na stručnoj pomoći prilikom redakture priloga o pčelarstvu; Darku Nekiću, prof. i Željku Nekiću, predsjedniku Lovačkog društva *Jarebica* Senj, na stručnoj pomoći u redakturi priloga o lovu na divlje životinje. Zahvalni smo i gospodinu Mladenu Prpiću *Bradi* na provjeri točnosti podataka o kazivačima.

Svakim dolaskom u Krivi Put nezaobilazne su nam postaje bile gostionica *Luka* obitelji Tomljanović Čone u Podbilu i ljubazno ustupljeni apartmanski smještaj kod obitelji Vukelić *Devizinih*, kojima također zahvaljujemo. Zahvalni smo na susretljivosti i Josipu Šojatu, dogradonačelniku Grada Senja, Željku Tomljanoviću, predsjedniku Skupštine Turističke zajednice Grada Senja, i župniku Mili Čančaru.

Zahvaljujemo se izdavaču *FF-pressu*, posebice gospodinu Borisu Buiju voditelju *FF pressa*, izdavačke službe Filozofskog fakulteta, na tehničkoj i organizatorskoj podršci, te suizdavaču Gradskom muzeju Senj, što su prepoznali važnost ovog izdanja.

Tiskanje ove monografije omogućila su Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, ali i vrijedni prilozi donatora, bez kojih ova knjiga ne bi ugledala svijetlo dana: Gradsko poglavarstvo Grada Senja, Gradski muzej Senj; Ankica i Josip Šojat; AS inženjering; Hrvatske šume; Ogranak Matice Hrvatske, Senj; Gospićko-senjska biskupija; Nogometni klub *Bunjevac*; Turistička zajednice Grada Senja; Senjsko muzejsko društvo; Gradsko komunalno društvo; Via-gradnja; Udruženja obrtnika Senj; Restoran Martina; Boris Lopac; Gumi servis Janušić i *Senia* pekarnice. Na toj potpori svima veliko hvala.

Uredništvo

SADRŽAJ

Milana ČERNELIĆ	
Uvod: ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU.....	7
POVIJESNI DIO	
Marko ŠARIĆ	
BUNJEVCI U RANOME NOVOM VIJEKU. Postanak i razvoj jedne predmoderne etnije	15
Enver LJUBOVIĆ	
GRB BUNJEVACA KRMPOĆANA. Pokušaj interpretacije simbolike bunjevačkoga grba	45
Blaženka LJUBOVIĆ	
ZEMLJOPISNI POLOŽAJ I PREGLED NOVIJE POVIJESTI KRIVOGA PUTA	49
Mile BOGOVIĆ	
ŽUPA KRIVI PUT.....	69
MIGRACIJE	
Marijeta RAJKOVIĆ	
PREGLED SUVREMENIH MIGRACIJA KRIVOPUĆANA.....	79
Marijeta RAJKOVIĆ – Jasmina JURKOVIĆ	
PRIMORSKI BUNJEVCI KRIVOPUĆANI NA PODRUČJU VIROVITICE.....	95
GOVORNE OSOBINE	
Ankica ČILAŠ ŠIMPRAGA	
O KRIVOPUTSKOME GOVORU	123
GRADITELJSTVO	
Ivana ŠARIĆ ŽIC	
TRADICIJSKO GRADITELJSTVO	137
GOSPODARSTVO	
Marijeta RAJKOVIĆ	
UVOD U TRADICIJSKO GOSPODARSTVO	157
Marijeta RAJKOVIĆ	
SELIDBE I SUŽIVOT NA LJETNIM STANOVIMA	159
Marijeta RAJKOVIĆ	
STOČARSTVO.....	185
Marijeta RAJKOVIĆ	
SJENOKOŠA.....	205
Marijeta RAJKOVIĆ	
ZEMLJORADNJA.....	221

Marijeta RAJKOVIĆ	
PČELARSTVO.....	249
Marijeta RAJKOVIĆ	
TRADICIJSKI I SUVREMENI LOV.....	265
TRADICIJSKI PRIJEVOZ I OPSKRBA VODOM	
Danijela BIRT	
TRADICIJSKI PRIJEVOZ.....	281
Danijela BIRT – Matija DRONJIĆ	
OPSKRBA VODOM.....	307
TRGOVINA I SAJMOVI	
Tihana RUBIĆ	
TRADICIJSKA TRGOVINA I SAJMOVI.....	323
* * * TO LIVE ON KRIVI PUT.....	353
* * * DAS LEBEN IN KRIVI PUT.....	363
POPIS KAZIVAČA.....	373
O AUTORIMA.....	379

UVOD: ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

Milana ČERNELIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Monografija, koja se sada nalazi u vašim rukama, nastala je i oblikovana je zaslugom većeg broja ljudi čija su imena zapisana u ovoj knjizi (to se u prvom redu odnosi na istraživače/autore pojedinih priloga i kazivače). Posebno ću izdvojiti samo jednu osobu koja je 1998. godine inicirala etnološka istraživanja kulturne baštine primorskih Bunjevaca. Bio je to profesor Ante Glavičić, u to vrijeme umirovljeni ravnatelj Gradskog muzeja Senj i tajnik Senjskog muzejskog društva, neumorni inicijator brojnih raznorodnih istraživanja na širem senjskom području.¹

Na temelju rezultata tih početnih preliminarnih istraživanja na području Senjskoga bila i Krivoga Puta, došlo je do inicijative za osmišljavanje prijedloga projekta etnoloških istraživanja šireg područja naseljenoga primorskim Bunjercima (planinski prostor Velike Kapele i Velebita). Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske (danas: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa) odobrilo je izvođenje projekta pod naslovom *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*.² Ova monografija predstavlja jedan od rezultata istraživanja u okviru toga projekta. Vremenska i financijska ograničenja nisu nam dopuštala da istraživanjem obuhvatimo širi prostor naseljen primorskim Bunjercima. Tako je u potpunosti izostavljeno istraživanje na području Krmpota, a istraživanja na području Podgorja tek su započeta.³ Sustavna etnološka istraživanja obavljena su i na području Senjskoga bila i Krasna.

Ciljevi projekta su sljedeći: prikupljanje građe o **tradicijskoj i suvremenoj kulturi primorskih Bunjevaca**, utvrđivanje odrednica njihova identiteta, kao i proširivanje spoznaja o njihovoj etnogenezi na temelju usporedbi kulturnih obilježja ove bunjevačke zajednice s ostalim granama Bunjevaca (u Bačkoj u Vojvodini i Mađarskoj, u Lici i Gorskom kotaru te na širem prostoru njihove matične pradomovine koja zahvaća jadransko-dinarski granični pojas).⁴ Rad na ovome projektu već je dao vidljive rezultate u spoznajama o brojnim aspektima tradicijske kulturne baštine primorskih Bunjevaca, kao i o njihovu **etnoregionalnom identitetu**. Nije manje značajan ni doprinos u istraživanju **bunjevačke etnogeneze**, iako ta istraživanja iziskuju kontinuitet.⁵ Rezultati dobiveni radom na ovom projektu mogu se smatrati jednom fazom u istraživanju ove problematike koju je potrebno nadalje nadograđivati jer je istraživanjem nužno obuhvatiti sve bunjevačke grane i uzimati u obzir širi prostorni kontekst kroz dulje vrijeme.⁶

¹ O tim početnim istraživanjima vidi više u: Černelić, Milana (2000): Prvi rezultati istraživanja tradicijske kulture primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 27:325- 328, Senj.

² Predviđeno trajanje projekta bilo je tri godine. Nakon toga, rad na projektu produljen je do kraja 2006. godine.

³ Istraživanja na području Podgorja, nastavljaju se u okviru novoga projekta "Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca".

⁴ Podrobnije o radu na Projektu vidi u: Černelić, Milana (2003): Istraživanje tradicijske baštine, identiteta i etnogeneze primorskih Bunjevaca. *Senjski zbornik*, 30:407- 408, Senj; Ibid. (2006): *Bunjevačke studije*. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-press:23-28.

⁵ Dio rezultata dosadašnjih istraživanja objavljeni su u brojnim priložima u časopisu *Senjski zbornik* 30 (2003), 31 (2004), 32 (2005) i 33 (2006), u radovima sljedećih autora: Marijana Belaj, Danijela Birt, Milana Černelić, Jasmina Jurković, Petra Kelemen, Marija Kulišić, Sanja Lončar, Nevena Škrbić Alempijević, Ivana Radovani, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, Aleksandra Vlatković, Ivana Vuković, i u časopisu *Studia etnologica Croatica* (Belaj 2004; Šarić Žic 2004, Černelić 2005; Rajković-Jurković, 2006).

⁶ Takvim istraživanjima bavim se čitav svoj radni vijek, a u okviru novoga projekta, nastavljam rad sa suradnicima na daljnjem učvršćivanju i proširivanju dosad stečenih spoznaja.

Zašto baš znanstvena monografija o Krivome Putu? Istražujući na širem području primorskih Bunjevaca, stjecajem okolnosti često smo skretali na „krivi put“. Etnolozi se često u svom radu susreću s nedostatkom ljudi koje bi ispitivali o različitim temama iz života nekoga kraja. Dogodilo se da smo se u Krivi Put vraćali češće nego u neka druga područja upravo stoga što smo ondje, zahvaljujući brojnim kazivačima, prikupili mnogo podataka koje je iznova trebalo provjeravati i dopunjavati, što je onda vodilo do uvođenja novih tema, novih kazivača i novih istraživača (sl. 1). U tome nas je ohrabivala gostoljubivost i dobra volja Krivopučana. Iako je stanovništvo Krivoga Puta u znatnoj mjeri raseljeno, ipak smo se često susretali i s ljudima koji su ondje privremeno boravili, tako da se broj kazivača svakim našim dolaskom povećavao. Slijedom takvoga razvoja događaja skupili smo doista bogatu građu o tradicijskoj baštini ovoga kraja koja zahvaća gotovo sve segmente njihova života. Monografija Krivoga Puta rezultat je toga rada i naše zajedničke odluke da uložimo napore kako bi ona ugledala svjetlo dana. Također, uvidjeli smo da bi isključivo etnološka monografija bila nepotpuna bez povijesnih priloga i priloga o govornim osobinama krivoputskih Bunjevaca. Stoga smo angažirali stručnjake i znanstvenike iz drugih znanstvenih disciplina, povijesti i jezikoslovlja, sa željom da u konačnici **interdisciplinarnim pristupom pitanju bunjevačkoga fenomena** ovom monografijom otvorimo novu stranicu u istraživanju ove suzbinski zanimljive etničke grupe. Iako smo se prostorno ograničili na područje Krivoga Puta, u pojedinim je povijesnim priložima razmatrana i šira bunjevačka problematika.

Znanstvena monografija kao forma u pravilu trebala bi imati ujednačen slijed nizanjanja različitih podataka o ljudima i kraju kojim se bavi. U njezinoj realizaciji sudjeluje više autora kojima nismo željeli previše kruto određivati kako da napišu svoje priloge. Ono čega se svi autori pridržavaju opća su načela znanstvenoga rada, ali im nije ograničena individualnost u pristupu obrađivanoj temi. Nastojali smo u prikazu života i običaja Krivopučana izbjegavati nostalgičarsku intonaciju, s rijetkim iznimkama, zato što je, bez obzira na to što je Krivi Put danas raseljen (mnogi su ga napustili, ali se isto tako mnogi barem povremeno vraćaju), jedan od značajnijih ciljeva ove monografije revitalizacija Krivoga Puta. Zvuči kao utopija? Možda, no to ovisi ponajviše o snazi volje samih (većinom bivših) Krivopučana da učine nešto za dobrobit svojega zavičaja.

Jedan od ciljeva objavljivanja ove monografije jest da naš doprinos istraživanju ovoga bunjevačkog kraja bude tek prvi korak koji će biti poticaj za daljnja istraživanja njihove kulturne baštine i u drugim bunjevačkim područjima, njihova identiteta i etnokulturnog oblikovanja (etnogeneze). Možda će zvučati neskromno, ali smatram da ovakav holistički pristup istraživanju bunjevačkoga fenomena predstavlja značajnu inovaciju u hrvatskoj znanstvenoj praksi. Puno se priča o potrebi interdisciplinarnosti u znanstvenim istraživanjima, ali se u praksi ona rijetko provodi. Ova znanstvena monografija rezultat je naših napora da se i u praksi ostvari jedan takav interdisciplinarni pristup. Mogao bi se on možda proširiti i na neka druga znanstvena područja, ali u okviru skromnih mogućnosti (financijski i istraživački resursi) i ovakva se suradnja etnologa sa suradnicima iz spomenutih znanstvenih područja može smatrati značajnim doprinosom novim, sve izraženijim i poželjnijim znanstvenim trendovima. Nije manje značajno ni **sudjelovanje studenata** dodiplomskoga i poslijediplomskoga studija etnologije i kulturne antropologije u istraživačkome radu. Svima im je pružena prilika da rezultate svojih istraživanja autorski prezentiraju, odnosno da ne budu samo istraživački servis za prikupljanje podataka. Većina ih je to prihvatila te su mnogi od njih autori pojedinih priloga u Monografiji. Pojedini su im radovi već objavljivani u *Senjskom zborniku* te su poneki kategorizirani kao izvorni znanstveni radovi. Danas su svi oni diplomirani etnolozi, a poneki su već i zaposleni u struci.

Proširivanjem etnoloških tema i uspostavljanjem suradnje sa znanstvenicima drugih struka, tijekom pripreme Monografije, pokazalo se kako se sve što smo pripremili za objavljivanje ne može zbiti u korice samo jedne knjige. Stoga smo odlučili Monografiju objaviti u dva dijela. Smatrali smo kako bi doista bilo šteta reducirati prikaz postignutih rezultata, a veći dio prikupljene građe samo pohraniti u Projektni arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, gdje bi do nje put našli samo rijetki znanstveni znatiželjnici. Namjera nam je, uskoro, nakon objavljivanja prvog dijela, objaviti i drugi dio Monografije koja je više-manje već pripremljena.

Prvi dio Monografije, koji je upravo u vašim rukama, sastoji se od sedam tematskih cjelina. U prvoj se cjelini obrađuju povijesne teme: analiziraju se socioetnički i etnokonfesionalni aspekti bunjevačkoga fenomena koji u ranome novom vijeku (16.-18. stoljeće) konstituiraju Bunjevce kao etničku i subetničku grupu; dinarsko-vlaško naslijeđe, seobe, akulturacije i asimilacije, interkulturalna i transkulturalna prožimanja, konfesionalizacija, identiteti i dr. (Marko Šarić); prikazuje se molba istaknutih Bunjevaca caru i kralju Rudolfu II. da im se izda povelja o privilegijama i dodijeli grb kakav su naslikali u tekstu molbe te se analizira simbolika grba Bunjevaca Krmpočana (Enver Ljubović); opisuje se zemljopisni položaj i daje pregled novije povijesti Krivoga Puta, od sredine 19. stoljeća do danas (Blaženka Ljubović); prezentira se kratka povijest krivoputske crkve Gospe Snježne i krivoputske župe (Mile Bogović). Sljedeća tematska cjelina sastoji se od pregleda migracija Krivopučana u 20. stoljeću, u kojemu se nastoje utvrditi njihovi uzroci, vrste migracija te se promatra današnja povezanost migranata i njihovih potomaka s krivoputskom lokalnom zajednicom (Marijeta Rajković), a prikazana je i migracija skupine Krivopučana u okolicu Virovitice, Rezovačke Krčevine i u Podgorje (Marijeta Rajković i Jasmina Jurković). Zasebnu tematsku cjelinu čini detaljna analiza bitnih značajki krivoputskoga govora (Ankica Čilaš Šimpraga). Naredne četiri tematske cjeline čine prikazi različitih etnoloških tema iz područja materijalne kulture. Njihov se izbor temeljio na specifičnim značajkama načina života primorskih Bunjevaca, a stečene spoznaje ujedno predstavljaju i važan doprinos istraživanju identiteta primorskih Bunjevaca: tradicijsko graditeljstvo Krivoga Puta (Ivana Šarić Žic); tradicijsko gospodarstvo (sezonske migracije, stočarstvo, sjenokoša, zemljoradnja, pčelarstvo, lov) (Marijeta Rajković); tradicijski načini prijevoza i opskrbe vodom (Danijela Birt i Matija Dronjić) te tradicijska trgovina i sajmovi (Tihana Rubić). Dakle, prvi dio Monografije interdisciplinarno obrađuje bunjevački fenomen na primjeru mikroregije Krivi Put na obroncima Velike Kapele u senjskome zaleđu.

Slika 1: Dio istraživačkoga tima (s lijeva na desno): Danijela Birt, Jasmina Jurković, Milana Černelić, Marijeta Rajković, Nevena Škrbić Alempijević, Petra Kelemen i Aleksandra Vlatković, na povratku u Senj iz Krivog Puta; snimio Augustin Perić 2003. godine.

U drugom dijelu Monografije namjeravamo objediniti različite etnološke teme, uglavnom iz područja društvene i duhovne kulture, iako sva tri šira etnološka područja, obuhvaćena u oba dijela Monografije, nije uvijek jednostavno odijeliti: pojave iz materijalne kulture često zadiru i u sferu društvene, pa i duhovne kulture, a u životnoj su praksi često isprepletene. U drugom dijelu Monografije bit će zastupljene sljedeće teme: tradicijska prehrana, narodna medicina i zaseban prilog o liječenju zmijskog ujeda, obitelji i obiteljski odnosi, predbračni i izvanbračni život, tradicijsko odijevanje, običaji i vjerovanja (godišnji i svadbeni običaji, sveti zaštitnici, blagdan Majke Božje Snježne, vjerovanja u nadnaravna bića).

Oblici komuniciranja unutar uže lokalne zajednice, kao i komunikacija s užom i širom okolicom, zadiru u različita područja života Krivopučana. Tematski prilozi različita sadržaja obrađuju **razne aspekte života lokalne zajednice**. Gotovo svaki prilog u Monografiji (u oba njezina dijela) sadrži neki segment života lokalne zajednice. Selo kao zajednica i skupina sela i zaselaka, koja čine Krivi Put, nalaze se u specifičnoj komunikacijskoj povezanosti kroz različite segmente tradicijske kulture. Seoska društvenost na razini uže (pojedina sela u Krivome Putu) i šire lokalne zajednice Krivopučana (područje Krivoga Puta⁷), a nerijetko i izvanlokalna komunikacija sa stanovništvom iz bliže i dalje okolice, predstavlja poveznicu svih zastupljenih tema u oba dijela Monografije. Druga povezna nit je **bunjevački identitet**, svijest o kojemu se zrcali u svim prilogima u ovoj knjizi. Teme su odabrane prema specifičnim značajkama života primorskih Bunjevaca. Upravo se na pojedinim elementima njihove tradicijske kulture najbolje može pratiti proces izgradnje bunjevačke identifikacije te oni, s jedne strane, predstavljaju objektivne aspekte njihova etniciteta. Bunjevci Krivoga Puta svjesni su svoje bunjevačke pripadnosti i različitosti spram drugih što, s druge strane, predstavlja subjektivni aspekt njihova etniciteta.⁸ Svijest Krivopučana o povezanosti s ostalim bunjevačkim granama nije u svih podjednaka, tako pojedini kazivači ističu zajedničko podrijetlo svih (ili samo nekih) bunjevačkih grana, dok drugi toga nisu svjesni te ističu razlike među njima.⁹ O različitosti predodžaba Krivopučana o sebi i drugim bunjevačkim granama najbolje svjedoče pojedini primjeri njihovih iskaza:

Milan Prpić *Markin* iz Veljuna: *Bunjevci su od Hercegovine, odozdo, od rijeke Bune. I mi smo Bunjevci. Mi smo odozdo ... prid Turcima se bježalo. A svako prid nožom bježi. Onda su jedni dol po Slavoniji, ima ih po Banatu, Bog zna, svukuda, po Lici, svukud Bunjevaca ... i ovo su ovdje Bunjevci.* (Belaj, transkripti 2004, prema: Černelić 2005: 41-42)

Ivan Tomljanović *Rokin* iz Krivoga Puta (o Bunjvcima u Vojvodini): *A to je već drugo, druga narav, druga rasa. A ovo su pravi Bunjevci, Hercegovci.* (Rajković, transkripti 2004, prema: Ibid.)

Branko Tomljanović *Ropeta* iz Senja: *To je isto pleme, samo jedno išlo amo, drugo ošlo prema tamo, isti je govor čak, morete vidjeti kako govore Bunjevci iz Tavankuta, baš oko Tavankuta, tamo u Subotici, da je to gotovo isto narječje, isto su ikavci kao i mi, gotovo isto ... a oni računaju, u bivšoj Jugoslaviji da Hrvati, da Bunjevci tamo nisu Hrvati, znate, oni su Bunjevci, to je bilo nekako na nivou Jugoslavije i poslije nisu nekako smatrali te Bunjevce baš za Hrvate, iako su Hrvati, mislim, to je isto pleme, iz istih područja potječu, tako da, ja ne znam, ja kad gledam njih, oni sad imaju nošnju, imaju drugačiju nošnju, imaju drugačija kola, igre, ali govor i ovo po prezimenima, ja mislim da je to mentalitet isti, gotovo isti, po tome bi pozna, a po nečem drugom ne bi.* (Lončar, transkripti 2005, prema: Ibid.)

Ivan Vukelić *Pop* iz Rupe (Alan) tvrdi da Ličani nisu Bunjevci, a o bačkim Bunjvcima, brkajući ih sa Šokcima, kaže sljedeće: *Recimo oni su pravi Šokci: Oni su isto ikavci, nisu jekavci i nešto miješaju malo ekavicu. Ali nije to samo zbog utjecaja pravoslavnih običaja jer takvih imaš i u Zagrebu di govore pojedine riječi. I onda oni imaju svoje običaje koje mi nemamo, svoje nošnje, mi ih nemamo ... oni su poznati po šesirima po onim trakama na šesiru znači to je ta šokadija, recimo tako. Što se tiče vrijednosti, oni su dosta vrijedni ljudi, svega su se prihvaćali, dosta su volili zemlju i dosta znaju oko zemlje, volili su i konje, bez konja nisu ništa mogli raditi u Slavoniji, bez oranja nema ništa. E kakvi su vinari, to ne znam. Izgleda da su dobri, ta područja vina oko Iloka.* (Ibid., prema: Ibid.)

Etnološke teme zastupljene u Monografiji odnose se poglavito na tradicijsku kulturnu baštinu Bunjevaca s područja Krivoga Puta, ali se nerijetko prati njihova sudbina i u suvremenom društvenom kontekstu.

⁷ Pod područjem Krivoga Puta podrazumijevamo područje koje lokalno stanovništvo prepoznaje kao takvo u razgovorima (Usp. u Uvodu u tradicijsko gospodarstvo, autorice M. Rajković u ovoj monografiji).

⁸ O objektivnim i subjektivnim aspektima etniciteta vidi više u: Grbić, Jadranka (1994): *Identitet, jezik i razvoj*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb i Čapo Žmegač, Jasna (1997): *Objektivni i subjektivni čimbenici identifikacije sa zajednicom*, *Etnološka tribina*, 20:69-82, Zagreb.

⁹ O konstrukciji bunjevačkoga identiteta vidi više u: Černelić, Milana (2005): *Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta*, *Studia ethnologica Croatica*, 17:25-49, Zagreb.

Mnoge su teme odabrane upravo iz razloga što bi spoznaje o pojedinim aspektima njihova kulturnoga naslijeđa mogle naći primjenu i u suvremenom životu. Uključivanjem pojedinih elemenata tradicijske kulture u suvremeni život (primjerice kroz revitalizaciju graditeljske baštine, seoski turizam, gastronomsku ponudu, obnavljanje karakterističnih proizvoda, izradu suvenira, obilježavanje karakterističnih blagdanskih okupljanja i sl.) moguće je obogatiti turističku ponudu toga kraja. Pojedini prilozi u Monografiji posebno naglašavaju upravo mogućnosti povezivanja tradicijskoga sa suvremenim nudeći prijedloge kako iskoristiti prirodne resurse i zanemarenu kulturnu baštinu.

Jedan od ciljeva nam je, dakle, bio spoznajama o zanemarenim tradicijskim vrednotama Krivopučana potaknuti stanovništvo toga kraja i njihove potomke na afirmativniji stav prema vlastitome kulturnom naslijeđu, ne bi li ih prepoznavanje njihovih tradicijskih vrijednosti potaklo na inicijativu revitalizacije kraja radi prilagođavanja suvremenim razvojnim trendovima koji su u Europi već uzeli maha, a u nas su još u povojima (uz časne iznimke). Svojim sadržajem Monografija je samo naizgled okrenuta prošlosti. Gotovo svaki od priloga uključio je osvrt na suvremena stanja i promjene koje možemo pratiti kroz određeni vremenski period sve do danas. Također, spoznajama o kulturnome naslijeđu i njegovom valorizacijom, danas možemo učiniti nešto za sutra, kako bismo trajne vrijednosti naše baštine prilagodili duhu vremena u kojemu živimo. Ne istražujemo prošlost zbog nostalgije za starim vremenima, nego zbog pogleda prema budućnosti. Kako kaže predaja o doseljavanju Bunjevaca u taj kraj, Krivopučani su greškom skrenuli prema ovome kraju i otuda potječe naziv Krivi Put. I stoljećima su ondje opstali. Zašto danas ne bi napravili iskorak u budućnost? Na mladim je naraštajima Krivopučana da se potrude to ne zanemariti i da svojemu zavičaju osiguraju budućnost, bez obzira prebivaju li u njegovoj blizini ili negdje daleko od njega.

Prilozi u Monografiji nastali su zahvaljujući brojnim starijim i mlađim Krivopučanima koji su svojom suradnjom omogućili da saznamo sve ono što iznosimo na stranicama koje slijede u ovoj monografiji (nadamo se i u sljedećoj). Upotpunjeno ranije utvrđenim malobrojnim saznanjima i njihovim povezivanjem, sakupili smo sve što se dosad moglo saznati o Krivome Putu. Suradnici na ovoj monografiji potrudili su se da rezultati koje su svojim radom postigli ne ostanu pohranjeni samo kao arhivska građa, za kojom bi tek rijetki istraživači možda jednog dana posegnuli. Stoga smo ustrajali u nakani da taj zajednički trud pretočimo u knjigu koja će, vjerujem, postati primjer kako spoznaje o prošlosti mogu prokrčiti put i prema budućnosti. Nadamo se da će Krivopučani prepoznati ta naša nastojanja i učiniti početne korake u revitalizaciji Krivoga Puta. Istraživanje kulturne baštine toga kraja time neće ostati samo unutar korica ove knjige, već će, nadamo se, uroditi mnogim novim inicijativama. Pozivamo stoga Krivopučane da nastave započeto. Možda bi to mogao biti "pravi put".

Hvala svima koji su pomogli i omogućili objavljivanje ove monografije.

POVIJESNI DIO

BUNJEVCI U RANOME NOVOM VIJEKU

POSTANAK I RAZVOJ JEDNE PREDMODERNE ETNIJE

Marko ŠARIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zavod za hrvatsku povijest
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

Umirovljeni vojnokrajiški pukovnik Ivan Murgić u svom je poznatom članku *Uspomene na gornju Krajinu s osobitim obzirom na Bunjevce*, objavljenom u časopisu *Vienac* početkom 1882. godine, opisujući pojedina naselja u Primorju i Lici u kojima je službovao počevši od 1828. godine, o tamošnjim stanovnicima zapisao: *Svi se ovi još i sada sami zovu Bunjevci i kažu: mi smo vridna braća Bunjevci.* (Murgić, 1882:2, 29)¹ Na drugom mjestu, opisujući etnokonfesionalnu sliku Like, Murgić kaže: (...) *Ako bi jih tko upitao, koje su vjere, njemu bi odgovorili: jedan 'ja sam hrišćanin', a drugi 'ja sam katolik, najviše Hrvat', a Bunjevac kazao je, kako sam već naveo, vaviek 'ja sam pravi Bunjevac'. Tako sam čuo u Liki odkad sama sebe pamtim, a toga ima više od pola vieka.* (Ibid:4, 59) Spomenuti Murgićevi navodi predstavljaju vjerojatno posljednja izvorna svjedočanstva ličko-primorskih Bunjevaca o vlastitome tradicionalnom ("predmodernom") identitetu, a zbilje se to u trenutku kada je proces njihove integracije u hrvatski nacionalni korpus već znatno odmakao. Bunjevci su već tada i za autora navedenoga članka bili ništa drugo nego Hrvati.² Te iste 1882. godine kada je Murgićev članak objavljen u *Viencu*, a koji je nastao na poticaj "ugarskog Bunjevca" naslovnoga biskupa Ivana Antunovića, u Beču je izdana knjiga navedenoga premeta pod nazivom *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*. U njoj se bunjevaštvo afirmira kao zasebna individualnost i to u kontekstu Strossmayerova jugoslavenstva kao ujedinjavajuće ideje. Premda je autor u toj političko-povijesnoj studiji isticao srodnost podunavskih Bunjevaca i Šokaca s Hrvatima i Srbima, jer svi su "jedne krvi i jednog jezika", ipak je nedvosmisleno iskazao suzdržanost prema uporabi tih dvaju nacionalnih imena u bunjevačkoj sredini.³ Takva različita percepcija dvojice suvremenika sugerira nam da modernizacijske promjene u 19. stoljeću nisu zahvatile sve bunjevačke strukture istovremeno i podjednako. Dinamika povijesnoga razvoja, pa tako i ona nacionalnointegracijska, i nije mogla biti ujednačena u jednoj prostorno disperziranoj zajednici kao što je to bila bunjevačka, koja je živjela unutar različitih državnopolitičkih okvira i tradicija.

Bunjevački se predmoderni etnički sadržaj u 19. i 20. stoljeću transformirao u više oblika – kao integralni dio hrvatske nacije, kao hrvatska subetnija, a jednim manjim dijelom i kao zasebna etnonacionalna grupa. Razloge takvoga diferenciranog razvoja, između ostaloga, treba tražiti u povijesnom razvoju pret-hodnih stoljeća, tj. naslijeđu ranoga novog vijeka. Upravo se stoga nameće pitanje karaktera bunjevačkoga

¹ Pukovnik Ivan Murgić (umro 1881.), rodom Ličanin iz Perušića, za kojeg je Jovan Erdeljanović krivo pretpostavio da je i sam bio bunjevačkog porijekla, napisao je spomenuti članak koji je 1882. posthumno objavljen u časopisu *Vienac* od broja 2 do 8.

² Osvrćući se na sličnosti u antroponimiji katoličkih Bunjevaca i pravoslavnih Vlaha u Lici, Murgić zaključuje: (...) *pa zato mislim da neima dvojbe, da su oni samo jednoga naroda, nego i jednoga porekla, svi su Hrvati, svi su južni Slavjani, zvali se oni Bunjevci, Kranjci ili Vlasi.* (Ibid.)

³ Antunović o tome govori u poglavljima: *Srodnost Bunjevaca i Šokaca s Hrvatima i Srbima, po svem jugu rasprostranjenim te Srodnost sudbine Bunjevaca i Šokaca s onom Srbina ugarskog.* (Antunović 1882:50-55, 170).

predmodernog ili prednacionalnog etniciteta kao društvene pojave, odnosno pitanja o kakvom se to tipu zajednice radilo, koja ih je to zajednička tradicija i interesi formirala kao grupu, odnosno, koji je bio fokus njihove grupne identifikacije. Nema sumnje da su Bunjevci već u ranome novom vijeku predstavljali zasebnu i prepoznatljivu zajednicu što je vidljivo i iz opisa suvremenika poput onih iz Vojne krajine, koji ih kvalificiraju kao “neobuzdan narod” (*gente effrene*), “ratoboran narod” (*natio bellicosissima*), “katoličko pleme” (*katolische Stamm*). U ovom ćemo se radu na razini problematizacije pozabaviti pitanjem oblikovanja i razvoja bunjevačkoga fenomena kao etničke i društvene pojave u ranome novom vijeku. Tako postavljeno istraživačko pitanje podrazumijeva analizu pojava, procesa i struktura koji su doveli do konstituiranja Bunjevaca kao zasebne i prepoznatljive etnokulturne i etnokonfesionalne grupe, te integracijsko/dezintegracijske aspekte formiranja njihova predmodernoga, tradicionalnoga identiteta.

2. HISTORIOGRAFSKI ZNAČAJ I METODOLOŠKI PRISTUPI

O Bunjencima u historiografiji postoji dosta obimna literatura, međutim taj fenomen još uvijek nije obrađen u cijelosti. Može se reći da bunjevačka “etno-historija” još nije rođena.⁴ Posebice nedostaju studije o ranonovovjekovnim aspektima njihova razvoja, kada se i pojavljuju kao prepoznatljiva zajednica. Vrlo je malo i radova koji obrađuju pitanje njihove uloge u artikulacijama ranonovovjekovnih identiteta. Nažalost, istraživanja fenomena identiteta i pripadnosti nerijetko su bila opterećivana modernim shvaćanjima, prije svega ideološko-političke naravi. Južnoslavenske historiografije nastale su u 19. stoljeću u tzv. “vijeku narodnosti”, pa su od samoga početka najčešće bile zarobljenice romantičarskih mitova o naciji. Pritisak nacionalnoga političkoga imperativa nagnao je povjesničare da svojim djelima grade nacionalni identitet tražeći njegovo opravdanje u povijesnom kontinuitetu.⁵ Riječ je o povijesnoj svijesti koja je željela vidjeti povijest samo kao zrcalo svoje sadašnjosti, tj. koja je nastojala prekrojiti određene njezine trenutke prema legitimacijskim potrebama. (Gross 1996:382) U mreži takvih nacionalnoideoloških apropiacija našao se i bunjevački fenomen. Činjenica da se velika većina Bunjevaca tijekom 19. i 20. stoljeća potpuno integrirala u hrvatsku naciju utjecala je na neke krugove u hrvatskoj historiografiji da ignoriraju dinamične aspekte njihova povijesnog razvoja i današnje stanje projiciraju u prošlost, odlučno tvrdeći da Bunjevci *oduvijek pripadaju hrvatskom narodu*. Njihova interpretacija bunjevaštva, ali i općenito predmoderne (prednacionalne) hrvatske etničke zajednice, u osnovi je statična, retrospektivna i konačno pseudoznanstvena. Bunjevačka bliskost s nekim elementima srpskoga povijesnog naslijeđa (npr. štokavština, vlaško ime, dinarski kulturni krug) u srpskoj je historiografiji pak urodila stvaranjem konstrukcija o njihovu srpskom etničkom porijeklu (tzv. “katolički Srbi” ili pak “pokatoličeni Srbi”). Bunjevci su tako uključeni u ideologiziranu povijesnu shemu o srpskom ranonovovjekovlju kao dramatičnom razdoblju raseljavanja i rastakanja srpske etničke supstance od strane “srpstvu nesklonih” imperijalno-religijskih sklopova. Pojednostavljivanje i iskrivljavanje činjenica često su predstavljale temelj takvih argumentacija. Navedena zastranjivanja posljedica su dakako ideoloških redukcionizama i ograničenog pristupa povjesničara tim problemima. Sve je to dovodilo do nerazumijevanja temeljnih procesa i činjenice da je teško utvrditi prednacionalnu etničku sliku u smislu moderne definicije nacionalnoga bića. Drugim riječima, nije se shvaćala temeljna činjenica da su se i hrvatski i srpski moderni identiteti razvili iz mnogostranih, mnogoslojnih i mnogocentričnih predmodernih identiteta. Jedan je od njih bio i bunjevački.

Dosad korištene modele u istraživanju bunjevačkog fenomena konstruirali su najvećma etnolozi, antropolozi i lingvisti. Povijesna znanost ozbiljno zaostaje za tim disciplinama. O bunjevačkoj etnografskoj

⁴ Dosadašnje obrade bunjevačke teme u historiografiji bile su regionalno ograničene. Tako su primjerice radovi Petra Pekića bili ograničeni samo na bačke Bunjevce, a Dragutina Pavličevića na primorsko-ličke Bunjevce.

⁵ Još je Ernest Renan ustvrdio da je *pogrešno poimanje vlastite povijesti dio bivanja nacijom*. (prema: Hobsbawn 1993:14).

baštini, običajima, pučkoj umjetnosti, narječju itd., danas već postoji ogromna znanstvena bibliografija. Pritom valja primijetiti da je fokus znanstvenoga interesa bio ponajviše usmjeren prema Bunjencima u Podunavlju, dok su primjerice dalmatinski i posebice zapadnobosanski bunjevački ogranci ostali prilično neistraženi.⁶ Tek recentna istraživanja razvijaju uravnoteženiji prostorni pristup.⁷

Problemi etniciteta i identiteta i s njima povezana pitanja alterniteta i alijeniteta, asimilacije i akulturacije, interkulturalne komunikacije i (in)tolerancije, stereotipa i predrasuda itd., jasno upućuju na kulturnopovijesnu dimenziju istraživanja bunjevačkoga fenomena. Inter-, trans- i multidisciplinarna suradnja kulturne povijesti tj. historijske antropologije i povijesnokulturne etnologije i antropologije nameće se tako kao metodološka nužnost. Ovdje treba pribrojiti i historijsku lingvistiku jer su jezici, narječja i govori također dio kulturne povijesti, tj. čimbenici identiteta koji u pravilu izravno ukazuju na porijeklo i razvoj neke etničke skupine. Uključivanjem tema, teorija, teza i metoda iz navedenih disciplina u povijesno istraživanje ili, drugim riječima, povijesnom kontekstualizacijom antropološke, etnološke i lingvističke problematike, kvalitetnije se može rasvijetliti etnokulturni razvoj Bunjevaca u povijesnim perspektivama. Primjerice, oblici zadružnog života Bunjevaca neobično su važni za razumijevanje socio-demografskih procesa, a ostaci povijesnokulturnoga naslijeđa poput tragova kulta predaka (*krsno ime, krsna slava*), svadbenih običaja (npr. *staćela*) ili žetvenih običaja poznatih kao *dužijanca, dožionica* (Bačka), *dožencija* (Dalmacija) ili *dožinjancija* (Lika) mnogo pak govore o akulturacijskim tijekovima koji su zahvaćali bunjevačke zajednice.⁸ Navedeni primjeri govore u prilog "interdisciplinarnoj sintetizaciji", međutim, treba biti svjestan i ograničenosti takvog pristupa. Naime, međudisciplinarni pristup pruža velike mogućnosti interpretacije i problematizacije, ali jednako tako postoji i opasnost od upadanja u zamku kvazipovijesnih i artifičnih interpretacija kulturnih elemenata i njezinih izvora ili, kako je to Miroslav Bertoša naznačio, "etnografranja" povijesti. (Bertoša 2002:303) Pri povijesnom istraživanju uvijek se susrećemo s osjetljivim pitanjem koliko npr. etnoantropološke spoznaje o pojedinim segmentima tradicijske kulture mogu biti čvrsto uporište za dalekosežne zaključke o složenoj i slojevitoj povijesnoj zbilji. Npr. teza Stjepana Pavičića da su Bunjevci dobili ime prema pastirskim nastambama *bunjama* ima svoje etnološko uporište, ali za povjesničara je to krajnje dvojbeno teza s obzirom na povijesnu činjenicu da bunjevački fenomen izvire iz dinarskovlaških sociokonfesionalnih struktura, pa ostaje nejasno zašto bi te pastirske nastambe bile karakteristične samo za jedan dio vlaške populacije u Dinarskom gorju, i to onaj katolički. Interkulturalni fenomeni poput kulturnih dodira i transfera, miješanja i prožimanja, difuzije i migracije, nedvojbeno utječu na etnički razvoj, ali treba uvijek biti svjestan i činjenice da je kultura nadetnički fenomen, pa stoga kulturološka istraživanja ne mogu uvijek pružiti pouzdane pokazatelje za utvrđivanje etničkog porijekla neke skupine; ona to mogu samo u kombinaciji s drugim istraživanjima, prije svega povijesnim.

⁶ Iscrpnu bibliografiju o podunavskim Bunjencima objavio je Ante Sekulić u svojoj znamenitoj studiji *Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca* u Zborniku za narodni život i običaje, knj. 50, Zagreb, 1986, 459-470. Uvid u recentnu literaturu pruža i *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca* koji izlazi serijalno, konkretno za same Bunjevce, u 4. svesku, Subotica, 2005, 19-72.

⁷ Etnološke komparativne studije dr. sc. Milane Černelić u: *Bunjevačke studije*. Zagreb, 2006.

⁸ Iz kulturne povijesti Bunjevaca posebno je zanimljivo pitanje porijekla i nastanka žetvenog običaja zvanog *dužijanca, dožionica, dožencija, dožinjancija*. Taj žetveni običaj kod podunavskih Bunjevaca (posebice subotičkih) poprimio je posebno svečan oblik, što i ne čudi s obzirom na ekohistorijske kontekste panonskih prostora. Međutim, ostaje otvoreno pitanje kada i pod kojim se uvjetima taj ratarski običaj pojavio u pastoralnoj kulturi bunjevačkih dinarskih stočara. Etimologija same riječi (izvedenica s pomoću lat. nastavka *-antia* i glagola *dožeti*) kao da simbolički odražava akulturacijska iskustva u prožimanjima starobalkanskih i južnoslavenskih etnojezičnih struktura.

3. BUNJEVCI KAO PREDMODERNA ETNIJA

Pitanje Bunjevaca kao predmoderne etnije nije moguće na zadovoljavajući način problematizirati ukoliko se prethodno ne analiziraju pojmovi *predmoderna etnija* i *etnički identitet* uopće. Svi ključni termini – etnicitet, etnija, etnos, ali i narod, nacija, nacionalnost – višeznačni su i u znanstvenom smislu neprecizni. Dosadašnji pokušaji teorijskog osmišljavanja pojma etniciteta urodili su nastankom ogromnog broja različitih stavova, pristupa, zaključaka i hipoteza. Neki teoretičari etniciteta poput francuskog sociologa Philippea Poutignata i etnologinje Jocelyne Streiff Fenart pokušali su to mnoštvo definicija i shvaćanja etniciteta sistematizirati u šest temeljnih kategorija. Prema njihovim istraživanjima etnicitet se može promatrati kao: 1) primordijalna činjenica, 2) proširenje srodstva, 3) izraz zajedničkih interesa, 4) odraz ekonomskih antagonizama, 5) kulturni sustav, 6) oblik društvene interakcije. (Putinja – Stref Fenar 1997:95-136) Očito da univerzalnu, općeprihvaćenu definiciju etniciteta nije moguće izvesti jer etnička identifikacija nikad nije samoobjašnjiva.⁹ Etničku grupu ili zajednicu čini kolektiv čije članove, sinkronijski i dijakronijski mogu povezivati: porijeklo, povijest, neki elementi kulture (npr. jezik, običaji, religija), teritorij, ekonomski interesi itd. Mogli bi stoga zaključiti da postoji onoliko definicija etniciteta koliko ima i etničkih skupina. Međutim, svim tim definicijama jedno je zajedničko: svi oblici etniciteta uvijek su rezultat nekog konkretnog povijesnog razvoja. Zbog toga je vrlo važno ispitati i povijesne dimenzije etničnosti, tj. fenomen predmodernih etničkih grupa.

Kad je riječ o fenomenima etniciteta i kolektivnog identiteta općenito, trebalo bi poći od pet temeljnih teorijskih pretpostavki:

1) svaki kolektivni identitet u pravilu se konstruira u relaciji spram *Drugog*, pa se tako i etnički identitet formira na osnovi dihotomizacije Mi/Oni. Etnicitet je stoga “Janus s dva lica” koji, u isti mah ističe jedno kolektivno “Ja” i poriče jednog kolektivnog “Drugog”. (Ibid:137-138) Prema tome, etnicitet istodobno ljude i spaja (inkluzija, homogenizacija) i razdvaja (ekskluzija, separacija);

2) identiteti su konjunktorni i varijabilni (Cliford 1988:11-12) stoga etnicitet predstavlja dinamičnu kategoriju budući da se definicije “nas” i “njih” neprestano preispituju i reinterpretiraju, ovisno već o društvenopovijesnoj i kulturnopovijesnoj dinamici;

3) svaki identitet u suštini je simboličkoga karaktera. Na simboličkoj osnovi zajednice komuniciraju i identificiraju se, stoga i etnicitet predstavlja “skup simbola”, tj. pripada jednom od oblika simboličkog zajedništva;

4) svaki kolektivni identitet temelji se na osjećaju zajedničkoga iskustva, projekciji zajedničke prošlosti i budućnosti (*porijekla i sudbine*). Zbog toga etnicitet predstavlja društveni konstrukt, *zamišljenu zajednicu* (Anderson 1990:6-7), ali iako je zamišljena to ne znači da je i izmišljena zajednica; (Dženkins 2001:291)

5) ne postoji samo jedan identitet, oni su uvijek višestruki (*multiply identitets*). Postoje kolektivni i individualni identiteti; uz etnički i nacionalni supostoje i drugi oblici identiteta: staleški, klasni, vjerski, srodnički (klanski, tribalni), zavičajni, regionalni, rodni, strukovni itd. Ti identiteti mogu biti međusobno konvergentni ili divergentni što opet ovisi o povijesnim kontekstima.

Sa sličnim se problemom suočavamo pri određivanju pojma etniciteta i u društvima tradicijskoga tipa. Nema sumnje da se etnicitet može u najširem smislu odrediti kao jedna od temeljnih socioantropoloških kategorija. U svakom je društvu uvijek postojala stanovita “svijest o zajedništvu”. Istražujući

⁹ U svojoj studiji *Teorije o etnicitetu* spomenuti autori prednost daju “minimalističkoj” definiciji norveškog sociologa Fredrika Bartha koja doduše ne pruža aprioran odgovor na pitanje porijekla i postojanosti etničkih grupa, ali ipak omogućuje da se identificiraju ključni problemi. Barthova definicija glasi: *eticitet je jedan oblik društvene organizacije zasnovan na kategorijalnom atribuiranju kojim se ljudi razvrstavaju s obzirom na svoje pretpostavljeno porijeklo, oblik koji u društvenoj interakciji biva potvrđen stavljanjem u optičaj socijalno diferencirajućih kulturnih znakova* (Ibid.:159).

problem etničnosti u prošlosti, sociolog i kulturni antropolog Emil Heršak iznosi najkraću moguću definiciju: *etničnost je vrsta zajedništva, koja se prenosi i održava u transgeneracijskom hodu.* (Heršak 1999:25) Prema istom autoru, istraživanje razmjera etničnosti u prošlim epohama mora u pravilu polaziti od posrednih pokazatelja, upozoravajući pritom da će se to istraživanje gotovo uvijek kretati na terenu hipoteza. (Ibid:25-26) Kod “predmoderne etnije” vrijedi zapravo sve ono što i kod problematike etniciteta uopće. Ponajprije je potrebno utvrditi u čemu se suštinski razlikuje od modernoga etniciteta tj. nacije u njezinom etnonacionalnom (srednjoeuropskom i istočnoeuropskom) značenju. S obzirom da koristimo pojam “predmoderan”, znači li to da kroz poznatu sociohistorijsku distinktivnu shemu *predmodernomoderno* i etnicitete razlikujemo prema tipu društvene organizacije. Znači li to da predmoderna etnija pripada “jednostavnom”, “nerazvijenom”, a moderni etnicitet “složenom”, “razvijenom” tipu društvene organizacije? Ima li etničnost u tradicijskom društvu užu, a u modernom društvu širu osnovicu? Spadaju li, primjerice, srodstvo, religija i staleška pripadnost u tradicionalna područja identifikacije, dok su moderni etniciteti strukturirani po znatno složenijim i apstraktnijim kriterijima? Jesu li etniciteti prije 19. stoljeća samo fragmentirane sociostaleške zajednice ili postoje i neke druge integrativne sponje? Drugim riječima, postavlja se pitanje koji su sve kriteriji vrednovanja jednoga predmodernoga identiteta: društvena i vjerska pripadnost, političko podaništvo i pokrajinsko porijeklo, jezik i običaji. Ta pitanja otvaraju za sobom i brojne druge istraživačke probleme, primjerice u kojem su suodnosu predmoderna etnija i ranonovovjekovni fenomeni kao što su *etnokonzefionalizam, tribalizam, kampanilizam, banderijalizam, staleški patriotizam, plemićki i pučki protonacionalizam, politički narod* i sl. Koje su zapravo razine predmodernih identiteta, postoje li uže i šire identifikacije, tj. višestruki aspekti identiteta, konačno u kojoj mjeri o predmodernoj etniji možemo govoriti kao o socioetničkoj, etnokulturnoj i protonacionalnoj zajednici.

Imajući na umu izloženo, istraživanje Bunjevaca kao tradicijske, predmoderne i prednacionalne zajednice mogli bismo započeti od šest ključnih pretpostavki, koje u priličnoj mjeri korigiraju i dopunjuju “šest zaključaka” koje je iznio srpski etnolog Jovan Erdeljanović u svojoj znamenitoj monografiji o Bunjencima iz 1930. godine.¹⁰

a) Prije svega, riječ je o supralokalnoj tradicijskoj zajednici koja unatoč velikoj prostornoj disperziji dijeli zajedničko *ime* (“Bunjevac”, “Bunijevac”), *jezik* (novostokavsko ikavsko narječje), *sjećanje* (predaja o “pradomovini”), *vjeru* (katoličanstvo) i neke elemente *dinarske kulturne tradicije* (npr. model proširene obitelji, svadbeni običaji, divani i prela).

b) Bunjevački fenomen izvire iz vlaških sociokonzefionalnih struktura na imperijalnom trograničju u prvoj polovici 16. stoljeća. Bunjevački se identitet formirao na mjestima dodira s vlaškoppravoslavnim elementom, tj. izgrađen je na dihotomijskom modelu *bunjevci – rkaći*. Bitna sastavnica tih identiteta jest pojava etnokonzefionalizma, odnosno procesa jačanja vjerskoga identiteta i konzefionalne kulture unutar vlaških društava, što je povezano s obnovom djelovanja *srpske crkve* (Pečka patrijaršija 1557.) i procesom *katoličke obnove*. Katolička crkva – prije svega *Bosanska franjevačka provincija* na osmanskom području i *Senjska biskupija* na habsburškom području – imala je značajan utjecaj u oblikovanju i razgraničenju bunjevačkoga etničkoga identiteta.

c) Bunjevački ranonovovjekovni identitet predstavljao je dinamičnu kategoriju; on se razvijao, širio i sužavao ovisno o povijesnim kontekstima prostora kojim su se kretali. Ta se dinamika identiteta ogledala

¹⁰ Erdeljanović je svoje obimno istraživanje o Bunjencima sveo u šest glavnih zaključaka: 1) da su primorsko-lički i podunavski Bunjevci porijeklom od dalmatinskih Bunjevaca; 2) da su se preci primorsko-ličkih i podunavskih Bunjevaca u masi iselili iz Dalmacije u vremenu oko 1622.; 3) da su preci svih Bunjevaca bili najvećim dijelom iseljenici iz zapadne Bosne i zapadne Hercegovine i iz susjednih krajeva srednje Bosne i donje Hercegovine; 4) da se svaka od ove tri grupe Bunjevaca poslije 1622. miješala s drugim etničkim elementima; 5) da se prema “istoriskim izvorima i kod svih pisaca iz prošlih vekova Bunjevci smatraju i nazivaju Srbima”; 6) da je naziv “Bunjevci” postao u Dalmaciji između 13. i 17. stoljeća. (Erdeljanović 1930:354-394)

i u različitim percepcijama bunjevačkoga etnonima, od deprecijativnoga etnokonfesionalnoga nadimka (npr. Dalmacija) do legitimnoga pojma za jednu vjersku i etničku grupaciju (npr. Bačka).

d) Jezgru bunjevačkih skupina činili su katuni katoličkih Vlaha iz zapadne Hercegovine koji su doseljeni na širi prostor osmansko-mletačko-habsburške tromeđe u Hrvatskoj. Otuda proizlazi i temeljno proturječje prema kojem je bunjevački etnonim poznat u prostoru useljavanja, a nepoznat u ishodišnom području njegovih nositelja.

e) Seobe, ratovi, pobune i vjerske konverzije dinamični su čimbenici oblikovanja etničkoga identiteta Bunjevaca. Sociokulturni fenomeni granice također su utjecali na povijesni razvoj Bunjevaca koje stoga možemo smatrati i “krajinskom etnijom”. Seobe su ponajprije oblikovale bunjevačke identitete nejednako intenziteta te podijelili bunjevačku zajednicu na četiri glavna ogranka: *zapadnobosanski* (osmanski),¹¹ *dalmatinski* (mletački), *ličko-primorski* (habsburški) i *podunavski* (ugarski).

f) Bunjevački identitet bio je samo jedan od identiteta, supostojao je s drugim oblicima identiteta na sociostaleškoj razini (vlasi, morlaci, krajišnici), razini lokalnih zajednica (sela, knežinsko-plemenskih formacija, satnija i pukovnija u Vojnoj krajini), političkih podaništava i pokrajinske (“zemaljske”) pripadnosti.

4. PREDAJA O BUNI

Poznata usmena predaja koja govori o porijeklu Bunjevaca od “Bune rike” u Hercegovini, nedvojbeno svjedoči o postojanju stanovite “zajedničke svijesti” među ranonovovjekovnom bunjevačkom populacijom. Predaja o zajedničkom porijeklu bila je svakako jedan od ključnih elementa u izgradnji predmoderne etničke zajednice Bunjevaca. Poznato je da mitovi i legende o prošlosti značajno sudjeluju u oblikovanju etnije i nacije. Britanski sociolog Anthony Smith tvrdi da “mitsko-simbolički sklopovi” imaju idejnu i praktičnu ulogu u izgradnji društvenih i kulturnih zajednica jer usmjeravaju kolektivne identitete, odnosno fiksiraju identitetske simbole koji izražavaju središnje vrijednosti neke zajednice i stvaraju osjećaj pripadnosti nekoj zajednici. (Smith 1988:15-26) Riječ je o pričama i uspomena, stvarnim ili izmišljenim (ili pak “prerađenim”) koje se obraćaju svijesti naroda uključujući njegove kulturne obrasce ili izražavajući duboke općeprihvaćene osjećaje. Fikcije o zajedničkim precima ili zajedničkoj pradomovini određuju etnicitet kao proširenje srodstva, kao “biološku” zajednicu, koja se može promatrati i kao jedna od varijanti klasičnih primordijalističkih teorija etniciteta.¹²

Prvi koji je – koliko je poznato – zabilježio legendu o porijeklu Bunjevaca s rijeke Bune, bio je čuveni padovanski redovnik Alberto Fortis koji o tome piše u dodatku engleskoga izdanja svoga djela *Viaggio in Dalmazia (Travels into Dalmatia)* izdanom u Londonu 1778. godine. Opisujući stanovnike primorskog dijela “Morlačke gore” (Velebita), u više navrata spominje Bunjevce za koje kaže: *Stanovnici planina danas su posve različiti od onoga što su tada bili. Sami sebe nazivaju Bunjevcima, jer su došli s područja Bune u Bosni...* (Fortis 1984:276-277) Istu legendu, samo s drugim regionalnim predznakom, spominje i fra Marijan Lanosović, tajnik franjevačke Kapistranske provincije, slavonski književnik i član carskog povjerenstva za izradu ilirskog pravopisa i gramatike. U *Pridgovoru bogulyubnim shtiocem svog djela Evangelistar Ilirski* iz 1794. godine, pišući o jeziku i pravopisu između ostalog kaže: *...Bunjevac, tako nazvani od vode Bune u Dalmaciji, otkuda u Maxarsku doseli, svojim slavise, izuschenyem.* (Lanosovics 1794:str. VI)

¹¹ Kod zapadnobosanskih Bunjevaca treba razlikovati dvije skupine: “stariju” oko Livna, Kupresa i Glamoča i “noviju” na području Bosanskog Petrovca, Ključa i Sanskog Mosta. Noviju skupinu činili su zapravo lički Bunjevci koji su se nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine naselili pretežno u Krnješu i Kolunić (Bosanski Petrovac), Velagiće i Ramiće (Ključ) i Kljevce (Sanski Most). Mnoga od tih naselja uništena su i raseljena u Drugome svjetskom ratu, te u posljednjem ratu u BiH od 1992. do 1995.

¹² Oblici “narod” i “porod” (lat. *natio*) za zajednicu “istorodnog” porijekla, govore u prilog primordijalističkog shvaćanja etniciteta.

Lanosović je ovdje dakako mislio na podunavske Bunjevce. Legenda o Buni rijeci dalje je apostrofirana u prvoj polovici 19. stoljeća u djelima Julija Frasa (1835), Đorđe Brkića (1839), Đene Sarića (1842), Vuka Karadžića (1849), Manojla Sladovića (1856), Karla Coeringa (1857) i od tada postaje neizbježnim polazištem svake znanstveno-istraživačke obrade bunjevačke tematike.¹³ Postavlja se pitanje kako je uopće nastala ta legenda, radi li se tu o tek običnom pučkom etimologiziranju ili je ta neznatna rječica u epskoj kulturi Bunjevaca imala neku dublju simboliku.

Povijesni izvori osmanske provenijencije iz 15. stoljeća, kao i historijsko-lingvistička istraživanja, isključuju mogućnost da se na području uz rijeku Bunu (dužine 8 km), ali i u širem Podveležju, mogla oblikovati etnička skupina iz koje bi potekli Bunjevci. Podaci iz osmanskoga poreznoga popisa (deftera) iz 1477. godine za sandžak Hercegovinu otkrivaju nam dobro poznate bunjevačke skupine (vlaški džemati Krmpota, Vojnića, Sladovića), ali na prostorima zapadno od rijeke Neretve. U nahiji Blagaj koja je obuhvaćala i područje Bune, između 36 tada popisanih vlaških džemata (katuna) teško da bi i jedan mogli izdvojiti kao bunjevački. Dapače, knežinska aglomeracija okupljena oko džemata vojvode Petra Hrabrena – znamenite vlaške obitelji iz Donjih Vlaha, ktitora nekih hercegovačkih manastira – upućuje na pomisao da je pretežit dio vlaške populacije na tom području bio pravoslavne vjere.¹⁴ Neretva je inače već u 15. stoljeću predstavljala prirodnu granicu ikavskoga i ijekavskoga novoštokavskoga idioma, pa je s obzirom na dosljednu ikavštinu u govoru Bunjevaca teško zamisliti da bi mogli potjecati s prostora istočno od rijeke.

Očigledno je da Bunjevci nisu došli s Bune rijeke, ali to ne znači da ne postoji poveznica tih dvaju pojmova, barem na simboličnoj razini. Vlaškim katunima u zapadnoj Hercegovini taj je hidronim i toponim sigurno bio dobro poznat jer se nalazio u njihovu komunikacijskom prostornom obuhvatu.¹⁵ Područje oko rijeke Bune smatralo se tradicionalnim središtem Humske zemlje. Iznad vrela Bune stoji stari grad Blagaj, gdje su nekoć boravili bosanski vladari, a potom i oblasni gospodari, Sandalj Hranić i njegov nasljednik herceg Stjepan Vukčić Kosača, po kojem je i Humska zemlja od 1448. poznata po svojem novom imenu Hercegovina. Franjevci provincije Bosne Srebrene u osmanskome razdoblju čuvali su tradicije vojvodstva u Hercegovini (herceštvo sv. Save) i općenito tradicije bosanskoga kraljevstva. Upravo je bosansko-franjevačka sredina mogla iznjedrili legendu, povezujući bunjevačko ime s imenom rijeke Bune kao simbolom Hercegovine, a sve iz vjerskopolitičkih motiva, odnosno pokušaja legitimiranja svojih pastoralno-jurisdikcijskih prava na granici prema dalmatinskim dijecezama.¹⁶ Bunjevci su tijekom 16. i 17. stoljeća pretežno živjeli u južnim i jugozapadnim područjima Kliškog i Ličkog (Krčkog) sandžaka koji su nominalno potpadali pod jurisdikciju dijeceza na dalmatinskoj obali ili pak rezidencijalnih biskupa, ali

¹³ Julije Fras je kod ličko-primorskih Bunjevaca zabilježio tradiciju o hercegovačkom porijeklu (*I tzv. bunjevačke obitelji – katoličko pleme koje vodi podrijetlo iz Hercegovine – dobile su 1691. posjede u više mjesta, kao: Sv. Mihovil, Sv. Rok, Vratnik, Ričice, Kosinj itd., u kojima se i danas nalaze.*) Fra Grgur Čevapović tvrdi da su Bunjevci u Ugarsku došli iz Bosne i Dalmacije (*e Dalmatia Bosnia coloniis exitis, horsumve traductis*). Đorđe Brkić tvrdi da su se Bunjevci naseljeni u Budimu i njegovoj okolici doselili iz grada Bunje, koji se prostirao na *granici Bosne i Srbije*. Đeno Sarić zapisao je pak da je stara postojbina Bunjevaca bila pored obala rijeke Bune, koja odvaja Bosnu od Dalmacije. Vuk St. Karadžić piše: *Bunjevci može biti da se zovu od Hercegovačke rijeke Bune, od koje su se, kao što se pripovijeda, negda amo doselili...* Austrijski etnograf K. v. Coernig potvrđuje za ličke Bunjevce da su se doselili iz Hercegovine (*Bunievische Familie, welche aus Herzegovina stammte*), a za druge bunjevačke skupine kaže da su naselili krajeve oko Subotice.

¹⁴ O vlaškim skupinama na tom području usp. u: Aličić 1985:130-131.

¹⁵ Krmpotska zimišta Buhovo i Borajna (na krajnjem istočnom rubu današnje Bekije) bila su udaljena oko 22 km zračne linije od mjesta Bune. Selo Vojnići kod Ljubuškog koje je nastalo teritorijalizacijom katuna Vlah Vojnića (1477. “džemat Vukašina sina Vojihne”) udaljeno je od Bune oko 35 km zračne linije. Usp. Aličić 1985:84, 90.

¹⁶ Već je Krunoslav Draganović zapazio simboličku vrijednost rijeke Bune. Opisujući bunjevački etnički element na Kupresu, Draganović je primijetio: *Ako Bunjevci doista potječu starinom iz Hercegovine, čemu se i Erdeljanović priklanja i što za sebe ima jake razloge, onda doći “s Bune” koja izvire ispod nekad glavnog grada Hercegovine tvrdog Blagaja, znači isto što i reći, od Blagaja ili, zapravo, iz Hercegovine kada je bio, po poznatoj staroj riječi “Blagaj šehar, a kasaba Mostar”.* (Džaja-Draganović, 1994:407)

su stvarnu brigu o tamošnjim katoličkim vjernicima preuzeli bosanski franjevci. U duhu katoličke (posttridentske) obnove, u drugoj polovici 16. stoljeća dalmatinski su biskupi počeli obnavljati svoj utjecaj u “nevjerničkom” osmanskome zaleđu (in patribus infidelium) što će na više razina dovesti do ogorčenih sukoba s bosanskim franjevacima oko pitanja pastolarno-jurisdikcijskih prava. Franjevci su kroz konstrukciju o Buni rijeci naglašavali hercegovačko porijeklo svoga vjerničkoga puka, a time i svoja prava na pastoralnu službu. Premda su samo bunjevačko ime doživljavali kao deprecijativno te ga, kao i vlaško ime, izbjegavali koristiti jer je “nedovoljno katoličko” ili čak “manje vrijedno”, ipak su se tom legendom prije svega obraćali Bunjevcima kako bi ih jače vezali uz sebe (visovački samostan) i ograničili utjecaj svjetovnoga svećenstva (tzv. “glagoljaši”, “jeronimovci”, “ilirski kler”), a preko njih i dalmatinskih biskupa, o kojima nisu imali visoko mišljenje.¹⁷ Temeljna struktura toga konflikta – kako dobro primjećuje Srećko Džaja – nije bila borba za vjernike koliko borba za osiguranje materijalnih dobara i karijerizam sudionika. (Džaja 1999:191-201) Boreći se za prava svoje bosanske franjevačke provincije, bosanski povjesničar iz 18. stoljeća Filip Lastrić, na slikovit je način opisao suštinu toga sukoba, iznoseći tvrdnju da dalmatinskim biskupima nije stalo do spasa ovaca, nego se bore za njihovu vunu. (Zirdum 1982:86) U historiografiji je već skrenuta pozornost na Bunjevca fra Miju Radnića, vizitatora pokrajine Bosne Srebrene koji 1684. godine herceštvom svetog Save imenuje prostor od Gacka u današnjoj istočnoj Hercegovini do Gračaca u Lici. (Roksandić 1991:32) Roksandić taj Radnićev “panhercegovizam” tumači kao stanje svijesti stvoreno dugotrajnim seobama u čitavom tom prostoru koji se zbog toga i promatra kao jedinstvena “morlačka” cjelina. (Ibid.) Međutim, Radnićev stav možemo tumačiti i kao pokušaj prostornog legitimiranja njegove bosanske provincije u trenutku kad je već postalo jasno da je Osmansko Carstvo počelo uzmicati i da će pomicanje imperijalnih granica za sobom neminovno povući i pitanje eklezijalnog uređenja, a to je značilo i nove “bosansko-dalmatinske” crkvene zapletaje do kojih će uskoro i doći.

5. PORIJEKLO BUNJEVAČKOGA IMENA

Imena često nose neka davno zaboravljena značenja (*nomen est omen*). Brojni pojmovi kojima se danas služimo rezultat su duge i krivudave semantičke evolucije u kojoj se višestruko mijenjao njihov sadržaj i opseg. Stoga etimologijska objašnjenja koja se nude nikada nisu ni jednostavna ni jednoznačna. I filološko objašnjenje pojma Bunjevac još je uvijek nesigurno. O porijeklu bunjevačkoga imena u literaturi postoji mnoštvo različitih mišljenja, pojedina imaju svoja znanstvena utemeljenja dok druga ne prelaze razinu pučkog etimologiziranja. Generalno ih možemo podijeliti na dvije skupine: jednu koja interpretira pučku predaju i ime izvodi od naziva hercegovačke rijeke *Bune* odnosno mjesta *Bune* na istoimenoj rijeci i od glagola *buniti se*; te drugu koju čine znanstvena, prije svega etnoantropološka i lingvistička mišljenja. Među njima ističu se tri teorije: jedna ime izvodi iz vlaščkog antroponima *Bun*, druga iz kamene pastirske nastambe *bunje*, a treća iz pejorativno obojene imenice *obonjavci*.¹⁸

Svaka od spomenutih teorija ima svoja etnološka i lingvistička opravdanja. Za povijesno istraživanje potrebno je međutim utvrditi povijesnu dinamiku pojma: kada se po prvi put susreće, iz kojih sadržaja nastaje i kada eventualno prelazi u druge sadržaje. Drugim riječima, u bunjevačkom slučaju treba utvrditi kada i gdje je generički naziv pretvoren u etnonim. Činjenica je da se etnički identitet, pa tako i etničko nazivlje, nikada ne definiraju na endogen način tako da se prenosi etnička suština, već je on uvijek proizvod značenjskih akata druge skupine. Sociološki rečeno, egzogene i endogene percepcije i definicije nalaze se u odnosu dijalektičke suprotnosti. (Putinja – Stref Fenar 1997:161) U tom smislu i etnonimi najčešće

¹⁷ Među Bunjevcima djelovali su i neki utjecajni svjetovni svećenici koji su priznavali crkvenu vlast dalmatinskih biskupa. Npr. ninski prezbiter don Jure Matasović koji je često iz mletačkog Novigrada odlazio u vizitacije “nevjerničkih strana” ili čuveni don (pop) Stipan Sorić iz Gorice koji je 1638. bio u sporu s visovačkim franjevcima oko nadležnosti nad nekoliko sela u Ravnim Kotarima.

¹⁸ Opširan pregled svih teorija o porijeklu imena *Bunjevac* nalazi se u: Sekulić 1986:20-40.

nastaju kao posljedica percepcije “drugih”, a u bunjevačkom slučaju *označitelji* su bili srpskopравoslavni Vlasi. Međutim, da bi uopće razumjeli postanak etnonima, potrebno je najprije pokušati objasniti pojam Bunjevaca kao generičke imenice.

S obzirom na nedostatak povijesnih izvora koji bi pobliže rasvijetlili porijeklo i nastanak imena Bunjevac, istraživanje je potrebno započeti s historijskolingvističkom analizom samog pojma. Ona ne bi išla samo u prilog etimološkoj analizi fonetskih i semantičkih struktura nego bi trebala odrediti i društvenopovijesni sadržaj bunjevačkog imena, tj. nužna je njezina povijesna kontekstualizacija. Polazeći od osnovnih sociolingvističkih i historijskolingvističkih postulata prema kojima leksička struktura ne odražava samo društvenu organizaciju i interakciju već i povijesnu dinamiku, tj. prošlu zbilju, (Fischman 1978:23.24) porijeklo bunjevačkoga etnonima trebalo bi tražiti ponajprije u socijalnim ambijentima dinarskih Vlaha. Prema tome, mišljenja Đure Daničića, Petra Skoka i Milenka Filipovića koji su bunjevačko ime izvodili iz balkanskoromanskog antroponimijskog naslijeđa, time ponovo dobijaju na uvjerljivosti.

Leksička struktura etnonima “Bunjevac” ili “Bunijevac” ukazuje na patronimijski karakter pojma. Sa stoji se od korijenske osnove *bunj-* i sufiksalne tvorbe *-evac/-evci* što jasno upućuje na posvojno i descendenzijsko značenje imena. U tom smislu korijensku osnovu *bunj-* najprihvatljivije je izvoditi od vlaščkoga antroponima *Bun* ili *Bunj*, tj. njegovih slaviziranih hipokorističnih izvedenica: *Bunjo*, *Bunjak*, *Bunjac*, *Bunac*, *Bunoje*, *Bunilo*, *Bunislav*. Struktura *vlastito ime* + sufiksalni segment *-ovci/-evci* karakteristična je upravo za dinarskovlaške sociotope.¹⁹ Nazivlje vlaških skupina najvećim je dijelom proisteklo iz vlaških biosocijalnih (agnatsko-patrijarhalnih) struktura. Vlaške skupine i njihovi katuni najčešće su dobivali imena prema svojim starješinama i rođonačelnicima tj. osnivačima katuna. Katun je predstavljao gentilnu zajednicu od više obitelji povezanih imenom, porijeklom, tradicijom i kulturom. Riječ je zapravo o bratstveničkoj zajednici koja se sastojala od više “obiteljskih zadruga” ili njihovih ostataka koje u cjelinu povezuje predaja da svi zajedno potječu od istog pretka, po kome se i nazivaju. Takav onomastički i toponimijski oblik naročito je u uzletu na području Hrvatske u 16. stoljeću, što je bila posljedica vlaških ranonovovjekovnih seoba i novoštokavskih impulsa koji su dolazili s jugoistoka. (Bjelanović 1987:178-179, 184)

Vlaški antroponim *Bun/Bunj* nastao je skraćivanjem od latinskog imena *Bonifacius* te promjenom vokala *o>u* što je tipična fonetska pojava balkanskoga romaniteta. Glasovna promjena *n>nj* rezultat je pak tzv. “novije jotacije” do koje dolazi tek poslije 14. stoljeća.²⁰ U srednjovjekovnim srpskim poveljama 13. i 14. stoljeća to se ime često susreće u vlaškoj sredini, pa i izvan nje (najstariji spomen u Žičkoj povelji iz 1220. godine). Međutim, prema kraju srednjega vijeka uočljiva je tendencija nestajanja antroponima Bun-Bunj. Izgleda da je to ime nestajalo usporedo s nestajanjem romanskog etnojezičnog karaktera vlaških skupina u Dinarskome gorju. Već u 15. stoljeću antroponim Bun i ostale njegove izvedenice u izvorišta vrlo se rijetko susreću. Primjerice, u osmanskom poreznom popisu (defteru) u sandžaku Hercegovina iz 1477. godine gdje su pojedinačno evidentirana imena 7 822 Vlaha kućedomačina (uz koju udovicu) i još toliko imena njihovih očeva, to se ime javlja tek u dva navrata i to u slaviziranim oblicima: u nahiji Rudine u džematu Poblaha sina Radovana upisan je *Bunjak sin Radovanov*, a u nahiji Bjelopavlići spominje se stanoviti *Bunuš sin Petra*. (Aličić 1985:68, 102) Ogromnu većinu vlaških imena tada čine pretkršćanska (“slavenska”) imena, najčešće s osnovama *rad-*, *vuk-*, *drag-* i *mil-*.

Na području srednjovjekovnoga Huma (Hercegovina) u 15. stoljeću nalazimo nekoliko vlaških skupina čiji glavari nose imena i prezimena izvedena iz osnove *bun-*. U istočnome Humu 1406. godine spominje se tako katun stanovitog *Vlatka Bunislavića*, a 1419. godine katun *Vukote Bunčića* što će reći sina ili potomka Bunovog. (Hrabak 1981:188) Na srednjovjekovnoj nekropoli u selu Bunčići, u području Radmilović-Dubrave kod Bileće, nalazi se visoki stećak čiji natpis spominje *Bunca Rušovića*. (Bešlagić

¹⁹ Npr. *Vlasi Đuraševci*, *Vlasi Gleđevci*, *Vlasi Maleševci*, *Vlasi Tudoričevci* itd.

²⁰ Ta jezična promjena vremenski koincidira s pojavom novoštokavštine u području Hercegovine krajem 14. i u prvoj polovici 15. stoljeća, tj. s vremenom pojačane jezične asimilacije Vlaha.

1971:390) Kako su stečke, posebice one većih dimenzija, podizale imućnije osobe, vjerojatno je riječ o grobu vlašskog starješine i to vjerojatno iz aglomeracije Vlaha Banjana.²¹

Kad je riječ o ostalim dinarskim oblastima u kojima se javljaju imena vlaških skupina s osnovom *bun-treba*, pored spomenutih *Vlaha Bunčića* iz Bilećkih Rudina, istaknuti još dvije grupacije iz 14. stoljeća s područja srednjovjekovne Srbije: vlaški rod *Bunovića* iz katuna *Tudoričevci* na Dečanskom vlastelinstvu te *Vlahe Bunuševce* iz okolice Vranja.

U Dečanskoj povelji (hrisovulji) iz 1330. godine, u kojoj je srpski vladar Stefan Uroš III. priložio novoosnovanom manastiru Dečani, osim sela i nekoliko "ubogih vlaških i arbanaških katuna", spominje se i vlaški katun *Tudoričevci*. Katun se sastojao od 29 ognjišta, a Bunovići su predstavljali jednu od pet važnijih obitelji koje su imale proširen ("zadružan") karakter.²² Ljetni pašnjaci nalazili su im se negdje na Visitoru kod Dobre Rijeke i Andrijevice, a zimišta u "altinskoj zemlji" u okolici Dečana.²³ Inače, u istoj povelji spominje se i selo *Bunjane* kod Đakovice koje je brojalo 62 kuće, a nastavalo ga je zemljičarstvo (srpsko) stanovništvo.²⁴ Područje dečanskog vlastelinstva (koje je obuhvaćalo područje današnje Metohije na Kosovu, najsjeverniji dio Albanije te gornje Polimlje) zanimljivo je i zbog činjenice da je ono izvorište brojnih vlaških katuna, poput Mirilovića, Pilatovaca i Žurovića koji su se u kasnome srednjem vijeku i ranome novom vijeku selili prema sjeverozapadu. U vlaškim seobama 15. i 16. stoljeća Žurovići su stigli u istočnu Hercegovinu, Mirilovići su doprli do šibenskog zaleđa, a Pilatovci čak do Žumberka.²⁵

Vlasi Bunuševci živjeli su u 14. stoljeću na području *Vranjskog krajišta*, tada osjetljivoj pograničnoj oblasti na istoku srpske države.²⁶ Kao i ostali tamošnji vlaški katuni obnašali su vojničku službu čuvara granice, a podčinjeni su bili "krajiškom vlastelinu". (Blagojević 1989:33-36) Nemoguće je ustanoviti što se točno dogodilo s tom vlaškom skupinom u vrijeme osmanskih prodora i raspada Vranjskog krajišta krajem 14. stoljeća.²⁷ Jedini podsjetnik na njih jest antroponim *Bunuševac* i selo *Bunuša* koje se nalazi južno od Leskovca, a nastalo je vjerojatno teritorijalizacijom njihova katuna. Povijesni izvori inače potvrđuju vlaške migracije iz okolice Vranja prema zapadu. Takav je npr. bio slučaj s čuvenim *Vlasima Psoderima* koji se spominju još 1345. godine u povelji kralja Stefana Dušana, kada su oslobođeni rabote na posjedu crkve sv. Nikole u Vranju koji je tada darovan manastiru Hilandar. (Ibid.:34) Ta se vlaška grupacija preko Kosova i Zete u više etapa iseljavala na područje Huma gdje se prvi put spominju već 1366. godine.²⁸ Seobu Vlaha Psodera valja promatrati u kontekstu krize feudalnoga sustava u Srbiji nakon smrti cara Stefana Dušana, ali i politike bosanskog bana, a potom i kralja Tvrtka I. koji je poticao doseljavanje vlaških "stočara-ratnika" iz srpskih oblasti. Jesu li Vlasi Bunuševci slijedili primjer svojih susjeda Psoderaca nemoguće je zasad ustanoviti jer izvora o tome nema. U Humu se doduše 1402. godine spominje katun *Punoševaca* ili *Punoševića* (Hrabak 1997:145) koji imenom podsjećaju na Bunuševce.²⁹

²¹ Rušovići se u dubrovačkim izvorima spominju kao starješine jednog katuna u aglomeraciji Vlaha Banjana.

²² U povelji poimence se spominju: *Bun i sin mu Nikola i Tvrtko i Turde i Tudorica, brat Rade i sin mu Vojisl* (Ivanović 1951-1952:260).

²³ Na nekadašnje vlaško bratstvo Bunovića podsjeća i današnja mikrotoponimija toga prostora. Po svoj prilici *Bunova livada*, (alb. *Livadhi i Bonš*) u selu Shaptej kod Dečana stoji u vezi s tudoričevskim Bunovićima. Ime pak sela *Shaptej* možda je nastalo od rum. *šapte* "sedam", odnosno od "vlahiziranog" latinskog osobnog imena Septimus (Gashi:1982, 53).

²⁴ Onomastičku građu iz Dečanske povelje gotovo do sitnih topografskih podrobnosti obradio je Mitar Pešikan u svojoj studiji *Iz istorijske toponimije Podrimlja*, I-III.

²⁵ Mirlović Polje kod Drniša i Mirlović Zagora u zaleđu Šibenika, selo Pilatovci na Žumberku.

²⁶ Vranjsko krajište obuhvaćalo je područje srednjovjekovnih župa u gornjem porječju Južne Morave: Vranja, Inogošta, Preševa, Dubočnice i Znepolja.

²⁷ Smatra se da je do raspada vranjskog krajišta došlo nakon raspada Srpskog Carstva i pogibije gospodina Konstantina na Rovinama 1395. godine (Ibid.:35).

²⁸ Katun Miloša Psodera (Hrabak 1981:186).

²⁹ Kod Đakovice u Metohiji postoji selo *Punoševac* (alb. *Punashhec*) koji se u povijesnim izvorima nazivalo i *Bonošuci* i za koje albanski lingvist Skender Gashi smatra da je sličnog postanja kao i ime vlašskog katuna Bunuševci iz okolice Vranja, tj. izvodi ga iz vlašskog oblika romanskog imena *Bon* (Gashi 1982:53).

Historijskolingvistička i uopće kulturnopovijesna argumentacija govore u prilog tvrdnji da je ime Bunjevci prvotno označavalo pripadnike nekog vlašskog katuna. Ta tvrdnja doduše zasad nema potvrde u povijesnim izvorima osim u iznesenim analogijama (Bunčići, Bunovići, Bunuševci). U svakom slučaju, “vlahološki” usmjereni medijevisti i novovjekovci morat će uložiti još mnogo napora i truda da riješe ovu “dinarsku zagonetku”.

6. BUNJEVCI U SUSTAVU VLAŠKIH IDIOLEKATA

Uporaba etnonima *Bunjevac* gotovo da stoljećima nije izlazila izvan okvira tradicijske (oralne) komunikacije. Do druge polovice 19. stoljeća to ime praktički i nije bilo u službenoj i javnoj uporabi, tako da se u povijesnim izvorima susreće vrlo rijetko, uglavnom u pojedinim izvorima crkvene provenijencije.³⁰ Pojam se najprije pojavio i koristio u komunikacijskom krugu vlaških društava na Tromedi. Bunjevački je pojam stoga pripadao nekoj vrsti vlašskog idiolekta (etno-idiolekt), tj. vrsti žargona ili osobnoj varijanti jezičnoga sustava vlaške zajednice.³¹

Prvotno, (generičko) značenje imena Bunjevac vjerojatno je imalo, kao što smo mogli vidjeti, socijalnu atribuciju (pripadnik katuna Bunjevci). Istraživački ostaje otvoreno pitanje kada, gdje i kako je došlo do promjene semantičkoga sadržaja, odnosno do konfesionalizacije bunjevačkoga imena. Isto vrijedi i za njegov pravoslavni pandan, u riječi *Rkać*, čije je porijeklo također nejasno.³² Filološka analiza trebala bi ukazivati na povijesni okvir, tj. na mjesto, vrijeme i okolnosti pod kojima je došlo do te promjene. Prema svemu sudeći, prijelaz bunjevačkoga imena iz generičkoga naziva u etnonim dogodio se na osmanskome krajištu u kliško-ličkom prostoru (“oko Dinare i Velebita”) sredinom 16. stoljeća, a može se razumjeti samo u kontekstu procesa etnokonfesionalizacije vlaških društava.³³ Naime, sve do sredine 16. stoljeća vjerski je identitet u vlaškim zajednicama bio tek od sekundarnog značaja u odnosu na srodničke (katunske, “plemenske”) i staleske identitete. U njihovoj patrijarhalno-pastoralnoj kulturi, ideologija srodstva i kult predaka predstavljali su na neki način surogat religije. Tome je razlog i taj što je utjecaj etabliranih religija u prostoru dinarskih planina uvijek bio slab i ograničen. Do prekretnice je došlo u 16. stoljeću kada religijske (i civilizacijske) konotacije imperijalnih sučeljavanja te obnova djelatnosti *srpske crkve* i *katolička obnova* dovode do jačanja konfesionalne kulture i identiteta na uštrb stare tradicije. Takav duhovnopovijesni razvoj vodio je prema vjerskim podjelama, otuđenju i nesnošljivosti unutar vlaških zajednica. Fenomen etnokonfesionalizma (spajanja etničkog i konfesionalnog tj. religijskog identiteta) naročito je bio izražen na prostorima pod jurisdikcijom Pečke patrijaršije gdje se srpstvo sve više poistovjećivalo s pravoslavljem i obrnuto (*fide serviana*).³⁴ Time je, posredovanjem Crkve, akulturacija Vlaha u srpski etnokulturni krug

³⁰ Mađarski povjesničar István Iványi tvrdio je da se naziv “Bunjevci” kod podunavskih Bunjevaca nije pojavljivao u književnosti i javnom životu, zato što se bunjevačka inteligencija stidjela toga imena, koje se smatralo manje vrijednim, “seljačkim”, te se je stoga nazivala “Dalmatincima”. Ipak, kaže Iványi, u narodu se bunjevačko ime uvijek upotrebljavalo. (Iványi, István. *Szabadka szabad királyi város története*. II, Subotica, 1892:579; usp. Erdeljanović 1930:294-295)

³¹ Definicija idiolekta u: Simeon, Rikard. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. sv. I. Zagreb, 1969, 506. Naravno, trebalo bi s teorijske strane propitati je li taj strogo lingvistički pojam primjenjiv i u kulturnoj antropologiji tj. historijsko-antropološkim istraživanjima.

³² Etnologinja Jasna Andrić u svojoj je studiji o Rkaćima (Rkaćima) analizirala nekoliko mogućih etimoloških objašnjenja te pomalo zagonetne riječi koja se javlja u više oblika (*Rkać*, *Rkač*, *Arkač*, *Hrkač*). Prvo i najstarije mišljenje povezuje ju s imenom Grk odnosno Grkać u značenju pravoslavac; drugi je izvode iz pridjeva rkovit (snažan, silovit) pa bi Rkaći bili isto što i “snažni, siloviti, naprasiti ljudi”, treći od glagola “hrkati” (radi crkvenog pjevanja kroz nos), a četvrti je povezuju s dijelovima odjeće, tj. istočnjačkim ogrtačem (hrka). (Andrić 1988:43-58)

³³ Općenito uzevši, možemo prihvatiti tvrdnje Jovana Erdeljanovića da je bunjevačko ime “nastalo” u Dalmaciji i Stjepana Pavičića da se bunjevačka “pradomovina” nalazila na području oko Dinare i Svilaje, naravno uz nužnu vremensku korekciju.

³⁴ Sukladno tome, pečki patrijarsi nisu bili samo vjerske i duhovne starješine već i *etnarsi*, vođe naroda u političkom smislu.

bila ubrzana i učinkovita. Zbog svog univerzalizma, "partikularni" etnokonfesionalizam nije bio izravan prisutan u Katoličkoj crkvi. Međutim, neizravna posljedica djelovanja u duhu posttridentrske *katoličke obnove* bila je također duhovnokulturna homogenizacija katoličkih zajednica, što je za vlaška društva u konačnici značilo podvajanje po vjerskoj osnovi (bifurkaciju). U 17. su stoljeću etnokonfesionalni identiteti u Vlaha na Tromeđi (*sprskopравoslavni* i *katoličko-bunjevački*) već bili čvrsto etablirani i antagonizirani.³⁵

Vjerske podjele i nesnošljivosti unutar vlaških društava na Tromeđi oko 1550. oblikovale su konfesionalno opozicionirane grupe: *vlaškopравoslavnu* ("rkačka") i *vlaškokatoličku* (bunjevačka). Taj je dihomijski model u komunikaciji imao dvije leksičke razine: *krstjani* – *ristjani* i *bunjevci* – *rkaći*.³⁶ Prvi je bio korektan, "prijateljski", a drugi je služio, kako bi se izrazio Vladimir Ardalić, "za podruganiju". Naime, pojmovi "bunjevac" i "rkač" tada dobivaju svoje novo deprecijativno značenje "etnokonfesionalnih nadimaka", kojim se u odnosu prema vjerski "Drugom" željelo podrugljivo osporiti njegova kršćanska bit, tj. "opoganiti ga".³⁷ Nekako u isto vrijeme svoje deprecijativno značenje zaokružuju i ostali etnokonfesionalni "nadimci" na širem osmanskome području: *poturi*, *balije*, *šokci*. Poznati pejorativni naziv za muslimansko seljačko stanovništvo u Bosni i Hercegovini – balije – u početku se odnosio samo na muslimanske sezonske stočare vlašskog porijekla iz središnjih dijelova Hercegovine, koji su oko 1530. masovno prelazili na islam.³⁸ Etnonim Šokac, uz neke izuzetke, uglavnom ne interferira s katoličkovlaškim prostorima na jugu; to se ime odnosilo ponajprije na agrarne katoličke zajednice u Bosni i Slavoniji.³⁹ Ovdje treba upozoriti da na širem prostoru Tromeđe u 16. stoljeću nisu sve vlaškokatoličke skupine bile hercegovačkoga porijekla, stoga nisu ni svi katolički Vlasi bili Bunjevci.⁴⁰

Pored utjecaja crkvenih (etnokonfesionalizam) i državnih struktura (krajiški mentaliteti), vjerske podjele i suprotnosti u vlaškim društvima ne mogu se sasvim objasniti i razumjeti bez uvida i u neke soci-

³⁵ Jedan od ranih primjera takvih konfesionalnih "grčko-rimskih" antagonizama nalazimo kod vlaško-crnogorskih doseljenika u Mletačkoj Istri 1622. godine. Te je godine pop Jovan iz Mrkojevića kod Bara (Skadarski sandžak) u istarsko selo Jural (Limska draga) na području Dvigrada doveo grupu od 14 crnogorskih pravoslavnih obitelji koji su investituroom preuzeli tamošnje zapušteno i neobrađeno zemljište. S njima su tada kao izbjeglice pred Turcima doselili i katolici (12 obitelji) koje je predvodio fra Franjo Poruba. Međutim, katoličke obitelji odvojile su se od popa Jovana i odbile se naseliti povrh Limske drage, a u svojoj žalbi rašporskom kapetanu Contariniju kao glavni razlog neslaganja istakli su da "oni žive po latinskom obredu, a ostali po grčkom i da se zato ne bi nikada mogli slagati" (*asserendo di uiuer essi sotto il rito latino, et gli altri sotto il Greco; onde non stariano mai bene insieme*). (Bertoša 1986:169) Naj-slikovitiji opis etnokonfesionalnih podjela ali općenito i stupnja religioznosti u vlaškim društvima na Tromeđi 17. stoljeća dao je 1692. godine generalni providur Mletačke Dalmacije i Albanije, Alessandro Molin koji je primijetio: *Taj pomiješani svijet razdijeljen je u dva obreda, latinski i grčki, ali je to kod njih neka treća vrst tužne kvalitete, oni su naime tako slijepi u vjerovanju, da im daje ime kršćana samo to što nisu obrezani, oni su slijepi za svaku vrstu prave vjere.* (Novak 1971:599)

³⁶ U govornom se jeziku nikako ili vrlo rijetko koristila knjiška, "učena" terminologija kojom se negativno apostrofiralo pripadnike pravoslavlja kao npr. *grci*, *šizmatici*, *odmetnici*, *krivovirci* (Džaja, 1999:108).

³⁷ U svojoj *Razpravi* Ivan Antunović navodi podatak koji je čuo od dalmatinskog franjevca Antonija Zorice 1880. godine, da je kod *dalmatinskoga Bunjevca i Srbina navada, ako se pririeče, da Bunjevac dovikuje Srbinu ti si Hrkač, a ovaj mu odvratiti ti si Bunjevac, što bi po prilici veli značilo: kao da bi se tim osnaživalo poganstvo.* (Antunović 1882:52-54)

³⁸ Balija je značio "šarenog" muslimana, onoga koji prakticira tajno dvovjerstvo, pa je taj pojam sinonimičan s alb. "ljaraman" (šaren) koji također označava "muslimana kriptokršćana". Korijen bal- etimolozi dovode u vezu sa starobalkanskom riječju (ilirsko-tračkom) koja označava nekoga koji ima "bijeje pjege", tj. koji je šaren (Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskog i srpskog jezika*. I, 1971:102-104).

³⁹ U selu Kijevu u Vrličkoj krajini zabilježena je zanimljiva pojava interferencije bunjevačkog i šokačkog imena. Naime, katolički i pravoslavni Kijevljani su prema vani bili poznati kao Bunjevci i Rkaći, međutim, unutar seoske komunikacije, katolički *komšiluci* nazivani su "šokačkim", a pravoslavni "kranjskim" imenom. (Čulinović Konstantinović 1989:109-182)

⁴⁰ Npr. katolički Vlasi u donjem Pounju (Zrin, Novi) nisu bili Bunjevci već sociostatusno "valahizirani" hrvatski starosjedioci. Slično je i s tzv. osmanskim "Vlasima Istrije" koji su djelomice potjecali iz zajednica hrvatskih Vlaha i koji su se od 1520-ih do 1570-ih "kružno" selili u prostoru od zadarskog zaleđa i Podgorja ("Morlakije") preko Like i Žumberka do Istre i Krasa. Ni uz ovu se grupaciju ne veže bunjevačko ime.

opsihološke i socioantropološke fenomene (npr. narcizam malih razlika, mentalne barijere i sl.). Potreba zajednica, koje se nalaze u susjedstvu i koje u svakom drugom smislu stoje bliske jedna prema drugoj, da se međusobno razlikuju, uzajamno spore i mrze nije svojstvena samo vlaškoj sredini. Činjenica je da se kohezija grupe povećavala ako je grupa imala rivalitetnu grupu dovoljno sličnu i različitu da “cementira” interne granice. Te su razlike mogle biti u konfesionalnoj pripadnosti, u mentalitetu, načinu života, jeziku, kulturi i dr. Potenciranje i očuvanje takvih počesto malih i banalnih razlika postale su pitanjem očuvanja posebnosti identiteta grupe (npr. binarne opreke u vlaško-bunjevačkoj antroponimiji tipa *Đuro-Jure, Jovo-Ivo, Stevo-Stipe*). Katolička i pravoslavna crkva na prostoru Tromeđe davale su glavni poticaj u uspostavljanju takvog sustava malih razlika među stanovništvom koje je u suštini dijelilo istu sociohistorijsku situaciju. (Roksandić 1988:134) Npr., uvođenjem novoga “gregorijanskog” kalendara, male vjerske razlike postale su prepoznatljive i na razini životne svakodnevice. Problematizirajući pitanje etnokonfesionalnih i protonacionalnih identiteta u vlaškim društvima, Roksandić je konstatirao: *Vlaške zajednice u jugoistočnoj Evropi u ranom novom vijeku izmiješano su podijeljene između tri velike monoteističke vjerske zajednice (pravoslavna, katolička i islamska). Ta izmiješanost dijelom je posljedica učinka sukoba interesa država s kojima se svaka od monoteističkih religija identificira, a dijelom se održava i zato što je u skladu s instinktivnom, životnom potrebnom ljudi u dinarskom prostoru da se izoliraju jedni od drugih, da svoj strah jednih od drugih ili agresiju jednih prema drugima pravdaju razlozima koji prelaze granice njihove svakodnevice. Takva vjerska ispremiješanost izraz je i unutrašnje potrebe i Vlaha i njihovih zajednica da svoje međusobne razlike legitimiraju i razlozima, legendarne, mitske, vjerske i moralne provenijencije.* (Roksandić 2004:237)

U vlaškim društvima ranoga novog vijeka, pored vjerskih, postojale su podjele i po drugim kriterijima. Jedna od njih je i podjela prema etnojezičnom kriteriju koja je razlikovala slavenske od romanski govorećih Vlaha, tzv. *Ćića* koji su se nakon 17. stoljeća uspjeli održati još jedino u Istri. Tu su i podjele prema socijalnom položaju (*carski, spahijski i vakufski* Vlasi u Osmanskom Carstvu; *krajiški i privatni* Vlasi u Habsburškoj Monarhiji, *Morlachi habitantni nuovi i Morlachi habitanti vecchi* u Mletačkoj Republici), lokalnom, političko-regionalnom porijeklu itd. U krajevima istočne Hercegovine i Crne Gore gdje se razvila snažna plemenska organizacija, već je u 16. stoljeću sasvim nestalo vlaške socijalne atribucije, a podjele su postojale isključivo prema tribalnom obrascu.

Vlaškokatoličke, bunjevačke skupine od 1520-ih godina kontinuirano egzistiraju na prostoru Tromeđe, kako one “stare” oko Novigradskog mora tako i one “prave” kod Knina nakon Karlovačkog mira 1699. godine. Međutim, državni aparati triju imperijalnih sila rijetko kada su ih identificirali pod bunjevačkim imenom kao posebnu skupinu, odnosno nisu ih razlikovali od ostalih zajednica koje su potjecale iz vlaškgoga društvenopovijesnoga miljea. Osmanska vlast ne pravi velike razlike među vlaškim zajednicama, pa tako ne ističe ni Bunjevce; oni su samo dio vlaškgoga društvenoga reda (Eflakan ta’ifesi). Mletačka ih vlast kroz cijelo razdoblje ranoga novog vijeka prepoznaje samo kao katoličke Morlake (Morlachi del rito Latino), dok potvrda o bunjevačkom imenu u venecijanskom i dalmatinskim arhivima još uvijek nema. Habsburške vojnokrajiške vlasti također ističu katolički karakter pojedinih vlaških doseljenika, ali bunjevačko ime vrlo rijetko koriste. Bunjevačke doseljenike u prostoru Primorske krajine, a potom i Like i Krbave pored uobičajenih naziva, kao što su “uskok”, “prebjeg”, nazivaju ih još katoličkim Vlasima (catholische Walahen), a ponekad i katoličkim Rašanima (Rasciani catholici). U Podunavlju, u 18. stoljeću, ugarska županijska vlast također ne upotrebljava bunjevački etnonim već ih prepoznaje kao Dalmatince i “katoličke Race”.

Barokni polihistor J. W. Valvasor u svom čuvenom djelu *Die Ehre des Herzogthmus Krain* iz 1689. godine u kojem daje prvi sustavni etnografski opis kranjsko-hrvatskoga područja, Vlahe tretira kao cjelinu, tj. ne spominje subvlaške entitete pa tako ni Bunjevce. Opisujući Vlahe (Walachen) u Primorskoj krajini kaže da su dijelom rimokatoličke vjere i da su srodni susjednim “Morlacima” misleći na mletačke podanike. Njihov štokavski jezik naziva vlaškim (die Walachische Sprache) koji je uvelike blizak *mit der Dalmatischen oder Schlavonischen Sprachen*. (Roksandić 2003:188, 203) Istu paradigmu slijedi i zapovjednik Karlovačkoga generalata Johann Joseph grof von Rabatta. U svojim izvješćima i spisima, koji su nastali tijekom njegova zapovijedanja Karlovačkim generalatom od 1709. do 1730. godine, stanovništvo

Hrvatske i Primorske krajine te Like i Krbave dijeli najprije prema “etnokulturnom ključu” u dvije etnije: Hrvate i Vlahe. Hrvatima je označavao stare habsburške podanike katolike, a to znači hrvatske starosjedioce u Krajini, te doseljenike iz provincijalne Hrvatske (Gornje Pokuplje, Vinodol) i Kranjske. Vlasima je pak nazivao sve nositelje patrijarhalno-pastoralne kulture dinarskog areala neovisno o vjerskoj pripadnosti, odnosno sve stanovništvo koje je potjecalo od starijih i novijih prebjega s osmanskoga i mletačkoga područja. Čak i bivši “lički Turci” koji su pokatoličeni potkraj 17. stoljeća u jednom se Rabatinom izvješću nazivaju novokrštenim Vlasima. (Lazanin 2002: 101-102, 127-128, 131-133) Rabata je dakako bio svjestan konfesionalnih razlika među Vlasima, ali to je za njega tek od sporednog značaja.

Tek od druge polovice 18. stoljeća, kada u ozračju prosvjetiteljstva i predromantizma raste etnografsko zanimanje za šire prostore Tromeđe, bunjevačko se ime naglo pojavljuje u literaturi. O Bunjevcima u Primorskoj Hrvatskoj prvi piše Alberto Fortis u dodatku engleskog izdanja svoga dijela (*Viaggio in Dalmatia*) *Travels into Dalmatia* izdanom u Londonu 1778. godine. Opisujući stanovnike primorskoga dijela “Morlačke gore” (tj. Velebita), u više navrata spominje Bunjevce: *Stanovnici planina danas su posve različiti od onoga što su tada bili. Sami sebe nazivaju Bunjevcima, jer su došli s područja Bune u Bosni (...) Bunjevac se smatra sretnim ako ima zalihu krumpira za hranu (...) Bunjevci ili katolički Morlaci u tim krajevima imaju običaj natrpati mnogo meda u kovčege svojih mrtvaca...*(Fortis 1984:276-277) Srpski prosvjetitelj Dositej Obradović nakon višegodišnjeg boravka u sjevernoj Dalmaciji u dijelu *Совѣти здраваго разума* iz 1784. godine spominje bunjevačko ime, i to kao izrazito interkonfesionalno relacioniran pojam: “...за постъ, ко пости Среду он э ркаћъ а ко Суботу он э бунѣваць.” (Erdeljanović 1930:286) To potvrđuje i u svojoj drugoj knjizi *Езопове прочихъ разнихъ баснотворцевъ* iz 1788. godine gdje kaže da oni u “našem narodu” koji su “grečkoga zakona” zovu one koji su “rinskoga” zakona “ili šokci ili bunievci ili rimci ili latini. A ovi one, vlasi, rkaći i šizmatici. (Ibid.) J. M. Korabinszky u svom *Geographischen-historisches und Produkten Lexicon von Ungarn* iz 1786. godine piše da u Ugarskoj žive “Bunjevci zvani Dalmatinci”. (Ibid.:295) Slavonski književnik i član carskog povjerenstva za izradu ilirskog pravopisa i gramatike fra Marijan Lanosović u “Pridgovoru bogulyubnim shtiocem” svoga djela *Evangelistar Iliriski* iz 1794. godine također spominje Bunjevce i njihovu seobu u Mađarsku od “vode Bune u Dalmaciji”. Balthazar Hacquet, francuski liječnik u austrijskoj službi u svojem djelu *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlicher Wenden, Illyrer und Slaven*, koje je nastalo između 1802. i 1805. godine, spominje Bunjevce kao dio “ličkog naroda” (Likaner Volk). Prema njemu, Bunjevci se ističu svojim junaštvom, najhrabriji su od svih Ličana (koje naziva “austrijskim Crnogorcima”), poludivlji su, skloni pljački, a žene su im najkrepnije. (Hacquet 1802-1805:165, 177)

I unutar katoličkih eklezijalnih struktura različito se odnosilo prema bunjevačkom imenu. U bosansko-franjevačkim izvješćima, kronikama, književno-teološkim i povijesnim djelima bunjevačkom imenu nema ni traga. Čak ni čuveni podatak iz 1622. godine o “parohiji Bunjevci” u Podunavlju, ne donose franjevci nego svjetovni svećenik don Šimun Matković. Bosanski franjevci inače vrlo rijetko povezuju katoličku konfesionalnost s vlaškim imenom. Rijetke su njihove opaske o katoličkim Vlasima, kao ona makarskog biskupa fra Marijana Lišnjića koji se tijekom vizitacije 1670. i 1671. uspeo na planine Vitorog i Ljubuš, gdje je u ljetno doba našao pastire “Morlake” i njihova dušobrižnika fra Antu Ripčanina o kojima se loše izražava. (Jurišić 1972:58) Bosanski franjevci kao nositelji gotovo cjelokupnoga vjerskog i kulturnog života katolika pod osmanskom vlašću, koji su i sami potjecali iz tog naroda i živjeli s njim, itekako su bili svjesni socioetničkih i etnokulturnih razlika u svojoj pastvi, a koje su bile naslijeđene još iz medijevalnog razdoblja (agrarne i pastoralne zajednice, rudari i varošani). Držeći se strogo konfesionalnoga kriterija, bosanski franjevci nisu isticali te razlike, odnosno, svodili su ih na najmanju moguću mjeru. U “ilirskim tekstovima” svoje su katoličke vjernike označavali samo kao *krstjane*, a u “dijačkim”, tj. latinskim i talijanskim tekstovima kao *katolike* i *kršćane-katolike*. S druge pak strane, vlaško je ime već početkom 17. stoljeća u bosanskoj provinciji ili barem u njezinom većem dijelu postalo sinonimom za pravoslavna kršćanina. Matija Divković u svom *Nauku krstjanskom* iz 1611. godine, identificirao je u sintagmi “*krstiani i vlasi*” katolike s *kristiani*, a srpskopравoslavne s *vlasi* bez pejorativne primjese. (Džaja 1999:108)

Katoličke strukture iz dalmatinskih biskupija pod mletačkom vlašću također ne bilježe bunjevačko ime posebno već ih identificiraju pod zajedničkim “morlačkim” imenom (*Morlachi chatolici, Morlachi christiani del rito Latino* i sl.). Za razliku od bosanskih franjevaca, crkvena hijerarhija u Dalmaciji, vjerojatno pod utjecajem mletačke administrativne terminologije, ne krije već upravo potencira morlačko (vlaško) ime i njegove društvenopovijesne kontekste.⁴¹ U mletačkoj terminologiji ranoga novog vijeka *Morlak* jest konfesionalno konotiran pojam, ali samo u relaciji spram *Turčina* tj. muslimana. Drugim riječima Morlak je bio sinonim za kršćanina obaju obreda, “latinskog” i “grčkog”, koji je dolazio s osmanskog pograničnog područja.⁴² To je i razlog što će jedino u Dalmaciji vlaško ime sačuvati svoje šire sociokulturno značenje (*Vlaji*) i neće biti reducirano samo na srpskopравoslavnu sastavnicu kao što se to dogodilo u Bosni, Hrvatskoj i Slavoniji.

Senjsko-modruška biskupija u Hrvatskoj predstavlja izuzetak. To je jedina crkvena institucija u ranome novom vijeku koja je bunjevačko ime uvela u službenu uporabu, posebice u prvoj polovici 18. stoljeća u vrijeme biskupovanja Martina Brajkovića, Benedikta Bedekovića, Adama Ratkaja, Nikole Pohmajevića, Ivana Antona Benzoniya i Juraja Vuka Čolića. Srpski povjesničar Vojin S. Dabić koji polazi od pretpostavke da su Bunjevci srpskog etničkog porijekla o toj pojavi zaključuje ovako: *Izgleda da uvođenje u upotrebu novog imena za Vlahе katolike u vreme kada su počeli da se naseljavaju u Lici i Krbavi, gde su predstavljali izrazitu manjinu u odnosu na pravoslavno stanovništvo, nije bilo slučajno. Novim imenom želela je Rimokatolička crkva da potisne njihovo dotadašnje ime, pošto su pojmovi Vlah i vlaški postali tada čak i u zvaničnim spisima sinonimi za Srbini i srpski odnosno pravoslavni.* (Dabić 2000:106) U ovoj tvrdnji ima istine, ali i pretjerivanja. Najprije, ne radi se o “novom imenu” već o starom terminu koji je preuzet iz pučke sredine i uveden u službeni diskurs Crkve, što kako smo vidjeli nije bio slučaj na drugim prostorima. Međutim, Dabić je sasvim u pravu kada tvrdi da je uklanjanje vlaškom imena bio prvi korak prema čvršćem integriranju bunjevačkih skupina u katolički kulturni krug na prostorima senjske Crkve. Senjska dijeceza obuhvaćala je oko 1700. godine područje četiriju kapetanija u Karlovačkom generalatu (Senj, Otočac, Ogulin i Tounj) te prostor Like i Krbave gdje je među vlaškom populacijom u velikoj većini dominirao srpskopравoslavni element. Zbog toga je u senjskoj Crkvi, kao i u susjednim dijecezama, zagrebačkoj i ljubljanskoj, vlaško ime tijekom 16. i 17. stoljeća postupno postalo sinonimom za pravoslavca (“šizmatika”) tj. pripadnika Srpskopравoslavne crkve. U skladu s takvom percepcijom, vlaško ime više nije moglo niti je smjelo funkcionirati unutar katoličke zajednice jer bi se time dovodilo u pitanje lojalnost i konfesionalni identitet. Stoga su svećenici u Senjsko-modruškoj biskupiji i posegnuli za pučkom tradicijom iz koje su izvukli bunjevačko ime koje im je poslužilo kao *differentia specifica* u odnosu na vlaške “šizmatike”. Iz perspektive Senja, na bunjevačko se ime nije gledalo s podozrenjem kao u slučaju Visovca. Senjski biskup Martin Brajković 1702. godine koristi dvojni naziv “*catholici Valachi alias Bunievci*” da bi u sljedećim godinama otpala vlaška, a ostala samo bunjevačka identifikacija. Vojni svećenik za cijelu Liku i Krbavu, Andrija Josip Mandal u svom izvješću iz 1733. godine Bunjevce ne naziva više Vlasima nego stanovništvom koje je odijevanjem, načinom života i običajima slično (“similia”) Vlasima. (Burić 2002:132) I u popisu Like i Krbave iz 1712. godine uočava se ista tendencija. Popisivači pod pojmom *Vlasi (Valachi)* isključivo podrazumijevaju pravoslavce dok su pod zajedničkim pojmom *katolik* objedinili različite katoličke etnokulturne grupacije koje se tada susreću na ličko-krbavskom prostoru pa tako i bunjevačku.⁴³

⁴¹ Takvu praksu slijedili su i svjetovni svećenici (*ilirski kler*) na mletačko-osmanskome pograničju u Dalmaciji. Npr. kapelan župe kliške, vranjicke i kamenske don Ivan Božinović, u jednoj se ćirilicnoj ispravi iz 1659. godine potpisuje kao *kapelan vlaški*. (Klaić 1899: sv. 5, 15)

⁴² Mile Bogović to ovako interpretira: *U mletačkim spisima 17. i 18. stoljeća naziv Morlak upotrebljava se za sve kršćansko stanovništvo duž mletačko-turske granice, kao padan muslimanskom stanovništvu s one strane i stanovništvu primorskih gradova s ove strane granice.* (Bogović 1993:16)

⁴³ Katoličko svećenstvo predvođeno Markom Mesićem posredovalo je kod popisivanja stanovništva 1712. U većinski bunjevačkim naseljima Lovincu, Novom, Smiljanu i Pazarištu župnicima su 1712. bili: Damjan Zdunić (*pop Zduna* iz narodne predaje), Petar Butković, Šimun Zdunić i Juraj Smolčić.

Međutim, nije se radilo samo o imenu već i o širim aspektima sociokulturnoga identiteta. Katolički su Vlasi tj. Bunjevci doseljavanjem na područje pod jurisdikcijom senjskih biskupa jasno svojom pojavom ukazivali da se radi o katolicima s drukčijom tradicijom. Njihova tradicijska, pastoralno-patrijarhalna kultura bila je upadljivo zajednička s tradicijama “šizmatičkih” Vlaha tj. jasno je podsjećala na njihove zajedničke “dinarske”, odnosno hercegovačke korijene. S druge strane, Bunjevci su se jezikom, antroponimijom, odijevanjem, načinom prehrane, načinom života, mentalitetom, običajima itd., u značajnoj mjeri razlikovali od ostalih katolika na tom prostoru (Hrvati, Kranjci). Senjsko-modruški biskupi su tijekom čitavoga 18. stoljeća nastojali nizom mjera potaknuti akulturaciju i integraciju Bunjevaca u “senjski kulturni krug” te izbrisati razlike između njih i ostalih katoličkih zajednica. Organiziranjem naselja prema konfesionalnoj osnovi i formiranjem novih župa, akulturacijski tijekovi, spontani i prisilni, dobivali su na intenzitetu. U tome su Katoličku crkvu uvelike pomagale i vojnokrajške vlasti. Tako su se krajem 17. i u 18. stoljeću u Lici ali i šire, u velikom broju sela Bunjevci našli pomiješani s drugim katolicima. Tijekovi akulturacije bili su dvosmjerni, Bunjevci su obično na Hrvate i Kranjce prenosili svoju štokavštinu, ali su s druge strane usvajali nove kulturne obrasce i postajali “Hrvatima”, “Kranjcima” i sl. Samo još prezimena u nekim “miješanim” ličkim i kordunskim selima otkrivaju bunjevačke tragove.⁴⁴ Jedan od primjera uspješne akulturacije su i promjene u bunjevačkoj antroponimiji. Npr. oko 1700. godine pretkršćanska (slavenska) imena poput *Miloš*, *Radovan*, *Stojan*, *Vuk* bila su uobičajena među Bunjercima. Prema popisu iz 1712. godine izgleda da je od “narodskih” imena među Bunjercima naročito bio popularan hipokoristik *Vule*, *Vuleta*. Međutim, jedno stoljeće kasnije ta su imena gotovo sasvim nestala u bunjevačkoj sredini i od tada se na području Like i Primorja imena takvog tipa počinju doživljavati kao srpskopравoslavna. Učinak akulturacijske “devalhizacije” Bunjevaca u Lici i Primorju nije, međutim, uvijek bio uspješan. Posebice se to odnosi na kompaktnija bunjevačka naselja u kojima se njihov tradicionalni vlaškodinarski karakter održao sve do u 19. stoljeće, o čemu slikovito svjedoči i Manojlo Sladović 1856. godine.⁴⁵

7. BUNJEVCI I VIŠESTRUKI IDENTITETI

(KATOLISCHE RATZEN – MEERKROATEN)

Bunjevački se etnonim, kao što smo već više puta naglasili, rijetko susreće u povijesnim izvorima. Nazivu Bunjevci alterniraju termini *Morlachi catolichi* (u Mletačkoj Dalmaciji), *Valachi catolichi*, *Rasciani catolichi*, *Katolische Ratzen*, *Iliri*, *Horvati*, *Meerkroaten*, *Likaner* (u Hrvatskoj vojnoj krajini),

⁴⁴ Npr. u župama ličke regimente: *Budak* (Franić, Marković, Pavičić, Pavletić, Rukavina), *Bilaj* (Krmpotić, Starčević, Župan), *Ribnik* (Franić, Jurjević, Rogić, Sekulić, Vranešić, Župan), *Udbina* (Babić, Franić, Krmpotić, Pezelj, Rosandić, Stanković, Šutija, Tićak). U župama otočke regimente: *Donji Kosinj* (Vukelić), *Perušić* (Krunić, Lulić, Rukavina, Sorić, Tomić, Uremović), *Čanak* (Grbac, Šnjarić), *Kuterevo* (Babić, Biondić, Rončević, Tomaić, Vukelić), *Švica* (Biondić, Devčić, Miškulin, Prpić, Rogić, Rupčić), *Kompolje* (Biondić, Ivanišević, Katalinić, Maras, Perišić, Rukavina, Rupčić, Šimunović, Tomljenović), *Prozor* (Rogić, Rupčić), *Priboj* (Čorak, Perišić, Sorić, Šojat), *Zavalje* (Baričević, Bilen, Perišić, Rogić, Tomljanović). U župama ogulinske regimente: *Brinje* (Biondić, Kalanj, Rupčić), *Drežnik-grad* (Čorak, Hodak, Matovina, Rosandić, Rukavina), *Vaganac* (Barić, Bilen, Knežević, Markezić, Rukavina), *Saborsko* (Hodak).

⁴⁵ O razlikama u kulturi i mentalitetu u katoličkih krajišnika u Vojnoj Hrvatskoj sredinom 19. stoljeća Sladović kaže: *Pučanstvo prečkogvozdansko jest krajnskog porētla u modruši, munjavi, zagorju, oštarijah, generalskom-stolu i lešču kanošto takovih krajnacah u bilaju, novom, ribniku, brušanih, kosinju, kaludjerovcu i kuterovu imade, što su se posle povračene like iza herbersteina naselili. U istih vidi se svuda mnogo pobožni značaj, više mirna krv, radenost i neka obrtnost bilo u gradnji lonacah, čbanah, kopanjah, žlicah, zdělah ili drugog drvenog posudja kano što su svi běli gunjac i obće bělo sukno u odělu pridržali. Žitelji pako krmptomske satnije, u pazarištih, po lovincu, oko borićevca, brotnje jesu bunjevci od vode bune iz hercegovine potekši čuvajuć i danas uz prkos tolikim nasilnim reformam svoje staro odělo. U onih čuješ i danas kaj amo tamo i kranjska imena, malo pšamah izim ženskih a u ovih rabe uvěk gusle javorove kano i u podgorju, što se s bunjevci rodjači, nose mrke gunjce i sukne, crvene i modre čarape (kalčine) ili bčve a na glavi platnen rub, koj nasuprot u oštarko i tovunjinje do najfinije prozorne koprene uzdaje...* (Sladović 1856:28-29)

Raczok, Dalmati, Illiri (u Ugarskoj). To raznoliko nazivlje ukazuje na višestruke aspekte identiteta, od sociostaleških i pokrajinskih do etnojezičnih i etnokulturnih.

Iz razumljivih razloga posebna pozornost pridavana je “raškim” i “hrvatskim” atribucijama. Poznata je činjenica da su habsburške i ugarske vlasti Bunjevce u Podunavlju nazivali između ostalog i *rackim* imenom (“katolički Raci”), tj. držali su ih dijelom “racke nacije”. To nije bila samo percepcija “drugih” već i odraz bunjevačke samoidentifikacije. Dvojna identifikacija *Rac-Bunjevac* naročito je bila u uporabi u bunjevačkim selima u feherskoj (stolnobiogradskoj) i peštanskoj županiji. (Erdeljanović 1930:345-347) O raširenosti rackoga imena među Bunjercima svjedočio je i sam Ivan Antunović na vlastitom primjeru iz 1848. (... *tada se imena Rac ni u privatnu ni u javnu životu nikad nisam zastidio*). (Antunović 1882:120) Jovanu Erdeljanoviću, Aleksi Iviću i drugim srpskim etnoložima i povjesničarima ti su podaci poslužili kao “krunski dokaz” u teoriji o srpskom porijeklu Bunjevaca. I na području Vojne krajine u Hrvatskoj također je zabilježeno nekoliko primjera u kojima se Bunjevci, tj. katolički Vlasi atributiraju raškim imenom. U jednom službenom zapisniku od 13. svibnja 1681. godine dani su iskazi dvojice starijina Vlaha Krmpočana i jednog stanovnika Ledenica koje je Dvorska komora pozvala da svjedoče o ranijim obvezama stanovnika Liča, Krmpota i Ledenica prema grofovima Zrinskim. Svjedoci Krmpočani u generalijama naveli su da su Rascijani, pa je u službeni zapisnik upisano: *Marcus Perpich de Kernpothi Rascianus*” i “*Stephanus Duich de dicta Kernpothi itidem Rascianus*. (Dabić 2000:107) Na temelju tih “generalija” Vojin Dabić zaključuje: *Tvrđenje navedenih Krmpočana da su oni Rasciani, kako su u to vreme u službenim spisima nazivani Srbi, otkriva da su oni sami sebe smatrali Srbima*. (Ibid.:107-108) Ovdje Dabić krajnje pojednostavljuje problematiku etničke identifikacije. Njegova je teza jednako sporna kao i ona koja za pravoslavne krajišnike u Hrvatskoj 18. i 19. stoljeća nastoji dokazati da su “etnički Hrvati” jer su se svuda vodili kao *Croati* (pogotovo na europskim ratištima). Raško i srpsko ime zaista su bili sinonimi (*Rasciani sive Serviani*), međutim u nazivu Rašanin nije bilo toliko pravoslavno-konfesionalnih konotacija kao u srpskom imenu. Te semantičke razlike, u ambijentu interkonfesionalnih suprotnosti, bile su dovoljne da za bunjevačke katolike raško ime bude prijemčivo i manje zazorno od srpskoga. Nadalje, Rašani nisu tada samo etnička oznaka, to je ime koje se odnosi i na pokrajinsku pripadnost i povijesno-geografsko porijeklo. Reminiscencije na “raško razdoblje” povijesti Hercegovine mora da su bile još uvijek žive, što uostalom potvrđuje i sadržaj legende obitelji Rukavina koja izvodi svoje porijeklo od humske vlastele Vladimirovića koju su Nemanjići protjerali iz Raške.⁴⁶

Katolički Vlasi iz zapadne Hercegovine po prvi put su se s hrvatskim imenom susreli u osmanskim krajištima Kliškog sandžaka. Riječ je o provizornoj vojnoupravnoj krajiškoj oblasti – *vilajetu Hrvati* koje je obuhvaćalo područje osvojeno u Hrvatskoj između 1522. i 1537. godine (prostor između Cetine i Zrmanje, Lika, Krbava, gornje Pounje). Premda je vilajet ukinut vrlo rano, već 1537. godine kada je formiran novi Kliški sandžak, ime “Hrvati” za spomenutu oblast i dalje se povremeno koristilo sve do 17. stoljeće, te se nekad primjenjivalo i na vlaško stanovništvo. Tako npr. oko 1650. mostarski kadija Ahmed obavještava stanovnike nahija Blato i Broćno da su hrvatski Vlasi (*Hrvat Eflakani*) koji se kreću po spomenutim nahijama, potrebni jednoga redovnika. (Jurišić 1988:120) Iz izvora proizlazi da je riječ o vlaškoj skupini koja je iz Kliškoga sandžaka prešla u zapadnu Hercegovinu te da su katolici. Čuveni osmanski putopisac Evlija Čelebi prilikom obilaska osmansko-mletačkoga krajišta 1660. godine u vrijeme Kandijškoga rata, vođu šibenskih Morlaka i osmanskog prebjega Cvijana Šarića (inače pravoslavca) naziva “hrvatskim razbojnikom”. (Čelebi 1996:185) Tek će s mletačkim osvajanjima “novi” i “najnovije stečevine” od 1684. do 1718. tradicija hrvatskoga imena u tom prostoru biti ozbiljno poljuljana. Ipak *arvatstvo* će održati kakav-takav kontinuitet u unutrašnjosti Mletačke Dalmacije (“morlačkoj zagori”), pretežno u krugu franjevačke nabožne književnosti.

⁴⁶ Te reminiscencije u tankom bunjevačkom intelektualnom sloju pothranjivala su djela “baroknog slavizma” prije svega Mavre Orbinija, fra Luke Velimirovića i naročito pjesmarica fra Andrije Kačića Miošića. O legendi obitelji Rukavina pogledati u Rukavina, Goran. “Bog stvorio ljude, Ličane i Rukavine.” *Vila Velebita*. 79-80/1999.

Hrvatsko se ime najbrže ustalilo kod ličko-primorskih Bunjevaca u Vojnoj krajini. Grof Luigi Marsigli, predsjednik habsburškoga povjerenstva, koje je zajedno s osmanskim povjerenstvom utvrđivalo granicu prema odredbama Karlovačkog mira 1699., za Bunjevce je rekao da su Meerkroaten. (Kaser 2003:21) Time je mislio na stanovništvo Primorske krajine gdje su početkom 18. stoljeća Bunjevci predstavljali značajan dio krajiške populacije. Istražujući protomodernizacijske procese pa tako i one protonacionalne u Vojnoj Hrvatskoj na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, Drago Roksandić ustvrdio je da je militarizacijom Vojne krajine sredinom 18. stoljeća, habsburškim vojnim vlastima bilo veoma stalo da regionalno i regimentski ujednačavaju sve oblike svijesti krajišnika. Upravo njihovim nastojanjem proširena je upotreba pojma "Hrvati" u prostoru nekadašnjega Karlovačkog generalata, kada postaje zemaljskom odrednicom za svo krajiško stanovništvo, katoličko i pravoslavno. (Roksandić, sv. 2 1988:122) Važnu ulogu u tome imala je i senjska Crkva koja je u svom prostoru čuvala hrvatsku kulturnu tradiciju i pod pojmom "Hrvat" sve više podrazumijevala katolika. U pojmu vojnokrajiškog Hrvata iz druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća preplitala su se tako socijalna, pokrajinska, etnička i konfesionalna značenja.

Kao primjer kako se u ličko-primorskih Bunjevaca hrvatsko ime od odrednice zemaljske (pokrajinske) pripadnosti transformiralo u moderni etnonacionalni identitet mogli bi uzeti poznatu ličku bunjevačku obitelj Starčević iz Velikog Žitnika. Porkulab Miloš Starčević (1656.-?) koji se 1690. godine doselio na područje Pazarišta, bio je u očima komorskih vlasti i Katoličke crkve kao i ostali njegovi suseljnici samo katolički Vlah ili Bunjevac, tj. jasno se razlikovao od hrvatskoga stanovništva koje se tada također doseljavalo u Liku. Miloš je bio sudionikom važnih događaja u Lici početkom 18. stoljeća, a njegov sukob s vojvodom Markom Butorcem bio je povod za izbijanje tzv. Ribničke ili Bunjevačke bune 1702. godine.⁴⁷ Miloševi potomci, sinovi Jakov i Matija Starčević 1746. godine postali su kapetanima u novoosnovanoj Ličkoj pukovniji i od tada se uz njihov tradicionalni bunjevački identitet pojavljuje i identifikacija prema svojoj užoj ili regimentskoj (ličkoj) i široj vojnoprovincijskoj ili zemaljskoj (hrvatskoj) pripadnosti. Već je fra Andrija Kačić Miošić u svojoj čuvenoj pjesmarici iz 1756. godine opjevao Jakova Starčevića kao jednog od "vitezova hrvatskih".⁴⁸ Jakovljević unuk Filip Starčević bio je krajem 18. stoljeća seoskim knezom što je tada bila već preživjela funkcija u militariziranoj Vojnoj krajini. Filipov sin, tj. Jakovljević praunuk i Milošev šukununuk bio je Šime Starčević (1784.-1859.) svećenik i jezikoslovac, promicatelj "zemaljskog" i "pučkog" *horvatstva* da bi već u sljedećem naraštaju, Šimin sinovac Ante Starčević (1823.-1896.) bio utemeljiteljem modernoga nacionalnoga *hervatstva*. "Klan Starčevića" u modernoj hrvatskoj političkoj povijesti imao je svoj nastavak u djelovanju Davida i Mile Starčevića. Na primjeru Starčevića vidimo kako se u jednoj utjecajnoj bunjevačkoj obitelji u samo jednom stoljeću ukorijenio snažan hrvatski identitet.

Hrvatski nacionalni identitet najsporije i najmukotrpnije se probijao u sredini podunavskih Bunjevaca. I dok je u Lici bunjevaštvo u 19. stoljeću uzimalo pred hrvatskim nacionalnim imenom, na drugom kraju Monarhije, u južnoj Ugarskoj (Bačkoj) događao se sasvim suprotan proces. Malobrojna inteligencija bunjevačkoga porijekla okupljena u Subotici oko svećenika Ivana Antunovića i Boze Šarčevića kao odgovor na pojačanu mađarizaciju počela je reafirmirati bunjevaštvo, tj. pokreću narodni preporod pod bunjevačkim imenom koje do tada gotovo da i nije bilo u uporabi.⁴⁹ Tek nakon raspada "ugarskog držav-

⁴⁷ Porkulab pazariški Miloš Starčević prema popisu iz 1712. godine u Pazarištu je posjedovao ukupno 168 štrikova zemlje: "pod kućom", u Vaganju, Žitniku, "Brizah" te sve počasbine. Imao je tada oko 56 godina, sina Jakova od 20 godina te još pet članova obitelji. (Kaser 2003:343).

⁴⁸ *Ali evo zmaja ognjenoga / po imenu Starčević Jakova! / On na konju Turke razgonjaše, / koga stiza, po poli prisica.* ("Pisma druga od vitezova hrvatskih koji viteški vojevaše rata Kandijskoga i Bečkoga" u: Kačić Miošić, Andrija. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Zagreb, 1956, 266). Ovdje sad nije bitno radi li se o Jakovu sinu Miloševom kojeg pjesnik pogrešno stavlja u kontekst Kandijskog i Bečkog rata ili pak o nekom starijem Jakovu (možda ocu Miloševom?). Činjenica jest da Kačić sredinom 18. stoljeća sve prekovelbitske junake u Vojnoj krajini naziva hrvatskim imenom (u pjesmi se uz Starčevića spominju još i bunjevački rodovi Balenovići, Došeni, Milinkovići i Rukavine).

⁴⁹ Boza (Ambrozije) Šarčević počeo je u Subotici 1868. godine izdavati *Bunjevački kalendar*, a Ivan Antunović je 1870. godine u Kalači pokrenuo *Bunjevačke i šokačke novine*.

nog okvira” i južnoslavenskoga ujedinjenja 1918. stvoreni su preduvjeti za intenzivniji i uspješniji prodor hrvatske nacionalne ideje i u tu sredinu.

Na kraju, zanimljivo je promotriti i kako pisci bunjevačkoga porijekla u 18. stoljeću nazivaju svoj jezik. U dalmatinskoj skupini: Tomo Babić (*hrvatski*), Filip Grabovac (*ilirički aliti rvacki*), Lovro Šitović (*hrvatski*). U ličko-krajiškoj skupini: Vid Došen (*slavonski*)⁵⁰, Joso Krmpotić (*ilirički*). U podunavskoj skupini: Mihovil Radnić (*slovenski, bosanski*), Emerik Pavić (*ilirički, slovenski, dalmatinski*), Grga Peštalčić (*ilirički*), Josip Antun Knezović (*slovenski*).

8. BUNJEVCI U SVJETLU ONOMASTIKE

Onomastička građa (oronimijska, toponimijska i antroponimijska) ukazuje na zastupljenost, raširenost i smjerove prostiranja pojedinoga etnonima. Bunjevačko ime u oronimiji i toponimiji nalazimo na Dinari (*Bunjevačko brdo*) i Podinarju (*Bunjevačko groblje* kod Uništa) te na Velebitu (pašnjak *Bunjevac*).⁵¹ Većinu bunjevačkih toponimijskih tragova u Lici, Plašćanskom kraju i Gorskom kotaru, u srednjoj Bosni i donjem Podrinju, nalazimo u imenima patronimijskih sela i zaselaka (zaselak *Bunjevci* u Pothumu kod Plaškog, u Moravicama u Gorskom kotaru, te nedaleko Visokog u Srednjoj Bosni). Oblik *Bunjevci* javlja se i kao ime zaseoka u Papraći u općini Vlasenica u istočnoj Bosni). Lokalitet *Bunjevača* na Zavelimu jedini je podatak vezan za područje Hercegovine. Poseban problem predstavljaju pak selo *Banjevci* istočno od Trebinja, koje Erdeljanović u svojoj monografiji naziva *Bunjevci*. Radi li se o autorovoj pogrešci ili se to selo zaista tako nekad zvalo trebalo bi tek utvrditi.⁵² Jevto Dedijer, svakako jedan od najpućenijih kad je u pitanju antropogeografija Hercegovine, u svojoj znamenitoj studiji iz 1909. godine nažalost ne spominje ni Bunjevce ni Banjevce.⁵³

Poznato je da je nominacija prema etničkoj ili konfesionalnoj pripadnosti rezultat doseljavanja i integracije u drugu etničku ili konfesionalnu sredinu. Prema takvom je porijeklu zajednica najlakše identificirala došljake. (Šimunović 2006:25) Etnici su stoga imali izraženu razlikovnu funkciju u inicijalnoj fazi asimilacije došljaka. Ta onomastička zakonitost našla je svoju potvrdu i u vlaškim zajednicama. Prezimena tipa *Bunjevac, Bunjevčić, Bunjevčević* i sl., redovito se javljaju u izvanbunjevačkoj sredini, a najčešće kod srpskopравoslavniх vlaških susjeda. Diferencijacijska paradigma *bunjevci – rkaći* imala je tako i svoju onomastičku refleksiju. Pojedincima ili obiteljima katoličkovlašskog porijekla koji su doselili među pravoslavne nadijevani su nadimci, a potom i prezimena bunjevačke atribucije, a isto se događalo i s pravoslavnim Vlasima koji su se doselili među katolike gdje su dobivali nadimke iz kojih su se razvila prezimena tipa *Rkać, Rkač, Arkač, Arnjkaš* i sl.⁵⁴

⁵⁰ Vid Došen porijeklom je lički Bunjevac (rođen u Gospiću 1726.), obnašajući svećeničku službu prešao je u Slavoniju gdje se bavio i književnošću.

⁵¹ Pašnjak na srednjem Velebitu koji se danas zove *Bunovac* vjerojatno se nekad nazivao *Bunjevac* jer ga je pod tim imenom zabilježio i Gospićki ugovor iz 1886. godine o transhumantnoj ispaši na Velebitu.

⁵² Erdeljanović se poziva na popis austro-ugarskih vlasti iz 1879. godine u kojem je zabilježen zaselak “Bunjevci” kao dio sela Dolovi u općini Arslanagića most. Selo Dolovi sastojalo se od dva naselja, “Bunjevci” i “Pokrajčić” i imalo je ukupno 54 stanovnika pravoslavne vjere (Erdeljanović 1930:305).

⁵³ Povijesni izvori inače potvrđuju postojanje katoličkih enklava u tom prostoru koje nepovratno nestaju u 16. i 17. stoljeću. Kapucin Bernardin Pomazanić koji je 1529. godine iz Dubrovnika putovao u Carigrad, između Bileće i Gackog, i u samom Gackom, našao je mnogo kršćana grčkog obreda, koji su prije bili *latini* i koji su prešli na pravoslavlje zbog, kako kaže, manjka katoličkih svećenika. Gotovo jedno stoljeće kasnije, 1622. godine fra Benedikt Medvedović i fra Dominik Andrijašević u predstavi Kongregaciji za propagandu vjere pišu: *U Popovu je bilo, nema ni 50 godina, oko 380 (katoličkih) kuća, koje su prešle na raskol, jer nisu imale svoga pastira ni biskupa. I od 12 (katoličkih) crkava, njih 4 prisvojili su raskolnici, ponajviše oni, koji su sami prešli na raskol.* (Mandić, Dominik. *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*. Chicago-Roma-Zürich-Toronto, 1980:263).

⁵⁴ Biskupska vizitacija iz 1743. godine među katolicima u zapadnoj Hercegovini i jugozapadnoj Bosni bilježi prezimena *Rkać, Arkač, Arnjkaš* (Pribinovići u Mostarskom blatu, Duvno, Stipanići te Prisoje u Livanjskom polju). U okolici Ljubuškog također postoje katolici s prezimenom Rkač dok kod tamošnjih rodova Džajkića i Draškića postoji predaja da su se u starini prezivali Hrkač i da su došli “od Vrljike” (Čulinović Konstantinović 1989:114).

U slučajevima prezimena s bunjevačkim predznakom, ograničit ćemo se samo na podatke iz 17. stoljeća. Najstariji pisani podatak o prezimenu Bunjevac nalazimo u Mletačkoj Dalmaciji za vrijeme Kandijškoga rata. U zabilježci matičnih knjiga iz novigradske i ražanačke župe za 1662. godinu, među Morlacima koji su poginuli u sukobu s Turcima na Otresu spominje se stanoviti *Nikola Bunjevac*, prebjeg s osmanskoga teritorija. (Desnica I/1950:106) Među stanovnicima Šibenika 1680. godine spominje se također doseljeni Morlak po imenu *Nicola Bunieuaz*. (Ostojčić 1989-1990:275) Na posjedu Zrinskih u Donjim Moravicama 1670. godine spominje se Vlah Manojlo *Bunieuach*. (Burić 1979:74) U popisu krajišnika Ogulinske kapetanije iz 1699. godine prezime Bunjevac zabilježeno je među vlaškim krajišnicima, "shizmaticima" na području Plaškog (Pothum, Međedak) i Moravica (današnje selo Bunjevci).⁵⁵ Konačno, prezime Bunjevac nalazimo i kod novodoseljenog stanovništva u Slavoniji krajem 17. stoljeća. Kao stanovnik novoosnovanog sela na otoku u Dravi 1697. godine spominje se katolik "Paval Bunyevacz", a u popisu iz 1698. godine u mjestu Selna kod Garčina, sjeveroistočno od Slavanskog Broda, upisana je obitelj Nikole Bunjevca, katoličkog izbjeglice iz Bosne.⁵⁶

Bunjevačka antroponimijska struktura jasno odražava kulturnopovijesne slojeve i etničke asimilacijsko-akulturacijske procese koji su se odvijali u širem dinarskom prostoru još od srednjega vijeka. Uzimimo za primjer prezimena Bunjevaca koja se pojavljuju u popisu Like i Krbave iz 1712. godine. Od 158 evidentiranih bunjevačkih prezimena iz toga popisa, njih oko 30 (20%) upućuju na starobalkansko (vlaško-arbanaško) porijeklo. Pored prezimena koja su izvedena iz balkanskoromanskog jezičnog naslijeđa (npr. *Butorac*, *Krmpotić*, *Maras*, *Pađen*, *Pezelj*, *Sekulić*, *Šulentić*) nemali broj potječe iz još starijeg, arbanaškog ("ilirskog") jezičnog sloja. Prema korijenskoj osnovi, arbanaškog su postanja prezimena: *Balen*, *Kalanj*, *Krišković*, *Šegota*, *Šikić*, *Šolić*, *Špalj*, *Šutija*. Prema sufiksu –eza: *Ivezić*, *Mikeza*, *Markeza* (danas Markežić), a prema sufiksu –aj: *Mataić*, *Mataija*, *Suknaić*.⁵⁷ Isti popis svjedoči i o značajnim podudarnostima koja su postojala u bunjevačkoj i vlaškoppravoslavnoj antroponimiji. Zabilježena su 37 identična oblika prezimena što je svakako odraz njihova zajedničkoga dinarskog sociokulturnog naslijeđa, ali i mnogobrojnih

⁵⁵ Prezimena Bunjevac i Bunjevčević ("Bunieuovich") posebno su učestala kod srpskopravoslavnih na području Vojne krajine u Hrvatskoj. Osim navedenih naselja u Ogulinskoj kapetaniji (kasnije i pukovniji), u 18. stoljeću prezime Bunjevac nalazimo i među pravoslavnim krajišnicima na području Prve i Druge banske pukovnije, u okolici Dvora (Gvozdansko) i Hrvatske Kostajnice (Bačin, Mračaj), a Bunjevčevići u Slavskom polju u kumpaniji Topusko. Jedinu iznimku predstavlja katolički ("kranjski") rod Bunjevčevića u Prozoru kod Otočca. U njihovom slučaju možda je riječ o konvertitima s pravoslavlja jer se oko 1700. godine u nedalekom Krasnu i Svetom Jurju spominju "šizmatici" koji su živjeli izmiješano s katolicima (Bunjevcima) i nisu imali svoga svećenika (Sladović:1856, 49). Uostalom, Bunjevčevići u Kršu kod Kosinja i danas su pravoslavne vjere. O vjerskoj pak pripadnosti porkulaba Janka Bunjevčevića u selu Vilić u Otočkoj kapetaniji iz 1715. godine teško je išta pobliže kazati. (SHK: 1885./III, 307). Erdeljanović 1930:294.; Zirdum, Andrija. *Počeci naselja i stanovništvo Brodskog i Gradiškog kraja 1698.-1991.*, Slavonki Brod, 2001:100. U popisima 18. stoljeća prezimena bunjevačke atribucije nalazimo i na brodskom (Sl. Brod, Selna, Rešetari), gradiškom (Gorice) i požeškom području (Doljanci, Toranj Požeški). Radi se uglavnom o katoličkim, "šokačkim" obiteljima, mahom doseljenicima iz Bosne (Zirdum 2001:82, 247, 282). Trebalo bi tek istražiti u kojim se migracijskim strujama javljaju takva prezimena i koja su njihova ishodišna područja u Bosni odakle sele. U biskupskoj vizitaciji iz 1743. godine u Gornjem Glamočkom polju evidentirano je ime katolika "Matheusa Bunievza". U mjestu Stapar nedaleko Sombora u Bačkoj 1780. godine spominje se pak pravoslavni svećenik "Theodorus Bunyevcsevity". (Erdeljanović 1930:306).

⁵⁶ Erdeljanović 1930:294.; Zirdum, Andrija. *Počeci naselja i stanovništvo Brodskog i Gradiškog kraja 1698.-1991.*, Slavonki Brod, 2001:100. U popisima 18. stoljeća prezimena bunjevačke atribucije nalazimo i na brodskom (S. Brod, Selna, Rešetari), gradiškom (Gorice) i požeškom području (Doljanci, Toranj Požeški). Radi se uglavnom o katoličkim, "šokačkim" obiteljima, mahom doseljenicima iz Bosne (Zirdum 2001:82, 247, 282). Trebalo bi tek istražiti u kojim se migracijskim strujama javljaju takva prezimena i koja su njihova ishodišna područja u Bosni odakle sele. U biskupskoj vizitaciji iz 1743. godine u Gornjem Glamočkom polju evidentirano je ime katolika "Matheusa Bunievza". U mjestu Stapar nedaleko Sombora u Bačkoj 1780. godine spominje se pak pravoslavni svećenik "Theodorus Bunyevcsevity" (Erdeljanović 1930:306).

⁵⁷ Kod većeg broja vlaških katuna u srednjovjekovnom Humu nalazimo tragove arbanaškog supstrata. O vlaško-arbanaškim amalgamima u Hercegovini svjedoče imena katuna kao što su: Bobani, Burmazi, Gleđevci, Kričke, Maleševci, Mataruge, Zotovići, Žurovići.

seoba, dodira, miješanja, preplitanja i konverzija.⁵⁸ Prisustvo muslimanskih patronimika u prezimenima podunavskih Bunjevaca krajem 17. i u 18. stoljeću (npr. *Alagić, Beširović, Bešlagić, Skenderović, Šabić*) kao i znakovito prezime *Pokrštenik*, govore nam da su u dinamičnu bunjevačku etničku strukturu ulazili i neokristijanizirani segmenti s prostora bivšeg Budimskog ejaleta.

Istražujući povijest seoba i naselja u Lici i Primorju, Stjepan Pavičić je u svojim radovima, koja već spadaju u klasična djela domaće historijske demografije i antroponimije, pokazao da su se s Bunjencima intenzivno i kontinuirano miješali pojedini nebunjevački i nevlaški elementi. Riječ je o pojedincima i obiteljima koji su dolazili iz agrarnih društava, dalmatinskih distrikata i otoka, s Kvarnera, s vlastelinstava u Primorju (Vinodol, Bakar, Hreljin) i Gorskom kotaru (Brod-Moravice), iz senjske vojničke posade itd. Broj takvih “naturaliziranih” Bunjevaca u 17. i 18. stoljeću i nije bio tako malen.⁵⁹

9. BUNJEVCI KAO KRAJINSKA ETNIJA: SEOBE, POBUNE I LOJALNOSTI NA TROMEĐI

Kao što smo rekli, Bunjevci su se kao prepoznatljiva etnija počeli formirati u okvirima osmanskoga vojno-krajiškog sustava, na prostorima oko Dinare i Velebita u prvoj polovici 16. stoljeća. Nastajući u osebujnim pograničnim uvjetima osmanskoga “serhada”, razvili su neke svoje osobitosti koje ih razlikuju od stanovnika njihovih matičnih područja u zapadnoj Hercegovini. Osobitosti društvenopovijesnoga razvoja u prostoru sustjecišta triju imperijalnih sila (*Triples confinium*), odrazile su se i na Bunjevce o kojima zato i u stvarnom i simboličnom smislu možemo govoriti kao o “krajinskoj etniji.” Seobe, ratna i druga nasilja, pobune i nemiri, socioekonomske i populacijske perturbacije, te ostali dinamični aspekti povijesnoga razvoja na granici, bili su važni čimbenici oblikovanja njihova identiteta. Za Bunjevce u ranome novom vijeku zaista se stoga može reći da je to bio narod koji se *mnogo bunio i mnogo selio*. Seobe su predstavljale naročito važan faktor usmjeravanja sociodemografskog razvoja i etnokulturnog identiteta. U tom smislu seobe su veoma značajne i s aspekta uporabe bunjevačkog imena. Dok je u krajevima pod Dinarom taj etnonim do modernoga vremena zadržao depreciativno značenje, u udaljenim krajevima gdje su se iseljavali, gdje više nisu dolazili do izražaja vlaški interkonfesionalni konteksti, i bunjevačko je ime samim tim poprimalo nova značenja.

Prema prostornome određenju možemo razlikovati tri vrste bunjevačkih seoba: migracije iz zapadne Hercegovine u osmanska krajišta Kliškog i Ličkog sandžaka, prekogranične migracije u samom prostoru “Tromeđe”, te iseljavanje u Podunavlje. Sve su se te migracije međusobno razlikovale, kako po vremenu trajanja i načinu odvijanja tako i u temeljnim motivima koji su ih pokretali. Bunjevačke seobe bile su dijelom osmanske kolonizacijske politike (tzv. “sürgün”), dio su i “uskočkih” seoba na Tromeđi, a preseljenja u Podunavlje mogu se smatrati nekom vrstom kaznenih deportacija.

Osmansku kolonizaciju na prostoru vilajeta Hrvati, odnosno sandžaka Klis (*Turska Hrvatska*) u prvoj polovici 16. stoljeća provodili su istaknuti krajiški zapovjednici, sandžak-begovi, vojvode i subaše, Gazi Husrev-beg, Murat-beg Tardić, Malkoč-beg Karaosmanović i Ibrahim-beg. Općenito uzevši, područje Kliškog sandžaka možemo podijeliti u tri glavne vlaške imigracijske zone: a) *prekoplaninska* koja je obuhvaćala nahije Srb, Unac, Grahovo, Glamoč, Livno i Kupres, gdje su dominirale vlaške zajednice doseljene iz istočne Hercegovine;⁶⁰ b) *cetinsko-krčka* u nahijama Cetina, Zminje, Petrovo polje, Kosovo, Plavno,

⁵⁸ Identična prezimena katoličkih Bunjevaca i srpskopравoslavniha Vlaha zabilježena u popisu Like i Krbave iz 1712. bila su: Babić, Despot, Došen, Eror, Grubišić, Ilić, Ivanišević, Jandrijević, Japunčić, Jerković, Jovanović, Kalanj, Knežević, Korica, Komadina, Kovačević, Marković, Matijević, Miletić, Milinković, Milković, Milošević, Pejnović, Radetić, Rogić, Sekulić, Serdar, Stančić, Stanković, Starčević, Suknajić, Tomičić, Vlatković, Vučković, Vukelić, Zorić, Živković.

⁵⁹ Među takve rodove kod primorskih Bunjevaca, Pavičić ubraja: Biondiće, Grpce, Gržane, Jurčiće, Kocijane, Koliće, Lopce, Mažurane, Miškuline, Rupčiće, Smojvere, Škratiće itd. Više o tome u: Pavičić 1962. i Pavičić: 1966:310-378.

⁶⁰ Izvještaji s hrvatske granice 1524. govore da se u Glamoču i Uncu nalazi “opasno naselje od 6 000 vlaških kuća” odakle počinju svi pljačkaški upadi u Hrvatsku i Kranjsku. (Vasić 1963:239)

gdje je uz većinski doseljene hercegovačke Vlahe bilo i elemenata starosjedilačkog stanovništva; c) *zakrčka* u nahijama Ostrovica, Zrmanja, Obrovac, Benkovac gdje se u prvoj polovici 16. stoljeća ističe “povratnička” grupacija tzv. *Vlaha Istrije*. (Šarić 2005:72)

Katolički Vlasi naseljavani su u taj prostor iz zapadne Hercegovine, tj. s područja između donje Cetine i Neretve. U defteru iz 1477. godine u tom je prostoru registrirano ukupno 18 džemata s 429 ognjišta i 69 “neoženjenih” koji su predstavljali posebnu poreznu skupinu. Njihovi katuni (u osmanskoj terminologiji *džemati*) bili su okupljeni u veće knežinske aglomeracije (“knežine”, “knežije”, “vojvodaluci”), kojima su na čelu bili *vojvoda Vladimir* u nahiji Mostar i *vojvoda Dadoje* u nahiji Humska zemlja. Riječ je o zajednicama Vlaha-katolika, novoštokavskoga ikavskoga govora, odnosno o etnodemografskoj osnovi iz koje će se formirati bunjevačka etnija. Pojedini njihovi katuni kao npr. Krmpote, Vojnići i Sladovići, sudjeluju u naseljavanju zapadnoga osmanskoga krajišta tijekom ratnih pohoda i osvajanja područja Hrvatske od pada Knina 1522. do pada Klisa 1537. godine. Njihove biosocijalne strukture bile su izrazito vitalne što se vidi u slučaju Krmpota i Vojnića koji su svojim novim naseobinama redovito davali svoja “stara katunska” imena. Zbog toga i danas u toponimiji širega prostora Tromeđe kuda su se nekoć kretali, nalazimo po nekoliko “Krmpota” i “Vojnića”. Isti je slučaj i s drugim vlaškim skupinama.⁶¹ Nakon Ciparskoga rata, kliški sandžakbeg Ferhat Sokolović proveo je novu rekolonizaciju područja uz granicu s Mletačkom Republikom i Habsburškom Monarhijom. Tada su se na prostoru zapadno od rijeke Krke (“Zakrčje”, “Morlakija”) iz nekoliko novodoseljenih vlaškokatoličkih skupina, prije svega krmpotskih, vojničkih i sladovičkih, formirala snažna bunjevačka jezgra. Prema izvješću Vicenza Forze, vikara zadarske nadbiskupije iz studenog 1636. godine, na tom području u 51 mjestu i 6 župa živjelo je oko 13 700 katolika, osmanskih podanika. (Jačov 1986:271)⁶² Izbijanje Kandijškoga rata i nove seobe na mletačku i habsburšku stranu, izazvat će i nove velike demografske promjene na tom području.

Vlasi Krmpote (Krmpočani) predstavljali su jednu izrazito vitalnu i oportunu vlašku grupaciju porijeklom iz zapadne Hercegovine.⁶³ U opširnom defteru za sandžak Hercegovinu iz 1477. godine, *džemat Vukića Krmpotića* upisan je u nahiji Humska zemlja. Džemat (katun) imao je tada svega 11 kuća kao poreznih jedinica. Naime, iz deftera je vidljivo da su se Krmpote povratile iz zbjega (“od ranije su to bile njihove baštine pa su ponovo došli pod tim uvjetom”), ali očito je da se u trenutku popisa svi još nisu povratili na svoje stare baštine na osmanskom teritoriju. Posjedovali su zimišta u zapadnohercegovačkim mjestima Ledincu, Veselivštaku, Buhovu i Borajni,⁶⁴ dok su im ljetišta bila na planinama Čvrnici, Vranu i Ljubuški. Osmanlije ih koriste u kolonizacijskoj politici, ali tek će buduća istraživanja osmanskih izvora moći pobliže rasvijetliti njihov seobeni pravac prema zapadu. Zasad, ti se seobeni pravci mogu tek u grubim crtama nazrijeti. Naime, krmpotsku usmenu predaju o svojim seobama na Tromeđi, zabilježio je kapetan gulfa Antonio Civran u svojoj relaciji od 18. ožujka 1615. godine. Predaju je čuo od samih Krmpočana tijekom pregovora o njihovom preseljenju iz Liča na mletački teritorij. Kapetan Civran tako

⁶¹ U toponimiji Tromeđe trag su ostavile i druge vlaške skupine porijeklom iz Hercegovine, npr. Banjani, Maleševci, Mirilovići, Kričke, Krivošije itd.

⁶² Prema navedenom izvoru, naselja koja se poimenice spominju kao mjesta u kojima su tada živjeli “Christiani del rito Latino”, zapravo Bunjevci bila su: Gorica, Raštane, Prkos, Bubbjane, Lišane Tinjske, Brkljačina Polaća, Kamenjane, Podbrđani, Starošane Gornje i Donje, Veliki Prkos, Kašić, Biljane, Korlat, “Boista”, “Abbatia”, “Harlich”, “Milohanič”, Bukvić, Kršulović, Kolarina, “Useazze”, “Bogosaglici”, Bulić, Vukšić, Doljane, Međari, Plastovo, Rupe, Ceranje, Veliki i Mali Pristeg, Dobra voda, Stankovci, Banjevci, Popovići, Krmpote, “Zuzzule”, Parčić i Ervenik. Prije izbijanja Kandijškoga rata zna se da je katoličkih Morlaka bilo i na području Jasenice u Morlakiji gdje su im starješine bili Rukavine, te na području Vrane.

⁶³ Porijeklo imena Krmpote nije još sasvim razjašnjeno. Prema Šimunoviću, etimologija je u vezi s lat. osnovom “camp(us)” (polje). Vlaški (rumunjski) vokalni rotacizam kamp > crmp, uz primjenu sufiksa –ota, dao je oblik *Krmpota* koji bi u prenesenom smislu označavao “one koji žive u polju” (Šimunović 2006:137). Prema Skoku, rum. tj. vlaški “crampot” prilagođena je posuđenica iz praslavenskoga kronp, krup (Skok 1972:215). To bi preneseno značilo da su Krmpote “krupni ljudi”. Riječ je možda nastala i od arbanaškog “kripč” (sol) s obzirom na važnost toga proizvoda u stočarskoj sredini Vlaha.

⁶⁴ Vidi bilješku 15.

izvješćuje da su se “Carapotani” pred oko 150 godina doselili u kraj oko Gračaca,⁶⁵ a kako su tamo postali sumnjivi (“in sospetto”), krenuše na područje oko Novigrada gdje su se duže vremena zadržali. Međutim, nakon određenoga vremena dodijalo im je tursko gospodstvo (“che fastiditi dell’Imperio de’ Turchi”) i preseliše se u kraj iznad Bakra (“un certo luoco sopra Buccari quindici miglia”) koje je tada pripadalo habsburškom nadvojvodi. (Ibid.) Komparacija podataka iz mletačkoga izvještaja s podacima osmanskih izvora i arheološkim materijalom na terenu, pružaju nam zanimljive mogućnosti interpretacije. Naime, u selu Kijani kod Gračaca u Lici, nalazi se stećak u obliku križa (u narodu zvan “krstača”) koji potječe iz prve polovice ili sredine 16. stoljeća. Na krstači je ćirilničnim slovima uklesan natpis: *totu leži Ivan Balenović, sin Mihovilov.* (Bašagić 1971:72-73) Sve ukazuje na to da se radi o grobu nekog vlašskog starješine, ime oca upućuje na katolika, a prezime na ugledni krmpotski rod. U osmanskome defteru iz 1528-30. u ličko-pounskom krajištu zaista se i spominje neki vlaški knez po imenu Mihovil koji je tada po nalogu osmanskih vlasti, pusto krajište naseljavao “hajmanima.” (Vasić 1963:244)⁶⁶ Na temelju ovih saznanja, mogli bismo iznijeti pretpostavku prema kojoj su se Vlasi Krmpote iz Hercegovine oko 1528. godine doselili na šire područje Gračaca u Lici. Nešto iza svršetka Ciparskoga rata, osmanska vlast ih naseljava u zaleđe Karina gdje su trebali braniti pravac kojim su se senjski uskoci najčešće koristili tijekom pljačkaških upada na osmanski teritorij. U nahiji Obrovac utemeljili su tada svoje selo *Krmpote* (danas Medviđa).⁶⁷ Primakavši se tako mletačkoj granici kod Novigrada, mletački ih izvori sve češće registriraju (*Morlacchi Caranpotani*). Kroz nekoliko desetljeća Krmpoćani su postali nezaobilaznim čimbenikom na tadašnjoj Tromeđi oko Novigradskoga mora, gradeći složene odnose na nemirnoj granici i sa senjskim uskocima kao i s mletačkim zapovjednicima. Krmpoćani su se inače kroz cijelo 17. stoljeće često selili i mijenjali podaništva (priznavali su i cara i cesara i dužda) postavši tako pravom sociodemografskom “paradigmom tromeđe”.⁶⁸ Od 1605. do 1647. u nekoliko valova iseljavali su se na habsburško i mletačko područje, najviše u Lič i zaleđe Senja (Sv. Jakov tj. Krmpote, Krivi Put, Ledenice, Senjska Draga), potom u Radovin, Poljica i Vinjerac u zaleđu Zadra, a neki su prelazili i na otok Pag te u Istru.⁶⁹ Jednako tako su se i vraćali, održavajući veze sa svojim starim zavičajem na osmanskome području u nahiji Obrovac. Tijekom Kandijskoga rata 1647. godine, na mletačko područje prešla je i posljednja velika skupina Krmpoćana, osmanskih podanika. Tada je harambaša Njegovan s 40 do 50 obitelji iz Krmpota kod Medviđe, prešao na mletački teritorij naselivši se u Vinjerac i Starigrad, a neki su prešli i na otok Pag (od ovih će neki kasnije prijeći u habsburško podaništvo). Prema već spomenutom izvještaju vikara zadarske nadbiskupije Vicenza Forze od 24. XI. 1636. godine, osmanske Krmpote pripadale su župi Bukovica (*Buccovizza*) koju su činila sela Krmpote, Popovići, Ervenik, Parčić i *Zuzule* (?). Cijela župa kojom su upravljali franjevci s Visovca (“fra Zuanne da Vissovaz”) brojala je oko 1 180 duša, a u samim Krmpotama živjelo je oko 400 stanovnika. (Jačov 1986:271) Krmpotske se obitelji u isto vrijeme šire i na području Podgorja (Sveti Juraj, Jablanac), a od 1690. godine u značajnoj mjeri sudjeluju i u naseljavanju Like i Krbave.⁷⁰

⁶⁵ *Gli ascendenti di questi popli già circa 150 anni habitano nel paese di Graz.* (CRV, VI/1960:223). Stariji oblik imena Gračac glasio je *Gradac* pa se vjerojatno to naselje i krije iza Civranovog naziva “Graz”.

⁶⁶ Terminom *haymane* (nomadi) u tom su popisu označivane one vlaške skupine koje su se u trenutku popisa nalazile još u fazi naseljavanja, pa kao novi doseljenici još nisu upisani u popis poreznih obveznika. Plaćali su samo porez koji se zvao “resm-i haymane”, tj. pristojbu za nomade.

⁶⁷ U Starom Selu, zaseoku Medviđe, postoji bunar žive vode koji se zove Krmpot. (Pavelić 1991:63)

⁶⁸ O seobama Vlaha Krmpoćana u 17. stoljeću opširnije u: Pavličević 1989:147-168.

⁶⁹ U prvoj seobi Krmpoćana u Lič 1605. spominju se ovi rodovi: Balinović (Balen), Barulović, Božić, Budisalić, Butorić (Butorac), Cvitić, Draganović, Hromić, Kovač, Krivalica, Krmpotić, Krnjac, Malovridnjak, Matijević, Marković, Mihovilović, Mikulić, Miletić, Oproković, Pečanić, Petrović, Skorupović (Skorup), Šimunović, Vukoslavić. Iz druge seobe u Lič iz 1627. nije sačuvan nikakav popis doseljenika, ali Pavličević nakon usporedbe s popisom iz 1605. zaključuje da su se tada mogle doseliti obitelji ili “zadruga”: Blažević, Deranja, Filipović, Jovanović, Krpan, Pavelić, Pavličević, Peričić, Prpić, Radošević, Starčević, Šojat, Tomić, Tomičić, Tomljanović i Vukelić. (Pavličević 1989:155)

⁷⁰ Krmpoćani se najviše naseljavaju na području Pazarišta, Smiljana i Lovinca gdje se susreću s ostalim bunjevačkim migracijskim strujama.

Vlasi Vojnici bili su katolici porijeklom iz okolice Ljubuškog u zapadnoj Hercegovini. I danas postoji istoimeno selo sjeverozapadno od Ljubuškog, koje je nastalo teritorijalizacijom njihova katuna. Javljaju se još 1408. godine u ispravi bosanskog kralja Stjepana Ostoje kao *Vlasi Vojihnići*, a pripadali su zapadno-humskoj vlasteli Radivojević-Vlatković. (Dinić 1940: 151, 191) U popisu Hercegovačkog sandžaka 1477. u nahiji Mostar ubilježen je *džemat Vukašina, sina Vojihne*, koji je tada imao 10 domova i 3 neoženjena. (Aličić 1985:84) Zimovali su i ljeovali zajedno s katunom vojvode Vladimira po zapadnohercegovačkim planinama i župama. Osmanlije ih koloniziraju u zapadna krajišta osvojene Hrvatske, vjerojatno još u prvoj polovici 16. stoljeća. Selo *Vojnić* kod Trilja možda je bilo njihovo etapno boravište u Kliškom sandžaku. Naime taj toponim nije postojao ranije u srednjem vijeku, a selo se nalazilo na pravcu njihova kretanja prema zapadu. Prema Bogumu Hrabaku, Vojnici se spominju i na području Dobropoljaca u Bukovici, (Hrabak 1988:187) da bi ih poslije Ciparskoga rata (1573), kliški sandžakbeg Ferhat Sokolović naselio na području svoga novoosnovanoga tinjskog vakufa, uz samu granicu s Mletačkom Dalmacijom. Taj dio Ravnih Kotara uskoro će po njima biti i poznat kao *Vojnici*, odnosno *Županovići*, prema njihovim starješinama (Miloš i Filip Županović). Dio Vojnića zajedno s Krmpoćanima sudjeluje u seobi na habsburški teritorij 1605. godine, ali se većina ipak zadržava na prostorima oko Polače i Tinja.⁷¹ U ljeto 1619. godine starješine Vojnića, Miloš Županović i Mate Vukšić pregovarali su sa senjskim kapetanom o prelasku oko 1 500 svojih ljudi na habsburški teritorij, ali do te seobe ipak nije došlo. (Hrabak 1982-1983:391-392) Prema izvješću iz 1636. godine, župu Županovići činilo je šest sela: Gorica, Raštane, Prkos, Bubnjane, Lišane Tinjske i Brkljačina Polača, s ukupno 1 550 "duša", a župnikom im je bio dobro poznati svećenik pop (don) Stipan Sorić. (Jačov 1986:268-269) U Kandijaskome ratu, 1647. godine, Vlasi Vojnici u cijelosti prelaze u mletačko podaništvo te se dio s knezom Filipom Županovićem naseljava u Valturu kod Pule. Zanimljivo bi bilo istražiti u kakvoj su vezi kotarski Vojnici i ugledan subotički rod Vojnića koji su 1741. stekli ugarsko plemstvo.⁷²

O *Vlasima Sladovićima* zna se najmanje. U osmanskom defteru iz 1477. godine ubilježen je u nahiji Mostar, *dežmat Milosava, sina Sladića* od 19 domova. Riječ je o osobitom džematu koji je bio organiziran po selima te se uz njih ne navode ni planinska ljetišta ni župska zimišta kao kod ostalih vlaških skupina iz popisa. Te činjenice upućuju na dva moguća zaključka: ili se, u socijalnom smislu, radilo o "vlahiziranom" seoskom stanovništvu na koje je osmanska vlast prenijela vlaški status, ili je pak riječ o potpuno "teritorijaliziranom" vlaškom katunu. Sela u sastavu džemata bila su: *Podci* (vjerojatno selo Podaca u Makarskom primorju), *Igre* (današnje Igrane na Biokovu) i *Kozica* (selo pod Biokovom u Vrgoračkoj krajini). Ova vlaška skupina također je sudjelovala u seobama na zapad. Početkom 17. stoljeća Vlasi Sladovići kreću se na širem prostoru Morlakije (Bukovica, Podgorje), a starješinom im je bio vojvoda Gvozden Sladović, pa je ta grupacija poznata i kao "Gvozdenovi ljudi". Oni 1605. godine s Vlasima Krmpoćanima sudjeluju u preseljenju s osmanskog teritorija u mjesto Lič, na zrinskom vlastelinstvu Hreljin u Hrvatskoj. U skupini Gvozdenovih ljudi tada je bilo 20 obitelji.⁷³ Njihova se sudbina od tada potpuno veže uz jaču krmpotsku granu. Neki od Sladovića priključit će se kasnije posadi senjske kapetanije, a izdanak te grane vjerojatno je i povjesničar Manojlo Sladović.⁷⁴

Demografska povijest Bunjevaca u 16. i 17. stoljeću u značajnoj je mjeri oscilirala duž bipolarnog koridora, *dinarski jugozapad – podunavski sjeveroistok*. Izgleda da najranije seobe u Podunavlje datiraju iz prve polovice 16. stoljeća, a povezane su s nemirima i nezadovoljstvom vlaških zajednica koji tada izbijaju

⁷¹ S Krmpoćanima se u Lič naselilo 15 obitelji Vojnića. Njihova su prezimena: Božić, Galešić, Jurjević, Matijević, Pavličić, Petković, Stojčević, Vojnić, Vojnović.

⁷² Prema Anti Sekuliću, subotički Vojnici potječu iz Dalmacije, a 1687. godine njezini su članovi bili navedeni među subotičkim graničarima. (Sekulić 1986:246)

⁷³ Kućedomaćini se poimenično spominju, a zastupljena su sljedeća prezimena: Balinović, Brošković, Ilnić, Karanović, Lovrić, Martinović, Mihovilović, Mikulić, Sladović, Veljanić, Vilenica.

⁷⁴ Senjski Sladovići naselit će se i u Otočkoj kapetaniji, najviše u Ličkom Lešću gdje ih i danas ima.

na osmanskim krajištima. Naime, nešto poslije Mohačke bitke 1526. godine osmanske vlasti ukinule su Vlasima poseban status i izjednačile ih s običnom rajom. Izgleda da je osvajanje Ugarske iziskivalo velike financijske troškove, pa osmanska država više nije bila spremna priznavati porezne olakšice značajnom dijelu stanovništva, posebice kršćanskim zimijama. Pokušaj pravne nivelacije vlaške s običnom rajom pokazao se financijski i ekonomski neuspješnim, a politički štetnim projektom. Ukidanje posebnog vlašskog statusa izazvalo je velike nemire i prve masovne seobe iz osmanskih pograničnih krajeva u susjedne, neprijateljske zemlje. Od proljeća 1530. počela su velika komešanja i među tek naseljenim vlaškim skupinama u području vilajeta Hrvati. S područja gornjeg Pounja, Unca, Glamoča, Grahova, Knina i Cetine, vlaške skupine tada u velikom broju prelaze ("uskaču") u Hrvatsku i Kranjsku i sele se uglavnom na Žumberak i Kras u Istri. U osmansko-mletačkom ratu (1537.-1540.) veliki dio Vlaha prelazi i na mletački teritorij u pravcu Zadra, od čega će mnogi biti prebačeni u Istru. Godine 1533. izbila je i vlaška pobuna u zapadnom dijelu Hercegovačkog sandžaka. Prema jednom osmanskom fermanu iz 1564.-65. proizlazi da su Osmanlije već 1530-ih s područja vilajeta Hrvati preseljavali buntovni vlaški element u Podunavlje. Naime, jedna takva skupina se 30-ak godina nakon seobe, uz dozvolu osmanskih vlasti povratila u stari zavičaj.⁷⁵ Sve okolnosti tih najranijih seoba u Podunavlje nisu još dovoljno poznate. U svakom slučaju, spominjanje kneza Vraneša Ivanovića i njegove knežine 1581. godine u okolici Kalače, ili postojanje škole za "Dalmatince" u Temišvarskoj biskupiji, koju je 1582. otvorio bosanski franjevac fra Anto Matković, govore u prilog činjenici da su u prostoru srednjeg Podunavlja, tj. Segedinskog, a i Budimskog beglerbegluka već u 16. stoljeću postojale stanovite dinarske sociokulturne strukture. (Farmedžin 1892:319; Bušić 2005:51) Međutim, najvažnije seobe Bunjevaca u Podunavlje dogodile su se početkom 17. stoljeća. Nove masovne seobe bile su rezultat nezadovoljstva vlaških skupina svojim novim statusima na krajištu, ali i reakcija na sve veće zloporabe u redovima provincijske upravljačke elite. Kao posljedica pobuna protiv "pljačkaške uprave" sandžak-begova u Kliškom i Ličkom sandžaku između 1603. i 1620. dolazi do iseljavanja velikih skupina u pravcu Podunavlja. Zbog još uvijek malobrojnih izvora, samo se u grubim crtama mogu pratiti seobe Bunjevaca u Bačku. Šibenski knez je 1608. javio mletačkom Senatu da je 2 000 *morlačkih kuća* preseljeno preko Dunava, kako bi se *oslobodili tiranije Turaka, koja je poprimila takve razmjere da se ne može više trpjeti*. Bio je to epilog pobune drniških muslimana i Vlaha, koje je predvodio drniški aga Mehmed Terzibašić.⁷⁶ Osmanska vlast upravljala je i zapravo poticala seobe Bunjevaca u Podunavlje, prije svega kako bi razrijedila buntovničku masu i stabilizirala prilike na granici. Dodatan razlog naseljavanja u Podunavlje svakako je bila i opustošenost toga područja nakon Dugoga ("panonskog") rata. Naime, na poziv habsburških vojnih vlasti 1598. iselilo je iz bajske, somborske i subotičke nahije 39 sela s 15 000 stanovnika. Ti su se Srbi ("Raci") na poticaj Miklósa Pálffyja naselili u okolici Ostrogona. (Ivić 1929:210-211) Upravo u te opustjele nahije Budimskog beglerbegluka, Turci su po svršetku Dugog rata (Žitvanski mir 1606.) počeli naseljavati Bunjevce. Bunjevački Vlasi ta preseljenja pak nisu nužno morali doživljavati samo kao kaznenu mjeru deportacije, već i kao dobrodošlu priliku da se oslobode pritisaka "tatarske dinastije" u Kliškom sandžaku, kao i "dinastije Memibegović" u susjednom Ličko-krčkom sandžaku.⁷⁷ Athanasio Georigiceo zabilježio je 1626. da je ta selidba "preko Dunava" uslijedila ponajviše iz straha od Mehmed-bega i njegova oca. (Batinić 1885:116-150) Tradicija seoba Bunjevaca u Podunavlje bila je očito uspostavljena već u 16. stoljeću, tako da preseljenje u taj daleki kraj nije moralo nužno značiti i put u neizvjesnost. Seoba iz Kliškog sandžaka bilo je i sljedećih godina, npr. 1619. godine kad sudjeluju

⁷⁵ O reverzibilnim migracijama na pravcu dinarski prostori – Podunavlje svjedoči i podatak iz 1563. godine, kada se tražilo prisilno preseljavanje nekoliko stotina obitelji (vjerojatno vlaških) iz Podravine, nazad u Hercegovinu radi suradnje s neprijateljem. (Moačanin 1999:96, 98)

⁷⁶ Bune i nemiri koji su još za trajanja Dugoga rata zahvatili sandžake Klis, Krku i Hercegovinu, u kojima je razmjerno često dolazilo do suradnje Vlaha i nižih muslimanskih slojeva u otporu prema uvelike osamostaljenoj osmanskoj provincijskoj upravljačkoj eliti, istraživački još uvijek nisu dovoljno vrednovane. Više o tome u: Šarić 1999:70-126.

⁷⁷ Kliški sandžak-begovi Mustafa-beg i njegov sin Mehmed-beg protiv kojih su se bunili Bunjevci u prvoj polovici 17. stoljeća bili su tatarskog porijekla.

i srpskopравoslavni Vlasi koji s kaluđerima iz manastira Dragović sele u Grabovac u Baranji. Seljenje nije zahvaćalo samo područje uz rijeku Dunav, već izgleda i ona zapadnija u Požeškom i Pakračkom sandžaku, na što ukazuje i izmijenjena onomastička struktura stanovništva i naselja u tim prostorima.⁷⁸ Georgiceo zaključuje 1626. godine da *raja već 25 godina iz Kliškog sandžaka neprestano bježi* čiji se broj u razdoblju od 1600. do 1624. smanjio za trećinu (tvrdi da je ranije u sandžaku bilo oko 30 000 kuća, a do njegove vizitacije taj se broj smanjio za 10 000). (Batinić 1885:142) Zasad se mogu ustanoviti iseljavanja jedino iz područja Drniša (Petrovo polje), Vrlike i Livna, ali imigracijska ishodišta bila su sigurno znatno šira. Imena nekih naselja koja se javljaju sredinom 17. stoljeća uz rijeku Krivaju kod Subotice već jasno ukazuju na dinarsku migraciju (npr. Kupuszina, Stanisics, Zobnatica).

Uz seobe u Podunavlje vežu se inače i prvi pisani podaci o upotrebi bunjevačkoga imena. Tako primjerice u osmanskome defteru za sandžak Mohač (Baranja) iz 1554. u selu Márok navodi se ime stanovitog seljaka-rajeta Martona Bunavca (u mađ. grafiji Márton Bunavác) koji je kao Martin Bunivac (u mađ. Bunivacz) zabilježen i 1561. u obližnjem selu Izsép.⁷⁹ Još uvijek presmiono zvuči tvrdnja da je riječ o prvome spomenu bunjevačkoga imena i to barem iz dva razloga.⁸⁰ Prvo, teoretski je da je moguće da se radi o pogrešnoj transkripciji s osmanskoturskoga jer se prezime moglo čitati i drukčije, npr. Dunavac.⁸¹ Drugi je razlog, ukoliko prezime i jest bunjevačke atribucije, da se ipak radi o etniku, imeničkoj tvorbi koja u pravilu nastaje u drugoj sredini u odnosu na sadržaj atribucije, pa prema tome spomenuti Martin nije mogao biti Bunjevac. Međutim, drugi podaci iz istog deftera svjedoče nam da je tada u Baranji moralo biti stanovništva koje je doseljeno iz južnih dinarskih prostora. Naime, na više mjesta u navedenim popisima iz 1554. i 1561. upisani su pripadnici raje kojima uz ime stoji oznaka Hrvat kao npr. u selima Sukit (mađ. Szőkéd) i Ata (mađ. Áta). (Šarošac 1991:16, 32) U osmanskoj terminologiji 16. stoljeća, oznaka "Hrvat" za osmanskog podanika mogla se odnositi samo na ono stanovništvo čije je regionalno porijeklo bilo iz nekadašnjeg vilajeta Hrvati u Kliškom sanžaku (ukinutog 1537.), odnosno, upravo iz onog prostora odakle su se u Podunavlje iseljavali i Bunjevci. Uostalom, tradicija pravoslavnoga manastira u Grabovcu govori da su ga 1585. godine osnovali kaluđeri iz manastira Dragović na Cetini u Kliškom sandžaku.

Prvi nedvojbene pisani spomen imena Bunjevci veže se uz seobe u 17. stoljeću, tj. od 1608. godine pa nadalje. Misionar don Šimun Matković⁸² uputio je 1622. molbu Kongregaciji za propagandu vjere u Rim, u kojoj je tražio da mu se dodijeli župa Bunjevci u nadbiskupiji kaločkoj (parochiam Bunievczii archidioecesis Colocensis). U literaturi ne postoji slaganje o tome je li riječ samo o jednoj od bunjevačkih župa ili o župi u kojoj su bili okupljeni svi Bunjevci s područja sjeverne Bačke. Najvjerodostojnijom se čini pretpostavka B. Bukinca da je to oznaka šire zajednice, a ne jednog naselja. U izvješću barskog nadbiskupa iz 1633., navodi se "parochia di Backa" u kojoj su djelovali franjevci provincije Bosne Srebrene, a obuhvaćala je 400 zaselaka u kojima živio narod koji govori "ilirički" (de lingua illirica). (Fermendžin 1890:411)

Seobe - toliko svojstvene vlaškom svijetu – utjecale su i na konverzije odnosno promjene konfesionalnog identiteta. Tijekom migracija često se razbijala koherencija vlaških grupa i u zoni doseljavanja stvarao mozaik novih vlaških grupa različitoga porijekla. U takvim situacijama, socijalna akomodacija mogla je

⁷⁸ U Dugom ratu, veliki broj Vlaha sa slavonskog "sehada" (Mala Vlaška) prebjegao je u Varaždinski generalat, zbog čega je pokrenuta nova rekolonizacija tih prostora (Moačanin, Nenad. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod 2001:132, 136.)

⁷⁹ Velics, A. L. *Magyarországi török kincstári defterek*. II, Budapest 1890:398.; usp. Erdeljanović 1930:61-63.

⁸⁰ Erdeljanović također oprezno odbacuje taj podatak smatrajući da se radi o nespretnom čitanju kmetova imena.

⁸¹ Za ovu sugestiju zahvaljujem kolegici mr. sc. Korneliji Jurin Starčević. Osmanski defteri inače vrlo rijetko bilježe prezimena, standardni opis sastojao se od imena poreznog obveznika uz koje je stajalo i očevo ime. S obzirom pak da je popisivač unosio slavenske nastavke *-avac/-evac*, izgleda da mu južnoslavenski idiomi nisu bili nepoznati.

⁸² *Simeon Joannis Matcovich Bosnensis et in patribus Serbiae, Slavoniae et Hungariae australis, Turcae subiectis, missionaries*. (Fermendžin 1892:367)

dovesti do vjerskih konverzija, naravno iz one manjinske u onu većinsku.⁸³ Podatke o masovnom prevjeravanju s pravoslavlja na katolicizam u zoni kretanja Bunjevaca, samo za 17. stoljeće, nalazimo u izvješćima zagrebačkoga biskupa Benedikta Vinkovića iz 1639. (za Krmpote, Istru, Kras), vojnog kapelana, kapucina fra Bartolomeja iz 1649. (za zadarsko i šibensko zaleđe), splitskog nadbiskupa Leonarda Bondumeria iz 1663. (za područje Klisa i Vranjica) i ninskog biskupa Juraja Parčića iz 1692. (za Posedarje, Ražanac i "Morlakiju"). (Dabić 2000:108; Bogović 1993:107-108, 167-170) Ipak, usprkos uznapredovanom procesu etnokonfesionalizacije, u 17. su stoljeću još postojale "heterodoksne" vlaške grupacije. Jedna od njih bila je i krmpotska. Prilikom naseljavanja Liča, početkom 17. stoljeća među Krmpočanima bio je stanovit broj pravoslavnih obitelji, međutim kako na području njihova novog naseljavanja nije postojala "pravoslavna infrastruktura", taj će element uskoro sasvim nestati. Jedno stoljeće kasnije, oko 1700. godine Krmpočani su bili potpuno homogena katolička zajednica.⁸⁴ Povijesna antroponimija potvrđuje takvu praksu. Vlaško-bunjevačka onomastika prilično je ujednačena tako da brojna prezimena nalazimo i kod katolika i kod pravoslavaca, a tome svakako razlog treba tražiti u vjerskim prijelazima, a posredno i u seobama.⁸⁵

IZVORI I LITERATURA:

- ALIČIĆ, Ahmet (1985): *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo.
- ANDERSON, Benedict (1990): *Nacija zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb.
- ANDRIĆ, Jasna (1988): Nadimak "Rkać (Rkač)". *Etnološka tribina*, 2:43-58, Zagreb.
- ANTUNOVIĆ, Ivan (1882): *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*. Beč.
- BATINIĆ, Mijo (1885): Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti. U: *Starine JAZU*. sv. 17, Zagreb.
- BERTOŠA, Miroslav (1986): *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću i kolonizacija (teme i problemi)*. Pula.
- BERTOŠA, Miroslav (2002): Je li etnologija teritorij povjesničara. U: *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*. Zagreb, 297-311.
- BEŠLAGIĆ, Šefik (1971): *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Veselin Masleša, Sarajevo.
- BJELANOVIĆ, Živko (1987): Toponimija Benkovačkog kraja kao ogledalo njegove prošlosti. U: *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1*. Benkovac, 171-185.
- BLAGOJEVIĆ, Miloš (1989): Krajišta srednjovekovne Srbije. U: Čubrilović, Vasa. (ur.). *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699*. Beograd, 27-46.
- BOGOVIĆ, Mile (1993): *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*. Zagreb.
- BUKINAC, Beato Stjepan (1940): *De activitate franciscanorum in migrationibus populi croatici. Saeculis XVI. et XVII.* Zagreb.
- BURIĆ, Antun (1979): *Povijesna antroponimija Gorskog kotara u Hrvatskoj. Goranska prezimena kroz povijest*. Rijeka.

⁸³ Naseljavajući mletački teritorij u Dalmaciji i Istri u 16. stoljeću, brojne vlaške skupine bile su izložene akulturacijskim utjecajima, pri čemu nisu samo prelazili na novu vjeru (u slučaju pravoslavnih), već su se postupno integrirali u novu distriktnu protourbanu sredinu, gubeći svoje vlaško socijalno biće. Rezultat je to širih društvenih, političkih, gospodarskih i ekosistemskih okolnosti, a nadalje politike Venecije, koja do sredine 17. stoljeća (Kandijski rat), nije bila voljna vlaškim prebjecima s osmanskoga područja priznati društvenopravni individualitet, tj. posebnu pravnu kategoriju. (usp. Šarić 2005.)

⁸⁴ O multikonfesionalnim aspektima u Krmpočana pisali su: Sladović 1856:435.; Roksandić 1982:39. i Pavličević 1989:162-166.

⁸⁵ Prijelazi katolika na pravoslavlje nisu dovoljno dokumentirani, ali i njih je svakako bilo na područjima pod osmanskom vlašću. U popisu Like i Krbave 1712. među srpskopравoslavnim Vlasima nalazimo prezimena koja su po svome postanju "zapadnokršćanske" provenijencije, kao npr.: Jerković, Jurasović, Marinković, Mihovilović.

- BURIĆ, Josip (2002): *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*. Gospić-Zagreb.
- BUŠIĆ, K. (2005): Bunjevci. U: *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*. Sv. 4:46-53. Subotica.
- CLIFORD, James (1988): *The predicament of culture: Twentieth-century ethnography, literature, and art*. Harvard University Press.
- Commissiones et Relationes Venetae* (1970): (prir. Grga Novak), tomus VI., Zagreb.
- ČELEBI, Evlija (1966): *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo.
- ČULINOVIĆ KONSTANTINOVIĆ, Vesna (1989): Život i socijalna kultura stočarskog stanovništva pod Dinarom. U: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 51:109-182, Zagreb.
- DABIĆ, S. Vojin (2000): *Vojna krajina. Karlovački generalat (1530-1746)*. Beograd.
- DESNICA, Boško (1950): *Istorija kotarskih uskoka 1646-1684*. sv. I, Beograd.
- DINIĆ, M. (1940): Zemlje hercega sv. Save. *Glas SAN*, knj. 82, Beograd.
- DŽAJA, Miroslav; DRAGANOVIĆ, Krunoslav (1994): *Sa kupreške visoravni*. Baško Polje – Zagreb.
- DŽAJA, M. Srećko (1999): *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.* Mostar.
- DŽENKINS, Ričard (2001): *Etnicitet u novom ključu – argumenti i ispitivanja*. Beograd.
- ERDELJANOVIĆ, Jovan (1930): *O poreklu Bunjevaca*. Beograd.
- FERMENDŽIN, Euzebije (1892): *Acta Bosnae potissimum ecclesiasticacum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752...* Zagreb.
- FISHMAN, A Joshua (1978): *Sociologija jezika. Interdisciplinarni društvenonaučni pristup jeziku u društvu*. Sarajevo.
- FORTIS, Alberto (1984): *Put po Dalmaciji*. (prir. Josip Bratulić), Zagreb.
- GASHI, Skënder (1982): Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike. U: *Onomastica Jugoslavica*. 10:47-62. Zagreb.
- GROSS, Mirjana (1996): *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb.
- HACQUET, Balthazar (1802-1805). *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*.
- HERŠAK, Emil (1999): Etničnost u prošlosti. U: *Etničnost i povijest*, Zagreb, 25-35.
- HOBBSAWM, Eric J. (1993): *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*. Zagreb.
- HRABAK, Bogumil (1981): Razgranjivanje katuna i stvaranje trupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII.- XV. vek). U: PEJOVIĆ, Đoko. (ur.). *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, Titograd, 181-201.
- HRABAK, Bogumil (1982-1983): Neuspjelo naseljavanje Krmpočana na Kvarneru, u Istri i Dalmaciji 1614.-1615. godine. *Jadranski zbornik*, 12:365-394, Pula-Rijeka.
- HRABAK, Bogumil (1988): Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI. stoleću. *Benkovački kraj kroz vijekove*. *Zbornik* 2:107-258, Benkovac.
- HRABAK, Bogumil (1997): Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII-XV veku. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*. 2:139-172. Beograd.
- IVANOVIĆ, R. (1951-1952): Dečanski katuni. *Istoriski časopis*. 3:257-266, Beograd.
- IVIĆ, Aleksa (1929): *Istorija Srba u Vojvodini*, Novi Sad.
- JAČOV, Marko (1986): *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622-1644*. sv. I, Beograd.
- JURIŠIĆ, Karlo (1972): *Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb.
- JURIŠIĆ, Karlo (1988): Regesta turskih dokumenata o franjevačkom samostanu u nahiji Imota. *Franjevački samostan Imotski 1738-1988*, Imotski.
- KASER, Karl (2003): *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb.

- KLAIĆ, Vjekoslav (1899): *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, sv. V., Zagreb.
- LANOSOVIĆ, Marija (1794): *Evangelistar illiriski...* Budim.
- LAZANIN, Sanja (2002): *Slika Drugog i pismo o Sebi. Josip Rabatta (1661-1731) o Hrvatskoj i sebi*. Magistarski rad Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- MOAČANIN, Nenad (1999): *Turska Hrvatska*. Zagreb.
- MURGIĆ, Ivan (1882): Uspomene na gornju Krajinu s osobitim obzirom na Bunjevce. *Vienac, zabavi i pouci*, god. XIV., br. 2-8, Zagreb.
- NOVAK, Grga (1971): Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 45:579-603, Zagreb.
- OŠTOJIĆ, Ivan (1989-1990): Onomastika šibenskoga kraja (III). *Kačić. Zbornik franjevačke provincije Presvetoga otkupitelja*. sv. XXI-XXII:263-340, Split.
- PAVELIĆ, Rikard (1991): *Stope predaka. Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Lici*. Rijeka.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): Seobe Vlaha Krmpočana u XVII. stoljeću. U: *Vojne krajine u jugoslavenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699*, Beograd, 147-168.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1962): Seobe i naselja u Lici. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 41:5-330, Zagreb.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1966): Raseljenje starosjedilaca i doseljenje Bunjevaca u senjski kraj. *Senjski zbornik*, 2:310-378, Senj.
- PUTINJA, Filip; STREF FENAR, Žoslin (1997): *Teorije o etnicitetu*. Beograd.
- ROKSANDIĆ, Drago (1982): Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719-1722). *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 15, Zagreb.
- ROKSANDIĆ, Drago (1988): *Vojna Hrvatska. La Croatie Militaire*. sv 2, Zagreb.
- ROKSANDIĆ, Drago (1991): *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. Zagreb.
- ROKSANDIĆ, Drago (2003). *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800*. Zagreb.
- ROKSANDIĆ, Drago (2002): *Etnos, konfesija, tolerancija*. Zagreb.
- SEKULIĆ, Ante (1986): Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 50:5-474, Zagreb.
- SKOK, Petar (1972): *Etimologijski riječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. II, Zagreb, 215.
- SLADOVIĆ, Manojlo (1856): *Pověsti biskupijah Senjske i Modruške ili Krbauske*. Trst.
- SMITH, A. D. (1988): Social and cultural conditions of ethnic survival. *Journal of Ethnic Studies*, 21, Ljubljana.
- Spomenici Hrvatske krajine*. (prir. Radoslav Lopašić), Zagreb, III/1885.
- ŠARIĆ, Marko (1999): Društveni odnosi i previranja u sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća. U: *Diplomska radionica 1 prof. dr. Drage Roksandića*, Zagreb, 67-128.
- ŠARIĆ, Marko (2005): *Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije. Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15-17. st.)*. Magistarski rad Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- ŠAROŠAC, Đuro (1991): *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha – ekonomska osnova seoskog života*. Budapest.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar (2006): *Hrvatska prezimena*. 3. izd., Zagreb.
- VASIĆ, Milan (1964): Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI. vijeku. *Godišnjak društva istoričara BiH*, 14:11-65, Sarajevo.
- ZIRDUM, Andrija. (1982): *Filip Lastrić Očevac 1700-1783. Prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb.

GRB BUNJEVACA KRMPOČANA

POKUŠAJ INTERPRETACIJE SIMBOLIKE BUNJEVAČKOGA GRBA

Enver LJUBOVIĆ
Vladimira Čopića 1
53270 Senj

Slika 1: Grb Bunjevaca Krmpočana iz molbe caru Rudolfu II. (Laszowski 1938:38-39)

Iz teksta prisege položene u hreljinskoj crkvi sv. Jurja 16. lipnja 1605. godine doznajemo da su u Liču postojale tri skupine doseljenika, i to uz najbrojnije Krmpočane, Vojnici i tzv. *Gvozdrenovi ljudi*, koji su se doselili iz zaleđa Zadra u Lič pokraj Fužina u Gorskot kotaru tijekom prve seobe Bunjevaca 1605. godine i druge seobe 1627. godine (Pavličević 1989:159-160). Oni se na prostor Liča naseljavaju uz suglasnost plemića Zrinskih, a njih prihvaća Julije Čikulin upravitelj imanja Zrinskih i odvodi ih u Hreljin, gdje polažu spomenutu prisegu vjernosti grofovima Zrinskim, kao svojim novim gospodarima, ali bez prihvaćanja bilo kakvih feudalnih obveza i davanja (Adamček 1980:533). Važan povijesni pisani dokument za razumijevanje ovih odnosa je molba vojnika *koji obitavaju u pustoši Like koja leži među gorama blizu turskog klanca*¹ kralju i caru Rudolfu II. (vladao od 1572. do 1611.) da ih zaštiti. Navedenu molbu potpisali su Damjan Krmpotić, vicekapetan u Liču zatim vojvoda Tadija Krmpotić, vojvoda Ivan Krnčević,

¹ Karoly 1890:242-243; u tekstu nije precizirano na koje se područje Like molba odnosi, već se navodi *znaju oni – veli povelja – da je taj kraj kao i Senj baština Frankopana, ali ovi ih ne mogu braniti od zulumata turskog.*

vojvoda Milašin Skorupović te vojvoda Radoje Pečanić s majorima, zastavnicima i vojnicima iz Liča. Oni se žale na grofove Zrinske i na upravitelje njihovih imanja, koji ih hoće pretvoriti u svoje kmetove, pa čak traže da se zbog prevare vrate u Tursku (Ibid.).

Oni za to mole cara i kralja, neka im o svom ugarskom kancelaru prema običajima zemlje izda povelju, koja će im zajamčiti slobodu, i neka im u toj povelji o privilegijama podari onakav grb, kakav je u molbenici naslikan (pa eto i ovdje priopćen). Taj je grb štit, uzduž prepolovljen, u desnome je crvenom polju prikazan svetu Gjuragj, a u lijevom, modrom, Sveti Ivan Krstitelj. (Karoly 1890:251)

U navedenoj molbi caru i kralju za dodjelu grbovnice oni objašnjavaju *da je Sveti Ivan Krstitelj njima pokazao i otvorio put u kršćansku zemlju* (Ibid.:250-251; Ljubović 2003:21).

Ratnički duh Krmporučana te način života i privređivanja povezujemo s likovima u grbu. Sveti Juraj u grbu Bunjevaca Krmporučana svetac je koji je bio vojni časnik i vitez, mučenik, zaštitnik vojnika, zemlje, usjeva, zelenila i stoke, ratara i pastira. Ovo nam objašnjava zašto je u njihovu grbu Sveti Juraj, kao i sveti Ivan Krstitelj, koji se također povezuje s pričama o doseljenu Bunjevaca Krmporučana i mogućem njihovu pokrštavanju.² *Na Ivanje su se u svim selima palili ivanjski krjesovi s osobitom pažnjom i posebnim obredom. Ta tradicija potječe iz davnine i povezana je s pričom o doseljenu Bunjevaca Krmporučana uz pomoć toga sveca, koji je, uostalom ucrtan i u grb Krmporuča. (Pavličević 1985:295-296)*

(...) Pro armis nostris S. Joannem Baptistam et S. Georgium martyrem ecclesiarum in his montibus existentium patronos elegimus, cum maiores nostri adhuc in Turcia nobiscum cinstituti in somniis abistis sanctis ad haec deserta loca evocati fuerint, pro quorum etiam confirmatione Majestati Vestrae Sacratissimae humilime supplicare non desistimus. Conservet Majestatem Vestram sacratissimam Deus diu gloriosam et felicem, qui nos vita durante effusione nostri sanguinis humilime in subditos redigimus, clemens expectantes responsum (dio latinskoga teksta, tj. molbe Bunjevaca Krmporučana caru Rudolfu II. koji se odnosi na grb Bunjevaca).

*Majestatis Vestrae sacratissimae!
Humilimi et fidele subditi* (Karoly 1890:251)

(...) Za naš grb izabirem sv. Ivana Krstitelja i svetoga Jurja zaštitnike crkava koje su u ovim planinama, zato jer su naši preci još dok smo bili u Turskoj pozvani u snu od ovih svetaca u ove puste krajeve, i zato nećemo prestati ponizno moliti Vaše Uzvišeno Veličanstvo da nam to potvrdi. Neka Bog još dugo očuva Vaše Uzvišeno Veličanstvo slavnim i sretnim, kojemu ni do kraja života, pa i po cijenu prolijevanja krvi ostajemo ponizni podložnici očekujući milostivi odgovor (prijevod dijela teksta molbe Bunjevaca Krmporučana caru Rudolfu II., koji se odnosi na grb Bunjevaca).

*Vašem Uzvišenom Veličanstvu!
Ponizni i vjerni podložnici!*³

Nakon ovoga teksta slijede potpisi istaknutih Bunjevaca Krmporučana: vicekapetana Damjana Krmporučića, vojvode Tadije Krmporučića, vojvode Milašina Skorupovića, vojvode Ivana Krnčevića te vojvode Radoja Pečanića. U lijevom desnom kutu naslikan je predloženi grb s navedenim likovima u štitu grba.

² Grb je prvi put objavio Emilij Laszowski u knjizi: *Grbovi Jugoslavije*, Zagreb, 1938:38-39. O grbu su još pisali: Karoly, Arpad 1890:243; Pavličević 1985:284; Ibid. 1989:148, 150; Ibid. 1998:207; *Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva* 1979:281-283, 308-310.

³ Dio teksta navedene molbe koji se odnosi na grb s latinskog na hrvatski jezik preveo Enver Ljubović.

Sveti Juraj,⁴ svetac i vitez, prikazan je u viteškoj odori s viteškom kacigom na glavi, a do njega je sveti Ivan Krstitelj, tj. svetac koji je posebice štovan u njihovoj ranijoj postojbini i koji je nagovorio Bunjevce na bijeg (usp. Pavličević 1985:284). U pozadini, iza likova svetaca, u grbu je heraldičkim gredama prikazana srebrna rijeka koja pri dnu vodoravno presijeca štiti grba. Vjerojatno se radi o rijeci Buni u Hercegovini. Osim rijeke u pozadini je prikazana šuma koja je uvijek pratila ovaj stočarski i nomadski narod tijekom njihovih mnogobrojnih seoba u potrazi za sigurnijim i boljim uvjetima života.

Dakle, simbolika i likovi u priloženom grbu u molbi donekle su jasni i znakoviti, te mogu biti fragmenti koji ukazuju na sudbinu Bunjevaca tijekom burne i nesigurne povijesti na ovim prostorima.

LITERATURA

- ADAMČEK, Josip (1980): *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. st. do kraja XVII. st.*, Zagreb.
- KAROLY, Arpad (1890): "Vlasi", koji su iz okolice Bihačke iselili koncem 16. st. *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, III:243-251, Sarajevo.
- KLAIĆ, Nada (1972): Vinodolsko društvo na početku XVII. stoljeća *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, XVII:187-253, Rijeka.
- LASZOWSKI, Emilij (1938): *Grbovi Jugoslavije*, 38-39, Zagreb.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko Badurina), 1979:281-283, 308-310, Zagreb
- LJUBOVIĆ, Enver (2003): *Grbovi Like, Gacke i Krbave*, 17-27, Zagreb.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1985): Iz prošlosti Krmpota, Klenovica i Ledenica (kratak pregled od početka 20. stoljeća), *Vinodolski zbornik*, IV, 281-309, Crikvenica.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): Seobe Vlaha-Krmpočana u 17. st.; *Vojne krajine u jugoslavenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699.*, 147-172, Beograd.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1998): O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce, *Zbornik Krbavska bitka i njezine posljedice*, 203-220, Zagreb.
- Spomenici Hrvatske krajine*. (prir. Radoslav Lopašić), III/1885, Zagreb.

⁴ Sveti Juraj je vitez i svetac, zaštitnik crkve u Hreljinu u kojoj su Bunjevci-Krmpočani položili prisegu pred Čikulinom, upraviteljem imanja grofova Zrinskih koji su Bunjevcima dali zemlju za obrađivanje. Sveti Juraj je cijenjen svetac i vitez posebice u Primorju (Senj, Sv. Juraj, Lovran).

ZEMLJOPISNI POLOŽAJ I PREGLED NOVIJE POVIJESTI KRIVOGA PUTA

Blaženka LJUBOVIĆ
Gradski muzej Senj
Milana Ogrizovića 5, 53270 Senj

1. UVOD

Krivi Put je veće planinsko naselje s brojnim zaseocima razbacanim i smještenim na krivoputskom platou 14 km sjeverno od Senja. Okolna sela i zaseoci osnivani su uz puteve i plodne dolce, rubove šuma i pod stijenama. Mnogobrojni zaseoci međusobno su udaljeni više kilometara, takvu razbacanost i razbijenost diktirala je konfiguracija terena.

Krivi Put sjedište je župe s crkvom koja je smještena u naselju Podbilo i posvećena Majci Božjoj Snježnoj.¹ Župa danas pripada senjskom dekanatu Gospičko-senjske biskupije (Zvona 1999:8).² Uz crkvu se nalazi Mjesni ured, gostionica, trgovina i pošta. Tu je i raskrsnica puteva prema Senju (14 km), Alanu odnosno Krmpotama i Klenovici (18 km) te Brinju (20 km).

Naselje Krivi Put, kroz svoju dugu i burnu povijest, administrativno je, vjersko i društveno središte bivše općine Krivi Put. Krajem 19. i početkom 20. st. pripada Kotarskoj oblasti Senj u Ličko-krbavskoj županiji (Kovačić 1993:141). Danas je Mjesni odbor Krivi Put (sl. 1) slijednik Mjesne zajednice Krivi Put, a novim se upravno-administrativnim ustrojstvom RH, usvojenim od strane Sabora 1992. godine, ovo naselje nalazi na području Grada Senja u Ličko-senjskoj županiji.

Najstarija prošlost Krivoga Puta malo je poznata. Prvi podaci vezuju se za naseljavanje Bunjevaca (17. st.) o čemu su pisali brojni autori (Pavičić 1966, 1990; Pavelić 1973, 1991; Pavličević 1989). Zanimljiva je legenda o imenu naselja Krivi Put. Cijelo područje od Ledenica do Senja, koje su zaposjeli doseljeni Bunjevci, od njihova doseljenja ne nosi više naziv svetojakovsko nego krmpotsko pa prema tome i područje u senjskoj planini. Međutim, tek će se oko godine 1861. za naselje Bunjevaca u senjskoj planini početi koristiti novi naziv. Njegovo je izvorište u činjenici da su se konji senjskih venturina usmjerili na pašu u pravcu senjske planine – dragom kroz koju bijaše utrt vijugavi krivi putić. Ti su venturinski konji zalutali u senjskoj planini, a u potrazi za njima jedan će Bunjevac, prema predaji, upozoriti da su se konji uputili *tamo gore onim krivim putićem*. Taj se naziv potom toliko uvriježio u narodu, da se otada naselje Krmpočana u senjskoj planini naziva Krivi Put (Pavelić 1991:43-44).

2. PRIRODNO-ZEMLJOPISNI POLOŽAJ

Područje Krivoga Puta smješteno je između Krmpota i Ledenica na sjeveru, Senjske Drage s juga i jugoistoka, užeg područja grada Senja s jugozapada i kontinentalnog zaleđa s istoka. Nekada je brojalo 3 200 stanovnika u tridesetak zaselaka na ukupnoj površini od 8 334,89 ha. Na šume je otpadalo 35,7%

¹ Poviješću župe Krivi Put bavio se crkveni povjesničar mons. dr. Mile Bogović, današnji gospičko-senjski biskup (Zvona, 1987:7; 1990:5).

² U *Zvonima* je objavljen intervju s mons. dr. Milom Bogovićem u prigodi imenovanja za pomoćnog biskupa Riječko-senjske nadbiskupije sa sjedištem u Gospiću. Opisujući svoj životni put biskup se i u toj prigodi sjetio Krivoga Puta: *...Zaređen sam za svećenika 1964. godine, dobio sam dekret da idem u Senj za kapelana i upravitelja Župe Krivi Put. To je bila moja prva služba. Počeo sam eto s Krivim Putem. Kako se kaže – prva ljubav se ne zaboravlja – tako je i ta moja prva svećenička ljubav nezaboravna. Susreo sam se s vrlo mnogo poteškoća. Susreti sa živom vjerom običnog i patničkog čovjeka učvrstili su u meni svećeničko zvanje. Neizbrisiva je ta prva godina moga svećeništva...*

površine, oranice 5,1%, livade 14,4%, pašnjake 19,2%, vrtove i vinograde 0,1%, a neplodno je 25,5% površine. Izdvojivši šume, neplodno tlo i pašnjake, obradiva površina po stanovniku iznosi 0,51 ha. Ovo se područje širi od morske obale do Alina Bila na oko 1 100 m. Pretežni dio obradivih površina nalazi se na visoravni položenoj između 500 i 600 m. Ovdje ima najviše napuštenih posjeda i goleti. U uvalama oko Francikovca nalazi se plodnije tlo sa zaseocima i ostacima šuma. Takav izgled reljefa u prekidima se širi na veće nadmorske visine prema Alinom Bilu (Kovačević 1981:278).

Zemljopisne karakteristike su krš s vapnenačkim stijenama na dolomitnoj podlozi sa svim fenomenima krša kao što su vrtače, dolci, dulibe i škrape. Niži predjeli su više krševiti, dok su na višim predjelima obradive površine obrasle šumama bjelogorice i crnogorice. Klima je planinska, zime su duge, vrlo oštre, hladne i vjetrovite s visokim snježnim pokrovom od listopada do svibnja, dok su ljeta vruća i sušna. To je područje bez prirodnih izvora vode na kojem je potrebna velika marljivost, ustrajnost i izdržljivost stanovnika za život bez vode i s malo kvalitetne zemlje.

Zemljopisna i klimatska obilježja ovoga kraja uvjetuju način privređivanja. Za razvoj stočarstva i poljodjelstva bitne su zemljopisne karakteristike kraja. Najviše su se uzgajale poljoprivredne kulture: krumpir, pšenica, ječam, zob, kupus, mahunarke i druge povrtarske kulture.³ Od domaćih životinja uzgajale su se ovce, krave i svinje. I šumarstvo ima dugu tradiciju i bilo je značajan oblik privređivanja stanovništva.

Slika 1: Pogled na dio naselja Krivi Put; snimio Darko Nekić 22. lipnja 2005.

3. STANOVNIŠTVO

Prošlost Krivoga Puta od najstarijih vremena malo je istražena i poznata. Prema literaturi, naselja Krivoga Puta naseljavaju se od 17. stoljeća Bunjevcima od Krmpota (Pavičić 1966:343-344). Službeni popisi stanovništva provode se od 1857. godine, a posljednji je proveden 2001. godine.

Na temelju podataka iz tih popisa vidljiv je rast stanovništva do 1910. godine, da bi nakon tog razdoblja broj stanovnika stalno opadao. Do pada stanovništva naročito dolazi nakon 1961. godine kada se stanovništvo masovno iseljava odnosno napušta naselja s područja Krivoga Puta odlazeći u gradove u potrazi za boljim životom. Sadašnje stanje stanovništva u tim naseljima najbolje pokazuje posljednji popis iz 2001. godine.

³ Detaljnije o tradicijskom gospodarstvu vidi u prilogu M. Rajković u nastavku Monografije.

Prirodni priraštaj stanovništva od 1953. godine stalno opada, posebice dolazi do pada mlađeg, a rasta starijeg stanovništva. Ono ima obilježja duboke demografske starosti. Također, stalno opada broj poljoprivrednog stanovništva kao i apsolutni broj samostalno uzdržavanog. Naselja Krivoga Puta imaju nezadovoljavajuću odnosno nepovoljnu demografsku sliku s tendencijom daljnjeg pada stanovništva. Prateći popise stanovništva od 1857. vidljiv je maksimum stanovnika dosegnut 1910. godine. Nakon toga broj stanovnika u stalnom je opadanju. Početkom 20. stoljeća iz senjskog kotara, koji je tada pripadao Ličko-karavaskoj županiji, iseljavalo se na svakih 1 000 stanovnika po 17 osoba (Kovačić 1993:140-141). Tada je otpočela tiha seoba, tzv. socijalna emigracija, iz Hrvatske u druge zemlje Austro-Ugarske, pa i izvan Europe. Nakon Drugoga svjetskog rata, osobito šezdesetih godina 20. stoljeća seobe se pojačavaju.⁴

Želja za boljim životom i višim standardom u suprotnosti je s poljoprivredno nerazvijenim gospodarstvom. Školovanje djece, blizina zdravstvenih ustanova, bolji promet, kao i komunalne prednosti grada te kulturni i zabavni život, imaju važno i privlačno značenje za stanovnike Krivoga Puta. Mlađe stanovništvo traži zaposlenje u gradovima: Senju, Rijeci i drugdje. Postupno se, ali stalno, naseljavaju izvan Krivoga Puta. Posljedica toga su danas napuštene i porušene te šikarom obrasle kuće u mnogim naseljima.

Današnji Mjesni odbor Krivi Put ima površinu 92 km². Po popisu iz 1981. imao je 599 stanovnika, a po popisu iz 1991. godine 449 stanovnika da bi po posljednjem popisu iz 2001. godine imao 495 stanovnika.

Polazeći od pretpostavke da svaki grad u svojoj opstojnosti mora biti usko povezan sa širom okolicom, tj. da bude pravo središte za pomoć i podršku naseljima na svom području, Senj je izgubio tu povezanost zbog velikog broja iseljavanja stanovnika sedamdesetih godina 20. stoljeća, što je vidljivo iz lokalnog tiska tog vremena. Nakon Drugoga svjetskog rata procesi deruralizacije i deagrarizacije sela i orijentacije na industriju odrazili su se i u Krivome Putu. Zbog toga danas bilježimo ovakvo demografsko i gospodarsko stanje. Vapaj za spas Krivoga Puta upućen je sa sastanka u zadružnom domu Krivoga Puta 10. studenoga 1970. godine pod znakovitim naslovom *Hoće li se u planinsko selo blizu Senja vratiti 'izgubljeni sinovi'? Nove nade za Krivi Put.* (Večernji list 1970:6).⁵ O sličnoj problematici govori i članak pod naslovom *Senj – centar za preradu mlijeka?* objavljen u Vjesniku 2. travnja 1970. godine (Vjesnik 1970:6).⁶

⁴ Detaljnije vidi u prilogu u pregledu migracija M. Rajković u nastavku Monografije.

⁵ *U zadružnom domu Krivog Puta ... se govorilo o tome kako se namjerava unaprijediti poljoprivreda, a osobito stočarstvo ... Sastanak je bio velik događaj za stanovnike mjesta, a prisustvovali su predstavnici Privredne komore Rijeka, zagrebačke mljekare, Skupštine općine Senj, Republičkog fonda za ceste, Mjesne zajednice Krivi Put i predstavnici općine Otočac. Krivi Put je jedno od mjesta u senjskoj općini vrlo slabo povezano cestama i jako upustošeno iseljavanjem (...) Stanovnici su se proteklih godina za boljim kruhom razmislili na sve strane, a preostali se prehranjuju zaostalom poljoprivredom. Mjesto još uvijek nema ni struje ni vode, a povezano je sa samo tri kilometra slabe asfaltne ceste. Čitavo mjesto nema ni jedan traktor, oranice su neiskorištene, a samo prošle godine oko 1500 vagona trave ostalo je nepokošeno. Zagrebačka mljekara, koja je ove godine u svoj sastav integrirala Opću poljoprivrednu zadrugu Senj, već je napravila idejno rješenje "Izgledi za razvoj mliječno-mesnog gospodarstva, govedarstva i ovčarstva kao dopunske grane stočarstva na području Mjesne zajednice Krivi Put, općine Senj". Kako je rekao direktor Centra za proizvodnju i otkup Zagrebačke mljekare ... izlaz je u specijaliziranoj proizvodnji mlijeka i mesa, u rješavanju komunalija i unapređenja poljoprivrede, što mora ići zajedno. Uvjeti za razvoj stočarstva su vrlo povoljni, jer 45 posto površina čine pašnjaci. Zagrebačka mljekara će proizvođačima garantirati sigurnost plasmana proizvoda i omogućiti da prestanu sa svaštarskom proizvodnjom. Poljoprivrednicima će biti riješeno zdravstveno i penzijsko osiguranje, dobit će zajmove i kredite za opreme staja i ukupno 10 do 15 krava montažne pasmine. Također će poljoprivrednici sa Zagrebačkom mljekarom sklopiti neku vrst stalnog radnog odnosa. Inženjer agronomije Milan Vukelić iz krivoputskog pogona Zagrebačke mljekare, rekao je da će prva moderna mehanizirana staja biti sagrađena već u proljeće, kod kooperanta Vlade Prpića. Cilj je ovog nastojanja Zagrebačke mljekare zadržati preostalo stanovništvo ovog kraja, a možda i privući one koji su otišli na rad u inozemstvo. S druge strane, Rijeka i Senj, to veliko turističko tržište Primorja, upravo "vape" za poljoprivrednom proizvodnjom. Predviđa se da će u najboljem slučaju za nekoliko godina na području Krivog Puta umjesto 365 krava biti oko 1200, a broj ovaca sa 150 povećati će se na oko 3000. Nakon asfaltiranja ceste do Senja u dužini 14 kilometara, u daljnjoj perspektivi pružaju se lijepe mogućnosti za razvoj turizma. Budući da je Krivi Put zračnom linijom udaljen samo 7,5 km od mora, a visinska razlika je velika, turistima bi se omogućilo "kupanje u moru, a spavanje na gorskom zraku". Republički zastupnik u Saboru Rudolf Kurelić zalagao se na sastanku da seljacima bude dostupnija mehanizacija bez koje nema bržeg napretka. Žučni su bili i poljoprivrednici...*

⁶ *Zadrugari Opće poljoprivredne zadruge u Krivom Putu kod Senja raspravljaju o prijedlogu Zagrebačke mljekare za integraciju ta dva kolektiva. Očekuje se da će se zadrugari o tome u najskorije vrijeme odlučiti referendumom. Program Zagrebačke mljekare je neobično interesantan ne samo za njih već i za čitavu senjsku općinu. U elaboratu, na bazi koga bi*

Stanovništvo se uglavnom bavilo poljodjelstvom i stočarstvom, na usitnjenim i razbacanim posjedima sa zemljom slabe kvalitete. Obradivanje takve zemlje bilo je teško, osobito ljeti kada su suša i žega ugrožavale usjeve. Česte su bile nestašice hrane za ljude i stoku. Budući da se od poljoprivrede i stočarstva nije moglo pristojno živjeti, nove su generacije morale tražiti novu životnu orijentaciju. Muškarci su odlazili raditi izvan svoga naselja, a često su se zapošljavali u šumarstvu, kao drvosječe, bavili kirijašenjem odnosno transportom drva te radom u pilani. Krivi Put s ostalim naseljima senjskoga područja čini jedinstvenu šumsko privrednu eksploatacijsku cjelinu. Nakon Drugoga svjetskog rata 1947. godine su zbog industrijalizacije zemlje građene pilane. Jedna od njih je u Alanu Vodičkom, koja je prestala s radom krajem 1963., godine zbog smanjenog kapaciteta (Severinski 1965:234-236).

Tablica 1. Naselja i broj stanovnika prema popisima stanovništva od 1857. do 1971. godine. (Korenčić 1979:603-609)

Naselje	Dio naselja	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Alan (Feldbauer I:7) ¹		112	-	445	477	396	451	391	370	282	321	260	91
Alan		112	-	445	311	261	302	230	235	112	32	29	20
Brina		-	-	-	-	-	-	-	-	-	82	47	19
Butković-Dolac		-	-	-	34	38	40	43	34	19	21	16	3
Cigići		-	-	-	-	-	-	-	-	12	14	9	-
Klanac Alanski		-	-	-	-	-	-	-	-	1	43	65	-
Rupa		-	-	-	-	-	-	-	-	45	46	35	19
Vrtlina		-	-	-	66	34	47	52	42	39	39	22	14
Zamalić		-	-	-	66	63	62	66	59	54	44	37	16
Krivi Put (Feldbauer I.384) ²		1353	2095	1967	543	469	593	495	526	372	388	340	211
Anići		-	-	-	9	-	-	-	-	8	6	6	1
Gorica Krivoputska		-	-	-	22	16	25	-30	35	42	40	32	25
Krivi Put		1148	2095	1967	315	254	276	253	327	155	157	143	84
Longovac		40	-	-	23	24	38	27	14	14	16	15	11
Nikolić		-	-	-	-	-	-	-	-	25	18	18	18
Šašina		-	-	-	-	-	-	-	-	9	16	9	-
Šojatski Dolac		165	-	-	116	106	182	121	86	72	73	74	48
Špalji		-	-	-	29	36	54	33	23	27	23	20	14

Bilješke uz tablicu 1.

- ¹ N. v. 668 m, naselje u gradu Senju, Ličko-senjska županija, smješten u mikroregiji Senjsko-velebitske primorske padine Sjevernohrvatskoga primorja; 15 km sjeveroistočno od grada Senja; 11 st. (2001.) prosječna godišnja stopa od 0,0% (1991.-2001.), površina 3,92 km²; prosječna gustoća naseljenosti 3 st./km²; 6 domaćinstava; žena 63,6%, muškaraca 36,4%; stanovništvo po dobi: na pragu starenja (mlado 18,2%, zrelo 72,7%, staro 9,1). Do 1880. bio je uključen u naselje Krivi Put; dijelovi su naselja zaseoci: Brina, Butković-Dolac, Cigići, Klanac Alanski, Rupa, Vrtlina i Zamalić. Gospodarska osnova: poljodjelstvo, stočarstvo i šumarstvo.
- ² N. v. 662 m, naselje u gradu Senju, Ličko-senjska županija, smješten u mikroregiji Vinodola Sjevernohrvatskoga primorja; 12 km sjeveroistočno od grada Senja; 58 st. (2001.) prosječna godišnja stopa pada od -4,61% (1991.-2001.), površina 9,24 km²; prosječna gustoća naseljenosti 6,2 st./km²; 23 domaćinstava; žena 41,4%, muškaraca 58,6%; stanovništvo po dobi: u dubokoj starosti (mlado 19,0%, zrelo 34,5%, staro 46,5%). Dijelovi naselja su zaseoci: Anići (1948. ime je Anići Veljunski), Bunica, Butković Dolac, Francikovac, Gorica Krivoputska (1880. zaselak je naselja Alana), Jelena, Klarićevac, Kosova Buljina, Longovac (1880. zaselak je naselja Alana), Malić, Matić-Gaj, Murtići, Murva, Nikolići, Osredak Krmpotski (1890. ime je Osredak), Pijavica, Plemići, Sibinj Krivoputski, Sušanj Krivoputski, Šašina, Šolići, Šojatski Dolac, Špaljići, Špinići, Vodna, Vrtlina, Zamalić i Zekanovići. Gospodarska osnova: poljodjelstvo i stočarstvo; Područna škola Krivi Put OŠ Silvija Strahimira Kranjčevića iz Senja. Nalazi se na križanju županijske ceste Klenovica-Krivi Put-Prokike, te lokalnih cesta Krivi Put-Vodoteč-Brinje, Krivi Put-Grabova Lokva-Veljun Primorski.

se provela integracija, računa se na razvoj poljoprivredne (u prvom redu stočarske) proizvodnje i pogona za preradu. Kao što je poznato, stanovnici u selima na obroncima Velebita bave se i stočarstvom, a samo zadržugari u Krivom Putu godišnje iznose na riječko tržište oko 1,5 milijuna litara mlijeka. Računa se i na postepenu selekciju krava po mliječnosti. U slučaju integracije Zagrebačka mljekara bi u Senju stvorila jaki centar za preradu mlijeka i opskrbu toga dijela jadranskog pojasa i otoka mliječnim i drugim proizvodima. Za početak će se modernizirati postojeća mljekara u Senju, a u najskorije vrijeme gradila bi se nova. Centru u Senju gravitiraju i neka područja Like, pa bi i tamošnji poljoprivrednici i stočari imali sigurnije tržište.

Špinići	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	12	10
Zekanovići	-	-	-	38	33	18	31	41	20	22	11	-
Mrzli Dol (Feldbauer II:503) ³	442	550	509	414	416	468	366	354	349	308	215	110
Katići	-	-	-	149	39	-	-	-	29	23	26	25
Kostići	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	6	7
Lipa Jela	-	-	-	-	-	-	-	-	17	18	12	-
Lučići	-	-	-	-	-	-	-	-	101	69	59	38
Mrzli Dol	442	550	509	265	377	468	366	354	-	-	-	-
Pavelići	-	-	-	-	-	-	-	-	62	39	26	13
Pavići	-	-	-	-	-	-	-	-	46	47	21	3
Popići	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35	30	11
Rusova-Draga	-	-	-	-	-	-	-	-	35	39	18	10
Stanić-breg	-	-	-	-	-	-	-	-	59	19	14	3
Tamburi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	-
Podbilo (Feldbauer II:593-594) ⁴	-	-	-	415	437	573	492	398	378	375	310	181
Cupići	-	-	-	-	-	-	-	-	43	43	26	17
Matić-Gaj	-	-	-	66	71	89	88	70	68	60	58	47
Murtići	-	-	-	60	51	113	147	101	16	13	11	3
Panjići	-	-	-	-	-	-	-	-	97	97	70	31
Plemići	-	-	-	47	44	-	-	-	18	24	20	15
Podbilo	-	-	-	189	219	309	226	188	-	-	-	-
Simerići	-	-	-	-	-	-	-	-	14	18	10	4
Šolići	-	-	-	53	53	62	31	39	23	19	26	15
Tomići	-	-	-	-	-	-	-	-	63	62	55	26
Žuljevići	-	-	-	-	-	-	-	-	36	39	34	23
Veljun Primorski (Feldbauer II:843) ⁵	300	-	-	494	509	573	625	611	599	480	403	307
Brezica	-	-	-	62	69	76	107	111	51	37	41	36
Burići	-	-	-	-	-	-	-	-	28	20	13	12
Donji Veljun	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28	22	17
Francikovac	120	-	-	157	147	175	165	154	87	80	65	39
Francikovac-Matići	-	-	-	-	-	-	-	-	41	39	44	33
Gornji Veljun	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28	25	21
Kuljići	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39	28	29
Lopci	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1	-

Bilješke uz tablicu 1. – nastavak

³ N. v. 653 m, naselje u gradu Senju, Ličko-senjska županija, smješten u mikroregiji Vinodola Sjevernokravatskoga primorja; 14 km sjeveroistočno od grada Senja; 27 st. (2001.) prosječna godišnja stopa pada od -0,00% (1991.-2001.), površina 13,53 km²; prosječna gustoća naseljenosti 2 st./km²; 13 domaćinstava; žena 51,9%, muškaraca 48,1%; stanovništvo po dobi: u dubokoj starosti (mlado 14,8%, zrelo 33,3%, staro 51,9%). Dijelovi naselja su zaseoci: Katići (od 1890. do 1900. ime je Katić Selo; 1880, zaselak su naselja Alan), Kostići, Lipa Jela, Lučići (1948. ime je Lucići), Pavelići, Pavići, Popići, Rusova Draga, Stanić-Breg i Tamburi. Gospodarska osnova: poljodjelstvo i stočarstvo.

⁴ N. v. 732 m, naselje u gradu Senju, Ličko-senjska županija, smješten u mikroregiji Vinodola Sjevernokravatskoga primorja; 10 km sjeveroistočno od grada Senja; 46 st. (2001.) prosječna godišnja stopa pada od -2,62% (1991.-2001.), površina 15,51 km²; prosječna gustoća naseljenosti 3 st./km²; 19 domaćinstava; žena 47,8%, muškaraca 52,2%; stanovništvo po dobi: u dubokoj starosti (mlado 10,8%, zrelo 43,5%, staro 45,7%). Dijelovi naselja su zaseoci: Cupići (dio zaselka je Vrbanuš), Matić-Gaj (1857. i 1880. zaselak je naselja Alana, 1869. zaselak naselja Krivog Puta), Martići (od 1890. do 1990. ime je Tomljanovići, od 1900. do 1931. Tomljenovići, od 1931. Murtići; do 1880. zaselak su naselja Krivoga Puta), Panjići, Plemići (od 1890. do 1900. ime je Tursko Selo; do 1880. zaselak su naselja Krivoga Puta, od 1910. do 1931. dio su Murčića), Podbilo (do 1869. zaselak su naselja Krivoga Puta, od 1869. do 1880. naselja Alan), Simerići (1948. ime je Šimerići), Šolići (do 1880. zaselak su naselja Krivoga Puta), Tomići i Žuljevići. Gospodarska osnova: poljodjelstvo i stočarstvo. Sjedište je župne crkve Sv. Marije Snježna, Mjesnog odbora i poštanskog ureda (53271). Nalazi se na križištu županijske ceste Klenovica-Krivi Put-Prokike i lokalne ceste Podbilo-Senj.

⁵ N. v. 304 m, naselje u gradu Senju, Ličko-senjska županija, smješten u mikroregiji Vinodola Sjevernokravatskoga primorja; 17 km istočno od grada Senja; 91 st. (2001.) prosječna godišnja stopa pada od -2,05% (1991.-2001.), površina 20,68 km²; prosječna gustoća naseljenosti 4 st./km²; 35 domaćinstava; žena 49,5%, muškaraca 50,5%; stanovništvo po dobi: u dubokoj starosti (mlado 20,9%, zrelo 36,2%, staro 42,9%). Do 1900. ime je Veljun: dijelovi naselja su zaseoci: Bijace, Brezica (od 1890. do 1931.) ime je Brezov Dol; do 1869. zaselak je naselja Mrzli Dol, 1880. naselja Alana), Burići, Donji Veljun, Francikovac (do 1869. zaselak je naselja Krivi Put, 1880. naselja Alana), Francikovac - Matići (1948. ime je Matić - Gaj), Gornji Veljun, Krmpotići, Kuljići, Lopci, Lukci, Marinovići, Milčići, Mlići, Petrovo, Priči, Rončevići, Šabani, Škopci, Špinići i Zečevi. Gospodarska osnova: poljodjelstvo, stočarstvo i obrt (klaonica).

Lukci	-	-	-	-	-	-	-	-	14	12	12	5
Marinovići	-	-	-	-	-	-	-	-	28	43	29	16
Milčići	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26	19	5
Mlići	-	-	-	-	-	-	-	-	63	51	46	50
Petrovo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	7	6
Rončevići	-	-	-	-	-	-	-	-	26	17	11	7
Šabani	-	-	-	-	-	-	-	-	8	7	2	2
Škopci	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35	31	26
Veljun Primorski	180	-	-	275	293	322	353	346	253	-	-	-
Zečevi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	7	3
Vrataruša (Feldbauer II:867) ⁶	338	-	-	546	480	509	411	323	463	377	271	173
Bunica	-	-	-	73	70	86	81	40	76	52	43	40
Grujičin Dolac	-	-	-	-	-	-	-	-	6	4	1	1
Jelena	8	-	-	45	61	93	60	11	50	42	47	26
Klarićevac	90	-	-	110	66	80	49	60	77	70	52	26
Klenova Kosa	-	-	-	-	-	-	-	-	11	9	2	-
Kosova Buljima	-	-	-	34	37	38	32	20	42	34	27	3
Kriva Draga	-	-	-	-	-	-	-	-	9	8	6	-
Murva	-	-	-	54	63	25	14	16	12	12	5	3
Pijavica	-	-	-	16	28	28	25	29	37	37	18	15
Sibinj Krivoputski	-	-	-	37	38	33	50	27	13	12	12	15
Sovića Draga	-	-	-	-	-	-	-	-	36	24	18	4
Sušanj Krivoputski	50	-	-	51	41	37	34	33	34	29	18	13
Tanka Buljima	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	5	-
Vodna	40	-	-	35	14	10	7	6	5	5	3	-
Vrataruša	150	-	-	91	62	79	59	81	55	31	14	27

Bilješke uz tablicu 1. – nastavak

⁶ N. v. 630 m, naselje u gradu Senju, Ličko-senjska županija, smješten u mikroregiji Vinodola Sjevernokraskoga primorja; 6 km sjeverno od grada Senja; 262 st. (2001.) prosječna godišnja stopa pada od 3,82% (1991.-2001.), površina 26,96 km²; prosječna gustoća naseljenosti 10 st./km²; 94 domaćinstava; žena 51,1%, muškaraca 48,9%; stanovništvo po dobi: u dubokoj starosti (mlado 24%, zrelo 58,8%, staro 17,2%). Dijelovi naselja su zaseoci: Bunica (do 1880. zaselak je naselja Krivoga Puta), Grujičin Dolac, Sveta Jelena (do 1961. ime je Sveta Jelena, od 1961. do 1991. Jelena, od 1991. Sveta Jelena), Klarićevac (1869. zaselak je naselje Krivoga Puta, 1880. naselja Alana), Klenova Kosa, Kosova Buljima (do 1931. ime je Bukova Buljima; do 1880. zaselak je naselja Krivoga Puta), Kriva Draga, Murva (do 1880. zaselak je naselja Krivoga Puta), Pijavica (do 1880. zaselak je naselja Krivoga Puta), Sibinj Krivoputski (do 1990. ime je Sibinj; do 1869. zaselak je naselja Krivoga Puta, 1880. naselja Alan), Sovića Draga, Sušanj Krivoputski (1890. ime je Sušanj, 1900. Sušanj, od 1910. do 1921. Sušanj Krmpotski, 1948. Sušanj Krivoputski, od 1953. do 1961. Sušanj Krivoputski, od 1961. Sušanj Krivoputski), Tanka Buljima, Vodna (1857. ime je Vodno; od 1869. do 1880. zaselak je naselja Krivoga Puta), Vrataruša (1869. zaselak je naselja Krivoga Puta, 1880. Alana) i Zagreben. Gospodarska osnova: poljodjelstvo, stočarstvo i šumarstvo.

Tablica 2. Broj stanovnika naselja Krivog Puta prema popisima stanovništva 1981.,⁷ 1991.,⁸ i 2001.⁹ godine

Naselje	1981.	1991.	2001.
Alan	9	9	11
Krivi Put	111	73	58
Mrzli Dol	56	27	27
Podbilo	73	55	46
Veljun Primorski	215	105	91
Vrataruša	135	180	262

Iz navedenih podataka vidljiv je stalan pad stanovništva u svim naseljima Krivoga Puta osim u Vrataruši. Razlog tome smještaj je zaseoka bliže gradu Senju i moru zbog čega je veći interes za povratak iseljenih, ali i dolazak novih stanovnika koji kupuju nekretnine (posebice stare kamene kuće), obnavljaju ih i preuređuju za seoski turizam.

⁷ Državni zavod za statistiku, 1986: 60.

⁸ Državni zavod za statistiku, 2002.

⁹ Državni zavod za statistiku, 2006: 138.

4. ŠKOLSTVO

U senjskom kotaru bile su teške kulturno-prosvjetne prilike. Osobito je teško stanje bilo u osnovnim školama, a jedna od njih je i Osnovna škola Krivi Put. Najveću teškoću predstavljala je velika udaljenost mnogobrojnih zaseoka od najbliže škole koja je često iznosila i više od 7 km. Nepismenost je bila akutan problem u senjskom kotaru koji se nalazio na posljednjem mjestu među primorskim kotarevima. Postotak nepismenosti u općini Krivi Put, kotara Senj 1931. godine bio je 55,56% (Jelić 1965:123-124). O stanju školstva na području Krivoga Puta Rikard Pavelić piše: *U Krivom Putu počela je sa radom pučka učiona 1872. godine. To je sasvim pouzdani pokazatelj koji temeljem na osnovi jednog zapisnika sa sjednice Mjestnog školskog vijeća, držanog dana 10. listopada 1872. godine u Krivom Putu. Prvi učitelj bijaše Josip Magdić, dok je predsjednik školskog odbora bio Prpić, a članovi Grgo i Avram Prpić. Zanimljivi su zaključci te sjednice pa ovdje neke točke navodim: "Glede ogrijeva za školu i za učitelja zaključeno je da će se školska i učiteljeva drva nabaviti do 15. studenoga i to ne u novcu. Učitelj mora s drvima tako raspolagati, da sa 12 hvati na godinu bude mogao lahko izlaziti; Školsko vijeće, poznavajući mjesne okolnosti ispustilo je nekoje od novoupisanih đaka, dijelom radi velike daljine, dijelom radi tjelesne slabosti i dijelom radi pomanjkanja prostora u školskoj sobi, pod uvjetom da će u dojučeršnjem godinu kod uškolavanja moći neke priznati; Glede nabavke potrebnih školskih knjiga obvezuje se ovomjesni općinski ured, da se za godinu 1872./1873. potrebite školske knjige neposredno nabave, a općinski se ured za točno vršenje tog zadatka obaveznim čini. Školska godina je običnim načinom sa svom djecom započeta. U školi je upisano 82 djece oba spola. Kako je učitelj Josip Magdić imenovan građanskim učiteljem u Ogulinu, kotarski ured u Brinju pobrinut će se da pronade što skorije sposobnog učitelja, a dotle će Marko Vukelić ovomjesni općinski bilježnik službu privremenog učitelja obnašati i djecu u propisanim predmetima podučavati, jer u ovoj općini neima drugog dovoljnog pismenog i učenog čovjeka koji bi mogao pomenutu službu na sebe primiti.*

Godine 1874. podaci bilježe da je u Krivom Putu učitelj Šišulić. Te je godine u školi bilo 50 učenika i 38 dječaka i 12 ženskih. Godine 1878. sagrađena je veća škola koja imade 4 učione i dva učiteljska stana. Te je godine učitelj u Krivom Putu bio Ivan Maričić. 1880./1881. školske godine zabilježen je u dokumentima koji su pohranjeni u Arhivu Hrvatske, da je učitelj na toj školi bio Ivan Odorčić sa godišnjom plaćom od 350 forinti (Kut. 284). Zanimljiv je pokazatelj za 1882./1883. školsku godinu gdje se kaže da u Krivom Putu imade 439 obveznika koji su dužni pohađati školu, međutim školu je polazilo samo 51 učenik ili 11,6%. Školske godine 1884./85 godine u školi je 56 učenika koje podučava Josip Latković. Načelnik općinskog ureda u Krivom Putu (Pavelić) traži 23.II 1886. od Okružnog upravitelja Ogulin (Kut. 373, Arhiv Hrvatske) selidbene troškove za učitelja Paju Ribara, koji je na krivoputsku školu premješten iz škole u Veljunu kraj Karlovca. Prema opisu (Hrvatski školski muzej u Zagrebu) što ih navodi učiteljica u Krivom Putu godine 1940. Ana Samardžija, proizlazi da školska općina Krivi Put sa selima i zaseocima Veljuna, Podbila i Mrzlog dola ima 1800 žitelja. U sva četiri razreda upisano je 178 učenika. Osim Ana Samardžije te su godine na školi učitelji Ankica Tomljanović i Vlah Zdenka.

Školu u Krivom Putu 1940. godine pohađali su učenici iz ovih sela: Lipe Jele, Pavića, Pavelića, Mrzlog dola, Stanića Briga, Krivog Puta, Katića, Judića Gorice, Špalja, Veljuna, Škopca, Francikovca, Špinčića, Šojatskog Dolca, Podbila, Matića, Šolića, Plemića, Šimerića, Žuljevića, Panjića, Tomića i Cupića.

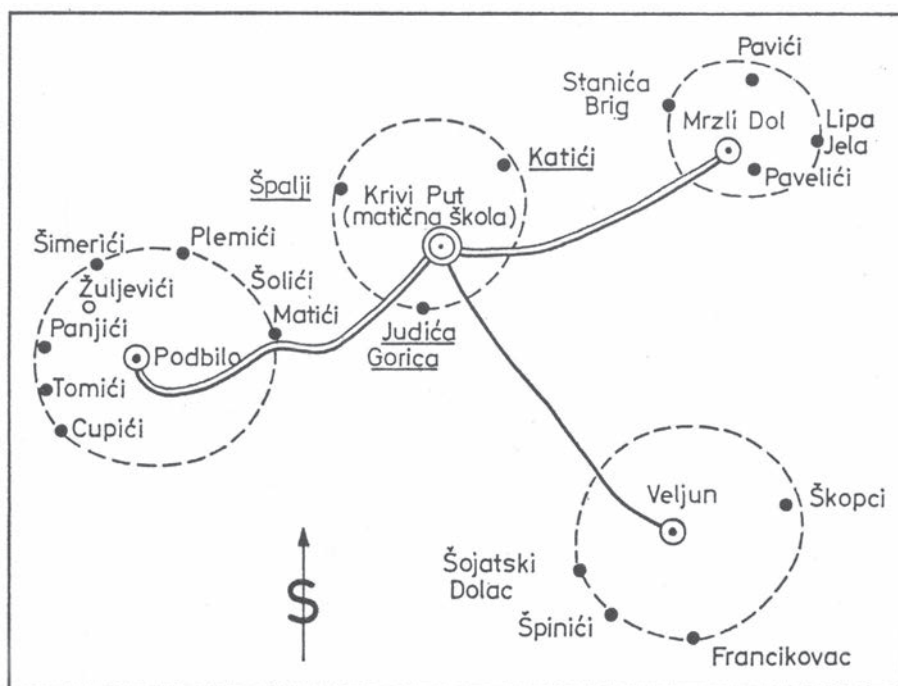
Školske 1937./38. godine u toj školi je bilo 165 učenika, a godinu dana kasnije (1938./39.) 184. Prosvjetni radnici u to vrijeme bili su Juraj Butković, rođen 1905. zatim učiteljica Kata Butković rođena 1910. i Anica Samaržija rođena 1914. godine u Krasnu. U kartonu podataka navodi se da mnogo djece ne pohađa školu zbog velike udaljenosti do matične škole, loših gospodarskih i klimatskih uvjeta.

Dalje se navodi da je to veoma brdovit kraj gdje vlada duga i veoma oštra zima. Materijalne prilike učenika su veoma loše jer je taj kraj dosta pasivan. No unatoč tomu zdravstvene prilike kod sve djece su veoma dobre i nije primjeren niti jedan znak težih oboljenja.

Na području upravne općine Krivi Put bile su još dvije škole i to: škola u Alanu, osnovana 1900. godine. Ta je školska općina imala 700 stanovnika. Ovu su školu pohađali i učenici iz krmopotskih sela Bukovca i Po-

domara, sve dok nije bila 1929. godine otvorena škola u Krmpotskoj Luci. Prema stanju iz 1939. na školi u Alanu učitelj bijaše Vjekoslav Marot, a 1940. godine Lucija Samardžija, a vjeroučitelj Feliks Šelika župnik iz Krivog Puta. Te je godine u školi bilo 35 učenika. Govor žitelja je štokavski s ikavskim narječjem. Od 12 godina starosti pa nadalje bilo je 1940. godine samo 25 nepismenih.

Škola u Vrataruši, osnovana je 1936. godine. U školi je tada bilo 43 učenika. Ovoj školskoj općini pripadala su ova naselja; Buljma, Šušanj, Butković dolac, Klarićevac, Vodna, Grujičin dolac, Klenova kosa, Sibinj, Cupina, Komari, sv. Jelena, Bunica i Pijavica. U tim naseljima bilo je 1940. godine 1100 žitelja. Na pitanje kojim se dijalektom govori učitelj škole u Vrataruši Fridrik Bajt je odgovorio: štokavci – ikavci – Bunjevci. Te je godine bilo školskih obveznika 109, ali tu školu mnogi nisu pohađali radi velike udaljenosti i još većeg siromaštva. Nepismenih je te godine na tlu ove školske općine bilo 620 žitelja ili više od 50%. Na školi u Vrataruši učiteljvao je od 28. XI 1936. Josip Pablić. (Pavelić 1973:169-171)

Karta 1: Raspored škola na području Krivoga Puta, preneseno iz knjige Rikarda Pavelića, Bunjevci, Zagreb, 1973., 170.

Tijekom 19. i 20. stoljeća u naseljima Krivoga Puta djelovalo je šest pučkih škola: Krivi Put, Alan, Vrataruša, Podbilo, Mrzli Dol i Veljun (karta 1). O školama i njihovom radu sačuvano je malo dokumenata. Brojnost djece u školama stalno se mijenjala, a posebice nakon Drugoga svjetskog rata zbog iseljavanja stanovništva, što je bio razlog za postupno zatvaranje krivoputskih škola. U vrijeme Drugoga svjetskog rata škole u Krivom Putu nisu radile zbog osobne sigurnosti djece, učitelja i mještana. Nakon Drugoga svjetskog rata škole su bile u vrlo lošem i ruševnom stanju što je uz nedostatak stručnih kadrova otežavalo cjelokupan odgojno-obrazovni rad. Godine 1955. školu u Krivom Putu pohađa 93 učenika u sedam razreda, da bi već školske godine 1957./58. radilo svih osam razreda.

Školski sustav na području općine Senj doživio je dvije reorganizacije koje su posljedica novih školskih propisa, ali i zbog stalnog opadanja broja učenika (Raguž 1996:286-288).

Školska godina 1959./60. bila je značajna jer se na području općine Senj vrši prva reorganizacija mreže osnovnih škola. Do tada je svaka škola bila samostalna, a od sada će biti uvedeno i obavezno osmogođišnje obrazovanje djece. Učenici viših razreda (V.-VIII.) pohađaju školu u Krivome Putu dok su škole u Alanu, Vrataruši, Veljunu i Podbilo formirane kao četverorazredne škole koje su administrativno povezane sa središnjom školom Krivi Put.

Druga je reorganizacija mreža škola na senjskom području izvršena 1969. godine. Tada krivoputska škola postaje područnom osmorazrednom školom središnje škole u Svetom Jurju (Raguž 1999:348-350). Stručna zastupljenost radnih mjesta po školama 1981. godine za Krivi Put iznosila je 53% (Raguž 1989:224-225).

Broj djece stalno pada, učitelji se stalno mijenjaju, škola pedagoški slabi da bi 1984. godine došlo do njezinog zatvaranja. Godine 1986. zatvorena je i posljednja četverorazredna škola u Veljunu. Tako se ugasio jedan školski ustroj koji je djelovao više od 140 godina. Dana 1. siječnja 1979. godine formirana je jedinstvena osnovna škola sa sjedištem u Senju, a sve područne škole imale su zajedničku pedagošku i administrativnu službu (Raguž 1989:224).

ŠKOLE NA PODRUČJU KRIVOGA PUTA:¹⁰

OŠ KRIVI PUT (sl. 2) – Brojno stanje učenika za šk. god. 1958./59. iznosilo je 127 učenika, 1961./62. 188, 1962./63. 155, 1963./64. 154, 1964./65. (sl. 3) 157, 1965./66. 124.

Slika 2: Zgrada pučke škole i trgovine u Krivome Putu; snimio Darko Nekić 22. lipnja 2005.

Slika 3: Osmi razred osnovne škole u Krivome Putu šk. god. 1964/65; snimio Ivan Stella st. (iz obiteljskog albuma obitelji Prpić).

¹⁰ Raguž 1996:286; Ibid. 1999:351-360.

- OŠ VRATARUŠA - Školske godine 1958./59. imala je dva odjela sa 39 učenika, 1962./63. svega 8 učenika, a šk. godine 1966./67. 9 učenika. Škola je zatvorena, a školska zgrada prodana Poljoprivrednoj zadruzi Krivi Put.
- OŠ PODBILO – Nakon Drugoga svjetskog rata otvorena je škola u Podbilu. Na temelju dokumenta radila je šk. god. 1948./49. Smještena je uz crkvu i društveni dom. U jednom dokumentu navodi se da je u razdoblju do 1948. do 1960. ovu školu pohađalo 144 učenika. Škola je zatvorena 1961. godine.
- OŠ VELJUN – Za ovu školu postoji dokument Ministarstva nastave iz Zagreba od 5. kolovoza 1941. godine broj 30273 gdje se spominje učitelj iz Veljuna. Znači da je škola radila uoči rata. Postoje podaci da je škola radila poslije rata šk. god. 1947./48. Šk. godine 1962./63. ovu četverorazrednu školu pohađalo je 26 učenika. Škola djeluje sve do 1986. godine kada prestaje s radom, a njezini učenici putuju u Senj.
- OŠ MRZLI DOL – Ovo je jedna od najudaljenijih škola. Ne zna se točno kad je započela s radom. U jednom dopisu Ministarstva nastave iz godine 1941. spominje se učitelj i škola. Također, postoji dokument iz 1946. godine odnosno imenik učenika. Nakon Drugoga svjetskog rata ovu školu je pohađalo 89 učenika, a škola je zbog trošnosti i malog broja učenika zatvorena 1955. godine.
- OŠ ALAN – Godine 1903. otvorena je škola u Alanu. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata škola privremeno nije radila dok se u njoj nalazilo oružništvo Nezavisne Države Hrvatske. Dokumentom Ministarstva nastave u Zagrebu od 5. kolovoza 1941. pod brojem 30273 spominje se učiteljica u Alanu, što je dokaz rada škole te školske godine. Školu u Alanu je 1946./47. godine pohađalo 52 učenika, 1949./50. 35, godinu kasnije 24 učenika, da bi takvo stanje ostalo do šk. godine 1958./59, a 1962./63. imala je 22 učenika. Ova škola prestala je s radom 1967. godine.

Brojčano stanje učenika svih škola na području Krivoga Puta šk. god. 1961./62. iznosilo je 242, a 1967./68. 156 učenika. (Ibid. 1996:286; Ibid. 1999:351-360).

Kada su osamdesetih godina 20. stoljeća zatvorene posljednje škole na području Krivoga Puta pitali smo se ima li nade da se neke zatvorene seoske osnovne škole ponovno otvore. Naše želje ostvarile su se školske godine 1997./98. kada je ponovno otvorena četverorazredna Područna škola u Krivom Putu koja djeluju u sklopu Osnovne škole Silvija Strahimira Kranjčevića u Senju. Školske godine 2006./07. nastavu su pohađala dva učenika i to jedan u prvom i jedan u trećem razredu. Nakon završetka četvrtog razreda osnovne škole djeca autobusom putuju u Senj kako bi nastavili daljnje školovanje.

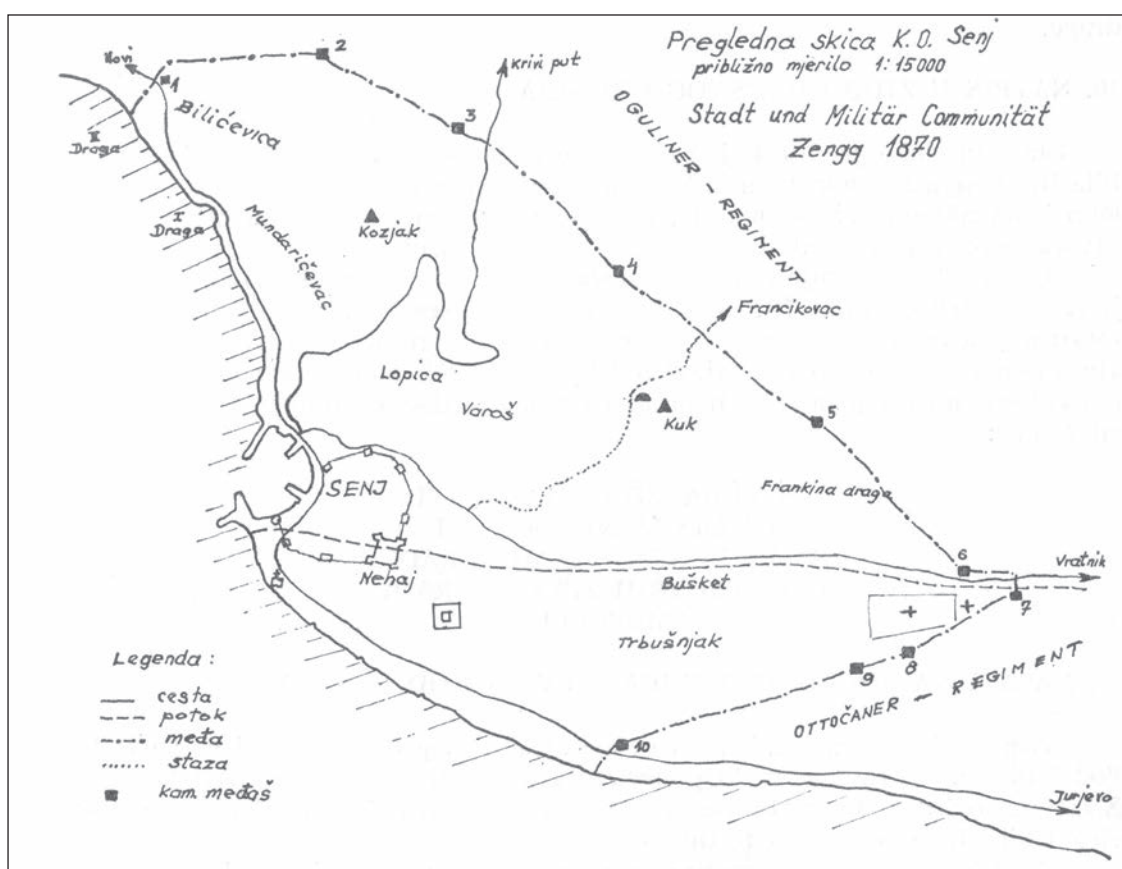
5. KRIVI PUT U 19. I 20. STOLJEĆU

Reorganizacijom Vojne krajine na području Karlovačkog generalata (Hrvatska krajina) utemeljena je Rogulinska pukovnija koja je bila podijeljena na satnije (kumpanije). Područje Krivoga Puta pripadalo je krmptomskoj satniji (kumpaniji). O stanju na području satnije Fras 1835. godine piše: *Ovaj okrug, koji leži blizu mora, broji 7 mjesta i 367 kuća sa 4582 stanovnika, od kojih su 3895 katoličke a 687 grkosjedinjene vjere. Za katolike postoje tri župne crkve, a za grkosjedinjene nema ni jedne. Od zemljišnog posjeda kumpanija ima oko 1332 jutra oranica, 1667 jutara livada, 67 jutara voćnjaka i povrtnjaka, 37 jutara vinograda, 8308 jutara pašnjaka i 6920 jutara šuma. ... 1. Krivi Put, kapetanska postaja, selo s 98 kuća i 1246 katoličkih stanovnika s katoličkom župnom crkvom, leži blizu mora. Postaja tridesetničara. 2. Mrzli Dol, malo selo sa 16 kuća i 328 stanovnika katoličke vjere. ... 5. Krmpote, na moru, još prije nekoliko godina tu je bilo kapetansko sjedište, ali je poslije preneseno u Krivi Put. Sada je ovdje natporučnička postaja; selo s 92 kuće i 1086 stanovnika katoličke vjere, s jednom katoličkom župnom crkvom i kapelom.* (Fras 1988:191-192).

Ustroj Vojne krajine mijenjao se od osnutka na prijelazu 15./16. stoljeće do njezinog ukinuća 1881. godine. U cilju obrane muški stanovnici Vojne krajine od 18. do 60. godine imali su vojnu obvezu i to djelom u stajaćoj a djelom u narodnoj vojsci (miliciji), koje su pripadnici (krajišnici) živjeli kod kuće obrađujući zemlju a u slučaju opasnosti smjesta bi postali vojskom jer je život danonoćno bio ugrožen pa se govorilo 'Krajina krvava haljina' ili 'S krvlju ručak, a s krvlju i večera'. (Ibid.:17-18)

Kako bi se osiguralo uzdržavanje Krajine, kao temeljni zakon uvedeno je zajedničko kućanstvo koje povezuje više obitelji i pojedinaca obaju spolova u jednu zadrugu.¹¹ Na području Krivoga Puta o tome su pisali dr. Dragutin Pavličević i dr. Milana Černelić (Pavličević 1989:83, 167; Černelić 2000:199-216).

Uspostavom Vojne krajine te promjenom načina života stanovnika odnosno preobražajem seljaka i stočara u redovne vojnike, te nametanjem vojničke discipline i stege, kao i raznih ograničenja, davanja i dužnosti na koja nisu navikli i koja nije bilo lako prihvatiti, rastu ogorčenja koja su više puta prerastala u oružani otpor i bune. U 18. stoljeću na području Vojne krajine bilo je više buna. Među poznatijima je Brinjsko-lička buna – ustanak 1746. godine u kojoj su sudjelovali senjski i svetojurski graničari. Značajno je napomenuti da su se na velike crkvene blagdane 5. kolovoza i 15. kolovoza 1746. godine dvojica brinjskih emisara pojavila, odnosno bila upućena u Krmpote (sjedište kumpanije) kako bi kućanstvo bivše senjske Primorske kapetanije pridobili za priključivanje ustanku (Holjevac 2004:66-67, 69, 70). Pojedini su to učinili, ali tek u neznatnom broju jer većina ljudi ipak nije bila spremna upustiti se u avanturu u koju su bili pozvani. Prema istraženim dokumentima ustanici su se tajno susreli jednom prije izbijanja ustanka u Senju i drugi put početkom rujna 1746. godine kod kapele u Krmpotama (Ibid.:71).

Karta 2: Plan stare međe između Senja, Otočke i Ogulinske pukovnije kojoj je pripadalo cijelo područje Krivoga Puta (Glavičić 1970:60-61)¹².

¹¹ U svakoj zadrugi je najstariji muškarac gospodar, a najstarija žena gospodarica. Oni moraju nadzirati vjeru, običaje, red, jedinstvo, marljivost u kućanstvu i brinuti za zajedničke potrebe. Svaki ukućanin mora ih poštivati i slušati. Sve što ukućani steknu zajedničko je dobro od kojega se namiruju potrebe kuće i uzdržavaju krajišnici i njihove obitelji. Zadruga moraju izdržavati svoje članove na graničnoj straži (tzv. kordunu), a kao odštetu za svakog od države dobivaju 12 florina (tzv. constitutum). (Fras 1988:32).

¹² Ova međa poluslobodnog gradskog i vojnog područja, bila je, čini se, točno utvrđena i vidljiva označenim kamenim međašima tek 1845. g. Gotovo do dana današnjega ova stara međa područja grada Senja u odnosu na okolne općine (Krivi Put, Jurjevo), na zemlje sela i svijet sačuvala se do danas u starom opsegu. ... Od desetak starih kamenih međaša do danas se sačuvalo na prvotnim mjestima gotovo polovica. Ostali međaši su ili tijekom vremena srušeni ili negdje zatrpani.

Krivi je Put vjerojatno krajem dvadesetih ili početkom tridesetih godina 19. stoljeća, postao sjedište Prve satnije (kumpanije) ogulinske regimente. Godine 1834. na području satnije spominje se sedam sela sa 376 kuća i 4 582 stanovnika, a 1866. 316 kuća i 6 341 stanovnika (Raguž 1999:344-345). U prvoj polovici 19. stoljeća vojno-politička situacija u Vojnoj krajini stabilnija je te ona više nije potrebna kao vojna institucija, a uz to je postala kočnica gospodarskom razvoju. Njezino razvojačenje započelo je 1873. godine kada su bile raspuštene krajiške pukovnije (regimente) da bi 1881. bila potpuno ukinuta, a njezini dijelovi pripojeni civilnoj Hrvatskoj. U novoj upravnoj organizaciji provedenoj 1886. godine područje Krivoga Puta postaje Upravna općina unutar Upravnog kotara Senj u Ličko–krbavskoj županiji. Godine 1913. na području Upravne općine živi 3 167 stanovnika.¹³

Početkom 20. stoljeća djeluje ugledni senjski trgovac i političar Drago Vlahović. Do 1924. godine je kao gradonačelnik zastupnik grada Senja u Hrvatskom saboru te član i zadnji predsjednik Trgovačke obrtničke komore. U svojim istupima zalagao se za gradnju ceste od Prozora do Krivoga Puta. *U svom istupu gotovo je pjesnički opisao položaj Krivoga Puta i njegovih stanovnika koji se služe samo jednom cestom koja kod Prokika silazi na državnu cestu i dalje prema Brinju i Otočcu. Kaže da je 4000 kruna koliko je određeno za popravak ceste nedovoljno jer da cestu treba i proširiti. Vlahović je pozvao Vladu da pomogne jer "sam položaj mjesta Krivi Put koje leži na visokim brdima i koje je odsječeno cijeloga svijeta tako je kukavno, da i ono malo zemljišta, koje se vrćim dielom slabo, ne nosi osobite koristi jer se često događja, da zemlju odnese voda i veliki vjetrovi jer su tamo velike strmine. Životne prilike su vrlo prekarne i pučanstvo bi slabo prolazilo kad ne bi samo po svojoj naravi bilo veoma povrtno i marljivo. Tomašnje žiteljstvo osim obradnjivanja ono malo zemlje i što polazi u svijet na šumski rad bavi se većim dielom sa trgovinom marve. Uza svu svoju marljivost i trud nije ono u stanju da smože sve potrebe, koje iziskuju njihove porodice.* (Kolar 1997:160-161) Ova ideja nije uvažena jer nisu bila planirana financijska sredstva za 1910. godinu.

Razdoblje između dva svjetska rata karakteriziraju složene društveno-političke i gospodarske prilike na području kotara Senj kojemu pripada i općina Krivi Put. Tome doprinosi kraj Prvoga svjetskog rata i propast Austro-Ugarske Monarhije kada se pojedinci vraćaju iz rata, pokušavaju pronaći zaposlenje i osigurati egzistenciju sebi i obitelji jer se stanovništvo uglavnom bavilo poljodjelstvom i stočarstvom. Mogućnost zapošljavanja u drugim granama privrede bila je rijetko moguća. Interesa je bilo za zapošljavanje u šumarstvu, zatim u pilani Alan i jednom mlinu u Krivom Putu, vlasništvu braće Tomljanović (1930.) koja zbog poslovnog gubitka prestaje s radom već 1940. godine (Glavičić 1980:66-70). Važnost šuma i šumarstva na području Upravne općine Krivi Put dokazuje i osnivanje Šumske uprave *Krivi Put* 1903. godine koja se nalazila u okvirima Ogulinske imovne općine. (sl. 3)¹⁴ Postojanje te Uprave potvrđuje i podatak Vice Ivančevića gdje se u Tablici popisa lugara i vosokostručnog osoblja Nadzorništva – Inspektorata, između ostalih, spominje i Mate Brkljačić, lugar rođen 1900. godine koji je na radu u Šumskoj upravi Krivi Put Ogulinske imovne općine bio od 1929. do 1934 godine (Ivančević 1999:389).

Gospodarske prilike su se dodatno pogoršale za stanovništvo Krivoga Puta u vrijeme velike gospodarske krize 1929-1934. godine koja je imala za posljedicu iseljavanje stanovništva s tog područja.

U razdoblju Drugoga svjetskog rata Krivi Put nije bio pošteđen posljedica ratnih razaranja, koja su uzrokovala civilne i vojne žrtve.¹⁵

Nakon Drugoga svjetskog rata nastavila su se negativna demografska i gospodarska kretanja. Demografsko pustošenje cijelog područja iz kojeg u spomenutom razdoblju u obližnje gradove i inozemstvo iseljava veliki broj žitelja uzrokovalo je i postupni gospodarski slom Krivoga Puta.

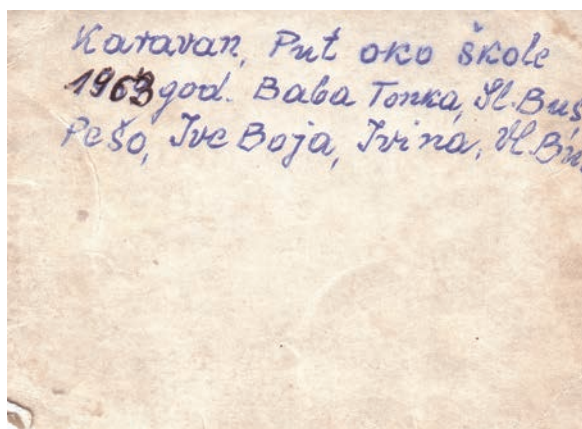
¹³ *Političko i sudbene razdjeljenje...*, 1913, 15.

¹⁴ Podatke o tome dobila sam od dipl. ing. Milana Špalja iz Senja koji mi je na uvid dao neobjavljeni materijal njegova istraživanja o povijesti Krivoga Puta te mu se ovom prigodom zahvaljujem.

¹⁵ Usp. Giron 1979:245, 247-248; Petrović 1979:222, 224-225, 228-229; Knifić 1979:163-166; Plovanić 1980:123, 127; Sobolevski 1982:222, 224, 230; Knifić 1984:359-361; Klobas 1988:212; Knifić 1988:196, 200-203; Sobolevski 1989:209; Glavičić 1994:292, 296; Ibid. 1995:349-352, 354, 356-358, 360; Ibid. 1996:259-260, 262, 264-265; Ibid. 1999:313-342; Ibid. 2001:211-214, 249; Sobolevski 2004:95-114.

Karta 3: Prikaz šumske uprave Krivi Put u okvirima Ogulinjske imovne općine (pregledni gospodarstveni nacrt šuma), iz arhive dipl. ing. Milana Špalja iz Senja

Slika 4a: Karavan, put oko škole. Krivopučani i trgovci u slobodno vrijeme; snimljeno 1963. godine, snimatelj nepoznat, iz obiteljskog albuma Zlatka Tomljanovića Peše. Slika 4b: Poledina fotografije.

U prvim godinama poslije rata, kada je na cijelom području Krivoga Puta bilo još dosta stanovništva, nije bila izgrađena potrebna infrastruktura koja bi zadržala Krivopučane na njihovoj djedovini. Osim toga, politika nove države poticala je preseljenje seoskog stanovništva u gradove, što je bio dodatni uzrok ubrzanom iseljavanju. Tek se krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada je krivopuško područje velikim dijelom raseljeno, grade važni infrastrukturni objekti (cesta i elektroenergetska mreža). U domaćinstvima su žarulje zasvijetlile 1. siječnja 1970. godine o čemu govori novinski članak *Selo (ne) želi u grad* objavljen u dnevnom tisku (Vjesnik 1969:9).¹⁶

¹⁶ *Struja i ceste zaustavljaju migraciju stanovnika i u Senju se nadaju da će oživjeti pusti pašnjaci na Krivom Putu, a u Senjskoj Dragi razviti se turizam. U posljednje vrijeme, više nego ikad dosad, senjska komuna trudi se da zaustavi migraciju seoskog stanovništva. Stvaranjem uvjeta za poboljšanje životnog standarda, kažu u Senju, zainteresirat ćemo ljude da ostanu na selu i bave se poljoprivredom. – Čini se da jenja pritisak seoskog stanovništva na grad, ali se zato zahtijeva da se sela elektrificiraju, dobiju ceste itd. – kaže Mladen Šojat, predsjednik Skupštine općine Senj. ... Gotovo na svakom koraku nastoji se seoskom*

Slika 5: Trgovci ispred trgovine oko 1960. godine; snimatelj nepoznat, iz obiteljskog albuma Zlatka Tomljanovića Peše

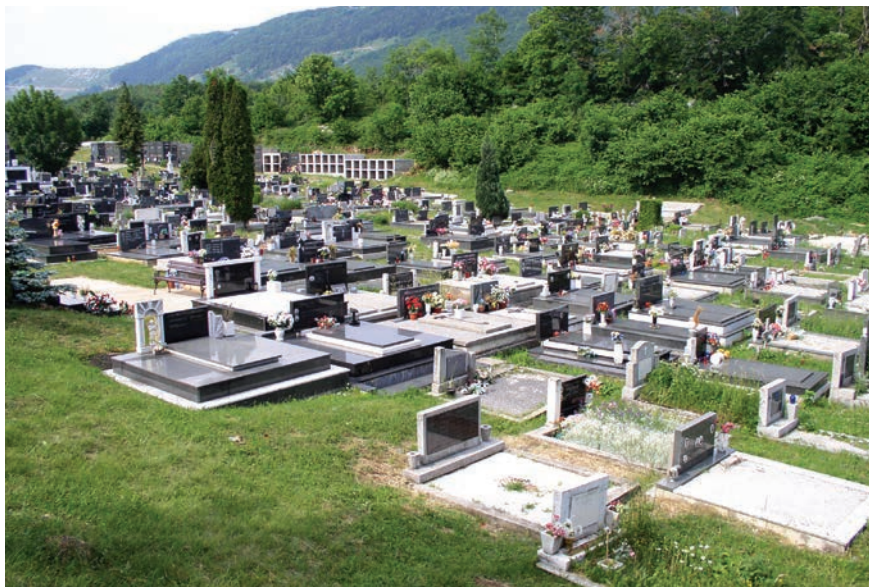
Tek je devedesetih godina 20. stoljeća izgrađena telekomunikacijska infrastruktura. Vodoopskrba nije riješena do današnjih dana, pa se preostalo stanovništvo opskrbljuje putem cisterni (*šterni*) koje su nedostatan za bilo kakvu značajniju gospodarsku djelatnost. Kako kažu Krivopučani: *Došli asfalt, struja i telefon, a di je narod?* (poznata uzrečica).

Matični ured u Krivome Putu danas je zatvoren. Od 2000. godine svi poslovi u vezi matica rođenih, vjenčanih i umrlih vode se u Matičnom uredu Senj.¹⁷ Posljednje rođenje bilo je 3. studenog 1997. godine u Veljunu, a posljednje crkveno vjenčanje održano je u Krivome Putu 25. listopada 2003. godine. U posljednje vrijeme krštenja i vjenčanja održavaju se povremeno u župnoj crkvi Majke Božje Snježne i to prema željama Krivopučana raseljenih po cijeloj Hrvatskoj koji na taj način žele održati vezu s Krivim Putem.

U Krivom Putu groblje (sl. 6) je osnovano u 18. stoljeću. Prema pisanju A. Glavičića *oko crkve navodno je bilo seosko groblje što nije sa sigurnošću utvrđeno. Kako je staro groblje postalo premaleno, uređeno je dolje u Dolcu (Popova dolina) poslije 1880. novo mjesno groblje, u koje se i danas pokapaju vjernici Župe Krivi Put (Glavičić 1992:97).*

stanovništvu, prema skromnim mogućnostima komune, pomoći u rješavanju životnih problema sela. Tako se na primjer, sada trasira elektrifikacija Krivog Puta, a rekonstruirane su i neke saobraćajnice. – Žalosan je vidjeti bogate pašnjake na području Krivog Puta koji su ostali pusti bez ijednog grla stoke – kažu u Senju. Društveni i javni radnici senjske komune traže od Opće poljoprivredne zadruge da ona bude indicijski i glavni pokretač oživljavanja stočarstva, posebno ovčarstva. Predlaže se da OPZ, kao dugoročni oblik suradnje, zasnuje čvrste kooperantske odnose s individualnim proizvođačima. U Senju smatraju da bi čak moralo doći i do zasnivanja stalnog radnog odnosa zadruge s kooperantima. Nema sumnje da su za takvu suradnju s društvenim sektorom zainteresirani individualni proizvođači koji pod sadašnjim uvjetima proizvodnje (i plasmana svojih proizvoda) ne gledaju optimistički na svoju perspektivu. – Činjenica je da su dosad selo napustili mlađi ljudi, dakle oni najposobniji za proizvodnju – veli M. Šojat. – Kada bi selo dobilo vodu, struju i moderne saobraćajnice, pretpostavlja se da bi se čak i neki mlađi ponovo vratili. Proces “okretanja k selu” tek je počeo u senjskoj komuni. Ono što će uslijediti pokušaj je siromašne komune da vlastitim snagama nađe putove do većeg životnog standarda svojih stanovnika.

¹⁷ Informacije su dobivene od matičara Milana Tomljanovića Jukše u Matičnom uredu Senj, kojemu ovom prigodom zahvaljujem.

Slika 6: Mjesno groblje u Krivom Putu – Podbilo; snimio Darko Nekić 22. lipnja 2005.

Slika 7: Zadrugni dom u Podbilo, danas obnovljen pod nazivom Društveni dom – sjedište Mjesnog odbora Krivi Put; fotografirano oko 1960. godine, fototeka GMS.

Na području Krivoga Puta, kao pravni sljedbenik Mjesne zajednice, djeluje Mjesni odbor Krivi Put (sl. 7) koji se u suradnji s Poglavarstvom grada Senja bavi iniciranjem rješavanja komunalnih i gospodarskih problema: vodoopskrba, obnova brojnih *štarni*, održavanje električne mreže, proširenje i obnova cesta i dr. Tako se, primjerice, tijekom 2006. godine planira izvršiti proširenje i postava novog sloja asfalta od Plovanije do Klarićevca gdje je planiran priključak na novu autocestu, dionicu Rijeka – Žuta Lokva.

Prva državna trgovina otvorena je netom iza Drugog svjetskog rata u mjestu Krivi Put. (sl. 4a, 4b i 5) Prije toga postojale su male obiteljske trgovine u sklopu obiteljskih kuća. Danas u Krivome Putu radi jedna trgovina koja je u vlasništvu Trgovačkog društva *Primorje* iz Senja, koja stanovništvo opskrbljuje uglavnom živim namirnicama, te gostionica i poštanski ured.

Lokalni putnički promet danas obavlja poduzeće *Autotrans d.o.o.* iz Rijeke i to tijekom školske godine, od ponedjeljka do petka, dva puta dnevno u 6.15 i 14.15 sati, a tijekom ljetne sezone utorkom, četvrtkom i petkom također dva puta dnevno. Zdravstvene usluge stanovništvu danas povremeno pruža patronažna

služba Doma zdravlja Senj, dok je za sve primarne i specijalističke zdravstvene usluge potrebno odlaziti u Senj, Gospić i u Rijeku. Nositelj sportskih aktivnosti je NK *Bunjevac*, osnovan 1983. godine, koji se danas natječe u Županijskoj ligi.

Nadu u bolju budućnost i veću zaposlenost daju za sada malobrojna *novootvorena* poduzeća, a povoljni prirodni resursi pružaju mogućnost za bavljenje seoskim turizmom.

Nadu u revitalizaciju Krivoga Puta daje i udruga *Vrisak* (sl. 8, 9) koja je osnovana 21. listopada 2001. godine u Krivome Putu, a čija je glavna zadaća seoski razvoj i očuvanje naslijeđa Krivoga Puta, predsjednica je Marija Špalj. Nadamo se da će u budućnosti Udruga uspjeti pretvoriti zadane ideje u stvarnost u interesu Krivoga Puta.¹⁸

Slika 8: Detalj zabavnog programa s osnivačke skupštine udruge *Vrisak* 21. listopada 2001., grupa građana izvodi kolo na Petunu; foto-arhiva Marije Špalj.

Uskoro je planirano i otvaranje vjetroelektrane na području Vrataruše koja bi također trebala popraviti gospodarsku sliku ovoga kraja. Nadamo se da će putevi i ceste koji su u posljednjim stoljećima služili za iseljavanje iz ovog područja u budućnosti biti iskorišteni u suprotnom smjeru i da će područje Krivoga Puta ponovo oživjeti.

¹⁸ Udruga *Vrisak* nevladina je udruga za seoski razvoj i očuvanje naslijeđa brdsko-planinskog područja, a osnovana je u Krivome Putu 21. listopada 2001. godine s ciljem da educira domicilno stanovništvo i potakne povratak mlađeg stanovništva iz ovog kraja na osnivanje malih seoskih gospodarstava: uzgoja stoke sitnog i krupnog zuba, uzgoja i iskorištavanja ljekovitog bilja te uzgoja voća koje uspijeva u krajevima brdsko-planinskog područja (...) Udruga je rođena iz ljubavi prema neditiranoj prirodi i želji da se olakša život na rodnoj grudni, da se uhvati korak s vremenom, a da se ne naruši prirodni sklad i sačuva tradicija. Okuplja žitelje Krivoga Puta i njihove potomke koji žive u Senju, Novom Vinodolskom, Crikvenici, Rijeci i drugim gradovima. Od svog osnutka pruža pomoć svojim članovima i radi za opće dobro ovoga kraja. Područje Krivoga Puta je ekološki nedirnuti i pravi je biser prirode jer se još nije počelo sa primjenom pesticida i drugih zaštitnih sredstava. Udruga *Vrisak* svoje ciljeve vidi u revitalizaciji ovog područja na zdravim ekološkim osnovama do dobivanja statusa eko-sela uz pomoć Ministarstva kulture, zatim Ministarstva poljoprivrede i šumarstva te Europskih integracija kroz razne projekte... Zahvaljujem Mariji Špalj na danim informacijama i želim joj puno uspjeha u daljnjem radu.

Slika 9: Predsjednica udruge Vrisak na izložbi Jesen u Lici 2004. godine s eko-proizvodima Udruge, foto-arhiva Marije Špalj.

IZVORI

Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1986, 60.

Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2002.

Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2006, 138.

Večernji list, *Hoće li se u planinsko selo blizu Senja vratiti izgubljeni sinovi? Nove nade za Krivi Put.* Zagreb, 1970, 6.

Vjesnik, *Selo (ne) želi u grad,* Zagreb, 1969, 9.

Vjesnik, *Senj – centar za preradu mlijeka,* Zagreb, 1970, 6.

Zvona, Mile Bogović: *Tužaljke nad Krivim Putem ili umiranje našeg sela,* broj 2, Rijeka, 1987, 7.

Zvona, Mile Bogović: *Krivi Put,* broj 9, Rijeka, 1990, 5

Zvona, Mile Bogović: *Pokušat ću u ime Oca, Sina i Duha svetoga,* broj 7/8, Rijeka, 1999, 8.

LITERATURA

ARALICA, Višeslav (2000): *Gospodarstvo primorskih Bunjevaca.* *Senjski zbornik*, 27:227-234, Senj.

ČERNELIĆ, Milana (2000): *Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta,* *Senjski zbornik*, 27:199-216, Senj.

FELDBAUER, Božidar (2004): *Leksikon naselja Hrvatske*, sv. I i II, Zagreb.

FRAS, Franz de Paula Julius (1988): *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine,* Gospić.

GIRON, Antun (1979): *Oslobođenje Senja i okolice 1945. godine,* *Senjski zbornik*, 7:245-250, Senj.

GLAVIČIĆ, Ante (1974): *Vodič po Senju i okolici,* Senj.

GLAVIČIĆ, Ante (1970): *Arheološki nalazi iz Senja i okolice III,* *Senjski zbornik*, 4:45-70, Senj.

GLAVIČIĆ, Ante (1980): *Radničko-seljački nemiri na području Kotara Senj između dva svjetska rata,* *Senjski zbornik*, 8:57-70, Senj.

GLAVIČIĆ, Ante (1992): *Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice (I),* *Senjski zbornik*, 19:81-108, Senj.

GLAVIČIĆ, Ante (1994): *Žrtve partizanskog bezumlja i zločina iz Senja i okolice (III./1943.),* *Senjski zbornik*, 21:291-304, Senj.

- GLAVIČIĆ, Ante (1995): Jugokomunističke presude Senjanima na insceniranom sudskom procesu Senj-Rijeka 1948.-1949., *Senjski zbornik*, 22:349-368, Senj.
- GLAVIČIĆ, Ante (1996): Strijeljani Senjani 22. travnja 1945. u Gornjoj Kozici, *Senjski zbornik*, 23:259-280, Senj.
- GLAVIČIĆ, Ante (1999): Mjesta pogibije i pokapanja vojnika i civila tijekom Drugoga svjetskog rata na području općine Krivi Put, Kotar Senj, *Senjski zbornik*, 26:313-342, Senj.
- GLAVIČIĆ, Ante (2001): Mjesta pogibije i pokapanja vojnika i civila tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća na području grada Senja i primorskih obronaka Kapele i Velebita od 1941. do 1946. (III dio), *Senjski zbornik*, 28:211-250, Senj.
- HOLJEVAC, Željko (2004): *Brinjsko-lički ustanak 1746. godine*, Samobor.
- IVANČEVIĆ, Vice (1999): 120. obljetnica osnutka "Kraljevskog nadzorništva za pošumljavanje kraja krajiškog područja – Inspektorata za pošumljavanje krševa, goleti i uređenje bujica u Senju" (1878.-1998.), *Senjski zbornik*, 26:361-400, Senj.
- JELIĆ, Ivan (1965): Senj u razdoblju između dva svjetska rata, *Senjski zbornik*, 1:111-137, Senj.
- KLOBAS, Milan (1988): Sjećanje na Antu Vrbana – politkomesara 3. bataljona 1. istarske prigade "Vladimir Gortan", *Senjski zbornik*, 15: 211-214, Senj.
- KNIFIĆ, Vladimir (1979): Kotarski komitet KPH Senj od osnivanja do početka godine 1944, *Senjski zbornik*, 7:155-172, Senj.
- KNIFIĆ, Vladimir (1984): Prilozi NOB-a Senj, *Senjski zbornik*, 10-11:359-361, Senj.
- KNIFIĆ, Vladimir (1988): Razvitak revolucionarnog omladinskog pokreta na području Kotara Senj, *Senjski zbornik*, 15:195-206, Senj.
- KOLAR, Mira (1997): Senjski gospodarstvenik i političar Drago Vlahović, *Senjski zbornik*, 24:151-168, Senj.
- KOVAČIĆ, Ivan (1993): Senj u Hrvatskom narodnom pokretu godine 1903/4, *Senjski zbornik*, 20:137-172, Senj.
- KORENČIĆ, Mirko (1979): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971., Zagreb.
- KOVAČEVIĆ, Ivan (1981): *Stoljetni izazov Senja*, Zagreb.
- MOAČANIN – VALENTIĆ (1981): *Vojna krajina u Hrvatskoj*, Zagreb.
- PAVELIĆ, Rikard (1973): *Bunjevci*, Zagreb.
- PAVELIĆ, Rikard (1991): *Stope predaka*, Rijeka.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1966): Raseljenje starosjedilaca i doseljenje Bunjevaca u senjski kraj, *Senjski zbornik*, 2:310-383, Senj.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1990): *Seobe i naselja u Lici, Gospić*.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): *Seobe Vlaha – Krmporučana u 17 st., Vojne Krajine na tlu Jugoslavije*, Beograd.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881)*, Zagreb.
- PLOVANIĆ, Mladen (1980): Josip Kalafatić-Malicija u Kotarskom komitetu KPH Senj godine 1943. (prilog za monografiju), *Senjski zbornik*, 8:119-128, Senj.
- Političko i sudbeno razdjeljenje i repertorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije* (1913), Zagreb.
- PETROVIĆ, Ljubomir (1979): Prvo i drugo partijsko savjetovanje za Kotar Senj (16. siječnja i 11 – 12. rujna 1944.), *Senjski zbornik*, 7:221-238, Senj.
- RAGUŽ, Mirko (1987): Iz prošlosti Krivog Puta, *Uspori*, 3:97-100, Senj.
- RAGUŽ, Mirko (1989): Razvoj pučke škole u Senju, *Senjski zbornik*, 16:217-230, Senj.
- RAGUŽ, Mirko (1996): Sudbina pučkih škola senjskog područja od 1945. do 1980., *Senjski zbornik*, 23:281-288, Senj.
- RAGUŽ, Mirko (1999): Osnovna škola Krivi Put, *Senjski zbornik*, 26:343-360, Senj.

- SEVERINSKI, Vladimir (1965): Senjske šume i njihova eksploatacija, *Senjski zbornik*, 1:232-245, Senj.
- SOBOLEVSKI, Mihael (1982): Sindikalni pokret u Kotaru Senj u međuratnom razdoblju, *Senjski zbornik*, 9:221-230, Senj.
- SOBOLEVSKI, Mihael (1989): Hrabri umiru uspravno, *Senjski zbornik*, 16:207-216, Senj.
- SOBOLEVSKI, Mihael (2004): Pljačka i teror Dinarske četničke divizije na području općine Krivi Put 28. i 29. prosinca 1944, *Senjski zbornik*, 31:95-114, Senj.
- ŠVERKO, Miro (1972): *Razvojne mogućnosti općine Senj 1971 – 2000*, Rijeka.
- VALENTIĆ, Mirko (1965): Razvitak Senja u okviru Hrvatsko-slavonske Vojne krajine, *Senjski zbornik*, 1:69-93, Senj.
- VALENTIĆ, Mirko (1981): *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881*, Zagreb.

ŽUPA KRIVI PUT

Mile BOGOVIĆ
Gospićko-senjska biskupija
Senjskih žrtava 36, 53000 Gospić

Na prostranom području današnje župe i Mjesnog odbora Krivi Put iz srednjega nam je vijeka poznat lokalitet Vlaška Draga, u kojoj je 1390. godine senjski arhidakon Radovan dao sagraditi pavlinima samostan i crkvu sv. Jelene (Bogović 1988:109-120). Pavlini su ondje ostali negdje do dvadesetih godina 16. stoljeća, kada su zbog čestih turskih pljački morali potražiti sigurnije sklonište. Samostan nije poslije obnavljan. Od zidova crkve još je dosta ostalo, a vide se i temelji samostana. Fratри sv. Jelene imali su preko brda svoje posjede, na što upućuje naziv Vrataruša. 20. ožujka 1461. godine darovala im je kneginja Elizabeta Frankopanka sjenokošu u Dolcu (Šurmin 1899:227-228).¹ Senjski franjevci (franciskani) imali su posjede iznad Senja, otkuda naziv Francikovac. Neki smatraju da je u Francikovcu u srednjem vijeku bila benediktinska opatija sv. Dujma.²

Spomenuti naziv *Vlaška Draga* govori o tome da su i u ono vrijeme te krajeve nastavali stočari, potomci romaniziranih stanovnika rimskoga Ilirika, obično nazivani Vlasima. Oni su, dakako, svi bili katolici i već odavno pohrvaćeni. Vlaški korijen ima i naselje Veljun (vallis, valun, veljun - udolina, draga).

1. NASELJAVANJE BUNJEVACA

Sav taj prostor postao je nesigurno boravište u vrijeme kada su se Turci zalijetali do mora, pa možemo smatrati da je u drugoj polovici 16. stoljeća ostao bez svojih stalnih stanovnika. U sljedećem stoljeću počeo će ga naseljavati novi stočari, poznati pod imenom Bunjevci (Pavičić 1962, 1966:309-382),³ koji su se sa svojim stadima ljeti povlačili u unutrašnjost, a zimi spuštali prema moru. Kao stočari bili su pokretljiviji te su tako mogli opstati oko turske granice povlačeći se sa svojim stadima na sigurnija pasišta. Stabilna seljačka domaćinstva nisu se u tim prilikama mogla na tom prostoru održati. I kada su naišli na sigurnija područja, još dugo su se sa svojim stadima kretali, ali su se ipak malo po malo vezivali uz određeni *grunt*. Sve do 20. stoljeća mnogi će od Bunjevaca na krivoputskome području ljetovati u unutrašnjosti, a zimovati uz more.

U vrijeme vizitacije biskupa Glavinića 1695. godine Bunjevci Krmpoćani imaju svoju župnu crkvu sv. Jakova. Po tim će se Krmpoćanima mjesto poslije prozvati Krmpote. Biskup Pohmajević spominje 1727. godine na tom području 80 bunjevačkih kuća. On je na blagdan zaštitnika župe, sv. Jakova, 25. srpnja posvetio župnu crkvu. U vrijeme njegove vizitacije ne spominje se crkva u Krivome Putu. Biskup Benzoni godine 1733. piše da bi trebalo sagraditi crkvu na području Malića kako bi se Bunjevci mogli i ljeti okupljati na misu i pouku. Tada već u Podbilu postoji proštenjarska crkva Majke Božje Snježne, za koju biskup kaže da je u dobrom stanju jer je gotovo sagrađena.

Predaja kaže da je ondje pao snijeg 5. kolovoza što je shvaćeno kao želja Majke Božje da joj se na tom mjestu sagradi crkva (takva predaja je i u počecima nastanka crkve sv. Marije Velike u Rimu).

¹ Nedaleko od Vrataruše nalazi se Butković dolac. Vjerojatno je riječ o tom lokalitetu.

² Više o crkvenim redovima na području Krivoga Puta u radovima M. Bogovića u *Senjskom zborniku* 15 (1988) i 17 (1990).

³ Opsežan prilog poznavanju naseljavanja Bunjevaca je knjiga Stjepana Pavičića: *Seobe i naselja u Lici*. Isti je autor u *Senjskom zborniku* 2 objavio i članak, posvećen uglavnom problematici raseljavanja i naseljavanja. Tu je opširnije dotaknuto i naseljavanje Krivoga Puta.

2. OSNUTAK ŽUPE

Već je u 18. stoljeću u krivoputskim krajevima bilo dosta stanovništva sa stalnim boravkom. Biskup Čolić bilježi da je godine 1747. spomenuta crkva Gospe Snježne povjerena krmpotskom kapelanu i Podbilaru Antunu Tomljanoviću zvanom *Panjić*, a senjski vikar Vinko Vukasović 1756. godine predlaže da se ondje osnuje samostalna kapelanija. Koncem tog stoljeća krivoputski je kraj bio napučeniji od krmpotskoga, zato je službena vladina komisija 1789. godine odlučila da se središte župe premjesti u crkvu Majke Božje Snježne. Odredba je provedena naredne godine. Tako je Krivi Put postao župsko središte, a Krmpote su postale krivoputska kapelanija. Ta će se kapelanija 1807. godine osamostaliti u posebnu župu. Od tada se župske granice nisu mijenjale. Kada je osnovana krivoputska župa, pripojena su joj naselja Veljun i Francikovac, koja su do tada bila pod župom Senjska Draga.⁴

Slika 1: Crkva Majke Božje Snježne; snimio Augustin Perić, studeni 2007. godine

Prijašnja crkva Gospe Snježne nije bila dovoljno velika, pa je već 1790. započeta gradnja nove (sl. 1). Godine 1794. sagrađen je i župni stan.

3. NAGLI RAZVOJ I JOŠ NAGLIJE OPADANJE

U 19. je stoljeću broj stanovnika zbog prirodnog priraštaja neprestano rastao te je 1856. godine sagrađena veća i potpuno nova crkva, kako svjedoči ploča na njezinu pročelju. To je već treća crkva na istom mjestu. Crkva se razvila u hodočasničko središte za okolne župe, a dolazili su i hodočasnici s otoka (Sladović, 1856:251). Papa Lav XIII. je 1892. godine dodijelio crkvi za blagdan Gospe Snježne povlasticu potpunog oprostjenja pod uobičajenim uvjetima.⁵ To je još više privuklo pobožne hodočasnike.

Porastom stanovništva i ta se crkva pokazala premalenom. Godine 1910. srušeno je staro svetište crkve i na tome je mjestu ona produljena za cijelo današnje svetište i za nekoliko metara lađe. Biskup Ivan Starčević posvetio je 5. kolovoza 1934. godine (na župski blagdan) novi oltar, djelo G. Repara (*Istina* 1934: 32,

⁴ Vratnik je postao župom tek 1807. godine.

⁵ Biskupski arhiv u Senju, Podaci o župama, R 31.

4; 33,4). Slika na njemu uzeta je sa starog oltara, a nabavljena je godine 1881. Bila su to vremena kada su obitelji u prosjeku imale desetak djece, a nisu bili rijetki ni slučajevi s dvadesetero. Budući da svi nisu mogli ostati na *gruntu*, mnogi su se iselili, a od onih koji su ostali, jedni su radili kod kuće, a drugi su tražili posao u bližim i daljim gradovima. Prva glavna stanica bio je Senj, druga Zagreb, a mnogi otidoše i preko mora. Preostali su se ženidbama i udajama tako povezali da su gotovo svi međusobno po nekoj liniji rodbina.

Do posljednjeg rata bila je stalno prisutna potreba da se crkva proširuje, a nakon toga postajala je ona previše prostrana za ljude koji u nju dolaze. Kad bi se mogla umanjivati, bila bi dovoljna onakva kakvu bunjevački pastiri sagradiše oko 1730. godine, onda kada se proširio glas da je na jednom mjestu pokraj Podbila snijeg pao 5. kolovoza i da Majka Božja želi da joj se na tome mjestu sagradi crkva.

Prema biskupijskim shematizmima bilježimo sljedeće kretanje stanovništva:

1827. - 1634	1895. - 3680
1837. - 2056	1902. - 3940
1841. - 2123	1909. - 4681
1845. - 2239	1915. - 4624
1851. - 2532	1925. - 4887
1863. - 2529	1939. - 3700
1867. - 2589	1959. - 2525
1875. - 3206	1974. - 1462
1880. - 3321	1997. - 200 ⁶

Godine 1862. spominje se nedaleko od župne crkve i kapelica Mile Prpića.

Blagdan Gospe Snježne bio je i ostao glavno godišnje okupljalište Krivopučana i onih s područja župe i onih koji su nekamo odselili (sl.2). Mnogi iz udaljenih krajeva imaju u planu svake godine putovanje/hodočašće Gospi Snježnoj (sl.3).

Slika 2: Bogoslužje 5. kolovoza 2006. godine u crkvi Majke Božje Snježne; snimila Marijeta Rajković

⁶ Prema popisu iz 1991. bilo je u krivoputskim naseljima (Alan, Krivi Put, Mrzli Dol, Podbilo, Veljun Primorski, Vrataruša) popisano 483 građana. Tu su pribrojani i stanovnici uz more koji pravno pripadaju Krivome Putu, ali s njima imaju slabe veze. Po svoj prilici oni nisu ubrojani u gore navedenih 200 stanovnika.

Slika 3: Procesija s kipom Majke Božje Snježne 5. kolovoza 2006. godine; snimila Marijeta Rajković

Pjesnik Milan Pavelić, Krivopučanin, preporučivao je da se sagradi nova župna crkva u naselju Krivi Put (kod Kumpanije) jer je inače župna crkva na osami. U Krivome Putu bila bi bliža većini župljana. Inače župa je tridesetih godina prošloga stoljeća spadala među uglednije župe u biskupiji. Osnovana su ondje razna katolička društva. Tako je 1934. godine osnovano djevojačko društvo i društvo Srca Isusova.⁷

Mnogo je župljana stradalo u Drugome svjetskom ratu. Iseljavanje i pad nataliteta doveli su do nagla demografskog pada. Osim toga, župnik je boravio izvan župe. Nije više bilo snage za nove inicijative, nego je trebalo kako tako održavati preostalo. Godine 1964. promijenjen je krov na crkvi, a za vrijeme župnika Galovića (1973.-1985.) dograđen je nad sakristijom mali župni stan.

Krivoputski župnici i upravitelji župe: ⁸		Šimun Srdoč	1871.-1888.
Juraj Biličić	1795. ⁹	Konrad Modrčin	1890.-1896.
Grga Pilaš	1806.	Petar Mažuranić	1896.-1933.
Antun Škiljan	1827.	Rikard Valić	1934.-1938.
Stjepan Antonić		Josip Gurzan	1938.-1939.
Dragutin Vranić	1837. i 1845.	Feliks Šeliga	1939.-1942. ¹⁰
Ivan Žanić	1860.-1864.	Vilko Veber	1943.-1944.
Vinko Šegulja	1864.-1871.	Dr. Antun Lončarić	1945.-1956. ¹¹

⁷ Biskupski arhiv Senja, spisi 1934. br. 775 i 949.

⁸ Za prve navodim kada sam ih našao u spisima, ali nije poznato koliko su župnikovali.

⁹ Prvim župnikom je trebao biti Joakim Stauber, bivši pavlin, ali se on nije dao premjestiti iz Cvitovića u Krivi Put. Dana 13. svibnja 1792. moli on biskupa da ga se ne sili na premještaj (Biskupski arhiv Senj, kutija IX, br. 48.)

¹⁰ Nakon što je uništen župni stan, Šeliga je otišao u Slovačku otkuda je rodom. Poslije toga župnici nisu više stanovali na Krivome Putu osim Lončarića koji je bio nastanjen u kući kraj crkve.

¹¹ Antun Lončarić je kao senjski župnik bio saborski zastupnik za vrijeme NDH. Nakon 1945. godine prognan je na Krivi Put. Boravio je u kući Anke Šolić pokraj crkve jer je župni stan 1942. godine bio zapaljen i srušen. Ispod ulaznih stepenica skrivao se do 1948. godine Ankin sin Mićo, a u kući je imala svoju postaju i milicija. Često je bio sprječavan u obavljanju svećeničkih dužnosti. Od 1950. do 1952. pomagao mu je dr. Ljubomir Kučan, biskupijski kancelar iz

Dr. Adalbert Ježić	1952.-1954.	Mile Bogović	1964.-1965.
Ivan Čeperić	1954.-1959.	Nikola Žuravelj	1965.-1973. ¹²
Albin Kordić	1959.-1960.	Marijan Galović	1973.-1985.
Nikola Žuravelj	1960.-1961.	Mile Bogović	1985.-1986. ¹³
Mijo Liković	1961.-1963.	Tomislav Šporčić	1986.-1993.
Josip Jurković	1963.-1964.	Mile Čančar	1993.-

Povijest krivoputske crkve i župe bila je tijesno vezana uz povijest ljudi koji ondje žive. Dugo se vremena nastojalo odvojiti jedno od drugoga; valjda je i tome došao kraj.¹⁴

4. TUŽALJKA NAD KRIVIM PUTEM¹⁵

Pisac ovih redaka došao je već kao mladomisnik za upravitelja župe Krivi Put. Tu je bio samo jednu radnu godinu. Prodoše mnoge godine i opet se nađe u Krivome Putu. U ovo nekoliko redaka želi iznijeti dojmove nakon što se po drugi put susreo s Krivim Putem, posebice nakon što je prigodom blagoslova kuća susreo preostale ljude u tom naselju.

Gledajući Krivi Put nakon dvadeset i koju godinu, on se veoma izmijenio. Prije je bila po koja prazna kuća. Sada se može reći da još ima nešto kuća u kojima netko živi. Već onda je iseljavanje bilo u tijeku i mnogi su svoj daljnji boravak u Krivome Putu shvaćali kao pripremu za putovanje u Senj ili koji drugi grad. Krivi Put izgledao je kao brod koji se počeo nakretati, a ljudi gledaju kako bi do obale i kojim će se čamcem za spašavanje prebaciti. Ali tada je bilo i onih koji su vjerovali da se kvar na brodu može popraviti i nastaviti s plovidbom. No te rijetke optimiste izgleda da je vrijeme opovrglo.

To naglo bježanje s Krivoga Puta započelo je nakon nešto više od 300 godina kako su se ondje naselili Bunjevci. Prvi dođoše Krmporučani (Krmpotići), a potom stigoše Prpići, Tomljanovići, Pavelići, Šojati, Vukelići i druga manje brojna prezimena. Uzgajali su krupnu i sitnu stoku i pomalo se bavili poljodjelstvom. Odgajani su u blizini granice između turskog i kršćanskog gospodara - koji put s jedne, a koji put s druge

Senja, a sljedeće dvije godine činio je to profesor na senjskoj gimnaziji dr. Adalbert Ježić (1952.-1954.). U prvo je vrijeme i Ivan Čeperić pomagao bolesnom Lončariću, a nakon njega preuzeo samostalno upravu. Stan je imao u Senju na Travici (Nehajeva ul. 3). Poslije će ondje stanovati i drugi upravitelji župe sve do uključivo Mile Bogovića (1965). Svećenici koji su upravljali župom iz Senja imali su zaduženja i u senjskoj župi (kapelani).

¹² Žuravelj je bio imenovan župnikom na Vratniku otkuda je upravljao Krivim Putem i Senjskom Dragom. To isto vrijedi za njegova nasljednika Marijana Galovića.

¹³ Bogović je 1985. privremeno preuzeo upravu župe Senj, nakon smrti župnika Josipa Frkovića, i ujedno je upravljao župom Krivi Put. On je došao u Senj da preuzme upravu Sakralne baštine. I dalje je ostao profesor na Visokoj bogoslovskoj školi u Rijeci. Od 1985. godine pa do danas senjski župnici vrše i službu upravitelja župe Krivi Put.

¹⁴ Više o suvremenom pogledu na župu i naselje u *Zvonima* 1987/2, str. 7, naslov: *Tužaljka nad Krivim Putem ili umiranje našega sela*.

¹⁵ U ljeto 1964. imenovan sam senjskim kapelanom i upraviteljem župe Krivi Put. Stanovao sam u Senju na Travici. Na Krivi Put išao sam redovno samo za nedjeljnu misu u 11 sati i za sprovode. Na početku je trebalo ići češće jer je upravo te godine crkva popravljana. Autobus (Krivopučani su ga zvali „pruga“) išao je svakim danom, osim nedjelje, u 14.15 i došavši do okretišta u Krivome Putu vraćao se natrag u Senj. Kome je bilo nepogodno to vrijeme, išao je pješke. Tako sam i ja više pješatio nego se vozio. Kad bih došao subotom, pomeo bih crkvu i prespavao u sakristiji. Gotovo redovito sam uvečer navraćao kod bolesne Mare Prpić i njezine djece: Blaženke (13), Đure (11) i Marije (3). Muž Jure najčešće je bio negdje na terenskom poslu. Mara je uskoro umrla, ostavivši mi neizbrisiv primjer i uzor kako se treba nositi s križem i patnjom. Nakon nedjeljne mise redovito sam išao pješice u Senj. Prethodno sam ručao kod obitelji Danice i Miće Šolić. Nakon svega godine dana biskup dr. Viktor Burić slao me u Rim na daljnje studije. Budući da nisam dobio putovnicu („zbog veza s inozemstvom“!), godinu dana studirao sam u Zagrebu. Tada sam dobio putovnicu i otišao u Rim. U Senj sam se vratio 1985. i otuda odlazio više puta u Krivi Put. Sada više nije trebalo ići pješke. O Božiću i Novoj godini 1986./87. obišao sam u blagoslovu kuća sve što je ostalo u župi Krivi Put. U ovoj crtici iznosim svoja zapažanja i svoje dojmove.

strane. Mnogi su ginuli, ali ih se kudikamo više rađalo pa su mogli naseljavati i druge krajeve. Samo je tako žilavima i otpornima na sve nedaće pripadala budućnost. Te osobine i sličan način života sačuvali su oni do sredine 20. stoljeća. Iseljavanja su bila česta, ali se zavičaj nije prorjeđivao; između dva rata znalo ih je na krivoputskom području biti do 6 000. A kad bi se tom broju dodali i oni koji su otišli u svijet?!

Ali tada - kao da je netko kakvim zaraznim virusom poškopio iz visina sav taj kraj.

Prije ovoga Božića bio je jedan sprovod, pa sam mogao obavijestiti kada će biti misa na Božić, a za Božić sam namjeravao reći raspored posjeta obiteljima ili blagoslova kuća. Ali na Božić nije bilo nikoga u crkvi. Zapjevao sam jednu božićnu pjesmu i zaključao crkvu. Već sutradan počeo sam iznenađivati ljude svojim posjetom. Vrijeme se proljepšalo, cesta čista, asfalt ne samo do svake kuće nego gotovo do svakog kokošinca. Taj mi asfalt sada djeluje kao podmetnuta klizaljka koja omogućuje da i ono ljudi što je ostalo što prije klizne iz Krivoga Puta. Namjere graditelja, dakako, bile su mnogo plemenitije. Rekoše mi da u Vratarušu, Kosovu Buljmu, Šušanj i Butković Dolac ne trebam ni ići jer ondje nema više ni žive duše. Šojatski Dolac koji je 1915. godine imao 211 duša sada ih nije sačuvala ni 11. U Šolićima, mještanka Anka Tutanova pamti da je jedne godine bilo 17 udavača, a sada su ostali samo ona i muž invalid. Kada se penje *blagu* po sijeno uvijek misli što bi bilo kada bi pala i slomila nogu, tko bi od njih dvoje mogao kome pomoći. Bila bi također potrebna velika i dugotrajna kuknjava da te netko treći može čuti.

Nije ni svećeniku tu lako. Prolaziš kraj kuća, vičeš sad *Hvaljen Bog!*, sad *Dobar dan!*, a iza toga često ostaje samo prazan muk. Ako je kuća nastanjena, obično se prvi javi pas. Ipak je netko tu! Nekoji put je potrebno doći do samog kreveta da bi se sreo sa starijima i nemoćnima: *Teško je biti bolestan, a ne vidjeti zdravu ruku kraj sebe, teško je biti star a ne imati mlado kraj sebe, teško je podnositi zimu kada ono što vani čuješ nisu ljudski koraci nego svirka vjetra i bure po ogoljelim granama i rasklimanom suvoću; kada otvoriš ujutro snijegom zametena vrata, nigdje ne možeš ugledati ljudske tragove. Drago ti je tada da pronadeš i trag kakve divljači. Nešto živo je ipak tuda prošlo!*

Mogli bismo nizati tužaljku do tužaljke. Gorka je istina da od pet škola na krivoputskom području više nijedna ne radi. Krivi Put više neće naseljavati druge krajeve jer je i sam opustio. Biološka žilavost koja ga je 300 godina držala danas je slomljena.

I kada promatram taj nezaustavljivi hod, uhvati me neka sjeta, pogotovo kad su brojne lijepe uspomene vezane uz to što nestaje.

Još je tužnije što to nije usamljeni slučaj. Sve više naših sela kreće istim putem. Od 25 osnovnih škola koje su u nedalekoj prošlosti djelovale u senjskoj općini ostale su još samo četiri. I dođe čovjeku želja da se popne na najviše brdo i da na sve strane počne vikati: *Ljudi, to je krivi put!* Ali znam da bi i najmanji vjetrić mogao oduzeti snagu tome glasu, a naše bi selo svejedno išlo onim putem kojim je već odavno krenuo Krivi Put.

IZVORI

Biskupski arhiv u Senju, Podaci o župama, R 31.

Biskupski arhiv Senj, kutija IX, br. 48.

Biskupski arhiv Senja, spisi 1934., br. 775 i 949.

LITERATURA

BOGOVIĆ, Mile (1988): Pavlini u Senju. *Senjski zbornik*, 15:109-120, Senj.

Istina (1934.): I, 32, 4; 33, 4.

PAVIČIĆ, Stjepan (1962): *Seobe i naselja u Lici*. Zbornik za narodni život i običaje JAZU knj. 41, Zagreb.

PAVIČIĆ, Stjepan (1966): Prilozi nepoznatoj prošlosti grada Senja i okolice. *Senjski zbornik*, 2:309-382
Senj.

ŠURMIN, Gjuro (1899): *Hrvatski spomenici*. Zagreb.

SLADOVIĆ, Manojlo (1856): *Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*. Trsat (pretpisak Zagreb –
Gospić, 2003).

MIGRACIJE

PREGLED SUVREMENIH MIGRACIJA KRIVOPUČANA

Marijeta RAJKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD¹

Na području Krivoga Puta istraživala sam u više navrata tijekom 2003. i 2004. godine. Prilikom razgovora svi su nas kazivači pozivali da dođemo u Krivi Put 5. kolovoza *jer tada je ondje nešto sasvim drugo*.² Na taj se dan održava proslava blagdana Majke Božje Snježne kojoj je posvećena krivoputska crkva. Zbog depopularanosti kraja, prilikom spomenutih istraživanja, razgovori s kazivačima nerijetko su vođeni u Senju gdje danas živi većina Krivopučana. No, 5. kolovoza gotovo su svi došli u Krivi Put jer je to prigoda da se susretnu: *To je najveći praznik za nas, tad se svi vide jednom na leto*.³

Ovaj je prilog najvećim dijelom rezultat terenskoga istraživanja u Krivome Putu od 3. do 6. kolovoza 2004. godine. Proslavu blagdana istraživalo se kroz dva aspekta. Sveti i svjetovni dio istraživale su studentice etnologije Marija Kulišić i Ivana Vuković.⁴ Moja su istraživanja bila usmjerena na dva cilja. Prvi je bio istražiti migracije Krivopučana, a drugi saznati današnju povezanost migranata s lokalnom zajednicom. Migracije stanovništva spomenute u kazivanjima bile su tijekom 20. stoljeća, za razliku od podataka vezanih uz dolazak iseljenih Krivopučana na proslavu Majke Božje Snježne koji se ponajviše odnose na 2004. godinu. Koristila sam tehnike promatranja i intervjua.⁵ Osim podataka prikupljenih ovom prigodom, koristila sam građu s vlastitih ranijih istraživanja, kada sam osim migracijskih mobilnosti istraživala i tradicijsko gospodarstvo,⁶ te tijekom boravka na proslavi spomen-dana Majke Božje Snježne 2005. godine.⁷

1.1. POLAZIŠTA I CILJEVI

Iako su migracijska kretanja kao jedan od oblika prostorne pokretljivosti (cirkulacija je drugi) prisutna od pretpovijesnog doba do danas, zanimanje različitih znanosti za te socijalne fenomene kao da u posljednje vrijeme raste. (...) Migracije se proučavaju već više od stoljeća, da bi se jačanjem svijesti o ljudskim pravima i slobodama one sve više proučavale multidisciplinarno i iz različitih rakursa, od mikrosocijalnih do makrosocijalnih (...) Hrvatska je izrazito migracijska zemlja, obilježena velikim unutrašnjim migracijama nakon Drugoga svjetskog rata (selo-grad) i mnogobrojnim iseljeništvom. (Babić i Mesić 2003:119)

¹ Rad je u neznatno izmijenjenoj varijanti objavljen u *Senjskom zborniku 31* iz 2004. godine.

² Petar Tomljanović *Čona*, Podbilo.

³ Stipe Prpić *Stipina*, Gorica. Moram spomenuti da sam se i ja osjećala kao povratnik, poznavala sam većinu prisutnih, svi su nas pozdravljali.

⁴ Vidi članak istih autorica pod nazivom: 'Majka Božja Snježna u pučkoj pobožnosti na području Krivoga Puta', *Senjski zbornik 31*.

⁵ Intervjuiranje je provedeno pojedinačno i grupno, a koristila sam polustrukturirani oblik intervjua.

⁶ Istraživala sam tradicijsku zemljoradnju, stočarstvo, pčelarstvo, sjenokošu i lov. Dio građe korišten je u prilogu o tradicijskom gospodarstvu u nastavku ove monografije.

⁷ Rezultati istraživanja bit će podrobnije predstavljeni u mojoj doktorskoj disertaciji.

U radu sam nastojala prikazati koji su to faktori u domicilnom, a koji u migratornom okruženju uzrokovali migracije Krivopučana tijekom 20. stoljeća. Razmatraju se oblici vanjskih (transkontinentalni, u zapadnu Europu, susjedne zemlje) i unutrašnjih migracija (ponajviše u Slavoniju i bliža urbana središta). Nastoji se saznati jesu li migracije bile privremene, trajne, sezonske, lutajuće, lančane... Također se promatra današnja povezanost migranata, kao i njihovih potomaka, s lokalnom zajednicom. Prikazuje se povratak u lokalnu zajednicu, kako trajni, tako i privremeni, te dolazak na proslavu blagdana Majke Božje Snježne.

Prema mojim saznanjima, migracijama se Krivopučana nitko dosad nije sustavno bavio. Pronašla sam samo dva rada koji sadrže podatke o migracijama s ovoga područja. Tako primjerice, Milan Pavelić u radu o *Partizanskom odredu Alan*, navodi: *Čitav kraj je jako brdovit, većinom golet s malo kraških udolja koje su stanovnici krčili, pa čak povrh Velebita iskorištavali u gajenju poljoprivrednih kultura...sagradišu skromne nastambe kako bi obitelji osigurali krov nad glavom, a sebi povremeno svratište preko zime, jer je sve sposobno ljudstvo, moralo odlaziti u svijet tražeći rada i kruha kojeg kod kuće nije bilo...škrta kraška zemlja nije mogla osigurati ni najminimalnije životne uvjete, što je prisiljavalo mnoge ljude da preko ljetne sezone odlaze za radom u druge krajeve.* (1979:211). Etnologinja Milana Černelić, u radu o *Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta* piše o životu ukućana, te između ostaloga daje primjer lutajućih migracija muških članova jedne zadružne obitelji: *Mile je dosta putovao za zaradom. ...od 1924. do 1925. godine, tražeći posla putovao je po Srbiji, Crnoj Gori, i drugdje po Kraljevini Jugoslaviji.(...) Stipe je kao zidar stalno putovao po Jugoslaviji, a kući je dolazio kao gost na mjesec dana. (...) Mirko je također već sa 12 godina krenuo trbuhom za kruhom. Najprije je bio u Našicama, gdje je kuhao za brigadu 6 mjeseci. Ponovno je krenuo sa 18 godina najprije po Srbiji kao naučnik kod zidara 1-2 godine, zatim po Crnoj Gori dvije godine i po Sloveniji 4-5 godina(...) Povremeno bi s putovanja dolazio na mjesec dva. 1937. došao je iz Slovenije i „stavio si žrvanj oko vrata“ (oženio se). Ponovno je otišao u Sloveniju, zatim u Njemačku (...) Vratio se kući 1944. i nakon toga je ponovno zbog posla putovao po Srbiji i Bosni (...) Njegov brat Joso počeo je putovati u potrazi za poslom sa 16 godina. Bio je u Srbiji i Njemačkoj.* (2000:200-201) Autorica ukazuje kako su migracije muških članova zadruge utjecale na organizaciju zadružnoga života i podjelu poslova unutar obitelji, posebice na promjenu ženine uloge.

Koristila sam radove o migracijama s područja Republike Hrvatske. Knjiga Većeslava Holjevca iz 1969. godine *Hrvati izvan domovine* pomogla mi je shvatiti migracije Krivopučana u kontekstu migracijskih kretanja s područja Republike Hrvatske. Rad fra Ilije Živkovića (svećenika), Željke Šporer i Duška Sekulića (sociologa) *Asimilacija i identitet* iz 1995. godine, poslužio mi je kao teorijska okosnica. U starijoj literaturi, posebice sociološkoj i demografskoj, možemo saznati da je upravo Ličko-senjska županija, u kojoj se nalazi Krivi Put, *županija s najvećom stopom depopulacije od početka 1970.-ih godina. Opadanje broja stanovnika, kao rezultat radne migracije, istodobno je posljedica i uzrok zaostajanja u regionalnom razvoju. Kako se u pravilu iseljava mlade stanovništvo (...) to zbog slabljenja radnog potencijala periferije uzrokuje njezino još veće zaostajanje u regionalnom razvoju.* (Babić i Mesić 2003:119). Osim navedenoga, razlog bavljenja migracijama Krivopučana smatram bitnim stoga što su *migracije seoskog stanovništva, posebice poljoprivrednog, značajan element transformacije tradicionalne seoske socijalne strukture, što utječe na kulturni inventar iste zajednice* (Štambuk 1981:125-130).

2. POTISNI I PRIVLAČNI FAKTORI ISELJAVANJA

Primarne gospodarske grane na području Krivoga Puta bile su stočarstvo i zemljoradnja, a pojedinci su se bavili lovom na divlje životinje, ponajviše bez vatrenoga oružja, te pčelarstvom. Obitelji su imale volove, krave, konje, ovce, magarce, mule, svinje i perad. Posjedovale su nekoliko jutara zemlje, najviše oranice i livade, dok se stoka uglavnom napasala na zajedničkim pašnjacima na državnoj zemlji.⁸ Od poljoprivrednih su kultura najučestalije žitarice bile ječam i zob te povrtlarske kulture: krumpir, kupus, ma-

⁸ Više o tradicijskom gospodarstvu vidi u prilogu M. Rajković u nastavku Monografije.

hunarke, mrkva i salata.⁹ Međutim, ove gospodarske djelatnosti nisu bile dovoljne za život, pa su muškarci nalazili dodatne izvore prihoda, što se zrcali u kazivanju Milana Tomljanovića *Periše iz Zamalića: Mi smo bili kočijaši, neki kirijaši.*¹⁰ *Neki su išli radit na prugu u Srbiju, najviše u šumi, čak su neki i u Rumunjskoj tesali građu, jer od poljoprivrede se nije moglo živjet. Onda bi obično ujesen uprtli torbu hrane, kolko možeš ponjet i po svijetu, u Crnu Goru, Srbiju onda se preko zime vrati nazad, pa u proliće opet. One sve pruge oko Čačka pa do Prištine, pa u Bosni, to je još moj pokojni djed od majke radia. Čaća je i poginila na Palama. On je bio ka miner, mina zatajila on išo tamo i poginila. Onda je tamo i osta, onda majka poslje htjela ić tražit grob u Sarajevo, al' ju odgovorili jer 'ko zna gdje je zakopan. Tako da su ljudi najviše išli pčelarilit (smijeh), išli radit po svijetu.*

Nakon Drugoga svjetskog rata, 1947. godine, napravljena je pilana, udaljena devet kilometara od Alana.¹¹ Ondje je radilo stotinjak radnika iz Krivoga Puta i okolnih naselja, primjerice, iz Vratnika, Stolca, Krmpota, Crnoga Kala, Kosinja. Stanovnici iz bližih mjesta odlazili su kući svaku večer, dok su radnicima iz udaljenijih mjesta bile napravljene spavaonice i kuhinja. Poneki su ondje doselili s obiteljima i napravili privremene kuće. Danas na tome području nitko ne živi. Osim pilane, poslije Drugoga svjetskog rata osnovana je i zadruga. No, već šezdesetih godina 20. stoljeća, prema kazivanju Ivana Tomljanovića *Čone iz Podbila: Bila je teorija svi u grad, onda su naši bižali. A nema di nas nema, ne postoji.*

Kazivači navode da je na području općine Krivoga Puta "nekada" stanovalo preko 5 000, a čak do 6 000 stanovnika. Petar Tomljanović *Šimaica* iz Podbila kazao je: *nema ti tu nikoga danas ni 150 ljudi, sve ti se to raselilo moj sinko. Eto, dođu za Gospu.*

Zbog lakšeg praćenja, sljedeća će nam tablica poslužiti da dobijemo potpuniju sliku o broju stanovnika Krivoga Puta od kraja 19. stoljeća do posljednjeg popisa stanovnika 2001. godine.¹²

	1890.	1890.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	2001.
Alan	477	396	451	391	370	282	321	260	91	11
Podbilo	415	437	573	492	398	378	375	310	181	46
Krivi Put	543	469	593	495	526	372	388	340	211	58
Mrzli Dol	414	416	468	366	354	349	308	215	110	27
Veljun Primorski	492	509	573	625	611	599	480	403	307	91
Ukupno	2341	2227	2658	2369	2259	1980	1872	1528	900	233

Iz tablice je vidljivo da je broj stanovnika od 1910. godine opadao. Između 1910. i 1921. godine Krivi Put izgubio je 289 stanovnika, od 1921. do 1931. godine 110 stanovnika, a od 1931. do 1948. godine 279 stanovnika. Nakon Drugoga svjetskog rata, od 1948. do 1953. godine, najmanji je pad broja stanovnika (108), da bi se nakon toga u idućih deset godina pad znatno povećao na 344 stanovnika. U razdoblju od 1971. do 2001. godine broj stanovnika smanjio se za 628. Prema posljednjem popisu stanovništva, dakle 2001. godine, u općini Krivi Put živi 233 stanovnika.

⁹ Za detaljniji uvid u prehranu vidi rad J. Jurković, te rad iste autorice "Tradicijska prehrana kao prilog poznavanja primorsko-bunjevačkog identiteta", *Senjski zbornik 31*.

¹⁰ Za detaljniji uvid u kirijanju vidi rad D. Birt u nastavku Monografije, te rad iste autorice "Transport i opskrba vodom na području Krivoga Puta", *Senjski zbornik 31*.

¹¹ Prema mnogim kazivanjima pilana je trebala biti na mjestu današnjeg nogometnog igrališta u Podbilu, ali je zbog političkih razloga smještena u šumu iza Alanu. Naime, na tome je mjestu bila partizanska vojska.

¹² Podaci o broju stanovnika do 1971. godine preuzeti su od M. Korenčić, 1979, 603-605. Za 2001. godinu iz Državnog zavoda za statistiku, <http://www.dzs.hr/Hrv/Popis%202001/popis/popis>. Detaljnije o demografskim prilikama od 1857. do 1971. godine vidi u poglavlju kod B. Ljubović u ovoj monografiji.

Zanimalo me koji su faktori u domicilnom, a koji u migratornom okruženju uzrokovali i omogućavali migraciju Krivopučana. Naime, *migracija je uvijek reakcija na cijeli niz ekonomskih, socijalnih i političkih poticaja izvana na okolinu i pojedinca u njoj. Ti poticaji imaju zapravo oblik privlačnosti neke lokacije za pojedinca sa stanovitim vrijednosnim sustavom. Ako osoba ili cijele skupine zbog nekih promjena u vlastitoj okolini postanu nezadovoljni ... povećava se njihova spremnost da zamijene taj prostor onim koji je privlačniji* (Lewis prema Živković et. al. 1995:11). Čimbenici koji guraju (*push*) prema migraciji u novi prostor jesu oni koji izazivaju nezadovoljstvo u vlastitoj okolini. Privlačni faktori (*pull*) su oni koji nedostaju domicilnom okruženju, a postoje u nekom drugom prostoru i djeluju privlačno. (Ibid. 11) Migracija je tako uzrokovana različitim snagama (odbojnosti i privlačnosti) koje djeluju na pojedince i skupine da napuste jedan prostor i budu privučeni u drugi.

Prema kazivanjima svih kazivača, ekonomski su faktori bili najveći uzroci masovnijih iseljavanja iz ovih prostora. Stoga su u prvoj polovici 20. stoljeća migranti s ovoga područja uglavnom bili mlađi muškarci. *S obzirom da je migracija selektivan proces, u kojem u većoj mjeri sudjeluje mlade, radno i biološki najaktivnije stanovništvo, te u većoj mjeri muškarci, to se vanjska migracija može tretirati kao negativna komponenta kvalitativnih demografskih promjena u Republici.* (Mikačić 1990:119) Zabilježila sam tek nekoliko slučajeva kada su djevojke pobjegle za *momcima*, no ove se migracije ne može ubrojiti u gospodarske. Ivan Tomljanović *Rokin* ističe kako je njegova sestra 1953. godine pobjegla za *momkom*, najprije u Italiju nakon čega su zajedno otišli u Francusku gdje i danas žive. Djevojka iz Matića otišla je kod brata u Njemačku 1963., udala se za momka iz Krivoga Puta i ostali su ondje živjeti, a brat je remigrirao u Kanadu.

Tek su pojedinačni kazivači spominjali političke razloge za odlazak. Naime, tijekom Drugoga svjetskog rata na području Alana bila je smještena partizanska vojska, a na području Mrzloga Dola je zaselak Pavelići, gdje su prema tumačenju kazivača živjeli preci Ante Pavelića prije no što su odselili u Bradinu u Hercegovini. Ante Pavelić bio je ustaški poglavnik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Stanovnici iz okolnih sela, prema kazivanjima, uglavnom nisu odlazili u partizansku vojsku, pa su stoga nakon Drugoga svjetskog rata *bižali trbuhom za kruhom*.¹³ Osim ekonomskih i političkih razloga, Zlatko Tomljanović *Pešo* iz Krivoga Puta naveo je vremenske prilike kao važne potisne faktore iseljavanja. Na ovom su planinskom području zimski uvjeti teški, snijeg padne prije početka studenoga i ne topi se do travnja, ponekad i svibnja, *faktrički si cijelu zimu odsječen od svijeta*.

Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna je kao razlog svoje prve migracije četrdesetih godina 20. stoljeća naveo želju za avanturom u nepoznato. Njegov je otac proizvodio i prodavao vapno, pa nije bilo potrebe za odlaskom na rad. Kao mladić od dvadesetak godina dogovorio se s nekoliko prijatelja, uzeo alat za rad u šumi i jedne su noći pobjegli od kuće. Prilikom odlaska nisu imali definirano odredište. Najprije su sjekli šumu u Sloveniji, zatim u Francuskoj. Avantura je trajala nekoliko mjeseci nakon čega su se vratili kući u novim baršunastim odijelima kakve nitko na području Krivoga Puta nije imao. Takva odijela i priče o „dalekom svijetu“ donijeli su im popularnost među djevojkama na „prelima“. Nakon prve migracije uslijedile su daljnje koje su s prekidima trajale više od desetak godina. Dakle, glavni su razlozi raseljavanja Krivopučana bili: ekonomska stagnacija poljoprivrede, urbanizacija, nepostojanje infrastrukture i komunikacije s bližim urbanim centrima.

3. KRONOLOŠKI PREGLED MIGRACIJA KRIVOPUČANA

Podaci o migracijama s kraja 19. i početka 20. stoljeća dobiveni su uglavnom iz usmenih priča, koje se prepričavaju u lokalnoj zajednici, ili od potomaka samih migranata. Tako je muškarac iz Šolića, koji danas živi u Senju, rekao: *Navodno je did otišao u Ameriku i više se nije ni vratio, onda se baka preudala u Primorje. Počela nanovo živjet život, imala još jednog sina i dvi čeri.* U ovom su razdoblju prevladavali

¹³ Ivan Tomljanović *Čona*, Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Petar Tomljanović *Šimaica*.

aktivni migranti, dakle osobe koje su same istraživale moguća odredišta za odlazak na rad.¹⁴ Pritom često prilikom polaska migrant nije imao točno definirano odredište, kazala je Ivanka Atalić *Garina* iz Alana: *Dvadesetih godina 20. stoljeća Alanari su išli po svijetu o radnjama, kad se radila pruga, zgrade, cesta, gdje nađi posla tu ostani. Put iz domovine u tuđi svijet mnogima je obećavao sreću i rješenje teške životne situacije u kojoj su se nalazili. Odlazilo se u "obećanu zemlju" o kojoj se nije znalo ništa.* (Holjevac 1967:23) *Razdoblje intenzivnijeg i masovnijeg iseljavanja počinje oko godine 1860. i doseže vrhunac 1900-1910.* (Holjevac 1967: 25, 29) *Razlozi transkontinentalnih iseljavanja u SAD, Kanadu i Australiju početkom stoljeća bila su društveno gospodarska zbivanja (...) na jednoj, a uspostava čistih parobrodskih linija, proširena mreža agencija i kredit za odlazak preko oceana, na drugoj strani.* (Ibid. 25, 29)

Privremene transkontinentalne migracije ponekad su rezultirale remigracijom.¹⁵ Tako je Ivan Butković *Gara* iz Alana naveo kako su u vrijeme prije Drugog svjetskog rata Bunjevci počeli otvarati dućane i to oni koji su prethodno radili u Americi. *Po povratku bi ostavljali svoje rodne kuće u zaleđu Senja i kupovali nove u samom gradu Senju te na tom mjestu otvarali trgovine. Na taj način su doseljeni Bunjevci sebi osiguravali egzistenciju u gradu Senju.*¹⁶ Navedeni primjer također potvrđuje stupnjevitu migraciju. *Stupnjevita migracija znači preseljenje ljudi u više "koraka"; najprije se odlazi, primjerice iz manjeg mjesta u veće, iz jedne zemlje u drugu.* (Heršak 1998:264). U ovom je slučaju odlazak u transkontinentalno područje bio privremen, što je rezultiralo trajnim preseljenjem u bliže urbano središte.

Dok su jedni početkom 20. stoljeća odlazili u prekomorske zemlje, drugi u zemlje zapadne Europe, treći su odlazili u ostale dijelove Hrvatske ili na istok. Najmasovnije su seobe bile u Slavoniju.¹⁷ Prema mnogim kazivanjima, odlazili su najviše drvosječe, odnosno šumski radnici, tražeći sezonski posao. Zlatko Tomljanović *Pešo* rekao je da takav odlazak nazivao odlaskom na "rajs". Kada bi nakon ljeta i jeseni završila radna sezona, zaradilo bi se nešto novca te se vraćalo kući gdje bi provodili zimu. Josip Prpić *Paljak* iz Krivoga Puta, istaknuo je kako su stanovnici ovog područja imali mnogo djece, *svake zime napravi jedno, jer nije bilo struje pa nisu imali šta delat nego dicu.*

Do godine 1930. najveći broj iseljenika odlazi i dalje u prekomorske zemlje, dok se u razdoblju od 1930. do 1938. povećava interes za migraciju u evropske zemlje. (Holjevac 1967:39,22). Razlog je tome uplitanje državne politike, odnosno uvođenje sustava državnih kvota prilikom imigracije u SAD, tako da je između Prvoga i Drugoga svjetskog rata, kada je SAD praktično onemogućio useljavanje, velik broj Hrvata krenuo u zemlje zapadne Europe. U Europi nakon Drugoga svjetskog rata počinje konjunktorno razdoblje u gospodarstvu, što će je pretvoriti u imigracijsko odredište. *Dok je uoči prvog svjetskog rata od zapadnoevropskih zemalja najprivlačnija bila Njemačka, kasnije su naši ljudi krenuli u Belgiju, Francusku ... naročito kada je Francuska primila velik broj poljoprivrednih i šumskih radnika. Najveći dio bio je iz Gorskog kotara i Like, odakle su se iseljavali šumski radnici.* (Ibid. 22) U tom razdoblju malo tko da nije išo van s krivoputskoga područja, kazali su svi moji sugovornici. U okviru „gastarbajterskog“¹⁸ modela međunarodnih migracija hrvatski su građani bili znatno zastupljeni, pogotovo u ondašnjoj SR Njemačkoj. *Savezna Republika Njemačka i Austrija privukle su oko pola milijuna jugoslavenskih radnika koje je slijedio nepoznat broj članova obitelji.* (Fassman et al. 1995:69) *Odlaska preko granice je bilo i prije otvaranja granice socijalističke Jugoslavije, pa je tako već 1962. godine Zakonom o amnestiji bivša Jugoslavija legalizirala poslijeratne migrante*

¹⁴ Aktivni migrant, od. engl. *active migrant*; dosl. znači "djelatan migrant". Aktivnim migrantom smatra se osoba koja sama istražuje moguća odredišta za migraciju (Heršak 1998:4).

¹⁵ Remigracija može biti svaka ponovna migracija, nakon prve u neku treću zemlju, međutim, naziv se ponekad koristi u užem smislu za povratništvo (Heršak 1998:232).

¹⁶ Vidi u: Rubić 2004.

¹⁷ Više vidi u prilogu M. Rajković i J. Jurković u ovoj monografiji.

¹⁸ *Gastarbajter*: izraz za vrstu migranata; od njem. *Gast* "gost" + *Arbeiter* "radnik", gostujući radnik (Heršak 1998:69).

izvan svojih državnih granica. Situacija s „gastarbajterima“ se mijenja nakon tzv. naftne krize 1973./74. kada se pooštavaju mogući ulasci u zapadnoevropske zemlje, što će znatno oslabiti taj put migracija u Evropi. (Babić i Mesić 2003:120) Nakon toga je nastupila reemigracija u Jugoslaviju. (Malčić prema Fassman et al., 1995:69)

Krajem šezdesetih godina 20. stoljeća za odlazak u inozemstvo trebalo je imati jamstvo da će vas tamo netko primiti, radnu dozvolu i siguran posao, objasnio je Stipe Prpić *Stipina* iz Gorice prema vlastitom iskustvu: *Ako su vam poslali garantno pismo onda ste mogli, moja sestra je bila udata u Švicarskoj onda mi je poslala garanciju za Švicarsku, to je bila sezonska viza. Onda je bilo posla u Evropi za radit, ovisi kako je ‘ko dela i ‘ko je šta zna radit. To je bia lip život, ja sam onda ima 23 godine, moga sam otić na misec. Prvo sam bia u Švicarskoj par mjeseci, radia ka konobar, onda sam otiša u Njemačku. A svašta sam radia kak se snadeš. Onda sam otiša i u Engleskoj sam bio kratko da, i u Francuskoj, svašta eto. Vraća sam se 2, 3 puta godišnje. Kad sam se vratia oženia se lipo i dica došla.* Nakon ženidbe napravio je kuću u Senju i više nije odlazio na privremene radove, kako je kroz smijeh kazao: *Ma vrug bi bia sam gore, nisam više iša, treba imat nekog kraj sebe da te grije.*

Krivopučani su pojedinačno selili u Koprivnicu, Podgorje,¹⁹ Požegu, Cabunu,²⁰ Sisak, Varaždin. Osim u zapadnu Europu, česte su privremene migracije bile na istok, ponajviše u Srbiju, Vojvodinu i Crnu Goru, odnosno sve krajeve bogate šumom jer taj su posao migranti najbolje znali raditi, budući da su to i na području Krivoga Puta najviše radili.²¹ Suprotno tome, migranti koji su odlazili u zapadnu Europu najviše su radili građevinske i ugostiteljske poslove, kao kuhari i konobari.

Načini odlaska bili su uglavnom individualni. Osim legalnih migracija, poslije Drugoga svjetskog rata bilo je i nekoliko ilegalnih. Pojedinci su „bježali“ preko granice ako nisu imali nekoga da im pošalje jamstvene dokumente.²²

Pojedine su privremene migracije postale višegodišnje. Duljina privremenih migracija ovisila je o pojedinome migrantu. Tako je primjerice, Petar Tomljanović *Šimaica* otišao živjeti u Sarajevo sa 14 godina i vratio se u Krivi Put nakon petnaest godina. Od tada stalno živi u Panjićima. Ivanka Atalić *Garina*, rođena na Alanu, sa 19 je godina otišla živjeti u Senj, nakon toga se udala i otišla s mužem u Slavoniju, gdje su živjeli četiri godine, da bi se onda preselili u Zagreb, gdje su bili pet godina. Potom su se vratili u Senj. Ovakvih priča zaista ima mnogo. Odlasci na privremene radove ni danas nisu prestali. Naime, razgovarala sam sa starijom ženom, rođenom u Panjićima, koja je radni vijek provela u Senju, a danas čuva djecu u Njemačkoj, jer, kako navodi, ne može živjeti od male mirovine. Prekinula je svoj privremeni rad i došla u Krivi Put na proslavu Majke Božje Snježne 2004. godine.

Osim navedenih migracija, na ovome je prostoru stanovništvo iz primorskih sela u proljeće selilo na veće nadmorske visine. Sela na jednakim nadmorskim visinama mogla su imati privremene i stalne stanovnike, te kombinacije istih. Osnovna škola, u koju su išla djeca iz širega područja, bila je u Vrataruši, groblje i crkva su u Krivome Putu, odnosno Podbilu. Razlozi seljenja Primoraca bili su ispaše blaga i obrađivanje zemlje; ondje bi kosili travu, sijali žitarice i sadili povrće. U jesen bi sve selili u Primorje gdje bi provodili vrijeme do proljeća.²³ Takve seobe postajale su sve rjeđe od šezdesetih godina 20. stoljeća, a prestale su nakon sedamdesetih godina.

Nakon sedamdesetih godina, dakle nakon završetka velikih migracija u Senj i okolna urbana središta (Rijeku, Crikvenicu, Novi Vinodolosi), područje Krivoga Puta postalo je gotovo prazno. Treba spomenuti da u većini zaselaka danas živi tek nekolicina stanovnika, posebice zimi. U proljeće, međutim, mnogi

¹⁹ Prpić Rudolf *Švorac*, Podbilo.

²⁰ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

²¹ Špalj Anton *Franetov*, Marija Tomljanović *Čonina*, Petar Tomljanović *Šimaica*.

²² Ivan Tomljanović *Rokin*, Vrataruša.

²³ Više o selidbama i suživotu na ljetnim stanovima vidi u M. Rajković u nastavku Monografije.

Krivopučani, posebice oni u mirovini, sele u Krivi Put gdje provode vrijeme do jeseni odnosno prvog snijega. Vikendom ih posjećuju djeca i unuci. Nerijetki napominju da posade povrće, primjerice krumpir, salatu, mrkvu, mahune jer, kako kažu, *ovdje sve uspijeva, samo treba zalijevati*. Njihovi ljetni boravci ondje ujedno su razlog što mnogi danas obnavljaju stare kuće ili grade vikendice. Miro Prpić *Ropeta* je kazao: *Dođu ljudi, vikendom, neko sadi baštu, krumpir budu tu liti, obnavljaju kuće, to drži uglavnom generacija koja sada ima 45-50 godina. Ovi koji imaju 20 njih to ne zanima. Kad budu 40 valjda će im proradit neki osjećaj. Danas žive u Senju, dolaze ovdje kako tko, uglavnom smo svi gosti. Ljudi koji su dalje odselili dolaze oni koji imaju vikendice, neki žive Senj, Crikvenica, neki imaju tu još rodbinu.*

To je područje pogodno za pčelarstvo, stoga nekolicina pčelara porijeklom iz Krivoga Puta, Crikvenice ili Senja, kao i brojnih primorskih mjesta, ljeti seli onamo. Razlog je ispaša pčela na kadulju od svibnja do rujna.²⁴

3.1. KRIVOPUČANI U SENJU

Najveći valovi iseljavanja iz Krivoga Puta bili su tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća. Navedeno potvrđuju i podaci iz literature za područja ostalih dijelova Hrvatske: *Kao točka preokreta uzima se reforma 1965. godine. Naime, u tom razdoblju "ekstenzivni" razvoj biva zamijenjen strategijom "intenzivnog" razvoja. Ekstenzivni razvoj obilježava razdoblje industrijalizacije nakon rata po sovjetskom uzoru. Osnovna značajka takvog modela se zasniva na masovnom transferu radne snage iz sela u grad, tj. iz poljoprivrede u industriju.* (Živković et al., 1995:14). Mjera gospodarske politike prema selu i poljoprivredi djelovala je destimulirajuće na razvoj poljoprivrede i ostanak na selu. Socijalna nesigurnost kao i podređen položaj seljaka, prometna izoliranost, nedostatak agrarne infrastrukture, kulturnih sadržaja, te slab razvoj društvenih djelatnosti temeljni su potisni činitelji deagrarizacije i deruralizacije.²⁵ Kazivač Ivan Tomljanović *Rokin* iz Vrataruše također smatra da su političke elite tako htjele: *Taki je bio sistem da je sve ljude trebalo selit odavle, nisu dali struju, vodu, ništa.* Pilana je zatvorena 1966. godine, struja je uvedena u Krivi Put 1969. godine, u Vratarušu tek 1982. godine, a cesta je asfaltirana 1973. godine. Primjer iz vlastita života navela je Miroslava Filipaš *Cotina*: *Dok sam ja bila curica nismo imali ništa, kad nemaš struju nemaš ništa, znaš kad smo po noći išli s onim lanternama, to je bila teška mladost, nije ko vaša danas.*

Većina je Krivopučana u navedenom razdoblju odselila u Senj, u gradsku četvrt Mundaričevac.²⁶ Razlog tome navodi Zlatko Tomljanović *Pešo*: *Pomodarstvo, jedan je napravio kuću u Senju pa drugi i treći bitno da je krenulo, jer oni nisu dobivali stanove već su gradili kuće, 80 % Krivopučana živi u Senju.* U navedenoj četvrti živi od 1962. godine bračni par Prpić, Milan i Nada *Brkac*. Razlog preseljenja iz Šušnja objasnili su: *To je po našem običaju ovca ovci leti, tako svak svome. Voliš susjeda imat svog, recimo jedino je Pepo Ličanin kod nas. I ima vamo još jedan Hercegovac, ostalo su sve Krivopučani.* Osim radnih migranata u obližnja urbana mjesta, pedesetih godina 20. stoljeća i ranije, u Senj su uglavnom selili mladi radi srednjoškolskog obrazovanja, nakon čega su ondje ostajali živjeti.

Imigranti prolaze cijeli niz procesa prilagodbe u novoj okolini. Koliko će trajati prilagodba, kakav će biti način i stupanj integriranosti u novu okolinu, ovisi o nizu faktora. Miro Prpić *Ropeta*, Josip Prpić *Paljak* i Zlatko Tomljanović *Pešo* kazali su da su nekada postojali veliki antagonizmi između Senjana i stanovnika zaleđa: *Ovo su za njih bili sve seljaci, bunjevčenje je za njih bio pojam nečeg lošeg. To je kao čovjek*

²⁴ Primjerice, Ivan Vukelić *Mikula*, Mirko Tomljanović *Sova*. Više o pčelarstvu vidi u M. Rajković u nastavku ove monografije.

²⁵ Više vidi u: Anđelko Akrap: 'Zapošljavanje u inozemstvu i pripadna depopulacija seoskih naselja', *Društvena istraživanja*, 72-73, god. 13 (2004), br. 4-5, Zagreb, 675-699; Puljiz V.: 'Ruralno –sociološka istraživanja i glavni trendovi promjena u našem selu', *Sociologija sela* br.95-97, 1987. ; Ibid.: 'Eksodus poljoprivrednika', *Biblioteka sociologija sela, IDIS*, Zagreb, 1977., 173-177.

²⁶ U senjskom kvartu Trbušnjaku žive migranti sa stolačkoga područja.

nekog drugog reda, sve dok nije počelo naseljavanje, onda se mijenjalo raspoloženje, doduše ima još toga kod nekih ali zapravo tih pravih Senjana nema, to se sve izmiješalo spuštali se Krivopučani, Stolačani, nema više ni 5% čakavštine u Senju. Stvaranjem simboličnih granica između primorskih Bunjevaca i Senjana bavila se etnologinja Nevena Škrbić Alempijević. U radu navodi kako se *pomicanje težišta između regionalnog centra i periferije dade naslutiti u kritičkom promišljanju pojmova "domicilan", "domaći" i "stranac". Sad imamo u Senju tri obitelji koje su još, kako bi vam ja reka, više kao po porijeklu domaće. U gradu nema više Senjana pravoga, to su sve Bunjevci. To su sve ljudi s Krivoga Puta i s Vratnika, Senjske Drage iz Like.* (2003:442)

Krivi Put je od Senja udaljen svega 14 kilometara, međutim, dnevne migracije nisu bile razvijene. U prvoj polovici 20. stoljeća „mljekarice“ iz Krivoga Puta, ponajviše Alana, Podbila i Primorke svaki bi dan nosile na magarcima mlijeko na prodaju u Senj.²⁷ Ostale dnevne migracije bile su individualne i neznatne, upravo zbog nepostojanja javnoga prijevoza do Senja. Nisam zabilježila podatak da je netko iz Krivoga Puta odlazio raditi svaki dan u Senj. Nakon Senja, drugo migratorno područje bila je Rijeka gdje i danas živi mnogo Krivopučana s kojima sam razgovarala.²⁸ Odabir Rijeke prvenstveno je počeo odlaskom na srednjoškolsko obrazovanje. Budući da je Rijeka veći grad od Senja, bio je puno veći izbor srednjih škola. Nakon završetka školovanja mladi su ondje ostajali živjeti. U Rijeci, kao ni u Senju, danas nema, niti je ikada bilo, zavičajnih klubova Krivopučana.

4. RAZLOG DOLASKA KRIVOPUČANA 5. KOLOVOZA 2004. GODINE U KRIVI PUT

Na terensko istraživanje došla sam dva dana prije same proslave blagdana Majke Božje Snježne, odnosno kako je Krivopučani zovu Snježna Gospa. Obišla sam većinu zaselaka u Podbilu, Krivome Putu i dio Mrzloga Dola. Zanimalo me tko je sve došao i kako teku pripreme za proslavu. Raspitivala sam se što mogu očekivati sutra, ne bih li saznala nešto iz osobnih sjećanja Krivopučana. Stanovnici koji stalno borave ovdje užurbano su uređivali domove i okoliš, pripremali hranu za sutrašnje obiteljske goste.

Ivan Tomljanović Čona o prijašnjim je proslavama blagdana kazao: *Prije su dolazili iz svakuda, najviše ovi koji su iselili odavle. Onda neko vrijeme nisu smjeli dolaziti, u razdoblju socijalističke Jugoslavije, al' s ovom novom državom (od osamostaljenja Hrvatske, op.a.) dolazili su svi. Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna također se prisjeća razdoblja kada se nije smjelo slaviti te joj je drago što sada dolazi mnogo ljudi: U naše doba se Gospa nije ni smjela slaviti, more bit je došlo desetak ljudi, ovih sad zadnjih godina je malo više. A ja znam šezdesete godine nisu smili, bila policija.*

Miroslava Filipaš Cotina rođena je u Krivome Putu i udala se u Varaždin prije 45 godina. U Senj dolazi na ljetovanje, te obvezno ode na Snježnu Gospu u Krivi Put: *To mi je najbitnije da pogledam, da se sjetim kako sam plesala kolo. Na petunu kolo plesali, kako sam pjevala. Svi smo tamo bili veseli. To nam je sve bilo u životu. Sve je bilo živo, svake nedjelje.* Također, tu priliku iskoristi za odlazak u rodno selo Šimeriče i posjet rodnoj kući u kojoj danas živi njezin brat. Kod njega se okupi šira obitelj te nakon mise peku meso na roštilju.

Mnogi stariji sugovornici, na moja pitanja o Majci Božjoj Snježnoj, isticali su baš „kolo na petunu“ kao njima najbitnije mjesto i prvu asocijaciju na proslavu. Osobno, nisam primijetila „petun“ dok nisam za njega upitala i dok mi ga nisu pokazali. Petun je betonirani dio ispred crkve Majke Božje Snježne u Podbilu. Prema Mirijam Kahn, *Oznake u okolišu i njihove fizičke oznake (...) za vrijeme svakodnevnog gledanja objekta, onima koji se nalaze izvan te zajednice nemaju smisla kao onima koji tamo žive... Postojeće veze između ljudi i njihove nedavne povijesti, između individua i grupa, izvora njihovog osobnog identiteta, oni su projekcije unutarnjeg emocionalnog krajolika. (...) oni mogu imati smisao za cijelo selo, jednu grupu ili za jednu individuu. Selo ili zajednica su ujedinjeni tim mjestima i onime što ih okružuje, s podsjetnicima koji su povezani s prošlošću i s uobičajenim vrijednostima.* (2003:194). Upravo se na tom „petunu“ igralo kolo

²⁷ Za detaljnije informacije vidi poglavlje T. Rubić o sajmovima i trgovini u nastavku ove monografije.

²⁸ Anton Špalj *Franetov*; Jure Tomljanović *Ban*; Milan Tomljanović *Ivić*, Podbilo; Vlade Filipović, Krivi Put.

prije i poslije svake mise, a sam blagdan Majke Božje Snježne bio je povod da ovdje dođe veća skupina ljudi i prilika da se mladi iz udaljenijih mjesta zagledaju i upoznaju.

Večer prije proslave u Krivome Putu bilo je mirno i tiho, tek su pojedini gosti sjedili u gostionici u centru Podbila i pričali. Vatrogasci su vodom oprali cestu, tijekom dana pošišana je trava i žbunje oko ceste, očišćeni su kontejneri za smeće. Mjesto je bilo spremno za sutrašnje posjetitelje. Proslava Majke Božje Snježne uključuje hodočašće i društveno – zabavne elemente. Prostor na kojemu se sve odvija je centar Podbila, obilježen crkvom, gostionicom (sl. 1a, b), grobljem i nogometnim igralištem. Između ovih lokacija od jutra su se smještali trgovci s tri štanda suvenira, pokretni kamioni s hranom i pićem, na dva su mjesta improvizirani stolovi na kojima se prodavala janjetina; svi su prilazi bili popunjeni osobnim automobilima te jednim autobusom koji je došao iz Senja. Dolazili su posjetitelji, hodočasnici, iseljeni Krivopučani i njihovi gosti. Prostor koji je prilikom svih mojih dotadašnjih boravaka bio pust dobio je novu sliku, veselu i dinamičnu; ljudi su se susretali s rodbinom i poznanicima (sl. 1b).

Slika 1a: Centar Podbila, pogled na poštu, društveni dom i crkvu; snimila M. Rajković 5. kolovoza 2004.

Slika 1b: Centar Podbila i gostionica "Luka" vlasnika Petra Tomljanovića Čone; snimila M. Rajković 5. kolovoza 2004.

Prilikom dolaska, gotovo su svi obišli grobove, a mnogi su dan ranije donijeli svijeće i cvijeće (sl. 2). Naime, i nakon trajnih iseljavanja mnogi se Krivopučani sahranjuju na groblju u Podbilu, posebice oni koji žive u Senju. No, ako je osoba iz Krivoga Puta odselila u Senj i ondje se sahranjuje, gotovo svi Krivopučani, bilo da žive u Senju ili Krivome Putu, nastoje doći na sahranu. Tako se primjerice zatvara trgovina u Krivome Putu jer trgovkinja ide na sahranu, neovisno o radnome vremenu. Pojedini potomci migranata iz zapadne Europe dopremaju posmrtno ostatke svojih bližnjih i po njihovim ih željama sahranjuju u Podbilu.²⁹ Međutim, kazivači ističu da je takvih slučajeva sve manje jer djeca žele da roditelji budu pokopani u mjestu gdje oni žive ne bi li im bili bliže za odlazak na grob.

Slika 2: Groblje u Podbilu; snimila M. Rajković 5. kolovoza 2004.

Jedni su odlazili na misu, drugi u gostionicu, a treći su razgledavali štandove sa suvenirima ili pričali s poznanicima. Sam događaj pratili smo kroz dvije žarišne točke, crkvu i gostionicu. M. Kulišić i I. Vuković bile su u crkvi na misi, a ja sam ispitivala kazivače u gostionici i okolnom prostoru. Za vrijeme prve mise u gostionici sjedila je uglavnom muška populacija. Anton Špalj *Franetov* iz Podbila, koji danas živi u Rijeci, svoje je prisustvo ovdje ocrtao riječima: *Nisam bio dugo na Gospi, otkada sam nastradao* (imao amputaciju potkoljenice op. a.), *sad sam došao. Imam tu i rodbine, malo sinovci, od bratića kćer, u Cupičima. Tu sam došao sa ženom, ona je u crkvi, a ja sam ovdje u kapelici kod Čone* (smijeh) (Čona je nadimak vlasnika gostionice, op. a). Svoju je ulogu u gostionici šezdesetogodišnji muškarac objasnio: *Žena je otišla u crkvu, a ja ovdje čuvam mjesto da možemo poslije jest janjetinu. Kako sam dobar muž, jelte?*

Za susjednim stolom sjedila su četiri muškarca: *Mi smo svi rodbinski vezani ovdje, ja imam punicu i zbog janjetine smo došli* (smijeh). *Jer sad se vidimo s puno ljudi koje inače ne vidimo svake godine dođem na Gospu. A s familijama smo došli, samo ženski rod je u crkvi a mi tu u našoj drugoj crkvi, drugom popu se molimo* (smijeh). Stipe Prpić *Stipina* iz Gorice s prijateljima iz Longovca stajao je preko puta crkve. Primarni razlog njihova boravka ovdje bio je da se sretnu s ljudima: *Ja se doma molim Bogu, svaku več, ne moram ići u crkvu mogu se moliti i iza kuće, ja idem Čoni. Čona ima najbolju kapelicu, pivicu i gemišt*, rekao je isti kazivač. Mnogi ljudi samo su sjedili na niskoj ogradi oko crkve ili na prostoru između crkve i gostionice (sl. 3). Promatrali su posjetitelje i razgovarali. Neki su čitav dan proveli u centru Podbila.

²⁹ Stipe Prpić *Stipina*, Petar Tomljanović *Čona*, Mara Krmpotić *Brndina*.

Slika 3: Skupina ljudi sjedi u centru Podbila; snimila Marija Kulišić 5. kolovoza 2004.

Skupinu mladih (rođeni od 1987. do 1982./83.) srela sam kako sjede postrani između crkve i gostionice. Došli su pješice iz Senja jer imaju ovdje baku i djeda, a glavni je cilj bila „roštiljada“ u Matićima. Najvažniji razlog boravka pojedinih kazivača 5. kolovoza u Krivome Putu bio je upravo nogometni turnir koji organizira NK „Bunjevac“ unazad deset godina (sl. 4).

Slika 4: Prostorije NK „Bunjevac“ i dio nogometnog igrališta; snimila M. Rajković 5. kolovoza 2004.

Na proslavi su bili i vatrogasci koji su dežurali s vodom. No, ovdje nisu bili isključivo službeno, došli su s obitelji i djecom: *I prošlih godina smo bili ovdje, ja sam došao s djecom i baba je sad u crkvi. Inače živim u Senju, a rodom sam iz Klaričevca.* Ovakvih je priča bilo mnogo. Ivan Tomljanović Čona iz Podbila smatra da ljudi ovdje dolaze na ljetovanje, na godišnji odmor, onda za *usput dođu na Snježnu Gospu i sastanu se s familijom. To je sve jedno s drugim povezano.*

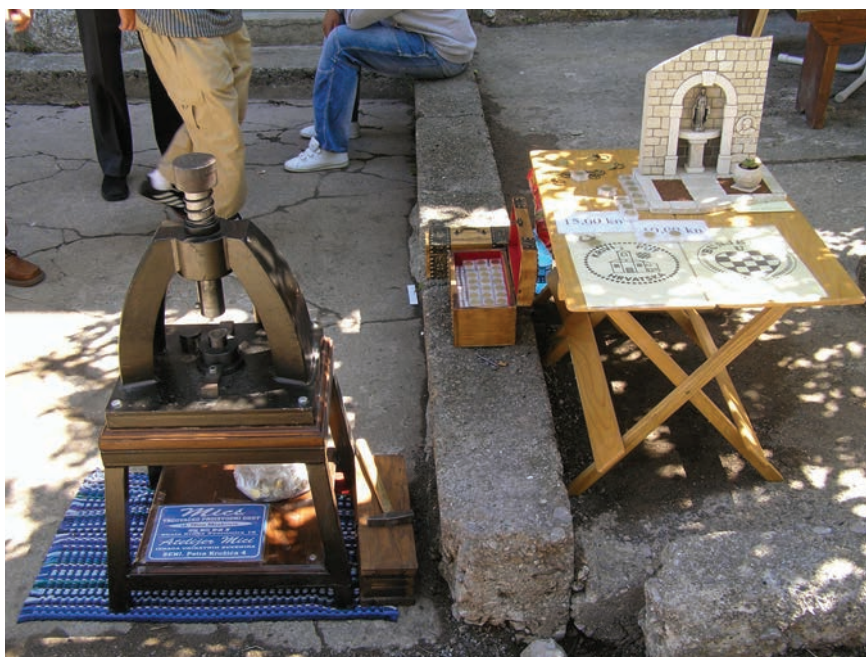
Proslavi Majke Božje Snježne nazočila sam i 2005. godine kada su na njoj prisustvovali Bunjevci iz Bačke (sl. 5). Ideja je krenula na poticaj pojedinaca, pri čemu su pomogle lokalne političke elite i svećenstvo. Naime, Hrvatska udruga kulture “Lajčo Budanović”, Mala Bosna, iz Subotice gostovala je u Senju i Krivome Putu.³⁰ Stipan Dulić, tajnik društva, rekao je o inicijativi: *Rođen sam u Maloj Bosni, 1994. kad je rat bio ... nama je ponuđena zamjena, pa sam ja zamijenio stambeni objekt u Subotici za Senj i boravim ponekad u Senju. Dogovarao sam sa svećenikom da dođemo ovdje... da se uspostavi suradnja ovih primorskih s bačkim Bunjevcima.* O važnosti gostovanja za bačke Bunjevce isti je kazivač dodao: *Put je financirala Republika Hrvatska, preko konzulata najveći dio, jače od polovine ... ja bi volio kad bi se to svake godine održavalo, a ujedno bi želio ugošćavati i ovdasnje Bunjevce, ja bi volio... da pokažemo ondašnjim Bunjevcima hrvatsku kulturu ovih Bunjevaca. A nama je značajno našoj duci pokazati Hrvatsku da bi se to održalo, onda di ćeš ih odvesti, svi žele ić na more. Vam to nije ništa al nam je, to je za njih taki doživljaj da je to neopisivo, evo loše je vrime al to nije važno, oni su se kupali. Većina od njih je prvi put u Hrvatskoj.*

Slika 5: Nastup članova HUK u Podbilu “na petunu”; snimila M. Rajković. 5. kolovoza 2005.

Godine 2005. novitet je bila prodaja i prezentacija izrade dva oblika novčića s motivom crkve Majke Božje Snježne i Krivoga Puta, te šahovnice i natpisa „Bunjevac u srcu“ (sl. 6).

³⁰ Doputovali su u petak 4. kolovoza i otputovali 8. kolovoza. Bili su smješteni kod ljudi u Senju i kod svećenika Mile Čančara. Folklorna sekcija nastupila je u Krivome Putu i Senju, prisustvovali su svetoj misi u Senju, obišli Gradski muzej i tvrđavu Nehaj.

Slika 6: Stand za izradu i prodaju novčića s motivom crkve Majke božje Snježne i Krivoga Puta, te šabovnice i natpisa „Bunjevac u srcu“; snimila M. Rajković 5. kolovoza 2005.

4.1. POVRATAK U LOKALNU ZAJEDNICU

Mnoge su se privremene transkontinentalne migracije pretvorile u trajne. Potomci tih migranata i danas posjećuju Krivi Put, posebice na proslavu Majke Božje Snježne, što se vidi u kazivanju Miroslave Filipaš Cotine: *Na Gospu i iz Australije znaju doć. Čita svećenik na misi 'ko je sve došo, 'ko je dao novac (smijeh). Prije dvi godine sam vidla školskog kolegu. Bilo mi je strašno drago, godine su to, i on se opet vratio natrag u Australiju. Došo je majku pogledat bila je na umoru i na Gospu, i opet se vratio jer tamo su mu sva braća u Australiji. Išo je najstariji pa je povukao ova dva, to su ovi Markišini, jedan brat im je u Zagrebu.* Navedeni je primjer ujedno potvrda lančane migracije.

Dolasci iseljenih Krivopučana, kao i njihovih potomaka, ostaju zabilježeni u sjećanju zajednice. Primjer za to je nedavni posjet potomaka obitelji Prpić iz Amerike: *Sad je baš nedavno bilo dva puta sastala se čitava familija iz Amerike, Prpići neki. Kažu da danas imaju dvjesto pedeset potomaka, a ovdje ih je došlo pedeset.*³¹ Stalni stanovnik iz Podbila Ivan Tomljanović Čona kazao je: *A ima ih dosta koji dolaze izvana, neki su došli danas, jedan gospodin koji živi u Americi, ima brata koji živi u Novom Vinodolskom, i baš su danas bili tu. On dolazi skoro svake godine, za sad dok je za ove nove države, prije se nije smilo.* Budući da u ovom kraju svi imaju nadimke, iseljenici ih katkada dobivaju prema mjestu iseljenja, primjerice *Ontario, Kanada.*

Ranije je spomenuto da mnogi iseljeni Krivopučani provode ljeta u Krivome Putu. Ivan Tomljanović Čona rekao je da se ljudi vraćaju u zadnje vrijeme: *Ali slabo, to se već izrodilo, to ni ne zna više hrvatski jezik. Najviše Australija, Kanada. Jedan se vratio sam, žena još radi, djeca su već Kanadani i to je to. A neki su obnovili tu kuće.* Jedan od povratnika s kojim sam razgovarala bio je Ivan Tomljanović Rokin. On se vratio živjeti u Vratarušu prije sedam godina gdje danas živi sam. Svoj današnji život ocrtao je riječima: *Sam sam, imo sam koze, pa sam proda, pa svinje. Onda sam sadio mrkvu pa ju pojede medvid, jelen raskopa krumpir a srna cikle, nema tu to je sve politički nastrojeno (smijeh), a kiše nema za ništa, odma te uništi. A*

³¹ Josip Prpić Paljak; Zlatko Tomljanović Pešo.

imam kuću veliku u Gorskom kotaru 460 kvadrata, tamo mi je sin i nevista i dvoje djece, a najljepše ovdje sam, de sam se rodio.

Poneki s kojima sam razgovarala planiraju se vratiti. Primjer za to je kazivanje pedesetogodišnje žene na privremenom radu u Njemačkoj: *Moj stariji brat iz Njemačke se planira vratit, tu je napravio kuću. A ovaj iz Kanade isto kaže da će se vratit, dolazi unazad pet godina s obitelji, isto je napravio kuću ovdje. Mi smo isto napravili kuću. Moj muž još nije u pravoj penziji, ali kad bude možda ćemo se vratiti. A čujte ovdje nije loše ljeti, po danu možete ići na more na kupanje, a ovdje gore se fino spava. Dok tek pojedinci imaju takve planove, obnavljaju ili grade nove kuće u Krivome Putu, većina ih kupuje nekretnine na atraktivnijim lokacijama uz obalu. Petar Tomljanović Čona kazao je: Došo je jedan Amerikanac, iz Njemačke puno, svake godine, neki imaju kuće u Senju ili po obali. Jedan je došao prije dva mjeseca kupio je stan u Novom Vinodolskom i tu će ostati živjeti. Miro Prpić Ropeta dodao je: Malo tko se vraća živjeti ovdje, uglavnom naprave kuće u Senju ovdje je starina, malo tko.*

Tijekom razgovora mnogi su migranti isticali "velike" kuće, školovanje djece, društveni i imovinski uspjeh, kako njih samih, tako i bliže obitelji. Jedan od brojnih primjera naveo je Ivan Tomljanović *Rokin: Brat je u mirovini, ali živi u Francuskoj. Također je napravio veliku kuću u Senju, dođu nekad za godišnji, a imaju isto veliku kuću u Francuskoj. Sinovi su na velikom položaju, jedan je direktor tvornice a drugi aerodroma. Naime, kada migrant promjeni svoju kulturnu sredinu, on često mijenja i svoj socijalni položaj. Svaki socijalni položaj ima dvije dimenzije. Jedna je statusna, naime znamo da imigranti općenito imaju niži socijalni status u zemlji imigracije koji onda pokušavaju kompenzirati "višim" statusom u svojoj socijalnoj okolini iz koje su emigrirali. (Živković et al., 1995:12). Gotovo svi s kojima sam razgovarala imaju nekretnine na obali u kojima borave tijekom godišnjih odmora ili tek nekoliko dana godišnje.*

Osim stalnih i povremenih boravaka u Krivome Putu, vrlo su česti i dnevni boravci. Naime, dolazeći u Krivi Put često sam susretala iseljene Krivopučane kako roditeljima cijepaju drva, pomažu prilikom obavljanja kućanskih poslova ili pak u svojim vrtovima sade povrće, obrezuju voćke, odmaraju. Ti boravci ovise o slobodnom vremenu pojedinca, bilo radnim danom ili vikendom.

5. ZAKLJUČAK

Ovaj je rad imao dva cilja. Prvi je prikazati migracije Krivopučana tijekom 20. stoljeća, a drugi saznati njihovu današnju povezanost s lokalnom zajednicom. Kazivanja o migracijama stanovništva odnosila su se na 20. stoljeće, za razliku od onih koja su se odnosila na dolazak iseljenih Krivopučana na proslavu Majke Božje Snježne gdje je naglasak stavljen na 2004. godinu.

Migracije Krivopučana bile su vanjske i unutarnje. *Vanjske su migracije one pri kojima pojedinci i skupine odlaze u neki drugi, bitno različiti kulturno-politički prostor. (Ibid. 10) Vanjske migracije Krivopučana bile su transkontinentalne migracije u Ameriku, Australiju i Kanadu, migracije u zapadnu Europu (ponajviše Njemačku, Francusku, Švicarsku) te migracije u susjedne zemlje (države bivše Jugoslavije, primjerice Srbiju, Crnu Goru, Sloveniju, Bosnu). Unutarnje migracije su one pri kojima pojedinci ostaju u sklopu istog socio-kulturnog-političkog prostora, ali se geografski kreću. (Ibid.) Unutarnje migracije bile su masovnije u Slavoniju, pojedinačne u druge dijelove Hrvatske te migracije u bliža urbana središta, Senj i Rijeku. No, podjelu na vanjske i unutarnje migracije treba razmotriti iz perspektive tadašnjih migranata. Današnje "vanjske" migracije, termin teoretičara migracija, ne odgovara svijesti tadašnjih migranata. Naime, prema njihovim tumačenjima, njima je bilo svedjedno hoće li otići u Slavoniju, Vojvodinu, Srbiju ili Rumunjsku, bilo je bitno da ima šuma. Osim toga, za ta im područja nisu trebali jamstveni dokumenti kao za zapadnu Europu. U najvećem broju slučajeva, prilikom odlaska, nisu imali točno odredište kamo idu, već su migracije bile lutajuće.*

Migracije Krivopučana mogu se podijeliti u nekoliko faza prema zemljopisnoj udaljenosti odlazaka. Faze uglavnom postoje i paralelno, nisu ni isključive ni kronološke, premda se opažaju promjene u tendencijama. Te faze ujedno odgovaraju migracijskim trendovima s područja cijele Hrvatske. Stoga sam

migracije Krivopučana nastojala ocrtati u kontekstu migracija cjelokupnoga hrvatskog stanovništva, tamo gdje je to bilo moguće.

Migracije su prema duljini trajanja bile trajne, privremene i sezonske. Također su bile individualne, lančane i lutajuće. Pojedine privremene migracije, koje su najčešće bile lutajuće, pretvorile su se u višegodišnje kroz čitavi radni vijek, ali i postajale trajnima, posebice ako su bile lančane. Odvijale su se u mirnodopskim uvjetima i bile su dobrovoljne. Geografska udaljenost odlaska od domicilnog prostora određivala je kontinuitet i intenzitet veza sa srođnicima, prijateljima i cijelim socijalnim i kulturnim sustavom iz kojega su migranti došli. Nastojala sam saznati čimbenike potiskivanja i privlačenja ("push" i "pull" faktore). Najveći potisni čimbenici ujedno su i bili i najveći privlačni: bolje ekonomske mogućnosti u drugoj sredini, stjecanje bolje naobrazbe i bolji uvjeti rada, bolji životni uvjeti, odlazak za nekim tko na bilo koji način privlači aktera migracija, što dovodi do stvaranja mreža i migracijskih valova. Zabilježila sam nekoliko političkih razloga migriranja, no nisam uspjela razgovarati ni s jednim političkim migrantom. Glavni razlog raseljavanja Krivopučana bila je ekonomska stagnacija poljoprivrede, urbanizacija, nepostojanje infrastrukture i komunikacije s bližim urbanim centrima.

U radu sam nastojala prikazati privremena vraćanja u lokalnu zajednicu ili stalne povratke, odnosno današnji odnos migranata i njihovih potomaka prema Krivome Putu. Iseljeni se Krivopučani tek u neznatnom broju vraćaju živjeti u Krivi Put, odnosno najviše ondje borave ljeti. Ove bismo ljetne boravke mogli shvatiti kao specifične migracije čiji se broj povećava unazad desetak godina. Do sedamdesetih godina 20. stoljeća na tim se područjima odvijalo etapno seljenje zbog ispaše stoke. Od sedamdesetih godina sele pojedinačno umirovljenici i borave na Krivome Putu od svibnja do listopada, odnosno do prvog snijega. Posjećuju ih djeca i unuci vikendima i tijekom godišnjih odmora.

Veliki dio Krivopučana koji danas ne živi u Hrvatskoj gradi kuće na obalama većih urbano-turističkih centara poput Senja, Crikvenice ili Novog Vinodolskog. No, na proslavi krivoputskoga blagdana Majke Božje Snježne, svi nastoje biti tamo. Smatram da je dosta ljudi 5. kolovoza 2004. godine boravilo u Krivome Putu zbog vjere ili barem zbog Majke Božje Snježne. Iskazi o Majci Božjoj Snježnoj u Krivome Putu veoma su važni stoga što ukazuju kako je Majka Božja Snježna pojavom i značenjem integrirana u lokalnu zajednicu. Vjerovanje u Majku Božju Snježnu može se shvatiti kao dio identiteta zajednice. *O važnosti Majke Božje Snježne u oblikovanju identiteta zajednice najbolje svjedoče kazivanja u kojima se ona spominje u inačicama poput: „zaštitnica našeg mjesta“³², „naša svetica“³³, „naša zaštitnica“³⁴ ili pak kao „lokalna zaštitnica“.*³⁵ (Kulišić i Vuković 2004:244) Naime, Majka Božja Snježna pojavom je i značenjem integrirana u lokalnu zajednicu i stoga se vjerovanje u nju može shvatiti ne samo kao dio osobnoga identiteta, nego kao i jedan od glavnih markera u očuvanju identiteta ove raseljene zajednice. Prema jednom kazivaču, *Majka Božja Snježna ima važnu ulogu i u povijesti zajednice krivoputskih Bunjevaca jer, kako je naveo, lik Majke Božje Snježne su Bunjevci kao svoju zaštitnicu nosili u seobi sa sobom i donijeli je u Krivi Put.* (Ibid.) *Identitet je, kao posljedica čina poistovjećivanja, skup odlika (ili čak temeljna crta) koje određuju subjektivnu pripadnost skupu uvjerenja, činjenja (ili ljudi) kojima (i kojima se) pojedinca povezuje s određenom sredinom, ljudima, stvarima i događajima i na taj način ga obilježuju. Osobnost i pripadnost temeljne su odrednice identiteta a obje su proizvod procesa poistovjećivanja.* (Zorić prema Grbić 1994:23) *Za koncept identiteta bitna je pretpostavljena svijest o poistovjećivanju s kolektivitetom (identifikaciji), čime se težište postavlja na subjektivne aspekte društvenog odnosa.* (Banovac 1998:17) *Iako je mjesto u prošlosti u antropološkoj literaturi dugo bilo potisnuto, nedavno su na njega više obratili pažnju.* (Kahn 2003:193) Pitanje prostorne identifikacije treba se razmotriti u kontekstu širih društvenih procesa. Ako se prisjetimo kazivanja da se do devedesetih godina 20. stoljeća blagdan Majke Božje Snježne obilježavao jako slabo i da je dolazila tek nekolicina ljudi, moramo ovu proslavu, kao i identitet raseljene zajednice, promatrati u društveno-političkom kontekstu.

³² Marija Tomljanović, Krivi Put.

³³ Ana Šojat i Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

³⁴ Jure Tomljanović, Podbilo.

³⁵ Milan Prpić i Milka Prpić, Veljun.

Naime, nakon 1995. godine, 5. kolovoza je državni praznik obilježavanja vojne akcije *Oluja*, nakon čega su se u Krivom Putu počeli održavati i nogometni turniri. Značaj lokalnoga identiteta potaknuo je religijski osjećaj, slobodan dan zbog političkog blagdana, vjerski i športski događaj unazad desetak godina.

LITERATURA

- BABIĆ, Dragutin, MESIĆ, Milan (2003): Međunarodne migracije; tokovi i teorije. Prikazi i recenzije. *Migracijske i etničke teme*, god. 19, br. 1:119-122.
- BANOVAC, Boris (1998): *Društvena pripadnost, identitet, teritorij*. Rijeka.
- BANOVAC, Boris (2004): (Re)konstrukcija socijalnog prostora periferije, prilog istraživanju kolektivnih identiteta u hrvatskoj periferiji. *Revija za sociologiju 3-4*: 95-112, Zagreb.
- BANOVAC, Boris; BLAŽEVIĆ, Robert; BONETA, Željko (2004): Modernizacija (i/ili europeizacija) hrvatske periferije-primjeri Istre, Like i Gorskog Kotara. *Revija za sociologiju 3-4*:112- 141, Zagreb.
- CONNERTON, Paul (2004): *Kako se društva sjećaju*. Antibarbarus, Zagreb.
- ČERNELIĆ, Milana (2000): Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta. *Senjski zbornik 27*:199-216, Senj.
- FRIGANOVIĆ, Mladen (1975): Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj. *Revija za sociologiju, 1-2*:32- 50, Zagreb.
- GRBIĆ, Jadranka (1994): *Identitet, jezik i razvoj*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 20-47.
- FASSMANN, Heinz; MÜNZ, Rainer (1995): Migracije istok-zapad u Europi od 1918. - 1992. *Migracijske teme* vol.11., br.1:53-87.
- HERŠAK, Emil (ur.) (1998): *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*. Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, Zagreb.
- HOLJEVAC, Većeslav (1967): *Hrvati izvan domovine*. Matica Hrvatska, Zagreb.
- KAHN, Miriam (2003): Your Place and Mine: Sharing Emotional Landscapes in Wamira, Papua New Guinea. U (ur. Steven Feld & Keith H. Basso): *Senses of Place*, School of American Research Advanced Seminar Series, 167-196.
- KULIŠIĆ, Marija; VUKOVIĆ, Ivana (2004): Majka Božja Snježna u pučkoj pobožnosti na području Krivoga Puta. *Senjski zbornik 31*: 239-260, Senj.
- KORENČIĆ, Mirko (1979): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. Zagreb, 603-607.
- MESIĆ, Milan (2002): *Međunarodne migracije tokovi i teorije*. Societas, Zavod za sociologiju, Zagreb.
- MIKAČIĆ, Vesna (1990): Vanjska migracija. U: *Demografski faktori razvoja Hrvatske*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 119-141.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1989): *Bibliografija radova o unutrašnjoj migraciji stanovništva Jugoslavije u poslijeratnom razdoblju (1945-1986)*. Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- PAVELIĆ, Milan (1979): Partizanski odred Alan. *Senjski zbornik 7*:211-220, Senj.
- RUBIĆ, Tihana (2004): Sajmovi i trgovina, rezultati istraživanja na području općine Krivi Put. *Senjski zbornik 31*:287-324, Senj
- SABLJAK, Tomislav (2001): *Rječnik hrvatskog žargona*. Biblioteka Lexica, Zagreb.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta. *Senjski zbornik 30*:425-444. Senj.
- ŠTAMBUK, Maja (1981): O pokretljivosti seoskog stanovništva. *Revija za sociologiju, vol, XI* (1981), No. 3-4:125-130.
- TARI, Dragutin (1986): Prilozi za poznavanje razvoja drvne industrije u Virovitici. *Virovitički zbornik 1234-1984.*, Virovitica, 581-590.
- UROIĆ, Marija; HURM, Antun (1994): Njemačko-hrvatski rječnik s gramatičkim podacima i frazeologijom, 2. izdanje. Školska knjiga, Zagreb.
- ŽIVKOVIĆ, Ilija; ŠPORER, Željka; SEKULIĆ, Duško (1995): *Asimilacija i identitet*. Školska knjiga, Zagreb.

PRIMORSKI BUNJEVCI KRIVOPUĆANI NA PODRUČJU VIROVITICE

Marijeta RAJKOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Jasmina JURKOVIĆ
Gradski muzej Virovitica
Dvorac Pejačević
33000 Virovitica

1. UVOD¹

Migracije se kao predmet istraživanja počinju javljati u *spisima ranih teoretičara stanovništva u 19. stoljeću* (Mesić 2002: 271). No, (socio)kulturalna antropologija je kao znanost relativno kasno počela proučavati migracije. Etnolozi i/ili sociokulturni antropolozi nisu pisali o migracijskim mobilnostima jer se nisu uklapale u bezvremensku ideju kulture. Međutim, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća teme iz migracija stanovništva počinju se sistematičnije proučavati. Zanimanje za migrante i migracije raslo je usporedno s povećanjem studija o ruralnoj i urbanoj antropologiji, stoga su se u ovom razdoblju istraživale ponajviše ruralno-urbane migracije, točnije proučavanje “seljaka” i “domorodaca” u gradovima. Zanimanje za ovu temu raslo je osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća, kada migracije postaju nezaobilazna tema sociokulturnih antropologa, odnosno etnologa (usp. Brettell 2003:1-2).

Kako saznajemo na internetskim stranicama Instituta za migracije i narodnosti u istraživanjima suvremenih unutarnjih migracija u Hrvatskoj razlikujemo dva tipa. Jedan tip predstavlja nastavak *tradicionalnih migracijskih tokova unutar Hrvatske između njenih emigracijskih, prvenstveno brdsko-planinskih, otočnih i ruralnih prostora prema glavnim središtima makroregija i djelomice općinskim centrima*, dok je drugi tip posljedica ratne agresije na Hrvatsku. U prvom se slučaju govori o migracijama kao *procesu unutar regularnog demografskog razvitka*, dok su druge ratne tj. prisilne migracije (usp. <http://www.imin.hr/page/index.aspx?r=2&r1=11>).

* * *

Unutarnjim migracijama na području Hrvatske pisali su ponajviše sociolozi, demografi te pojedini hrvatski etnolozi. Fokus njihovih radova na teme migracijskih mobilnosti bio je usmjeren ponajviše na migracije otoci - kopno, zatim ruralno - urbane (selo - grad), te prisilne migracije. U ovom radu prikazuje se studija slučaja dobrovoljnih, homogenih migracija zbog ekonomskih razloga iz jedne u drugu regiju na prostoru Republike Hrvatske.

Višekratna istraživanja (2002.-2006.) na području Senjskoga bila, Krivoga Puta, Krasna i dijelu Podgorja (Gornja Klada i Babrovača) rezultirala su obradom tema iz materijalne, duhovne i društvene kulture. Tako su istraživane i migracije stanovništva u vremenskom periodu od kraja 19. stoljeća i tijekom 20. stoljeća². Zapaženo je kako je velik dio stanovništva s primorske strane podno Velike Kapele te sjevernoga

¹ Rad je u neznatno izmijenjenoj varijanti objavljen u *Studia ethnologica Croatica*, vol. 18, 2006. godine.

² Vidi radove M. Rajković: Prilozi poznavanju migracija Krivopućana, *Senjski zbornik*, 31, Senj, 2004., 261-286.; Sezonske migracije na području Krivoga Puta: tradicija u recentnoj povijesnoj perspektivi, *Senjski zbornik*, 32, 2005., str. 273-316; Istraživanje migracija primorskih Bunjevaca na virovitičko područje, *Baština*, 2., Virovitica (u tisku).

Velebita odlazio na privremene, odnosno sezonske radove na razna područja Slavonije. Značajan dio njih ostajao je ondje živjeti. Ovaj rad usmjeren je samo na primjer migracija s područja Krivoga Puta, s naglaskom na razdoblje dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća kada su migracije bile najmasovnije³. Nakon privremenih višegodišnjih odlazaka na područja Virovitice Krivopučani su ondje postupno ostajali živjeti, točnije formirali su naselje Rezovačke Krčevine, te kupovali zemljišta u naselju Podgorje.

Istraživanje migracija Krivopučana u virovitičku okolicu provedeno je kroz više navrata i s nekoliko aspekata. Višekratnim boravkom u Krivome Putu (2003.-2006.) istraživalo se o odlascima Krivopučana na privremene radove na područje Virovitice, zatim o komunikaciji kako sa samim migrantima tako i njihovim potomcima, o posjetima istih, obnavljanju obiteljskih kuća, te gradnji kuća za odmor kako na području Krivoga Puta, tako i bližim turističkim atraktivnijim mjestima⁴. Druga faza provedena je na području Virovitice kroz razgovore s potomcima doseljenih Krivopučana u srpnju 2005. godine prilikom gostovanja članova Nogometnog kluba "Bunjevac" iz Krivoga Puta kod domaćina Nogometnog kluba "Podgorje" iz Podgorja, te u nekoliko navrata tijekom 2005. i 2006. godine⁵. Treća faza zajedničko je istraživanje autorica na području Rezovačkih Krčevina, Podgorja i grada Virovitice⁶. Tom prigodom razgovaralo se s migratima i njihovim potomcima, a primarni je cilj bio saznati o procesima njihova uklapanja u novu sredinu te povezanosti s Krivim Putem.

Migracije su multidisciplinarno područje istraživanja⁷. Mnoge struke žele odgovoriti na *ključna pitanja: zašto se ljudi sele, tko se seli i što se događa nakon što se presele?* (usp. Brettell 2003:1-7). Na ta pitanja daju se odgovori i u ovom radu. Istražujući migracijske procese iz Krivoga Puta na područje Virovitice, zabilježilo se sjećanje na prve godine života u novom prostoru, te odnose između migratornog i domicilnog stanovništva. Stoga se dio rada odnosi na kulturne procese i translokalizme, točnije povezanost migranata i njihovih potomaka s mjestom porijekla. Prilikom razgovora napravljena je i fotodokumentacija stanja na terenu te su pregledani obiteljski albumi kazivača.

Podaci o migracijama s kraja 19. i početka 20. stoljeća dobiveni su tehnikama intervjua odnosno kroz životne priče (*life stories*) u lokalnim zajednicama. Dio istraživanja proveden je u Matičnom uredu u Virovitici gdje smo pregledale nekoliko knjiga rođenih i krštenih, te u Mjesnom uredu Suhopolje gdje smo pregledavale Indekse rođenih, knjigu vjenčanih parova - *Vjenčanike*, te *Zavičajnik mjesta Rezovac*. Također, koristile smo i internetske baze podataka, što je navedeno u popisu izvora.

2. ODLAZAK ZBOG POSLA ILI TRBUVOM ZA KRUVOM

Jednu od mnogih jedinstvenih migrantskih priča pronašle smo u kazivanju Vladimira Prpića (Podgorje), pripadnika druge generacije migranta⁸: *U Krivom Putu je bilo teško. Škrta zemlja a puno duša ... kod mog oca u Matičima bilo ih je 24 u kući, to je bila zadruga ... pazite, did Jura, od oca tata, pa did Marka, brat od dida Jure, i njihova dica, i opet njihova djeca (...) al oni su odma odlazli za poslom po vani kad su stasali za posao. I tu je bio kovač, i jedan kolar. I oni su se razišli 'r'uvom za kruvom. Onda je ostala kuća stara (...) sad je to ničije, ima tamo oko devet jutara zemlje, to su tamo dulibe i šume.* Primarne gospodarske grane područja Krivoga Puta nisu bile dostatne za život, te su muškarci nalazili dodatne izvore prihoda.⁹

³ Šira geografska i kronološka analiza uvelike bi premašila opseg jednog članka.

⁴ Istraživanja je provela M. Rajković

⁵ Istraživanja je provela J. Jurković, dugogodišnja suradnica na navedenom projektu, vidi rad: Tradicijska prehrana kao prilog poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta. *Senjski zbornik*, (2004) 31:189-212.

⁶ Rezovačke Krčevine udaljene su 10 kilometara, a Podgorje 6 kilometara od Virovitice.

⁷ Pri tome su neke discipline neposredno zainteresirane za studij migracija, a druge tek posredno i djelomično. Među prvima su: geografija, demografija, antropologija, ekonomija, urbano i ruralno planiranje, te sociologija. U druge spadaju: povijest, politička i medicinska znanost (Mesić 2002:239). Autor ne navodi etnologiju.

⁸ Druga generacija migranata: izraz koji se odnosi na djecu migranata, u pravilu rođenu u mjestu doseljenja (usp. Heršak 1998:43).

⁹ Više o tradicijskom gospodarstvu vidi u prilogu M. Rajković, u nastavku ove monografije.

Hrvatska je tradicionalno migracijska i iseljenička zemlja s povijesno promjenjivim modalitetima migracija, koji su bili prvenstveno pod utjecajem razlika između dosegnute razine društveno-gospodarskog razvitka naše zemlje i zemalja imigracije ili emigriranja stanovnika Hrvatske. Stoga je Hrvatska sa zemljama zapadne Europe i zemljama prekomorske imigracije imala jedan migracijski smjer - hrvatsko emigriranje (usp. Lajić 1998:7). Migracije s područja Krivoga Puta prate trendove migracija s područja ovih prostora (Dalmacije, središnje Hrvatske) (usp. Jonjić 1998: 5-9). Dakle, krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća najbrojnije migracije bile su u prekomorske zemlje (ponajviše u SAD i Kanadu). Drugi pravac, kojim se kretao manji broj migranata, činio je zemlje zapadne Europe (ponajviše Francusku, Belgiju, Švicarsku). Brojne migracije odvijale su se prema sjeveroistoku, u ostale dijelove Hrvatske, najčešće Slavoniju¹⁰, a zatim i dalje prema istoku, primjerice u Srbiju, Crnu Goru i Rumunjsku¹¹.

Privlačni faktori za odlazak na sjeveroistočna područja, odnosno unutrašnjost matične zemlje, bila su područja bogata šumom, budući da su se i na području Krivoga Puta najviše bavili šumarstvom. Kroz kazivanja doznale smo da u najvećem broju slučajeva prilikom odlaska migranti nisu imali točno odredište; naime bilo je svejedno hoće li otići u Slavoniju, Vojvodinu, Srbiju ili Rumunjsku. *Oni su išli za šumom, gdje se šuma ruši. Recimo moj otac i njegovi. Stric Stipa je išo i u Karlovac, on je imo četiri para konja pa je kirijo, to izvažao. On je bio najstariji, imao je i kapitala više, pa je svoju braću suzdržava*¹². Unatoč dislociranosti obitelji, kazivači su isticali da su se međusobno pomagali¹³.

Drvosječe, odnosno šumski radnici, tražili su privremeni posao i zadržali se ondje dok je trajala radna sezona. Prema kazivanjima odlasci na područja Virovitice sežu s kraja 19. stoljeća, a odlazak se prenosio s generacije na generaciju. Tako je bilo slučajeva kada su i dječaci bili uključivani: *Moj otac je sa svojom starijom braćom dolazio tu u kasnu jesen, mogli su rušiti tek kad se smrzlo, jer tu su bile baruštine, močvarno, jeli nije bilo meliorizirano. Bilo je hladno, a čujte nisu pitali, napravili su si baraku u šumi, ne samo oni i drugi ljudi ... otac koji bi sad imao 105 godina, on je tu već s 9 godina dolazio, on im je kuva i pomaga nosit hranu. I njihov tata je tu prije dolazio radit*¹⁴. Nakon što je kroz jesen i prvi dio zime sezona prošla, zaradilo se nešto novaca i vraćalo kući.

Prema kazivanjima svih kazivača ekonomski faktori bili su najveći uzroci odlaska na privremene radove. Krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća migranti su bili pretežito mladi muškarci, što je vidljivo i iz arhivskih podataka (vidi tablice 1 i 2). U ovom razdoblju, prevladavali su *aktivni migranti*¹⁵, dakle osobe koje su same istraživale moguća odredišta za odlazak na rad.

Privremene migracije ponavljale su se tijekom više godina. Vremenski period njihova ponavljanja ovisio je od osobe do osobe. Stoga su odlasci na područje okolice Virovitice rezultirali da se početkom 20. stoljeća Krivopučani ondje počnu trajno naseljavati: *Jedni su dolazili i odlazili, a puno ih je tu došlo na kratko i nisu se više ni vraćali*¹⁶. U početku su se pojedini mladići priženili djevojkama iz virovitičke okolice. S vremenom su umjesto novčane naknade šumski radnici mogli dobiti iskrčeno zemljište, što su pojedinci rado prihvaćali i time se velik dio privremenih migracija pretvarao u trajne migracije. Tijekom privremenih migracija migranti su imali na području Krivoga Puta djevojke ili supruge te je ovo dobivanje zemljišta rezultiralo i njihovim postupnim dolaskom. Dakle, uslijedile su bračne i lančane migracije, te su osim članova bliže ili daljnje obitelji dolazili i prijatelji te susjedi. *Oni su jedan drugog upućivali, tu ćeš se moć zaposlit ... tu su bile dvije pilane ... prije je bila jedna velika pilana*¹⁷. Sličan je primjer zabilježen i u

¹⁰ Pojam Slavonija ne poklapa se s današnjim ustrojem RH i regijom Slavonijom. Kazivači su pod Slavonijom smatrali cijelo područje središnje i istočne Hrvatske, od Karlovca pa do istočnih granica.

¹¹ Više o migracijskim mobilnostima Krivopučana vidi u radu M. Rajković, u ovoj monografiji.

¹² Vladimir Prpić *Matić, Jukin*, Podgorje, Virovitica.

¹³ Detaljnije u ovom prilogu u odlomku o komunikacijama i vezama s Krivim Putem.

¹⁴ Vladimir Prpić *Matić, Jukini*, Podgorje, Virovitica

¹⁵ Aktivni migrant, od. egl. *active migrant*; dosl. znači "djelatan migrant" (Heršak 1998:4).

¹⁶ Vladimir Prpić *Matić, Jukini*, Podgorje, Virovitica

¹⁷ Ibid.

obitelji Filipović: *Tata je htio isto u Ameriku, al je stric već tu radio kao željezničar, kao skretničar i onda on ajde u Slavoniju, u Slavoniji ima zemlje*¹⁸.

Osim ostanaka šumskih radnika često su preseljenja u Viroviticu bila planirana preseljenja kojima je prethodila najčešće privremena transkontinentalna migracija radi stjecanja početnog kapitala. *Baka je bila 1873. godište ... did je u Ameriku išo prije Prvog svjetskog rata, i bio je tamo 12 godina, još je bio kad se kanal Paname završavao, i pričao je kako je i tamo bilo teško živjet. A neki su se ljudi snašli. Tamo je radio u rudniku (...), a više ih je odlazilo, jedan drugog su povezivali, bio je i u Kanadi i u Ameriki i u Južnoj Ameriki. Djed i baka su tu došli 1924., a tata je bio rođen 1912*¹⁹.

Najveći val migracija završen je tridesetih godina 20. stoljeća, a tek pojedinačni primjeri zabilježeni su i kasnije. Na migracije poslije Drugoga svjetskog rata osim gospodarskih faktora utjecali su politički razlozi, kao što je vidljivo u idućoj naraciji: *Djed je bio kovač u Krivom Putu. Moj otac je iz Katića a mater mi je iz Lukići... otac je tu došo 1950. On se od 1945. sakrivo zato što je pobjego iz kolone. Moj djed je bio ubijen, spaljen u Drugom svjetskom ratu (...) oca je baka šest mjeseci skrivala u sjenu, nije poslije znao ni hodat, imao je 24 godine. Onda su još živjeli u zadrugi i novac je zajedno bio i moro je uvijek tražit novac, i za cigarete. Ja sam već bio na putu. Ništa nije sam mogao i već mu je dosta bilo svega, i to je bio teško. A i bio je zapisan da je bio u neprijateljskoj vojsci, to je i mene pratilo. I meni je pisalo u vojnoj knjižici sin ustaše i cjelo vrijeme sam moro bit na terenu. I tak je moj stari uzeo onu žagu (pilu/op.a.), drveni kofer, ženu za ruku, moju mater ja sam već bio u trbuhu i došo u Podgorje odnosno tada Kozju Glavu*²⁰.

2.1. SJEĆANJA NA SELIDBE

Migracija nije samo čin preseljenja čovjeka iz jednog u drugo prebivalište. *To je proces u kojem je čin preseljenja samo završni rezultat. Migrativni proces nastaje onoga trenutka kad čovjek (potencijalni migrant), nezadovoljan postojećim, počne razmišljati o odlasku iz postojbine. No migracije kao proces mogu se konceptualizirati i u smislu serije faza ponašanja* (usp. Mesić, 2002:249). Standing razlikuje sedam (analitičkih) dinstinktivnih trenutaka u kojima se može naći svaki pojedinac: 1. bez pomisli na migraciju; 2. pomisao na migraciju, ali odbačena; 3. planirana migracija, ali vrijeme i/ili odredište nesigurno; 4. migracija u tijeku; 5. migracija završena; 6. migracija provedena i ponovljena; 7. migracija provedena, povratak u područje porijekla ili mjesto prethodnog prebivanja (usp. Ibid. prema Stading 1984:57) čija će se zastupljenost nastojati prikazati kroz rad. Osoba najčešće intuitivno, stavlja na vagu dobre (faktori ostanka) i loše (selidbeni motivi) strane organizacije svoga života. To je osnova teorije "push" i "pull" faktora.

Mada su mnogi iselili iz Krivoga Puta, neki su ipak ostali. Stoga se u ovom radu postavlja i pitanje zašto, primjerice, u situacijama *masovnih migracija neke grupe ili osobe uopće na razmatraju migracije kao moguću opciju* (Mesić 2002:249). Standingova shema *istodobno sugerira da migracijske studije u kompleksu društvenog procesa uključuju i povratak*²¹, pa i objašnjenje nepokretnosti, nemigratornosti. Kroz razgovore s Krivopučanima iz Krivoga Puta saznaje se da nisu selili imućniji; primjerice kada bi bilo jedno muško dijete u obitelji, ono je ostajalo. Tako je primjerice Marko Pavelić *Mijatina* (Podbilo) istaknuo da on nikada nije odlazio niti na privremene radove jer za to nije imao potrebe. Drugi razlog bile su bogatije djevojke kojima su se mladići priženili. Od brojne djece ponekad bi samo jedno dijete ostalo s roditeljima. Razlog tome nije običajno pravo nasljeđivanja, da primjerice najstariji sin ostaje s obitelji ili pak najmlađi. Razlog zašto su svi iz obitelji odselili osim njega, Marko Tomljanović *Rilac* (Mrzli Dol) objasnio je: *Brat (koji je otišao živjeti u Viroviticu/op.a.) je bio sposobniji. Imao je malo škole i nije volio radit, bio je najstariji oženio se i otišo. Bilo je nas pet braće i sestra. Trbuvom za krvom kako se reče, tu se oženio 1949. i 1950. je otišo. Dva*

¹⁸ Ivan Filipović *Vicinov*, Virovitica.

¹⁹ Vladimir Prpić *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

²⁰ Podaci o kazivaču nalaze se u transkriptima.

²¹ Detaljnije vidi u odlomku *Trajna vraćanja*.

brata su otišla u Zagreb i jedna sestra, jedan brat je umra. Prema navedenom zaključujemo da su ekonomski razlozi utjecali kako na odlazak tako i na ostanak.

Zanimalo nas je kako su selili, odnosno putovali Krivopučani, što su sve nosili sa sobom. Odgovor na to pitanje zrcali se u naraciji Vladimira Prpića (Podgorje): *A čujte, onda je već bila pruga od Rijeke, to je bilo 20-ih. Išli su brodom za Rijeku, onda prugom, vlak je vozio. Jer je prije Prvog svjetskog rata Virovitica imala prugu za Budimpeštu. Prilikom odlaska migranti su nosili malo prtljage, uglavnom odjeću i sitnije predmete. Svi kazivači isticali su da ništa nisu niti imali. Draga Tomljanović Rilčeva (Mrzli Dol) dodala je: *A nije tog bilo puno za nosit, dva kofera, zeru robice one. Ma u dvi vreće stavili sve. Ko da je tog bilo ko danas... ja sam se udavala, niti sam štogod donila, niti našla (...) moj ćaća isto nije ima, sirotinja ja i on, odonda do danas ja mislem da sad živem u Americi. Bila sam gladna, gola, bosa, nisi ima na šta leć.**

Premda kazivači nisu posebno isticali da čuvaju za uspomenu predmete iz Krivoga Puta, njihova sjećanja to potvrđuju: *Imaju one gargeše što se vuna grabljala, pa je bila neka stupa, a što su oni onda, ne znam. Nije bilo namještaja ko danas. Neki stol smo dugo imali (...) od javora, a neka ploča osamdeset široka, al već se bio ucrvo pa smo ga bacili. Znali su stari ljudi pričat da je tolko stara, da su se na njemu u Krivom Putu 'ajduci kartali (smijeh/op.a.)²².*

Unatoč tome što su trajne migracije bile planirane, nije zabilježen niti jedan slučaj da bi se prilikom odlaska iz Krivoga Puta prodavala nepokretna imovina i time imao početni kapital za život na području Virovitice. Razlog tome objasnio je Josip Prpić (Podgorje, treća generacija migranata): *Zemlja nikad nije bila na cijeni, i oni su prve živjeli u zadrugi, i kad ti raširiš tu zadrugu imaš više nasljednika, puno. I kak ćeš ti sad tu zemlju podjelit? A i to je bilo tak malo i bez cijene da nije bilo ni interesa. Njihovi potomci rijetko su kada kasnije prodavali obiteljske nekretnine. Većina kazivača ističe da i danas imaju zemlju na području Krivoga Puta, ali tek pojedini pokrenuli su ostavinsku raspravu i podijelili imovinu ili je prodali. *Od oca jedan brat je u Zagrebu on ima dva sina i jedan je otišo u Požegu, i sad njegovi potomci žive u Novoj Gradiški i Požegi. Al niko od njih se nije poslije interesiro da bi podjelili tu zemlju. Jedino od mog oca braća su se odrekla zemlje radi dječjeg doplatka, (...) moja majka je imala jednog brata ... znam da je mama rekla: Jure, prodaj ti tamo zemlju pa koliko dobiš, i znam da je on to prodo (...) a ovi drugi ne znam da je neko nešto prodo. Čujte niko više ni ne traži zemlju, to su se ljudi snašli, istaknuo je Vladimir Prpić. Poneki poput Josipa Pavelića Zozana (Krčevine, Virovitica) tek po pričama znaju da tamo imaju zemlje: *I dan danas tamo ima zemlje, i šuma neka od bake al je to sve zapušteno.***

3. ŽIVOT U NOVOJ SREDINI

Dolazak u novu sredinu svakako nije bio lagan ni bez poteškoća. Naš kazivač, Josip Pavelić Zozan (Krčevine, Virovitica), objašnjava: *Tamo je bila neimaština, glad, tu su se više naseljavali zbog zaposlenja. Slično pojašnjenje ponudio je i Vladimir Prpić (Podgorje, Virovitica): *Nije da ja sad podcjenjivam, al znate onaj narod je dosta bio bistar. A znate što ga natjera? Bijeda. Onda čovjek razmišlja! A ovdje u Slavoniji je bilo dosta bogato i hranom, pa nisu razmišljali, nije narod nikud iša. Naseljavanje Primoraca na virovitičko područje usmjerilo se prema okolici samoga grada Virovitice, u danas prigradska naselja Krčevine (sl.1, 1a) i Podgorje²³. Oba naselja prepoznaju se po doseljenicima iz Krivoga Puta na što upućuje i većinska populacija, ali i sami potomci migranata koji sebe prepoznaju samo u ova dva naselja.**

²² Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

²³ Naše ipitivanje provedeno je samo u ova dva mjesta jer smo samo za njih dobili podatke da su naseljeni Krivopučanima. No, migranti su se naseljavali i u druga mjesta. Više o tome ukazuju podaci u knjigama vjenčanin (Vjenčanik knjiga 447) gdje su zabilježeni pojedinačni slučajevi ženidbe u mjesta izvan Podgorja i Krčevine, primjerice: Cabuna, Žubrica, Budanica, Jugovo Polje, Borovo. Također, jedan od sugovornika Dinko Filipović Vicinov prisjetio se: *Dida i jedan brat su se doselili u Jugovo polje* što potvrđuje pojedinačne slučajeve odlazaka izvan ova dva lokaliteta. Zbog opsežnosti takvog istraživanja ovim radom nismo obuhvatile i te slučajeve.

Slika 1: Detalj Rezovačkih Krčevina; snimila M. Rajković, studeni 2006.

Slika 1a: Tabla s natpisom naselja; snimila M. Rajković, studeni 2006.

Podgorje, zvano Kozja Glava²⁴, nastalo je krajem 19. stoljeća. Tada su zabilježeni prvi dolasci stanovnika iz okolice Senja i okolnoga primorskoga područja²⁵.

²⁴ Naselje Kozja Glava preimenovano je u Podgorje osamdesetih godina 20. stoljeća. Prvi spomen nalazi se u popisima stanovništva koje navodi povjesničar Rudolf Horvat u svoj knjizi iz prve polovine 20. stoljeća (obuhvaća razdoblje do 1934. godine). On navodi: *Virovitica sa svojim predgrađima i majurima (Antunovac, Brezik, Golo Brdo, Grabrik, Korija, Kozja Glava, Sveti Đurađ, Sveti križ i Sveto Trojstvo) 31. prosinca 1880. brojila 840 kuća, u kojima se nalazilo 1278 kućanstava i 5586 žitelja, od toga 2735 muškaraca, a 2851 ženskog spola. (...)* (Horvat, 2001: 104). Dalje u knjizi navodi za svako naselje broj kućanstava, pa tako za **Kozju Glavu** navodi da je 1890. imala 11 kuća i 43 žitelja (108 str.), 1900. 10 kuća i 70 žitelja (112 str.), zatim 1910. Kozja Glava je brojila 149 žitelja (119 str.), te 1931. 437 žitelja (Ibid. 128). Danas Podgorje ima oko 1000 stanovnika hrvatske nacionalnosti (usp. www.podgorje.net/povijestpodgorja.php)

²⁵ Prema podacima iz knjige vjenčanih – *Vjenčanika*, doseljenici su bili iz naselja Krmopta, Alana, Melnice, Vratnika, Krivoga Puta, Stolca, Mrzloga Dola te Podbila.

Naselje Krčevine nastalo je prvih desetljeća 20. stoljeća. Doseljenici su krčili šume za pilane te su dobivali zemlje kako bi se trajno naselili. Rezovačka Krčevina (odnosno Rezovačke Krčevine) iskazuje se kao naselje od 1931. godine (Korenčić, 1979: 712, 714). Ovo su potvrdili i naši sugovornici s virovitičkoga područja, tako Vladimir Pavelić *Kuzman* navodi: *Kad su oni osnivali selo nije bilo prvi naziv da će biti Krčevine, Rezovačke Krčevine. Prvo su oni htjeli to selo nazvati Gornja Dubrava, da. Pa su onda na kraju sastali, pa nećemo tako, mi smo to došli, iskrčili, pa neka bude naša krčevina. I odustali od toga. A onda su još dali prilog uz to, jer je bilo uz Rezovac, jel' i eto to stoji do danas. A mi danas želimo taj prilog isključiti, da to budu samo Krčevine, i ništa više, bez Rezovac.*

Stanovništvo se bavilo krčenjem šuma i radom u pilani, dok su se nakon Drugoga svjetskog rata bavili i vinogradarstvom²⁶ i zemljoradnjom. Povjesničar Josip Adamček navodi: *Šume su imale izuzetno značenje u životu svih stanovnika virovitičkoga vlastelinstva. U najstarijem popisu virovitičkoga vlastelinstva mnoge se od njih spominju kao dijelovi hatara pojedinih sela. Kmetovi su drvo iz tih šuma koristili kao građu, za ogrjev i mnoge druge potrebe. Žirom su se hranile svinje. Raskrčivanjem šuma i šikara seljaci su proširivali svoje poljoprivredne površine. Urbar iz 1756. unio je promjene u seljačko pravo korištenja šuma. Proglasio je da su šume vlasništvo zemaljske gospode i da ih seljaci mogu koristiti samo pod njihovom kontrolom* (Adamček, 1986:165).

Iako su svi naši sugovornici isticali vlasnika šuma, *gazdu* Gutmanna, literatura ga ne svrstava u veleposjednike virovitičkoga područja. *Transport drveta provodio se šumskom željeznicom iz bogatih staništa hrastovih šuma u Slavoniji i Podravini, rezultat potrebe za sirovinom tadašnje pilane i tvornice S. H. Gutmann u Belišću iz druge polovine 19. stoljeća* (Horvat, 2002:34). S vremenom posao se proširio što je dalo temelje izgradnji šumsko javnih željeznica u narodu prepoznate kao "Gutmannove željeznice". Ovo bi moglo pojasniti zašto se naši sugovornici prisjećaju Gutmanna kao vlasnika željeznice. Tako se i Vladimir Prpić *Matićin* prisjeća: *E, pa Gutmann taj, tu je imo tu pilanu. Ti Primorci dolazili su ovdje radit, to su ljudi čvrsti, što kažu od kamena. To je njima dobro došlo. Na primjer taj Draž i Gutmann, on je baš njima davo dobre uvjete i kredite. To su se ljudi onda naseljavali. Vladimir Pavelić Kuzman je istaknuo: Taj Gutmann, on je vršio prijevoz, da ne bi ljudi vukli to sve na sebi ili kolima. On je sagradio uskotračnu prugu i to savremenu što se gradi u dva smjera da se nisu morali sudarati, e a gore su imali okretište. To je bilo u ono vrijeme kad su oni najviše rušili šume, da tam negde od dvadesetih do tridesetih godina. Kazivači s Krivoga Puta također su spominjali Gutmanna. Njega su ubili partizani, pojasnio je Ivan Tomljanović *Rokin* (Vrataruša).*

Prvi migranti, pretežito mladi muškarci, radili su po šumama i živjeli u istima u privremenim drvenim kolibama/barakama. O teškim uvjetima u Podgorju Vladimir Prpić rekao je: *Ako biste gledali unazad 100 godina, na primjer po mom ocu, on je tu živio gdje je sad Lovište, mi smo to zvali prije šintarnica (...) mi smo to nazivali da izvinete vododerina, to se sa svih strana sljevala voda, ta ilovača, da nisi mogo ništa, ajoj, Bože sačuvaj! Tak da su moji odma pobjegli kad su mogli tu u ovaj kraj (danas žive u Podgorju/op. a.) tu je malo blaže. O lošim uvjetima stanovanja govori i činjenica da su djeca umirala: Dvi godine su bili u Krčevinama, onda su tu u Podgorju našli to malo. Ma to vam je znate kuće su bile šepave, ja sam se tu rodio i moj brat, on je bio 30to godište, dva brata su i umrla, rekao je Vladimir Prpić. Podatke o mrtvorodenoj djeci pronalazimo i u knjigama rođenih i krštenih (vidi tablicu br. 2).*

U knjigama rođenih također saznajemo da su migranti stanovali na lokalitetima koja nisu imala adrese, odnosno umjesto naziva ulice i kućnog broja najčešće nalazimo: Sv. Juraj (vinogradi), Kozja Glava, Sipova Kosa, Polanec (šuma), Golo Brdo, Sv. Križ (usporedi tablicu br. 2)²⁷.

Dolazak žena i djece, odnosno cijelih obitelji utjecao je na postupnu gradnju trajnije nastambe i obrađuju manje parcele zemlje. Time je za većinu migranata započeo proces "sjedilačkog načina stanova-

²⁶ Tako se 1953. odvaja dio stanovništva i osniva naselje Rezovački Vinogradi koje broji 183 stanovnika (usp. Korenčić 1979:712)

²⁷ Knjiga rođenih i krštenih br. 403 (od 1917. do 1922. godine), Matični ured Virovitica.

nja”. *Doseljeno stanovništvo je radilo na krčenju šuma, pilanama, a onda su imali zemljišta pa su se iza drugog rata bavili i zemljoradnjom, te vinogradarstvom. A i dosta je bila zamjena s okolnim stanovništvom, ovi su njima davali vino, a ovi preko brda njima žito*²⁸.

Također pregledan je dio popisa *Zavičajnika mjesta Rezovac*, koji se nalazi u Općini Suhopolje. Ovaj popis sastavljen je na osnovu starih popisa *Zavičajnika i listina domaćinstava* koje su sastavljane povodom *Općeg popisa pučanstva godine 1932*. U *Zavičajniku* su navedeni podaci o imenu i prezimenu osobe, rođenju (mjesto, općina, *srez*, za rođene u inozemstvu-državu; dan, mjesec, godinu, spol), *stališ* (zanimanje), koliko je osoba bila odsutna (privremeno, trajno), smrt (dan, mjesec, godina), na temelju čega je osobi priznata zavičajnost, a postoji i rubrika za primjedbe. Iz *Zavičajnika* saznajemo da je 1933. godine bilo oko 1403 stanovnika²⁹, od toga je 67 bilo rođenih u Krivome Putu (Veljun, Mrzli Dol, Krivi Put) krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Dakle, ako znamo da su migracije bile dvadesetih godina i ovi podaci nam potvrđuju da se uglavnom selilo mlado radno sposobno stanovništvo koje je u Rezovcu formiralo obitelji, budući da se kao mjesto rođenja djeci uglavnom navodi Rezovac ili Virovitica (vidi tablicu br. 1). Prezime su: Tomljanović, Prpić, Pavelić, Krmpotić, Šojat, Blažević, Burić i Rončević. I podaci iz *Zavičajnika* potvrđuju najčešća zanimanja: radnik i kućanica.

U *listinama domaćinstava*, odnosno popisu kućanstva za mjesto Rezovac (sastavljeno 22. studenoga 1936. godine) pronalazimo upisana kućanstva od broja 3 do 113. Svakom kućnom broju pridodani su članovi obitelji, no uočava se da je još uvijek velik broj obitelji krivoputskoga porijekla stanovao u kućama bez kućnoga broja.

Prezime + članovi kućanstva	Mjesto rođenja	Godina rođenja	zanimanje	opaska
Prpić otac ¹ majka sin kći sin	Sv. Jelena (Krivi Put) Krivi Put Rezovačke Krčevine - II- - II -	1903. 1906. 1928. 1930. 1933.	radnik kućanica	(nećitko) bio zavičajan u općini Krivi Put
Tomljanović otac sin sin sin žena	Krivi Put Virovitica Virovitica Rezovačke Krčevine - II-	1882. 1919. 1922. 1929. 1921.	udovac, ratar neoženjen	
Pavelić otac majka kći kći kći sin sin	Mrzli Dol (Krivi Put) Mrzli Dol (- II -) Rezovac -II- -II- -II- -II-	1894. 1898. 1920. 1922. 1924. 1925. 1928.	ratar	Do sad bio zavičajan u općini Krivi Put, br. op. 5094/39.

Bilješka uz tablicu

¹ Umjesto imena odlučile smo navesti samo srodstvo.

²⁸ Josip Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

²⁹ Pri kraju popisa razlivena je tinta, pa je nećitko.

Pavelić	otac majka sin sin sin	Mrzli Dol (Krivi Put) Mrzli Dol (- II -) Virovitica -II- -II-	1892. 1902. 1924. 1926. 1927.	radnik kućanica	Do sad bio zavičajan u općini Krivi Put, br. op. 6352/1939.
Marinčić	otac majka sin sin kći sin	Virovitica Krivi Put Rezovac Bazije - II - Virovitica	1888. 1906. 1916. 1923. 1929. 1933.	čuvar pruge bravar	
Pavelić	otac majka sin	Mrzli Dol (Krivi Put) Lukač Rezovac	1903. 1909. 1930.	radnik kućanica	Ovdje trajno od 1920.
Karas dj. Blažević	otac žena	P. Sesvete Krivi Put	1901. 1894.	radnik kućanica	
Vertike	otac majka sin	Budakovac Krivi Put Rezovačke Krčevine	1914 1918 1938	radnik kućanica	Stanuju u Rezovcu od 1927. godine.

Tablica br. 1. Prikaz članova kućanstva.³⁰ Podaci preuzeti iz Zavičajnika mjesta Rezovac (sastavljen na osnovu starih popisa zavičajnika i listina domaćinstava koje su sastavljane povodom Općeg popisa stanovnika 1932. godine). Općina Subopolje.

3.1. SOCIJALNO UZLAZNA DRUŠTVENA POKRETLJIVOST DRUGE I TREĆE GENERACIJE MIGRANATA

Nakon teških životnih uvjeta migranata, u drugoj generaciji migranata uočavamo uzlaznu vertikalnu društvenu pokretljivost. Naime, generalno gledajući prema načinu života migranti i njihovi potomci manje se razlikuju od domicilnog stanovništva. Pojedinci postupno stječu materijalno blagostanje, ali i socijalni kapital. Pomak se mjeri *prema polazištu same osobe, odnosno prema stanju koje je naslijedila od svoje obitelji* (dakle pomak u položaju sina prema ocu ili djedu) (usp. Heršak, 1998: 43; Bolaffi et al. 255-259). Nakon 40-ih godina 20. stoljeća u matičnim se knjigama kao mjesto stanovanja češće navodi adresa koja uključuje naziv ulice i kućni broj i uočavaju se promjene u zanimanjima³¹.

Danas stanovnici Krčevina i Podgorja uglavnom rade u tvrtkama u Virovitici: *više nema Gutmanna već DIP, ciglana i te firme*³². Poljoprivreda je ponekima dopunska djelatnost, uglavnom uzgajaju povrće za osobne potrebe: *Nemreš jer se spušta divljač, vidite dokle je šuma došla, a prije se to sve radilo, a sad neće niko radit ne isplati se, ja sam imo tu komad kukuruza i pola je divljač pojela, a niko neće platit štetu, imaju ta privatna lovišta, prije su bar plaćali*³³.

³⁰ Ključni pojmovi po kojima su vađeni podaci su prezimena i mjesto rođenja s područja Krivoga Puta. U tablici je prikazano nekoliko primjera kućanstva, budući da bi prikaz svih premašio okvire ovog rada.

³¹ Detaljnija analiza ostaje temom nekog drugog rada.

³² Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

³³ Josip Pavelić *Zozan*, Krčevine, Virovitica.

Podgorje i Krčevine kao prigradska naselja pružaju mladim obiteljima ugodan život koji uključuje dobru infrastrukturu i dobru prometnu povezanost s gradom. *Jel smo atrakcija što smo blizu grada, al opet je mir, imaju ceste i sve a opet je priroda imaju ti vinogradi, poljoprivredni dio, plodna je zemlja*³⁴.

No i danas ima primjera iseljavanja u druge države, kao u obitelji Josipa Pavelića *Zozana: Naša čerka se udala u Austriju i čak je i državljanstvo uzela, dosta i van ostali odlaze, jer tu nema posla.*

3.2. OBRAZOVANJE

Kazivači navode da su mnogi migranti bili nepismeni: *Dida je bio poštar, i tamo je nosio poštu, dosta je ovako bio načitan. On je čito pisma ovako nekima koji su bili nepismeni*³⁵. Velik broj djece nije išao u školu, unatoč tome što je prva osnovna škola u Krivome Putu otvorena 1846. godine (usp. Raguž, 1999:344). Tijekom 19. i 20. stoljeća na području Krivoga Puta³⁶ djelovalo je šest pučkih škola: Krivi Put, Alan, Vrataruša, Podbilo, Mrzli Dol i Veljun (Ibid. 343). Prema knjigama rođenih doznale smo kako su muškarci bili klasificirani kao radnici, šumski radnici, poljodjelci odnosno ratari, mlinari, zidari, činovnici i lugari (vidi tablice 1 i 2). Kazivači su isticali kako je najveći broj muškaraca izvore prihoda stjecao radeći kao šumski radnici. Na drugome mjestu zanimanja je ratarstvo odnosno poljodjelstvo, dok su ostala zanimanja zastupljena mjestimično. U istim tablicama vidljivo je da se ženama nije navodilo zanimanje budući da su bile u većini slučajeva domaćice, odnosno *kućanice*. Tek dva primjera navode žensko zanimanje *služavka*, s opaskom da su majke rodile nezakonito dijete odnosno djeca su upisana bez očeva prezimena i zaposlenja (usp. tablicu br. 2). Naime, velik broj djevojaka nakon izvanbračne trudnoće odlazio je iz Krivoga Puta u druge krajeve rodbini ili poznanicima, budući da je ista sramota bila i za djevojku i njenu obitelj³⁷.

Migranti su isticali da je već u drugoj generaciji migranata bilo i osoba na visokim funkcijama. *Moj ujak sad bi imo 92 godine išo je u Viroviticu u gimnaziju, i mleko bi nosio, a završio je za komercijalnog direktora*³⁸. O važnosti školovanja govori i činjenica da su se neki migranti naknadno selili radi blizine škola. *Borili su se koliko su mogli, recimo imamo tu kumu (...) njih je bilo dvi kćeri i tri muška, i dva su inženjera, ona je šumarsku školu završila, jedan je ugostitelj, a roditelji su nepismeni. Bili su u Cabuni, a posle su tu kuću napravili ... veli ona: Kume moj, doću ti ja u Podgorje kuću napraviti tamo je blizu škola da ja mogu decu odškolat*³⁹.

Kazivači su isticali važnost školovanja, što je vidljivo i na navedenom primjeru: *Znate što, čovjeka naterja um. Onda on proradi kad se treba boriti za život, školovat se. Il onaj kad ode iz Hercegovine u Zagreb u školu, kažu mu nemoj se vraćat ak ne završiš, al onaj u Zagrebu (stankal/op.a.), imam ja take rođake, baš od Primoraca, deset godina i nisu ništa završili, jer je imalo sve podobnosti (smijeh/op.a.)*⁴⁰

Po dolasku migranata, osnovno školovanje za djecu s područja Krčevina i Podgorja bilo je organizirano u školama u gradu Virovitici. Tek od sredine osamdesetih godina u Rezovačkim Krčevinama i Podgorju izgrađene su osnovne škole (usp. Pavlica 1986, 470-471). Dok u Podgorju danas nema područne škole, u Područnoj školi Rezovačke Krčevine (spada pod Osnovnu školu „Ivana Brlić Mažuranić“, Virovitica) danas nastavu pohađaju učenici od prvog do četvrtog razreda i to u miješanim razrednim odjeljenjima.

³⁴ Josip Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

³⁵ Ibid.

³⁶ Područje Krivi Put obuhvaća naselja: Alan, Vratarušu, Podbilo, Klaričevac, Krivi Put, Mrzli Dol. Detaljnije vidi u radu Blaženke Ljubović u ovoj monografiji.

³⁷ Detaljnije o svadbenim običajima bit će objavljeno u drugom svesku Monografije o Krivome Putu.

³⁸ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

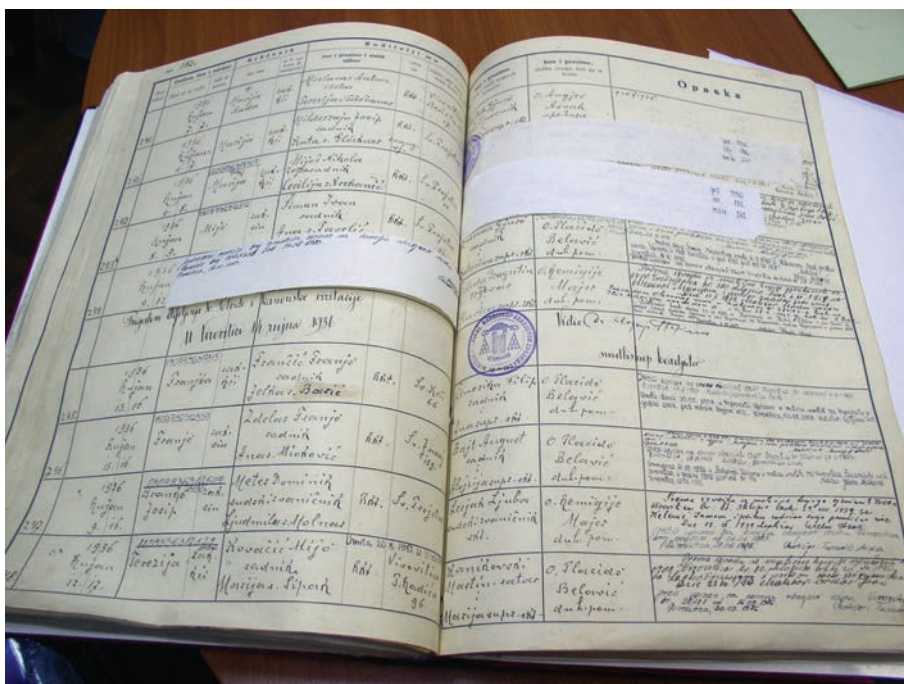
³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

3.3. GRANICE DRUŠTVENIH ZAJEDNICA NA PRIMJERU SKLAPANJA BRAKOVA I KUMSTVA

Posebno su nas zanimala granice društvenih zajednica, u ovom slučaju domicilog i migratornog stanovništva. To smo nastojale saznati pomoću *određivanja komunikacijskog lanca koji se uspostavlja oženjavanjem i kumstvom* između doseljenog i starosjediškog stanovništva (usp. Čapo, 1988: 13).

Najviše podataka o ovoj temi prikupljeno je u Indeksima rođenih (Mjesni ured Suhopolje) i knjigama rođenih i krštenih (Matični ured Virovitica) gdje je pregledano nekoliko knjiga: knjiga pod brojem 403 (od 1917. do 1922. godine) te 404 i 405 (od 1922. do 1931. godine) (sl. 2)⁴¹. U matičnim knjigama saznajemo podatke o datumu, mjesecu i godini rođenja, zatim o datumu krštenja i o imenu *duhovnog pomoćnika* (osobe koja je vršila obred krštenja). Također, navedeni su podaci je li *dijete zakonito ili ne* te imena i prezimena roditelja, njihov *stališ* (zanimanje), vjera (zabilježeno je da su svi rimokatolici) i mjesto stanovanja (adresa i kućni broj). Zatim slijede podaci o krsnim kumovima, njihova imena i prezimena, *stališ* i vjera. Posljednju rubriku čini opaska koja je naknadno upisana, a najčešće je navedeno za koga se osoba udala/oženila, kada i gdje, te gdje je i kada umrla.

Slika 2: Stranica iz knjige rođenih i krštenih. Matični ured Virovitica; snimila M. Rajković, studeni 2006. godine.

Iz navedenoga saznajemo da su majka i otac uglavnom bili Krivopučani, kao i kumovi. Kroz knjige rođenih može se pratiti kako su tekli procesi asimilacije na primjeru sklapanja bračnih i kumovskih veza, kako sa stanovništvom krivoputskoga porijekla tako s domorodačkim virovitičkim stanovništvom ili s ostalim etničkim skupinama na ovome području. Naime, iz mnogobrojne etnološke literature saznajemo da egzogamne bračne veze pospješuju procese asimilacije, te da djeca iz miješanih brakova u principu brže usvajaju kulturne obrasce dominantnog stanovništva.

U razdoblju od 1908. do 1925. godine u Rezovcu je rođeno jedanaestero djece čiji su roditelji Krivopučani. U razdoblju od 1926. do 1934. rođeno je 45 djece čiji su roditelji Krivopučani⁴². Pregledan je i *Vjenčanik* 1904.-1923. (knjiga 446) i *Vjenčanik* 1923.-1939. (knjiga 447). Podaci iz knjiga vjenčanih

⁴¹ Napisane su u Uredu rimokatoličke župe sv. Roka u Virovitici. Danas se čuvaju u Matičnom uredu Virovitici.

⁴² U razdoblju od 1935. do 1945. godine broj djece raste. Daljnja analiza premašila bi okvire ovoga rada.

ukazuju na mjesto rođenja, mjesto stanovanja, imena kumova i drugo. Iz njih također saznajemo koliki je omjer ednogamnih i egzogamnih bračnih veza, odnosno koliko je doseljena skupina bila zatvorena ili otvorena prema domaćem stanovništvu, kao i odnos domaćeg stanovništva u pogledu istoga (sl.3).

Tablice s prikazom djece čiji su roditelji primorski Bunjevci. Kao pretpostavku da su roditelji Krivopučani također je uzimano krivoputsko prezime: Tomljanović, Blažević, Prpić, Rončević, Pavelić, Krm-potić.

Godina rođenja	Mjesto rođenja	Prezime	Djevojačko prezime majke	zanimanje majke	zanimanje oca	Kumovi (prezimana, zanimanja)	brak
1919.	Sv.Juraj, vinogradi	Tomljanović	Blažević	/	zidar	P. – nečitko Z. - /	/
1919.	Polanec, šuma	Prpić	/	/	šumski radnik	Pavelić, trgovac ¹	/
1919.	Antunovac + kućni broj	Pavelić	Prpić	/	činovnik	Prpić, šumski poslovođa	/
1920.	Sv.Juraj, vinogradi	Tomljanović	/	/	mlinar	Tomljanović zidar	s Vojković, iz Virovitice
1920.	Sv.Juraj	Prpić	Krmpotić	radnica	radnik	Blažević	/
1921.	Sv.Juraj	Tomljanović	<i>Markova</i> ²	/	poljodjelac	Prpić	/
1921.	Kozja Glava (mrtvorodeno dijete)	Prpić	Blažević	/	ratar	/	
1921.	Sv.Juraj	Krmpotić	Sančak	/	zidar	Zvonin, ratar	s Turk u Zagrebu
1921.	Sv.Juraj	Prpić	Rončević	/	radnik	Prpić, /	/
1921.	Sv.Juraj	Prpić	Krmpotić	/	ratar	Galetić, ratar	/
1922.	Sipova Kosa	Prpić	Prpić	/	šumski radnik	Pavelić, trgovac	/
1922.	Sv.Juraj	Tomljanović	Blažević	/	radnik	Horvat, vinogradar	u Virovitici s Violetinović
1922.	Sv.Juraj	Prpić	Prpić	/	ratar	Prpić, opančar	nečitko
1922.	Sv.Juraj	Tomljanović	Šolić	/	ratar	Prpić	u Zagrebu s osobom iz Draganića
1922.	Virovitica, ulica + k.br.	Prpić	Pavelić	/	šumski radnik	Prpić, trgovac	/
1922.	Sv.Juraj	Prpić	Prpić	/	šumski radnik	Tomljanović, trgovac	/
1922.	Sv.Juraj	Pavelić	Prpić	/	radnik	Bošnjak, radnik	^s Tomljanović
1922.	Golo Brdo	Prpić	Blažević	/	lugar	Matizalem, ratar	/
1922.	Virovitička župna bolnica	(nezakonito dijete)	Pavelić	služavka	/	Pavelić, trgovac	Zagreb
1922.	Virovitica, ulica+k.br. (blizanci)	Prpić	Vlašimsky	/	trgovac	Bogardi	/
1922.	Golo Brdo	Šojat ³	Prpić	/	ratar	Ištvanović,ratar	/

Bilješke uz tablicu

¹ Pod kumovi naveden je bračni par, a zanimanje se gotovo uvijek navodi samo za muškarca. Ako su navedena dva prezimana, primjerice Tomljanović/Prpić drugo prezime je bilo djevojačko prezime kume.

² *Markova* je najvjerojatnije bio obiteljski nadimak, prezime nije navedeno.

³ Opaska: vjenčani u Krivome Putu.

1922.	Kozja Glava	Prpić	Krmpotić	/	ratar	Tomljanović, šumski radnik	/
1922.	Sv. Juraj	Tomljanović	Tomljanović		zidar	Tomljanović, mlinar	/
1923.	Sv. Križ	Prpić ⁴	Prpić	/	tesar	Virág, ratar	/
1923.	/	Prpić	Pavelić	/	opančar	Katalenić, ratar	/
1923.	Sv. Križ	Prpić	Krmpotić	/	šumski nadglednik	Cindrić, /	/
1923.	Virovitička župna bolnica	(nezakonito dijete)	Prpić	služavka	/	Karmalić	/
1923.	Sv. Juraj	Tomljanović	Škrget		radnik	Harastijan, radnik	
1923.	nejasno (blizanke)	Rončević	Prpić		radnik	Škrget	
1923.	Sv. Juraj	Prpić	Prpić		ratar	Zver/dj.Prpić, radnik	
1923.	nejasno	Prpić	Pavelić		šumski radnik	Prpić, učiteljica	Brak u Varaždinu
1923.	Virovitica, ulica + k. br	Prpić	Vlašimsky		trgovac	Tomljanović/ dj.Prpić, radnik	
1923.	Kozja Glava	Tomljanović	Prpić		radnik	Prpić/ dj.Krmpotić, ratar	
1923.	Kozja Glava	Prpić	Rončević		pisar	Tomljanović, radnik	
1923.	Kozja Glava	Pavelić	Prpić		radnik	Prpić, radnik	

Bilješke uz tablicu (nastavak)

⁴ Opaska: vjenčani u Krivome Putu 1921. godine.

Tablica br. 2. Prikaz rođenih i krštenih. Podaci preuzeti iz knjiga rođenih i krštenih br. 403 (od 1917. do 1922. godine), knjiga br. 404 (rođeni u 1923. godini)⁴³. Matični ureda Virovitica.

Kazivači iz Krčevina i Podgorja kazivali su da se velik broj pripadnika prve generacije migranata oženio/priženio domaćim djevojkama⁴⁴. No ubrzo i to u najvećem broju slučajeva mladići su doveli djevojke, odnosno već žene budući da su se vjenčali u Krivom Putu, iz Krivog Puta ili njegove okolice. Matične knjige pokazuju da su se u razdoblju između 20-tih i 30-tih godina 20. stoljeća ponajviše ženili među sobom (vidi tablice 1 i 2). Tako je primjerice zabilježeno da se baka prezivala djevojački Prpić, pa se udala za Tomljanovića, a njezina kći opet za Prpića. Pregledavanjem vjenčanih knjiga (do 1940-ih godina) također se uočava najviše brakova između Krivopučana⁴⁵. Danas kazivači govore: *Al nije se to prije tak gledalo, recimo moja supruga je Madarica, a čujte kad se zaljubite*⁴⁶.

Na pitanje kako se i koga odabiralo za vjenčanoga ili krsnog kuma kazivači su odgovarali da se bilo nekoga *simpatičnog, prijatelja, susjeda, ko kog hoće*⁴⁷. Ako usporedimo podatke iz matičnih knjiga uočavamo da su se u razdoblju između 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća kumstva najčešće sklapala među doseljenim stanovništvom, a tek pojedinačni primjeri pokazuju pripadnike domorodačkoga stanovništva, bilo Mikeša ili pripadnika drugih etničkih skupina, što saznajemo preko prezimena, npr. Vlašimsky, Harastijan, Matizalem (vidi tablice 1 i 2).

⁴³ Potpuniji tablični prikaz s dužim vremenskim periodom premašio bi okvire ovoga rada.

⁴⁴ Za potvrdu ovih podataka trebalo bi usporediti podatke iz matičnih knjiga od razdoblja 1890-ih do 1920-ih godina, no takva analiza premašila bi okvire ovoga rada.

⁴⁵ Knjige iz kasnijih razdoblja nisu pregledane.

⁴⁶ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁴⁷ Ibid.

Str. 109.

Broj tekuci	Godina, mjesec, dan, kad su vjenčani	Ime, prezime, stariš njihov	m j e s t o		vjera jim	doba jim	vještak
			gdje su se rodili	gdje stanuju			
7.	1925 svječanj 18.	Nikola Permar radnik	Hali put Zupa Gosprić	Sv. Gjurj	relj.	3/12 1896.	mlad.
		Hatarisna Sojat	Hri'vi put Gosprić	Sv. Gjurj	relj.	15/10 1898	mlad.
	1925 svječanj 18.	Vinko Prpić radnik	Hri'vi put Ozirnogje	Duga relja Sussa	relj.	2/4 1898	mlad.
		Hatarisna Hempotić	Hri'vi put Ozirnogje	Hozja glav vinograd	relj.	28/3 1894.	mlad.

Slika 3: Detalj iz knjige vjenčanib. Matični ured Virovitica; snimila M. Rajković studeni 2006. godine.

3.4. ODNOS PREMA DRUGIMA

Nastojale smo saznati odnos doseljenoga stanovništva prema drugim skupinama, posebice prema starosjedilačkome (domicilnome) stanovništvu koje se određuje etnonimom Mikeši. Početkom 20. stoljeća, dakle u razdoblju doseljavanja Krivopučana, Virovitica je živjela od promjene konja, ona je bila baš na prometnici, čvorište puteva. Mikeši su tu živjeli u centru, rekao je Josip Prpić (Podgorje, Virovitica).

Naziva Mikeš sami pripadnici ove skupine na svojoj internetskoj stranici pojašnjavaju: *Divani se o različitom porijeklu vlastitog naziva. Jedni divane da je naziv Mikeš proistekao iz samohvale "MI KRALJEVI ŠUSTERI" jer su ukazom kao dobri šusteri, dobili velike povlastice od Marije Terezije. Drugi divane da je to zbog Mike, poduzetnog kirijaša, za kojeg je kirijalo puno ljudi diljem Slavonije, a kad bi ih pitali čiji ste i odakle ste, oni bi rekli od Mike il' Mikeša iz Virovitice. Treći divane daj to zbog Mike Mandića, gradskog odbornika iz Ljubljanske ulice, koji se furtom bunjo i borjo za bolje, pa kad bi se neko od Virovitičana pobunjo za bolje, kazli bi mu: tis ko onaj Mika Mikeš Mandić. Ondak njeko divani daj to od kneza Schaumburg Lippe što je našima tak kazo, kad su ga nješt išli iskat, da su pravi Mikeši - što bi po češki bilo - mački prepredeni.*⁴⁸

U razgovorima sa sugovornicima doznale smo pak kako su se Mikeši većinom među sobom ženili, Virovitica je bila mala prije i svi su se znali. Razlike su bile najviše po prezimenu.⁴⁹ Kao drugu razliku koja odijeljuje ove dvije skupine kazivači navode govor koji se zadnjih nekoliko desetljeća stapa u jedan, novi govor. Lokalni govor Virovitice stanovništvo naziva „mikeški govor“, a prema nazivu samih stanovnika, „Mikeša“. Stanovništvo koje sebe naziva „Mikešima“ i njihov govor stvoreno je migracijama jezika i kultura. (Vranješ 2005:29). *Oni znaju tu i tamo neku riječ ubaciti. Moja punica i tast su Mikeši, e ti kad s njima pričaš umjesto nešta kažu nješta. Ma nema, to se sve izmješalo. Sad oni, Mikeši pokušavaju nešta, al nisu niš posebno, jedino su zajebani i zavidni, kazuje jedan od naših kazivača. Govor kao jednu od komponenti prepoznavanja i razlikovanja od Mikeša prepoznali su i naši kazivači, pa su istaknuli: e, naše je lako prepoznati. Kažu: bilo, mliko, dite. Većina su Bunjevci ikavci.*⁵⁰ Josip Prpić Matičin napominje kako sad više ne (razlikuju jedne od drugih/op.a.), *to je sad sve dobronamjerno, po prezimenu se zna tko je odakle. Onda vi Bunjevci tamo i tako (smijeh/op.a.). Lokalno stanovništvo ulice mala i velika lička (ulička, ali se u govoru*

⁴⁸ Izvor: www.mikesland.hr/omikesima/mikesi.asp

⁴⁹ Ivan Filipović Vicinov, Virovitica.

⁵⁰ Ivan Filipović Vicinov, Virovitica.

gubi/op.a.) prepoznaju kao Mikeške. *Raspoznavanje granica doseljene, migrantske grupe po podrijetlu prepoznaju i sami migranti i pripadnici većinske populacije* (Božić, 1998:86.). Ovome u prilog svakako ide i naše iskustvo. Po dolasku u Podgorje i predstavljanju uslijedilo je raspravljanje o podrijetlu prezimena jedne od ispitivačica. Time se provela i svojevrsna provjera podrijetla.⁵¹ Tek nakon, uvjetno rečeno, provjere i upoznavanja *korijenja* naši sugovornici postali su opušteniji i raspoloženi za razgovor. Ova potreba za smještanjem u određenu skupinu svakako je pokazatelj određivanja prema Drugima. Naime, jedan od sugovornika istaknuo je: *O, pa ti si onda skoro naša*, aludirajući na blizinu Krivoga Puta i područja Like odakle su preci ispitivačice.⁵²

Prepoznavanje *Drugih* naglašeno je i prema drugim skupinama koje žive na virovitičkome području. Naime, područje je kroz nekoliko desetljeća naseljavano stanovništvom kako iz drugih regija Hrvatske, tako i drugih zemalja. *U Krčevinama su većinom bili iz Krivog Puta, a ovdje je bilo pomiješanih dosta. U Sv. Đurđu je bilo dosta Mađara, ovdje je bilo dosta Šokaca i nas Primoraca, e onda Zagoraca, Međimuraca je dosta došlo (...) a čujte dosta je to NDH i Pavelić naselio. On je naselio Zagorce u ta dolje sela, onda su Švabe morali ići van, pa su se Zagorci ovdje udomačili.*⁵³ Raspoznavanje Drugih ponajviše se očituje kroz prezimena: *a ostala prezimena koja nisu krivoputska, a pa neki su došli iz Bosne. To su Vokić, Kovačević, Blažević, Hanić, Halužan, Polak, Begić, a ima i švapskih prezimena, al kasnije su se svi mješali.*⁵⁴ *Sad su se poslije ovog rata Bosanci doselili, jedno deset familija (...) pa imamo bosanski jarak.*⁵⁵

3.5. KULTURNI PROCESI

Tijekom istraživanja potvrdilo se da se u imigracijskim uvjetima javljaju procesi kulturnih promjena pokrenutim preseljenjem skupine ljudi iz njihovih izvornih društava i kulturnih sredina u nova socio-kulturna okruženja te stupanj stjecanja sadržaja kulturnih i društvenih vrijednosti i obilježja imigracijskog okruženja (usp. Heršak, 1998, 4-5). U nastavku ovoga odlomka prikazuju se uočeni procesi akulturacije u odnosu na one pojave koje nastaju kada skupine pojedinaca, nositelja različitih kultura, uđu u interakciju s drugom kulturom putem izravnog dodira, što pak pokreće transformaciju izvornih kulturnih modela jedne ili obiju skupina što označava promjene i adaptacije u društvu (usp. Ibid.; Bolaffi, 2003: 1-2). U pojedinim primjerima adaptacija je početna faza procesa asimilacije, odnosno procesa kojim pojedinci ili skupine postaju društveno – kulturološki slični drugim kulturnim sredinama, odnosno usvajaju tuđe kulturne i društvene vrijednosti i obilježja⁵⁶.

U prvim danima suživotu s domicilnim stanovništvom migratorno stanovništvo donosilo je novitete: *Kad su ovi iz Krivog Puta dolazili donosili bi smokve, mendule a ovi to ovdje nisu ni vidjeli. Onda kavu, to su pomorci najviše donosili. Nije toga prije bilo, onda to bake prži kavu u tavi, pa mješaj s malo divke ili prži ječma da je ima više. A ovi tu nisu imali*⁵⁷.

Iako se unutarnja migracija često definira kao preseljenje unutar istog kulturološkog i sociološkog prostora, uvijek su vidljive bar poneke kulturološke razlike između dvije skupine stanovništva. No, u ovom radu riječ nije samo o te dvije kategorije jer se kroz tekst osim multikulturalnosti uočavaju i velike doze kulturnih pluralizama. Naime, vidljivo je međusobno prilagođavanje etničkih skupina, točnije dobrovoljno doseganje zajedničkoga i novoga, ali i njegovanje posebnoga.⁵⁸ Sami migranti uočavali su razlike

⁵¹ Radi se o provjeri prezimena (pitanja sugovornika: *od kojih Jurkovića? Čija si?*) i propitivanju vlastitih korijena.

⁵² Ovaj citat nije transkribiran ni snimljen, već je cijeli događaj zabilježen kao vlastito/subjektivno iskustvo pri terensko-me istraživanju.

⁵³ Vladimir Pavelić *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁵⁴ Josip Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁵⁵ Josip Pavelić *Zozan*, Krčevine, Virovitica.

⁵⁶ Detaljnije vidi u: Heršak, 1998, 12-13; Bolaffi *et al.*, 2003: 19-22.

⁵⁷ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁵⁸ O kulturnom pluralizmu vidjeti više u: Heršak, 1998: 127; Bolaffi *et al.*, 2003: 183, 185, 219.

između pojedinih etničkih skupina. Tijekom razgovora isticali su da su ovdje došli zbog boljih uvjeta života i da su stoga spremno prihvaćali novitete kako bi postigli isto. Kroz razgovore uočili smo da su na djecu primjenjivani i procesi enkulturacije⁵⁹. Migranti su poticali i usvajanje kulturnih obrazaca ostalih etničkih skupina iz okruženja u kojem su djeca rasla ne bi li se mladi lakše uključili u društveni milje te imali bolji život, kao što se zrcali iz sjećanja Vladimira Prpića (Podgorje): *Moja baka je govorila: "Dico vidite kako je kod njih u Mađarskoj, i kod Švaba tako i mi možemo". Mi smo se odma prilagođavali i radili.*

Kazivači druge i treće generacija migranata objašnjavali su da nisu primjećivali razliku između načina gradnje kuća, interijera, te načina života domicilnoga stanovništva. Tome u prilog Vladimir Prpić (Podgorje) kazao je: *Imao sam i kolege i djevojke, družili smo se, nismo gledali tko je tko, al' nisam primjećivo razlike. Mi smo se odma utopili. Ono što je bolje, bolje je.* Na pitanje što su preuzimali iz kulturnih inventara drugih etničkih skupina, a što su zadržali iz života u Krivome Putu saznale smo: *Jedino kad su se klale svinje ... mi smo odmah prihvatili, al to je sve od Nijemaca ostalo. Mi smo palili (uklanjali dlake, op/a.), doduše, palilo se nekad i tu, al kak su svinje postajale veće tu su šurili vodom, jer veće svinje je bilo lakše furit. Onda smo obrađivali meso, moji su odma to počeli, kobasice, čurke. Jedino što smo pravili kukuruzne divenice (vrsta kobasica, op/a.), evo i sad namjeravamo praviti. To je od kukuruznog brašna, krvi i mesa malo. A čujte to se nije imalo pa se šparalo, i onda nije bilo tih crijeva pa se u krpe spremalo, to je doneseno s Krivog Puta*⁶⁰.

Prva generacija migranata zadržala je elemente u dijelovima godišnjih običaja primorskih Bunjevaca. Tako je Vladimir Prpić (Podgorje, Virovitica) objasnio: *Mi to sad ne radimo, al se sjećam kad je baka bila živa, onda smo sjekli badnjak sa živog drveta*⁶¹.

Zabilježile smo i prijenos kulturnih elemenata preko bračnih veza na primjeru sira *škripavca*, bitnog elementa identiteta Krivopučana.⁶² Nakon što smo pitali kazivačicu što sve radi od mlijeka, između ostalog navela je i sir *škripavac*. "A vi ste Mađarica, tko vas je naučio škripavac raditi?" Kazala je: *A naučili su me, djed (od muža), Mara (sestra od muža) (smijeh/op.a.)*. Na što se nadovezao kazivačin suprug Vladimir Prpić (druga generacija migranata): *A šta vas interesira kak se pravi škripavac, ja znam.* To odudara od ustaljenog obrasca podjele muških i ženskih poslova na području Krivoga Puta, kada su u pitanju elementi identiteta migrantskoga stanovništva.

Slika 4: Detalj nadgrobnih spomenika iz groblja u Podbilu (Krivu Putu); snimila M. Rajković, kolovoz 2005.

⁵⁹ O enkulturaciji vidi u: Heršak, 1998: 53; Bolaffi et al., 2003: 87-88.

⁶⁰ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁶¹ Vidi članak A. Vlatković: Godišnji običaji primorskih Bunjevaca Krivoga Puta, *Senjski zbornik* 32, 2005: 317-348.

⁶² Usp. Jurković, 2004: 189-212.

Slika 4a: Detalj groblja u Krčevinama; snimila M. Rajković, prosinac 2005.

U govoru i identifikaciji kako na području Krivoga Puta, tako i na području Virovitice svi upotrebljavaju nadimke ili *špicnamete*. Svaka osoba ima nadimak, bilo obiteljski ili osobni (katkad i oba) koji se dobio po nekoj istaknutoj osobini ili od upitne zamjenice *čiji* (npr. Jukini, Markova i sl.). Bilo gdje da odlaze zadržavaju svoj nadimak, no tek u rijetkim slučajevima mijenjaju ga, kao u primjeru Vladimira Prpića: *Matići po tati, a ovdje smo Jukinovi, a to je po maminom, jer je on bio Jure, Juke, tako su nas zvali tu u Slavoniji, a inače su nas po mami dole zvali Terezini. Bila neka baka Tereza*. Nadimci se u većini slučajeva navode i na nadgobnim spomenicima i to na groblju u Podbilu (Krivi Put), te nešto rjeđe na groblju u Krčevinama (sl. 4, 4a).

4. POVEZANOST S MJESTOM PODRIJETLA (TRANSLOKALIZMI)

Budući da su na području Krivoga Puta živjeli u mnogočlanim obiteljima⁶³, velik dio rodbine ostajao je živjeti na prostoru Krivoga Puta ili selio u druge krajeve Hrvatske ili susjedne države. *Pored praćenja integracije migranata u sredinu u koju su doselili, te što im se događa na novoj destinaciji, antropologa zanima i jesu li ostali povezani s mjestom svog podrijetla i kako* (usp. Brettell:2003, 3-5). Na to pitanja daje se odgovor u ovome odlomku. Osim prikaza komunikacije s ljudima koji su ostali u Krivome Putu te samim mjestom, pažnja se posvetila i kontaktima s ostalom raseljenom rodbinom, trendu gradnja kuća za odmor te remigracijama u blizinu Krivoga Puta, odnosno turistički atraktivnije lokalitete.

O kontaktima s rodbinom koja je ostala živjeti na prostoru Krivoga Puta potomci migranata rekli su: *Pomagalo se, ako ništa javljali su im kad je tu bilo posla da dođu, kad će doć, gdje ima što za kupiti i tako, jer su ljudi jedni drugog povlačili. Teško je bilo tamo živiti*.⁶⁴ Zbog neadekvatne prometne povezanosti odlasci migranata u Krivi Put tijekom prve polovice 20. stoljeća bili su rijetki.

Jedini primjer obiteljske ispomoći nakon odlaska naveo je Marko Tomljanović *Rilac* (Mrzli Dol) u odgovoru na pitanje: “Nakon što je vaš brat (oko 1950. te/op.a.) otišao, koliko često je dolazio?” *Svake*

⁶³ Vidi rad: Milana Černelić, Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta, *Senjski zbornik* 27, Senj, 2000: 199-216.

⁶⁴ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

godino oko Petrove, početkom sedmog miseca, onda mu počni godišnji, on je radio u sudu. On je najviše volio pomoć i njegova žena isto. E onda bi već kosili travu oko Petrove ... kosili, vozili, gonili svašta.

Svi ispitani kazivači na području Virovitice, dakle potomci migranata, barem jednom su posjetili Krivi Put. U ono vreme nije bilo komunikacije, moj otac je pričo kad je prvi put tamo išo s mojim djedom (...) oni su prvo išli vlakom do Rijeke, onda od Rijeke do Senja brodom, pa pješke u Krivi Put, to je bilo prije 1970. A dobro, iša je i moj tata s mojom mamom, onda je tamo prvi put to vidio, ima je dvadesetak godina⁶⁵. Sa sobom često su vodili i žene, pa i kada one nisu bile porijeklom iz Krivoga Puta i djecu. Moj čaća pokojni, dok je još did bio živ, kaz'o: Ajde čaća, ima da me odvedeš u moje rodno mjesto! Evo išla i moja supruga. Marijan (sin/op.a.) je bio četiri godine, 1963/4., onda smo prvi put bili dole. Još je bilo tih duša, mi zovemo duše primorske, onda su vikali: Joso, misliš da te ja ne poznam (smijeh/op.a.). Poslije sam bio jedno deset puta, sad je blizo, al nema umrlo je to sve, sad nikog ne poznam. I ljudi su otišli⁶⁶.

Tek nekolicina mladih sugovornika (treća generacija migranata) pokazala je zanimanje za posjet Krivome Putu, pa je Oliver Krmpotić Vuča (Podgorje, Virovitica) istaknuo: Pa kako sad da kažem, meni je jako drago što moji korjeni vuku odande. Ne sad da bi ja otišo dole živjet. Tu sam rođen, tu mi je lijepo i sve, ali nekako srce me i tamo vuče. Osjećam jedan dio sebe tamo. Drago mi je da potječem odande, kad sam to sve vidio i bio, već sam puno godina bio tamo. I nekako priraslo mi je to srcu.

Današnji posjeti Krivome Putu svode se na obilazak ostataka obiteljskih kuća te obilaska groblja. Unatoč tome što su neki migranti, iz primjerice zapadne Europe, napravili obiteljske grobnice u Krivome Putu, te nakon smrti ondje sahranjeni, nismo zabilježile niti jedan takav slučaj kada su migracije bile na područje Virovitice. Razlog tome je, kako kazivači navode, što Krčevine imaju svoje groblje od sredine 20. stoljeća. No prilikom gradnje mrtvačnice u Krivome Putu, potomci Krivopučana financijski su pomogli gradnju iste. Sad kad se gradila tamo mrtvačnica na groblju onda sam ja kupio ovdje novce od svih i slao tamo. Moji su svi tu sahranjeni, a ovi od prije ko bi to sad znao to je više od 100 godina prošlo, kazao je Josip Prpić. Osim odlazaka u Krivi Put ponekad se odlazilo u ova područja i na ljetovanje: Imali smo kumove, prijatelje, znance u Senju na Kozjaku pa smo tamo išli na ljetovanje; oni su iz Krivog Puta.⁶⁷

Slika 5: Obiteljska fotografija migranata i njihovih potomaka prilikom posjete Krivome Putu 5. kolovoza 2001. godine prilikom obilježavanja Majke Božje Snježne kojoj je posvećena krivopučska crkva u Podbilu. Iz obiteljskog albuma Olivera Krmpotića Vuče.

⁶⁵ Josip Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁶⁶ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁶⁷ Josip Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

Mada se neki više ne sjećaju naziva zaselka iz kojeg su im doselili preci, ipak su imali želju otići običi djedovinu. Pojedine obiteljske veze između dalje obitelji izgubile su se u trećoj generaciji migranata, te se danas ponajviše održavaju obiteljske veze na razini Virovitice što je vidljivo na primjeru obitelji Josipa Pavelića Zozana: *Osto je tamo još jedan al nismo se čuli, pa smo izgubili veze, a recimo Željkoova mama je moja teta. On je u Krivome Putu gradio kuću, pa su mu kazivač i kazivačev brat išli pomagati. Mi smo uvijek išli raditi tamo, jer ja i brat smo se zidarjom bavili, pa obidi malo. Onda smo malo u Senju bili, svakako da imaš želju pogledat odakle su ti djed i baka, pa i roditelji.*

Nakon uspostave bolje prometne povezanosti sedamdesetih godina 20. stoljeća, porastao je broj dolaška migranata i potomaka u Krivi Put ili Senj. Tako su započeli češći dolasci prilikom vjenčanja i sahrana članova obitelji. Mnogi raseljeni Krivopučani, pa tako i oni s područja Virovitice, nastoje se okupiti u Krivome Putu 5. kolovoza kada se u crkvi u Podbilu slavi blagdan Majke Božje Snježne, zaštitnice Krivopučana (sl. 5)⁶⁸.

Kontakti se održavaju i s rodbinom izvan domovine pri čemu ih se nastoji upoznati s rodnim krajem: *Rodbina iz Njemačke ... dolazili su većinom k nama. A onda kad su upoznali ovaj kraj ... išli su i u Krivi Put. Sad su oni već umrli pa dolaze djeca al rjeđe*⁶⁹.

Potomci migranata prepoznaju područje Krivoga Puta kao netaknutu oazu prirode koja nudi prirodne lijekove i tradicijsku prehranu. *Možda ste bili kod mog strica, Draga i Marko Tomljanović Rilac, i tetke Mire Prpić Ropete tamo odma kod škole (...) prehrana, šta da vam kažem, ja sam imo problema sa želucem i Draga Rilac mi je skuhala neke čajeve, onda u onim Šimeričima neka teta Anka radi pekmeze*⁷⁰. Kroz ovaj primjer također možemo uočiti povezanost druge i treće generacije migranata s krajem iz kojih su potekli.

O kontaktima između generacija doseljenika i Krivopučana svjedoči trenutno najčvršća poveznica - nogometni klub. *A ima, sad ko ima vremena i 'ko je zdrav, ja sam bolestan. Pogotovo sad ovi s nogometom. (dobro su povezani s Krivim Putem/op.a.) Prije nisam mogao od posla (ići u Krivi Put/op.a.)*⁷¹

4.1. KONTAKTI KROZ NOGOMETNE SUSRETE

Već je ranije u tekstu navedeno kako je suradnja između mještana Krivoga Puta i doseljenih Krivopučana razvijena kroz godišnje nogometne susrete. Razgovori s mještanima Podgorja ponajbolje su objasnili o kakvoj se suradnji radi. Sin jednoga od pokretača ovih susreta, Oliver Krmpotić Vuča objašnjava: *Pa to je moj pokojni otac (Mirko Krmpotić/op.a.), on je, mi smo kao klinici išli s njima na more, dole u Senj i on je htio vit gdje se njegov otac rodio. Onda smo mi to sami tražili i strica je on odavde vodio, Tomu Krmpotića... Krivi Put i zaselak Veljun i onda je on nakon par godina potako inicijativu. U biti predložio nogometnom klubu našem da bi on pokušao uspostaviti kontakte s Krivim Putom. Čuo je da su oni osnovali klub i onda je on njima poslao službeni dopis za suradnju... da jedne godine mi idemo tamo, jedne godine oni vamo i ako ne pristanu na tu suradnju on će pokušati sa drugim nogometnim klubom u blizini (...) oni su odgovorili da oni jesu za to i onda su oni otišli na dogovore. Ovaj iskaz nadopunjuje Drago Cah, tajnik Nogometnoga kluba "Podgorje": *Da, osamdeset i sedme godine (1987. započeli susreti/op.a.) i jedini prekid je bio kad je bila Oluja, devedeset i pete i kad je bio napad na Ogulin. (...) E, a kad smo došli tam nismo nikog poznavali. I javili smo se u poštu i jedna starija ženska i Vinko otišo kod nje i kaže: treba bi Milana Prpića broj. Ona tamo okrene, a ono trideset i dva Milana Prpića imamo u Senju telefon i kaže recite mi kojega. A mi smo dobli informaciju da je nadimak Ropeta. I čim je ovaj rekao Ropeta i nema odma (je pronašla telefonski broj/op.a.)*⁷²*

⁶⁸ Upućujemo na rad koji detaljno obrađuje ovu temu. Marija Kulišić, Ivana Vuković: Majka Božja Snježna u pučkoj pobožnosti na području Krivoga Puta, *Senjski zbornik* 31, 2004, 239-260, te Rajković, 2004.

⁶⁹ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁷⁰ Željko Tomljanović *Rilac*, Podgorje, Virovitica. *Teta Anka* (ujedno je i brend proizvoda) izlagala je pekmeze na Zagrebačkom međunarodnom velesajmu *Eko-etno* 2005. godine.

⁷¹ Josip Pavelić *Zozan*, Krčevine, Virovitica.

⁷² Priča istoga sadržaja ponavlja se i u drugim razgovorima i rado se prepričava kao anegdota.

Velik značaj u susretima dvaju mjesta predstavlja odlazak gradonačelnika Virovitice 11. kolovoza 2006. godine u Senj na utakmicu nogometnih klubova „Bunjevac“ i „Podgorje“.⁷³ Suradnja utemeljena na nogometnim susretima dobiva novu dimenziju uključivanjem predstavnika grada Virovitice pri čemu više nije naglasak na suradnji migranata nego gradova, Senja i Virovitice. U članku tako stoji: *I ovog ljeta vodstvo i igrači Nogometnog kluba "Podgorje" otputovali su kod svojih prijatelja u Krivi Put i Senj. Ova sportska suradnja uspostavljena je 1986. godine na inicijativu pokojnoga Mirka Krmpotića, a budući da u Podgorju i okolici živi dosta građana koji imaju korijene iz tog dijela Hrvatske, suradnja traje već dva desetljeća. U okviru dvodnevnog boravka jučer su položeni vijenci na groblju u Krivome Putu i na grob legendarnog hrvatskog branitelja Damira Tomljanovića Gavrana, a odigrana je i tradicionalna nogometna utakmica u Krivome Putu. Izaslanstvo grada Virovitice predvodio je gradonačelnik Zvonko Kožnjak, koji se tom prigodom jučer susreo s gradonačelnikom grada Senja i razgovarao o uspostavi još boljih veza između ta dva grada. Oba gradonačelnika izrazila su zadovoljstvo ovom dugogodišnjom suradnjom dvaju nogometnih klubova, ali sljedeći korak mora biti gospodarska i turistička suradnja ova dva grada, istakli su gradonačelnici. (Z.J.)⁷⁴* Iz ovog navoda može se iščitati pomak u dotadašnjim susretima. Prema sugovornicima s virovitičkoga područja to su do 2006. godine bila neobavezna druženja, *nogometno zabavni spektakl s tombolom.*⁷⁵ Odlaskom službene osobe iz jednog grada susreti više nisu samo nogometna druženja, nego *uspostavljanje sportske, kulturne i privredne suradnje gradova Senja i Virovitice.*⁷⁶

4.2. KONTAKTI S DRUGIM BUNJEVAČKIM OGRANCIMA

Osim susreta nogometnih klubova, u Podgorju je potaknuta akcija osnivanja Zavičajnoga kluba "Bunjevac" s funkcijom okupljanja Bunjevaca i razmjenom iskustava s Krivim Putem. Među inicijatorima ovog kluba svi sugovornici isticali su preminulog Lolu Prpića (novinar). Vladimir Pavelić *Kuzman* sjeća se početaka osnivanja Kluba i njegove sudbine: *A vidite, ja sam htio raditi. Bio je tu neki Lola Prpić, on je htio biti za to. Ja i on smo čak išli u Senj da bi se dogovorili za to, kakav bi žig bio i to... I svi su to prihvatili, i mladi, u hotelu smo Slavoniji (nekada smješten u centru grada Iop.a.) radili kad bi dobili prostor da se možemo sastajati. E, neko je htio nekakvu veću slavu, drž ovo, drž ono i to je to. Ljudi su se rastrgali. A, to zbog škrotoće i nesuglasica oko članarine. (...) a kratko je i trajao, i bili smo jednom u Mađarskoj, susreli se sa onim ljudima iz Subotice, Vojvodine, jel'. Ali bila je nekakva kriza, pa opet poslije nismo mogli.*

Nakon početne inicijative potomaka migranata koji su ujedno imali i društvene funkcije (predstavnici medija i županije), pokušaju uspostavljanja čvršćih veza s ostalim bunjevačkim ograncima pokušale su pridonijeti političke elite devedesetih godina 20. stoljeća. O tome nam je rekao Željko Tomljanović *Rilac* (dipl. ing. građevine, Podgorje, Virovitica): *Bio sam ja u Baji s Tonkovićem, dok je pokojni Vlado Gotovac bio živ. On je ispred Sabora bio zadužen za to. Prpić Lolo, Beljo Ante, ravnatelj Hrvatske matice iseljenika, a to je bilo otprilike kad su se razišli HSLS i LS. Ja sam vozio, išo s autom, a ovi su išli iz Sabora. To nije bila naša inicijativa već iz Sabora, a mi smo nju prihvatili. Ja sam išo kao predstavnik županije. Onda smo dogovorili da će Bela Tonković doći tu u Viroviticu, treba je bit Bunjevački sabor. Jel plan je bio da se objedine svi Bunjevci, imate Bunjevaca i u Požezi, Đakovu, Osijeku (...) a bio je plan, u početku da se stvori udruga i to je sve palo u vodu. A zašto? Boljka Bunjevaca od davnina, zašto ja to nisam nego ti? Svako sebi vuče zasluge. Ko je dalje bacio kamen.*

⁷³ Tri internetske stranice donose vijest o susretima, službene stranice Grada: www.virovitica.hr, te nezavisne: www.virovitica-online.com i www.virovitica.net.

⁷⁴ Izvor: http://www.virovitica-online.hr/vijesti/print_article3665.htm.

⁷⁵ Ovako je glasila najava u radio emisiji 16. srpnja 2005. na Radio Virovitici. Arhiva GmVtc.

⁷⁶ Izvor: <http://www.virovitica.net/print.asp?clanakID=4680>.

Razgovarajući s kazivačima kod nekolicine postoji želja za uspostavljanjem kontakata s bačkim ogran-
kom Bunjevaca. Takvu suradnja započela je između primorskih i bačkih Bunjevaca. Ideja je krenula na
poticaj pojedinaca, pri čemu su opet potpomogle lokalne političke elite i svećenstvo. Naime, Hrvatska
udruga kulture “Lajčo Budanović”, Mala Bosna, iz Subotice, gostovala je u Senju i Krivome Putu pri-
likom proslave krivoputskoga blagdana Majke Božje Snježne 5. kolovoza 2006. godine⁷⁷. Stipan Dulić,
tajnik društva o inicijativi kazao je: *Rođen sam u Maloj Bosni, 1994. kad je rat bio... nama je ponuđena
zamjena, pa sam ja zamijenio stambeni objekt u Subotici za Senj i boravim ponekad u Senju. Dogovario sam
sa svećenikom da dođemo ovdje... da se uspostavi suradnja ovih primorskih s Bačkim Bunjercima. O važnosti
gostovanja za bačke Bunjevce isti kazivač je dodao: Put je financirala Republika Hrvatska, preko konzulata
najveći dio, jače od polovine... ja bi volio kad bi se to svake godine održavalo, a ujedno bi želio ugošćavati
i ovdajnje Bunjevce, ja bi volio... da pokažemo ondašnjim Bunjercima Hrvatsku kulturu ovih Bunjevaca. A
nama je značajno našoj duci pokazati Hrvatsku da bi se to održalo, onda di ćeš ih odvesti, svi žele ić na more.
Vam to nije ništa al nam je, to je za njih taki doživljaj da je to neopisivo, evo loše je vrime al to nije važno, oni
su se kupali. Većina od njih je prvi put u Hrvatskoj.*

4.3. GRADNJA VIKENDICA I KUĆA

Prema podacima iz zadnjeg popisa stanovništva za 2001. godinu na prostoru Krivoga Puta živjelo je
233 stanovnika⁷⁸. Prema našim saznanjima zimi ondje živi još manji broj, budući da se radi o sta-
novništvu treće životne dobi koje uglavnom odlazi djeci u veća urbana središta (Senj, Novi Vinodolski,
Rijeku). Zadnjih dvadesetak godina mnogi obnavljaju stare kuće ili grade nove i ondje borave tijekom
ljetnih mjeseci.

Potomci Krivopučana iz okolice Virovitice također prate ovaj trend. Jedan od vlasnika takve kuće je
i Željko Tomljanović: *Tamo mi je djedovina. Tu di smo napravili kuću tu je bilo guvno gore (...) negdje smo
80- tih napravili kuću, to je slučajno bilo (...) dovezo (građu/op.a.) u Krivi Put i zvao bratiće iz Senja aj
dođite pomoć gradit kuću. Oni se najprije uvrijedili kako neću gradit na očevini, već tu gdje je mater rođena,
a kad je meni tamo bilo ljepše, ja sam bježo što više od ceste i gledao sam da imam i šternju (spremište za vodu,
op/a.)... moj stric Marko, bratić Srećko... od kuma dva sina pomagala (...) samo mi je žao što ne mogu više
bit gore (...) Nema boljeg mjesta za odmor sam se čovjek mora naviknut na tišinu. Osim što su se zadržali
tradicijski obrasci pomoći prilikom gradnje kuća (zvano moba) rođaci pomažu prilikom gradnje stam-
benih objekata. Kuće za boravak ne koriste isključivo vlasnici, kojih katkada zna biti više, već i šira obitelj,
kumovi i prijatelji.*

Poneki razmišljaju o gradnji vikendica, ali susreću se s problemima, kao što se vidi u kazivanju Josipa
Prpića (Podgorje, Virovitica): *Mi smo razgovarali (rodbina/op.a.), mi imamo tamo dio zemlje i razovarali
bi da bi napravili nešto obiteljsko...al problem je prijepis, ima te zemlje masu. Tamo ima šuma, al ovaj
komad de bi se gradilo dijeli se na nas 4,5 sad jel 'očemo, nećemo, sad pohvataj očemo, nećemo, ko bi htio. Čak
ako oni i neće, moraš imat i nji'ove dozvole, pa onda hvatat familiju to je sad svagdje.*

5. TRAJNA VRAĆANJA

Najveći valovi iseljavanja iz Krivoga Puta u bliža urbana središta bili su tijekom šezdesetih godina 20.
stoljeća. Ovo iseljavanje prati migracijske trendove što potvrđuju i podaci iz literature za područja
ostalih dijelova Hrvatske: *Kao točka preokreta uzima se reforma 1965. godine (...) osnovna značajka takvog*

⁷⁷ Doputovali su u petak 4. kolovoza i otputovali 8. kolovoza. Bili su smješteni kod ljudi u Senju i svećenika. Folklorna
sekcija nastupila je u Krivom Putu i Senju, prisustvovali su svetoj misi u Senju, obišli Gradski muzej i tvrđavu Ne-
haj.

⁷⁸ Izvor: Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr/Hrv/Popis%202001/popis/popis>.

modela se zasniva na masovnom transferu radne snage iz sela u grad, tj. iz poljoprivrede u industriju (Živković et al., 1995:14)⁷⁹. Većina Krivopučana u navedenom razdoblju odselila je u Senj, u gradsku četvrt Munda-ričevac, odnosno Kozjak. Razlog zašto su se gotovo svi preselili u isti kvart objasnio je Zlatko Tomljanović Pešo (Senj): *Pomodarstvo, jedan je napravio kuću u Senju pa drugi i treći bitno da je krenulo*. Osim radnih migranata u obližnja urbana mjesta, pedesetih godina 20. stoljeća i ranije, u Senj uglavnom su selili mladi radi potreba srednjoškolskog obrazovanja, nakon čega bi ondje ostajali živjeti⁸⁰.

Vladimir Pavelić (Podgorje, Virovitica) na pitanje o povratku u Krivi Put odgovara: *A moji nisu (poželjeli vratiti se u Krivi Put/op.a.), ali pokojna baka je govorila, mamina mama, inače je prirodno bila inteligentna, nije išla u školu ali je znala čitati, a to si jedan drugog učio. E, kaže ni mrtvu me gore nemojte vodit*. Neimaština i glad, koje su bile prisutne početkom 20. stoljeća na primorskom području, ostavile su neizbrisiv trag među prvom skupinom migranata. No već u drugoj generaciji migranata zabilježile smo promjenu mišljenja. Kazivači iz Virovitice naveli su primjere kasnijih remigracija i to odlazaka u Senj. Zanimljivo je što su se i oni kao i većina Krivopučana smjestili u isti dio grada Senja: *Šolići su, kad je Marko oša u penziju 1965., otišli natrag dole živjet radi zdravlja ... on je bio star ko moj otac (rođen početkom 20. stoljeća, op.a.), on je bio meni krsni kum (...) obolio tu na te bronhe ... otišo u Senj i napravio si kuću i doživio 90 godina. Onda je otišo njegov brat jedan pa drugi, s obiteljima, bilo je njih ovdje petero braće i dvi sestre (...) s djecom su otišli tamo. Oni su gore iznad benzinske, taj dio se zove Kozjak. Odma prvu cestu (ulicu) ima Marijan, a drugu ovaj drugi, tamo su sve krivopučani naseljeni*⁸¹.

Razgovarajući s kazivačima često su navodili raseljenu rodbinu i česte remigracije. Stječe se dojam da im preseljenje nekoliko puta tijekom života ne predstavlja nikakav problem što potvrđuje karakteristiku ove regije, pa i čitavu Ličko-senjsku županiju kao prostor izrazite migracijske mobilnosti stanovništva. Jedna od mnoštva migrantskih priča je i obitelji Filipović: *Djed je bio u Americi osam godina i to u Kanadi (otišo je 1906), najprije je došo u Ameriku, pa je ošo tako malo po malo za poslom u Kanadu. Bio je 1888. godište, a 1984. je umro s 96 godina. On je 1908. gradio prugu Princ Rubert-Vankuver ... cijelo je vrijeme radio na toj pruzi. 1914. je došo kući (...) onda se oženio, i stric taj što je još uvijek živ, što živi u Škrljevu je rođen 1919. godine, onda je 1924. došo moj otac (...) svi su se rodili kasnije tu (na području Virovitice/op.a.), al su kasnije (nakon 1945. godine/op. a.) odlazili živjet u Rijeku i Škrljevo*⁸².

Svi kazivači isticali su da su zadnjih dvadesetak godina popularne remigracije u turistički atraktivnija mjesta u blizini Krivoga Puta: *Al ljudi su se dosta i vratili, ljudi su otišli dole, a čujte sad je tamo bolje, al ne gore na brdo već dolje u Senj, Novi Vinodolski i okolo*⁸³.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U radu se prikazuje studija slučaja homogene migracije zbog ekonomskih razloga na primjeru prese-ljenja dijela Krivopučana iz ruralnog prostora s obronaka primorske strane podno Velike Kapele u također ruralni prostor u drugu regiju Republike Hrvatske, okolicu Virovitice. Migracije iz Krivoga Puta bile su dobrovoljne; u početku privremeni (najčešće sezonski) odlasci manjih skupina uglavnom mladih muškaraca. U periodu od dvadesetak godina počinju se pretvarati u trajna preseljenja, a posebice je na to utjecao postupan dolazak djevojka, odnosno žena i formiranja obitelji. Odlazak za nekim tko na bilo koji

⁷⁹ Mjera gospodarske politike prema selu i poljoprivredi djelovala je destimulirajuće na razvoj poljoprivrede i ostanak na selu. Prometna izoliranost, nedostatak agrarne infrastrukture, kulturnih sadržaja, te slabi razvoj društvenih djelatnosti temeljni su potisni činitelji deagrarizacije i deruralizacije.

⁸⁰ Usporedi: Rajković 2004:272-273.

⁸¹ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁸² Dinko Filipović *Vicinov*, Virovitica.

⁸³ Vladimir Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

način privlači aktera migracija dovodi do stvaranja mreža i migracijskih valova. U ovom slučaju rezultiralo je formiranjem novog dijela naselja Rezovac, nazvanog Rezovačke Krčevine.

Najveći potisni činitelji ujedno su bili i najveći privlačni činitelji, bolje ekonomske mogućnosti u drugoj sredini, stjecanje bolje naobrazbe i bolji uvjeti rada, bolji životni uvjeti. Glavni razlog raseljavanja Krivopučana bila je ekonomska stagnacija poljoprivrede, nepostojanje infrastrukture i komunikacije s bližim urbanim centrima.

Unutarnje migracije su one pri kojima pojedinci ostaju u sklopu istog socio-kulturnog-političkog prostora, ali se geografski kreću (Živković et al., 1995:10). No u ovom radu vidljivo je da imigranti i kod unutarnje migracije prolaze cijeli niz procesa prilagodbe u novoj okolini. Koliko će trajati prilagodba, kakav će biti način i stupanj integriranosti u novu okolinu ovisi o nizu faktora. Osim kazivanja migranata i njihovih potomaka mnogobrojni podaci, kako o ovim temama tako i mnogim drugim, dobiveni su iz matičnih knjiga (rođenih, krštenih, vjenčanih). Istraživanje pokazuje da je najveći broj prve generacije migranata (a većim dijelom i druge generacije) sklapao brakove između sebe, kao i kumstva te time činio socijalne poveznice i (ne)svjesne simboličke granice društvenih zajednica. Trebalo je dvadesetak godina da migranti mogu kao mjesto stanovanja navesti ulicu i kućni broj, odnosno da se integriraju kao ravnopravni građani. Ova dva naselja dobila su infrastrukturu (ceste, struju) tek 70-ih godina 20. stoljeća. No danas stanovnici ovih naselja ističu da žive u poželjnom prostoru: *Jel smo atrakcija što smo blizu grada, al opet je mir, imaju ceste i sve, a opet je priroda*⁸⁴. Kao jedan od ciljeva istraživanja bilo je saznati i današnju povezanost migranata i njihovih potomaka s lokalnom zajednicom, u ovom primjeru s Krivim Putem. Geografska udaljenost odlaska od domicilnog prostora u pravilu određuje kontinuitet i intenzitet veza sa srođnicima, prijateljima i cijelim socijalnim i kulturnim miljeom iz kojeg su migranti došli. Fizička komunikacija raste nakon 70-ih godina 20. stoljeća kada je poboljšana prometna povezanost.

U imigracijskim uvjetima javljaju se procesi kulturnih promjena pokrenutim preseljenjem skupine ljudi iz njihovih izvornih društava i kulturnih sredina u nova sociokulturna okruženja (usp. Heršak, 1998, 4-5). Ova studija slučaja potvrđuje da se isti procesi događaju i kada je u pitanju unutarnja migracija. No, na području Virovitice uočavamo da odnos nije bio samo između dvije skupine stanovništva, uobičajeno migratorne i domorodačke. Naime, na ovom prostoru žive brojni pripadnici raznih nacionalnih manjina i stanovnika različitih regionalnih provenijencija, primjerice Mađari, Nijemaci, *Zagorci, Šokci, Bosanci*, stoga pronalazimo kulturnu pluralnost. Danas oni međusobno prepoznaju i njeguju pojedine segmente svoje kulture. No paralelno usvajaju obrasce drugih kultura, te ženidbenim vezama prenose elemente jedne kulture, preko druge u treću kulturu. Kroz rad uočavamo procese akulturacije i asimilacije, ali i da je u procesima konsolidacije ova bunjevačka subetnička skupina zadržala subjektivni osjećaj identiteta. Potomci Krivopučana pokazuju određene svojstvenosti koje ih razlikuju od domicilnoga stanovništva, kao što je to primjerice slučaj kod govora gdje se povlače različitosti vlastite skupine od starosjedioca *Mikeša*. Zatim, prepoznavanje kod prezimena i obiteljskih nadimaka što nije zabilježeno kod ostalih skupina ovoga područja. Tijekom razgovora kazivači su isticali pripadnost bunjevačkoj skupini⁸⁵. Djelomično se pripadnost skupini odražava i kroz nogometne susrete. Na internetskoj stranici sela Podgorje spomenuto je tek u jednoj rečenici doseljenje iz Like i Gorskog kotara⁸⁶. Ovo može ukazivati na činjenicu da se svijest o pripadnosti ipak gubi s daljnjim generacijama migranata, dok pak kod nekih raste osjećaj pripadnosti. Odnos prema mjestu porijekla zaista je individualan. Sjetimo se migrantice koja je kazala: *Ni mrtvu me nemojte gore vodit*. U drugim primjerima su migranti koji su i nakon preseljenja barem jednom godišnje odlazili u Krivi Put, te inicirali jednogodišnje posjete, u početku preko nogometnih susreta. Inicijativa mi-

⁸⁴ Josip Prpić, *Matići, Jukini*, Podgorje, Virovitica.

⁸⁵ Tema u kojim segmentima društva se ova skupina predstavlja kao Bunjevci ili njihovi potomci ostaje za neki budući rad.

⁸⁶ Usp. www.podgorje.net/povijestpodgorja.php

granata privukla je i potporu političkih elita (bilo gradonačelnika ili saborskih zastupnika), a budućnost će pokazati hoće li to potaknuti jačanje svijesti o pripadnosti bilo kraju iz kojeg su porijeklom, odnosno bunjevačkom ogranku (primorski Bunjevci) ili cjelovitoj bunjevačkoj skupini. U ovim temama vidljiva je važnost pojedinačnoga pristupa svakom pojedinom migrantu, odnosno potomku. Naime, neki su se nakon mirovine preselili u Senj, neki obnavljaju stare kuće u Krivome Putu ili grade vikendice. Prilikom boravka nekoliko dana u Virovitici, pročitao se glas da radimo intervju s potomcima Krivopučana, nakon dva dana pojedinci su sami zvali u Muzej Viroviticu i pitali kad bismo mogli s njima razgovarati, budući da i oni imaju nešto za reći⁸⁷.

LITERATURA

- ADAMČEK, Josip (1986): Prilozi povijesti Virovitice (od sredine 18. do sredine 19. stoljeća), *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 157-179.
- BOŽIĆ, Saša (1998): Etničnost migracijskih zajednica: nastajanje novih manjina, u:ur.R.Čičak-Chand i J. Kumpes, *Etničnost, nacija, identitet – Hrvatska i Europa*, Zagreb, 85-100.
- BOLAFFI, Guido, Rafaele Bracalenti, Peter Braham and Sandro Gindro (2003): *Dictionary of Race, Ethnicity & Culture*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- BRETTEL, Caroline (2003): *Antropology and Migration. Essays on Transnationalism, Ethnicity and Identity*. Altamira Press, A Division of Rowman & Littlefield Publishers, Inc. Walnut Creek, Lanhan, New York, Oxford. str.1-7.
- CASTELS, Stephen & Mark J. Miller (2003): *The age of Migration*. Palgrave Macmillan, str.278-286.
- COHEN Robin (ed.) (1995): Contents i Part one-Prologue. U: *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge University Press, str. 1-9.
- ČAPO, Jasna (1988): Etnologija između demografije i socijalne historije, *Etnološka tribina 11*, 5-16.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek (2006): Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja. U: *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. (ur.) Čapo Žmegač, Jasna, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 35-42.
- ČERNELIĆ, Milana (2005): Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta, *Studia ethnologica Croatica*, vol 17, Zagreb, 25-47.
- HERŠAK, Emil (1998): *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*, Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, Zagreb
- HORVAT, Rudolf (2001): Povijest grada Virovitice, Matica Hrvatska, Virovitica.
- HORVAT, Zvonimir (2002): Šumske željeznice u Hrvatskoj (2), u: *Hrvatske šume*, broj 63, ožujak, 34-35.
- JONJIĆ Pavao (ur.) (1998): Uvod. U: *Izješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939.*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 5-9.
- KORENČIĆ, Mirko (1979): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, JAZU, knjiga 54., Zagreb.
- LAJIĆ, Ivan (ur.) (1998): Predgovor. U: *Migracije u Hrvatskoj regionalni pristup*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 7-9.
- MESIĆ, Milan (2002): *Međunarodne migracije, tokovi i teorije*. Zagreb, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Biblioteka Societas.

⁸⁷ Unatoč tome što se u novijim etnološkim radovima prakticira zaštita identiteta kazivača (usp. Čapo Žmegač *et al.*, 2006: 35-42) u ovom članku odlučile smo navesti podatke budući da su kazivači to željeli. U nekoliko iskaza identitet je prikriiven odlukom autorica.

- PAVLICA, Dane (1986): Razvoj školstva i prosvjete u virovitičkom kraju, *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 463-472.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1986): Prilog poznavanju agrarnih odnosa u virovitičkom kotaru potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 185-194.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2004): Prilozi poznavanju migracija Krivopučana. *Senjski zbornik 31*, 261-286.
- RAGUŽ, Mirko (1990): Osnovna škola Krivi Put, *Senjski zbornik 26*, 343-360.
- SABLJAK, Tomislav (2001): *Rječnik hrvatskog žargona*, Biblioteka Lexica, Zagreb, 224.
- TARI, Dragutin (1986): Prilozi za poznavanje razvoja drvne industrije u Virovitici, *Virovitički zbornik 1234-1984.*, Virovitica, 581-590.
- UROIĆ, Marija, Antun HURM, (1994): Njemačko-hrvatski rječnik s gramatičkim podacima i frazeologijom, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 655.
- VRANJEŠ, Karlo (2005): Virovitički („mikeški“) govor, u: *Zavičaj – časopis ogranaka Matice Hrvatske u Virovitici*, Virovitica, 29-30.
- ŽIVKOVIĆ, Ilija, Željka ŠPORDER, Duško SEKULIĆ, (1995): *Asimilacija i identitet*, Školska knjiga, Zagreb, 10-18.

IZVORI

- Knjige rođenih i krštenih br. 403 (od 1917. do 1922. godine), br. 404 i 405 (od 1922. do 1931. godine). Matični ureda Virovitica.
- Knjige Indeksa rođenih (od 1908. do 1925., od 1926. do 1934., te od 1935. do 1945, Mjesni ured Suhopolje.
- Vjenčanik 1904.-1923.* (knjiga 446) i *Vjenčanik 1923.-1939.* (knjiga 447). Mjesni ured Suhopolje.
- Zavičajnik mjesta Rezovac* (sastavljen je na osnovu starih popisa zavičajnika i listina domaćinstava koje su sastavljane povodom *Općeg popisa stanovnika 1932.* godine). Općina Suhopolje.
- Jurković, Jasmina (2005-2006): Transkripti s terenskih istraživanja virovitičkih Bunjevaca, Arhiv Gradskog muzeja Virovitica.
- Rajković, Marijeta (2002-2006): Transkripti s terenskih istraživanja na području Krivoga Puta. Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Zagreb.
- Rajković, Marijeta (2006): Transkripti s terenskih istraživanja virovitičkih Bunjevaca, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Zagreb i Arhiv Gradskog muzeja Virovitica.

INTERNETSKE STRANICE

- www.dzs.hr/Hrv/Popis%202001/popis/popis. (zadnji puta posjećeno 5.11.2006.)
- www.imin.hr/page/index.aspx?r=2&r1=11 (zadnji puta posjećeno 5.11.2006.)
- www.mikesland.hr (zadnji puta posjećeno 8.11.2006.)
- www.virovitica.hr (zadnji puta posjećeno 8.11.2006.)
- www.virovitica-online.com (zadnji puta posjećeno 8.11.2006.)
- www.virovitica.net (zadnji puta posjećeno 8.11.2006.)
- www.podgorje.net (zadnji puta posjećeno 8.11.2006.)

GOVORNE OSOBINE

O KRIVOPUTSKOME GOVORU

Ankica ČILAŠ ŠIMPRAGA

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Republike Austrije 16, 10000 ZAGREB

1. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA KRIVOPUTSKOGA GOVORA

Godine 1911. objavio je Grga Tomljenović studiju *Bunjevački dijalekt zaleđa senjskog s osobitim obzirom na naglas*, a godinu dana kasnije bunjevačkim se govorom bavio Milan Japunčić te objavio rad u *Nastavnom vjesniku* br. XX pod naslovom “Osobine bunjevačkoga govora u Lici”. I dok je Japunčić sumarno donio najbitnija svojstva bunjevačkoga govora u Lici, Tomljenović je nastojao prikazati sve bitne fonološke i morfološke crte bunjevačkoga govora u senjskom zaleđu, a osobito je detaljno opisao naglasni sustav. Na to ga je potaknulo stajalište koje je prije stotinu godina bilo vrlo aktualno, a to je ono da su naglasci što su ih propisali Vuk i Daničić kanon novoštokavske standardne akcentuacije. Tomljenović kaže: *Otkako je naime izišlo drugo izdanje Vukova rječnika (g. 1852), nije se više nitko usudio ni dirnuti u nepogrješivost Vukova akcenta.* (Tomljenović 1983–1984:163) Tako je Tomljenović, upozoravajući na razlike između naglašavanja u zapadnom dijalektu, kojemu pripada i bunjevački govor, i Vukova naglašavanja, potaknuo mlađe akcentologe na daljnje proučavanje tih razlika i dokazivanje da zapadno novoštokavsko naglašavanje ima pravo biti temeljem hrvatske naglasne norme.¹

2. O METODOLOGIJI

Krivoputski govor, o kojemu će biti riječi u ovom poglavlju, terenski je istraživan sredinom svibnja 2006. godine. (sl. 1) Građa je prikupljena intervjuiranjem lokalnoga stanovništva pomoću Upitnika za hrvatski jezični atlas, a velik dio podataka ekscerpirali smo s digitalnih snimaka spontana govora pouzdanih ispitanika. Riječ je o sljedećim ispitanicima: Milka Prpić *Markina* iz Veljuna, rođena Krmpotić, u Veljunu 1931. godine; Mara Tomljanović *Isanova* iz Krivoga Puta, rođena 1945. u Veljunu; Marko Pavelić *Mijatina* iz Podbila, rođen 1917.; Anka Šolić *Tutanova* iz Podbila, rođena Tomljanović, u Sibirju 1932; Ika Pavelić *Tomina* iz Mrzloga Dola, rođena 1925. i Milan Pavelić *Vranićov* iz Mrzlog Dola, rođen 1931. godine.

Slika 1: Autorica u razgovoru s Ankom Šolić u Šolićima; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2006. godine

¹ V. Vukušić 1975. i 1985.

3. DIJALEKTNA PRIPADNOST KRIVOPUTSKOGA GOVORA

Krivoputski govor pripada zapadnom dijalektu, koji se u dijalektološkoj literaturi naziva i zapadnim bosanskohercegovačkim dijalektom. Znači, riječ je o novoštokavskom ikavskom govoru.

Samo štokavsko narječje najveće je među trima hrvatskim narječjima. Ono se prostire velikim dijelom Hrvatske te mu pripada oko 50 % govora.

Osnovne su značajke štokavskoga narječja postojanje zamjenice *što*, glas *u* za *o* (*muž* od *možb*) i samoglasničko *l* (*vuk* od *vľkǃ*), promjena suglasničke skupine *čr* > *cr* (*crn*), promjena *-l* na kraju riječi ili sloga u *o* ili u *a*, premetanje *vbse* u *sve*, *u-* od *v-* na početku riječi pred suglasnikom (*unuk*, *udovac*), nastavak *-u* u L jd. m. i sr. roda (*u selu*, *u gradu*), glas *-m* ili *-n* u I jd. ž. r. na *-a* (*rukom*, *rukon*), poseban oblik uz brojeve 2 – 4 u m. i sr. rodu (*dva*, *tri*, *četiri velika grada*). Velika većina štokavskih govora umjesto poluglasa ima *a*, glas *ć* od *jt* (*naći*) i od *tbj* (*braća*), *đ* od *d'* (*međa*), proširenje množine većine jednosložnih imenica m. r. umetkom *-ov-* (*l-ev-*), G mn. na *-a*, prenesen kratkosilazni naglasak ˘ sa zadnjeg sloga, sačuvane nenaglašene dužine te jače ili slabije čuvanje aorista. Usto, u najvećem broju govora izgubljen je glas *x*, koji se čuva samo u dubrovačkom poddijalektu, dijelu Crne Gore i u bošnjačkim govorima (v. Brozović, 1965:269).

Uz te opće štokavske značajke, više od polovice govora zahvaćeno je tzv. novoštokavskim osobinama, a to su: nova akcentuacija i izjednačenje padežnih nastavaka u dativu, lokativu i instrumentalu množine.

4. GRANICE ZAPADNOGA DIJALEKTA

Zapadni se dijalekt prostire između istočne granice čakavskoga narječja, odnosno jadranske obale, na sjeveru do Save, odnosno do međe s kajkavskim narječjem u slijevu Kupe. Najveću ikavskoštokavsku cjelinu čine zapadna Hercegovina, dalmatinsko kopno te dijelovi zapadne i središnje Bosne. Usto ikavaca novoštokavaca ima u Bačkoj, oko Subotice, Sombora, oko Baje u Mađarskoj te u nekoliko naselja u Baranji. Tom dijalektu pripadaju i govori Maslinice na otoku Šolti, Račišća na Korčuli, Sumartina na Braču i Sućurja na Hvaru te tri hrvatska iseljenička govora u talijanskoj pokrajini Molise.

Današnje granice ovoga dijalekta uspostavljene su nakon 15. stoljeća, kad geografsku sliku dijalekata i narječja mijenjaju migracije stanovništva.

5. BUNJEVAČKI I SENJSKI GOVOR

Dolaskom Bunjevaca u senjsko zaleđe u 16. stoljeću promijenila se jezična slika toga područja. U suvremeno doba Senjana, čiji govor pripada srednjoločakavskom dijalektu, doselili su se novoštokavci ikavci. Mnogi su se Bunjevci spuštali u Senj, no veći se broj počeo doseljavati tek nakon Prvoga svjetskog rata (Zečević 2000:179). Zbog tih je okolnosti jezično stanje u samom Senju vrlo kompleksno, tj. u odnos ulaze tri jezična sloja: senjska čakavština (supstrat), bunjevačka novoštokavska ikavica (superstrat) i standardni jezik (adstrat). Prema dijalektologinji Vesni Zečević u tome gradu mora se pratiti: a) senjski srednjoločakavski dijalekt, b) bunjevački novoštokavski ikavski dijalekt, c) utjecaj senjskoga na bunjevački, d) utjecaj bunjevačkoga na senjski, e) utjecaj standardnoga jezika na senjski i f) utjecaj standardnoga jezika na bunjevački (Ibid.:178). V. Zečević uviđa također da "inovacijske pojave u senjskom govoru nemaju osobine dijalekatske obilježnosti bunjevačkoga govora" (Ibid.:181). Također, prateći govor Bunjevaca po naraštajima, konstatira slabljenje utjecaja senjske čakavštine u mlađih i jačanje utjecaja standardnoga jezika na njihov govor, koji je jezik prestiža i za Bunjevce i za Senjane. U čistim bunjevačkim brakovima u Senju uočava npr. nestajanje zatvorenosti dugih vokala *a* i *o*, pokraćivanje znanoglasnih dužina te mijenjanje oblika pridjeva radnog.

5. 1. Iz fonologije

5. 1. 1. Vokalizam

1) Inventar samoglasničkog sustava

U krivoputskome je samoglasničkom sustavu pet samoglasnika (*a e i o u*), koji dolaze u kratkim i dugim slogovima, a slogotvoran je i sonant *r*, koji također dolazi u kratkim i dugim slogovima (npr. *přst*, *čtvrťak*). Na fonetskoj razini, tj. razini realizacije zamjetno je zatvaranje dugih samoglasnika *ā* i *ō* (npr. *spāvuā* 3. jd. prez., *dōm*). Samoglasnik se *o*, bio kratak ili dug, u govoru pripadnika treće dobi zatvara pred sonantima, npr. *ōna*, *donōsili*, a potvrđene su zamjene *o > u*, npr. *bumboōni*, *ūn*, *pūlicija*, *ūndā*, *ūna*, *ūnde*. Zamjena *o > u*, prema Dragičeviću, potvrđena je i u zavelebitskom području senjskoga zaleđa, gdje je npr. *ūnāj*, *ūndā*.

Ta se zamjena gubi u govoru mlađih naraštaja.

2) Vokalske zamjene

Malo je vokalskih zamjena nenaglašenih samoglasnika, kakve su uobičajene u južnijim ikavskoštokavskim govorima, npr. poput onih u imotsko-bekijskim govorima u kojima je *nōces* 'noćas', *pēčet* 'pečat', *livoda* 'livada', *vēčara* 'večera' itd. (Šimundić 1971:24–30). U Krivom su Putu potvrđene vokalske zamjene u imenicama *plādeń* 'tanjur' 'pladanj', *bādeń* (uz *bādań*), *tarāpija* 'terapija' te u drugim leksemima, uglavnom posuđenicama.

3) Realizacija zanaglasnoga *i*

Druga bitna značajka samoglasničkoga sustava na razini realizacije jest slabljenje zanaglasnoga samoglasnika *i*, tako se npr. pridj. rad. ž. jd. *rādila* može ostvariti kao [*rādila*], [*rād'la*] ili kao [*rādəla*], dakle sa sačuvanom trosložnom strukturom. No moguće je i otpadanje zanaglasnoga *i*: *kōlko* (< *koliko*), *tōlko* (< *toliko*), *kōprva*.

4) Ikavizam

Bitno svojstvo krivoputskoga vokalizma jest ikavski refleks jata, npr.: *dī* 'gdje', *dōli* 'dolje', *gōri*, *sīd*, *dīca*, *dīte*, *mīsto*, *čōvik*, *snīg*, *přiko*, *dīd*, *mlīko*, *vīdit*, *sīst* inf., *nēvista*, *zāvīt*, *kōlino*, *glīto* 'dlijeto', *sīkira*, *klīšta*, *vrīme*, *dvī*, *svītlo*... No u tom se govoru javlja i određen broj stalnih ekavizama, npr. *naprīmer*, *dēlat* inf., *dēčko*, *pōslē*, *zēnica*, *čēsta*, *starēšina*, *ōnde*, *slēzēnka* te jekavizama, npr. *pjēšice* (češće: *nā noge*), *vjēžbat* inf.

U razgovoru s došljacima, tj. govornicima drugih dijalekata Krivopučani se pokušavaju prilagoditi sugovorniku, bio on govornik standardnoga jezika ili senjske čakavštine. Stoga u razgovoru s govornikom standardnoga jezika s lakoćom jekaviziraju svoj govor, npr. *mjēsēc*, *nēvjesta*, *djēvēr*, a razgovarajući sa Senjanima, nastoje poštovati pravila njihova ikavsko-ekavskoga govora te kažu: *dōle*, *gōre*, *cēla*, *kōleno*, *svīća* itd.

5) Samoglasnički skupovi

Samoglasnički su skupovi potvrđeni, npr. *āuto*, no češće se gube ili stezanjem samoglasnika ili umetanjem suglasnika radi izbjegavanja zijeva.

a. Stezanje samoglasnika:

aa > ā u pridj. rad. m. jd., npr. *pīvā*, *glēdā*

ao > ā zāva, *ōrā*

ae > ē u brojevima 11 – 19, npr. *dvānēst*, *trīnēst*

ea > ē u pridj. rad. m. jd., npr. *pōčē*, *dōvē* (ali: *ūzēja*)

b. Umetanje suglasnika radi izbjegavanja zijeva:

– umetanje *j*: *grīja* G jd., pridj. rad. m. jd. *vīdija*, *čūja*.

6) Ostale značajke:

- a) U glagola tzv. II. vrste *-nu-* > *-ni-*: inf. *sàgnit*, *mètit* ‘metnuti’, *skìnit*.
- b) Kaže se *gròb*, *gròble*.
- c) Uz *u* < *və*, npr. *ùnuk*, *udòvica*, *ùvīk*, rabi se i vremenski prilog *vàvīk/vàtk*, gdje je *və* > *va*. Tomljenović navodi *vavik* (v. str. 166.).
- d) U imenici *māša* ‘služba Božja’ prepoznajemo čakavski utjecaj, gdje je vokaliziran poluglas *u* slabom položaju, za razliku od leksema *misa*.
- e) Stari prijedlog *sə* reflektirao se kao *s*, *sa*, *so*, npr. *s àutīn*, *s nēdīlōn*, *š nīn*; *sa babètinan*, *sa gràvon*, *sò tīn*.
- f) Otpali su samoglasnici u početnom položaju:
o- > \emptyset u *vàkō* ‘ovako’, *vàkī*
a- > \emptyset u *Mèrika*
- g) Dodan je samoglasnik *o* pokaznoj zamjenici *tī* u početnom položaju: *òtī* (*īudi*) analogijom prema pokaznoj zamjenici *òvāj*.
- h) U doba Tomljenovićeve istraživanja krivoputskoga idioma govorilo se *vrébac*, *nàrēst*, no danas se češće govori *ráste* 3. jd. prez., *vrábac*, dakle sa sekvencom *ra*, umjesto starijeg *re*.

5. 1. 2. Konsonantizam

1) Afrikate

U krivoputskome se govoru može čuti da isti informant kazuje [*kùća*] i [*kùča*] te [*čètri*] i [*čètri*]. Većina govornika “umekšano” izgovora bezvučnu afrikatu, dok je manje onih u kojih je taj glas vrlo “tvrd”, tj. gdje je [*č*] u [*kùća*] isti kao u riječi [*čètri*]. Stoga se može zaključiti da je glavna značajka krivoputskoga konsonantizma postojanje samo jedne zvučne i jedne bezvučne afrikate koje bilježimo kao *ž* i *č*, npr. *nàtšē*, *īšē* 3. jd. prez. ‘ide’, *dovišēna* te *čòvik*, *nàčve*. Slična je situacija i u zavelebitem dijelu senjskoga zaleđa (Dragičević 1988:135). Prije gotovo stotinu godina Tomljenović je takvo stanje utvrdio samo u Alanu, dok je za ostala sela Krivoga Puta kazao da se u njihovu govoru dobro razlikuju *č* i *ć*, ali se slabije razlikuju *ž* i *š*, za koje ponajviše dolazi *š* (Tomljenović 1984:170). Dakle, prije jednog stoljeća postojala je samo jedna zvučna afrikata, zbog čega je došlo do neravnoteže u sustavu afrikata *ž* : *č* – *ć*. Kako su bezvučne afrikate već tada pokazivale tendenciju ukidanja razlike *č* – *ć*, jasno je da je radi uravnoteženja u konsonantskome sustavu moralo doći do pojednostavnjenja, tj. smanjenja broja konsonanata.

2) Štakavizam i šćakavizam

Današnji krivoputski govor smatramo štakavskim jer nalazimo lekseme poput *klišta*, *gūštēr*, *šēta*, *ògnīšte*, *štāp*, *ūlīšte* ‘košnica’. Po tome se on sve više približava govoru zavelebitem zaleđa, s kojim ga u konsonantizmu povezuje i narušen standardni sustav afrikata te zamjena završnog *-m* sa *-n*³. No kako se, iako vrlo rijetko, u govoru starijih Krivopučana može čuti i *ògnīšče*, pretpostavljamo da je u prošlosti bilo više leksema sa šćakavskim refleksom, to jest da je govor Bunjevaca u senjskom zaleđu bio i štakavski i šćakavski. Tu pretpostavku potvrđuje i Tomljenović: *Pored grupe šć (= stvj) govori se u nekim riječima i št, ali rjeđe, na pr.: kršćanin (i kršćanin), namišćat (i namištat), opraišćat (i opraištat), raspušćat (i raspuštat) itd., a tako se govori i ognjišće (i ognjište – ognīšte), godišće (i godište)* (Ibid.).

3) Suglasnički skup *jt* reflektirao se kao *ć*, koji je neutraliziran u *č*: *dōč*, *nāč*, *pōč*. U prezentu je *dōšē*, *nāšē*, *pōšē*.

² Prijedlog *š* < *s* dolazi ispred palatala *nī* zbog jednačenja po mjestu tvorbe.

³ Usp. Dragičević 1990:100.

4) Praslavenski *d'* reflektirao se kao *ǰ*, koji se neutralizirao sa *ǰ* pa je *měža*, *prěža*, *tùšǰ*, no zabilježili smo i primjere sa *j*: *gòšpoja*, *mějǰš*.

5) Kao i u mnogim govorima ikavskoštokavskoga dijalekta (od Bosne, cijeloga dalmatinskoga zaleđa između rijeke Krke i Neretve do ninskoga područja) i ovdje ima potvrda za nedosljedno novo jotovanje: *ròdijǰk*, *nětijǰk* 'sestrin sin'.

6) Fonemi *x* i *f* vraćaju se u krivoputski konsonantski sustav. Naime, za suglasnik je *x* prije sto godina Tomljenović napisao: *Glas h ne govori se nigda u B⁴, ni u domaćijem ni u tuđijem riječima*. (Ibid.). O tadašnjem statusu suglasnika *f* nije ništa rekao, no danas možemo konstatirati da oba ta suglasnika postoje u sustavu, ali je njihovo mjesto marginalno zato što često otpadaju ili su zamijenjeni drugim suglasnicima.

Primjeri:

a) Neki primjeri u kojima je fonem *x* otpao: *grā*, *òdmā*, *òrā* 'orao', *sāmī* G mn., *špàret* 'štednjak', *vř*.

b) Neki leksemi u kojima je fonem *x* zamijenjen fonemom *v* (u intervokalnom položaju ili u finalnom položaju analogno prema kosim padežima): *krüv*, *küvat*, *düvān*, *grāva* G jd., *grāvon* I jd., *múve* A mn., *üvo*, *mávali* pridj. rad. m. mn.

c) Neki primjeri u kojima je fonem *x* zamijenjen fonemom *j*: *grijòta*, *gríja* G jd.

d) Fonem *x* zamijenjen je fonemom *k*: *siròmāk*.

e) Neki leksemi u kojima je fonem *f* zamijenjen fonemom *v*: *vòrt* 'stalno', *vàmīlija*, *vràtar*.

Fonemi *f* i *x*, ponajviše pod utjecajem standardnoga jezika posredovanjem medija, a ne može se zanemariti ni utjecaj senjskoga govora u kojem ti fonemi postoje, pojavljuju se u govoru svih ispitanika, čak i najstarijih, u kojih smo našli i najviše potvrda za njihovo gubljenje. Tako isti govornik u razgovoru s ispitivačem kaže: *špàrxet* uz *špàrket* i *špàret*, *krüv* i *krüx*, *grā* i *grāx*, *küxat* i *küvat*, *vàmīlija* i *famīlija*⁵. Potvrđeno je i: *fála*, *fǰžòl*, *fīno*, *fòrt*, zatim *xǰla*, *Xercegovina*, *düxān*, *xrána*, *küxína*, *süxa* N neodr. ž. jd.

7) Fonem *-l* u završnom položaju

a) U starijih govornika završno *-l* > *-e* u pridj. rad. m. jd. glagola s osnovom na *-i*, npr. *vòdije*, *vìdije*, *nòsije*, *pǰje*. No isti govornici govore i *vòdija*, *vìdija*, *nòsija*, *pǰja*. Takva je dvojakost zabilježena i u zavelebitskom dijelu senjskoga zaleđa (Dragičević 1988:130). Zanimljivo je da je Tomljenović prije stotinu godina zabilježio samo *-l* > *-all-ja* (Tomljenović 1911–1912:169).

U ostalih glagolskih osnova *-l* > *-a* *ümrā*, *pǰvā*, *rèkā*, *čüja*, *dòvē* (*ē* < *ea*), *üzēja*.

b) U imenica je završno *-l* otpalo, npr. *sò* 'sol', *vò* 'vol', no zbog utjecaja ponajviše standardnoga jezika često se rabe i leksemi s restituiranim završnim *-l*, npr. *stòl*.

c) U jednosložnim i dvosložnim pridjevima muškog roda u nominativu jednine *-l* je također restituiran, npr. *bíl*, *cíl*, *věsel*, *dèbel*.

8) Fonem *-m* u završnom položaju

Fonem je *-m* na kraju nastavačnih morfema prešao u *-n*: *èsan* 'jesam', *ìmān*, *u svàkōn* L jd. sr., *s àutīn*, *kāmēñon* I jd., *gòdīnan* I mn. itd.

9) U nesvršenom prezentu glagola *bīt* inicijalno *je-* dalo je *e-*: *èsan*, *èsi*, *èst*, *èsmo*, *èste*, *èsu*.

10) Prejotacija nije česta: *jápnò*⁶, *jòpēt*, ali i *òpēt*.

11) Namjesto *j* bilježimo *ǰ* u *ǰèž* 'jež', *òžulǰak* 'ožujak'.

⁴ Simbol "B" odnosi se na "bunjevački dijalekt".

⁵ "*Vàmīlija*, *famīlija*, *kàko gòd*", rekao nam je 89-godišnji kazivač Marko Pavelić *Mijatín*.

⁶ Imenica *vapno* potječe od baltoslavenske riječi *vapb* 'boja'. Fonem *v* pripada osnovi, no u hrvatskome je bio shvaćen kao proteza, koja je zamijenjena protezom *j-*. (v. Skok, III, 565)

12) Rotacizam, tj. prijelaz *ž > r* zabilježili smo u prezentu glagola *mōč*: *mōren*, *nè meren*, *mōreš*, *mōre*. No javljaju se i dubletni oblici *mōžeš*, *mōže*.

13) Navezak *-n* dolazi u prilozima i zamjenicama: *ōvlēn* 'odavde', *ōdlēn*, *ōdolēn*, *ōdmān* 'odmah', *ūndān*, *š nīman* I zamjenice 'oni'.

14) Suglasnički skupovi

Suglasnički se skupovi pojednostavljaju zamjenama suglasnika unutar njih ili ispadanjem jednog od suglasnika.

a) Primjeri zamjene unutar suglasničkih skupina:

<i>čc > šc</i> u <i>Ōtošcu</i> D jd.	<i>dl > gl</i> u <i>glíto</i>
<i>gn > gn̄</i> u <i>gn̄ízdo</i>	<i>mn̄ > m̄l</i> u <i>súm̄lati</i>
<i>mn > ml</i> u <i>osām̄lēst</i>	<i>mn > vn</i> u <i>gúvno</i>
<i>mt > nt</i> u <i>pāntīn</i> 1. jd. prez.	<i>sf > sv</i> u <i>āsvālt</i>
<i>svr > švr</i> u <i>švrāka</i>	

b) Primjeri ispadanja fonema iz suglasničkih skupova:

<i>dn > n</i> u <i>pānē</i> 3. jd. prez. 'padne'	<i>ds > s</i> u <i>osičēna</i> pridj. trp. ž. jd.
<i>gl > g</i> u <i>gísta</i> 'glista'	<i>gd > d</i> u <i>dī</i> 'gdje'
<i>xv > v</i> u <i>ūvati</i> , <i>vātāj</i> 2. jd. imper.	<i>kv > k</i> u <i>tākī</i>
<i>rn > r</i> u <i>sīgūro</i> 'sigurno'	<i>pč > č</i> u <i>čēle</i>
<i>pš > š</i> u <i>šēnica</i>	<i>pt > t</i> u <i>tīce</i>
<i>sl > s</i> u <i>blāgosov</i>	<i>svr > sr</i> u <i>srbīt</i> inf.
<i>tk > k</i> u <i>kō</i> , <i>nīko</i> , <i>svāko</i>	<i>tstv > stv</i> u <i>bōgastvo</i>
<i>vd > d</i> u <i>óde</i>	<i>zgl > zl</i> u <i>zlob</i> 'zglob'

c) Treća je promjena unutar suglasničkih skupova umetanje suglasnika *d* u skup *zr*: *zdrāk*. Ta se promjena čuva samo u najstarijih govornika.

15) Otpadanje i dodavanje slogova

a) U ulozu navezaka dolazi slog *-ka*, koji se ponajprije veže uz priloge, npr. *ješēnaska*, *dolíka*, i slog *-zi*, koji se veže uz zamjenice, npr. *tīzi* G zamjenice 'ti', *nōjzi* D zamjenice 'ona'.

b) Središnji slog otpada u često rabljenom 2. licu množine imperativa sljedećih glagola: *ōte* 'odite', *vīte* 'vidite', *ājte* 'hajdete'.

5. 1. 3. Naglasci

Krivoputsku novoštokavsku akcentuacija kakva je bila prije stotinu godina sustavno je opisao Grga Tomljenović u navedenom radu. Riječ je o četveronaglasnom sustavu (``^ ``) sa zanaglasnom dužinom i s novoštokavskim distribucijskim pravilima. Premda naše istraživanje nije obuhvatilo tako opsežnu naglasnu problematiku kao Tomljenovićeva, utvrdili smo da se taj naglasni sustav dobro čuva. Stoga navodimo samo neke njegove značajke:

1) Zanaglasne se dužine dobro čuvaju, npr. *īžū* 3. jd. prez., *plāčēš* 2. jd. prez., *dōktūr*, *sestārā* G mn., *sa ženōn*, *pīvāj* 2. jd. imp., *dōbroj* D jd., *krāčīt* komp. N jd. m. itd.

2) Pomicanje naglaska na proklitiku.

a) Naglasak se pomiče na proklitiku kad se ona nađe ispred riječi naglašene silaznim naglaskom, npr. *isprīt kučē*, *nā līvo*, *ū Señ*, *nā Vrātñtk*, *ōt kučē*, *ū gāj*, *ū goru*, *ū kuću*, *ū svīt*, *ū šumi*; *nē znān*, *nē trībā*, *nē moren*; *zà tō*, *kòd nās*, *sò tīn*, *nà tebe*, *izmešū nās*, *prikò sebe*, *izà mene*, *pó nu*, *nà vami*; *ì jā*, *ì pō*, *ì sad*, *nì ūn*.

- b) Kad je imenica u množini, naglasak se ne pomiče na proklitiku, npr. *na kòltn, u lòkvan, na gáčan, po nìvan.*
- c) Ima potvrda za nepomicanje naglasaka na proklitiku i kad je imenica u jednini, npr. *u dràgu, u Krìvoñ Pútu, u šùmu, na dèšno, na cèsti, po slìki, na zèmlju, na rād, na zìmu, na snìg.*
- d) Nepomicanje i pomicanje naglasaka na proklitiku pojavljuje se u govoru iste osobe, npr. *nà Vèlūnu // na Vèlūnu, nà pašu // na pašu.*
- 3) U trosložnih glagolskih pridjeva radnih ženskog roda dugouzlazno je naglašen drugi slog, npr. *udála, pozvála, prolíla, umrla, odníla, uzéla.* Taj naglasak zadržavaju i njihove izvedenice, npr. *preuzéla.* No moguće je i preneseni kratkosilazni naglasak na prvom slogu, npr. *òdníla.*
- 4) Glagoli poput *bít, pít* itd. imaju u glagolskom pridjevu radnom sljedeći naglasni odnos: *bìje//bìja – bíla – bílo – bíle – bíli – bíla.*
- 5) Glagoli poput *rèč, lèč, pèč* itd. imaju u glagolskom pridjevu radnom u sva tri roda kratkosilazni naglasak: *rèkā – rèkla – rèklo.*
- 6) Naglasni tip neodređenog vida pridjeva *bòs – bòsa – bòso – bòsi – bòse – bòsa* razlikuje se od standardnoga jezika u kojem su prema *Hrvatskoj gramatici* (Barić 1997:187) moguće naglasne dublete *bòsa/bòsa – bòso/bòso – bòsi/bòsi – bòse/bòse – bòsa/bòsa.*
- 7) Naglasni tip neodređenog vida pridjeva *číst – čísta – čísto* također se razlikuje od standardnoga jezika u kojem su dopuštene naglasne dublete u ženskom i srednjem rodu. Tom tipu pripadaju i pridjevi *zdrāv – zdráva – zdrāvo, nòv – nòva – nòvo, spòr – spòra – spòro* itd.
- 8) U genitivu množine muškog roda naglasak je na korijenskom morfemu, npr. *gòlūbovā, vrāgòvā, a ne golubóvā, vragóvā.*
- 9) Sufiksarne izvedenice zadržavaju naglasak riječi od koje su izvedene, npr. *tràtñčice, ìvāñčice,⁷ žuržice.*
- 10) Neki se leksemi naglasno razlikuju od standarda, npr. *májka, òsa, spūžvica, želúdac, Spásitel, sùza, rìbat* 'čistiti, prati trljajući četkom'.

5. 2. Iz morfologije

G l a g o l s k i o b l i c i

- 1) Infinitiv je bez *i*, npr. *dòč, dèlat, mòlit.*
- 2) Imperfekt je nestao iz sustava glagolskih oblika.
- 3) Aorist se dobro čuva, npr.: *Zàkle se da je ìstina; Svèkrva mi rèce da će dòč.*
- 4) O pridjevu radnom muškog roda jednine v. poglavlje 'Iz fonologije – Konsonantizam' t. 7) a).
- 5) U infinitivu se rabi glagol *žívit*, no u prezentu se češće upotrebljavaju oblici glagola *žívsti – žíven, žíveš, žíve, žívemo, žívete, žívu – nego žívit – žívtn, žívš, žívī, žívīmo, žívīte, žívē.*
- 6) Glagoli prve vrste poput *pít* i *līt* u 2. jd. imperativa nemaju *-j*: *pī, lī, pòpī, nàlī.*

I m e n i c e

- 1) Sklonidba imenica pretežno je novoštokavska, što znači da ima i arhaičnijih deklinacijskih oblika.
- 2) U dativu i lokativu imenica koje se sklanjaju po e-sklonidbi osnova je desibilizirana, npr. L jd. *po nògi, u Rijéki, májki.*

⁷ U primjerima *tràtñčice, ìvāñčice* došlo je do duljenja zadnjeg sloga osnove pred sonantom.

- 3) Imenice i-sklonidbe u instrumentalu jednine imaju nastavak *-i*, npr. *sa sòli, s kòsti*.
- 4) Česta je tzv. kratka množina, npr. N mn. *míši, vòli, púti*, međutim i najstariji govornici rabe i tzv. dugu množinu s interfiksom *-ov-*, npr. *zècovi, vùkovi, špágovi*, no i s *-ev-*, npr. *pútevi, púževi*. Češća uporaba neproširenih množinskih forma te uporaba duge množine s *-ov-* a ne s *-ev-* karakteristika je bunjevačkoga govora širega područja, a ne samo senjskoga zaleđa.
- 5) U genitivu množine dolazi nastavak *-ā* za imenice a- i e-deklinacije te *-ī/-i* za imenice i-deklinacije. Po posljednjoj paradigmi sklanja se i imenica *mèter ‘metar’*, npr. *pēt mēteri*. Stari nastavak *-ø* u genitivu množine zadržavaju imenice *gòdina* i *stòtina* kad uz njih dolaze brojevi veći od četiri, npr. *pē gòdīn, òsan stòtīn*.
- 6) Množinski su padežni nastavci ujednačeni u dativu, lokativu i instrumentalu – za muški i srednji rod *-īn* (D L I *lúdīn, kòlīn*), a za imenice ženskoga roda e-deklinacije *-an* (D *žēnan*, L u *kūčan*, I s *bāban*). Oblike na *-mi* (*rukami, ženami*), za koje je Tomljenović prije stotinu godina rekao da su rijetki, danas više ne nalazimo u krivoputskome govoru. Također, u mlađih se govornika, pod utjecajem medija i obrazovnog sustava, u D L I množine javljaju nastavci *-ima* u imenica muškog i srednjeg roda te ženskog roda na suglasnik, a nastavak *-ama* u imenica ženskog roda.
- 7) Imenice i-deklinacije imaju u D L I nastavak *-in*, kao i imenica *čēr*. Imenica *mater* sklanja se kao imenice e-deklinacije. Slična su ujednačenja provedena i u bunjevačkom govoru zavelebitskoga područja te sjevernovelebitskoga gorja (primjer govora Krasnoga Polja).⁸
- 8) Genitiv imenice *pās* jest *psā*.

P r i d j e v i

Čuva se razlika između određenih i neodređenih pridjeva, npr. neodređeni vid *zdrāv* – određeni vid *zdrāvī*.

B r o j e v i

- 1) Zbirni se brojevi od glavnih brojeva većih od tri tvore pomoću nastavka *-ero*: *šèdmero, òsmero*.
- 2) U doba Tomljenovićevega istraživanja krivoputskoga govora brojne su imenice ispred nastavka *-ica* čuvala formant *-ero-* pa je bilo *peterica, šesterica* (Tomljenović 1911–1912:208). Danas se uz te oblike upotrebljavaju i oni s formantom *-oro-*, tj. *petòrica, šestòrica*.

Z a m j e n i c e

- 1) Lične su zamjenice *jā, tī, òn, òna, òno, mī, vī, òni, òne, òna*. U najstarijih govornika došlo je do *o > u* ispred *n* pa je *ūn, ūna, ūno, ūni, ūne, ūna*. Ta se crta gubi u govoru mlađih naraštaja.

Primjeri sklonidbe:

- a) Sklonidba zamjenice *tī*: N *tī*, G *tēbe*, D *tēbi*, A *tēbe*, L *tēbi*, I *tòbōn*.
- b) Sklonidba zamjenice *vī*: N *vī*, G =A *vās/vas*, D L I *van/vāmi/vāma*.
- 2) Upitna zamjenice za neživo jest *šìð*, a njezin je genitiv *čēga*. Nije potvrđen oblik *čēsa*, koji Tomljenović navodi kao jedini u upotrebi prije stotinu godina (Tomljenović 1911–1912:207).
- 3) Neodređenim zamjenicama ‘ništa’ i ‘išta’ otpao je završni slog *-ta* pa one glase *nīš* i *īš*.
- 4) Pokazna zamjenica za muški rod jest *tāj*, a nije potvrđen oblik *tā*, koji je Tomljenović istaknuo kao vrlo čest početkom 20. stoljeća (Ibid. 206).

⁸ V. Dragičević 1989 i 1990.

5. 3. Iz sintakse

Od sinaktičkih crta izdvajamo uporabu:

- 1) krnjeg perfekta: *Dëve gòdtn lèžala u krèvetu; E, tò mèni svèkrva kažívala; Čúvali livade da ne bi blágo tùžè pàslo.*
- 2) pripovjedačkog (historijskog) imperativa: *Ûndā obíži da ne bi livade... Kād bi dōbije iz òpčinē, òn dōži... Po trī-čètri sàta mī bìdi u dnēvnōn. (dnēvnōn < dnēvnōn bōrāvku); Stō krpā bìdi na gāčan.*
- 3) drugog lica jednine glagola u prepričavanju prošlih radnji/događaja: *Īmā je dvī ònē prēgređice pa si jèdnu dāsku mètinja tàkō ĩpāk da pèpel...*
- 4) obezličena historijskog imperativa: *Līti se kúpi mēsa... Za mārēndu se spèci mēsa.*
- 5) bezličnih rečenica: *Obòlèlo i štò mòžemo; Tū se vātra lòžila i kùvalo se sa strāne.*
- 6) neokrnjenog infinitiva na kraju rečenice za isticanje glagolske radnje: *Nē mogū stāri ľudi vīšē rāditi; E, nīje ùndā óde dōbro bìti. – No moguća je uporaba i krnjega infinitiva u takvoj situaciji: Kòd nī si mórā bìti.*
- 7) konstrukcije “glagol znati + infinitiv” za uobičajenu radnju koja se u prošlosti ponavljala: *Znāle su òne, Cigānke, pròsit... Žèležo su znāli brāt đī bi ľudi bācili.*
- 8) osobne zamjenice radi postizanja napetosti: *...ižēmo mī u drāgu, kād tāmō... (Riječ je o prepričavanju susreta s medvjedom.)*
- 9) također ističemo da neki glagoli nisu povratni, npr. *šétat, odsèlit, nāviknut: Onākō šéči pa vīdi; To su ľudi odsèl'li; Mī smo tū nāvikli na zīmu i na snīg.*

Iz sintakse padeža izdvajamo:

- 1) Uporaba vremenskoga genitiva: *Jesēni su se klāle svīné.*
- 2) Instrumental društva dolazi s prijedlogom *s*, no i instrumental sredstva najčešće ima taj prijedlog, npr.: *S kāmēnon su ľudi zīžali štērne; Sò tīn se bāvili, siròtina; Nèkī vòzi s kōnīn, na kòlīn; Tò se svēžē s kōnopīn; Sād se vòzī s aūton; Pèč se lòžla s dūgāčkīn drvīn.*

No instrumental sredstva dolazi i bez *s*: *Sīn se bāvī òbrton; mávali nògōn.* Teško je utvrditi pravilo kad uz instrumental sredstva dolazi prijedlog *s*, a kad ne dolazi. S druge strane, ima situacija kad se instrumental društva rabi bez *s*, npr.: *Sām sòbōn se mòraš i nasmiĵat.*

- 3) Instrumental s vremenskim značenjem: prijedlog *s* + *dan* u *tjednu* za radnje koje su se običavale događati toga dana: *Ľūdī je bìlo mòžda na tīsuču kò crkvē s nēdīlōn.*

6. O LEKSIKU

U leksiku je manje turcizama nego u južnijim i istočnijim govorima zapadnoga dijalekta. Tako ne nalazimo lekseme poput *avlija* i *pendžer*, nego *dvòrīšte* i *prózor*. Od raširenih naziva predmeta turskoga podrijetla i ovdje se rabi *jāstuk*.

Među leksemima tipičnima za senjsko zaleđe jesu stara posuđenica iz furlanskoga *plādeń* ‘tanjur’, venecijanizam *pādela* ‘zdjela’, ekavizam *dēlat* ‘djelati, činiti, raditi’, romanizam *bērma* ‘krizma’, germanizmi *špāret* ‘peć’, *kīkļa* ‘suknja’ i *mērlin* ‘mrkva’, regionalizam *škūļa* ‘rupa’ te stara slavenska riječ *dāžd* ‘kiša’. Grecizam ‘metar’ u krivoputskom je govoru *mēter*.

Za neke odjevne i predmete za svakodnevnu uporabu ne rabe se posuđenice nego domaće riječi, npr. *zāslon* ‘pregača’, *rúbac*, *rùčnīk*. Glagol *brāt* sačuvao je značenje ‘skupljati’ u sintagmi *brāt žèležo*.

Neki prilozi drukčije zvuče nego u standardnom jeziku ili pak imaju drukčije značenje, npr. *nèkadē* ‘katkad’, *òzdā* ‘odozada’, *òzgār* ‘odozgo’, *īzmed* ‘između’ (tako je i u Senju). Česte su kontrakcije složenih veznika ili veznika i priloga, npr. *kānda* ‘kao da’ (*Kānda jā znān*) i *pāndā* ‘pa onda’. Prijedlog *prvo* znači ‘prije’, npr. *prvo rāta*. Prijedlog *rādi* uz značenje namjere dolazi i u uzročnom značenju: *Tò je tòlkō plīs, znāte, rādi vlāgē*. Leksem *dāļē* je prilog i prijedlog: *ižēmo dāļē; išlo se dāļē Zāgreba*.

Leksik koji se odnosi na rodbinske odnose vrlo je izdiferenciran: *čāča, òtac, májka, sèstra, bràt, dīd, bàba, ūjac, ūjna, tètak, tètka, strīc, strīna, nètijāk, sinóvac, dīvēr, jētrva, zāva, pās, svèkar, svèkrva, tást, pūnica.*

Uzrečica *vrāga* služi za iskazivanje neslaganja, npr. *A vrāga je òna znāla.*

Ojkonim Brinje u krivoputskome je govoru prešao u muški rod te glasi *Brīñ*. Antroponim *Títo* sklanja se po e-paradigmi: N *Títo* – G *Títē*.

7. ZAKLJUČAK

Uvokalizmu novoštokavskoga govora Krivoga Puta najvažnija je značajka ikavski refleksi jata (*dīca, díte, dīd, mlíko, vīdit*) uz određeni broj stalnih ekavizama i jekavizama. Na fonetskoj razini zamjetno je zatvaranje dugih samoglasnika *ā* i *ō* (npr. *spāvuā* 3. jd. prez., *dōm*) te kratkoga i dugoga *o* ispred sonanta u najstarijih govornika, a potvrđena je i zamjena *o > u*, npr. *ūn, pūlīcija, ūndā, únde*. Ta se zamjena gubi u govoru mlađih naraštaja.

Glavne su značajke krivoputskoga konsonatizma postojanje samo jedne zvučne i jedne bezvučne afrikate – *š* i *č* (*nāčē* 3. jd. prez. ‘ide’, *dovišēna* te *čōvik, nāčve*), štakavizam (*klīšta, gūštēr, šēta, ògūtīšte, šūp*), čime se ovaj govor sve više približava govoru zavelebitskoga zaleđa, te prelazak *-m* u *-n* na kraju nastavačnih morfema (*ēsān* ‘jesam’, *u svākōn* L jd. sr., *s autīn* I jd., *gōdīnan* I mn. itd.).

Kao inovacija u konsonatskom sustavu uočeno je vraćanje fonema *x* i *fu* krivoputski konsonantski sustav. Što se tiče završnoga *-l*, u imenica je taj glas otpao, npr. *sō* ‘sol’, *vō* ‘vol’, no rabe se i imenice te pridjevi s restituiranim završnim *-l*, npr. *stōl, bīl, cīl, vēsēl, dēbel*. U glagolskom pridjevu radnom muškoga roda glagola s osnovom na *-i* u starijih govornika, kao i u zavelebitskom zaleđu, *-l* je prešlo u *-e* npr. *vīdīje, nōsīje, pīje*. No isti govornici govore i *vōdīja, vīdīja, nōsīja, pīja*. Takva je dvojakost zabilježena i u zavelebitskom dijelu senjskog zaleđa. U ostalih glagolskih osnova *-l > -a* *ūmrā, pīvā, rēkā, čūja, dòvē* (*ē < ea*), *ūzēja*.

Od morfoloških značajki uočene su inovacije u množinskim padežnim nastavcima. Naime, uz ujednačene nastavke u dativu, lokativu i instrumentalu – za muški i srednji rod *-īn* (D L I *lūdīn, kōlīn*), a za imenice ženskoga roda e-deklinacije *-ān* (D *žēnan*, L u *kučān*, I s *bāban*), u mlađih se govornika, pod utjecajem medija i obrazovnog sustava, u D L I množine javljaju nastavci *-īma* u imenica muškog i srednjeg roda te ženskog roda na suglasnik, a nastavak *-āma* u imenica ženskoga roda.

8. OGLEDI GOVORA

Koza

Kōza se tāj špāret zvā. I nīje dōli nīšta imā, nīti kūtījē, nīš, nēgo si mògā mētīt. Imā je dvī ònē p̄regredice pa si jēdnu dāsku mētīnīja tākō ipāk da pēpel... Ōn je pādā, imā je kūtīju, āli ipāk bi pādā. I mālò drvā slōži. I tākō tā kōza. To je imāla sād jōš nēdāvno mōja ūjna, āl tō je sāmò mògla kúpīt gōri nēgdi u Ōtošcu.

(Anka Šolić *Tutanova*, r. 1932. u Sibirju, živi u Krivome Putu)

Pranje rublja

Nāmōčt se ūvēčē i tū se dōli slōžt vēs, plāxte i svē. I òndā se līpo kīvā u jēdnōn kōtlu lūksīja. Nē morā bīt lūksīja, ònō, mēčat se lūg, nēgo se lūg mētīni ūnūtra il u jēdnu kīpu i òndā se pōlīvā. I tāj bādān imā šūpļe vākō i mētīnē se da mālò nāvīše stōjt na čēmu. I zākuvāš lūg pa pōlījēš pò tome. Pa stōjt dōk nēkolko, pa se òtočt dōli na čēp. Pa tākō, jā mīslīn jēdno trī pūta san jā kād san mlādā dōšla. Pa kād izvādīt vēs i pērēs ga, tō je kō sūnce bijēlo i čistò. Nīje nīkavā prāška bīlo ū nēmu nīti nīčēga. Nīje se ni īspirā kōlko se òvāj īspirē. Nīje ni vōdē bīlo tākō.

(Anka Šolić *Tutanova*, r. 1932. u Sibirju, živi u Krivom Putu)

Gradnja baraka

A još da van rečen. Znali smo barake dèlat u šumi od kòrè jèlovè. Naprímer, jèlovna se počmè rùšt u màju il sàd se rùšt i ùndā se síce na mèter i vùdā se rasíče... I òndā se sò tīn bāraka dèlala, krīla... E, da je tō bìlo vīdit, da je vāmi ùndā bìlo.

(Milan Pavelić Vranićov // *Joletin*, r. 1931. u Mrzлом Dolu)

Cigani

(Jesu li dolazili prije Cigani?)

O, Cigani su tūdā pròlazili. Prvo bìlo Cīgānā, mēni je svèkrva kažívala. Òndā se, vèlī, pār miséci smjèsti, nīgdi šatore razgīni. Sàda nēmā. Sàd òvī kōjī ròbu vòzè, znáte, nī zòvemo da su Cīgani, Makedónci.

(Što vam je svekrva pričala, oni su znali tu biti?)

Dā, lógorovati, bìdi po pār miséci... Nísu òni nīkome prāvili na zèmlī smétíu. Nēgdi krāju. I òndā po sèlīn òdi. Bìlo prvo lúdi, národa. Óde na Vèlūnu bìlo šezdèsèt il sedandèsèt kùčā. Sàda nēmā dvòje-troje tūdā nās pār stārī vrāgōvā.

(Milka Prpić Markina, r. 1931. na Veljunu)

LITERATURA

- BARIĆ, Eugenija i dr. (1997²): *Hrvatska gramatika*. Školska knjiga, Zagreb.
- BROZOVIĆ, Dalibor (1965): Štokavsko narječje. *Školski leksikon*, Jezik, Panorama, 265–273, Zagreb.
- BROZOVIĆ, Dalibor (1970): Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnoga prostora. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 8: 5–30 + karte, Zadar.
- BROZOVIĆ, Dalibor (1985): Suvremeno štokavsko narječje kao plod konvergentnoga jezičnoga razvoja. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 7, sv. 1:59–71, Zagreb.
- ČILAŠ ŠIMPRAGA, Ankica (2002): *Fonologija ikavskih štokavskih govora između rijeke Krke i Neretve*, Zagreb (magistarski rad u rukopisu)
- DRAGIČEVIĆ, Milan (1988): Važnije osobine glasovnog sustava govora sela Vratnik iz zavelebitskog dijela senjskog zaleđa. *Zbornik Pedagoškog fakulteta u Rijeci*. 9–10:129–143. Zagreb.
- DRAGIČEVIĆ, Milan (1989): Morfološke osobine imeničkih riječi u govoru Bunjevaca iz zavelibetskog dijela senjskog zaleđa. *Fluminensia*, I, 1:112–121. Rijeka.
- DRAGIČEVIĆ, Milan (1990): O današnjem ikavskom govoru u Krasnom Polju. *Fluminensia*, II, 1–2: 96–102. Rijeka.
- JAPUNČIĆ, Milan (1911–1912): Osobine bunjevačkog govora u Lici. *Nastavni vjesnik*, XX, 266–273.
- LISAC, Josip (2003): *Hrvatska dijalektologija 1. – Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Zagreb.
- LISAC, Josip (2003): Fonologija novoštokavskoga ikavskog dijalekta. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29:173–180, Zagreb.
- LUKEŽIĆ, Iva (1998): Štokavsko narječje, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 32:117–135. Zagreb.
- MOGUŠ, Milan (1954): Izvještaj o istraživanju narodnih pomorskih naziva u Podgorju u god. 1952., *Ljetopis*, 59:193–196.

- MOGUŠ, Milan (2002): *Senjski rječnik*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska Senj. Zagreb-Senj.
- PECO, Asim (1986): *Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine*. Djela ANUBiH, LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo.
- SKOK, Petar (1971–1974), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. I–IV, JAZU, Zagreb.
- ŠIMUNDIĆ, Mate (1971): *Govor Imotske krajine i Bekije*. Djela ANUBiH, 41, Odjeljenje društvenih nauka 26, Sarajevo.
- TOMLJENOVIĆ, Grga (1983–1984): *Bunjevački dijalekt zaleđa senjskog s osobitim obzirom na naglas*, Gradski muzej Senj, Senj.
- VUKUŠIĆ, Stjepan (1975): Naglasci imenica muškog roda u sjevernopodgorskom govoru. *Senjski zbornik*, 6:495–514, Senj.
- VUKUŠIĆ, Stjepan (1985): Hrvatska naglasna norma na osnovi zapadnog dijalekta (ikavaca). *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 7, sv. 1:275–290, Zagreb.
- ZEČEVIĆ, Vesna (2000): *Hrvatski dijalekti u kontaktu*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

GRADITELJSTVO

TRADICIJSKO GRADITELJSTVO

Ivana ŠARIĆ ŽIC
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Rijeci
Užarska 26, 51000 Rijeka

1. UVOD¹

Tradicijsko graditeljstvo nastaje kao proizvod kolektivnoga znanja i vještina. Upravo zato to graditeljstvo ne promatram samo kao materijalnu vrijednost, već i kao dio duhovnoga i društvenoga, kulturnoga naslijeđa ovoga kraja, uvjetovano u prvome redu načinom života te klimatskim i zemljopisnim datostima. Graditelji su nam uglavnom nepoznati. Njihova djela na području Krivoga Puta odražavaju relativno veliku ujednačenost oblika i nesklonost naglim promjenama, pa se određeni (isti) tipovi i "stilovi" gradnje mogu pratiti kroz dulje vremensko razdoblje.

Temeljem terenskoga istraživanja provedenoga na području Krivoga Puta 2005. godine, obrađena su sljedeća sela i zaselci: Cigići, Cupići, Dudići-Brunići, Francikovac, Gornji Veljun, Klarićevac, Pavelići, Pavići, Rupa, Šojatski Dolac, Tomići, Vukelići, Zamalić i Žuljevići o čijoj tradicijskoj arhitekturi možemo doznati više u ovome poglavlju.

Prema zemljopisnim uvjetima, četrdesetak sela i zaselaka Krivoga Puta pripada području šumovitoga krasa (sl. 1), oštih i dugih zima s mnogo snijega. Takav reljef ne omogućuje stvaranje većih ruralnih aglomeracija, pa su zaseoci rahle strukture i uglavnom broje tek po nekoliko pojedinačnih gospodarstava. Zaseoci su najčešće nazvani prema prezimenima pojedinih porodica (Pavići, Pavelići, Tomići i sl.). Ipak, u cjelini, iako zaseoci u vizuri djeluju kao da su razbacani bez nekoga unutarnjeg reda, *pomnijom analizom uočava se promišljen smještaj svakog objekta obzirom na mjesne okolnosti* (Muraj 1998:37). Izbor položaja

Slika 1: Donji Veljun u vizuri, lipanj 2005; snimila Marijeta Rajković.

¹ Rad je, u sažetijem obliku, objavljen u *Senjskom zborniku*, 33, 2006.

pojedinoa naselja nikada nije slučajan; on se vezuje uz put"eve, uz rubove obradivih površina, uz prisojne obronke te područja zaklonjena od bure.

2. OBRAĐENOST TEME

U tvrdivanjem zajedničkih karakteristika tradicijskog graditeljstva te uočavanjem eventualnih posebnosti u oblikovanju, namjerava se dati tipološka analiza tradicijske arhitekture Krivoga Puta i okolnih zaselaka. Krećući se od uopćenih opisa arhitektonsko-građevinskih značajki preko konkretnih primjera, opisane se pojave nastojalo barem okvirno datirati kako bi se mogli naslutiti razvojni procesi. Tradicijski elementi koji se pojavljuju nisu uvijek jednake geneze jer su ovisili o čitavom nizu ekonomskih, socijalnih i društvenih čimbenika. U konačnici, svaka je stambeno-gospodarska jedinica imala individualan razvoj u odnosu na potrebe svoga korisnika, stoga ova tema svakako zaslužuje daljnje ispitivanje.

Pregledom Arhive Konzervatorskog odjela u Rijeci² (fototeka, planoteka, lista Registra nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske) ustanovljeno je da za ovo područje ne postoji ranije izrađena dokumentacija te da na tom prostoru nema zaštićenih ruralnih cjelina. Stoga se nastojalo običi većinu sela odnosno zaselaka koji pripadaju području Krivoga Puta, kako bi se stekla što cjelovitija slika o zadanoj temi. Metodološki, rad se temelji na kombinaciji vlastitih opažanja te pojedinačnih razgovora s lokalnim stanovništvom.

U Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu pohranjene su Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), među kojima postoje i Upitnice tematski relevantne za proučavanje tradicijskoga graditeljstva: teme br.: 31-33, 35-36, 38-41³. U okviru Upitnica obuhvaćena su pitanja o kućištu (okućnici) i kući za stanovanje ljudi, prostorijama i njihovoj namjeni, skladištu za žitarice, spremištu za vino, zidovima (stijenama) zgrada, krovu, otvorima na zgradama i visini prostorija, podovima, stropovima te unutrašnjoj obradi zidova.⁴ Pomoću navedenih Upitnica tema istraživala se, između ostalih, za lokalitet Krivi Put⁵, za koji sam pregledala podatke. U daljnjem tekstu navodit ću i komparirati podatke na koje, prilikom vlastitoga terenskog istraživanja tradicijskoga graditeljstva na području Krivoga Puta, nisam naišla ili koji se u nečemu međusobno razlikuju.

Tema tradicijskoga graditeljstva na području Krivoga Puta, kao i na znatno širem geografskom prostoru, izuzetno je slabo zastupljena u stručnoj literaturi. Prisutna je samo u uopćenim tipologijama gradnje na šumovitom krasu, bez uočavanja specifičnih pojava. Karakteristike te arhitekture nisu sustavno analizirane, tek su mjestimice iznošeni malobrojni podaci, uglavnom u kontekstu istraživanja drugih tema. Stoga je neophodno nastaviti sa sustavnom analizom pojedinih okućnica i unutar širega geografskog prostora Velebita kako bi se uočile potencijalne posebnosti opisanoga područja Krivoga Puta.

U radu iz 2000. godine Milana Černelić, usredotočena na istraživanje zadružnih obitelji, donosi i vrlo opsežan zapis o izgledu kuće i okućnice. U radu se detaljno izlaže unutarnja dispozicija prostora, lokalni nazivi mobilijara, te autorica navodi pojedine graditeljske elemente i termine koje, istražujući dvadeset i sedam godina poslije, osobno nisam na terenu zabilježila.⁶

² Odjel Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine.

³ Upitnice Etnološkog atlasa (UEA) pohranjene su u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

⁴ Dobiveni podaci iz navedene Upitnice uglavnom se poklapaju s onima dobivenim tijekom istraživanja provedenih na Krivome Putu 2004. i 2005. godine, no podaci iz Upitnice vrlo su nedostadni i šturi, često tek u vidu potvrdnog ili negativnog odgovora te mogu poslužiti tek kao polazište za detaljnija istraživanja. Prilikom terenskoga istraživanja na Krivome Putu 2004. i 2005. godine ispitivanje je vršeno prema proširenoj upitnici, prethodno pripremljenoj za krivoputsko područje, no, prilikom sastavljanja šire upitnice, polazilo se od navedene UEA.

⁵ Upitnice za teme iz tradicijskog graditeljstva, za lokalitet Krivi Put, nalaze se u Arhivu pod signaturom: UEA, Fd 241/1382.

⁶ U opisu kuće i kućišta zadruge Prpić-Grgajice u Kosovoj Buljimi autorica govori o kući katnici, građenoj od kamena, pokrivenoj šimlom, što se i uklapa u uočenu tipologiju. Donosi i termin *balatura* (svojsven području uz more) kojim opisuje ulazni trijem u kuću. *U gornjem dijelu kuće u sredini se nalazila kuhinja i dvije sobe sa svake strane. (...) Cijelom dužinom sobe prema cesti prostirala se šupa, otvorena, na četiri stupa, natkrita krovom od šimle. To je bilo spremište za kola*

Izrazito romantičarski rad Rikarda Pavelića *Bunjevci*, pisan 1973. godine, sporadično donosi podatke o tradicijskoj arhitekturi.⁷ Čini se kako je autor primarno imao na umu opisati krmpotski kraj, također naseljen primorskim Bunjencima, obzirom da ističe *kupu* kao krovni pokrov koji na krivoputskome prostoru nije zastupljen. Općenito, autor generalizira sve (primorske) Bunjevce, ne navodeći specifičnosti pojedinoga područja, a time ni sela i zaselaka pa tako ne spominje zasebno ni Krivi Put.

U poznatom pregledu tradicijske arhitekture *Kako narod gradi*, u kojem se ne bavi primorskim Bunjencima, ali opisuje karakteristike gradnje uvjetovane terenom, Freudenreich navodi: *Karakteristična zajednička crta stambenih objekata šumovitog Krasa je u tom da se staja gradi redovito pod istim krovom a ne u posebnoj zgradi. Na prizemnicama je na jednu stranu stan dok je na drugoj strani staja. U katnicama odnosno zgradama s podrumom gradi se stan u gornjem katu dok su staje u podrumskim katovima.* (Freudenreich 1972:98) Doprinos temi daje i rad autorice Marijete Rajković koja se bavi problematikom sezonskih migracija na području Krivoga Puta. U okviru teme seljenja na *ljetne stanove* dan je i prilog razlikovanju arhitekture i kulture stanovanja domicilnoga i selilačkoga stanovništva, koji su nerijetko obitavali u istome zaselku.

Obilježja tradicijskoga graditeljstva šire regije, odnosno područja južno od Krivoga Puta (prostor Nacionalnog parka *Sjeverni Velebit*, ruralna cjelina Turinski Krč), predmet su i sustavnih istraživanja Helene Knifić Schaps. Radovi su objavljeni u Senjskim zbornicima, a u njima nalazimo brojne podatke koji predstavljaju važan doprinos komparativnoj analizi odlika tradicijskoga graditeljstva krivoputskoga i okolnoga područja.

3. TRADICIJSKO GRADITELJSTVO KAO PRILOG POZNAVANJU BUNJEVAČKOGA IDENTITETA I ETNOGENEZE

Područje Krivoga Puta odlikuje kvalitetno, nerijetko intaktno, očuvano tradicijsko graditeljstvo. (sl. 2) Takvome dojamu svakako doprinose i skladno očuvane prirodne vizure. U tim cjelinama, koje nisu izložene suvremenim neprimjerenim graditeljskim zahvatima, gdje nema trenda neprikladnih dogradnji, nadogradnji i upotrebe neadekvatnih materijala, uviđamo drugu krajnost – potpuno propadanje arhitekture.

Slika 2: Gornji Veljun, rujan 2005; snimila Ivana Šarić Žic.

i poljske alate. Ispod svake sobe bila je štala, a ispod kuhinje konoba. (Černelić 2000:203-205) Termin koji recentnim obilaskom nije zabilježen, a prisutan je u radu autorice, jest i *klitar*, prostor za čuvanje krumpira u konobi.

⁷ *Da bi odoljeli tako dugačkoj i oštroj zimi, koja zna potrajati od listopada do travnja mjeseca iduće godine, Bunjevci ovog podneblja sagrađiše kamene kuće pokrivene jelovom šindrom, a rijeđe kupom, tako da je u podrumu (konobi) mjesta za stoku, iznad stoke je čeljad, a na „podu“ (tavanu) sijeno. Ponekad se i trapovi za krumpir kopaju u konobi (podrumu) kuće.* (Pavelić 1973:176)

Godinama izloženo procesu sustavne depopulacije, to područje danas predstavlja kvalitetan poligon na kojemu je moguć planski pristup sa svrhom sprečavanja nekontrolirane nove gradnje. Izvođenje takve „ne-arhitekture“ za posljedicu bi imalo i devastaciju okolnoga kultiviranog krajolika. Obilazeći teren, ponekad je na prvi pogled teško ustanoviti radi li se o adaptiranim starijim objektima ili je riječ o novoj gradnji, obzirom da ona gabaritima i oblikovanjem pročelja (pojavljuju se tek manji balkoni) bitno ne odskake od naslijeđene tipologije. Na mnogim je građevinama vidljiva minimalna, ali konstantna briga jer je velik broj pripadnika bunjevačke zajednice emigrirao u Senj.

Po stanju očuvanosti tradicijskoga graditeljstva, od ostalog se prostora izdvaja Bunica, smještena na samoj morskoj obali te samim tim izloženijsa arhitektonskim preinakama u skladu s potrebama turističke ponude.

Odmaknemo li se od analize pojedinih arhitektonskih elemenata tradicijske gradnje te promotrimo li arhitekturu u cjelini, uvidjet ćemo kako je stambeni prostor kojega je koristio primorski Bunjevac površinom gotovo istovjetan prostoru koji je bio namijenjen stoci. Takav izjednačen odnos stambenoga i gospodarskoga dijela jasno upućuje na značaj koji je čovjek pridavao *blagu*. Stočarstvo je kao jedna od najvažnijih gospodarskih grana⁸ bilo i važan izvor prehrane i prihoda lokalnog stanovništva. Takva ravnomjerna razdioba životnoga prostora to nepobitno potvrđuje.

Arhitektura koju danas zatičemo na području Krivoga Puta različite je datacije i tipologije. Međutim, slijedeći njezin dijakronijski razvoj, kao konstantu uočavamo važnost koja se pridaje prostoru za stoku što je značajno uvjetovalo izgled i funkcionalnost arhitekture. Izgled tradicijskoga graditeljstva sinteza je relativno surovih prirodnih okolnosti koje definiraju taj zemljopisni predio, kao i potrebe Bunjevaca koji, prema poznatim podacima, na te prostore doseljavaju kao stočari, što znatno utječe na način života njihove zajednice.

Po provedenim će se istraživanjima karakteristika tradicijskoga graditeljstva svih bunjevačkih ograna komparativnom analizom moći utvrditi sličnosti i razlike, te koliko su *različiti uvjeti života, različito povijesno, društveno, kulturno i etničko okruženje snažno utjecali na konstrukciju identiteta* (Černelić 2005:31). U ovoj fazi istraživanja, bez potpunoga poznavanja arhitekture ostalih grana Bunjevaca, kao i arhitekture prostora s kojega potječu, konačni odgovor na pitanje koji su to arhitektonski elementi zajednički svim granama Bunjevaca nije moguće dati. Ono što je nesumnjiv odraz bunjevačkoga identiteta svakako jest funkcija same arhitekture, koja je u prvome redu podređena stočarstvu.

Bavljenje stokom jedna je od glavnih odrednica po kojima su bunjevačko stanovništvo prepoznavali pripadnici susjednih zajednica, u prvom redu građani Senja. *Takva predodžba zadržala se među Senjanima i nakon što su se žitelji sela podno Senjskog bila usmjerili na druge vidove privređivanja. (...) Tako Grgo Nekić iz Žuklja obrazlaže: „Senjani nami i danas reču pastiri, ovčari, neka više nema skoro nijedne ovce po ovim selima.“* (Škrbić Alempijević 2003:435-436) S punim se pravom može ustvrditi da u sintagmi „*primorski Bunjevci*“ atribut „*primorski*“ označuje samo njihov smještaj u odnosu na rasprostranjenost drugih bunjevačkih grana, a ne i stvarnu vezu koju su uspostavili s morem (...), najmanje upravo u oblicima tradicijskog gospodarstva (Škrbić Alempijević 2003:439).

Problematika tipa stočarenja kojim su se Bunjevci na ovom prostoru bavili bitno je složenija i nije predmet ovoga rada. Obzirom na njihovo dinarsko podrijetlo očekivalo bi se da će u njih prevladavati transhumantni tip stočarstva,⁹ međutim recentnija istraživanja¹⁰ promišljaju primorske Bunjevce i kao

⁸ Detaljnije o tradicijskom gospodarstvu u radu M. Rajković (prilog u Monografiji).

⁹ *Osnovna značajka transhumantnog stočarstva jest da su vlasnici stada (u pravilu je riječ o ovcama) nastanjeni u stalnim naseljima gdje se bave skromnom zemljoradnjom, dok su sama stada i ljeti i zimi na pašnjacima gdje ih čuvaju pastiri. Ovo potonje bilo je uvjetovano činjenicom da pojedini vlasnici stada sve donedavno nisu prikupljali krmu (sijeno) za zimu, pa je stoka morala zimi tražiti pašu u toplijim... krajevima uz more.* (Belaj 2004:9)

¹⁰ Vidi detaljnije u: Belaj 2004:5-31.

nositelje alpskog tipa stočarenja.¹¹ Veza etnogeneze i (alpskog) tipa stočarenja ukazivala bi na *moгуćnost otkrivanja kulturnopovijesnih procesa u kojima je neko staro, po podrijetlu predindoevropsko stanovništvo sa svojim specifičnim načinom života sudjelovalo u nastajanju etničke skupine poznate pod imenom Bunjevci* (Belaj 2004:5).

Sustavni obilazak terena radi ubiciranja mogućih lokacija na koje se selilo te temeljitija istraživanja ostataka arhitekture na višim nadmorskim visinama mogla bi metodološki pomoći u definiranju tipa stočarenja primorskih Bunjevaca. Stoga bi izneseni podaci trebali dati doprinos i novim spoznajama o identitetu i etnogenezi Bunjevaca.¹²

3.1. ANALIZA GRADITELJSTVA

Tradicijsko graditeljstvo Krivoga Puta i njegove okolice, bilo stambene ili gospodarske namjene, odlikuju izrazito pojednostavljeni oblici. (sl. 3)

Slika 3: Cigiči, svibanj 2005; snimila Ivana Šarić Žic.

Riječ je o ekonomičnoj i funkcionalnoj gradnji, vrlo „čistih“ pročelja, bez dekorativnih elemenata. Može se reći kako je ovdašnja arhitektura, ostvarena na kompoziciji jednostavnih formi, uistinu odraz čovjekovih osnovnih egzistencijalnih potreba i mogućnosti.

¹¹ *Bitne značajke alpskog stočarstva su da je zimi cijela obitelj, zajedno sa stokom u matičnom selu i stoku krme sijenom. U proljeće odvija se izdug cijelog sela zajedno sa stokom. Ondje obrađuju vrtove (motičarstvo) i nerijetko njive, te prikupljaju sijeno za zimu. Visoko ljeto (srpanj, kolovoz), dok obitelj živi i radi u ljetnom stanu, pastiri odlaze sa stokom na planinu, tj. na visoke pašnjake, gdje imaju stanove i kolibe za spravljanje sira. (...) U jesen pastiri se sa stokom vraćaju na majska selišta. Nakon toga svi se spremaju za silazak u donje, zimsko selo, noseći sa sobom plodine i sijeno za krmu.* (Rajković 2005: 311)

¹² Prema pojedinim autorima, iz termina *bunja* (oblik stočarske nastambe), izvodi se etnonim Bunjevac. Iako namjera rada nije analiza raširenosti toga oblika nastambi, dostupna literatura bilježi postojanje bunja i na ovom području. *Nastambe slične bunjama u Dalmatinskoj zagori gradili su sve do prije tridesetak godina i Bunjevci u Velebitskom primorju (Podgorci) kao i Bunjevci u senjskom i novljanskom zaleđu. To su bile ljetne nastambe (stanovi, stanine) koje su žitelji iz Primorja gradili na Velebitu i Senjskoj planini. U tim su stanovima živjeli Bunjevci za vrijeme sezonskih radova (košnja trave, sadnja i kopanje krumpira). I ove nastambe Bunjevaca iz Hrvatskoga primorja građene su od kamena u suhom zidu, ali više nisu bile pokrivane kamenim pločama nego jelovom šindrom (šimla), jer Velebit i Zapadna Kapela obiluju jelom i smrekom. Na tlu Krmpota i Krivog puta i danas nalazimo ostatke prvih bunjevačkih naseobina građanih od kamena i bez vezivnog materijala. To su prije svega stanovi na današnjem Stanića Brigu u Krivome putu...* (Pavelić 1973:18-19)

Ovom etnološkom analizom izostavljeni su podaci koji se odnose na konstruktivne elemente (detalji krovništa i međukatne konstrukcije, precizni omjeri građevnoga materijala, problematika temeljenja). Detaljan opis etnografskog mobilijara koji se nalazio u kućama također nije predmet ovog rada, te se ne donose podaci o njegovim nazivima i funkcijama.

Prema viđenomu, razlikujemo dva osnovna tipa gradnje koja se temelje na principu korištenja prostora:

- prostor namijenjen zajedničkom obitavanju ljudi i stoke; „pod istim krovom“,
- prostor namijenjen zasebnom obitavanju ljudi i zasebnom obitavanju stoke.¹³

Uvidom u tradicijsko graditeljstvo ovog područja, možemo potvrditi ranije istaknutu Freudenreichovu tezu o suživotu stoke i čovjeka pod istim krovom, no i ukazati na postojanje tipa arhitekture koji dijeli životni prostor čovjeka od onoga namijenjenoga stoci (sl. 4). Suživot ljudi i *blaga* pod istim krovom zasigurno je stariji tip ruralnoga stanovanja. Može se pretpostaviti kako se najprije pojavljuje uvjetno nazvana horizontalna podjela: ljudi i stoka žive u istoj prizemnoj etaži, a dijeli ih tek pregradni zid. Pojavom gornje etaže ta se podjela odvija po vertikali: stoka je boravila u donjoj etaži, a ljudi u gornjoj. Štale se kao zasebne građevine javljaju krajem 19. i početkom 20. stoljeća, što se pretpostavlja temeljem uklesanih datacija na pripadajućim stambenim jedinicama.

Kao posebna tema nameće se i problematika razlikovanja građevina koje su služile stalno naseljenom stanovništvu od onih koje je puk gradio za povremeno boravište prilikom seljenja na *ljetne stanove*. Pojedina su naselja imala karakter povremenoga i stalnoga boravišta pa tako neka od njih iz *ljetnih stanova* prerađuju u stalno naseljena područja. Danas je podatke o povijesnom razvoju pojedinih zaselaka nemoguće utvrditi bez sustavnih arhivskih istraživanja, upravo stoga što slična/identična obilježja stalne/selilačke arhitekture ne mogu poslužiti kao siguran putokaz.

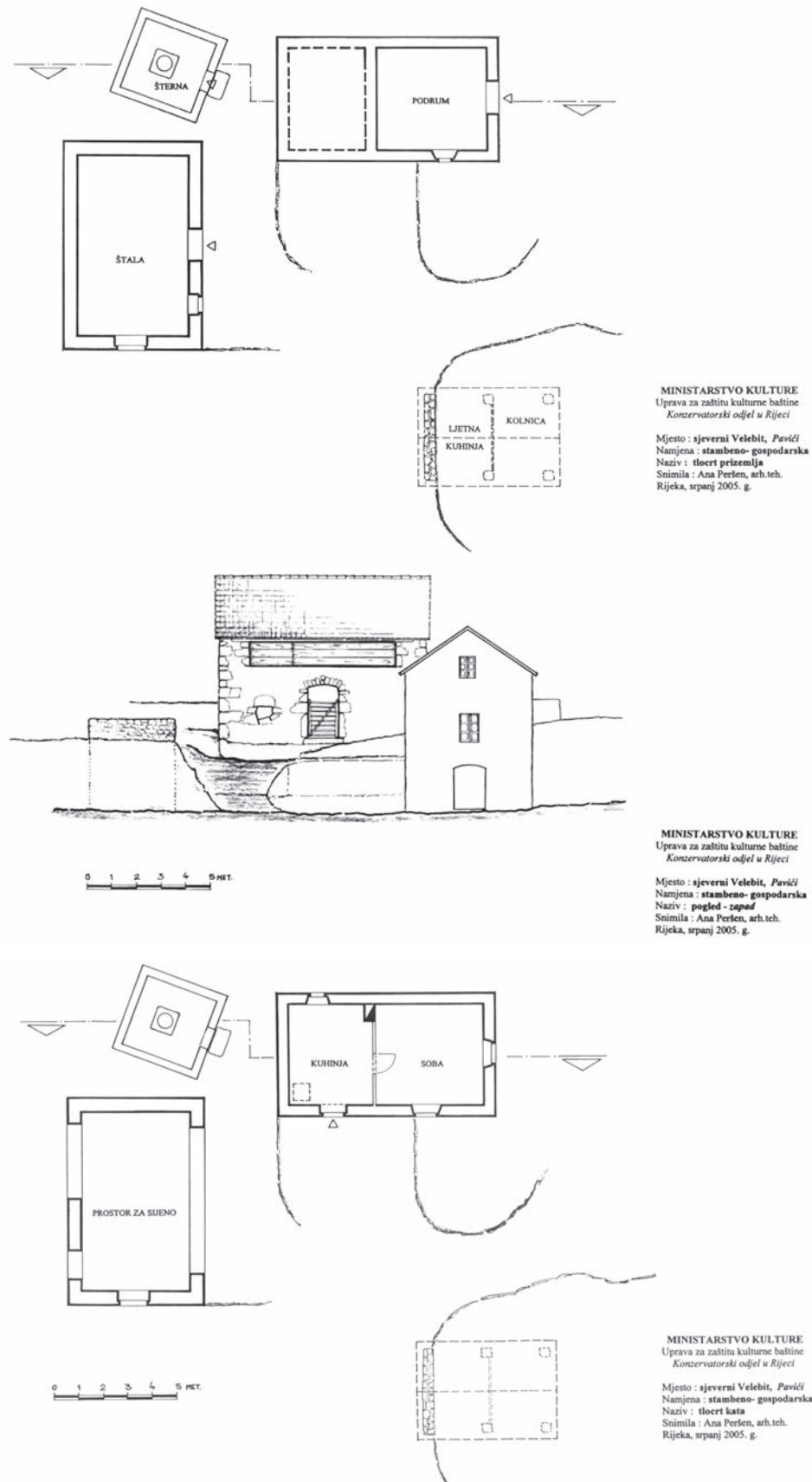
Iako se nisam iscrpnije bavila tom temom, iz rada već spomenute autorice M. Rajković proizlazi da i u izgledu arhitekture selilačkog stanovništva nije moguće utvrditi konstantu, već on ovisi o mogućnostima i potrebama pojedinaca. Obzirom da selilačko stanovništvo nije u tim naseljima boravilo u najsirovijim zimskim mjesecima, njihove su potrebe za životnim prostorom bile skromnije. Sudeći prema prikupljenim podacima autorice, tlocrti povremeno nastanjenih građevina, kao i u slučaju stambene arhitekture, ovisili su o mogućnostima pojedine obitelji: *Kako je 'ko mogao*.¹⁴ U prosjeku se ipak radilo o lošijim građevinskim primjerima u odnosu na stalno naseljene građevine: *Kuće od ljudi koji su stalno gore boravili su čvršće građene zbog zime. Mora biti da ne puše i da ne kaplje, i štalice su morale biti jer tamo zapada tri metra snijega, a ove za ljetna doba nema veze. Nisu ni imali od čega napraviti. Oni se nisu privikavali na zimu. Oni su dolje imali bolje kuće nego ovi gore*.¹⁵ Kao i u slučaju stambene arhitekture, zabilježena su dva tipa gradnje prema principu korištenja prostora: zasebne građevine za čovjeka i stoku te građevine za njihov zajednički boravak (ista etaža/različite etaže).¹⁶

¹³ *U našim je krajevima, inače, tek relativno blagostanje bilo odlučujuće da seljak napusti tu ipak nehigijensku organizaciju i stoku premjesti u štalu kao posebnu zgradu.* (Živković 1993:48)

¹⁴ Milan Tomljanović *Periša* (prema: Rajković 2005:287).

¹⁵ Tome Špalj *Cucin* i Petar Tomljanović *Jukša* (prema: Ibid.).

¹⁶ Autorica donosi termin *pojate* za najjednostavniju jednodimenzionalnu građevinu *ljetnog stana*.

Slika 4: Arhitektonski snimak, tlocrt i presjek kuće pok. Frane Pavelića (Pavići); tradicijski sklop bio je u funkciji do šezdesetih godina 20. stoljeća. Arhiv Ministarstva kulture RH, Konzervatorski odjel u Rijeci.

3.2. STAMBENE I GOSPODARSKE GRAĐEVINE

Pri gradnji korišteni su materijali koji su u prirodi bili najdostupniji: kamen i drvo. Pravila^{17,18} koja je objavila Generalna komanda Vojne krajine u Karlovcu i prosljedila Regimenti u Otočcu radi uvođenja reda, zaštite šuma i edukacije graničara, svakako su doprinijela ekonomičnijoj eksploataciji materijala, kao i danas zanemarenoj edukaciji stanovništva o primjerenim načinima gradnje.

Neovisno radi li se o kombiniranom stambeno-gospodarskom tipu ili pak o zasebno organiziranim jedinicama, način gradnje bio je istovjetan. Zidalo se kamenom koji se vezao vapnenim mortom – *meltom* (vapno i pijesak – *mel*)¹⁹, a debljina zidova iznosila je i do 60 cm.²⁰ Danas su vidljivi brojni tragovi *japlenica* u kojima se gasilo vapno, neophodno u tradicijskoj gradnji. I kuće i štale žbukale su se vapnenom žbukom, te jednom godišnje (ili prema mogućnostima) dodatno *bijelile* vapnom. Kosa konfiguracija terena vrlo je često uvjetovala da su građevine na jednoj strani prizemnice, a na drugoj katnice.

Kada je riječ o stambenoj arhitekturi, njihova je katnost varirala, kao i unutrašnja raspodjela prostora. Tek se rijetko nalaze kvalitetnije zanatske izvedbe, a tada je u pravilu riječ o imovini majstora - klesara²¹ koji su na taj način iskazivali vlastito umijeće. Razvoj od jednodimenzionalne k višedimenzionalnim građevinama, uobičajen je, dok su tlocrti ujednačeni, pravokutni. Ukoliko se ukazala potreba za proširenjem stambenoga prostora, dograđivali su se manji lančani gabariti (rjeđe se uočavaju i tlocrti u obliku slova „T“ i „L“). Većina je stambenih građevina imala i tavan.²² Kuće su znale biti i dvokatne što je ukazivalo na

Slika 5: Čupčići, svibanj 2005; snimila Ivana Šarić Žic.

¹⁷ *Radi štednje i čuvanja šuma izdaje se 1786. okružnica kojom se graničari pozivaju da zidaju kuće od kamena, a ne od drva.* (Rogić 1965:46)

¹⁸ *Naredbom od 2. rujna 1786. naređuje se da se seljaci pouče u cijepanju šimle jer je utvrđeno da se pri traženju cjepkih jelovih stabala uništava mnogo šume.* (Rogić 1965:47)

¹⁹ U UEA, tema br. 38 (Zidovi (stijene) zgrada također nailazimo na podatak da su kameni zidovi bili vezani vapnenim mortom (*malterom od vapna*), ali se spominje i dodatni podatak da je kamenje bilo *pritesano*.

²⁰ Rad Helene Knifić Schaps donosi podatak da se *isprva gradilo troslojnim suhozidom (2 vanjska zida od krupnijeg kamena s ispunom od sitnijeg lomljenog kamena i zemlje* (Knifić Schaps 2005:362), pri čemu se zaključuje da su prve nastambe Bunjevaca bile suhozidne, bez veziva.

²¹ Kao primjer kvalitetnije građevine u vlasništvu klesarske obitelji navodim kuću obitelji Tomljanović u Vrataruši, koja se ističe bogatije profiliranim ertama i povijenim kamenim potkrovnim vijencem.

²² Kuća i kućište Prpić-Grgajice: *Na tavanu kuće držalo se sijeno i žitarice u bačvama, svaka vrsta zasebno. Hrana i kukuruz namalo također su bili pohranjeni na tavanu.* (Černelić 2000:205). Također, na tavanima se dimilo i sušilo meso.

bolji ekonomski i društveni status pojedine obitelji²³. Arhitektura se, u prvome redu, razvijala u skladu s potrebama njezinih korisnika jer kako bi se povećavao broj članova obitelji, tako se povećavala i potreba za većim stambenim prostorom. Stoga je unutarnja dispozicija prostora u velikoj mjeri ovisila o individualnim situacijama. Osnovni (elementarni) broj prostorija činile su: kuhinja (*kujinja*) i soba, koje su bile grijane²⁴. Prostor bi se naknadno vertikalno proširivao dodatkom još jedne sobe na suprotnoj strani kuhinjskog prostora. Ulaz u zatvoreni (stambeni) dio kuće bio je samo jedan.

U štalama (*stajama*)²⁵, kao samostalnim građevinama (sl. 5), u prizemnom je dijelu boravila stoka (ovce, krave, konji, magarci, volovi), dok se na katu čuvalo sijeno. Otvor za ubacivanje sijena, smješten na zabatu, nazivao se *badža*.²⁶

Literatura (Freudenreich 1972:277) taj termin navodi kao sinonim za *vidalicu*. Uz štale su bile gnojnice, *rpe*,²⁷ na koje se odlagao gnoj. U prikazu teških životnih uvjeta R. Pavelić donosi i opis jutarnjih aktivnosti u kojemu navodi: *Još se u ovim krajevima ni razdanilo nije, a krave i ovce već su pomužene, konoba okidana (gnoj izvezen na bunjište)...* (Pavelić 1973:190). Također, nalazimo i štale čija gornja etaža dijelom ima drvenu oplatu, što je pridonosilo boljem ozračivanju sijena.

Krovnna konstrukcija stambenih i gospodarskih građevina u pravilu je drvena, a dvostrešno krovništvo prekrivalo se krovnom daščicom, *šimlom*. *Šimla se kalala*²⁸ (cijepala) ponajprije od jelovine, rjeđe od *šmrike*, sve do sredine 20. stoljeća. Slagala se u dva sloja, koja su se dijelom preklapala, kako bi se izbjeglo prokišnjavanje. Trajnost te vrste krovnoga pokrova bila je, uz stalno održavanje, i do 30 godina. Međutim, već se ranih 30-ih godina 20. stoljeća kao krovni pokrovi javljaju eternit i salonit, kao gotovi proizvodi, jednostavniji za primjenu. Često se nalaze i primjeri gdje je izvorna dotrajala *šimla* samo prekrivena limenim pokrovom, zbog neophodne zaštite. Istiskivanjem ognjišta²⁹ iz upotrebe i uvođenjem novijih štednjaka tzv. *koza* utjecalo se i na kraću trajnost *šimle*. Obzirom da je dim više nije prirodnim putem impregnirao, brže je i propadala. Kazivači ističu nekadašnju kvalitetu te vrste pokrova, naglašavajući da tada nije bilo kao danas, kada je *drvo jutros u šumi, popodne na krovu*.³⁰ Krovni nagibi vrlo su strmi, od 35° na više, što uvjetuju teški klimatski uvjeti s dugim zimama. Na krovovima, iznad prostorije u kojoj se nalazilo ognjište, bila je *vidalica*³¹ - tradicijska inačica dimnjaka koja je služila za odvod dima obzirom da su prvotne kuhinje bile otvorenoga krovništva. Stoga ovaj tip tradicijskih kuća lokalno stanovništvo naziva *dimnim kućama* ili *kućama na dim*. *Vidalica* se regulirala (otvarala i zatvarala) dugačkom motkom.³² S prestankom korištenja ognjišta javlja se zatvorena drvena međukatna konstrukcija.

²³ U UEA, tema br. 32. zabilježen je podatak da se "običan, stariji oblik" kuće (vremenski podatak nije preciziran, ali se odnosi na vrijeme prije šezdesetih godina 20. stoljeća) sastoji od prostora za stanovanje (kuhinja i jedna soba), tavana i podruma, dok je "danas" (šezdesetih godina 20. stoljeća) u kući jedna soba više.

²⁴ Podatak o broju i rasporedu prostorija i lokalnom nazivu kuhinje – *kujinja*, nalazimo u UEA, tema br. 32, Fd 241/1382.

²⁵ Lokalni naziv *staja* nalazimo u UEA, tema br. 31, Fd 241/1382.

²⁶ Termin zabilježen u Cupićima i Pavićima.

²⁷ Zabilježeno u Cupićima.

²⁸ *Šimlu* su *kalali* lokalni majstori. Da je taj zanat zahtijevao umješnu ruku potvrđuje i literatura: *Za šindru se mogu upotrebljavati samo odabrani dijelovi debla, između redova grana koje izbijaju iz čvorova pa su zato i daske razmjerno vrlo kratke 30 do 100 cm. Kad se cijepa šindra, mora se slagati u svežnjeve istim redom kojim je iz debla izvađena, jer izmiješana ne pokriva skladno nepravilnosti u drvu. Šindra je u starim kućama pribijena drvenim klinovima a u novijim željeznim čavlima* (Freudenreich 1973:119).

²⁹ Kuća i kućište Prpić-Grgajice: *Iznad ognjišta visile su komoštre na drvenoj motki hrljiki. Na komoštre bi se objesio bakreni lonac zvan kaštrola, u kome se kuhalo. Na ognjištu su bile tronoge. Pod njih se stavljala žeravica i tako se kuhalo na samome ognjištu. Kuhinja je bila sagrađena na štuk, bez tavanice.* (Černelić 2000:203)

³⁰ Ivan Prpić, Špalji.

³¹ Uobičajena dimenzija *vidalice*: 40 x 80 cm.

³² U selu Pavići ta se šipka nazivala *standard*.

Svi otvori, prozori i vrata, u pravilu su pravokutni uokvirjeni rustično oblikovanim ili štokanim kamenim okvirima, *supražnicama*.³³ Rjeđe nalazimo i lučne prizemne otvore *štala*, također uokvirene kamenom. Otvori su uglavnom zakriljeni drvenom stolarijom, tek ponegdje metalnom. U znatno manjoj mjeri otvore uokviruju i drvene grede ili pak okviri izvedeni u opeci, osobito kada je riječ o gospodarskim građevinama. Rijetki su primjeri datiranih građevina (sl. 6), s uklesanom godinom gradnje (npr. 1868.), najčešće na zaglavnom kamenu nadvratnika.

Slika 6: Francikovac, lipanj 2005; snimila Ivana Šarić Žic.

Zamijećene datacije kreću se u rasponu od druge polovice 19. stoljeća do dvadesetih godina 20. stoljeća, a tek je jedan uočen primjer ranije datacije (1763. god.) u zaselku Vukelići (sl. 7)

Iz cjelokupnoga graditeljskog fundusa izdvajam građevinu u vlasništvu obitelji Vukelić iz Cupića, u kojoj se živjelo do unazad dvadesetak godina.³⁴ Premda zapuštena, ističe se upravo uobičajenom trodijelnom raspodjelom gornje stambene etaže: središnja prostorija, u kojoj je smješteno nisko ognjište, te dvije bočne prostorije - soba i spremište. Takvu unutrašnju raspodjelu srećemo i na širem geografskom području (Gorski kotar, Primorje). U sobi je i danas očuvan *petnjak* (sl. 8), peć od ostakljenih staklenih lončića, koju se ložilo iz središnje prostorije, kreveti *slamarice* kao i drugi etnografski mobilijar.

Slika 7: Datirani nadvratnik; zaselak Vukelići; lipanj 2005; snimila Marijeta Rajković.

³³ Termin zabilježen u Cupićima.

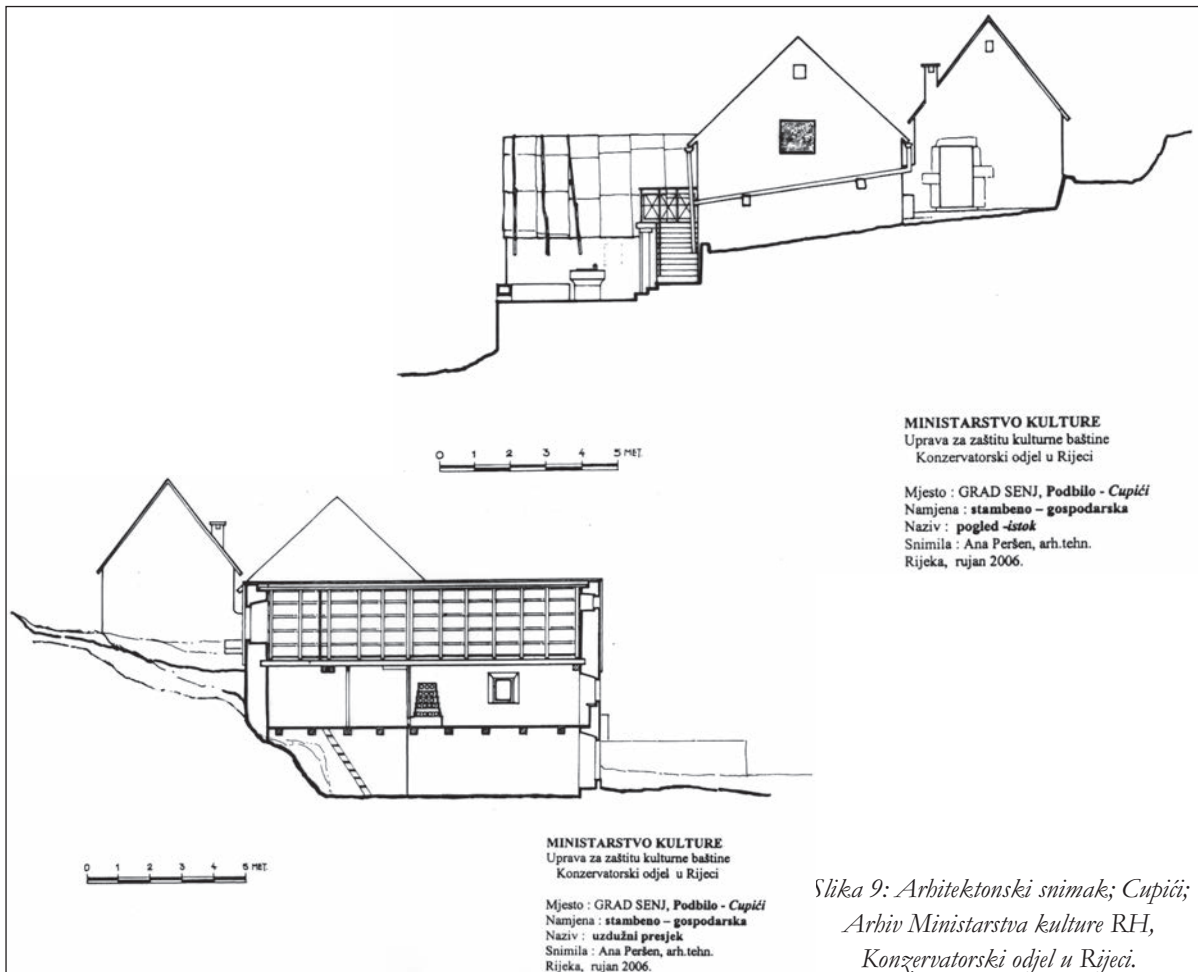
³⁴ Temeljeno na podacima koje je dao Ivan Vukelić Mikula.

Slika 8: *Cupiči*, listopad 2006; snimila Ivana Šarić Žic

Drvenim se stubištem iz kuhinje spuštalo u *štalu*, smještenu u prizemlju. Navedena je komunikacija bila aktivna osobito u zimsko doba kada su veliki nanosi snijega onemogućavali pristup *štali* izvana. Građevina vjerojatno datira iz 18. stoljeća, obzirom na broj generacija koje su u njoj živjele (sl. 9). Godine 1912. izgrađena je susjedna kuća u koju sele tri brata s obiteljima, dok četvrti brat ostaje živjeti u opisanoj građevini.

Još se jedan oblik arhitekture izdvaja iz opisane tipologije, a to su kuće s vanjskim stubištem na pročelju. U većoj ih mjeri nalazimo oko Alana (Vukelići, Zamalić), što je zasigurno utjecaj tradicijske arhitekture vinodolskoga područja gdje je taj tip arhitekture uobičajen. Tek sporadično, kao izolirane primjere, takve građevine nalazimo i drugdje na području Krivoga Puta (Francikovac, Špalji).

Slika 9: *Arhitektonski snimak; Cupiči*;
Arhiv Ministarstva kulture RH,
Konzervatorski odjel u Rijeci.

Slika 10: Rupa, svibanj 2005; snimila Ivana Šarić Žic.

3.3. TRADICIJSKA OKUĆNICA³⁵

Značajne građevine u tradicijskom graditeljstvu tog prostora su i *bajte* (sl. 10), ljetne kuhinje smještene u neposrednoj blizini kuće. *Bajte*³⁶ su jednodostrešne prizemne građevine manjih gabarita, uglavnom građene od kamena, s utabanom ilovačom, izvorno prekrivene *šimlom*. U njima je također bilo ognjište na kojem se kuhalo za *blago*, ali i za ljude. Danas se primjeri takve tradicijske gradnje vrlo često nalaze, mnogi od njih su i novijeg datuma, međutim interijeri su znatno osuvremenjeni, prilagođeni potrebama i navikama današnjega čovjeka. Iako opis termina „bajta“ koji donosi A. Freudenreich,³⁷ nema veze s karakteristikama *bajti* koje nalazimo na prostoru Krivoga Puta, istovjetna je skromnost opisane arhitekture.

Od ostalih gospodarskih građevina unutar tradicijske okućnice nalazimo i *kolnice*, spremišta za kola i ratarska pomagala. Prema kazivanjima bile su jednodostrešnog krovišta, prekrivene također *šimlom*, a u današnje vrijeme im ne nalazimo traga.³⁸

Slika 11: Cupiči, svibanj 2005, snimila Ivana Šarić Žic.

³⁵ Kuća i kućište Tomljanović-Puljiz. Naziv za dvorište je *prikuća*. (Černelić 2000:206)

³⁶ U Pavićima je zabilježen i naziv *kuvarija*.

³⁷ *Bajta – koliba, improvizirana šatorasta dvostrešna nastamba od kolja, šiblja, šaša, slame, kore drveta, građevnih otpadaka i drugoga gradiva, u drugom svjetskom ratu.* (Freudenreich 1972:277).

³⁸ Kako tvrdi Ivan Prpić iz Špalja na vratima je bila rupa za *rudo* koje i nije moralo stati u kolnicu.

Svako domaćinstvo imalo je *trap* (sl. 11), ukopano spremište dubine oko 1,5 m, smješteno u podrumu građevine ili u okućnici kao samostalan objekt minimalnih dimenzija (nadzemni dio oko 1,5 x 2,0 m). U njemu se čuvao krumpir i zeljasto povrće³⁹. Većina ih je imala *šimlu* za pokrov, naknadno zamijenjenu limom.

Neizostavan element u tradicijskoj okućnici su vodospreme, *šterne*. (sl. 12) O njihovu značaju govori i kazivanje kako je *šterna znala livadu pokosit*.⁴⁰ To jasno upućuje da je u zamjenu za vodu lokalno stanovništvo obavljalo različite poslove.

Međutim, *šterne*⁴¹ se razlikuju kvalitetom izvedbe. Starija su kruništa izvedena kamenom, kružnog su ili kvadratičnog presjeka. Često su na njima uklesane odnosno *ušpicane* godine izvedbe i nerijetko su pokazatelji umješnosti lokalnih graditelja. Uglavnom datiraju iz druge polovice 19. stoljeća, a uz dataciju nerijetko je istaknut i Kristov monogram, kao i inicijali majstora ili vlasnika.

Slika 12: Dudići, Brunići, rujan 2005; snimila Ivana Šarić Žic.

Šterne novijega datuma izrađene su u betonu i njihov je broj veći u odnosu na kamene, s obzirom da je njihova izgradnja bila znatno jeftinija. Budući da ovaj predio ni danas nema provedenu vodovodnu infrastrukturu preostalom su stanovništvu one i nadalje jedini izvor vode.⁴²

Uz vodospreme, ponegdje nalazimo i *salize* (sl. 13) (Francikovac, Gornji Veljun), veće naplavne površine blagoga nagiba niz koje se kišnica slijeva u vodospremu.

Tradicijske kuće nisu imale sanitarne čvorove, a obilazeći prostor, danas još nalazimo *zahode* iz kasnijega vremena, kao samostojeće objekte unutar okućnice.

Svaka je okućnica imala i manji vrt, a zgrade na okućnici bile su raspoređene nepravilno⁴³.

³⁹ U UEA, tema br. 32 nailazimo na podatak da se u podrumu čuvalo: krumpir, zelje i alat.

⁴⁰ Podatak zabilježen u Pavićima u lipnju 2005. godine. Nažalost, ime kazivača nije zabilježeno.

⁴¹ Kuća i kućište Prpić-Grgajice *Pred kućom je bila šterna, iz koje se kalala (vadila) voda kalačom, limenim vedrom na lancu, koje se rukom izvlačilo.* (Černelić 2000:205)

⁴² Detaljnije o opskrbi vodom u radu Danijele Birt (prilog u Monografiji).

⁴³ Podatak o nepravilnom razmještaju dijelova okućnice nalazimo u UEA, tema br. 31, Fd 241/1382.

Slika 13: Francikovac; lipanj 2005; snimila Marijeta Rajković.

3.4. GRAĐEVINE JAVNE NAMJENE

Posebno mjesto u arhitektonskim oblicima ovoga prostora svakako pripada i arhitekturi školskih građevina. Mirko Raguž bavio se problematikom školstva, no bez interesa za samu arhitekturu, koja ipak zaslužuje biti predmetom posebnoga rada. Kao osobito kvalitetno arhitektonsko zdanje na ovom se području ističe škola u Vukelićima. Premda danas ruševna, predstavlja primjer tzv. *definirane arhitekture*, vjerojatno rađene prema naručenom projektu.

Obzirom na geografski položaj područja Krivoga Puta, kojim su prolazili trgovci, kupci i *trajbari*⁴⁴ s ličkih sajmišta prema moru, nalazimo i kvalitetnije primjerke arhitekture većih dimenzija koji su služili kao gostionice i prenočišta (*svratišta*) za trgovce i stoku. Osobito se ističe ono u Francikovcu, koje je pripadalo obitelji P(e)rpić, vjerojatno podignuto 1865. godine, što potvrđuje godina uklesana u nadvratnik zajedno s Kristovim monogramom. Prizemlje (podrum) te građevine presvođeno je voltima, a cijela je okućnica

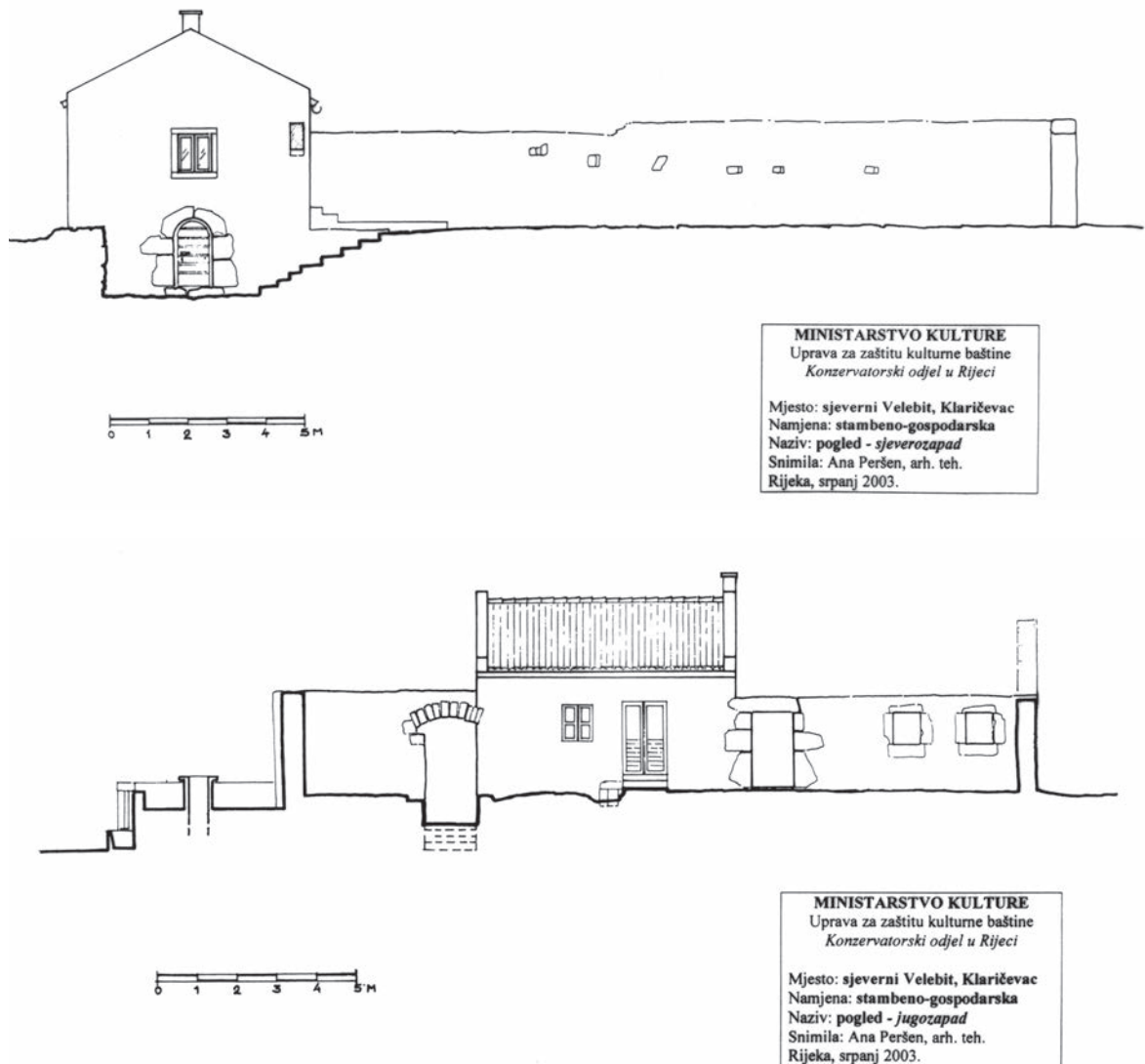
Slika 14: Ruševine škole u Vukelićima, Alan; svibanj 2005; snimila Marijeta Rajković

⁴⁴ *Plaćeni ljudi koji bi iz sajmišnih mjesta izgonili stoku do određenog mjesta. Na putu su imali svoje konte [stalna prenočišta, op.a.] gdje bi noćivali.* (Rubić 2004:307)

ograđena visokim zidom. Prema poznatim podacima (Rubić 2004:287-324), gostionica i prenoćišta bio je veći broj, no ovo se ističe dimenzijama i oblikovanjem. U istoj je okućnici očuvan i *tor*; također opasan visokim zidom, s masivnim lučnim ulazom, bez datacije (sl. 14). Nije isključeno da je ovo jedina svođena građevina (prema dosadašnjim saznanjima), što je svakako upućivalo i na imućnost obitelji.

Može se pretpostaviti da su graditelji bili profesionalni klesari iz vinodolskoga područja. Razlog dobre očuvanosti ovoga kompleksa sigurno je stalna nastanjenost i živa gospodarska djelatnost, što predstavlja i kvalitetno ishodište za razvoj nekog tipa ruralnoga turizma.

Arhitektonski je snimljen i sklop u Klarićevcu, također ograđen visokim zidom. Sklop nije detaljno istraživani, tek su poznati podaci da je tu neko vrijeme djelovala pošta, te da je u tom prostoru bila i tzv. *Cotina birtija* (sl. 15)⁴⁵

Slika 15: Arhitektonski snimci; Klarićevac/ pogled SZ i JZ; Arhiv Ministarstva kulture RH, Konzervatorski odjel u Rijeci.

⁴⁵ Detaljnije o gostionicama u prilogu T. Rubić u ovoj monografiji.

4. GRADITELJSTVO OČIMA DOMICILNOGA STANOVNIŠTVA

Upokušaju definiranja stajališta i predodžbi samih pripadnika zajednice o odlikama naslijeđene arhitekture, stječe se dojam da je upravo tradicijsko graditeljstvo ono što stanovništvo najmanje percipira kao vrijedno kulturno naslijeđe. *Možda je to zato što je ona odveć životna, pa nikad nije bilo vremena obazreti se na nju niti je vrednovati kao spomenička stvaralačka djela, kao umjetničku baštinu prošlosti. I danas, gdje još postoji ona jednako i uglavnom služi svakodnevnu životu.* (Premerl 1997:43) Prilikom terenskoga istraživanja, zanimljivo je istaknuti, a čemu sam osobno svjedočila, u razgovoru o tradicijskom graditeljstvu stanovništvo nerijetko pojašnjava kako ne nalazi osobitih zanimljivosti u gradnji u kojoj žive i koja ih okružuje. Uglavnom je predlagalo: *pitajte šta drugo.*

Kuća od starine, kako je u razgovoru naziva većina, predstavlja segment kulturne baštine na koji lokalno stanovništvo gleda vrlo racionalno, neopterećeno njezinom jednostavnošću. Kako naglašava Marko Pavelić Mijatini iz Žuljevića: *Tada se nije moglo probrat*,⁴⁶ sugerirajući time kako skromni životni uvjeti nisu ni pružali mogućnost kvalitetnijega stanovanja. Međutim, isto tako naglašava da su te kuće bile *dobre, ali vlažne*. Jednostavnost ruralne arhitekture potvrđuje i Đura Biondić iz obližnjeg Liskovca riječima: *Ko je tada bija da je ima lipu kuću? Pa više smo bili vani nego u kući!* (Škrbić Alempijević 2003:435).

Radi sagledavanja i drugih aspekata tradicijskoga graditeljstva, svakako bi bilo potrebno u daljnjem istraživanju pozabaviti se i temama poput utjecaja tradicijskoga graditeljstva pri gradnji novih kuća na području grada Senja te stavovima Senjana o arhitekturi primorsko-bunjevačke zajednice.

5. ZAKLJUČAK⁴⁷

Jedan od suvremenih koncepata očuvanja graditeljske baštine jest njezina revitalizacija, odnosno “oživljavanje” kvalitetnim i primjerenim prenamjenama, kako bi se zadovoljile potrebe suvremenoga života, uz uvjet očuvanja karaktera i integriteta same arhitekture.

Zbog gubitka funkcije koju su nekada imale i nenalaženja nove, te su građevine izložene sve rapidnijem propadanju. Stoga im je, kako bi se očuvala njihova ambijentalna i arhitektonska vrijednost, potrebno dati nove sadržaje, u okvirima agro-turizma i eko-turizma. Međutim, pri tim prenamjenama valja biti vrlo pažljiv kako one ne bi rezultirale gubitkom vrijednosti same arhitekture. Prema tome, planove revitalizacije poželjno je temeljiti na konzervatorskim elaboratima koji će poticati kvalitetnu obnovu postojećih i prezentaciju izvornih tradicionalnih građevina kako bi se izbjegla nekontrolirana izgradnja replika, a ujedno umanjio rizik narušavanja očuvanoga pejzaža. Rekonstrukcija pritom ne isključuje, u skladu s novom najčešće turističkom namjenom objekata, izvedbu dogradnji (ukoliko postojeći gabariti ne zadovoljavaju potreban kapacitet). Te bi se dogradnje morale razvijati u tradicionalne „T“ i „L“-tlocrte te uključivati neophodno osuvremenjivanje interijera kako bi nova funkcija bila kvalitetno zadovoljena. Pritom je obavezno korištenje tradicijskih materijala poput *šimle* i drvene stolarije (korištenje aluminijske bravarije, trend koji nekontrolirano zahvaća naseljene cjeline, nije dozvoljeno). Izmjenu plašta pročelja u pravilu treba svesti na minimum jer prečesto rezultira pretjeranim proširivanjem otvora, kao i neuklopivim dogradnjama i nadogradnjama, te gotovo grotesknim balkonima i terasama. I pri novoj gradnji potrebno je poštivati navedene smjernice, dok se tlocrtni i visinski gabariti također moraju oslanjati na naslijeđenu tipologiju.

No, bez povoljnih poticajnih mjera nerealno je očekivati “oživljavanje” krivoputskoga prostora. Malobrojno lokalno stanovništvo prisiljeno je boriti se za osnovnu egzistenciju, a nažalost, i nedovoljno je svjesno vrijednosti tradicijskih oblika arhitekture. U našim okvirima, ideje o kvalitetnom ruralnom, eko-turizmu ili agro-turizmu, još su u začecima (za razliku od europskih trendova), bez jasno

⁴⁶ Zabilježeno u lipnju 2006. godine.

⁴⁷ Ovo je poglavlje gotovo u cijelosti preuzeto iz rada iste autorice (Šarić Žic 2004:41-42).

profiliranih ciljeva i načina njihova ostvarenja. Stoga, uz izravan poticaj na višim razinama (državnim, regionalnim ili lokalnim), važan je preduvjet i stalna te sustavna edukacija lokalnog stanovništva o vrijednostima takve arhitekture te senzibiliziranje potencijalnih projekatana, uz financijsku podršku.

Revitalizacija tih prostora uključuje i infrastrukturnu rekonstrukciju, što bi omogućilo stvaranje prihvatljivoga okvira za kvalitetnu turističku valorizaciju. To uključuje vodoopskrbnu mrežu kao i bolju prometnu povezanost.

Ono što tom prostoru, uz očuvanu tradicionalnu arhitekturu, daje iznimnu vrijednost, kulturni je krajolik s brojnim suhozidima, na čijem je očuvanju također potrebno ustrajati.

LITERATURA

- BELAJ, Vitomir (2004): Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza. *Studia ethnologica Croatica*, 16:5-31, Zagreb.
- ČERNELIĆ, Milana (2000): Dvije zadružne obitelji na području Krivog Puta. *Senjski zbornik*, 27:199-216, Senj.
- ČERNELIĆ, Milana (2005): Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta. *Studia ethnologica Croatica*, 17:25-49, Zagreb.
- FREUDENREICH, Aleksandar (1972): *Kako narod gradi na području Hrvatske*. Republički Zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb.
- KNIFIĆ SCHAPS, Helena (2005): Turinski Krč, graditeljsko nasljeđe, povijest i sadašnjost zaselka u sjevernom Velebitu po pripovijedanju njegovih zadnjih stanovnika. *Senjski zbornik*, 32:349-376, Senj.
- MURAJ, Aleksandra (1998): Stanovanje. U: ur. Jasna Čapo Žmegač [et al.], *Etnografija (svagdan i blagdan hrvatskoga puka)*, Matica hrvatska, Zagreb, 24-55.
- PAVELIĆ, Rikard (1973): *Bunjevci*. Osobna naklada, Zagreb.
- PREMERL, Tomislav (1997): Živa baština ili muzej. U: ur. Ksenija Marković, *Obnova i očuvanje hrvatske pučke graditeljske baštine*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 43-45.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2005): Sezonske migracije na području Krivog Puta: tradicija u recentnoj povijesnoj perspektivi. *Senjski zbornik*, 32:273-316, Senj.
- ROGIĆ, Pavle (1965): Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju. *Senjski zbornik*, 1: 35-68, Senj.
- RUBIĆ, Tihana (2004): Trgovina i sajmovi - rezultati istraživanja na području Općine Krivi Put. *Senjski zbornik*, 31:287-324, Senj.
- ŠARIĆ ŽIC, Ivana (2004): Tradicijsko graditeljstvo senjskog zaleđa: osvrt konzervatora. *Studia ethnologica Croatica*, 16:33-45, Zagreb.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta. *Senjski zbornik*, 30:425-444, Senj.
- ŽIVKOVIĆ, Zdravko (1993): *Hrvatsko narodno graditeljstvo*. Ministarstvo kulture i prosvjete, Zagreb.

IZVOR

- Uputnice Etnološkog atlasa (UEA), Teme br.: 31. *Kućište (okućnica)*, 32.. *Kuća za stanovanje ljudi*, 33. *Prostorije i njihova namjena u kući*, 35. *Skladišta za žitarice*, 36. *Spremišta za vino, pecare, sušnice*, 38. *Zidovi (stijene) zgrada*, 39. *Krov*, 40. *Otvori na zgradama i visina prostorija*, 41. *Podovi, stropovi i unutrašnja obrada zidova*; Fd 241/1382 (Krivi Put), Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

GOSPODARSTVO

UVOD U TRADICIJSKO GOSPODARSTVO

Marijeta RAJKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Primarni izvori prihoda najvećeg dijela Krivopučana bili su stočarstvo i zemljoradnja. No ove dvije grane nikako nisu bile dostatne za prehraniti obitelj, stoga su muškarci nerijetko pronalazili dodatne izvore prihoda odlaskom na privremene radove na prostore Slavonije, zapadne Europe ili na višegodišnje odlaske u Ameriku ili Kanadu. Krivopučani, Podbilari, Alanari kao i većina muškaraca koji su stalno živjeli u zaselcima smještenim na primorskoj strani Velike Kapele od oko 500 metara nadmorske visine preko zime radili su kao šumski radnici. Primorci su tijekom godine radili kao zidari i kamenari. *Tvornica nije bilo, nije bilo ceste, struje, jako je bio surov život. Teško je bilo prehraniti obitelj, ljudi su svaštarili. Išlo se pješke u Senj, popriko 13-14 km, a okolo cestom 17 km ... ako su trebali namirnicu, pješke nosi na leđima. Neimaština je natjerala ljude da su se počeli masovno iseljavat. Jednu večer sam se prisjetio kuća na kojima su bili krovovi dok sam ja bio dijete, pa sam nabrojio 70 kuća. Za neke se danas ne znaju ni temelji, kazao je Milan Blažević Ivela iz Mrzlog Dola.*

Pojedinci su bili samouki obrtnici. Na Krivome Putu bilo je stolara, tesara, kovača, neki su dodatne izvore prihoda stjecali proizvođači i prodajući *japno* (vapno) i sl.

Obitelji su imale volove ili konje. Razlog zašto je netko imao konje, a netko volove uvjetovala je površina obradivoga zemljišta, geografske odlike terena, te imovinsko stanje obitelji. Na Alanu su imali dvije vrste konja budući da se većina muškaraca bavila *kirijom* (izvlačili iz šume drva i klade). Nakon Drugoga svjetskog na Alanu je otvorena pilana na kojoj je radilo mnogo Krivopučana, ali i ljudi iz okolnih područja.

Dodatni izvori prihoda bile su i ilegalne trgovine drvima raširene na širem području Velebita,¹ pa tako i ovdje. Kazivači o tome otvoreno govore jer, kažu, gotovo *svi* su to radili. *Moj otac je prodava drva na vozove i od tog smo živjeli. Mora si lugaru platiti, propusnicu (smijeh) ako si tja drva prodavat. Moj stari ti je ukra u šumi ko letve, gredice. E, a u Senju je bio drugi lugar i ovaj mu zaplini, istovari na moru. To je bilo na Mali vrati. Onda je moj stari čeka da lugar ode, iza podneva, pa proda bodulima (stanovnici otoka). Sićeš drva u šumi, tovariš, voziš, platiš lugaru i kad dođeš do Senja drugi lugar ti zaplini. Tako se dosta događalo. A nije bilo lako².*

Unatoč tome što bi se svaka od spomenutih djelatnosti mogla detaljno istražiti svoj zadatak usmjerila sam na šest priloga: selidbe i suživot na ljetnim *stanovima*, stočarstvo, sjenokošu, zemljoradnju, pčelarstvo i lov na divlje životinje. Istraživanje za sve teme provedeno je na području Krivoga Puta. Pod *područjem Krivog Puta* smatram sva naselja koja su mu tijekom 20. stoljeća gravitirala (ondje se nalaze trgovina i osnovna škola), dakle u Primorju od Sabinja, Bunice, Sv. Jelene, Pijavice, preko Vrataruše, Kosove Buljime, Šušnja, Klaričevca, Francikovca, Šojatskoga Dolca, pa do samog mjesta Krivi Put, Podbila, Alana, Mrzloga Dola i Veljuna. Kako bih prikazala kompleksnost života na području Krivoga Puta, te ukazala na razlike u tradicijskom gospodarstvu s obzirom na nadmorske visine, ovaj prilog započinje prikazom selidbi na ljetne *stanove* i života domicilnog i migratornog stanovništva.

¹ Zabilježila sam podatke da su se takvom trgovinom bavile i žene na području Senjskoga bila (usp. M. Rajković, 2003: 570).

² Ova zanimljiva tema ostaje za neka daljnja istraživanja. Budući da sam zabilježila velik broj ovakvih priča, odlučila sam ne navesti ime kazivača.

Građa je sakupljena tehnikama intervjua u više navrata od 2003. do 2006. godine. Svi prilozi kronološki pokrivaju razdoblje 20. stoljeća, te se, kada je to bilo moguće prema sjećanjima Krivopučana, zahvatio i kraj 19. stoljeća. Najviše građe prikupljeno je do sedamdesetih godina 20. stoljeća budući da se stanovništvo iseljavalo iz Krivoga Puta i pronalazilo nove izvore prihoda.

Na Krivoputskome području prema mojim saznanjima, do sada nitko nije istraživao tradicijsko gospodarstvo. Kao polazišna pitanja poslužila su pitanja navedena u Upitnici Etnološkog atlasa (u daljnjem tekstu UEA), svezak prvi. Pitanja su prilagođena ovom području i pojedinim kazivačima. Intervjui su provedeni prema Dorsonovoj klasifikaciji, prema kojoj se usmena osobna povijest odnosi na osobnu povijest i iskustvo pojedinaca (razgovarala sam s Krivopučanima koji su osobno selili na ljetne *stanove*, bavili se lovom na divlje životinje ili pčelarili), te na usmenu tradicijsku povijest koja je zajednička cijeloj zajednici³. Na pojedine teme svi kazivači davali su iste odgovore. No da se neki opisi vjerodostojnije prikažu objasnila sam ih citirajući Krivopučane. Odabir koga ću citirati bio je slučajajan, uglavnom osoba s kojom sam prvom razgovarala o toj temi, osoba kojoj je neka tema ostala u najdetaljnijem sjećanju i sl. U takvim primjerima nakon podatka o kazivaču, navedeno je da su isto potvrdili svi ostali kazivači. Ponekad je razgovoru prisustvovalo nekoliko kazivača, te se katkada prilikom transkribiranja nije moglo odvojiti njihova kazivanja ili su se kazivači međusobno nadopunjavali. U takvim primjerima kod citiranja svi su navođeni.

Podatke s terena, kada je to bilo moguće, dopunilo se podacima iz popunjenih upitnica UEA koje se čuvaju u Arhivu Etnološkog atlasa na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Međutim za sve navedene lokalitete postoji jedna upitnica za *mjesto (selo)* Krivi Put (pod signaturom Fd 241, rednim brojem 1382) stoga su podaci u njima generalizirani geografski i kronološki, uglavnom vrlo pojednostavljeni. Naime, istraživanja za Etnološki atlas provedena su šezdesetih godina 20. stoljeća, a moja četrdeset godina kasnije. Upitnicu nije popunjavalo etnolog i vjerojatno stoga, unatoč vremenskoj razlici početkom 21. stoljeća, zabilježeni su detaljniji opisi za pojave za koje je u Upitnici navedeno da ne postoje, primjerice teme iz lova na divlje životinje, pčelarstva i sl.

Osim prikaza tradicijskoga gospodarstva, cilj ovih priloga je potaknuti potomke i lokalnu zajednicu na današnju gospodarsku mogućnost iskorištavanja područja Krivoga Puta te na njegovu revitalizaciju.

³ Više o usmenoj povijesti vidi u: DORSON, Richard: *The Oral Historian and the Folklorist*. U: ur. Dunaway, David K., Baum, Willa K.: *Oral History, an interdisciplinary Anthology*, Altamira press, Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford, 1996., str. 289.

SELIDBE I SUŽIVOT NA LJETNIM STANOVIMA

Marijeta RAJKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD¹

Istražujući tradicijsko gospodarstvo tema sezonskih migracija,² za čiji je oblik u hrvatskoj literaturi uvriježena sintagma selidbe na ljetne *stanove*, nametnula se kao neophodna za istraživanje istoga, kao i razumijevanja načina tradicijskoga života i kulture. Naime, iz primorskoga pojasa (primjerice: Sv. Ilije, Sibinja, Cupine, Bunice, Špalja, Sv. Jelene, Pijavice) stanovništvo je u proljeće selilo prema planinskim pašnjacima na primorskoj strani Velike Kapele, na područja oko 500 do 600 metara nadmorske visine (primjerice: Šušanj, Kosova Buljima, Vrataruša). U jesen su se selili u Primorje gdje su provodili vrijeme do proljeća. No ovo je područje specifično po tome što su na višim nadmorskim visinama (spomenuti Šušanj, Vrataruša, Kosova Buljima) već živjeli stalni stanovnici, koji su se katkada selili na još više nadmorske visine na oko 800 do 900 metara (Alan, Podbilo, Krivi Put); pored njih na te iste visine selili su i pojedini Primorci. Tijekom 20. stoljeća seobe su ovisile od obitelji do obitelji, tako da su neki selili na jednu etapu (s prve na drugu ili s prve na treću), a neki na dvije (s prve na drugu, pa s druge na treću), dok neki uopće nisu selili, odnosno stalno su stanovali na drugoj ili trećoj etapi (usporedi tablicu 1).

Na geografskom području koje pokrивam ovim radom, prema mojim saznanjima, do sada nitko nije istraživao sezonske migracije, dok su za susjedna područja, točnije područje sjevernog Velebita, u starijoj etnološkoj i antropogeografskoj literaturi te seobe opisane ponajviše kao *izdizi* stoke na ljetne *stanove*. Unatoč tome što je na početku rada uobičajeno dati kritički prikaz literature o pojedinoj problematici, odlučila sam to napraviti tek u zaključku upravo iz razloga što smatram da se podaci iz literature o susjednim područjima ne mogu u cijelosti komparirati. Naime, prilikom nestrukturiranih intervjuja, odnosno rekognisciranja terena za pripremu upitnice za temu migracija došla sam do spoznaje da migracije stanovništva nisu bile isključivo *izdizi* stoke i da bih dobila vrlo upitne podatke da sam se ograničila samo na tu problematiku. Razlozi seljenja Primoraca bile su ispaše *blaga* (goveda i ovce), ali i uzgoj svinja, obrađivanje zemlje (motičarstvo), prikupljanje sijena, te u manjoj mjeri ispaša pčela. Stoga sam ovo istraživanje usmjerila na sveukupan način života na koji su utjecale posljedice migracija. Cilj je ovoga rada bio utvrditi potisne i privlačne faktore selidaba, život na ljetnim *stanovima* (nastambe, interakcijske odnose između migratornog³ stanovništva (Primoraca) i domicilnog⁴ stanovništva (stalnih stanovnika viših nadmorskih visina). Osim navedenoga, postojale su i specifične dnevne migracije za potrebe školovanja, izvora prihoda, provođenja vjerskih praksi te sahrana. Budući da je istraživanje usmjereno i na saznanja o etnokulturnom oblikovanju i porijeklu Bunjevaca, za rasvjetljavanje ove problematike nastojala sam ispitati uzroke

¹ Rad je u neznatno izmijenjenoj varijanti objavljen u *Senjskom zborniku* 32 iz 2005. godine pod naslovom: *Sezonske migracije na području Krivog Puta: tradicija u recentnoj povijesnoj perspektivi*, str. 273-348.

² Sezonska migracija oblik je privremene migracije, povezane sa zapošljavanjem u drugom mjestu koji se obavljaju u određenom godišnjem dobu, tj. u "sezoni" (usporedi s Heršak, 1998: 250).

³ Migrant: osoba koja se seli, odlazi, vraća se; sudionik u procesu prostorne pokretljivosti stanovništva (ibid. 146-147).

⁴ Domicilno stanovništvo: od lat. *dōmīcīlīum*, "stan, dom, < *dōmus*, "dom, kuća", izraz za ljude koji imaju trajno prebivalište u nekom mjestu (usp. ibid. 42).

ovakva specifičnoga načina života te uočila kako su se od privremenih ljetnih naselja formirala pojedina stalna naselja, čak i s osnovnom školom. Kroz rad se provlače simbolične granice između dviju zajednica, odnosno strategije autoidentifikacije kojima se migratorno i domicilno stanovništvo razgraničuje jedno od drugoga. Navodi se simbolični inventar koji pripadnici svake skupine ističu kao razlikovni u odnosu na Druge, koji unatoč životu na istim prostorima percipiraju međusobnu različitost.

Na kraju rada ukazujem na ulogu etnoloških istraživanja u revitalizaciji ovog depopuliranoga kraja kroz oblike ruralnog turizma, posebice prikaza života na ljetnim *stanovima*.

2. ŽIVOT NA PODRUČJU KRIVOGA PUTA

Za geografski prostor koji pokriva ovaj rad u tekstu ću upotrebljavati sintagmu *područje Krivoga Puta*. Taj naziv odabran je iz razloga što stanovništvo iz svih naselja i zaselaka gravitira Krivome Putu (primjerice ondje se nalaze trgovina i osnovna škola), a osim toga stanovnici ovoga područja se i identificiraju s Krivim Putem. Prema službenoj terminologiji (popisima stanovništva) Krivi Put danas je samo jedno od naselja.⁵ Na prostoru koje obuhvaćam ovim radom tijekom moga istraživanja postojalo je pet naselja: Krivi Put (sa 58 stanovnika), Podbilo (sa 46 stanovnika), Veljun Primorski (sa 91 stanovnikom), Alan (sa 11 stanovnika) te Mrzli Dol (sa 27 stanovnika). Ova naselja imala su tijekom 20. stoljeća mnogo zaselaka koji su zbog iseljavanja stanovništva postepeno nestajali tijekom druge polovice 20. stoljeća.⁶ Osim u mjestu koja su ucrtana u karte, Primorci su selili u lokalitete do kojih se moglo doći samo pješice tzv. *kozjim stazicama*. Dakle, ta naselja nisu imala ceste, struju ni vodu,⁷ odnosno bila su bez infrastrukture.

U njima je živjelo nekoliko obitelji ili tek jedna obitelj, kako se saznaje iz naracija Zlatka Tomjanovića *Kaića* za okolicu Alana: *Vodina Bukova - vodin stan, tamo je bila jedna kuća i oni su dolazili gore svake godine. Onda Lisičina Vodina ili draga* (na karti označeno kao Lisca) *na putu prema Sibinju jedna familija, onda Skalina*. Ovakav odabir objasnio je Petar Tomljanović *Jukša* iz Krivoga Puta: *Bilo je puno naroda, nije se imalo di selit. Selilo se di je bilo mista. Nije bilo određeno gdje će ljudi selit, već je ovisilo o tome gdje tko ima zemlju i šume. Nisu selili na tuđe*.⁸ U takvim naseljima pojedine obitelji živjele su čitavu godinu. Ta su naselja najčešće bila na oko 500 do 600 metara nadmorske visine.

Pomoću sljedeće tablice nastojala sam prikazati s koje su nadmorske visine stanovnici selili na koja područja. Ova je tablica tek pregledna iz razloga što su migracije bile, najblaže rečeno, nepravilne. Primjerice, iz Bunice je jedna obitelj selila u Vratarušu (na oko 600 m nadmorske visine), druga u Špalje (u Podbilo na oko 750 m nadmorske visine), treća u Zamalić (na Alan, na oko 900 m nadmorske visine). U istom dijelu godine, dok su jedni sa 100 m nadmorske visine selili na 600 m nadmorske visine, poneki koji su stanovali na 600 m nadmorske visine selili su na 900 m nadmorske visine. Primjerice iz Šušnja u *Kaićevu Gredu* ispod Alana.

Kako bih prikazala bogatstvo migracija navest ću konkretne podatke koje sam prikupila. Ukoliko se na tablici pogleda smještaj pojedinoga naselja i usporedi s navedenim podacima, može se dobiti vizualan dojam migracijskih mobilnosti.

⁵ Detaljnije vidi u prilogu Blaženke Ljubović u ovoj monografiji.

⁶ Za detaljniji pregled migracija na području Krivoga Puta tijekom 20. stoljeća vidi rad M. Rajković u ovoj monografiji te *Senjski zbornik 31* iz 2004. godine.

⁷ Za detaljniji uvid o opskrbi vodom na području Krivoga Puta vidi rad D. Birt i M. Dronjića u nastavku ove monografije.

⁸ Anka Butković *Matićeva*, Alan.

Nadmorska visina ¹										
900-1000m	Alan ² Zamalić			Bilo						
800-900m			Čupića glavica			Krivi Put ³ Špalji				Šojatski Dolac
700-800m				Podbilo ⁴ Žuljevići					Veljun Primorski ⁵	
600-700m	Butković Dolac ⁶ Vargin stan							Francikovac		
500-600m	Šušanj ⁷	Tomišina draga	Kosova Buljima ⁸	Vrataruša ⁹				Klaričevac		
400-500m										
200-300m	Vodna Draga									
100-200m	Sv. Ilija	Sibinj	Cupina	Bunica	Špalji	Sv. Jelena	Pijavica			

Tablica 1: Prikaz istraženih naselja. Naselja sam nastojala prikazati kao što su smještena u prostoru. Masnijim slovima označena su naselja u kojima su živjeli stalni i sezonski stanovnici. Izradila M. Rajković.

Bilješke uz tablicu

- ¹ Zbog bolje preglednosti nisam precizirala nadmorske visine pojedinih naselja.
- ² Naselju Alan su u 20. stoljeću pripadali zaseoci: Alan, Brina, Butković Dolac, Cigići, Klanac Alanski, Rupa, Vrtlina, Zamalić (usp. M. Korenčić, 1979:603).
- ³ Pod naselje Krivi Put su u 20. stoljeću pripadali zaseoci: Anići, Gorica Krivoputska, Krivi Put, Longovac, Nikolići, Šašina, Šojatski Dolac, Špalji, Špinići, Zekanovići (ibid. 603).
- ⁴ Naselju Podbilo također je pripadalo više zaselaka, u popisima stanovništva za 20. stoljeće nalaze se: Cupići, Matić-Gaj, Murtići, Panjići, Plemići, Podbilo, Šimerići, Šolići, Tomići, Žuljevići (ibid. 604).
- ⁵ Naselju Veljun Primorski su u 20. stoljeće pripadali zaseoci: Brezica, Burići, Donji Veljun, Francikovac, Francikovac-Matići, Gornji Veljun, Kuljići, Lopci, Lukci, Marinovići, Milčići, Mlići, Petrovo, Rončevići, Šabani, Škopci, Veljun Primorski, Zečevi (ibid. 605).
- ⁶ Stalno je bilo naseljeno šest do osam kuća prema Zlatku Tomljanoviću *Kaiću*, Milanu Prpiću *Brkcu*, Nadi Prpić *Grgaici*. Razlika u broju kuća je stoga što se podaci odnose za razdoblje od pedesetak godina, a ovise o tumačenju svakog pojedinog kazivača.
- ⁷ Stalno je bilo naseljeno šest kuća prema Zlatku Tomljanoviću *Kaiću*, devet kuća prema Milanu Prpiću *Brkcu*, Nadi Prpić *Grgaici*.
- ⁸ Stalno je bilo naseljeno šest do osam kuća prema Milanu Tomljanoviću *Livaku*, Zlatku Tomljanoviću *Kaiću*, devet kuća prema Milanu Prpiću *Brkcu*, Nadi Prpić *Grgaici*. Prema kazivanjima ovdje nije bilo sezonskih stanovnika.
- ⁹ Stalno su bile naseljene četiri kuće prema Milanu Tomljanoviću *Livaku* šest kuća prema Zlatku Tomljanoviću *Kaiću*, trinaest kuća prema Milanu Prpiću *Brkcu*, Nadi Prpić *Grgaici*, Miri Ostović *Šare*. Prema kazivanjima ljeti je ovdje ponajviše ljudi selilo iz Bunice.

Iz Sovine Drage selili su u:

- Podbilo (u Žuljeviće), jedna obitelji iz koje su tridesetih godina 20. stoljeća nastale četiri obitelji,⁹
- u Podbilo (u *Sovin stan*), jedna obitelj iz koje su nastale dvije obitelji,¹⁰
- u Alan (u Zamaliće), obitelj Tomljanović.¹¹

⁹ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo.

¹⁰ Anka Šolić *Tutanova*.

¹¹ Zlatko Tomljanović *Kaić*, Šušanj; Anka Šolić *Tutanova*.

Iz Bunice - na Vratarušu¹²

u Zamalić (Alan),¹³

iz Komara (dio Bunice) na Alan (Vrtlinu),¹⁴

obitelj *Motike* u Špalje.¹⁵

Iz Špalja (*Špaljeve kose*)¹⁶ - u Špalje (Krivi Put)¹⁷

Iz Šušnja - u *Kaićevu gredu* (ispod Alana), jedna obitelj - kasnije tri obitelji,¹⁸

Bekin dolac (ispod Čupić glavice, Alan), obitelj Brkičevi,

u Francikovac, obitelj Tomljanović.¹⁹

Iz Sv. Ilije - Zamalić (Alan)²⁰

Sibinja - Zamalić (Alan),²¹

- obitelj Butković prema Alanu,²²

pod Omar (iznad Butković dolca prema Zamaliću), četiri obitelji,²³ u Šušanj.²⁴

Iz Kosove Buljime - u *Grgaićin stan* na *Bekin Dolac* do otprilike 1950-ih.²⁵

Iz Vuketske Drage - na Vrtlinu (Alan) (obitelj Vukelići) do početka 1900., nakon toga su trajno ostali ovdje.²⁶

Iz Sv. Jelene - na *Škicin stan* (između Vrataruše i Klaričevca), obitelj Špalji, kasnije su nastale dvije obitelji koje su stanovale u jednoj kući²⁷ do otprilike 1950.,

u Klaričevac.²⁸

u Špalje (na Krivom Putu),²⁹

u Špinjiće (prema Francikovcu kod Šojatskog Dolca).³⁰

Iz Cupine u Klaričevac,³¹

- u Cupiće (Podbilo).³²

Iz Pijavice u Klaričevac,³³

- u Špiljiće.³⁴

¹² Anka Butković *Matičeva*, Alan; Anka Šolić *Tutanova*, Milan Prpić *Brkac*, Nada Prpić *Grgaica*, Kosova Buljima; Mira Ostović *Šare*, Bunica; Milan Tomljanović *Livak*, Bunica.

¹³ Zlatko Tomljanović *Kaić*, Milan Tomljanović *Livak*.

¹⁴ Milan Prpić *Brkac*.

¹⁵ Mladen Šojat *Bilin*, Senj.

¹⁶ Milan Prpić *Brkac*.

¹⁷ Anka Šolić *Tutanova*, Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Mile Špalj *Kebin*, Krivi Put; Ruža Prpić *Apelova*, Mrzli Dol.

¹⁸ Zlatko Tomljanović *Kaić*, prestali su seliti 1941. godine budući da im je u ratu zapaljen stan. Kasnije su samo odlazili obrađivati zemlju.

¹⁹ Mladen Šojat *Bilin*, Milan Šojat *Colaš*, Francikovac.

²⁰ Zlatko Tomljanović *Kaić*.

²¹ Milan Tomljanović *Periša*, Alan; Zlatko Tomljanović *Kaić*, Šušanj.

²² Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

²³ Milan Tomljanović *Periša*.

²⁴ Milan Tomljanović *Livak*.

²⁵ Zlatko Tomljanović *Kaić*.

²⁶ Anka Butković *Matičeva*.

²⁷ Zlatko Tomljanović *Kaić*.

²⁸ Milan Prpić *Brkac*, Nada Prpić *Grgaica*, Kosova Buljima; Tome Špalj *Cucin*, Mladen Šojat *Bilin*.

²⁹ Mladen Šojat *Bilin*, Mladen Prpić.

³⁰ Milan Tomljanović *Livak*.

³¹ Milan Prpić *Brkac*, Nada Prpić *Grgaica*.

³² Petar Tomljanović *Čona*, Podbilo.

³³ Nada Prpić *Grgaica*, Milan Prpić *Brkac*, Mladen Šojat *Bilin*.

³⁴ Milan Tomljanović *Livak*.

Iz Vrataruše - na Francikovac,³⁵ obitelj Tomljanović - stalno doselila.

Iz Senjske Drage - na Francikovac, jedna obitelj početkom 20. stoljeća.³⁶

Iz Klenove Kose - u Podbilo, dvije obitelji - *Jojini* i Tomljanović- *Dadići*.³⁷

Kao što sam spomenula, zbog depopuliranosti područja za neke sam lokalitete podatke dobivala usmenom predajom, tako da kazivači uglavnom nisu znali točno precizirati koliko je ljudi i kada selio.

U pojedinim naseljima domicilno stanovništvo živjelo je u jednim zaselcima, a migratorno u drugim. Primjerice, na području Alana zaselci Cupiči i Tomiči imali su stalne stanovnike, a Primorci su najviše selili u Zamalić. No prema navodima kazivača stanovništvo je uglavnom bilo izmiješano. Jedna zanimljivost koju sam otkrila tek u krajnjoj fazi sinteze građe upravo je oblik stanovanja u tzv. *zadružnim* obiteljima na *ljetnim stanovima*. Primjerice kada su u obitelji bila dva sina i nakon što su oni formirali svoje obitelji u Primorju svatko je stanovao u vlastitoj kući dok su na planinama svi boravili u roditeljskom *ljetnom stanu*. Tako je Zlatko Tomljanović *Kaić* rekao: *Mi smo imali stan kod Alana zove se Kaićeva greda i tu su ljeti selili svi, sričevi, tatin brat, svi smo bili u jednoj kući. Jedna šternja je bila.*

Da bi se razumjeli potisni i privlačni faktori sezonskih migracija odlučila sam istražiti razlike u načinu života i osnovne izvore prihoda Primoraca te stanovnika viših predjela ovog područja. Pod područje Krivi Put spadala su i primorska sela, dakle sela uz obalu.³⁸ Primjerice to su: Pijavica, Špalji, Bunica, Sibinj, Šolići, Sv. Jelena, Sv. Ilija te područje prema naseljima Krivom Putu, Podbilo i Alanu. Izvori prihoda za Krivopučane na višim nadmorskim visinama, kao i Primorci, bili su poljoprivreda i stočarstvo, no s razlikama. *Primorci su se vrlo malo bavili zemljoradnjom u Primorju, sadili bi malo krumpira i povrća, žitarice ne znam da je 'ko tu sija. Sv. Jelenu su do 1916. zvali mala Dalmacija, zato što je imala vina, al' je onda filoksera uništila lozu. U ostalim mjestima nije bilo razvijeno vinogradarstvo, tek nešto malo u Bunici. Držali bi dvije do četiri krave, kolko je ko mogao, onda priko ljeta odgoji svinje, dvadesetak ovaca i radili ko proleter i vani. To su doma sve žene delale. Ljudi dođi doma za košnju,*³⁹ rekao je Tome Špalj *Cucin*. Ovi izvori prihoda također nisu bili dostatni", te su muškarci i s ovih prostora odlazili na privremene radove. Međutim, za razliku od Krivopučana kojima je rad u šumama bio primaran, Primorci su bili i obrtnici, što se vidi i iz kazivanja Milana Tomljanovića *Livaka*: *Najviše su išli na teren, radili su za plaće. Muškarci su okolo radili. Delali po vani kao obrtnici, većinom zidari. Dolazili bi kući jednom mjesečno i kupili stvari.*

Na prostorima od otprilike 500 do 600 metara nadmorske visine bilo je nekoliko većih zaselaka (već spomenuti Šušanj, Kosova Buljima, Vrataruša), no stanovnici i te zaselke nazivaju Primorjem, ali smještenim na planinu: *Moje selo Šušanj spada pod Primorje, al' to su zvali planina.*⁴⁰ Kazivači su također navodili razlike između, "pravog" Primorja i života na "planini" na oko 500 metara nadmorske visine. *Mi ova sela Vrataruša, Kosova Buljima i Šušanj smo imali konje. To je bio već malo drugi život nego je bia sasma dole. Oslobodi me Bože. Imali smo konje, krave, ovce, koze, magare. Sibinj je držao mule, jer su mule najotpornije. Dole je sve kamen. One su bile skuplje neg konj, cijelo Podgorje je držalo mule, baš zbog terena.*⁴¹ Primorci su imali više krava (dvije do četiri) od Krivopučana iz razloga što su Primorke svakodnevno nosile prodati mlijeko u Senj, te deset do dvadeset ovaca. No svaka obitelj neizostavno je imala magarca ili mulu ili po jedan par. O važnosti tih teglećih životinja govore u prilog naracije Petra Tomljanovića *Jukše*: *Imali smo drvene samare, najviše smo gonili na njima, na tovaru, muli i magarcu seli gore. Nama su brda bila, nisi moga ništa drugo nego samar, nisu kola mogla. Samar, magarac ili konj i motika, to je nama bilo glavno.*

³⁵ Mladen Prpić.

³⁶ Milan Šojat *Colaš*.

³⁷ Mladen Šojat *Bilin*.

³⁸ O promjenama administrativnih granica tijekom 19. i 20. stoljeća vidi u prilogu Blaženke Ljubović u ovoj monografiji.

³⁹ U Vrataruši, Šušnju i Kosovoj Buljimi vrijeme sjenokoše bilo je od 15. lipnja do 15. srpnja.

⁴⁰ Milan Prpić *Brkac*.

⁴¹ Nada Prpić *Grgaica*, Milan Prpić *Brkac*.

Svi kazivači samoinicijativno su isticali simboličke granice prema drugim skupinama stanovnika. *Krivopučani su bili puno bogatiji nego mi ovdje jer su imali više zemlje, više krumpira, žita, svega. A mi smo vako. Mi smo imali male parcele,* kazao je Ivan Vukelić *Mikula*. Anka Butković *Matićeva* pak smatra: *Primorci su imali sve 'ko i mi samo su živjeli na dvi strane. Vamo priko ljeta, a doli su imali namješteno 'ko svi ljudi. Možda još i bolje jer su živjeli uz grad.* Milan Prpić *Apel* iz Mrzloga Dola naveo je: *Bili su veći jandnici nego mi, jer su se morali seliti, a drugo sve isto ko mi.*

2.1. SELIDBE NA LJETNE STANOVE

Pojedine primorske obitelji posjedovale su njive i livade na višim nadmorskim visinama; odlazile ondje prema potrebi raditi, no nisu nužno tamo i selili. *Kada bi nešto radili prespavali bi kod ovih koji su selili. Jer to je dugačak put, a ujutro se rano počimalo raditi, kositi, orati. Znali su bit gore po pet, šest dana. To je bilo sve redom, recimo u Francikovcu, iza Vratnika, i preko dva sata oda se išlo kositi litnja doba. Onda si neko napravi stan za leć, da ne ideš kući. To napravi od drveta na dvi vode ili polukružno zakreni. Gori pokri, nasjeci jelovine pa napravi šimle.*⁴² No ovakvi priručni stanovi bili su rijetkost.

Nisam zabilježila podatak da su svi stanovnici jednoga sela selili u drugo selo na višoj nadmorskoj visini. Najčešće nisu selile obitelji nego samo pojedini ukućani. Primjerice kada su djeca završila škole i pronašli posao prestali su seliti, dok su njihovi roditelji i dalje selili. *Did i baba su u Sibinju živili i imali su zemlju na Alanu. Tamo je plodna zemlja. Čaća je radio, pa su baba i did išli gore sami. Mi dica i mama smo svaki dan išli gori i nosili stvari doli, a inače smo bili doli nismo selili.*⁴³ Mira Ostović *Šare* kazala je: *Moj tata je bio jedini koji nije selio gore dolje, njegovi roditelji jesu. Tata je bio od rijetkih ljudi koji je krenuo u školu i imao državnu službu. Inače do rata svi smo bili nepismeni.* Selidbe su uglavnom bile individualne, a njihov razlog objasnio je Zlatko Tomjanović *Kaić*: *Naša familija doli nije imala puno zemlje, a gori je. Druga familija je više zemlje imala doli, onda im je bolje ostat doli. A nama je tamo bila zemlja za sve. U šumu (na Alanu op. a.) se išlo na posa. U jesen kad bi sve pobrali išli smo nazad u Šušanj.*

2.2. SELIDBE NA BILO

Pojedinci su posjedovali zemlju i preko planine Bila, koje se proteže iznad Podbila. Međutim ovih selidbi prisjećaju se rijetki pojedinci. Samo je Marko Pavelić *Mijatina*, rođen 1917. godine u Podbilu, selio preko *Alina bila*: *Mi smo gore preko Bila išli na ljetne stanove. Tamo su bile livade koje smo kosili. Na tri miseca smo išli tamo i sadili krumpir, žito i kupus. Cijela obitelj je gore selila. Bilo je gore više stanova, al su bili daleko jedan od drugoga. Nismo gore imali šterne, već snig u jamama. Ja sam presta seliti kad sam bia treći razred osnovne škole (oko 1929. godine, op. a.) Mi smo zadnji selili jel više ljudi nisu bili zainteresirani.*

Ovu selidbu potvrdila je samo kazivačica Anka Šolić *Tutanova*, također iz Podbila: *Mijatina je imo stan gore, pa još tu jedan susjed. Tako isto natkrivo. Stavi one dvi ili četiri to se kaže soja, pa gore nabacaj sjena ili pokri nečim. Tolko da se može po noći uvući da ne mora ići kući kad kosi ili radi šta. Može i vatru naložit, nije to tak bilo nisko da može izgoriti, al se pazilo. To nabacaj malo drveća ili što. Sve od drveta. Nije bilo od kamena. Vraga, ko će. Nisam ja nikad selila tamo, samo sam znala prolaziti. Mijatina je često znao bit gore, pa ga sretni. Govorili su da su njegovi prije gore selili s kravama liti kad bi bila velika suša. To je prvo bilo, još sam ja mala bila. Ostali kazivači nisu znali za te selidbe, ali ih je većina iz Podbila odlazila na Bilo kositi travu tijekom prve polovine 20. stoljeća.*

⁴² Luka Krmpotić *Brnde*.

⁴³ Milan Tomljanović *Livak*.

2.3. RAZLOZI MIGRACIJA

Potisni faktori ljetnih odlazaka Primoraca na više nadmorske visine bili su gospodarske prirode, npr. svi su kazivači navodili obradive površine na planinama, livade za ispašu stoke te košnju trave (odnosno prikupljanje sijena i šušnja (lišća) za zimsku prehranu blaga) i ispašu pčela. *Gori je ipak koliko tolko planina na nekih 500 metara nadmorske visine i zemlja je bar nešto davala, a ova u Primorju nije davala ništa. To je plitka pjeskovita zemlja. A gore su ipak bile i rose, pa od toga se i živilo.*⁴⁴

Stoka je, odnosno kako kazivači kažu *blago*, išla na ispašu u *planinu*, budući da je u Primorju kame-njar, odnosno nema dovoljno trave i temperature su previsoke. Na *planini* je pogodnija klima i plodna zemlja. *Svako je ima nešta blaga pa ga je gonio ovdje na pašu jer doli je jako sunce pa sve ispeče. Doli bi se pokosilo, a ovdje bi svako ima malo zemlje za obraditi pa je blago trebalo i da zemlju nadubri jer sav se đubar gonio na tovaru*, navela je Anka Šolić *Tutanova*. Poneki kazivači poput Milana Tomljanovića *Periše* kao primarni razlog selidbe navodili su zemljoradnju i gnojenje oranica: *Oni su gore oko Alana imali zemlju onda da ne bi gonili đubar, preselilo bi se sve i blago i oni liti gore.*

2.4. ORGANIZACIJA SELIDBE NA LJETNE STANOVE

Vrijeme početka selidbi na ljetne *stanove* ovisilo je o odluci pojedinaca. U početku su odlazili prema potrebi dan, dva obrađivati zemlju, nakon što su preselili *blago* netko je gore morao stalno boraviti, no svi kazivači isticali su da je to ovisilo o klimatskim prilikama određene godine. Zabilježila sam da su selidbe započinjale u ožujku,⁴⁵ oko 15. travnja, *nekad budi snijega do 1. svibnja pa ne možeš ništa dok je snjeg,*⁴⁶ početkom svibnja,⁴⁷ tijekom svibnja,⁴⁸ oko 1. lipnja ili do Duhova,⁴⁹ nakon što se u Primorju po-šišaju ovce.⁵⁰ Seobe su trajale po nekoliko dana. Prije samog preseljenja trebalo je napraviti pripreme: *Ako nekog nema nekoliko meseci u kući, normalno da trava naraste. Onda su dolazili u proliće na dan, dva, čistiti, sadi. Isli svakih pet, šest dana doli gori, pomalo nosili stvari.*⁵¹ *Did bi ima kravu, jednu ili dvi mule, svinju. Kokoši bi baba svezala u neku kištricu i svaki dan po malo goni gore dok bi se sve preneslo.*⁵²

Bilo je i slučajeva kada obitelj nije odlazila zajedno, već su selidbe bile uvjetovane gospodarskim rado-vima. Ako su vremenske prilike bile povoljne, oko Jurjeva su (23. travnja) selili *blago*, a kad je *ošlo blago morala su i dica jer moro je neko blago čuvat,*⁵³ muškarci su išli *orat zemlju oko 1. svibnja, a zatim žene sijat, pomalo posle svi ostali, kada je dolazila košnja dolazili su svi.*⁵⁴

Stanovnici koji su stalno boravili na oko 500 do 600 metara nadmorske visine kazali su da su njima te se-lidbe bile jako interesantne i da su ih pratili sa zanimanjem. Stoga ću navesti nekoliko komentara: *Dva dana oni su selili gori, onda bi rekli mi: 'Evo prođoše Primorci. Reci: Preseliše Primorci.' Kad bi ih pitali: 'Kud idete?' 'Selim u planinu.'* rekli bi. *Jer odoše od mora u brdo gore.*⁵⁵ *Mi bi rekli: 'Evo Primoraca, evo koza i ovaca.'*⁵⁶

⁴⁴ Milan Tomljanović *Livak*.

⁴⁵ Milan Prpić *Apel*.

⁴⁶ Petar Tomljanović *Jukša*.

⁴⁷ Mladen Šojat *Bilin*.

⁴⁸ Anka Butković *Matićeva*, Milan Tomljanović *Periša*, Milan Tomljanović *Livak*, Milan Prpić *Brkac*.

⁴⁹ Ovce se najčešće šišalo za katolički blagdan Duhova, što je opjevano i u bečarcu: *Na Duhove šišaju se ovce, bješte cure makar za udovce!* kojeg mi je otpjevao Milan Tomljanović *Periša*.

⁵⁰ Tome Špalj *Cucin*, Anka Šolić *Tutanova*.

⁵¹ Milan Prpić *Brkac*, Mile Špalj *Kebin*, Krivi Put.

⁵² Milan Tomljanović *Livak*.

⁵³ Više o organizaciji čuvanja blaga vidi u prilogu M. Rajković o stočarstvu u nastavku ove monografije.

⁵⁴ Milan Prpić *Apel*.

⁵⁵ Milan Prpić *Brkac*.

⁵⁶ Tome Špalj *Cucin*, Petar Tomljanović *Jukša*.

Tijekom svih razgovora Krivopučani su isticali siromaštvo, nepovoljne životne uvjete i primoranost na migracije. Budući da su stanovali na dvije lokacije, Primorci su većinu osobnih stvari i kućnog inventara nosili sa sobom. U prilog tome Anka Butković *Matićeva* navodi: *Nije bilo ni gore ni dolje, imali su tu nužno*. Nosili su hranu, posuđe, *škaf* za pranje *veša*, razne sitne kućne potrepštine. Nosili su sve tekstilne predmete, primjerice posteljinu i odjeću, iz razloga što su *miševi sasjekli sve* što su ondje ostavili preko zime. Kazivač Milan Tomljanović *Periša* sjeća se da su: *Iz Sibirja gonili suhi đubar od koza i ovaca gore, onu prašinu što bi bilo lako, metni u vreće i goni na tovaru i mulama*.

2.5. SELIDBE PČELA⁵⁷

Sobzirom na nadmorske visine u Primorskim je selima gotovo svaka kuća imala pčele, na nadmorskoj visini od oko 500 metara u prosjeku svako treće kućanstvo bavilo se pčelarstvom, dok za područje na oko 800 metara nadmorske visine uzgoj pčela pronalazimo tek u tragovima. Razlog tome su opet geografske odlike terena i klimatske prilike, ponajviše duge zime. Ovi razlozi bili su uzroci selidbe pčela na ispašu na više nadmorske visine.

Pčele su bile u Primorju do svibnja kada ondje cvjeta kadulja, a tijekom lipnja Primorci su selili pčele na *Planine* na vrisak. Pčele su tu boravile do u kasnu jesen, kada su ih opet selili u Primorje. Nakon što su Primorci početkom druge polovice 20. stoljeća masovno selili u Senj i prestali seliti na ljetne *stanove*, nastavljali su se baviti pčelarstvom u Senju te ljeti seliti košnice na ljetne *stanove*.

3. ŽIVOT NA LJETNIM STANOVIMA

3.1. NASTAMBE⁵⁸

U ovom poglavlju namjera mi je ukazati na sličnosti i razlike u kulturi stanovanja domicilnog i migratornog stanovništva. *Stanovi su bili lošiji. Neko je ima bolju kuću, neko lošiju, bilo je jadnih i bijednih kuća i stanova, a bilo je i boljih kuća nego u Primorju. Kako je 'ko mogao.'*⁵⁹ Prevladavali su odgovori da su kuće od domicilnog stanovništva bile bolje: *Ovi koji su gore bili stalno, oni su imali malo veće kuće. Štala je bila malo veća jer su imali i više blaga, a ovi koji su selili toliko da ljeto prođe.*⁶⁰ Tome Špalj *Cucin* i Petar Tomljanović *Jukša* kazali su: *Kuće od ljudi koji su stalno gore boravili su čvršće građene zbog zime. Mora biti da ne puše i da ne kaplje, i štalice su morale biti jer tamo zapada tri metra snijega, a ove za litnja doba nema veze. Nisu ni imali od čega napraviti. Oni se nisu privikavali na zimu. Oni su dolje imali bolje kuće nego ovi gore. Rađe su selili dolje, bojali su se da im vuk ne zakolje ovcu. Jedan did koji je selio je priča: Neću ja slušati kad će vuk zavijati na vidalicu!*⁶¹

Zabilježila sam i nekoliko primjera kada su Primorci selili, ali nisu imali *stana* već su kod nekog boravili. To je primjerice vidljivo iz naracije Anke Šolić *Tutanove*: *Bili smo u Žuljevićima, kod jednih ljudi u staroj kući, onda u Podbilu kod drugih ljudi. Bili smo na više mjesta. Budi kod starijih ljudi pa im pomози. Dok smo bili mladi spavali smo u podu u sijenu, ja i moja sestra. A nije to baš bilo lako i bode i vruće, ali si im pomogo. Pomogli bi dorenuti (donjeti) sjeno, pa ga smetniti (staviti) u pod, pogaziti, jer nije bilo onih velikih štala i štaglja. Mizerno je bilo. A krave isto negdi smjesti, gdi bi bili smješteni kod tih ljudi.*

⁵⁷ Više o selidbi pčela na više nadmorske visine vidi u prilogu M. Rajković o pčelarstvu u nastavku ove monografije.

⁵⁸ Detaljnije o tradicijskom graditeljstvu vidi u prilogu Ivane Šarić Žic u ovoj monografiji.

⁵⁹ Milan Tomljanović *Periša*.

⁶⁰ Milan Tomljanović *Livak*.

⁶¹ *Vidalica* je otvor iznad ognjišta. *Na krovu, veličine 80 - 30 cm, imao je kanap (špagu) za koju si poteza ako si tja zatvoriti ili otvoriti. Neko je umjesto kanapa ima druce*, objasnio je isti kazivač.

Ljetne *stanove* i kuće stanovnika na ovim prostorima možemo podijeliti u tri kategorije, kao što je vidljivo iz kazivanja Milana Tomljanovića *Periše*:⁶² *U Zamaliću je bilo trinaest kuća, moja i još jedna su imale posebno štalu (sl. 1), a ostale dole blago, gore ljudi (sl. 2). A ti stanovi, isto tako dolje blago, gore ljudi. Bilo je slučajeva gdje su na ista vrata ulazili ljudi i stoka (sl. 3). A bilo je stanova s jednom prostorijom, s prezidom. Na jednoj strani spavali ljudi, na drugoj blago. Osim navedenoga na području Krivoga Puta postojali su objekti koje pod jednim krovom imaju dva ulaza, jedan za blago (u štalu), drugi za ljude (stambeni dio). Danas također pronalazimo takve objekte, no umjesto štale sada su tu ljetne kuhinje (sl. 4).*

Slika 1: Stambeni kompleks, dio okućnice Milana Tomljanovića *Periše* u Zamaliću; snimila M. Rajković, svibanj 2004. godine.

3.1.1. Ljetni stanovi u obliku *pojate*

Najjednostavniji oblik stana nazivali su *pojatama*. *Pojate* su bile od kamena, građene suhozidom, a sastojale su se od jedne prostorije pregrađene na dva dijela pomoću drvenih daščica ili kamena. U jednom dijelu boravili su ljudi, u drugom *blago*. *Ulazile bi krave i ljudi na ista vrata, tu je bilo ognjište i visile su police sa suđem. Kad bi krava ulazila znala je bubnut i srušit suđe (smijeh).*⁶³ *Pojate su bile velike toliko da si moga uć glavom. Skošena, na koso krov od šimle, da ne curi na krave. Imala su niska vrata i mali prozorčić. Mogla su stat dva kreveta ili sečija sabita od dasaka (smijeh).*⁶⁴ Osim navedenoga inventara u *pojati* se nalazila *drvena klupica i par stoličica, kaštrola* (kotao) u kome se *palenta kuvala*, lonac i nekoliko *padelica* (manje zdjelice).⁶⁵

Zabilježila sam samo jedan primjer *ljetnog stana* koji je imao oblik *pojate*, ali s dva ulaza. *Znalo je bit pod jednim krovom sa dva ulaza, jedan za ljude drugi za blago. Kao da su dvi kuće, to je bilo u Kosovoj Buljimi*, objasnili su bračni par Milan i Nada Prpić.

⁶² Kazivačeva je obitelj stalno živjela u Zamaliću, i bila je jedna od imućnijih.

⁶³ Anka Šolić *Tutanova*.

⁶⁴ *Sečija* se koristila umjesto kreveta. *Zabiješ para dasaka na male nožice, pa metneš unutra malo slame u onu strožu ili kakve robe šta si imo, a nije bilo prije*, kazala je Anka Šolić *Tutanova*.

⁶⁵ Mirko Tomljanović *Sova*, Petar Tomljanović *Čona*, Tome Špalj *Cucin*, Petar Tomljanović *Jukša*.

3.1.2. Ljetni stanovi na kat

Prema svim kazivačima na cijelom području Krivoga Puta najrašireniji oblik kako kuća tako ljetnih *stanova* bile su nastambe u kojima su u prizemlju boravile životinje, a na katu ljudi (sl. 2). Donji, prizemni dio nazivao se štalom, a gornji dio kuća. Nastamba je bila od kamena, donji dio bio je dijelom ukopan u zemlju da bi životinjama bilo toplije, posebice zimi. Zbog nedostatka pijeska strop je najčešće bio od drvenih dasaka. Unatoč tome što se kroz daske širio neugodan miris od životinja, mojim kazivačima, tadašnjoj djeci one su ostale najviše u sjećanju. *Meni ko ditetu bilo bi interesantno odozgo kroz daske gledat krave, uzmi bateriju pa im svitli kroz daske.*⁶⁶ *Pogotovo kad bi bilo malo tele, gledaj što radi,* prisjetio se Milan Tomljanović *Livak* jednog od razloga zašto je volio boraviti kod bake i djeda na ljetnom stanu.

Slika 2: Kuća Mladena Butkovića Gare na kat izgrađena 1765. godine (kasnije nekoliko puta adaptirana), Alan, vlasnik obitelji Butković Garini;; snimila M. Rajković, svibanj 2005.

Gornji dio, zvan kuća *bijelio se vapnom do pola*. Od inventara bilo je otvoreno ognjište⁶⁷ i *komoštre*, kasnije limeni *šparhet* koza (peć). *S ognjišta je bila velika 'ko školja* (otvor), *a u sobi je bila peć sa petnjaci*. *To si moga tamo se grijati, a odavde si moga mećat drva i ciplje, šta si tia*⁶⁸. *Pokraj ognjišta su bile tronoge, na tom se kuhalo jelo u padeli ili mliko, a u kaštroli se kuhala palenta, krumpir i vako jela*. Kruh, meso i krumpir pekli su pod *pekama*. U istoj prostoriji bio je mali ili veliki stol. Oko malog ljudi sjedili su na tronošcima, a oko velikog (koji su se počeli upotrebljavati iza Drugoga svjetskog rata) na stolcima. *Stol je bia sabit od tri daske na četiri noge, ili je bia okrugli malo manji na tri noge, polica za suđe pričvršćena na zid.*⁶⁹ Kreveti zvani *peršona i po* (širi od današnjih tako da je dvoje odraslih ili četvero djece moglo spavati na njemu,) rađeni su od punog drveta te su bili razdvojeni svaki za sebe. Umjesto madraca upotrebljavale su se *slamarice*

⁶⁶ Razmak između dasaka bio je otprilike jedan centimetar i *smrdilo je odozdo*, isticali su mnogi kazivači. Poneki su upotrebljavali *šipeline daske tako da nije mogo neukus dolaziti odozgo*. *Jedna u drugo uđe daska to se zove šipel*, kazali su Milan Prpić Brkac i Nada Prpić Grgaica. Imućnije obitelji *su radile plafon od pijeska i vapna*, kazala je Anka Butković Matičeva.

⁶⁷ Ognjišta su se počela zamjenjivati pećima tzv. *kozama*, a za vrijeme Drugoga svjetskog rata na ognjištima su kuhali za svinje. U pojedinim obiteljima takve se prostorije danas koriste za dimljenje i sušenje mesa.

⁶⁸ Anka Šolić *Tutanova*.

⁶⁹ Od posuđa koristilo se: *velike zdile za donjit na stol svoj familiji, cinjani pinjati* (aluminijski tanjuri), *paljak* (kutlača za grabiti juhu).

od ječma,⁷⁰ pšenice, a ko je bolje stajao taj je imao slamaricu od kukuruza, ali to je bio luksuz.⁷¹ Na slamaricu se stavljao štramac od vune. Imućniji su koristili samo vunene štramce (oko desetak centimetara debljine)⁷². Umjesto dekama, pokrivalo se ličkim vunenim biljcima.⁷³ Spavalo se i u podu gdje je seno bilo. Bilo je toplo, moga si spavat bilo gdje.⁷⁴ Tekstilne predmete držali su u škrinjama, u borovima s tri ladice⁷⁵ ili u ormarima.

Budući da je struja uvedena tek sedamdesetih godina 20. stoljeća za rasvjetu su korištene svijeće i petrolejke. Neimaštine koju su kazivači stalno isticali, Tome Špalj *Cucin* prisjetio se kroz riječi koje su stari stalno ponavljali: *Nemoj još palit, rano je. Idemo spavat. Nemoj trošit sviću. A nije bilo ni petroleje.*

Svi su Krivopučani naglašavali da *blago* nika da nije ostajalo noću vani u toru zbog opasnosti od vukova. Pojedini stalni stanovnici, kada su im to dopuštale imovinske prilike, pored ovakvih nastambi napravili su štale u kojima su boravile životinje, kao primjerice na području Alana u obitelji Milana Tomljanovića *Periše*: *Ja sam imao*

Slika 3: Kuća s jednim ulazom, Alan; snimila M. Rajković; svibanj 2005.

Slika 4: Kuća s dva ulaza (kasnije napravljen i treći), Mrzli Dol; snimila M. Rajković, svibanj 2005.

⁷⁰ Bilo je poželjno da se ječmena slama svake godine promijeni, no tko nije imao promijenio bi svakih nekoliko godina.

⁷¹ Mira Ostović *Šare*.

⁷² *Štramci* su se uglavnom nabavljali u Lici, a *dobar štramac* morao je težiti barem šesnaest kilograma vune.

⁷³ Detaljnije o tekstilnom rukotvorstvu vidi više u prilogu A. Vlatković u drugom svesku Monografije.

⁷⁴ Petar Tomljanović *Jukša*.

⁷⁵ *Boro* se koristio za spremanje tekstilnih predmeta. Bio je niži od ormara, s tri ili četiri ladice koje su se izvlačile kao kutije, objasnila je Anka Šolić *Tutanova*.

posebno štalu posebno kuću. Moj djed i otac otkad pamte se bavili s kirijom. Imali su konje, obično po dva, a onda su malo bolje živjeli. Ostali su imali tako da su ljudi stali gore, blago dolje. Kada u donjem dijelu nije bilo smješteno blago taj je prostor imao drugu namjenu što se vidi iz kazivanja bračnoga para Nade i Milana Prpića: *Ako nije bilo doli blago onda smo to zvali konoba za smještaj hrane, nešto što bi trebalo za ljude i blago, korabe, krumpir.*

Razlike između nastambi domicilnoga i migratornoga stanovništva ovisile su o imovinskim prilikama, pa tako i interijer istih. Razlika je što su Primorci sa sobom nosili sav sitni inventar i tekstilne predmete.

3.2. ODNOSI IZMEĐU MIGRATORNOGA I DOMICILNOGA STANOVNIŠTVA

Posebice me zanimao društveni život, odnosno granice društvenih zajednica, u ovom slučaju domicilnoga i migratornoga stanovništva. To sam nastojala saznati pomoću određivanja komunikacijskoga lanca koji se uspostavljao ženidbama i kumstvima između Primoraca i stalno naseljenih Krivopučana.⁷⁶

Ženidbene veze na području Krivoga Puta uglavnom su bile endogamne.⁷⁷ Odnosno, mladi iz primorskih sela sklapali su brakove međusobno, a mladi iz krivoputskih sela na većim nadmorskim visinama između sebe i to ponajviše unutar svoga sela. *Ženili smo se između sebe, a bilo je rijetko da su se cure iz Primorja udavale ovdje ili ovdahnje za Primorce, budi rođena i udata Vukelić.*⁷⁸ Kazivači su navodili da su brakove sklapali Primorci i Krivopučani s viših nadmorskih visina, no kad sam ih zamolila da navedu primjere navodili su tek pojedinačne slučajeve. Tako je jedna djevojka iz Sibirja bila udana u Podbilo početkom 20. stoljeća te nekoliko djevojaka sredinom 20. stoljeća. Jedini kazivač koji je trajno stanovao na višim predjelima te oženio djevojku iz Primorja, bio je Milan Tomljanović Periša iz Alana: *Iz Sibirja je jedno sedam, osam familija selilo na Alan i upoznali smo se dok je ona bila gore. U jesen su oni salazili i onda sam ja iz Alana išo preko Butković Dolca, Šušnja, Vodne Drage na Sibirj pješice ofirat š njom. Onda smo se poslije oženili.*

Nisam zabilježila slučaj da se neka djevojka iz Primorja udala u Alan, no bilo ih je iz Francikovca i Krivoga Puta. Isti je kazivač naveo da se puno djevojaka iz Sibirja udalo u Novi Vinodolski i Senj. Kazivači se ne sjećaju da je momak iz stalnih naselja oženio Primorku i otišao živjeti u Primorje te selio na ljetne stanove. Početkom druge polovice 20. stoljeća djevojke iz Krivoga Puta češće su se udavale za Primorce, ali one više nisu selile, već bi se bračni par nakon vjenčanja preselio u Senj.

Svi kazivači navodili su da su se između Primoraca i stalno naseljenog stanovništva sklapala prijateljstva i kumovske veze. No tek su se rijetki prisjetili konkretnoga primjera, tako je primjerice Petar Tomljanović Čona iz Podbila naveo: *Ja sam bio pet, šest puta kum Primorcima, vjenčani i krsni.* Glavna osobina po kojoj se odabiralo kuma bilo je prijateljstvo između ljudi. *Gledalo se da su si ljudi dobri, nije to bilo bogatih, ja ne znam da mi je kum šta poklonio,* kazala je Anka Šolić Tutanova.

3.3. GOSPODARSKA ORGANIZACIJA ŽIVOTA

U ovom prilogu namjera mi je prikazati samo razinu svakodnevne interakcije između dviju skupina stanovništva prilikom obavljanja poslova vezanih za zemljoradnju te organizaciju ispaše blaga. Primarni cilj ovoga rada nije bio istražiti simbolične granice između dviju zajednica, odnosno strategije autoidentifikacije kojima se migratorno i domicilno stanovništvo razgraničuje jedno od drugog, no kada se dvije zajednice paralelno istražuju takav pristup se sam po sebi nameće.

⁷⁶ Usporedi s radom J. Čapo, 1988:13.

⁷⁷ Više o svadbenim običajima bit će objavljeno u drugom svesku Monografije.

⁷⁸ Anka Butković Matičeva.

3.3.1. Zemljoradnja⁷⁹

Od povrća sadili samo krumpir, salatu i peršin, a da su mrkvu, zelje, korabu to ništa. Ovi koji su tu bili stalno možda, al' malo se toga sadilo. Danas ja više sijem nego prije deset kuća, sijem i paradajz i papriku, a prije smo kupovali zelje. Obrađivali smo svako svoju zemlju, nije bilo ko bi kome da. Sijali smo ječam, a jedno dva put šenicu, kad sam bila u Krvom Putu onda sam i heljdu za prasce sijala, u Podbilu nisu ni znali što je to. Oni su sijali zob, to smo i mi sijali, al' ne svake godine, jer nemaš di, objasnila je Anka Šolić Tutanova.

Jedan od razloga zašto su Primorci obrađivali manje zemlje od domicilnog stanovništva bio je taj što su zemlju obrađivali ponajviše motikama. *Nismo mi imali ništa samo motiku i đubar stavi.*⁸⁰ Kazivači ističu da nitko iz Primorja nije imao ralo ili plug, pa čak i kada su imali konje. U slučajevima kada su imali veće površine zemlje posuđivali su sprave za obradu zemlje od domicilnog stanovništva.⁸¹ *Ako bi orali na posuđene konje ili volove, e zavisi ako gazda ima vremena i ako je ovaj star i nemoćan onda odi gazda sam, ako je ovaj mlad i dobar gospodar, onda mu daj da sam izore. Nije se plaćalo već se vraćalo. Odi radi, dođi gazdi kosit, kopat. Ti danas ja ću sutra, nije prije bilo novca. A neko i plati, neko ti je prijatelj, kako ko se dogovori. Za tu zamjenu bi se kazalo. Idem pomagat kumu ili komšiji,* kazao je Ivan Krmpotić Bokula.

Najčešći oblik naknade vidljiv je iz kazivanje Marka Pavelića Mijatine: *Ti Primorcu, što treba napravi, posij zemlju, kosi, a on tebi zidaj kuću ili šternu, žbukaj kuću, štalu pokrivaj. Primorci su bili najbolji zidari, ako si ga zva doša je. A uzajamno se radilo.* Simbolično razgraničavanje na "mi" i "oni" vidljivo je i kroz osobne identitete pojedinih pripadnika, odnosno njihovim zanatima. *Nama je Joja iz Primorja zidao zidane peći, to smo imali svi na Alanu, on je bia dobar majstor.*⁸² *Primorci su bili dobri zidari, imali su svakakvog zanata, a mi nismo imali zanate, jedino ako neko budi samouk.*⁸³

Osim navedenoga Primorci su od domicilnog stanovništva ponekad posuđivali i sitni inventar, primjerice grablje, konop, *burilo* za vodu. *Mi smo svi bili dobri, nije bilo razlike ko gdje živi, oni nama smokava donesi i murva (duda), a mi njima daj drinula (plodovi drena), kruške, jabuke, jer to nije uspijevalo u Primorju,* kazao je Petar Tomljanović Čona.

3.3.2. Organizacija ispaše blaga⁸⁴

Zimi je *blago* bilo u štalama, kako u planinama tako i u Primorju. U ostala godišnja doba zbog nedovoljne količine sijena i hrane, kada je god to bilo moguće, dakle kada nije bilo snijega, blago je išlo na ispašu. U ovom odlomku namjera mi je bila pokazati organizaciju *čuvanja blaga* u vrijeme kada je na planinama boravilo i migratorno stanovništvo. Kazivači su isticali nedostatak obradivih površina te nepostojanje privatnih pašnjaka, stoga je blago najviše paslo na državnom zemljištu. Razlike su ovisile o godišnjim dobima, kazao je Tome Špalj *Cucin: U proljeće je blago širom paslo, al' pazilo se da se ne ide na oranice i livade, a kad se pokosilo moga si ić bilo gdje, širom. Posebice u jesen kad bi se pobrala ljetina. Blago bi išlo na pašu i po tri kilometra. Primjerice iz Podbila u Vratarušu, Šušanj. Životinje su imale stazu kojom*

⁷⁹ Više o zemljoradnji vidi u prilogu M. Rajković u nastavku ove monografije.

⁸⁰ Anka Šolić Tutanova.

⁸¹ Milan Tomljanović *Livak* kazao je: *Plug i jaram je obično ima jedan čovik u selu ili dva. Onda su se time služili svi. Ako bi bia jedan konj i to je bia drveni plug. Posuđivali bi ili bi taj gazda od konja i pluga iša danas ovom orat a taj bi njemu za uzvrat radio.* Ovom u prilog ide i kazivanje Anke Šolić Tutanove: *Moj muž je prvi kupia željezni plug i kolica (pedesetih godina 20. stoljeća op.a.). Drugi su imali drvene plugove. To su poslije bila i kolica željezna i drlja. A muž je poslije napravio drvenu pa se okovala željezom, bila je dobra, teška. Zemlju smo ravnali mlatačima (predmet izrađen od drveta, dugačak oko 40 cm širok 10 cm, drži se pomoću duge drške).*

⁸² Anka Butković *Matićeva*.

⁸³ Milan Tomljanović *Livak*.

⁸⁴ Više o stočarstvu i organizaciji ispaše vidi u prilogu M. Rajković u nastavku ove monografije.

bi išle, tako da ne rade kvarove (ulaze u ljetinu), moralo se paziti na njih. Velika opasnost u ovim krajevima su vukovi zbog kojih su stanovnici izbjegavali držati velik broj ovaca. Uz *blago* je uvijek morala biti jedna osoba, odnosno *čoban*.

U daljnjem tekstu prikazat ću primjere organizacije čuvanja *blaga* prema pojedinim lokalitetima.

U Podbilu nije bilo određeno di će se *blago* voditi na pašu, to vodi di očeš. Al' bilo je vrazjih ljudi koji nisu dali na svoju zemlju. Gonili smo najviše niz planinu to je bilo državno. Nije da smo mi imali livade za pašu, to se sve kosilo. Kada sam ko cura selila iz Primorja, sami smo svoje gonili. A Žuljevići su se jedno vrime s nama redali, jer je to isti put. Stričevi i tete koji su selili iz Primorja isto goni svako svoje. A Podbilari bilo puno *blaga*, konji, krave, ovce nismo se međusobno redali. *Blago* iz Podbila nije išlo zajedno na pašu, idi posebno Cupići,⁸⁵ posebno Tomići i posebno Panjići oni su bili najveći, gusto naseljeni, ako su išli i konji onda su išla dva čobana. A malo kad se to mišalo, bili bi čobani zajedno al' raspoređi *blago* svako na svoju stranu jer bi se ovce smišale pa onda ne znaš čije su. Ovce su ljudi malo držali, ako je kuća imala s janjcem najviše do petnaest, jer nisu ih zimi imali 'di držat, ni s čim hranit. Onda smo se redali i *blago* vodi na pašu. Recimo vako, danas je moj red, a tu oko su bile tetke i polutetke njih četiri. I svi oni danas moraju meni ispratit *blago* ispid kuće onda ja gonim prema Vrataruši.⁸⁶

U Krivom Putu bilo je pet kuća od ljudi koji su tu ljeti boravili. Oni su imali puno djece. Imali su koze, a one su nemirne ko đavo, pa je iz svake kuće išlo jedno dijete, baš ovi moji vršnjaci oni su išli svaki dan. A nas pet kuća smo se kladali (redali), svaki dan drugi, al smo išli svi zajedno.⁸⁷

Iz Šušnja, Kosove Buljime, Vrataruše i Butković Dolca *blago* je za svako mjesto išlo posebno na pašu. Iz svake kuće išla je jedna osoba kada je na nju došao red. No svi su se čobani sastali na istom pašnjaku.

Na Alanu je bilo desetak kuća stalno naseljenih i svaki deseti dan je bio vaš red. Bile su 32 krave, magarci i konji. A ovi teški konji za kiriju nisu išli na pašu, njih su doma hranili. Ovaca je bilo jako malo. Nije niko imo ovce osim mene, imala sam petnaest komada. A prije toga žene iz Alana nisu nigdi prodavale mliko već su ga davale svinjama,⁸⁸ kazala je Anka Butković Matičeva. Primorci su svoje posebno čuvali, nisu se miješali s nama, ali je išlo na isti pašnjak. Oni su imali puno krava, jer su mlijeko nosili prodavat u Senj.⁸⁹

Prema podacima za pojedine lokalitete može se primijetiti da je ispaša ovisila o količini i vrsti životinja (veći broj krava, koze), te o broju stanovnika pojedinog sela i zaselka, no uglavnom su svi *napasali blago* na istim državnim pašnjacima. Ako znamo da je primjerice u Šušnju, Kosovoj Buljimi, Vrataruši i Butković Dolcu živjelo domicilno i migratorno stanovništvo, možemo zaključiti da je skrb oko životinja tijekom ispaše bila zajednički organizirana. Na ostalim područjima Krivoga Puta (primjerice Mrzli Dol, Veljun) prema riječima kazivača živjeli su samo stalni stanovnici.

⁸⁵ Vukelić Ivan Mikula kazao je: *Išla su dva čobana redalo se u dva reda, nas je petero u redu vamo četvero ili petero pa se redaj svaki dan iz jedne kuće. U pet dana ideš jednom.*

⁸⁶ Anka Šolić Tutanova.

⁸⁷ Tome Špalj Cucin.

⁸⁸ U drugoj polovici 20. stoljeća svaka je kuća imala od dvije do četiri krave iz razloga što se u Alanu organizirao otkup mlijeka do 1970-ih.

⁸⁹ Ivanka Atalić Garina.

4. SILASCI U PRIMORJE

4.1. DNEVNI SILASCI

Razlika u tradicijskom gospodarstvu između migratornoga i domicilnoga stanovništva bila je i u tome što su Primorke nosile prodavati mlijeko u Senj neovisno o tome jesu li živjele ljeti u planini ili zimi u Primorju.⁹⁰ Tako su primjerice u Senj nosile mlijeko iz Vrataruše, Bunice pa i najudaljenijeg Alana, za razliku od Alanarki koje su imale krave samo za svoje potrebe ili su višak mlijeka davale svinjama. Život mljekarice ocrtao je Milan Tomljanović *Livak*: *Baba se digni u 4, dok bi pomuzla krave bilo je već 5, da bi u Senju bila oko 7 sati. Od Vrataruše do Senja ima negdi oko 8-9 kilometara, dva, dva i po sata hoda. Na magarca stavi dvi late u svakoj bi bilo 5 litara mlika i to goni u Senj svaki drugi dan. Ona je bila stara i nije mogla na magarcu jašit. Baba stara, a magarac nejak. Tamo su imale svoje konte, žene kojima su prodavale to mliko. Neko bi joj plaća u novcu, a neko je dava u zamenu cugar, brašno, tijesto. Uglavnom je to sve bilo jadno, sirotinja sve.*

Suprotno tome poneki su smatrali da su Primorci imućniji od domicilnih stanovnika što se vidi iz sljedeće naracije: *Oni su prodavali mliko u Senju, po zimi a neki su i liti nosili, imali su one jake mule, oni su dobro živili. Za mliko bi kupili u Senju što im treba, a bio im je blizu i grad.*⁹¹

Primorci su često silazili u svoja zimska naselja neovisno o prodaji mlijeka. Na mulama i magarcima kasno navečer ili u ranu zoru po *kozjem putiću* silazili su prema potrebi i *gonili* sjeno, drva, krumpir i žitarice. Dakle, dolje su silazili pješice, a uspon na planinu ovisio je o tome nose li stvari. *Onda ako je mula bila prazna uzjaši, a ako nije, moraš pješice.*⁹² Stoga je i nastala šala: *Teško muli ili konju koga dadu dole u Primorje! Taj nikad nema mira, stalno seli.*⁹³ Razlog silaska bila je i prilika da se susretnu s članovima obitelji koji nisu selili. *A ne bi svi odozdo ni selili. Teta bi ostala doli nije selila, pa bi nas dočekala kada bi mi gonile drva i seno za zimu za blago,* kazala je Anka Šolić *Tutanova*.

4.2. JESENSKI POVRATAK

Ukasno ljeto, iza Velike Gospe (15. kolovoza),⁹⁴ silasci u Primorje bili su gotovo svakodnevni. Intenzivno su prenašali sijeno i drva. Stalni silasci na zimska naselja ovisili su o odluci unutar obitelji, a započinjali su češćim silascima, odnosno prenašanjima ljetine u trajna zimska naselja. Selili su tijekom rujna nakon što su pokopali krumpir,⁹⁵ krajem rujna, *prid Miholju* (29. rujna spomen-dan je sv. Mihaelu),⁹⁶ početkom listopada, *kad budi ledeno i počne padat u jesen* do studenoga dok ne počnu zime.⁹⁷

Svim kazivačima najzanimljivije su bile jesenske selidbe velikih svinja. Naime u proljeće su kupili male svinje i hranili ih kroz ljeto za kolinje u jesen. *Svinje (smijeh) kupi u proliće miće (male) i izrene gore, a u jesen je on veliki. E, onda triba praviti od drveta sane i š njim unutra i vozi ga. To se napravi ko kutija, odozgora zatvoreno.*⁹⁸ *Ja sam umra od smija kad sam to prvi put vidia,* kazao je Milan Tomljanović *Livak*: *Did je napravio velike saonice negdi dva metra dužine i metar širine i unutra bi stavio prase i to bi zabio daskama da*

⁹⁰ Više o mljekaricama vidi u prilogu T. Rubić u ovoj monografiji.

⁹¹ Anka Butković *Matićeva*.

⁹² Anka Šolić *Tutanova*.

⁹³ Tome Špalj *Cucin*.

⁹⁴ Milan Tomljanović *Livak*.

⁹⁵ Anka Šolić *Tutanova*, Tome Špalj *Cucin*, Mladen Šojat *Bilin*.

⁹⁶ Anka Butković *Matićeva*, Milan Prpić *Brkac*.

⁹⁷ Milan Tomljanović *Periša*.

⁹⁸ Milan Prpić *Brkac*.

ono ne može van. To bi mula vukla iza sebe na onaj konop (uže). Onda to se uvijek pazilo, nosili smo dvi poluge ako negdi zapne za kamen da se može pomaknut.

No zabilježila sam i dogodovštinu koju je gledao Milan Prpić *Brkac* kada je svinja umalo izbjegla kolijne: *Ja se sećam primera kada je jedan selia svinje pa mu mula nije mogla gore uz brdašce pa mu doša prijatelj iz Kosove Buljime i posudia konja. Prasad napravio vum (groknuo op.a.) konj se poplašia, razbio kutiju i svinja se istresla (smijeh) i ode ča. E, onda su ju lovili po planini (smijeh).*

5. OSTALE SPECIFIČNOSTI

Što zbog načina života na dvije lokacije, a što zbog odluka nadležnih upravnih tijela gdje će sagraditi osnovne škole i crkvu, na ovom mikro ekosustavu Krivoga Puta život se kroz čitavu godinu odvijao isprepleten svakodnevnim migracijskim mobilnostima, pa tako i za potrebe osnovnoškolskog obrazovanja i vjerskih praksi.

5.1. ŠKOLOVANJE

U ovom odlomku cilj je ukazati na udaljenosti škola u koje su išla djeca iz primorskih naselja.⁹⁹ Prva osnovna škola na ovom području otvorena je u Krivome Putu 1846. godine (Raguž, 1999:344) i nju su pohađala djeca sa šireg područja. Nakon toga napravljene su ostale škole, primjerice u Alanu. *Kad sam ja išo bila je škola na Alanu, 1927./ 8., 1930-te, i moj pokojni čaća je išo u tu školu. Tu se išlo četiri razreda. Svi smo išli zajedno, blo nas je pedeset đaka. Onda su poslije napravili razrede, kazao je Milan Tomljanović Periša.* “Tijekom 19. i 20. stoljeća na području Krivoga Puta, koje obuhvaća naselja: Alan, Vratarušu, Podbilo, Klaričevac, Krivi Put, Mrzli Dol, Veljun i Francikovac djelovalo je šest pučkih škola: Krivi Put, Alan, Vrataruša, Podbilo, Mrzli Dol i Veljun.” (Usp. Raguž 1999:343). Dakle, primjećujemo da je najbliža škola primorskoj djeci bila u Vrataruši, naime sve ostale su na višim nadmorskim visinama. “Osnovna škola u Vrataruši otvorena je godine 1937, a zatvorena godine 1963.”¹⁰⁰ Nastava je počela nešto prije nego što su mještani izgradili školu u privatnoj kući. Kada su “mještani izgradili svoju školu u Vrataruši je bilo 13 kuća.” (Ibid. 353). Neovisno gdje su stanovali, Primorci su i ljeti i zimi išli u tu školu. Djeca iz svih Primorskih sela išla su u osnovnu školu u Vratarušu. Sjećanja o pohađanju škole, saznajemo iz naracija Anke Šolić *Tutanove*: *Iz Sovine Drage u školu smo išli na Vratarušu, al to je bilo daleko. Ja nisam išla nego godinu i po. Mi smo išli pješice po sat i više. Bilo daleko ko bi iša. Onda smo posle išli u Sibirin u školu ko je tia. Ja nisam išla. Moja sestra išla do kraja četvrtog razreda. I ostala djeca su iz Sibirinja išla u Vratarušu, al malo ih je došlo do kraja jer bila zima i ledeno, pa ko bi iša. Kada je bio velik snijeg bilo je opravdano. Milan Tomljanović Periša kazao je: Zimi kad bi bilo jako zima znali bi prenoćit kod neke rodbine. A teško je to bilo.*¹⁰¹

Kazivači smatraju da je to ujedno bio razlog što djeca nisu nastavljala školovanje. *Do četvrtog razreda idi, a nakon toga: Mili moji kuda koji! Bilo je djeci teško ić pješke u školu, al ajde.*¹⁰²

Područne škole zatvarane su 60-ih godina 20. stoljeća, nakon čega su djeca mogla ići u školu jedino u Krivi Put jer ta je škola najduže djelovala.

Od šezdesetih godina 20. stoljeća selidbe na ljetne *stanove* postale su sve rjeđa pojava. Paralelno su se u punom zamahu odvijali procesi prelaska stanovništva iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti. Deruralizaciju ovih prostora započelo je školovanje mladih u bližim urbanim središtima te nakon toga zapošljavanje. *Jel to je bilo daj djetetu zanat, kako bilo. Onda su djeca ostajala živjet u gradu, i ostala gore star-*

⁹⁹ Više o školstvu vidi u prilogu Blaženke Ljubović u ovoj monografiji.

¹⁰⁰ Nakon što je škola zatvorena, djeca su usmjerena u školu u Krivome Putu (usp. Raguž 1999:355).

¹⁰¹ Od Sibirinja do Vrataruše je bilo sat i po hoda po pješačkoj stazi.

¹⁰² Milan Tomljanović *Livak*.

čad.¹⁰³ *Mi smo rano otišli odatle, imao sam četrnaest godina. Nas 32 je završilo 8. razred u Senju, i svi smo otišli u zanatiće. Čak jedan, bili su jako siromašni i nisu ga mogli školovat pa je oša za popa jer se tako mogo besplatno školovat. Al je posle ošo u vojsku i nije osto pop. Sad ima obrt, kazao je Milan Tomljanović Livak.* Nakon odlaska djece stanovnici koji su stalno živjeli na oko 500 do 600 metara nadmorske visine nastavili su ondje živjeti, odnosno poneki seliti na te iste ljetne stanovine iz Primorja još kratko vrijeme. *Prodaj krave, ovce pa kad više nisu mogli, pogotovo kad bi jedno umrlo, došli djeci u grad. Moja mama je iz Šušnja otišla predzadnja došla je u Senj 1968. godine. A zadnji su se iselili 1969. godine, kazao je Zlatko Tomljanović Kaić.*

5.2. VJERSKI ŽIVOT¹⁰⁴

Za područje Krivoga Puta župna crkva nalazi se u Podbilu, a posvećena je Majci Božjoj Snježnoj. "Cijeli kraj Krivoga Puta spadao je pod župu sv. Jakova u Krmpotama. Oko 1794. osnovana je župa Krivi Put sa središtem oko crkve Marije Snježne." (Raguž 1999:344). Dakle, stanovnici iz Primorja odlazili su na bogoslužja u crkvu u Podbilu, neovisno o tome jesu li stanovali u Primorju zimi ili na višim nadmorskim visinama ljeti. Anka Šolić *Tutanova* svoje odlaske na misu ocrtala je: *Kad smo bile cure onda smo išle gore svake nedilje u crkvu. Pješice, izujuješ se, ideš bos da ne podereš cipele ili što navučješ, pa se obuješ kad dođeš pred crkvu.* Djeca rođena u Primorju nosila su se krstiti u Podbilo ili u Senj. Razlog tome navodi ista kazivačica: *Nama je jednako do Senj i dovede šest kilometara, a nije bilo prije autobusa, jedino je brod iša. A auta nisi vidio možda jedan u godini.*

5.3. SAHRANE

Kada je netko na ovom području umro, sahranjivali su ga također u Podbilu, dakle i iz primorskih područja, točnije Šušnja, Kosove Buljime, Bunice, Sv. Jelene, Sovine Drage, Vodne Drage, Francikovca, Veljuna. Iz Sibinja su nosili mrtvaca u Podbilo do 1945. godine, a nakon toga su napravili u Sibinju crkvu i groblje. Razlog zašto se danas većina Krivopučana koji žive u Senju pokapa na istom groblju objasnio je Zlatko Tomljanović Kaić: *Kod nas je rano gore napravljena crkva i formiralo se gore groblje. Mi smo svi gravitirali gore, jer gore nam je bila zadruga i sve. Da ja umrem kopali bi me gore, jer nam je gore grobnica. Da ne zapuste roditeljske grobove ljudi su napravili grobnice. A što će radit nove u Senju.*

Dakako, pokojnika je s područja nižih nadmorskih visina trebalo donijeti do Podbila. Stoga su četiri muškarca nosila pokojnika na nosilima posebno izrađenim za tu priliku,¹⁰⁵ *to je bila muka nosit na ramenima.* Povorka¹⁰⁶ je išla *kozjim stazicama*, a kako je groblje bilo udaljeno i po šest sati hoda, muškarci su se izmjenjivali. *Prije je bilo puno ljudi, onda se mijenjaj u hodu, jedan pusti drugi primi, ali lijes se nije spuštao. Mjesto gdje bi se lijes spustio je bilo strogo određeno, zvalo se počivalo, mi tamo malo počivaj. Tamo smo znali lijes spustit na zemlju pa odmori malo, jedno pol sata, kazao je Milan Tomljanović Periša.¹⁰⁷ Lijes bi spustili pokraj puta. Znalo se gdje je počivalo. Di je koji kamen, drvo, raskršće ili malo proširen put.¹⁰⁸ Svi*

¹⁰³ Zlatko Tomljanović Kaić.

¹⁰⁴ Više o ovoj temi vidi u prilogu biskupa Mile Bogovića u ovoj monografiji.

¹⁰⁵ Milan Tomljanović Periša opisao je nosila: *To su bila dva dugačka kolca, morali su bit duži od lijesa, recimo ako je lijes dva metra kolci su morali bit tri metra. Sanduk svežu konopom na te vrlike i četiri lengeru (letve).*

¹⁰⁶ Povorka je bila formirana: predvodila ju je osoba koja nosi križ, pa lijes, zatim uža rodbina (muškarci i žene zajedno), prije su hodali svi zajedno (nije zabilježeno vrijeme kada). Danas muškarci idu prvi, a zatim žene. Kazivači nisu znali objasniti razlog, osim Milana Tomljanovića Periša koji to smatra iskazivanjem veće časti muškarcima.

¹⁰⁷ Primjerice od Alana do Podbila bilo je jedno počivalo kod zaseoka Cupići. Od Šušnja do Podbila bila su dva počivališta.

¹⁰⁸ Za detaljniji uvid o počivalima upućujem na rad etnologa M. Gavazzija (1987), a o mirilima na Velebitu na radove Mire Trošlje: *Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice*, Senjski zbornik 9, 1981-1982, 115-148; *Ukrasi i simoli na južnovelebitskim mirilima na području Selina (II)*, Senjski zbornik 10-11, 1984, 59-72. Prema Gavazziju (1978) prvo mjesto na kojem se spustilo pokojnika nazivalo se počivalom i tu je bilo i izrađeno mirilo, a dalje do groblja bila su počivala ali bez mirila. Mirilo je manji nadgrobni humak ili bi se izradilo od lijepo obrađenih kamenih ploča.

su kazivači naveli da se počivala ničim nisu obilježavala. Kazivači su mi pokazali *počivalo* kraj Cupića, na putu od Alana do Podbila. To mjesto se ni po čemu ne razlikuje niti upućuje na njegovo značenje, no svi kazivači znaju da je tu bilo počivalo. Niti jedan kazivač nije potvrdio da su na ovim područjima postojala mirila, no poneki su naveli da ih imaju Podgorci i da je tamo *naslagano kamenje*. Na počivalištu je jedna osoba, uglavnom muškarac, molila na glas, a ostali za njim.¹⁰⁹ Prema navodima kazivača, svećenik nije išao s povorkom od pokojnikove kuće nego ju je sačekao blizu crkve te ostatak puta išao s povorkom i dovršio obred pokapanja.

Sredinom 20. stoljeća na ovim je područjima započelo intenzivno raseljavanje stanovništva. Kazivači navode da su upravo zbog nedostatka muškaraca pokojnike počeli prevoziti na kolima, iz lokaliteta gdje je to bilo moguće zbog konfiguraciji terena. Kolima se moglo prevoziti primjerice iz Šušnja, Vrataruše i Kosove Buljime. Kada je netko umro u Bunici nosili su ga preko Vrataruše, a od Vratruše do Podbila vozili na kolima.

Svi pokojnici iz područja Krivoga Puta pokapani su u Podbilu, no posmrtni običaji bili su različiti. Tako su primjerice kazivači naveli da se nakon pogreba u pojedinim lokalitetima odlazilo pokojnikovoj kući. *Prije u Veljunu, Serdarima, Mrzлом Dolu, Šojatskom Dolcu, Francikovcu, Krivom Putu vraćaju se kući i jedu. Na Veljunu peku dva janjeta i tele. Na tu večeru poslije može doć 'ko hoće. Rodbina dođe sva a ostali 'ko hoće. Znalo se napit i potuč. A mi tu prema Krmopotama, Alanu, Podbilu, nismo to ništa.*¹¹⁰ Ovo je samo jedan fragment koji upućuje na kulturološku razliku između geografskog područja na koja su selili Primorci i na kojima je stanovalo isključivo stalno stanovništvo.¹¹¹

Gledajući u širem geografskom kontekstu primjećuje se daljnja posebnost čitavog područja Krivoga Puta, dakle graničnog područja između Velike Kapele i sjevernog Velebita. Naime, pokojnika su iz stalnih (zimskih) naselja nosili na područje gdje su privremeno boravili, dakle na planinu u ljetne *stanove*. No pojedini su primjerice ljeti boravili na oko 500 do 600 metra nadmorske visine, a zakapali se na oko 800 metara, dakle području na kojem nikad nisu boravili. Prema mojim saznanjima na području velebitskoga Podgorja župne crkve i groblja bile su uz stalna naselja pokraj mora i stoga su pokojnika nosili niz planinu.¹¹² No u slučaju Krivoga Puta crkva je bila na planini zato što su ondje bila i stalna naselja.

6. OD LJETNIH STANOVA DO TRAJNIH NASELJA

Tijekom istraživanja i analize dobivenih podataka stalno sam se pitala zašto su neki selili, neki ne i odakle sve ove varijante migracijskih mobilnosti. Odgovori su bili različiti. *Neki nisu htjeli tu* (u naseljima na oko 800 metara nadmorske visine) *živjet. A neće Primorac tu zimi da boravi, on je navikao, neće on tu.*¹¹³ No mnogi kazivači naveli su: *Prije su svi selili dole po zimi, ali su po malo radili kuće gore i ostajali živjeti, i tako se po malo ostajalo.*¹¹⁴ U nekoliko trajnih naselja, u sjećanjima pojedinaca žive priče o prvim stalnim stanovnicima. U nastavku donosimo naracije kazivača o nastanku Alana, Šušnja, Francikovca te pojedinih zaselaka.

¹⁰⁹ Svi stanovnici bili su rimokatoličke vjeroispovijesti. Molio se jedan *Oče Naš* i jedna *Zdravo Marija, Slava Ocu* i na kraju kazalo: *Preporuč i njegovu dušu. Bože primi ga. Ako se komu zamario neka mu oprost. Oprostite mu ako vam se u svojoj slabosti zamjerio.* Zatim su svi prisutni rekli: *Neka mu Bog oprost.*

¹¹⁰ Ivan Vukelić *Mikula*, Petar Tomljanović *Čona*.

¹¹¹ Kako tema ovoga rada nisu pogrebni običaji niti kulturološke razlike između ovih prostora, ovim tek želim uputiti na potrebu detaljnijih istraživanja ovih tema.

¹¹² Građa s terenskih istraživanja velebitskog Podgorja bit će korištena u mojoj doktorskoj disertaciji. Podgorci su se iznimno pokapali na planinama za vrijeme epidemija. O ovoj problematici također vidi u: A. Glavičić, 1980: 200; M. Marković, 1971, 1980, 2003; V. Belaj, 2004.

¹¹³ Anka Šolić *Tutanova*.

¹¹⁴ Mirko Tomljanović *Sova*.

U Alanu na kući Mladena Gare piše 1700. godina.¹¹⁵ Zato su oni uzeli najbolju zemlju na Alanu, imaju svu zemlju ispred kuće. To su pričali da je tu doselio jedan oficir. Od njega su se oni razvili poslije. Došli su iz Sibinja i bili su najbogatiji. I moji su tu tako selili jedno vreme iz Krmpota, Vukeljske drage. Moj je djeda rođen 1857. godine, on se dole rodio i onda su selili, a kad se vjenčo tu su bili. Tamo dole su imali male kućice, a tu stanove. Onda su se oni posle izmijjali, oni su ovima doli dali svoju zemlju doli, a ovi njima svoju zemlju gori. Neki nisu tili selit pa su primili zemlju. Did se ženja negdi 1877., moj je otac bia rođen 1888. Tu negdi su izmijenili. Onda su se ljudi poslije ovdje okučili i više su krčili šume, kazala je Anka Butković Matičeva.

Kazivač Zlatko Tomljanović Kaić naveo je: Moj je šukundjed prvi iz Primorja doselio u Šušanj iz Sibinja i tu osto živjet. Vjerojatno mu je tu bila zemlja a doli se familija podijelila, bilo ih je puno. Tak su ljudi ostajali u Šušnju, bilo je šest familija koje su tu stalno bile. Ne znam iz kojih su mjesta druge obitelji doselile al tu su bila samo dva pezimena, Tomljanović i Prpić. To su faktički dve familije bile, mi smo Kaići a oni Pekini (obiteljski nadimci op.a.).

Tomljanović Petar Čona koji danas živi u Podbilu, u zaselku Cupiči kazao je: Mi smo iz Cupine. Moji su tu stalno već biće 350 godina. U Cupini je kuća srušena odavno. A ovdje su ostali jel su tu imali šumu i sve, zemlju.

O Francikovcu sam zabilježila sljedeće podatke: Ove zidinice iza kuće (sl. 5), tu je bila glavna familija Šojati (nadimak Jurićini, Markišini op.a.). Ta kuća je sagrađena prije dvi, tri stotine godina. Tu su se rodili šukundidi, didi, pradidi. Mi smo svi, sve ovo nas petnaest kuća od njih, to je sad već osma, deveta generacija. E, u obiteljima se rodilo po dva tri sina ili više i dijelili se. I sad se gore vide dva kantuna, stijene di su prva dva došli, a treći brat je oša u Šojatski Dolac. Kamenje je ispod Tesline kuće, e tu im je bila prva kuća.¹¹⁶ Nakon njih su ljeti selili neki iz Senjske Drage, a poslije dio familije osta ovdje živjeti. Kazivači nisu znali reći kada je to bilo, ali su mi pokazali na jednoj šterni upisanu 1891. godinu (sl. 5a), te na drugoj šterni 1901. godinu. Obje su šterne pripadale tim obiteljima.¹¹⁷

Slika 5: Ostaci stambenih objekata na Francikovcu; snimila M. Rajković, lipanj 2005.

¹¹⁵ Iznad ulaznih vrata piše 1765. godina. Njezini vlasnici rekli su da se kuća nekoliko puta adaptirala i da je možda i prije postojao neki objekt (sl. 2).

¹¹⁶ Zamolila sam kazivača da mi pokaže kamenje ne bi li ga fotografirala, no kazao je da nemam što fotografirati budući da je sve zaraslo, a vidi se samo grmlje i obično kamenje. No stanovnici znaju da su to temelji koji su zarasli.

¹¹⁷ Francikovac se sastoji od zaselaka: Matiči, Busije, Seljani, Božići, Barišići. Prezimena su Šojat i Prpić.

Slika 5a: Šterna s upisanom godinom 1891. iz istog obiteljskog kompleksa.

javica tu idu Prpići do Svete Jelene, onda gore ovo selce su Špalji. Onda od Bunice, Vrataruše su Tomljanovići, onda idu Cupine, Sibinj, gore u brdu su Butkovići oni su do Smokvice, tu ima i Butkovića i Blaževića, navela je Mira Ostović. Da slične paralele pronalazimo i u ostalim primorskim područjima ide u prilog istraživanje Mirka Markovića (na žalost autor ne precizira lokalitete): “U udruživanju stanova najvažniji su bili rodbinski i gospodarski momenti. Rodovska veza naročito je dolazila do izražaja kod Primoraca. Oni su i u Primorju živjeli udruženi u svojim zaseocima, koji su se najčešće nazivali prema njihovim rodovskim prezimenima. Takvi rodovski zaseoci imali su i u nadgorju udružene stanove, pa su se i oni najčešće nazivali isto kao i primorska selišta” (Marković 1980:82). Uz obalu, na području Primorja pronalazimo zaselak Špalji, kao i na području Krivoga Puta (na oko 800 metara nadmorske visine).

Ovo upućuje da u daljnjim istraživanjima selidbi na ljetne *stanove* svakako treba istraživati i narodno/običajno pravo nasljeđivanja¹¹⁸ jer smatram da je ono jedno od bitnih pokazatelja potisnih faktora migracija iz nekog kraja ili pak nastavka života na obiteljskom zemljištu. No također upućujem na činjenicu da podaci koji se mogu dobiti usmenim predajama ne sežu dovoljno u prošlost da bismo dobili potrebne spoznaje. Povijesni izvori potvrđuju naseljavanje Bunjevaca na ova planinska područja tijekom 17. stoljeća,¹¹⁹ te je za ovakva istraživanja neophodan rad na arhivskim izvorima. No treba imati na umu

Za ostale lokalitete kazivači nisu znali navesti tko se i kada prvi nastanio, ali su trajna naseljavanja na ljetne stanove pripisivali nasljeđivanju zemljišta. Tome u prilog svjedoče naracije Milana Prpića *Brkca: Iz Bunice su selili u Vrtlinu, unazad 200 godina. Neki su ostali gori, a neki su selili. Braća bi se podijelila neki gori neki doli, ista prezimena čak i rodbina.*

Sklona sam mišljenju da ovih nekoliko zabilježenih primjera ukazuje na višestoljetni proces pretvaranja ljetnih *stanova* u trajna naselja. Da ova pojava nije jedinstvena, saznajemo i od Ante Glavičića koji piše da stanovnici iz primorja “prelaze liniju današnje magistrale i u srednje visinskim zonama Velebita (do 700 metara nadmorske visine) osnivaju nova naselja u šumovitim i do tada nenaseljenim mjestima. Tako nastaju nova naselja Stolac, Oltari (...) Ledenik, Sušanj.” (Glavičić 1980:200)

Kao što je vidljivo najčešće su na jednom lokalitetu živjeli stanovnici s jednim prezimenom ili tek s nekoliko. Primjerice u Kosovoj Buljimi svi su Prpići, a u Vrataruši Tomljanovići. Na ovim prostorima točno se zna koje su obitelji živjele na kojim lokalitetima: *Ovo selo gore su Prpići onda Pi-*

¹¹⁸ “Pojam “narodno pravo” još između dva rata označava sustav narodnih običaja s normama društvenog reguliranja odnosa u sredinama koje su još uvijek homogenije sadržavale karakteristike po kojima su se izdvajale od građanskih sredina. Seoske društvene grupe, kao zatvorenije cjeline, još uvijek su se samo pokoravale Zakonima, kad je to bilo neophodno, dok su u svom internom životu nastavljale poštivati običaje” (Čulinović- Konstantinović 1984:51)

¹¹⁹ Usporedi s Pavičić 1966:309-382.

da stanovnici ovog područja nisu imali naviku rješavati pravno-imovinske odnose u gruntovnicama i katastarskim uredima. Naime, na terenu sam nailazila na nemali broj priča kako pojedinci žele kupiti atraktivne stare kamene kuće no vlasnički odnosi nisu regulirani. Sami stanovnici ističu da pojedine takve kuće u kojima su njihovi preci generacijama živjeli nisu nikada katastarski prikazane, a pojedini potomci danas vode sporove s Hrvatskim šumama koji su vlasnici zemljišta. Daljnji problem je što su se obitelji uslijed migracijskih mobilnosti čitavo 20. stoljeće, pa i prije raseljavale i na više kontinenta, a da pritom nisu regulirali vlasništvo nad nekretninama i zemljom.

7. POGLED ETNOLOGA NA LJETNE STANOVE U BUDUĆNOSTI

Boraveći na terenu u više navrata tijekom 2003. i 2004. godine, stvarala sam predodžbu o *ljetnim stanovima*, no nisam ondje bila iz razloga što se do pojedinih lokaliteta može doći isključivo pješice ili tek do ponekih terenskim vozilom. Tijekom istraživanja u lipnju 2005. godine Milan Tomljanović *Livak* udovoljio je mojoj istraživačkoj znatiželji te kolegici Mariji Brajković i meni bio vodič kroz nekada ljeti gusto naseljena područja. Danas kroz ta područja prolazi makadamska cesta i tek rijetki prolaznici poput lovaca i lovočuvara. Vozili smo se od Alana, preko Šušnja, Kosove Buljime, Vrataruše te izišli na glavnu cestu kod Klaričevca. Kod nekoliko smo stanova zastali, obišli prostore zarasle travom i grmljem. Vidjele smo primjerice *Grgaićin stan* u kojem ne živi nitko već oko 100 godina, ali na koji njegov potomak ponekad ljeti seli pčele iz Senja.

Po dolasku u Šušanj kazivač je naveo da je odavde vodila *kozja staza* do mora (dakle primorskih naselja). Danas u Šušnju ne živi nitko osim što Zlatko Tomljanović *Kaić* iz Senja ovdje ljeti seli pčele. Nastavili smo put prema Vrataruši i u daljini vidjeli velike štale u kojima najveći uzgajivač ovaca iz Matića danas drži ovce. U Vrataruši danas živi jedini stanovnik - Ivan Tomljanović *Roka*. Radni vijek proveo je na privremenim radovima, a odlaskom u mirovinu vratio se u rodno selo.¹²⁰ U Vratarušu ljeti dolaze vikendaši iz Karlovca, Senja i Zagreba. Najčešće ovdje provedu tek vikend ili više dana kada su na godišnjem odmoru ili u mirovini. Milan Tomljanović *Livak* cijelim putem nam je kazivao o životu na *ljetnim stanovima* te zaključio da *ljudi zadnjih godina dolaze sve više. Šteta im je to zapustit. Ljudi što su stariji to ih valjda sve više vuče neka nostalgija za tim rodnim krajem*. I njegov djed je imao ljetni stan na Vrataruši, no kako je bio u ruševnom stanju srušili su ga. Trenutno na istom mjestu, i kako ističe u istom stilu, njegova sestra,

Slika 6: Ostaci ljetnog stana, vlasnik nepoznat; snimila M. Rajković, lipanj 2005. godine.

¹²⁰ Nažalost nismo mogli razgovarati s njim jer nije bio kod kuće.

koja živi u Njemačkoj, i on grade kuću od kamena. U Butković Dolcu danas nema stanovnika, samo nekolicina ljudi povremeno dolazi običi djedovinu. Kroz Butković Dolac nekada je vodila cesta iz Alana, preko Vodne Drage na Sibinj. Od Vodne Drage do Sibinja nema ceste već samo *kozja staza*. U Sv. Jelene danas živi samo jedan muškarac, te poneki stanovnici koji dođu ljeti na odmor u obnovljene kuće. Iznad Sv. Jelene u Špaljima danas također živi samo jedan stariji muškarac. No vozeći najčešće smo nailazili na ostatke zapuštenih ljetnih *stanova*. (sl. 6)

Vozeći se po makadamskoj cesti u daljini smo na planini naišli na poslagano kamenje polukružnog oblika, nekadašnju *pastirnicu*. Visina *pastirnice* bila je do 1,5 metar, sagrađena je tehnikom suhozida, kamenje je slagano u krug, otvor se radio s južne strane budući da odatle bura nikad ne puše, kazao je Milan Tomljanović *Livak*. Takve zaklone radio je jedan pastir za sebe ili više njih zajedno.

Na ovim padinama ima prekrasnih starih kamenih kuća koje su čitave i u kojima bi se moglo stanovati. Danas su prazne, jedino dođe neko malo provjetrit, dodao je isti kazivač. Za sada ove prirodne resurse prepoznaju potomci koji na vlastitu inicijativu obnavljaju stare kuće. Razlog njihova ljetnog boravka zrcali se u kazivanju Anke Šolić *Tutanove: Ljeti dolaze obrađivati zemlju. Oni su otišli odavle 60, 70-ih ponapravili kuće u Senju i sad tu dolaze obrađivat zemlju. Možda je neko - neko zapustio zemlju ali uvijek neko dolazi. Uvijek su obrađivali. Sad sve češće obnavljaju kuće, kad su stari lipo im je ovdje. Imaju svi aute pa im nije teško spustit se u Senj* (koji je udaljen svega 14 kilometara op.a.).

Jedna od mnogih osoba koja ljeti često boravi u Alanu je i Milan Tomljanović *Periša*. *Otkako sam u mirovini sad me nekako nostalgija vuče, često sam gore svakog vikenda, i ljeti, i sad je tamo šuma narasla a napravim i nešto drva za familiju. Onda sam par godina sadio malo krumpira*. No sigurna sam da bi i ljudi koji nisu porijeklom odavde voljeli doći i uživati u ovim prekrasnim planinama. Upravo stoga sam ovim odlomkom željela tek ukazati na ulogu etnologa i ponajviše na mogućnost primjenjivanja etnoloških istraživanja u revitalizaciji ovoga depopuliranoga kraja¹²¹, te tu ukazati na prepoznatljivost uloge *ljetnih stanova* kroz oblike ruralnog turizma, a kroz to i, nadam se, budućoj turističkoj ponudi ovoga kraja.

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istražujući tradicijsko gospodarstvo, tema sezonskih migracija nametnula se kao neophodna za istraživa-nje istoga te za razumijevanja načina tradicijskoga života i kulture. Iz primorskog pojasa stanovništvo je u proljeće selilo prema planinskim pašnjacima na primorskoj strani Velike Kapele. Primjerice iz Sv. Ilije, Sibinja, Cupine, Bunice, Špalja, Sv. Jelene te Pijavice stanovništvo je u proljeće selilo prema planinskim pašnjacima na primorskoj strani Velike Kapele na područja oko 500 do 600 metara nadmorske visine (primjerice: Šušanj, Kosova Buljima, Vrataruša). U jesen su sve selili u Primorje gdje su provodili vrijeme do proljeća. No ovo je područje specifično po tome što su na višim nadmorskim visinama (već spomenuti Šušanj, Vrataruša, Kosova Buljima) već živjeli stalni stanovnici, koji su se katkada selili na još više nadmorske visine na oko 800 do 900 metara (Alan, Podbilo, Krivi Put). Osim njih su na te iste visine selili i pojedini Primorci. Tijekom 20. stoljeća seobe su ovisile od obitelji do obitelji, tako da su neki selili na jednu etapu (s prve na drugu ili s prve na treću), a neki na dvije (s prve na drugu, pa s druge na treću), dok neki uopće nisu selili, odnosno stalno su stanovali na drugoj ili trećoj etapi. Razlozi njihova seljenja bile su ispaše *blaga* (goveda, ovce, koze), ali i uzgoj svinja, obrađivanje zemlje (motičarstvo), prikupljanje sijena te ispaša pčela. U jesen su sve selili u Primorje gdje su provodili vrijeme do proljeća. Svrha ovoga rada bila je deskriptivno prikazati sezonske migracije na mikro lokalitetu Krivoga Puta, odnosno utjecaj migracijskih mobilnosti na sveukupni način života. Istraživala sam potisne i privlačne faktore migracija, život na ljetnim stanovima (nastambe), interakcijske odnose između migratornog stanovništva (Primorca) i domicilnog stanovništva (stalnih stanovnika viših nadmorskih visina).

¹²¹ Više o ovoj temi vidi u radu M. Černelić i M. Rajković (2007): Mogućnosti revitalizacije tradicijske baštine na području Krivoga Puta u senjskom zaleđu, *Studia ethnologica Croatica*, vol. 19, str. 245-268.

Ako pokušamo rekonstruirati migracijska kretanja jedne obitelji koja je zimi stanovala u Sibiru, a ljeti selila u Šušanj, dolazimo do saznanja da su djeca išla u školu u Vratarušu (neovisno o tome gdje su stanovala), žene su rano ujutro nosile mlijeko u Senj (svaki dan ili svaki drugi), nedjeljom je čitava obitelj išla na bogoslužje u Podbilo (gdje su se uostalom i pokapali), a prema potrebi silazili su u Sibir nositi ljetinu za zimske periode. Muški članovi obitelji nerijetko su odlazili na sezonske i privremene radove u druge udaljenije krajeve, te se vraćali kući za vrijeme sjenokoše. Tijekom sjenokoše boravili su nekoliko dana u udaljenijim lokalitetima na području Krivoga Puta u priručnim nastambama, a žene su im nekoliko puta dnevno nosile hranu. Prilikom razmišljanja o prelascima ovih dnevnih udaljenosti ne smijemo zaboraviti činjenicu da su se kretanja odvijala pješice tzv. kozjim stazama, a glavna transportna sredstava bili su magarci i/ili mule.

Ovakav način života, prakticiran do šezdesetih godina 20. stoljeća, koji sam nadam se uspjela dubinski istražiti i ocrtati čitatelju, ukazuje na potrebu dubljih kronoloških istraživanja. Naime, nameće mi se pitanje, zašto su stanovnici ovih područja izabrali ovakav način života, s tolikom varijantom migracijske mobilnosti. Iz današnje perspektive to je teško objasniti. Upravo iz tih razloga dotakla sam se teme formiranja trajnih naselja na ljetnim stanovima (time nikako ne smatram da su sva trajna naselja na području Krivoga Puta nastala iz sezonskih naselja, primjerice u Mrzli Dol i Veljun nitko nije selio). Selidbe Krivopučana navode me na usporedbu s alpskim tipom stočarstva. Naime, ovako sakupljena građa može poslužiti za razne etnološke spoznaje. Primjerice, pomoću raznih tipova stočarstva možemo iščitavati kulturnopovijesne veze te eventualno podrijetlo svakog od njih. Dakako da treba uzeti u obzir da se način života oblikuje prema geografskim uvjetima terena i lokalnim običajima, stoga se i načini iskorištavanja planine realiziraju u raznim inačicama, no u pravilu treba izdvojiti osnovne crte, koje bi trebale biti posvuda jednake.

Na važnost ovakvih istraživanja ukazuje i etnolog Vitomir Belaj "Sučeljavajući (alpsko stočarstvo, op.a.) s tipičnim transhumantnim stočarstvom koje do najnovijeg doba prevladava na planinama balkanskog poluotoka, pokazuje na mogućnost otkrivanja kulturnopovijesnih procesa u kojima je neko staro, po podrijetlu predindoeuropsko, stanovništvo sa svojim specifičnim načinom života sudjelovalo u nastajanju etničke skupine poznate pod imenom Bunjevci" (Belaj, 2004:5).

Za neupućena čitatelja ukratko ću objasniti razlike u značajkama pojedinog tipa stočarstva. "Osnovna značajka transhumantnog stočarenja jest da su vlasnici stada (u pravilu je riječ o ovcama) nastanjeni u stalnim naseljima gdje se bave skromnom zemljoradnjom, dok su sama stada i ljeti i zimi na pašnjacima gdje ih čuvaju pastiri. Ovo potonje bilo je uvjetovano činjenicom da pojedini vlasnici stada sve donedavno nisu prikupljali krmu (sijeno) za zimu, pa je stoka morala zimi tražiti pašu u toplijim krajevima uz more" (Ibid. 9).

Bitne značajke alpskog stočarstva su da je zimi cijela obitelj zajedno sa stokom u matičnom selu i stoku krme sijenom. U proljeće se odvija *izdig* cijelog sela zajedno sa stokom. Ondje obrađuju vrtove (motičarstvo) i nerijetko njive, te prikupljaju sijeno za zimu. U visoko ljeto (srpanj, kolovoz), dok obitelj i dalje živi i radi u ljetnom *stanu*, pastiri odlaze sa stokom na planinu tj. na visoke pašnjake gdje imaju stanove i kolibe za spravljanje sira. Alpski stočari uzgajaju prvenstveno goveda, a u znatno manjoj mjeri još i koze i svinje. U jesen pastiri se sa stokom vraćaju na majska selišta. Nakon toga svi se spremaju za silazak u donje, zimsko selo i sobom nose plodine i sjeno za krmu.

Vitomir Belaj komparira alpsko stočarstvo sa stočarstvom Podgoraca: "Imali su u pravilu tri stalne nasebine: jednu (zimsko selo) blizu mora, drugu (selo nastanjeno od proljeća do jeseni, gdje su obrađivali njive i prikupljali sijeno) na *podima* na oko 800 m nadmorske visine, a treću pod vrhovima Velebita (ljetni stan, samo za pastire)" (Ibid. 13).

Autor navodi da u literaturi nije navedeno je li planinsko stočarstvo bilo dopunski dio u tradicijskom gospodarstvu ili njegov glavni i jedini dio. I Podgorci na planini siju žitarice i sade krumpir i kose travu, dakle ne ponašaju se kao transhumantni stočari.

Usporedimo sada sve navedeno s ljetnim seobama Primoraca, Krivopučana. Dakle, zimska sela su u Primorju. U proljeće cijele obitelji (ili veći dio) sele s kućanskim predmetima, blagom, košnjacima. No

ne seli čitavo selo zajedno, niti na isti lokalitet. Selidbe su trajale od nekoliko dana do nekoliko tjedana, a pojedini članovi dolaze tek za potrebe većih gospodarskih radova. Velika se pažnja posvećivala sjenokoši (koja je bila vrlo važna zbog prehrane domaćih životinja zimi). Stoga su muški članovi obitelji koji su odlazili na privremene radove u ostale dijelove Hrvatske ili zapadnu Europu uzimali u to vrijeme godišnje odmore i dolazili pomagati kositi sijeno.¹²² Dakle, paralelno su gradili *pojate* (skloništa) na udaljenijim područjima gdje su imali livade koje su kosili, no one nisu nužno bile na višim nadmorskim visinama. U tim nastambama boravili su kosci za vrijeme košnje (nekoliko dana).

Usporedimo sada život na području Krivoga Puta s alpskim tipom stočarstva. Ovi stanovnici imali su dvije stalne naseobine. Na planinskim pašnjacima migratorno stanovništvo obrađivalo je njive (također motikama), sjenokoša je imala važnu ulogu, a prevladavala su goveda, manji broj ovaca, svinje. Nema odlazaka pastira na visoke pašnjake (stoka nikada ne boravi u torovima, već isključivo u štalama), ali ljudi tamo borave privremeno (nekoliko dana) radi sjenokoše ili drugih radova vezanih uz zemljoradnju.

No postavlja se pitanje zašto neki sele na 500 do 600 metara nadmorske visine, a neki na 800 metara. Kazivači ističu da su uvijek (barem u razdoblju prve polovice 20. stoljeća) selili na vlastitu zemlju. Jesu li možda u prošlosti (od nekoliko stoljeća) selili na tri etape, no zbog brojnih obitelji (jer svi su imali mnogo djece) i običajnog prava nasljeđivanja, ponajviše da je svako muško dijete dobivalo dio zemlje, naselja su postala i trajna i privremena pa su neki selili a neki nisu, dok su pojedini samo odlazili obrađivati zemlju, ostaje pitanje kojim bi se trebala baviti neka mnogo sustavnija istraživanja.

Kretanja stanovnika na mikro ekosustavu Krivoga Puta razlikuje se od opisa koje sam dosada susretala u starijoj literaturi i izvorima. Na geografskom području koje pokrивam ovim radom, prema mojim saznanjima, do sada nitko nije istraživao selidbe na ljetne stanove. Prilikom nestrukturiranih intervjua, odnosno rekognosciranja terena za pripremu upitnice za temu migracija došla sam do spoznaje da migracije stanovništva nisu bile isključivo *izdizi* stoke i da bih dobila vrlo upitne podatke ograničivši istraživanje samo na tu problematiku. Za susjedna područja, područje sjevernog Velebita, u starijoj etnološkoj i antropogeografskoj literaturi te seobe opisane su ponajviše kao *izdizi* stoke na *ljetne stanove*. Primjerice antropogeograf i planinar Mirko Marković u tekstovima (*Stočarska kretanja na dinarskim planinama*, 1971.; *Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu*, 1980.) ne navodi izvore, te ih se ne može provjeravati, rijetko su prostorno točno locirani, stoga ne znamo na koje lokalitete se odnose. Osim toga nisu ni kronološki određeni. Njegovi nam podaci mogu poslužiti za osnovnu orijentaciju, ali ne i za konkretnu komparaciju. Međutim, istražujući susjedna područja, točnije područje Senjskog bila, Krmpota (zaleđe Novog Vinodolskog), područje sjevernog i srednjeg velebitskog Podgorja došla sam do saznanja da su se i oni na ljetnim stanovima bavili zemljoradnjom i košnjom trave, seobe su bile na dvije ili tri etape, negdje nisu selili, no daljnja analiza bit će prikazana u narednim radovima.

LITERATURA:

- BELAJ, Vitomir (2004): Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza. *Studia ethnologica Croatica*, 16:5-31.
- BIRT, Danijela (2004): Transport i opskrba vodom na području Krivog Puta, *Senjski zbornik* 31:159 - 188.
- ČAPO, Jasna (1988): Etnologija između demografije i socijalne historije. *Etnološka tribina* 11:5-16.
- ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, Vesna (1984): Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća. *Etnološka tribina* 6-7:51-70.

¹²² Moje terenske bilješke i usporedi V. Belaj, 2004:14.

- GAVAZZI, Milovan (1978): Počivala. U: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978, 197-205.
- GLAVIČIĆ, Ante (1980): Mirila i počivala na Velebitu (I), *Senjski zbornik* 8, 1980, 197-210.
- HERŠAK, Emil (ur.) (1998): *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*. Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, Zagreb.
- KORENČIĆ, Mirko (1979): *Naselja i stanovništvo Sr Hrvatske 1857-1971*, Zagreb, 603 - 607.
- MARKOVIĆ, Mirko (1971): Stočarska kretanja na dinarskim planinama. U: *Zbornik za narodni život i običaje*, 45:523-550.
- MARKOVIĆ, Mirko (1980): Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu. U: *Zbornik za narodni život i običaje*, 48:5-140.
- MARKOVIĆ, Mirko (2003): *Stočarska kretanja na dinarskim pašnjacima*. Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1966): Prilozi nepoznatoj povijesti grada Senja i okolice. *Senjski zbornik*, 2:309-382.
- RAGUŽ, Mirko (1990): Osnovna škola Krivi Put, *Senjski zbornik* 26:343-360.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2003): Život žene u selima Senjskog bila. *Senjski zbornik*, 30:539-586.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2004): Prilozi poznavanju migracija Krivopučana, *Senjski zbornik* 31:261-286.
- RUBIĆ, Tihana (2004): Trgovina i sajmovi, rezultati istraživanja na području općine Krivi Put. *Senjski zbornik*, 31:287- 324.
- ŽIVKOVIĆ, Ilija; ŠPORDER, Željka; SEKULIĆ, Duško (1995): *Asimilacija i identitet*. Školska knjiga, Zagreb.

STOČARSTVO

Marijeta RAJKOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

Stočarstvo je bila važna gospodarska grana primorskih Bunjevaca sve do njihova raseljavanja iz ovih prostora, dakle do oko šezdesetih godina 20. stoljeća, a skrb za domaće životinje zahtijevala je velik angažman ukućana. Krivopučani su imali volove, krave, konje, ovce, magarce, mule, svinje i perad. Sve domaće životinje jednim imenom nazivaju *blago*, no svi također koriste i termin *stoka*. Kazivači govoda nazivaju *krupno blago*, a ovce *sitno blago*. Pored navedenoga, većina obitelji imala je jednog do dva psa te jednu mačku ili više njih, posebice kada su se u proljeće izlegla mladunčad. Kazivači su često isticali da se od *blaga* nije vidjela paša koliko ga je bilo. Tako je primjerice Ivan Šojat *Valin* iz Šojatskoga Dolca uspoređivao razdoblje svoga djetinjstva (četrdesete godine 20. stoljeća) sa sadašnjim stanjem: *Tu po ovim našim brdima danas više nema blaga, a prije nisi ih ima di vodit past. Prije je cijela Planina bila puna blaga, tu je nas prije bilo 160 stanovnika*. U vrijeme istraživanja Šojatski Dolac imao je tri stalna stanovnika, a petero ljudi dolazilo je ljeti. Deskripcija današnjeg stočarstva na području Krivoga Puta zrcali se u naraciji Branka Tomljanovića *Ropete*: *Sad nema oko tri krave, sve je tako rekuć napušteno (...) ovaca jedna kuća, konja mislim da cijeli Krivi Put ima dva, dva magarca, koza malo (...) na Veljunu ima nešto više krava. Ispašnac, pašnjak, to je sve bilo popašeno, obrađeno, a danas kosimo i palimo sijeno (...) Nekada se kosilo svaka stopa 7 km sa 12 km*.

Polazište za istraživanje stočarstva na području Krivoga Puta bila su pitanja iz Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak prvi, teme 22. *Tipovi stočarstva*, 23. *Planinsko i drugo pokretno stočarstvo*, 24. *Čuvanje stoke*, 25. *Pastirski štap i pribor*, 26. *Stočarski stanovi i torovi*, 27. *Zazivi i uzvici stoke*. Osim navedenih upitnica, djelomično sam koristila pitanja iz tema: 31. *Kućište (okućnica)*, 34. *Neke pomoćne zgrade i pojediniosti na kućištu* te 37. *Gospodarske i stambene zgrade izvan naselja* i to pitanja koja se odnose na smještaj domaćih životinja. Prilikom istraživanja sastavila sam novu upitnicu, odnosno proširila postojeće i prilagodila području istraživanja. Kao što je već spomenuto u uvodu, u cjelini *Tradicijsko gospodarstvo*, čitavo je područje Krivoga Puta opisano u jednoj upitnici kao *mjesto (selo)* Krivi Put. U ovom prilogu također sam koristila podatke iz Upitnica iz Arhiva Etnološkog atlasa. No, za teme pod brojevima: 23, 25, 26, 34 i 37 na upitnicama piše *nema*. U ostale četiri upitnice podaci su navedeni, no generalizirani i manjkavi. Te ću podatke u daljnjem tekstu navoditi i uspoređivati u slučajevima kada se razlikuju od mojih.

Tijekom prikazivanja tradicijskoga i suvremenoga stočarstva na području Krivoga Puta nastojala sam ukazivati na razlike koje su bile uvjetovane nadmorskim visinama smještaja pojedinoga naselja, geografskim odlikama terena te vremenskim prilikama (primjerice, razlike u dužini razdoblja sa snježnim pokrivačem). Kroz tekst se također ukazuje koliko je imovinsko stanje obitelji i brojnost ukućana utjecalo na količinu i odabir pojedinih domaćih životinja te organizaciju ispaše.

2. DOMAĆE ŽIVOTINJE

Gotovo svaka obitelj imala je jednu kravu i pet ili šest ovaca. Imućnije obitelji, što je prema tumačenju kazivača podrazumijevalo više zemlje, imale su više domaćih životinja: do dvije krave, oko desetak ovaca i jednu do dvije tegleće životinje (vola ili konja). Obitelji koje nisu imale tegleće životinje, imale su magarca ili mulu ili jedan par. Do druge polovice 20. stoljeća sve domaće životinje boravile su u jednoj

prostoriji. Ovisno od oblika kuće, boravile su u dijelu koji je bio namijenjen stoci, u prizemnom dijelu kuće i/ili podrumu ili u štalama.¹ Ovisno o veličini prostorije, u jednom su dijelu boravila goveda i/ili konji, a u drugome ovce. Ponekad se taj prostor pregrađivalo ogradama izrađenim od prepletenih grana ili dasaka. Zimi je bio ovakav smještaj životinja, a u proljeće su kupovali još i male svinje za koje se u istoj prostoriji pregradio dio za njih. Nerijetko je u okućnici postojalo korito iz kojeg su životinje pile vodu, koja se *kalala* (vadila, op.a.) iz *šternje*.

Ovakva brojnost domaćih životinja mijenjala se tijekom Prvoga i Drugoga svjetskog rata, na što su utjecaj imale pljačke vojski: *Posle rata smo ostali bez ičega, tri puta je sve dignuto. Partizani su ostavili velikog magarca, pa smo jedno vrijeme imali magarca dok nismo kupili konja. Tu jedan zaselak je znalo biti tri magarca u šest kuća.*² Jedan od razloga odlaska muškaraca na privremene ili sezonske radove bila je nabavka domaćih životinja, posebice *tegleće* stoke budući da je ona bila najskuplja. Tome svjedoči i kazivanje Josipa Prpića *Jurine*: *Imali smo vi za vi pomoći strica iz Amerike, imali smo dva vola, dvije krave, nešto ovaca.*

2.1. Ovce

Većina obitelji imala je ovce. Njihov broj varirao je od svega nekoliko pa do tridesetak. Zimi se nastojalo ostaviti što manji broj ovaca i ovnova budući da se za veći broj nije imalo dovoljno hrane, odnosno sijena. Na ovom području ovce su se janjile jednom godišnje, tijekom ožujka i travnja. Najraširenija sorta bila je *pramenka*. Unazad desetak godina, napominju kazivači, ovce se janje i po dva puta godišnje. Od ovaca dobivalo se meso i vuna. *Kila vune je bila skupa jer cura kad se udavala morala je imati štramac* (pokrivlač). *U pravom štramcu je moralo bit barem deset kila vune.*³ Janjci su se klali ponajviše u razdoblju sjenokoše te prigodom obilježavanja važnijih proslava iz životnih običaja (svadbe, krštenja, odlazak u vojsku). Osim muških janjaca, na jesen su klali ovce koje se nisu *oanjile* (okotile mlade). Njihovo se meso sušilo *kao svinjsko i to se isto upotrebljavalo kao svinjetina.*⁴

U vrijeme istraživanja pojedini Krivopučani imali su desetak ovaca, isključivo za svoje potrebe. Izuzetak je nekolicina velikih uzgajivača na području Klaričevca i Vrataruše (čiji vlasnik stanuje u Matić Gaju, tj. Matićima u Mrzlome Dolu), a koji unazad desetak godina imaju od nekoliko stotina do preko tisuću komada (prema iskazu kazivača, dok oni sami ne žele precizirati već navode nekoliko stotina). Ovim je velikim uzgajivačima ovčarstvo, odnosno prodaja janjaca, glavni i jedini izvor prihoda.

2.2. Krave

Krava je bila vrlo zastupljena domaća životinja. Svaka obitelj nastojala je imati barem jednu do dvije krave budući da su mlijeko i mliječni proizvodi bili među glavnim namirnicama.⁵ Osim uzgajanja krava za vlastite potrebe, primorske su obitelji imale i veći broj krava, do četiri. Razlog tome bio je što su Primorke u prvoj polovici 20. stoljeća prodavale mlijeko Senjanima *na konte*.⁶ Početkom druge polovice 20. stoljeća u Podbilu je osnovana otkupna stanica za mlijeko te je mljekarstvo postalo važan izvor prihoda za veći broj stanovnika. Time se i broj krava na području Krivoga Puta povećao. O važnosti mlijeka u prehrani, ali i izvoru prihoda kazivači su često isticali: *Ta krava je othranila ljude koji su*

¹ Više vidi u radu M. Rajković 'Selidbe i suživot na ljetnim stanovima' i u prilogu o graditeljstvu autorice I. Šarić Žic u ovoj monografiji.

² Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol. Slične priče kazivali su i ostali Krivopučani.

³ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun. Više o tekstilnom rukotvorstvu vidi u prilogu autorice A. Vlatković u idućem svesku Monografije.

⁴ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁵ Više o prehrani vidi u prilogu autorice J. Jurković u idućem svesku Monografije.

⁶ Više o mljekaricama vidi u prilogu autorice T. Rubić u ovoj monografiji.

*danas školovani.*⁷ Krave i volove kupovalo se na sajmovima, kod ljudi u okolnim selima, a pojedini su ih Krivopučani sami uzgajali: *Imaš tele pa ostaviš junca pa naraste vol, a ako krava oteli žensko tele onda imaš junicu, pa kad se ona oteli imaš kravu.*⁸ Pasma krave bila je *buša*.

Paralelno s deagrarizacijom Krivoga Puta i odlaskom mladih u urbana središta, dakle od šezdesetih godina 20. stoljeća, broj krava se smanjivao. Danas Krivopučani imaju po jednu do dvije krave i to po jedna obitelj u selu ili jedna obitelj na nekoliko zaselaka. Primjerice, na području Alana nitko nema krave, dok u Podbilu i Francikovcu samo jedna obitelj ima kravu. Jedna obitelj u Mrzлом Dolu u Pavelićima ima jedanaest krava. Od ostaloga krivoputskog područja razlikuju se Veljunari, od kojih većina obitelji ima krave i to od jedne do desetak. Upravo stoga u Veljun i danas dolazi kamion koji otkupljuje mlijeko. Tako se i jedan mladi bračni par zbog nezaposlenosti odlučio baviti mljekarstvom. No budući da supruga radi u Senju, gdje i djeca pohađaju osnovnu školu, ona i djeca preko tjedna žive u Senju, a suprug s roditeljima u Veljunu. Kako ističu, najveći je problem razdvojenost obitelji. U Veljunu imaju oko petnaestak krava muzilica i svaki dan predaju mlijeko u otkupni kamion. Velik problem mljekarstvu predstavljaju zimski mjeseci, odnosno veliki nanosi snijega, budući da tada kamion za otkup mlijeka ne može doći do njih i više od tjedan dana. Tada od dijela mlijeka rade suhe sireve (čija prodaja nije osigurana), a veći dio mlijeka moraju bacati budući da ga nemaju gdje pohraniti, a sami od svog mlijeka ne stignu napraviti sireve.

Slika 1: Krave u štali i vlasnica Pavla Pavelić, Pavelići (Mrzli Dol); snimila M. Rajković, lipanj 2006.

2.3. Volovi i/ili konji

Obitelji su imale volove ili konje. Razlog zašto je netko imao konje, a netko volove uvjetovala je površina obradivoga zemljišta, geografske odlike terena te imovinsko stanje obitelji. Niz desetljeća pojedine su obitelji imale istu vrstu teglećih životinja. Kazivači su prema obiteljima navodili tko je imao konje, a tko volove. U Krivome Putu su Prpići, Pavelići, Krmpotići, Burići i Šojati imali volove, s time da su Prpići imali i konje. U Francikovcu, Šojatskome Dolcu i Mrzlome Dolu bilo je izmiješano. U Veljunu

⁷ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

⁸ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun. Isto su potvrdili svi kazivači.

je bilo više volova. U Podbilu su najviše imali mule i magarce. U Alanu i Klaričevcu uglavnom konje. Na nadmorskim visinama od 500 ili 600 metara tek su poneki stanovnici imali konja, a ostali magarca ili mulu. Dakle, na višim je nadmorskim visinama u svakom zaselku bilo obitelji koje su uvijek imale samo volove ili samo konje, ali i onih koji su mijenjali. Nisam zabilježila da je jedna obitelj imala istodobno i volove i konje. Krivopučani su isticali: *Daj Bog da je imao jedno!* Kao razlike među njima kazivači su navodili da je lakše bilo raditi s konjem budući da je bio brži, no s druge strane vol je sporiji, ali izdržljiviji. Vrsta tegleće životinje ovisila je i o broju muških članova domaćinstva i njihovoj starosti, odnosno snazi. Naime, mladićima i starijim stanovnicima bilo je lakše raditi s volovima. Volove se brže i lakše moglo prodati ako su nekome trebali novci. Dugi niz godina konji su bili skuplji za kupiti i održavati *no poslije im je pala cijena, pa su bili volovi.*⁹ Ovome je u prilog Josip Prpić *Jurina* kazao: *Bilo je sve skupo, ali konji su bili modernije blago, za boljeg gospodara.*

Što je bilo bolje imati iz svog kuta viđenja objasnio je Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta: *Najbolje je bilo imat konje, 'ko je drža do sebe ima je konje. Ko je ima više zemlje. Jer konji su najbrži i dobri su za vozit, al' volovi su jači. Ima uzrečica: Vo se boji brza hoda, a konj se boji teška voza! Tobaže volovi ne vole da brzo idu, al' mogu povu' teži teret. Konj obrnuto.* Razliku između konja i vola objasnio je i Luka Krmptić *Zekonja* iz Veljuna: *Vol je krvniji a konj je za brže dospevanje i vola ste mogli lakše prodat. Konj ako slomi nogu nemate ništa od njega, a vola kupi mesar. A većinom su ljudi u Veljunu imali volove.* No odluka hoće li netko imati konja ili vola ovisila je i o broju muških članova unutar obitelji, njihovoj starosti i jesu li životinje koristili za zemljoradnju i transport ili su pomoću njih stjecali i dodatne izvore prihoda, kao što se vidi u objašnjenju Milana Blaževića *Ivele* iz Mrzloga Dola: *Prije dok su djeca bila mala bili su volovi, a kad su djeca odrastala onda su bili konji. Konj je mogao biti i za samaricu i tegleći. Konj je bio za kiriju. Ako se u šumi radilo, i ako se išlo volovima, trebalo bi mu jako puno vremena.* Prpić Josip *Jurina* mišljenja je da je bilo *bolje imat konje za ono doba, jer konj je bio brži, mogli ste vozit, mogli ste na njega metnut samar, a vol je bio samo za tegljenje.*

Broj teglećih životinja opadao je s odlaskom mladih u urbana središta. Oni koji su ostali još dugo su radili s konjima i volovima. Osamdesetih godina 20. stoljeća tegleće životinje zamjenjivane su malim traktorima. Kao razlog nekorisćenja suvremene mehanizacije poput traktora, kazivači su navodili male brdovite parcele i neprohodnost puteva do njih. Često sam zabilježila da se do neke oranice moglo doći samo konjem. Na konju i samaru do nje se moralo prenijeti primjerice plug i branu, stoga se upotreba životinja dugo zadržala budući da za velike traktore nisu postojali adekvatni putevi.¹⁰ Mnogi kazivači držali su tegleće životinje i kada više nisu mogli s njima raditi (primjerice zbog starosti kazivača), pa sam tako nerijetko zabilježila ponos na dobrog konja i vola, pa i emotivnu povezanost. *Ja sam zadnji ima volove (na Veljunu, op.a.) (...) kad sam ih proda zaplaka sam za njima, petnaest dana nisam iša u štalu. Bile su još dve krave, al je nisam iša u štalu, jer nije više bilo volova. Baba išla oko krava (...) Imo sam prvo volove do 1986., onda sam ih prodo i kupio konje 1988., onda sam opet kupio volove (...) do 1994. sam stalno oro s njima (...) onda sam uza traktorić.*¹¹ Najviše kazivača kao razlog odabira tegleće životinje navodi naviku rada s određenim tipom životinje: *Ko je šta volio, što se tiče rada podjednako je. Mogo si orat, vozit.*¹² U prilog ovoj tvrdnji idu i podaci da su pojedini stanovnici u drugoj polovici 20. stoljeća mijenjali vrste teglećih životinja.

Nakon što bi prošao radni odnosno životni vijek konja, moralo ga se zamijeniti mladim konjem. Deskripcija radnog vijeka konja zrcali se u priči Luke Krmptića *Zekonje* iz Veljuna: *Kako koji može, skoro do dvadeset godina, al to više nije za posa, najbolje do jedno deset, dvanajst godina. Onda konj gubi snagu, onda ih prodaji, a nekad ih i ostavi da crknu. Imali smo mjesto di smo ih bacali celo selo.* Radni vijek volovima bio je kraći, u prosjeku od osam do deset godina. No zabilježila sam i razdoblja od pet pa sve i do petnaest godi-

⁹ Ivan Krmptić *Bokula*, Veljun.

¹⁰ Vidi više u zemljoradnji kod Rajković u ovoj monografiji.

¹¹ Milan Krmptić *Zekonja*, Veljun.

¹² Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

na. Dužinu života kazivači su pripisivali načinu ishrane i pažnji. Vlastito iskustvo s volovima opisao je Ivan Krmpotić *Bokula* iz Veljuna: *Već od tri, četiri godine kolko je ko jači i veći pomalo ga počneš učit delat. Onda tako jedno deset godina, onda se računa da je star, pa ga prodaš mesaru, il se klalo pa se jelo. Bila govedina bolja nego danas. Prirodno se hranila sa senom, a danas kako bi reka to više, te umjetne hrane, nije to više tako ukusno.*

Kazivači su isticali da su se svi poslovi najčešće obavljali pomoću *para* volova, a kao razlog navodili su *neravan teren, te lakšu vuču tereta uzbrdo*. No i ovo pravilo imalo je odstupanja, naime *ako je bio nemoćan čovik, ima je jednog vola, ko je bio imućniji imao je dva vola, ili ako nije imao potrebu za dva vola, negdje je bio jedan vol korisniji od dva manja*, objasnio je Josip Prpić *Jurina*.

Omjer cijene za konja, vola i kravu zrcali se u kazivanju Luke Krmpotića *Zekonje*: *Nekako konji su bili skuplji. Moga si dobit i dva vola za jednog konja... a i konji su skuplji za držati, trebaju bolju hranu, komote, ajam, ploče, treba ga kovat, uzde... Samo je bia spremniji za delat i putovat. To je prije bila najbrža vožnja. Za vola smotaj teljug. A za dvi bolje krave moga se kupit vo, al su te krave bile jadne, mršave pa ih daj za bagatelu, a neke su znale i krepat ... zadnje što sam proda imali su volovi 22 metra... 1 metar je ima 100 kila ... Prije je bilo neko malo blago, buše al to je bilo otpornije, tvrđe od gladi, jer to su pasivni krajevi nisu ljudi imali hrane za veliko blago. Potle (poslije op.a.) je bilo veće.*

Kazivači su napominjali da su konji, koje su imali za svakodnevnu upotrebu oko poljodjelskih poslova i transport, bili mali i da su ih nazivali *tovaraši*.¹³ Osim malih konja, velik broj Alanara imao je i velike takozvane *teške* konje,¹⁴ budući da su se Alanari najviše bavili *kirijom* (izvlačili iz šume drva). Pojedine obitelji imale su po svakom muškom članu jedan par konja za *kirijanje*. Primjerice, u obitelji Milana Tomljanovića *Periše* iz Zamalića (Alan) i otac i sinovi *kirijali* su sa zasebnim parom konja.

Na moje pitanje ima li tko danas vola na području Krivoga Puta, kazivači su kroz smijeh govorili da je to danas *egzotična* životinja na ovim prostorima, a Ivan Krmpotić *Bokula* je rekao da je najbliži vol kojeg ima jedna obitelj u Žutoj Lokvi u Lici. Konja ima jedna obitelj u Mrzлом Dolu (sl.2). Budući da se bračni par Prpić *Popići* iz Mrzloga Dola i danas bavi zemljoradnjom za osobne potrebe, konja koriste prilikom obavljanja pojedinih poslova, posebice transporta, primjerice stajskog gnoja na oranice ili sijena do kuće. Vikendom im dolazi sin koji radi u Senju, a koji je također ponosan na obiteljskog konja.

Slika 2: Zdenko Prpić, Popić s konjem, Mrzli Dol; snimila M. Rajković, lipanj 2005.

¹³ Petar Tomljanović *Jukša*, Matiči.

¹⁴ Anka Butković *Matićeva*, Alan; Mica Komadina *Marićeva*, Alan; Marija Rončević *Garina*, Alan; Krunoslav Krmpotić *Econja*, Veljun; Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marko Pavelić *Mijatini*. Podbilo.

2.3.1. Udruživanje teglećih životinja

Mnoge obitelji nisu imale tegleće životinje. Kroz razgovore s Krivopučanima saznaje se da su volove i/ili konje imale obitelji koje su bile imućnije, odnosno s više zemlje. Oni koji nisu imali vlastite *stoke* posuđivali su za obrađivanje zemlje od onih koji su imali. Ostalim djelatnostima poput prodaje drva i *kirijom* nisu se mogli baviti. Često su dvije obitelji udruživale životinje ne bi li brže i bolje obavile određeni posao: *Znalo se i parit, ja imam jednoga konja, vi jednoga, danas ću voziti ja, sutra vi.*¹⁵ *Na Veljunu su neki imali i konje. Neko imam jednoga dva, onda kad je bilo oranje onda su dvojica parili konje svako jednoga pa su radili sa dva.*¹⁶ Trenutku sklapanja dogovora oko udruživanja *blaga*, na koliko dugo, za koje poslove i sličnim pojedinostima, Krivopučani nisu posvećivali puno pažnje. Kao što je objasnio Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put: *Sastanu sa dva čovika: Ajde ti imaš konja, ja imam konja pa ćemo mi to zajedno orat. Onda ide brže.* Za udruživanje životinja Krivopučani su govorili da nisu imali termin, a na moje pitanje što bi značila riječ *sprega*, odgovarali su da je ona označava udruživanje životinja. Zbog prirode poljodjelskih poslova ovi dogovori uglavnom su se odvijali prije početka obrađivanja zemlje ili prije obavljanja nekog posla, primjerice *vršidbe* žita. Dogovaralo se *s nekim s kim si bio dobar, ako si zna da je pošten čovik, s rodbinom, prijateljem, komšijom.* Kao uzroke neudruživanju blaga prilikom sljedećega posla zabilježila sam *svađe među ženama*, te ako se *ne pazi na tvog konja/vola kao na svog ili ako ga se jednako ne hrani.*¹⁷ No kazivači o ovome nisu htjeli govoriti i svi su isticali da *nisi iša u posa s onim s kim se ne slažeš* i da su svi generacijama znali *ko je kakav i iz koje familije.*

Osim udruživanja životinja, u svim lokalitetima zabilježeno je da su vlasnici para teglećih životinja odlazili sami raditi *u nadnicu* (orat, *branjat/drljat*, *vršit* žito). Ovakav posao plaćao se ili obrađivao radeći druge poslove (najčešće kopanjem (djevojke i žene), košnjom (muškarci), zidanjem *šternji* ili kuća (Primorci)). Ponekad se znalo posuditi par konja ili volova: *mora narod delat. Posudi za pomoć, daj da i obradi nešto sebi. Znao je gazda dat čoviku da sam* (napravi op. a.) *ako je pravi i pošten on radi isto ko sa svojim*, rekao je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna.

2.4. Magarac i/ili mula

U Primorju su gotovo svi imali jednog do dva magarca i/ili mulu. Ista situacija je na području sela na nadmorskim visinama na oko 500 do 600 metara nadmorske visine (Vrataruša, Šušanj, Kosovo Buljima). Magaraca i mula bilo je također u Alanu, Podbilu, Šojatskome Dolcu. Manji broj ili tek poneki u Krivome Putu, Francikovcu, Veljunu, Mrzlome Dolu i to ponajviše u obiteljima koje nisu imale teglećih životinja. Ako usporedimo ove podatke s prikazom selidbi na ljetne stanove, možemo vidjeti da su stanovnici koji su selili ljeti na više nadmorske visine imali magarca i/ili mulu, za razliku od sela u kojima su boravili isključivo ili ponajviše stalni stanovnici koji su rijetko imali ove životinje. Magarci i mule koristili su se za prenošenje tereta. U vrijeme istraživanja na području Krivoga Puta postojao je jedan magarac u Žuljevićima (Podbilo) u vlasništvu Milana Tomljanovića *Kanade*.

2.5. Perad

Od peradi su Krivopučani imali kokoši, uglavnom od nekoliko komada do dvadesetak te jednog pijetla (sl. 3). *Kokoši jesmo al malo, imamo i sad, a ovo drugo patke, guske baš i nisu to sad u zadnje vrijeme, kupe male pa drže.*¹⁸ Kokoši su hranili hranom koju su pripremili tako da su skuhalo krumpira, ječma, pšenice i kukuruza, odnosno tko je što imao. Često su kazivači navodili siromaštvo i neimaštinu, pa je tako brojnost peradi opjevana i u bečarcu:

¹⁵ Tomljanović Branko *Ropeta, Krivi Put*. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹⁶ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

¹⁷ Svi razlozi zabilježeni su na Veljunu.

¹⁸ Ivan Krmpotić *Bokula*. Isto su potvrdili svi kazivači.

*U mog tasta velika bogatstva,
Šepa koka i pivac bez oka.¹⁹*

Kazivači navode da se od osamdesetih godina broj peradi povećava. Tako je Jula Krmpotić *Econjina* iz Veljuna usporedila razdoblje sredine 20. stoljeća i sadašnje: *Kad sam se udala, ja sam ovde našla jednu kokoš i ta je jedna pala u badanj i utopila se* (smijeh, op.a.). *To je moja svekrva imala. A danas imamo i piliće, kupimo u proliće, kako 'ko. Imaju ih koji kupe i po trideset komada.* Posljednjih desetak godina, pojedinci uzgajaju i sezonske purice (sl. 4), kupe ih u proljeće, a u jesen kolju i spremaju u ledenice.

Slika 3: Perad u dvorištu kod obitelji Nikolčinib, Francikovac; snimila M. Rajković lipanj 2005.

Slika 4: Purice u okućnici, Mrzli Dol; snimila M. Rajković lipanj 2005.

¹⁹ Mara Tomljenović *Isanova*.

2.6. Svinje

O bavezna domaća životinja u svakom domaćinstvu bila je i svinja, uglavnom *jokširske* pasmine. Ovisno o broju ukućana, u pojedinoj su obitelji hranili jednog do tri *prasca*. Svinjogojstvu u prilog Luka Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna rekao je: *Svinje, a, fala Bogu, to je moralo bit (...) Zelje i meso kod nas je najvažnija hrana zimi*. Krivopučani su u proljeće, uglavnom u ožujku ili početkom travnja, kupovali male svinje, *prašćice* i hranili ih do jeseni, odnosno studenoga kada su ih klali za zimu. Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola objasnili su: *Retko kad se uzimalo prase u jesen. Obično su se uzimali u proljeće. Devedeset posto ljudi je uzimalo jedno do dvoje malih svinja, a na jesen se klalo. Prašćice su kupovali na sajmovima ili kod ljudi po susjednim selima.*²⁰ *Kod nas rasplodne krmače nije nitko držao, pravoslavci su držali više, il' kupi na placu u Brinju ili Otočcu.*²¹ Kazivači su naglašavali da je u prvoj polovici 20. stoljeća težina svinja na jesen bila od 80 do 100 kilograma, za razliku od današnjih svinja čija je težina puno veća, od 100 do 130 kilograma. Kazivači uglavnom nisu imali posebne prostorije odnosno svinjce, pa su smještaj za njih zbog nedostatka prostora improvizirali od drvenih dasaka. Ovisno od oblika kuće, svinje su boravile u dijelu koji je bio namijenjen stoci, u prizemnom dijelu kuće ili štalama, u za njih ograđenom dijelu zvanom *praščak*,²² *kočak*, gdje su ih hranili do jeseni. Klanje svinja u drugoj polovici 20. stoljeća često se obavljalo 29. studenoga, budući da je taj dan bio državni praznik, Dan Republike, tj. neradni dan. Briga oko svinja uključivala je pripremu hrane za njih: *mljeko, ječmeno brašno, jelda, (...) ujesen kukuruznog šrota imaj (...) krumpira bi ostalo do mladog (...) on se kuhao. Sijala se stočna blitva, koraba, brala se kopriiva, jedna biljka koja se zvala ozlac, slak. To se sve sjeklo i kuhalo, i znalo se kupit posije (mekinje) koje se dodaj tome*, objasnio je Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta. Isti sastav hrane potvrdili su svi kazivači, a u svim lokalitetima zabilježeno je da se kuhani krumpir s navedenim priložima (zvan *napoj*) kuhao svakih nekoliko dana (od tri do tjedan dana). Učestalost je ovisila o broju svinja i njihovoj veličini (dakako da su veće svinje trebale više hrane). Dio te smjese stavilo se u kantu i u nju se dodala voda. Time se svinje hranilo tri puta dnevno. Omjer je bio jedna trećina smjese, a ostalo voda, mada je gustoća ovisila o količini sastojaka za *napoj*. Budući da u ovom kraju ne uspijeva kukuruz, a i žitarica ponekad nije bilo dovoljno, kazivači su isticali da pojedine siromašnije obitelji nisu imale svinje budući da ih nisu imale s čim hraniti. Često su se svinje hranile ponajviše travom i bile mršave. Trava se kosila u blizini okućnica, voćnjacima i međama. Nitko od kazivača nije kazao da su svinje vodili na žir, osim što je Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola objasnio: *Jedino ako je neko imao ograđen prostor, inače su stalno bile u svinjcu*.

Naziv za malu svinju je *prašćić*, a kada naraste oko dvadesetak kila dobiva naziv *odojak*. *Odojke* su Krivopučani najčešće pekli na ražnju prilikom većih proslava životnoga ciklusa običaja, primjerice svadbe te prilikom većih poljodjelskih radova. Pečenje *odojaka* bilo je rijetko i prakticiralo se tek od sedamdesetih godina 20. stoljeća. Kada svinja naraste zovu je *prase*, a kada pređe stotinu i više kila zovu je *krmak*. Žensku svinju koja bi se *prasila* (rađala male svinje) zvali su *krmača*, ali njih uglavnom nisu imali. Danas mali broj stanovnika ovih prostora drži svinje, kako kažu *jeftinije je na jesen kupit gotovo meso*.²³ Tijekom moga boravka na terenu nitko od kazivača nije imao svinje.

2.7. Koze

Tek poneki Krivopučani, uglavnom Primorci, imali su koze. Najčešće sam dobivala odgovor da su ih imali u prvoj polovici 20. stoljeća i to malo. Kao razlog tome kazivači su navodili njihovu nemirnost, odnosno činjenicu da je za njih prilikom ispaše trebao biti poseban *čoban* budući da su bile nemirne, da

²⁰ Više o sajmovima i trgovini vidi u prilogu T. Rubić u ovoj monografiji.

²¹ Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola.

²² UEA, Fd 241, br. 1382, tema 31. *Kučiste (okućnica)*.

²³ Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Nada Šojat *Valina*, Šojatski Dolac; Ivan Vukelić *Rokić*, Vrataruša; Petar Tomljanović *Jukša*, Mrzli Dol.

su *skakale* i sve *brstile* (jele). Osim nekoliko koza, pojedine obitelji ili jedna obitelj na nekoliko zaselaka imala je jednog jarca kojem su se koze vodile na oplodnju. Mlado koje se izleglo nazivali su kozličem i/ili jarićem. Od devedesetih je godina 20. stoljeća broj koza na Krivome Putu porastao, ali također privremeno. Danas na području Krivoga Puta samo jedna obitelj ima koze i to Krmpotić *Zekonje* iz Veljuna. Imaju nekoliko koza od kojih koriste mlijeko i rade sir. Kao i ostale domaće životinje, koze su zimi smještene u štalama, a tijekom toplijih dana vode ih na ispašu u blizini kuće. Koze uglavnom čuvaju djeca ili ih zavežu konopom za drvo.(sl. 5)

Slika 5: Djeca iz obitelji Krmpotić *Zekonje* vode koze na pašu, Veljun; snimila M. Rajković, svibanj 2005.

3. IMENA ŽIVOTINJA

Većina domaćih životinja imala je vlastito ime. Tako su primjerice volove nazivali: *Dikonja*, *Peronja*, *Ljubota*, *Sivonja*, *Mrkonja*, *Lezenja*, *Kitonja*, *Rameša*, *Ozonja*, *Šaronja*. Imena su se najčešće davala prema fizičkim oznakama životinje, primjerice crnog vola ili vola na kojem prevladava tamna boja nazivalo se *Mrkonja*.

Kravama su davali sljedeća imena: *Miza*, *Jagoda*, *Perava*, *Dikulja*, *Šara*, *Meda*, *Loza*, *Perka*, *Perova*, *Šibava*, *Milava*, *Runa*, *Ljubova*. Imena krava često su se nasljeđivala od prethodne krave ili kao što je kazao Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola: *Ako ste kupili na placu, kako vam je prethodni vlasnik rekao da se zove tako smo je zvali. Ako je oteljena (kod kuće op.a.) onda se dalo ime kako je tko izmislilo*. No ponekad su se davala i popularna imena, tako su Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna osamdesetih godina 20. stoljeća svoju kravu nazvali *Brena*: *Imali smo Brenu po Lepoj Breni pjevačici. Pa se smijali veterinari (smijeh)*.

Svaki konj obavezno je morao imati ime. Najčešća imena za konja bila su: *Zekan*, *Pram*, *Miško*, *Moro*, *Konzel*, *Micko*, *Toraj*, *Lisac* (ako ima bijelu lisu²⁴ na čelu). Prilikom naredbi konja se oslovljavalo s imenom, kao što se vidi iz kazivanja: *Kad si htio da kreneš imao si uzde u rukama i onda si rekao: Ijo Pran, Moro, Zekane!, pukneš malo korbačem*.²⁵ Kobile su se rijetko držale. Svi su istaknuli da kobile nisu kupovali, već ih je netko tu i tamo ostavio ako bi se okotila. Kazivači se nisu mogli sjetiti niti jedne osobe koja je imala kobilu.

²⁴ Lisa je crta po sredini čela, tj. prednje strane konjske njuške, ponekad je i nepravilna kao mrlja.

²⁵ Josip Prpić *Jurina*. Isto su potvrdili svi kazivači.

Budući da su tijekom prve polovice 20. stoljeća na ovim područjima ovce bile najbrojnije životinje, nisu im se svima davala imena nego samo ponekim. *Imaj recimo dvanajst komada* (ovaca), *neke zovi Šara ako je šara. Jedna je nosila ime pa druge idi za njom, nisu sve imale ime.*²⁶ Na ovim prostorima, prema tumačenju kazivača, 95% ovaca bile su sorta *pramenka* i uglavnom su sve bile bijele boje, odnosno svijetlosive. Kada su dobivale imena najčešće je presuđivao izgled ovce. Imena su najčešće dobivale ovce koje su se bojom dlake razlikovale od drugih, stoga su česta imena za tamne ovce bila *Mrka* i *Crna*. Također, zabilježila sam imena *Jagoda* i *Gala*.

Za svinje, tj. za *prasca* zabilježila sam samo ime: *Gude*. Magarcima i mulama nisu davana osobna imena nego su ih dozivali s magarac ili magarica. Za koze i jarce također nisam zabilježila imena.

4. NAREDBE ŽIVOTINJAMA

Naredbe za životinje na čitavom su području Krivoga Puta iste. *I jo! Od bista!*, viknulo bi se konju ako se željelo da krene. Ako je konj trebao ustati reklo bi mu se: *Eha, stoj!*. Ista naredba koristila se ako se htjelo da konj stane. Ako se konj trebao pomaknuti u lijevu stranu, izgovrilo bi se: *Od!, ili nategni uzdu da ga prisiliš da ide, da ide iz lijeve na desnu stranu kazalo se: Bista*²⁷. Ako mu se moralo dignuti nogu: *Onda si ga morao uhvatit za nogu i reć: Daj nogu!, i dižeš mu nogu. Ako je bilo mirno, onda bi dizo nogu, a i ne bi dao*, kazao je Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola. No, ako konj nije htio poslušati, osoba je morala sama dignuti nogu. Ukoliko su htjeli da prestane piti kazivači su naveli: *Ne bi mu dao*. No, svi su isticali da konju uglavnom nisu kazivali ništa, *ako mu se pije pije, a ko ne, ne*. Kada se htjelo upregnuti konje upotrebljavali su se posebni uzvici: *Vikali bi: Umina Pram* (ime konja, op.a.), *tj. da ide pod rudu, i on je znao.*²⁸ Ako ste htjeli da se konj pomakne u stranu također se viknulo: *Umina*.

Volove se najčešće oslovljavalo s *Ost!* što je ujedno bila naredba da se pomakne u desnu stranu. Ako ga se željelo pomaknuti u lijevu ili desnu stranu vikalo bi se: *Ča!* Kada bi se volu kazalo: *Voz!* to mu je bio znak da *mota* (da se okreće) na lijevu stranu. Kada su htjeli upregnuti volove upotrebljavali su iste uzvikve i dodavali ime životinje, primjerice: *Peronja ča!* i *Peronja ost!* Ukoliko su željeli da govedo pomakne u stranu, rekli bi: *Stu!*. Naredba da vol krene bila je: *Ajde!*, a da stane: *Oha!*. Ako se željelo da vol ustane također bi mu se kazalo: *Oha!* Ako mu se moralo dignuti nogu, morao si sam, *a bome nije lako dignut nogu volu*, naveli su kazivači. Kada bi se govedo dovelo pokraj vode da pije kazalo se: *Na voći*. Ako se htjelo da prestane piti: *Ne bi mu dao, kao niti kravi*.

Kada su uprezali goveda ili konja u kola rekli su: *Vatamo pod kola, metnemo oni jaram i teljuge. Baš ako je potrebno rečeš im: Na misto! (...) ufatiš ga za uva ili zvono koji ima pa ga potegneš, a onaj koji je sam naučan taj ide sam*, objasnili su Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna.

Kada je životinja vukla kola i kad se htjelo da se životinja okrene kazalo se: *Obrni!* Kada se oralo s konjem ili volom ili nešto drugo radilo koristilo se iste naredbe. Pri kretanju na rad i konju i volu reklo se: *Ajde! (...) Ako stukaš vola nazad veliš mu: Stu vosta!, a konju veliš: Curik!*²⁹

Kako se zaziva stoka da s paše dođe kući objasnio je bračni par Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna: *Ako je krava Ruma, veliš joj: Na Ruma, ili ako je Perava: Na Perava, na. Onda reci: Na ajdemo! i onda blago krene*. Kada sve blago treba krenuti skupa reklo mu se: *Ajd*.

Ako krava krene kuda ne treba, način da je se vrati objasnila je Jula Krmpotić *Econjina* iz Veljuna: *Vičemo: Nazad! i vraćamo ju. Ako ode u ljevu stranu opališ ju i vikneš nazad. Ako očeš napred ideš prida nju i vodiš ju*.

²⁶ Milan Krmpotić *Zekonja*.

²⁷ Josip Prpić *Jurina*.

²⁸ Isti kazivač.

²⁹ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

Najbolji način da se zazovu ovce bio je da im se baci malo soli, ako je došla jedna, onda bi sve došle objasnili su Krivopučani. Također se moglo izgovarati: *Ac, ac, ac, pa ji vabi s čime, vrti s prstima ko da ćeš mu malo dat jest, malo metni u ruku soli ili kruha. I stani ispred nji*, objasnila je Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna. Ovce se tjeralo komadom otkinute grane ili nečime što je bilo pri ruci.

Kokoši i piliće dozivalo se s *Pipipipi*. Za ostalu perad kazivači nisu znali uzvike jer, kažu, nisu je niti imali ili samo u vrlo malim količinama.

5. ORGANIZACIJA ISPAŠE

Organizacija ispaše domaćih životinja ovisila je o veličini pojedinoga sela i zaselaka, što se dakako mijenjalo od kraja 19. te tijekom 20. stoljeća, kronološkom razdoblju koje pokriva ovaj rad. Ovisila je i o klimatskim prilikama tijekom godine, primjerice zimi tijekom velikih nanosa snijega *blago* je bilo u štali. U proljeće i jesen *blago* je vani boravilo čitav dan, a ljeti se zbog visokih temperatura dva puta dnevno vodilo na pašu, ujutro i poslijepodne. Organizacija ispaše također je ovisila o brojnosti životinja u pojedinom selu i/ili zaselku, vrsti domaćih životinja, te brojnosti ukućana i njihovoj starosti. U manjim zaselcima ili selima (od pet do desetak kuća) često je na pašu išlo sve *blago* zajedno. Iz svakog je kućanstva jedna osoba vodila *blago* na pašu po jedan dan: *Jedan goni od više pa bi se redali, jedan dan ja jedan vi i tako (...) da ne bi morali svaki dan ići. Obično je iša jedan čoban.*³⁰

Osim redanja kućanstava, u obiteljima gdje je bilo više osoba koje su mogle ići čuvati *blago*, a *blago* je bilo brojnije, iz svake kuće išla je jedna osoba. No, i u ovim prilikama *blago* je išlo zajedno na pašu, kao što se vidi iz opisa Ruže Prpić *Apelove* kada se udala u Matiče (Mrzli Dol): *Kad sam ja došla onda smo se redali, u jednom domaćinstvu je bilo pet čobana, a u jednom šest. Onda su dva čobana išla, zajedno je sve išlo (...) i blago kad dođe u selo ono se luči (odlazi) svak svojoj kući, nema da to treba mučiti se, ono zna kud ide.*

Kazivači su isticali da je u prvoj polovici 20. stoljeća *bilo puno dice* i da je često veći broj djece čuvao *blago*, po troje ili četvero, pa bi se družili. U toplijim razdobljima također su se dodatno dogovarali tko će ići prijepodne, a tko poslijepodne. Ako je bila manja količina *blaga* sve je išlo zajedno na pašu, primjerice nekoliko krava i do tridesetak ovaca, te ponekad konji. No konji su se često *vezali za drvo* u blizini okućnice. Dakako, ova je organizacija također ovisila o godišnjim dobima. Kazivači su isticali nedostatak obradivih površina te nepostojanje privatnih pašnjaka. Stoga je *blago* najviše paslo na državnome zemljištu. Sjećajući se djetinjstva Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta rekao je: *Išlo bi i više djece iz kuće, zavisi da li su imali druge obaveze, iako smo čuvali svak na svome ipak bi se djeca dogovarala gdi ćemo gonit blago pogotovo kad bi se pokosilo, gonili smo čak dole u planinu prema moru gdi je šire... na zajedničku, to je bila državna zemlje, općinska, zato se išlo na ispašu (...) i u šumu daleko.* Kazivači su često isticali da je do Sv. Jurja (23. travnja) *blago išlo širom*, po čijem ste području htjeli, a od tada svatko po svojoj parceli. *Preko ljeta, svako na svoje. Kad se išlo na svoje, ako je bila uska, a mala parcela, išlo je po dvoje djece, ako je bilo prostranije išlo je jedno dijete. Parcela 10 m a pet komada goveda, popašena koda si pokosio, kazao je Milan Blažević Ivela iz Mrzloga Dola. U jesen, nakon što se pobrala ljetina, ponovno je sve *blago* moglo ići zajedno, budući da više nije bilo bojazni od uništavanja ljetine.*

Ovisno o klimatskim prilikama, odlučivalo se hoće li *blago* ići prema nižim predjelima ili prema višim kao što se vidi iz naracije Luke Krmpotića *Brnde* iz Veljuna: *Kad je zima odi niz planinu, a kad zatopli goni ga oko kuće di očeš, a kad se počne štrkat (bježati od muha op.a.) goni ga u planinu u šumu, gori su i livade i sve ima sat i po hoda. Gori krči od grmeća pa se napučilo (...) raje onda kamenje vadi i radi njive i livade pa kosi.*

Katkada se organizacija ispaše organizirala prema vrstama životinja, što je također ovisilo o vremenskim prilikama. Tako su se ovce spuštale niz planinu, gdje je bila tvrđa trava, a goveda su se vodila u pla-

³⁰ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

ninu, prema šumi. Velika su opasnost u ovim krajevima vukovi zbog kojih su stanovnici izbjegavali držati velik broj ovaca i uz ovce je morala biti barem jedna osoba, dok se goveda i konje moglo zavezati za stablo u blizini kuće i ostaviti ih same.

Najčešće su stanovnici iz čitavoga sela ili skupine sela vodili *blago* na paše koje su bile udaljene do pet kilometara. Zbog brojnosti *blaga* ono se često moralo dohranjivati. Cjelokupna organizacija zrcali se iz kazivanja Jule Krmpotić *Econjine* iz Škovaca (Veljun): *Bia je pašinac ... nije daleko, prije je narod svak svoje kosio. Nije se blago paslo, bila mala ispaša. Na taj pašinac su vodili svi iz Škovaca. I kijalo se, jer je svako živio tu. Kijalo, kresali se oni bukvići da blago brsti (...) to smo zvali brst.*

Slika 6: Ovce na paši; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2004.

Slika 7: Krave pasu u okućnici, vlasnici Draga i Marko Tomljanović Rilčevi, Mrzli Dol; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2006.

5.1. Čobani

Osobu koja je čuvala *blago* nazivalo se *čoban*. *Čoban je bio kog je zapa red, bilo dite, bio stariji čovik. Najčešće već jače čeljade. Jedino ako je puno dice, a nema škole onda odu svi, pa se igraju. Mogle su ići i žene i muškarci ako su imali vremena*, objasnio je Milan Tomljanović *Livak* iz Bunice. No, uspoređujući kazivanja dolazi se do saznanja da su *blago* najčešće čuvala djeca, dječaci i djevojčice, već od sedam godina starosti. Osim djece i mladići i djevojke išli su čuvati *blago*, ako nisu imali drugog posla. Također, slalo se osobe koje nisu bile u braku: *Manje, više se guralo neoženjenu osobu, koja je bila malo zanemarena, nju bi se potiskivalo po strani*.³¹ Djeci su pravili društvo i stari Krivopučani: *stari ljudi, koji više nisu mogli delat idi s dicom, oni sidi a dica to goni... jer za blagom treba letit, a starci ne mogu... A dok je moga delat ostali posa nije gonja, tako ga iskoristi do kraja*, objasnila je Jula Krmpotić *Econjina* iz Veljuna. Nisam zabilježila da je postojao *čoban* koji je vodio *blago* cijelog sela i da mu se za to davala naknada. Obitelji koje nisu samostalno mogle organizirati ispašu dogovarale su se sa susjedima i to su plaćale, najčešće u naturi, no takvi su bili rijetki. Svi kazivači isticali su da su *u starini išli ljudi iz kuća i da nije bilo unajmljenih čobana*. Tijekom 20. stoljeća pojedine bogatije obitelji imale su slugu i/ili čobane. U Veljunu je bilo najviše *blaga* i vjerojatno zato i najveći broj *slugana*, dok su primjerice u Mrzlome Dolu oni bili rijetkost. Na ostalim područjima ovisilo je o imovinskim prilikama u obitelji. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna kazao je: *A skoro svaka kuća je imala slugu. Ako nisi ima svog čobana iz sela onda dovedi iz Vratnika i Podgorja, tamo su bili još siromašniji od nas. Prema njima smo bili bolje stojeći, oni su loše stali. Ja se sećam da su išli subotom u Senj u prošnju. Od dućana do dućana neki trgovac daj malo kruha, neki koji soldu (novac, op.a.). Sabere hrane pa dođi sa magarcem ili konjem pa odreni (odnesi) kući. Dolazili su i kod nas prosit. Odrasli su ljudi na pašu s blagom išli iznimno: Ako nije imao djece, ako nije imao slugana, gdje su bili samo odrasli ljudi, oni su išli na pašu*.³² Zapošljavanje odraslih *čobana* bilo je nakon 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća kada se stanovništvo iselilo, a pojedinci su imali veće količine ovaca. Tako je, primjerice, Petar Tomljanović *Čona* iz Podbila kazao da je on tijekom svoga života promijenio i do dvadesetak *čobana*.

5.1.1. Slugani

U imućnijim obiteljima bio je *čoban* kojeg su zvali *slugan/sluga*. Slugani su bila djeca, starosti od desetak godina, iz mnogočlanih siromašnih obitelji koje nisu imale dovoljno hrane za prehraniti sve ukućane. Oni su pomagali u svim gospodarskim poslovima oko zemljoradnje ili stočarstva. Ovisno o starosti dječaci/mladići čuvali su *blago* ili pomagali na poljoprivredi (oranju, *brananju*, košnji), a djevojčice/djevojke radile su na polju (ponajviše kopale) i prele te izrađivale tekstilne predmete. Djevojke su uglavnom služile do udaje, dakle i do osamnaeste, dvadesete godine, a momci dok *ne bi fizički ojačali* da mogu ići *tražiti posla po svijetu*, poslove koji su bili bolje plaćeni od *čobanskih*.³³

Iz mnogočlane obitelji u susjedstvu djeca su išla u službu kod imućnijih susjeda. Primjerice u obitelji Zlatka Tomljanovića *Kaića* bile su dvije slugu: *Bilo ljudi s puno dice, pa su ga dali da čuva blago kako bi se lakše prehranili. Sluga bi bio tu godinama. Kako se pogodi s gazdom. Kod nas u bila dva, jedan dok nije odrasto, pa drugi, jer smo bili malo jača (imućnija, op.a.) familija. Naknada im se davala u hrani, dalo se njihovim obiteljima žita, krumpir, obuklo bi ga se, kupilo mu cipele. Njih je bilo divetero dice, živili su u staroj kućici u Kosovoj Buljimi, a ovaj drugi iz bia iz Klešića. Iz moje obitelji svi su išli u školu i moja tetka 1900. godište je išla u Alan u školu, u mojoj familiji nije bilo nepismenih, dočim ovaj koji je služio, on nije imao ni da ide u školu. Ja ne znam da je i jedan od njih devet dice išlo u školu. Bili sirotinja i daj Bog da se prehranili*.

Osim iz susjedstva ili susjednog sela *slugane* se išlo tražiti i u udaljenija sela, ponajviše iz velebitskoga Podgorja, Kutereva, pa i s područja Senjskoga bila.³⁴ *Gazda* (glava obitelji) išao ih je tražiti uglavnom u

³¹ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

³² Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol. Isto su kazivali svi kazivači.

³³ Vidi više u prilogu o ekonomskim migracijama autorice M. Rajković u ovoj monografiji.

³⁴ Detaljnije vidi u radu M. Rajković (2005): Život žene u selima Senjskoga bila, *Senjski zbornik*, 30:553-554. Senj.

proljeće ili ljeto, odnosno kada je bilo najviše posla (zabilježila sam također: u veljači, ožujku, travnju, ljeti, u jesen, odnosno kad je tko htio). Najvažnije je bilo djetetu osigurati stan i hranu. No tom se prilikom također *pogađalo* (dogovaralo) za naknadu koja je bila u hrani (krumpir, žito), odjeći te u manjoj mjeri novcima. Pojedini su dolazili na preporuku, *zvani sluge*, odnosno njihovi roditelji su unaprijed dogovorili i doveli djecu. Vrijeme službe trajalo je od nekoliko mjeseci pa do nekoliko godina ako je *slugan bio dobar i poštiva gazdu i ovaj njega*. Poneki su držali *slugane* samo od proljeća do jeseni, no to nije bilo u redu, jer kako objašnjavaju kazivači, ako je dijete cijelo ljeto radilo, red je da se i zimi prehrani u toj obitelji. Najveći problem bio je smještaj: *Mi smo imali sluškinju koja je bila i preko zime (...)* Najgore je bilo što su nam *stanovi bili skučeni. Vidite ovdje* (kazivač pokazuje prostoriju u kojoj se nalazimo, dimenzija cca 20 kvadratnih metara), *tu je nas devetero živilo i sada treba smjestiti toliko ležaja. Ajde, ljeti se spavalo na sjeniku, nije bilo problema, ali zimi je smještaj bio problem, a ne hrana*, kazao je Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola.

5.1.2. Oprema čobana

Odlazak na pašu svi su kazivači prepričavali kao uobičajenu dnevnu radnju. Prilikom odlaska s *blagom čobanova* je odjeća bila svakodnevna radna odjeća, dakle uobičajena. Svi su isticali *kako si odjeven tako odi*. Prilikom cjelodnevnog boravka na ispaši *blaga* od hrane se najčešće nosilo *malo mlika i kiseline*, komad kruha. *Znali smo uzet par krumpira, metni u vatru pa ispeci, ili malo kruva, ako bi bilo litno doba komorada* (koraba), mrkvu kazao je Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola. Sa sobom nisu nosili torbu niti je postojala torba za te prigode. Najčešći je odgovor bio: *Nadi što*. Nitko od kazivača nije izrađivao niti potvrdio izradu ili nošenje drvenih čaša za *čobane*. Vodu za piće nosili su u boci i to samo ljeti. *Ma pi iz boce, daj Bog da je bilo ikako*, prisjetio se svojih čobanskih dana Milan Krmpotić *Zekonja*. Na pašu se ponekad nosila sol, odnosno onaj tko je imao, njome se lakše dozivalo ovce. Uz čobana je uglavnom išao jedan ili dva psa. Broj pasa ovisio je o tome koliko ih je pojedina obitelj imala. Poneki nisu imali nijednoga. Ako su išla dva, jedan pas je mogao biti i iz susjedne obitelji. Također je ovisilo je li pas pripremljen za brigu oko domaćih životinja. *Ako je pas naućan i oće ić, jer ima ih koji neće. A ima koji naući pa lipo skuplja blago. Ja sam ima jednog, bia je pametan ko čovik. Sam odi u planinu i dovedi ovce. A lipo je kad pas ide s tobom, laje kad nešto ide i napada*, kazao je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna. Vrsta psa nije bila bitna, uglavnom su bili križanci, veći i manji, s dugom i kratkom dlakom, naveli su Krivopučani. No svi su isticali da su oni bili jako velika pomoć čobanima, posebice prilikom prikupljanja *blaga* te oblik sigurnosti od vukova. Osim što su psi pazili da *blago* ne odluta, pojedine su životinje imale oko vrata zvono prema čijem se zvuku životinja mogla locirati ako se udalji.

Na pitanje o štapu najčešći su odgovori bili: *uzmi bilo kakav štap, otkini kakvu granu*. Odrezala se grana s izdankom, tako da je imala savinuti dio kojim se moglo privući ovcu. Često je štap bio ravan, otkinuta bilo kakva grana mladog drveta, a njegova funkcija priručna, primjerice ako je naišao nepoznati pas. Prilikom čuvanja *blaga* stariji čobani izrađivali su štapove koje su nazivali *kandžija*. Pojedini muški čobani na pašu su nosili manju sjekiricu i njome radili držak *kandžije*. Drveni dio bio je dugačak oko jedan metar. U njega se oko pola metra uplela dupla koža, nakon koje je dolazila još oko pola metra ili nešto duže kožne trake koja se splela u duplo. Osim na pašu s *blagom*, *kandžiju* su Krivopučani nosili i u drugim prigodama, primjerice prilikom odlaska na sajmove ili u Senj. A o njezinu simboličkom značenju kao markeru bunjevačkog identiteta, odnosno stočarskog stanovništva senjskoga zaleđa, govori i šala koja se i danas prepričava po gradu Senju. Kada su se Bunjevci nastanili u gradu Senju i vidjeli kako Senjani u moru love ribe i lignje, pokušali su i oni loviti lignje sa senjske rive, i to s *kandžijom*.

5.1.3. Događanja na paši

Prilikom odlaska na pašu djeca i/ili čobani sastajali su se i družili. Svojih iskustava prisjetili su se Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola: *Nas se znalo sastat čobana, kao djece, iz pet šest kuća i to se išlo u šumu. Tu bi bili po cijeli dan. Nosili bi za jest, krumpira, kruva. Mi smo čobani više mesa*

znali pojest, organizirali bi i hvatali puhove.³⁵ Neko donesi jaja. Bilo je krumpira, ispekli krumpira na žaru. Voda je bila malo problem, jer ona iz lokve nije bila upotrebljiva za piće, pa nosi sa sobom, ali bilo je vode u stablima koja stoji i mogla se pit.

Djeca su vrijeme kratila na razne načine. Djevojčice su morale *presti* vunu i plesti čarape, a dječaci su izrađivali predmete od drveta. Izrađivali su *čegrtaljke*, frulice od lipe, trube od vrbine kore, volovski *teljug* (*teljug* je dio *jarma*) od javorova ili brestova drveta. Čuvajući blago djevojčice i dječaci igrali su razne dječje igre, primjerice: *zuje*,³⁶ *škole*, *krmačanje*,³⁷ dječaci su se natjecali u bacanju kamena s ramena. Djevojke i momci igrali su kolo na *ledeni* (ravnoj površini) te pjevali:

*Alaj volim biti čobanica
Kod ovaca kad čuva Ivica.*

*Alaj volim čuvati goveda
I ljubiti što mi majka ne da.*

*Moj je dragi čoban od ovaca
Ja od blaga njegova sam draga
Vene javor, vene mu i grana
Vene dragi pa venem i sama.*

*Pitaju me iz kojeg sam sela
Iz Veljuna, voda ga odnijela.*

*Ja malena samo to me kvari
Dobar mali pa za to ne mari.*

*Moj dragane samo bećar budi
Bećar budi, bećari su ljudi.*

*Kolegice veži lolu slamom
Veži slamom, da ne ide zamnom.*

*Lipe su mi oči plave boje
Ne svačije nego lole moje.*

*Dođi moja diko preko plane
Kuda si mi dolazio lane.*

*Dođi dragi milovanje moje
Pa utješi bolno srce moje.³⁸*

Prilikom boravka na paši *blagu* se znalo vezati noge da ne može brzo hodati: *Sapinjalo se s komadom štrika, konopa da ne može trčat. Na razmak 15 do 20 centimetara. Al to je isto opasno za blago može di zapet*³⁹. No sjećanja na čuvanje *blaga* ponekad i nisu bila tako lijepa, kao što se vidi iz kazivanja Josipa Prpića

³⁵ Više o tradicijskom lovu na puhove vidi u prilogu o lovu kod M. Rajković u ovoj monografiji.

³⁶ Jedno dijete stane ispred, a dvoje ili troje iza njega, netko od njih ovo dijete ispred malo lupi po glavi, a ono pogađa tko je to bio. Ako pogodi zamjene mjesta.

³⁷ *Gone* (guraju) lopticu po livadi s ciljem da što prije dođe do jamice koju su prethodno iskopali.

³⁸ Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun.

³⁹ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun. Isto su potvrdili svi kazivači.

Jurine: Digne me otac u jutro i majka. Ajde tjeraj blago! A bos nisi imao što obut, i da izvinete, i kad bi krava ili vol vršili nuždu, a ja stanem na to mjesto da grijem noge. A kad je bilo vrijeme za školu, pješke u školu.

5.2. Organizacija čuvanja blaga prema godišnjim dobima

Zimi je *blago* bilo u zatvorenim prostorijama, kako u planinama tako i u Primorju. Kazivači su navodili duge zimske mjesece, od studenoga do travnja. Milanu Blaževiću *Iveli* (Mrzli Dol) ostao je u sjećanju podatak iz djetinjstva: *Zime, 1939. godine, pao je snijeg, mi smo se djeca sa vrh krova sanjkali dole, od kuće do štale je bio tunel kroz snijeg.* Mnogi kazivači naveli su kako i danas zbog velikih nadmorskih visina snijeg napada do razine krovova kuća i da kopaju tunele u snijegu ako žele doći do susjednih prostorija. Stoga su domaće životinje od konca listopada do početka travnja uglavnom bile u zatvorenim prostorijama i za njih je moralo biti dovoljno hrane, ponajviše sijena. Zbog nedovoljne količine sijena *blago* se do proljeća dohranjivalo, primjerice zimi su kidali *grane od jasena*,⁴⁰ u proljeće od bukve. Zbog nedostatka hrane ovce se vodilo na pašu kada je to bilo moguće: *Pazite, malo je tu bilo hrane za blago, jer sva se zemlja orala. Uvijek se gledalo da ima u planini bar malo zemlje na kojoj nema snijega onda odma pusti blago ovo sitno da malo pase.*⁴¹ *Krave nisu, one tek od trećeg mjeseca, jedino ako baš nisi imo sijena. Ovce da, čak reci da one više vole zrak,* kazao je Tome Špalj *Cucin*. Zemlju na kojoj se na nekim mjestima snijeg otopio Krivopučani su nazivali *prošarica* i/ili *iskopine*.

U zimskim mjesecima *blago* se vodilo na pašu u Primorska sela: *Tu bi bia snig, a doli kopno. Sena bilo malo, onda narod mora gonit dole u pašu... Kad dođi s ispaše, uveče, ako bi se zeru dalo za jist, ako ne, ništa... sve je išlo dole u pašu krave i ovce,* kazao je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna. Ponekad se znalo dogovoriti s Primorcima da ovce pasu nekoliko dana na njihovoj zemlji s ciljem da im ovce nagnoje zemlju. Tim prilikama obitelji iz Primorja čuvale su i njihove životinje koje su cijeli dan bile u Primorju i uvečer se vraćale kući.

Do Jurjeva (23. travnja) nije se pazilo gdje *blago* ide pasti: *Stoka je išla pasti širom, po čijem ste htjeli, 23. četvrtog kao da je zapisano svako po svojoj parceli, to je bio taj nepisani zakon,* rekli su svi kazivači. Također, do toga je datuma *blago* moglo i samo ići na pašu: *Kažemo da se zatirava, blago ide samo, odrenemo ga gore i pustimo. A posle Jurjeve blago nije smilo ić samo, moral ga je neko čuvat, poslije se počelo sijat i sadit i blago bi pravilo štetu,* objasnio je Branko Tomljanović *Ropeta*⁴².

Kao što je već rečeno, ovce su prve išle na pašu, dok je za krupnije *blago* trava trebala biti kvalitetnija. Krupno *blago* stoga je duže boravilo u štalama i dohranjivalo se: *Ovdje lista bukva oko 1. svibnja, ako nije bilo trave, onda smo znali grane sječ i pup kad nabubri, onda je blago to brstilo. (...) Za stoku kad bi progromalo, prolitalo. Djeca naberi jednu vreću svakom govečetu mladoga grma, i to se s tim dohranjivalo,* kazali su Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica* iz Mrzloga Dola.

S obzirom na vremenske prilike, najviše sam zabilježila podataka o tome da je sve *blago* išlo na svakodnevnu pašu u svibnju. Sat jutarnjeg polaska na ispašu također je ovisio o vremenskim prilikama: *U maju mjesecu, ujutro dok bi se razdanilo goni ga napolje onda ga vraćaj oko 10 sati onda ga poslijepodne oko 5 opet vraćaj van do naveče,* rekao je Ivan Šojat *Valin* iz Šojatskoga Dolca. Dakle, *čoban* je u proljeće (treći i četvrti mjesec) i na jesen bio s *blagom* vani cijeli dan. Odlazio je ujutro i vraćao se prije sumraka, *jer ako rano blago vratiš onda budi gladno, jer dugo je do dana* objasnili su kazivači. Kad je toplije (svibanj, lipanj) *gonili su blago* na pašu već u šest sati i vraćalo se kući oko deset, jedanaest sati, pa poslijepodne oko petnaest, šesnaest sati opet nazad na pašu. Razloge ispaše u dva navrata slikovito je opisao bračni par Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna: *Litnja doba se štrči, štrklja se, reci: Krava i vo se uštrkali, biži od muva u*

⁴⁰ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo; Milan Tomljanović *Periša*, Alan; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

⁴¹ Ivan Šojat *Valin*, Šojatski Dolac.

⁴² Isto su potvrdili svi kazivači.

grmeće di se mogla ruljit (počešati op.a.). Budi na njoj puno oni velikih muva i obada. Onda moraš kući gonit blago. Osim o klimatskim prilikama, vrijeme odlaska i povratka s paše ovisilo je i o vrsti životinje: Kod nas se jako malo trošilo ovčje mljeko. Ako se ovca ojanjila, janjci su posisali, nije bilo obavezno tako kada će doć iz paše. Krave goni nazad oko 8 sati jer su se krave morale must, objasnio je Milan Blažević Ivela.

Blago su vodili na pašu prema nižim predjelima niz planinu do lipnja ili srpnja, odnosno dok ne bi porasla temperatura. Blago se spuštalo na pašu dolje do 10. lipnja, kad je okrenula vrućina onda je išlo gore, rekli bi u Krmpotske šume, svako je imao malo livade, to vam je šuma sve do Drežnice.⁴³ U ovom prelaznom periodu stoka sitnoga zuba i stoka krupnog zuba različito je podnosila temperaturne razlike, stoga se paša katkad morala organizirati zasebno za svaku vrstu životinja: Stoka sitnog zuba ovde na nižim predjelima, a stoka krupnog zuba, u brdima, gdje bi bilo malo otavice, a ovce niže.⁴⁴ Ovakva se podjela radila kada su obitelji imale puno blaga, u protivnom su sve životinje išle zajedno u više predjele. Nakon što su počele vrućine, morala se mijenjati paša za sve životinje, odnosno blago se vodilo u planinu: Kad je vruće idemo gore u planinu, kud one oće same, kud krenu ideš za njima, moraš minjat pašu.⁴⁵ Osim ispaše, odnosno kvalitete trave, razlog promjene paše bio je i nedostatak pitke vode za životinje. Uslijed visokih temperatura lokve na kojima su se životinje napajale presušile bi, dok je u lokvama na višim visinama bilo vode ili snijega u jamama koji se vadio i topio.

U srpnju i kolovozu, odnosno kako se povećavala temperatura, životinje su odlazile ranije na pašu, već oko 5 sati ujutro i vraćalo ih se oko 9 sati, a poslije podne ih se vodilo kasnije na pašu, od 17 do 20 sati. Ukoliko ih se ne bi vodilo kući, krave su same znale krenuti kao što se vidi iz kazivanja Branka Tomljanovića Ropete iz Krivoga Puta: Krave se štrču, grunaju se, to ima puno muha blago se ne more obranit bježi u hlad i bježi kući, dođe kao stampedo u blažem ubliku, uštrkale se. Razlika između jutarnje i poslijepodneve ispaše je u tome što se ujutro gonilo malo dalje, a poslije podne bliže kući. A ide jedno 5 kilometri i tako dva put dnevno. Ono ide past pa di se zaustavi, objasnio je Ivan Krmpotić Bokula iz Veljuna.

Većina kazivača navela je da za ove dvije paše nisu imali posebne termine već se reklo dopodnevna i popodnevna paša, jutarnja paša i poslijepodnevna, za jutarnju pašu kazalo se i popas ili popasak, a poslijepodne reci idemo na pašu. Kao jedino objašnjenje zabilježila sam: Ako se govori o ovom kraju onda bi bilo na ispašu kazali u katoličkim selima, a u pravoslavnim popasak.⁴⁶

Osim klimatskih uzroka, na mjesto ispaše utjecale su i druge gospodarske grane, ponajviše zemljoradnja i sjenokoša. Tako je nakon polovice srpnja, odnosno nakon što se pokosila trava blago moglo ići na pašu i na većinu livada koje se više nisu planirale kositi te godine. Kao što su objasnili Milan Blažević Ivela i Ivan Prpić Kavarića iz Mrzloga Dola: Od Jurjeva do Svih Svetih, ako je bilo posađeno zelje, ostani korijen, ljudi su korijen razeli i davali stoki, čim se pokopao krumpir, u desetom mjesecu, kad ga prvi mraz uhvati, cima je bila zelena, tako da smo je znali kositi i davati stoki, kad se krumpir pokopao, onda je blago moglo ić na pašu. To je bio 29.10. to je bio zakon kad se počinje krumpir kopati. Budući da više nije bilo opasnosti od uništavanja ljetine, u jesen je trebao manji broj čobana: Kad dođi jesen kad se pobere sve moglo je di oće tamo na Vrnća vr, onda se sve blago gonilo zajedno, a do onda pazi i goni svak svoje, kazao je Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna.

Također sam zabilježila da se blago u jesen moglo ostaviti na paši samo: U jesen zatjeraj negdje, pa odi malo gledat. Obađemo ga, al to je bilo rizično mogu vukovi. A bilo je ljudi ostavi pa se blago uveče vrati samo... ako ne dodje kući ide se traži, rekao je Luka Krmpotić Brnde.

Raspored odlaska blaga na pašu kršio se ponekad nedjeljom i blagdanima: Onda kad odi u crkvu onda ih vrati ranije, pa odi na misu s nedeljom i na određene dane veće praznike, Gospoja, Sv. Petar, Sv. Juraj, kazala je Mara Krmpotić Brndina.

⁴³ Ana Špalj, Špalji. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴⁴ Josip Prpić Jurina, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴⁵ Milan Prpić Apel, Matiči. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴⁶ Josip Prpić Jurina, Mrzli Dol.

Nijedan kazivač nije potvrdio da je *blago* noćilo vani. *Mi smo uvijek saganjali blago* napominjali su moji sugovornici, te dodavali: *Jedino ako je bio aljkav čoban pa mu se blago sakri pa ga ne može nać, onda ostane vani*. Najčešće se znala izgubiti ovca. Ukućani i susjedi išli bi u potragu, a pronalazak su pomagala zvona koja su životinje imale oko vrata. Zbog opasnosti od vukova, stoka se nije ostavljala vani. Jedini izuzetak zabilježila sam u kazivanju: *A, pazite to je rijetka stvar bila, jedino ko je ima vole, ostani s njima vani pa ih goni ujutro kući, onda pazite bilo je problema s vodom, nije bilo vode pa goni blago na lokve, na Vratnik, na Žutu Lokvu, a to je daleko. A s ostalim blagom ne, tu kod nas*, kazao je Ivan Šojat Valin iz Šojatskoga Dolca.

Kazivači su upoznati i s transhumantnim tipom stočarstva o čemu sam zabilježila: *Ovi što su išli na ispašu dolje i bilo po mjesec dva. To nisu naši bili, to su Bosanci bili,⁴⁷ to su prije Bosanci delali,⁴⁸ zadnjih 40-50 godina dolaze Bosanci u te planine sa stokom sitnog zuba, a proljetno doba vraćali bi se prema šumi... To je bilo pod velebitskom stranom, kod Svetog Jurja, oni bi išli ljeti u planinu na Velebit, a zimi bi se spuštali natrag dole,⁴⁹ nismo (...) noćivali, to vam rade ovi oko Kosinja, Kutarevci, oni zateravaju blago gore na Velebit, jer gori ima pitke vode,⁵⁰ u Liki Pazarište, Kosinj oni puste blagu u proliće pa ga vrate u jesen.⁵¹*

6. DANAŠNJE STOČARSTVO I MOGUĆNOSTI RAZVOJA

Kao što je u tekstu vidljivo, danas je na području Krivoga Puta prisutan mali broj domaćih životinja. Životinje borave u štalama do svibnja budući da ima dosta sijena i hrane. Manji broj ovaca, koza i krava uglavnom pasu u blizini okućnice gdje se životinje konopom vežu za drvo ili metalni klin koji se

Slika 8: Električni čoban, detalj, Cupiči (Podbilo); snimio Augustin Perić, svibanj 2004. godine.

zabije u zemlju. Kada popasu travu u dometu konopa vlasnici ih premještaju dalje. Od sedamdesetih godina do unazad nekoliko godina veći uzgajivači unajmljivali su *čobane*, odrasle muškarce iz Bosne. No, kazivači kažu da su imali veće štete jer su bili skloni alkoholu i gubili ovce. U vrijeme moga istraživanja unajmljenih *čobana* nije bilo, već su tu ulogu preuzeli *električni čobani*. (sl.8) Pašnjak se ogradio pomoću drvenih kolaca kroz koje je provedena žica koja je spojena s akumulatorom. Kada ovca dođe do žice prvo je dotakne njuškom, koja je vlažna i stresa je struja. Ta struja je slaba i ne može naštetiti životinjama. Nakon što se ovce naviknu uzgajivači ponekad isključuju akumulator jer ovce već znaju da tu ne smiju ići.

Osim bavljenja stočarstvom kao dopunske djelatnosti, u vrijeme istraživanja na ovom području bila su tek dva velika uzgajivača ovaca. Njima je ovčarstvo glavni izvor prihoda. Ovo suvremeno ovčarstvo prilagodili su geografskim, odnosno klimatskim, odlikama terena. Ovce su zimi smještene u štalama koje se nalaze na nadmorskoj visini od 500 do 600 metara (za razliku od centra Krivoga Puta koji je smješten na oko 800 metara nadmorske visine) tako

⁴⁷ Mile i Ana Špalj *Kebini*, Krivi Put.

⁴⁸ Milan Prpić *Apel*, Mrzli Dol.

⁴⁹ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

⁵⁰ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁵¹ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

da ovce mogu na pašu veći dio godine. Ovce čuvaju sami ili to rade članovi njihovih obitelji. Tek se jedna obitelj ozbiljnije bavi prodajom mlijeka i zasada im ti prihodi nadopunjuju kućni budžet. S obzirom na naseljenost primorske strane Velike Kapele tijekom prve polovice 20. stoljeća i broju domaćih životinja na njoj, možemo sa sigurnošću tvrditi da bi i danas ovo područje moglo prehranjivati puno veći broj obitelji, dakako velikih uzgajivača, budući da su kapaciteti pašnjaka ogromni, kao i livada s kojih se može dobiti dovoljna količina sijena za zimske mjesece.

SJENOKOŠA

Marijeta RAJKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

Istražujući tradicijsko gospodarstvo problematika sjenokoše pokazala se kao nužno zasebno tematsko poglavlje zbog svoje velike uloge u životu stanovništva ovih prostora. Naime, tijekom dugih zimskih mjeseci na višim nadmorskim visinama (od studenoga do travnja), nakon što bi snijeg napadao i po nekoliko metara, *blago* je boravilo u zatvorenim prostorijama (najčešće štalama) te je trebalo imati dovoljno sijena za njegovu prehranu. S viših se nadmorskih visina sijeno također prenosilo na mulama i magarcima u Primorje. O važnosti sjenokoše svjedoči i činjenica da su do sedamdesetih godina 20. stoljeća muškarci prekidali sezonske radove (u Slavoniji, zapadnoj Europi), uzimali godišnji odmor i dolazili u Krivi Put da pokose sijeno i spreme ga za zimske mjesece. *Krivi Put nije ni ratarsko ni stočarsko mjesto, u svakoj kući je netko radio ili u šumi, ili u tvornici ili na cesti, poduzeće za ceste, ali za vrijeme košnje ljudi su išli na godišnji odmor i dolazili kući kositi*, istaknuo je uz ostale kazivače i Branko Tomljanović *Ropeta*. Transkontinentalni emigranti, primjerice iz SAD-a ili Kanade, često su za košnju slali novčanu pomoć svojim obiteljima.

Građu za ovaj prilog prikupila sam tehnikom intervjuja, u početku polustrukturiranim, a nakon nekoliko kazivača strukturiranim. Kao polazište poslužila su mi pitanja navedena u Upitnici UEA, svezak prvi, tema 20. pod nazivom *Sijeno*. Za temu sjenokoše podatke sam pronašla i u temi 18. *Kose* i 19. *Vodiri*. Kao što je već spomenuto u uvodu za cjelinu *tradicijsko gospodarstvo*, čitavo je područje Krivoga Puta opisano u jednoj upitnici kao *mjesto (selo)* Krivi Put, stoga su podaci ondje geografski i kronološki generalizirani i uglavnom vrlo pojednostavljeni. Iz preslike se vidi da su podaci na Upitnici pod nazivom *Sijeno* vrlo šturi, stoga ću u daljnjem tekstu iz Upitnice navoditi i komparirati samo podatke koje nisam zabilježila na terenu ili one koji se razlikuju od mojih (ponajviše zbog četrdesetogodišnje razlike u vremenu istraživanja). Prilikom istraživanja, Upitnicu za sjenokošu proširila sam i prilagodila krivoputskome području.

Slika 1: Planina; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

S obzirom na geografske odlike područja Krivoga Puta, kazivači su navodili tri mjesta košnje, imajući u vidu nadmorsku visinu. Prva je košnja bila u *planini* (sl. 1). Pod pojmom *planina* nazivaju prostor od oko 500 do 600 metara nadmorske visine. (Prema širini, to je otprilike prostor od Šušnja preko Vrataruše, Kosove Buljime, Klaričevca prema Francikovcu, dakle, iznad te linije prema višim nadmorskim visinama).

Nakon što su pokosili ta područja, kosilo se uz naseljena područja (sl. 2), najčešće su to bile skromne oranice (koje su privremeno bile pretvorene u *ledene*) te *međe* (prostor između oranica). Naime, zbog nedostatka odgovarajućega stajskog gnojiva, korištenje zemlje odvijalo se prema tradicijskoj recepturi, ne bi li se od nje dobio maksimum. Tako, primjerice, ako se na komadu zemljišta sadio krumpir, sljedeće su godine tamo sijali žito, a potom ponovno krumpir (tko je imao više domaćih životinja - žito). Nakon tri do četiri godine, zemlja se iscrpi i ne daje dovoljno plodova.¹ Ovisno o količini i kvaliteti zemlje odlučivalo se kada će se neki komad zatravniti. *Kako gdi trevi, neko zatravni za tri, četiri godine, a neko tek nakon pet, šest godina.* Zemlju koja je prazna, odnosno na kojoj raste trava ili na koju su posijali djetelinu, Krivopučani zovu *ledena*.

Slika 2: Livada pokraj okućnice na Alanu; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

Nakon završetka košnje u planini, započinjala je košnja na višim nadmorskim visinama, u šumi na Bilu (sl. 3), odnosno *Alijinu* bilu (područje na oko 900 metara nadmorske visine) te na području preko Bila. Najveće površine bile su na *planini*, oko kuća bile su male površine najčešće zasijane djetelinom, dakle najkvalitetnijim sijenom, a površine srednje veličine nalazile su se u šumi na Bilu. Dakako da su površina i lokacija livada ovisile od pojedinih obitelji; tako je netko imao više zemlje oko kuće, a netko na udaljenijim područjima iza Bila. Osim obične trave, kosili su i djetelinu. Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola opisao je košnju u svojoj obitelji: *Kosili smo sjeno i djetelinu. Jako je malo bilo djeteline. Oko kuće, parcele uz oranicu, svaka parcela ili u brdu ima nešto za pokositi okolo. Od 15. do 20. šesti kosili oko kuće, a šumu što smo imali to smo imali gore (misli se na Bilo, op. a.). Jedno sedam kosaca to kosi. Gore se išlo posle prvog sedmog. Ovo se oko kuće spremi, onda se išlo u šumu, jer bi tamo trava kasnije dozrijevala.*

¹ Detaljnije vidi u prilogu o zemljoradnji u ovoj monografiji.

1.1. SIJANJE DJETELINE

Ukoliko se odlučilo sijati djetelinu, ona se sijala kada i žito, ovisno o vremenskim prilikama, a najčešće tijekom travnja.² Ponegdje su istovremeno posijani žito i djetelina: *Posijemo ječam, onda i djetelinu, prve godine bude mala, a druge naraste.*³ No, kako se stanovništvo raseljavalo s ovih prostora, zemlje je bilo sve više, pa se djetelina unatrag četrdesetak godina ponajviše sije sama, no i to ovisi o odluci obitelji: *Sad više sijemo na čistu zemlju, al mi smo lani bacili zajedno sa zobi.*⁴ U prvoj polovici 20. stoljeća, sjeme za djetelinu najčešće se kupovalo u Senju, a sredinom stoljeća u Podbilu u Poljoprivrednoj zadruzi. Nakon zatvaranja Zadruga, sjeme se kupuje u Senju ili nešto rjeđe na sajmovima.⁵ Najčešće sorte djeteline bile su: *graorica, lucerna (ili lucerka) i travulja*. Razna su tumačenja koja je bolja; za neke je primjerice najbolja *lucerna*. *Lucerna je mogla trajati deset godina i više, a crvenu zima baci i nestane.*⁶ Ostali pak smatraju da nije dobra, navodeći: *Lucerka je imala više stabljika. Ljudi su je izbjegavali, jer se djetelina jako teško suši na zemlji.*⁷ Na pitanje koliko dugo posijana djetelina daje plodove, dobivala sam razne odgovore u rasponu od tri do šest godina, no svi su kazivači suglasni da ovisi: *Kako sime trevi!*, te da nakon tri godine djetelina bude *sve slabija*.

Nakon što je djetelina posijana, do košnje više nije bilo posla. No, djeca su imala zadatak nekoliko dana prije košnje ukloniti (*ići brati*) kamenje s livada da kosci ne bi oštetili ili pokidali kosu (željezni dio).

Slika 3: Livada pokraj šume ispod Bila; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

2. VRIJEME KOŠNJE

Košnja trave počinjala je ovisno o vremenskim prilikama, nadmorskim visinama i količini *blaga* na Kisaši. Tako sam, primjerice, zabilježila da se trava počinje kositi: 15. lipnja,⁸ za Petrovo 29. lipnja,⁹ prije srpnja¹⁰, *prvo je počinjala 1. 7., a sad nema magaraca da ispasu pa ta trava prvo počne, pa sad kosimo 15. 6, a neki i 1. 6.*¹¹

² Detaljnije o sjetvi žita vidi u prilogu o zemljoradnji u ovoj monografiji. Prije sjetve djeteline, zemlja se nije obrađivala, a tek su poneki kazali da se nakon sjetve zemlja prešla *branjom* ili *drljom*.

³ Milan Prpić *Apel*, Ruža Prpić *Apelova*.

⁴ Jula i Krunoslav Krmpotić *Econjini*.

⁵ O Poljoprivrednoj zadruzi i sajmovima vidi u prilogu Tihane Rubić u ovoj monografiji.

⁶ Milan Prpić *Apel* i Ruža Prpić Jula Krmpotić *Econjina*.

⁷ Milan Blažević *Ivela*.

⁸ Luka Krmpotić *Brnde*, Milan Šojat *Colaš*, Marko Tomljanović *Rilac*.

⁹ Milan Prpić *Apel*.

¹⁰ Branko Tomljanović *Ropeta*.

¹¹ Jula Krmpotić *Econjina*.

No svakako, kao što je već spomenuto, najprije se kosi na nižim predjelima, a zatim na višim. Tako je primjerice na planini (područje Vrataruše, Šušnja, Kosovo Buljime, Klaričevca i Francikovca) vrijeme sjenokoše bilo od 15. lipnja do 15. srpnja, što je i navela većina kazivača.

O vremenskim prilikama, ponajviše sušnim razdobljima, ovisila je i količina trave, kao što se navodi u kazivanju Tome Špalja *Cucina: Oko 23. 6. se počimalo kositi u nižim predjelima, a gore više oko 1. 7. jako je bilo loše. Bilo je godina kad bi jedan kosac cijeli dan kosio, ujutro od 6 uveče do 7 sati, pa ne bi moga 100 kila sena nakositi. Prije su bile jako slabe trave. Kad je uhvatila suša, blago nije imalo šta past.*

Prva se košnja naziva *košnja*, a ta se trava nakon sušenja naziva *sijeno*. Budući da je prostor *planine* bio zajednički, odnosno državni, vrijeme potrebno za košnju sijena ovisilo je o tome koliko je pojedina obitelj imala *blaga* i koliko je sijena trebala. Košnja je trajala dok sva trava na planini nije bila pokošena. Tako je prva košnja mogla trajati i do 15. kolovoza.

Nakon toga kosilo se na višim nadmorskim visinama. Dotle bi narasla nova trava na nižim nadmorskim visinama i kosci su dolazili opet kositi na prostor *planine*. Druga se košnja naziva *otava*. S obzirom na nadmorske visine, postupak košnje se ponavlja, dakle opet se kosi na Bilu. Drugu košnju kazivači još nazivaju i *malom košnjom*, budući da se njome dobije manja količina sijena. *Otava* se najčešće započinjala kositi oko 15. kolovoza, a košnja je trajala do početka rujna. Naravno, opet sve ovisi o vremenskim prilikama, odnosno neprilikama, i o tome kada se završila prva košnja. Tako je Milan Prpić *Apel* rekao da se ponekad *otava* kosi: *Krajem devetog miseca, ako kiša pada prije, a nekad i propadne ako pada kiša stalno. Učestala kišna razdoblja bila su razlog lošem ili nikakvom sušenju trave, odnosno ako se uplislivila i strunula na livadi.*

Kazivači su tijekom razgovora ovo područje često uspoređivali s Likom, odnosno tamošnjom košnjom trave i do četiri puta u sezoni, ističući siromaštvo ovoga kraja. *Baš kod nas nisu bile velike košnje, mi smo sve orali i blago bi popaslo, otava je težalica. Težalica je kad se njiva uzore, pa se ove godine sadi krumpir, pa se onda pusti trava, blago je paslo.*¹²

Mnogi kazivači isticali su samo jednu košnju, posebice do šezdesetih godina 20. stoljeća kada su stanovnici imali mnogo *blaga*. *Mi kosimo samo jednom, kaže se košnja, a djetelina se kosi dva puta. Otava se ne kosi jer je nema, to pase stoka.*¹³ Podaci iz UEA također potvrđuju navedeno (dakle šezdesetih godina): *Otava, odnosno sijeno druge košnje je rijetko.*¹⁴ Djetelinu su obično kosili nekoliko dana prije obične trave, dakle već početkom lipnja. Ako su sjeme i vremenske prilike dobri, djetelinu se moglo kositi i tri puta, naveli su kazivači, no to je bilo iznimno.

U razdoblju kada su ovi prostori bili naseljeni, među stanovništvom su postojala nepisana pravila tko kosi koji dio planine. Svatko je kosio *svuju livadu*, unatoč tome što uglavnom nisu bili formalni vlasnici.¹⁵ Nakon raseljavanja stanovništva, preostali kose tek mali dio planine. Tako veliki uzgajivač ovaca Milan Prpić *Apel* danas, kako kaže, sam kosi od *celog sela* (veći dio Mrzloga Dola, op. a.), *jer mora puno bit za zimu.*

3. KOSCI

Kada je došlo vrijeme sjenokoše, muškarci su ostavljali sve ostale poslove i po čitave dane kosili travu. *Cijeli dan bi se kosilo, ujutro od četiri, pet, od izlaska sunca, pa do naveće. Svi su išli kositi, i dečki i starci*

¹² Branko Tomljanović *Ropeta*.

¹³ Milan Blažević *Ivela*.

¹⁴ UEA, Fd 241, br. 1382, tema 20. Sijeno.

¹⁵ Na moje pitanje koji prostor obuhvaća *planina*, kazivači su mi objašnjavali granice *naše* (odnosno *njihove*) planine, i planine od pojedinih obitelji i/ili zaselaka. U početku sam po karti, koju sam nosila sa sobom, crtala granice no ubrzo sam se izgubila u podacima, budući da oznake u prostoru razumiju samo oni i trebao bi poseban rad da se rasvijetli ova tematika.

do 80 godina.¹⁶ Broj kosaca ovisio je o veličini livade. *Ko ima veće livade skupi po 8 do 10 kosaca* (sl. 4),¹⁷ *imamo gdje treba 12 ljudi kositi cijeli dan,*¹⁸ *negdje kose trojca.* Također sam zabilježila da je jedan muškarac sam sve kosio, no to se rijetko događalo, uglavnom na malim parcelama oko kuće i *međama*. Za košnju se ranije *sabiralo* kosce, odnosno muškarci su se međusobno dogovarali tko će kome doći kositi. *Iz sela su se skupljali, pomagalo se jedan drugome. Ja tebi, ti meni! Sve je bilo na dobrovoljnoj bazi. Nije se plaćalo, već se kosilo u zamjenu.*¹⁹ Košnja je organizirana tako da su svaki dan kosili jednoj osobi. Takav se oblik zajedničkog rada nazivao *moba*. Ponekad su neki dolazili pomagati iz pristojnosti, navodili su Krivopučani. Bilo je i slučajeva kada se košnja plaćala, primjerice ako je netko imao manje livada. U obiteljima gdje je bilo više muškaraca, mogli su na sjenokoši ostvariti dodatne izvore prihoda. *Trebam kosca, znala se cijena. Žena je kopala za 10 dinara, a muškarca plati 15 dinara.*²⁰ Stariji gazde koji nisu mogli vraćati košnju ili čiji su sinovi otišli raditi preko oceana, češće su plaćali, a ponekad se kosilo i *nako onom ko je bia star i nemoćan,*²¹ dakle dobrovoljno. Nakon što su se mladi odselili šezdesetih i sedamdesetih godina, a ostali stari stanovnici, također se češće plaćalo, no tada su mlađi članovi obitelji za to slali novac.

Slika 4: Kosci na povratku s košnje iz šume Miškovice; snimio Miroslav Tomljanović Ropeta, sredina 20. stoljeća.
Slika je iz obiteljskog albuma obitelji Tomljanović Ropeta iz Krivoga Puta.

Trava se kosila svaki dan osim nedjeljom. Nedjeljom je bio grijeh raditi, stoga je taj dan bio namijenjen za pomoć udovicama. Njima se besplatno kosilo, ali su kosci zauzvrat morali dobiti hranu za taj dan.

Ovakvi se oblici ručne košnje dolaskom mehanizacije zamjenjuju traktorima i kosilicama. Dakle, od sedamdesetih godina 20. stoljeća često su bili dovoljni jedna osoba i traktor.

3.1. PRIBOR KOSCA

Prilikom odlaska na košnju, svaki je kosac morao nositi svoju kosu (sl. 5), *kleplje* ili *klepce* i *babicu* (za *klepat*, oštriti, željezni dio kose) (sl. 9), zatim *tulac* (vodir) (sl. 7, 7a), rjeđe zvan *tobolac*, u koji bi stavio

¹⁶ Tomljanović Branko Ropeta. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹⁷ Mara Krmpotić Brndina.

¹⁸ Milan Blažević Ivela.

¹⁹ Milan Prpić Apel. Isto su potvrdili svi kazivači.

²⁰ Milan Blažević Ivela.

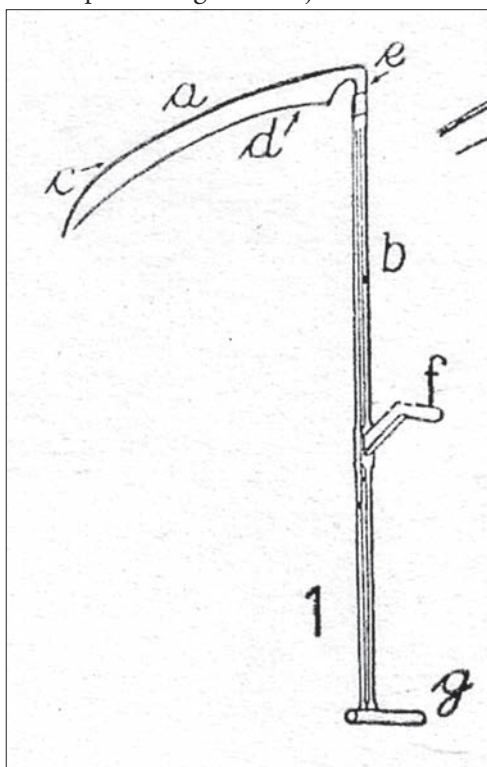
²¹ Ivan Krmpotić Bokula. Isto su potvrdili svi kazivači.

brus, *mazalicu*²² i vodu, a često je pomoću malo trave omotao brus da ne ispadne van. Voda za piće nosila se u *žbanjici* (bačvici od drveta).²³ Kazivači se prisjećaju da bi se voda vrlo brzo popila: *Uvik bi se ostalo bez vode u 2 - 3 sata. Kako se žeđ trpila.*

Osim navedenoga, samo je kazivač Milan Krmpotić *Zekonja* rekao: *Neko ima i ognjilo, željezo neko za kosu nategnut. Ako je kosa bila stučena, onda sa tim nategni kosu.*²⁴

3.1.1. Kosa

Kosa se u cijelosti nazivala *kosom*. Sastoji se od sljedećih dijelova: *kosište* (b) je drveni dio; *kosa* (a) željezni dio; *grivina* ili *peta*²⁵ (e) učvršćuje ta dva dijela pomoću *kajle* (drvenog *uklinka*); *rucanj* (f) desni (drži se u desnoj ruci); *rucanj* (g) (ili *kosište*) lijevi (drži se u lijevoj ruci). Za *rucnje* se još koristilo nazive prvi i drugi ili zadnji.

Slika 5: Preslika iz *Upitnice UEA, svezak 1, tema 18. Kose, str. 79, slika br. 1*

Na području Krivoga Puta kosilo se s nekoliko vrsta kosa. Zabilježila sam nazive: *merkur* (kratka ili kriva kosa), *sivina* i *kovanice*. *Merkur kosa je kraća a šira, a kod nas je pretežno kriva bila, i stoga bi ju nazivali kriva kosa.*²⁶ Takvom se kosom kosila trava i *strnište* (ostaci stabljika od žita koji ostanu nakon žetve).²⁷

Dužom se kosom kosilo na ravnom, a kraćima po šuma- ma, kamenitom zemljištu i ondje gdje je veća trava. Osim geografskim odlikama terena, kosa je morala odgovarati tjelesnoj građi, ponajviše visini kosca: *Polak kosca, ako je kosac mali imaj manje kosište i kosu. Kosište se miri od pazuva pa dole. Ako si viši imaj veću. Svaki čovik je ima svoju kosu.*²⁸

No, naizgled sve iste kose u trgovini zapravo nisu bile jednake i nakon kupnje kose provjeravala se njezina kvaliteta: *S kosom udre sa špicom, onda sluša kakav je zvuk davala. Bilo je koja ne valja, neće ni slamke da odreže, objasnio je Milan Prpić Apel.*

Nisam zabilježila da je neka kosa imala više držaka, odnosno da su ih mijenjali. Razlog tome kazivači su naveli: *Nije to bilo baš lako nasadit, trebalo je biti uštimate, da nije sapeta, odapeta, kosa mora biti saštimana.*²⁹

Prilikom odlaska u košnju, kosci nisu nosili rezervne kose. Kada bi neka pukla, a to se dobrom koscu rijetko događalo, odlazili su kući: *Odi kući, napravi, promini ili kupi*

*drugu, ali svaki je kosac imao po dvi tri kose u kući.*³⁰ Eventualno su znali nositi rezervno kosište, koje je moglo puknuti i slomiti se ako bi se udarilo u kamen ili drvo. Ako se ipak udarilo kosištem o kamen i ono

²² *Mazalica* je komad krpe, starog šešira ili u novije vrijeme spužve pričvršćene za drveni štapić (ili na metalnu šipku namotana guma ili koža - UEA, Fd 241, br. 1382, tema 19. Vodiri). *Mazalica* se umoči u vodu i koristi se za čišćenje kose od ostataka trave. Nakon toga kosa se *brusila* (oštrila).

²³ Sliku *žbanjice* vidi kod Danijele Birt i Matije Dronjića u prilogu o opskrbi vodom u ovoj monografiji.

²⁴ Nitko od kazivača u vrijeme mog istraživanja nije imao *ognjilo* ni taj željezni predmet.

²⁵ Naziv *peta* zabilježen je samo u UEA, Fd 241, br. 1382, tema 18. Kose.

²⁶ Branko Tomljanović *Ropeta*.

²⁷ O žetvi žita vidi više u prilogu o zemljoradnji u ovoj monografiji.

²⁸ Luka Krmpotić Brnde, Milan i Ruža Prpić *Apel*. Isto su potvrdili svi kazivači.

²⁹ Branko Tomljanović *Ropeta*.

³⁰ Milan Prpić *Apel*.

Slika 6: Marko Tomljanović Rilac demonstrira izradu kosišta; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

se jako oštetilo, za to su bila kriva djeca koja nisu detaljno pogledala livadu. Djeca su tada u obrani znala reći da je u međuvremenu *ptica donijela kamen*, no takva im isprika uglavnom nije pomagala.

Gledalo se tko ima bolju kosu i pribor: *Kose su se naručivale iz Mrkonjić Grada, bio je poznati kovač, brusove isto.*³¹ Kose su kupovali u željezarijama u Senju, Brinju i Otočcu, a kazivači napominju da su neke od njih naručivali iz Slovenije, a kovanice iz Bosne. Drveni dio, *kosište* (sl. 6) pojedinci su i sami izrađivali ili kupovali na području Krivoga Puta kod sumještana koji su bili vješti u radu s drvetom.

3.1.2. TULAC

Tulci (sl. 7, 7a) (vodiri) najčešće su bili od drveta i kupovali su se kod Kutarevaca,³² koji su ih nosili i prodavali po okolnim selima. Samo sam u Mrzlobe Dolu zabilježila da ih je otac Milana Blaževića *Ivele* izrađivao za ostale sumještane u prvoj polovici 20. stoljeća: *To je radio samo moj otac, on je imao svoj zaštitni znak, jednu cjevčicu zažari i stavi gore, i to je stavljao i na kosište i sve što je radio.*

Unatoč tome što je teško vremenski precizirati, obrađujući podatke može se pretpostaviti da se ukrašavanju *tulaca* u prvoj polovici 20. stoljeća posvećivala veća pažnja te da je razlog tome bio veći broj kosaca. *Tulci* su ukrašavani tehnikom paljenja (sl. 7), rezbarenja i bojenja. Najčešće su ih ukrašavali sami vlasnici prema osobnom sklonostima, od geometrijskih do figu-

Slika 7: Drveni tulac, ukrašen tehnikom paljenja. Vlasnik Milan Prpić Apel, Mrzli Dol; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 7a: Neukrašeni tulac; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

³¹ Milan Prpić Apel.

³² Lokalni naziv za Kutarevčane.

rativnih uzoraka. Pojedinci su ih označavali i inicijalima: *Neko metne prva slova svoga imena F P (Frane Prpić) da se zna čiji je.*³³ O važnosti opreme kosca govori i podatak da se ponekad znala ukrasti: *Pravi brus i prave klepce bi ti svako odnio, rijetko je nać dobro. Danas neće niko alata ukrast.*³⁴

Smanjenjem broja kosaca opada i pažnja koja se posvećivala njihovoj opremi. Tako su se često *tulci* kupovali već ukrašeni. S vremenom su se prestali ukrašavati (sl. 7a) i njihov je izgled postao nebitan. Kao tulac koristio se komad lima savinut u oblik *tratura* (lijevka). Poneki su koristili životinjski rog: *Kad se vo' ubije onda se rog odvrne*, kazao je Milan Krmpotić *Zekonja*. U posljednjih dvadesetak godina praksa je jednostavnija: odreže se komad plastične boce, ostrim predmetom probuše dvije rupe kroz koje se provuče konopac te se zaveže oko struka.

Svi ispitani kazivači potvrdili su da je *tulac* bio smješten na boku, na koščevoj desnoj strani, osim u slučajevima kada je osoba bila ljevak, tada je stajao s lijeve strane. Takav je položaj bio nužan kako bi brus bio nadohvat ruke. *Bio je brus i mazalica, brus se moćio kad se kosilo, onda se kad dođe do mravinja (mravinjaka), pa se napravi sloj prljavštine onda se sa mazalicom pomazalo da se skine prljavština.*³⁵ Tulac se oko bokova vezao ili se stavljao na *kaiš* (remen). *Tulac se zatakne u zemlju šiljkom kada se kosac odmara.*³⁶

Kada bi se kosa jako zatupila, trebalo ju je *naklepati* (naoštriti). (sl. 8, 8a). *Neko je klepao bolje neko lošije, onda je davao ovome ko bolje kleplje (...) svaki sebi bi trebao da klepa. Klaplje to je babica i klepac* (sl. 9). *Babica se zabije u zemlju, kosa se nasloni na lakat, a klepcem tučeš po kosi. To se reče klepa kosu.*³⁷

Slika 8: Milan Blažević Ivela demonstrira klepanje kose; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 8a: Klepanje kose, krupni detalj.

³³ Krunoslav Krmpotić *Econja*.

³⁴ Milan Prpić *Apel*.

³⁵ Milan Blažević *Ivela*.

³⁶ UEA, Fd 241, br. 1382, tema 19. Vodiri.

³⁷ Milan Prpić *Apel*. Isto su potvrdili svi kazivači.

Slika 9. Klepac i babica; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 10. Oprema kosca (kosa, žbanjica, klepci, babica, brus, tulac). Vlasnik Milan Tomljanović Periša iz Zamalića; snimio Augustin Perić.

4. KOŠNJA

Unatoč tome što je košnja bila dugotrajan i nimalo lagan posao, moji su kazivači vrlo rado govorili o njoj, dapače, s nostalgijom jer na Krivome Putu više nema takvih okupljanja. Zapravo, promatrajući košnju sa stajališta kosaca, možemo reći da je ona društveni događaj na lokalnoj razini.

Kao što je već spomenuto, vrijeme košnje počinjalo je *u zoru, iza rose*, dakle oko 4 ili 5 sati i trajalo dok ne padne mrak, a ljeti najčešće do 22 odnosno 23 sata, a ponekad i do ponoći. Ako je livada bila blizu kuće, kosci su dolazili u manjim grupama (po dvojica, trojica, obično iz obitelji ili susjedstva), a pojedinci su dolazili samostalno. Ako je livada bila udaljenija, za što je trebalo od dva do pet sati hoda, kao primjerice na i preko *Alijina* bila, skupili bi se kod jednoga (ako je bio *zauspūt*), a najčešće kod gazde, te zajedno išli u košnju.

Kosci su počinjali kositi *jedan za drugim, koji je najbolje kosio taj je išao prvi, taj je zva, a najlošiji je išao zadnji oko grmeća* (smijeh).³⁸ Suprotno tome, neki su isticali da su često upravo najsporijega namjerno stavljali naprijed kako bi kosio brže - *ako neće da mu pokose noge* - objasnio je Ivan Krmpotić *Bokula*.

Svi su kazivači naveli da su se muškarci tijekom košnje međusobno natjecali, te da se znalo tko je najbolji kosac ili tko je među boljima u selu. Prvi se kosac hvalio, a ostali su ga zvali najbolji kosac, *kosibaša* ili *kosinbaša*.

Opis natjecanja zrcali se u naraciji: *Onaj koji uzmi svoj vakalj pa ga goni prvi a ostali ostanu (...) kad izbaci druge iz vaklja. Vakalj je kad ja uzmem kosu i svoju špuru gonim, ja kosim sporo, ovaj koji ide iza mene sasiče mi noge i ja moram izić van. E, to je bila sramota. Ima više faktora da ti ide sporo, najvažniji je brus.*³⁹

Kada su jednom kosca prozvali *kosibašom*, tim su ga pohvalnim nazivom oslovljavali i u drugim prilikama za vrijeme muških razgovora. Više je muškaraca moglo istodobno nositi taj naziv. Kosci su uglavnom bili s područja Krivoga Puta i svi su se jako dobro poznavali. Samo sam u jednom slučaju zabilježila da su kosci dolazili i iz Like. Tako je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna kazao: *Al' jesu ovi Ličani vićni kosinbaše. Al' tu kod nas nisu.*

³⁸ Milan Prpić *Apel*.

³⁹ Luka Krmpotić *Brnde*, Milan Krmpotić *Zekonja*, Tomljanović Branko, *Ropeta*.

Unatoč tome što su u ovom kraju visina, snaga i ponajviše krupan izgled poželjne anatomske karakteristike za muškarca, za dobrog kosca važnije su bile druge karakteristike: *Ima ljudi koji su jaki, imaju po 120 kg, a moj čača je imao 60 kg i bolje je kosio od ovoga jakoga. Zna držat kosu, klepat, brusit. Kosa treba da pleše u rukama, ne treba tu snage, a ne kosit na snagu, pa se sav živ satare.*⁴⁰

Razlog zbog kojega su kosci rado pričali o košnji, unatoč tome što je bila naporna i trajala neprekidno i do mjesec dana, upravo je atmosfera koja je vladala tijekom košnje: *Sve je bilo lipo i dobro. Bili smo gladni, goli, bos i veseli. Pivalo je muško i žensko, celi dan kupi, kosi, ali pisma je bila.*⁴¹

Pjevali su se razni *bećarci*, prepričavale anegdote, zbijale šale, a posebice je veselo bilo kada su pjevali sa skupljačicama, djevojkama koje su rastresale, preokretale i skupljale sijeno te donosile hranu: *To je pri-pjevavanje bilo, to bi rekli 'ko koga simpatiše.*

*Oj livado rosna travo, tko po tebi čuva stado,
čuvala ga djevojčica od 17 godinica, kazao je Tome Špalj Cucin.*

Pogotovo pivaj kad bi cure dolazile:

*Čuvaj mala stado svoje da ne gazi žito moje,
ako zgazi žito moje platit će ga lice tvoje!*, kazao je Ivan Krmpotić Bokula.

Momci su primjerice pjevali:

*Kosim travu rušim rosno cvijeće
Ljubim dragu ona mene neće.*

*Nemoj mala reći da si moja
Možda bi me volila još koja.*

*Nemoj mala kazivati tko je
Poljubio lice bijelo tvoje.*

*Kaži mala koliko si puta
Poljubila mladana regruta.*

*Kaži mala hoćeš ili nećeš
Da baraba ne dolazi đaba.*

*Oj curice kad bi moja bila
Moja bi se želja ispunila.*

*Bećari se ne ženiju mladi
Samo kad im bećarit dojadi.*

*Stani mala na cipele moje
Da ne zebru bele noge tvoje.*⁴²

Djevojke su pjevale:

*Vene travak gde sam s dragim stala
Gde sam mu se krivo zaklinjala.*

⁴⁰ Milan Prpić *Apel*.

⁴¹ Petar Tomljanović *Jukša* iz Matica, Ruža Prpić *Apelova*. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴² Mara Tomljanović *Isanova* rekla mi je najveći broj *bećaraca*.

*Vene travak vene djetelina
Veneš i ti curo materina.*

*Oj livado svakog leta mlada
A ja sada pa više nikada.*

*Mene majka poslala na livadu
Na livadi dragi bio pa me poljubio.*

*Moj dragane tvoj poljubac jedan
Više vrijedi nego drugih sedam.*

*Ljub me dragi usna ti otpala
Kada sam ti u ruke dopala.*

*Ljub me dragi ne štedi me mladu
I moji me ne štede u radu.*

*Moj dragane jesi, nisi,
Oženi se da vidim čiji si.*

*Nemoj dragi da ti žao bude
Kad te moji svatovi probude.⁴³*

Nakon cjelodnevnoga druženja na livadi, neki su jedva čekali da padne mrak, no ne uvijek da bi se odmorili - kroz smijeh su govorili kazivači: *Onda kad pokosi (...) uveče do 10, 11 (...) ko je ima merač na koju onda š njom okolo grmeća. Ko nije, idi doma. A bilo mlado! A mi strikani kljucaj. Reka je jedan stari: Ja kosim i pasem!*, ispričao je Ivan Krmpotić *Bokula*.

A da je noć bila vrijeme za druženje mladih, potvrđuju i drugi bećarci:

*Mjesečina uprla u grane
To je vrijeme za ašikovanje.*

*Mjesečino i ti puno znadeš
Kad me mome dragome odadeš.*

*Zagrli me i poljubi diko
Samo pazi da ne vidi niko.*

*Alaj volim ljubiti u šljiviku
Dole trava gore šljiva plava.*

*Lolo moja četiri su sata
Skidaj ruke sa mojega vrata.⁴⁴*

⁴³ Mara Tomljanović *Isanova*.

⁴⁴ Mara Tomljanović *Isanova*. Osim prilikom košnje, bećarci su se pjevali i u drugim prigodama gdje su se susretali mladi. Više o predbračnom životu mladih bit će u prilogu o svadbenim običajima u drugom svesku ove monografije.

4. 1. HRANA

Tijekom košnji, spremala se *bolja* hrana. Žene su na livadu nosile hranu za četiri obroka. Prvi obrok nazivao se *ručak* (bio je ujutro oko 8 sati), zatim *užina* (oko 12 sati), pa *mala užina* između 16 i 17 sati) i večera (nakon košnje), ako su livade bile udaljene i ako su kosci ondje ostajali spavati. Nerijetko su livade bile udaljene i od dva do pet kilometara.

Mi žene im već u 8 ujutro nosi jelo. Nosi sir, meso, uljušak to je bia ručak. Onda im za užinu nosi meso pečeno, juhu, salate dvi tri, paprika, paradajz, salata, već ko je šta ima. Onda popodne oko četiri sata za malu užinu nosi sir i opet meso pečeno, vino, rakija, kava. Piva je u novije vrijeme, prisjetila se svojih iskustava Anka Krmpotić Bokulina iz Veljuna. Za košnju se kuhao paprikaš, zelje i meso, jela se palenta i kiselina (kiselo mlijeko ili jogurt), no najčešće se peklo janje. Većinom ko ima ovce zakolji janje, onda nije bilo friždera nego čitavo janje stavi u šternju.⁴⁵ Zbog nepostojanja zamrzivača i visokih ljetnih temperatura, nerijetko su se obitelji udruživale prilikom klanja domaćih životinja: Mi zakolji janje onda dili, pa se držalo u šternji, spusti na konop, raspodili. Onda drugi zakolje pa raspodili i tako.⁴⁶

Tek u rijetkim slučajevima, kada je bilo mnogo kosaca, janje se peklo u blizini livade: *Ja znam, kod jednoga išlo se njih dvanaest pa su nosili janje sa sobom i pekli, i piliće. Sve je bilo domaće. U podne je bila pauza za ručak, uvik posli odspavaj dva sata.⁴⁷*

Način transporta hrane vidljiv je iz kazivanja Mare Krmpotić Brndine iz Veljuna: *Uzmi u ruku vile, grablje, zaveži jelo u krpu, dio stavi u rusak na rame pa nosi gore, po sat pišice. Posli pokupi suđe pa idi kući. Čekaju prasci trebaš im skuhat, daj blagu.*

Dakako, trebalo je odnijeti hranu, a nerijetko i vodu za desetak ljudi, pa sjećanja na ove poslove i nisu ugodna, kao što se vidi iz kazivanja Anke Krmpotić Bokuline: *Ajme meni! To se ne volim ni sitit. Donesi ručak, već moraš ić nosit drugo (...) a otkidalo je ramena. Često je udaljenost bila tolika (primjerice dva sata hoda tamo i nazad) da dok bi se jedna žena vratila, druga je već morala krenuti nositi sljedeći obrok, odnosno čim je odnesen jedan obrok, već se počinjao spremati drugi, a moralo je bit gotovo da doneseš gore na vrime.⁴⁸ Taj je posao bilo lako organizirati dok su obitelji bile mnogočlane i kada je bilo nekoliko žena i djevojaka u jednoj obitelji, no raspadom zadružnoga načina stanovanja sav je teret padao na jednu ženu. U takvim slučajevima, žene su jedna drugoj priskakale u pomoć. Dakako, za vrijeme košnje, žene su obavljale i sve ostale poslove oko domaćih životinja, organizacije domaćinstva i brige oko djece.*

Hranu je najčešće nosila gazdarica, dok su mlađe žene obavljale ostale poslove. No budući da je bilo teško čitav dan propješačiti, žene su se izmjenjivale. Djevojke bi jedva dočekale svoj red jer im je to bila prilika da vide mladića koji im se sviđao. Tako su kazivačice u šali prepričavale: *A imala ti je tu jedna ženska kosce, pa veli kćeri koja je bila za udaju:*

*Ajde kćeri da nosiš ručak koscima!, a ona njoj:
Nije meni majko do tvojih kosaca,
već je meni do mojih prosaca!⁴⁹*

Ako su isti dan završili s košnjom, kosci su večerali u selu ili, kako su mnogi navodili, odlazili vlastitoj kući na večeru, posebice ako je obitelj kod koje se kosilo bila siromašna. *Ako sam dela kod vas i pojea u četiri sata, iša sam svojoj kući na večeru. Odma sa košnje idi kući.⁵⁰ Ako je livada bila velika ili ako je bilo nekoliko njih u blizini, a bile su udaljene i više od dva sata hoda, kosci su pravili *pojatu* (od drveta privremenu nadstrešnicu) te noćili ondje dok sve ne pokose.*

⁴⁵ Mara Krmpotić Brndina. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴⁶ Milan i Ruža Prpić *Apelovi*.

⁴⁷ Milan i Ruža Prpić *Apelovi*.

⁴⁸ Mira Tomljanović i Branko Tomljanović *Ropeta*.

⁴⁹ Jula Krmpotić *Econjina*.

⁵⁰ Luka Krmpotić *Brnde*, Nada Šojat *Valina*, Mara Tomljanović *Isanova*.

5. SKUPLJANJE SIJENA

Ukoliko je obitelj bila brojna, što je bilo češće tijekom zadružnoga načina života,⁵¹ poslovi oko sjenokoše bili su organizirani tako da su svi slobodni ukućani radili na livadi. Oni su *mišali seno*, okretali *vaklje*, a poslije su *kupili seno*.

Tijekom košnje, trava se spontano *zbija u red* (slaže u redove) odnosno *vaklje*. *Kad s kosom kosiš onda zbijaš travu, i kažeš prvi vakalj prođeš, pa drugi vratiš i zbiješ sve u jednu vrpku.*⁵² Da bi se trava bolje i brže osušila, bilo je potrebno *razbacat vakalj*. *Najbolje odma za koscom razbacat, pa odi drugi, treći dan pa preokreći, a se to sporo sušilo.*⁵³ Tko god je imao vremena, razbacivao je sijeno. Vremenske prilike i kvaliteta trave uvjetovali su koliko puta će se *privraćat* (okretati) sijeno. *Ako je lipi dan okreni ga jednom, ako je vlažnije i oblačnije dva, tri puta. I onda di je travulja* (mlada i niska trava, op. a.), *ona se brzo sušila, a ako je velika oni vati, to je zlo, ona se dugo sušila.*⁵⁴ Što je trave bilo više, više je oko nje bilo posla. Ona se trebala *privraćat/okrićat* i *mišat* da se bolje i brže osuši. Ti se poslovi obavljaju pomoću *vila* i s *rozgama*.⁵⁵ Budući da su za vrijeme preokretanja i sakupljanja sijena muškarci uglavnom kosili drugo sijeno, te su poslove uglavnom obavljale djevojke, o čemu su spjevale stihove:

*Kad se kosi da sam kod kosaca,
kad se kupi da sam kod janjaca.*⁵⁶

Obična se trava sušila na zemlji. Za djetelinu *mećale se brklje, kad se osuši onda je lipo zeleno. Ako je sušiš na zemlji i kad okrićeš, ono otpadne i ostane samo palicina* (stabljika), *listići otpadnu*, objasnili su Milan i Ruža Prpić *Apelovi*.

Nakon što se pokosi djetelina, jedan dan odstoji na zemlji na *brkljama*, a drugi dan se na livadi *napravi stožinu* (stup), *pa na nju stavi paroške ne* (one, op.a.), *odrezane grane do kraja. Rašljice od dna do vrva. Napravi se kao male borove. Napravi, pa se ditelina na tom suši*⁵⁷ ili se *odsiče drvo, cijela grana i zabije u zemlju.*⁵⁸ Najbolje *brklje* bile su od jele, jasena i mladoga bora.

Ovisno o temperaturi, sijeno se najčešće sušilo dva dana, a djetelina malo duže. *Ona se duže sušila, jer se znala povratit 2-3 dana, 3-4, kako kad. Ovi ledinci mi zovemo zemlju koja nije orana ona se manje suši.*⁵⁹ Ni trava ni djetelina ne smiju se presušiti, a ponekad su se, ako je bilo kišovito vrijeme, znali sušiti i do dvadesetak dana. U takvim ih je slučajevima trebalo ići okretati da se ne *uplislivi*. Ako bi se pogoršala kvaliteta sijena, blago nije htjelo jesti, stoga se poboljšavao okus: *Ako nije pravo suva, uzmemo soli i posolimo. Da se ne pokvari i blago bi ga slađe jelo.*⁶⁰ Sijeno se također može soliti tijekom razbacivanja i prilikom spremanja za zimu.

Nakon što se sijeno osušilo, svi su ga ukućani pomoću vila, rozgi i grablja *skupljali* s livade te *sadivali u stoščice* i *plastove* (sl. 11). *Plast* se ponajviše radio na livadi i u njemu je sijeno bilo privremeno. Nazivao se *dite od stoga* upravo zato što u sredini nije imao *stožinu*.⁶¹

⁵¹ Više o zadružnom načinu života vidi u prilogu Milane Černelić u drugom svesku ove monografije.

⁵² Milan Prpić *Apel*. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁵³ Milan Krmpotić *Zekonja*. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁵⁴ Luka Krmpotić *Brnde*.

⁵⁵ Slike *vila*, *rozgi* i grabljica vidi u prilogu o zemljoradnji.

⁵⁶ Tome Špalj *Cucin*.

⁵⁷ Milan Krmpotić *Zekonja*.

⁵⁸ Milan i Ruža Prpić *Apelovi*, Milan Blažević *Ivela*.

⁵⁹ Jula i Krunoslav Krmpotić *Econjini*.

⁶⁰ Milan Prpić *Apel*.

⁶¹ UEA, Fd 241, br. 1382, tema 20. Sijeno.

Izgled *plasta* vjerno je opisan u kazivanju Luke Krmpotića: *Kao jedna hrpica, kao stožinica mala, natrpaj seno al nema u sredini stupa, stožine. Stavljaj okolo, okolo, onda kad dođeš do gore više puta prođi (vilama ili rozgama, op. a.), da kad pada kiša pada dole. Velimo završit plašt. Na zemlju se ne stavlja niš, jedino ako će stajat tako duže od par dana. Stoji kako ko može dobit blago da doveze, vozilo se na voli, di je bliže i prenašaj na nim dragaćama (...) dragače napravi... vako sastrane dva velika drveta i na njima poprečne letvice, daske jedna do druge na udaljenosti 20-30 centimetara, da seno ne propane. I onda sa strane uzmemo ja i on il već ko bia i nosimo. To je dugačko negdi 2 metra. To koristiš ako je negdi blizu, ako je dalje onda ideš s koli.*

Slika 11: Plast sijena; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

Slika 12: Sijeno na kolima, stog i priprema za stog u okućnici; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Koliko dugo je sijeno stajalo u *stočićima* ili *plastovima* ovisilo je o tome jesu li ga Krivopučani imali s čime transportirati do kuće. Sijeno se moglo prevoziti na kolima s konjima ili volovima, ovisno tko je što imao;⁶² zatim na magarcu ili muli i samaru, a također se moglo zavezati u balu i donijeti ručno. Na

⁶² Detaljnije vidi u prilogu o stočarstvu kod M. Rajković, te u prilogu o transportu kod D. Birt u ovoj monografiji.

ove prilike su, osim imovinskih, velik utjecaj imale geografske odlike terena i udaljenost livade od kuće. Do manjih livada, primjerice kroz šumu, nisu mogla proći kola i tegleće životinje, nego isključivo jedna životinja. S bližih se livada moglo manje količine sijena prenositi i ljudskom snagom.

*‘Ko je imao svoju zapregu, taj je odmah dovezao kući, u kolici, kazao je Milan Prpić Apel te objasnio opremu kola za potrebe prijevoza sijena: Škale imali na koli, stave se na kola i tovariš. Škale se stave na ručice, sa strane, imaš špangele sveže se sa lanci.’⁶³ To se vezalo u bale, konopom, tri konopa, na voz morate staviti žrdinu, komad drveta dugačak koliko i voz i nategnuti da drži seno, a ispod toga grane da se poveže.’⁶⁴ U početku su bila željezna kola, kasnije gumenjaci, kad ih je “Tomo Vinković” počeo proizvoditi, a naposljetku traktori. Unatrag dvadesetak godina, sijeno se *balira*, odnosno slaže u hrpe i povezuje užetom pomoću *balirke* (sprava koja se stavlja na traktor).*

Ostatke sijena također se *bacilo na kola, to se kaže brime, a u Podgorju je običaj da su žene nosile u plah-tama*, kazao je Branko Tomljanović *Ropeta*.

Nakon što je sijeno dovezeno kući, *mećalo se u pod* (prostor pod krovom), *više* (iznad) *blaga*. *Odozgo odma rušiš doli blagu. Ono što nije stalo u pod, mećalo se u stog.*⁶⁵

Slika 13: Istovar sijena u Francikovcu kod obitelji Prpić Nikolčinih; snimila M. Rajković, lipanj 2005.

U *podu* se sijeno gazilo da što više stane. Ostatak sijena spremao se najprije u manje, a zatim u veće stogove. Tehnika *sadivanja* stoga zrcali se u sljedećem kazivanju: *Bila je stožina, visoko do 6 m zavisila. Zabilo se u zemlju, stavila se gredica odozdo, na gredice tanki komadi drveta, onda granje da bude odignuto od zemlje, da nije na zemlji golaj (...). Te grane dolje budi najviše jedno pola metra. Onda se slaže sijeno oko tog stupa zvanog stožina (...). Stožina je ravan, ima rašlje skroz do gore na okruglo da ne pada sijeno do zemlje, da ne vlaži sijeno. Neki su znali na vrh metnut slame, vijenac (sl. 15), neki lim, onda se na to objesi jedna veća grana koja ima kuku, da se zahvati (...). te rašlje idu prema gore. Stogove nismo pokrivali s ničim, ne smeta kiša, samo pokisne tanki sloj izvana.*⁶⁶ Oko stožine najčešće su se stavljalje bukove grede, uglavnom četiri komada, a zatim na njih granje (sl. 14). U današnje vrijeme na terenu se nailazi na stog sijena prekriven manjom ceradom ili čvrstim najlonom, koji se ranije nisu koristili zbog visoke cijene ili nepostojanja materijala. Nakon što se potrošilo sijeno iz *pada*, ono se iz zimskih stogova premještalo na *pod* u štalu.

⁶³ Detaljnije vidi u prilogu o transportu kod D. Birt u ovoj monografiji.

⁶⁴ Branko Tomljanović *Ropeta*.

⁶⁵ Tomljanović Branko *Ropeta*. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁶⁶ Milan Blažević, *Ivela*.

Zimski stogovi smješteni su uz štalu ili što bliže njoj: *Sadivaj stog bliže štale, kako ko ima mjesta* (sl. 12).⁶⁷ Danas sijena ima dovoljno i koristi se dugo u proljeće i ranu jesen, odnosno tijekom sunčanoga razdoblja koristi se izravno iz stoga (sl. 16).

IZVOR

Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak I, teme br.: 20. *Sijanje*, 18. *Kose*, 19. *Vodiri*; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

Slika 14: Stožina, priprema greda za sadivanje stoga; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

Slika 16: Korištenje sijena iz stoga; snimio Augustin Perić, lipanj 2005.

Slika 15: Vijenac na vrhu stoga; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

⁶⁷ Mara Krmpotić Brndina, Milan Krmpotić Zekonja.

ZEMLJORADNJA

Marijeta RAJKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

Tijekom razgovora o tradicijskom gospodarstvu Krivopučana, moji sugovornici nerijetko su naglašavali: *Nije to bila neka poljoprivreda, nije se imalo zemlje*. Naime, Krivi Put je tijekom 20. stoljeća bio gusto naseljen, te je pojedinim mnogočlanim obiteljima nedostajalo kvalitetne zemlje da bi se na njoj mogli baviti zemljoradnjom, kao što je vidljivo u primjeru Milana Blaževića *Ivele* iz Mrzloga Dola: *Tu vam je jako škroto bilo sa zemljom. Eto mi smo imali tri jutra zemlje, oranice, pašanice i šume*.

Građu za ovaj prilog sakupila sam tehnikama intervjuja, u početku polustrukturiranim, a nakon nekoliko kazivača strukturiranim intervjuima. Kao polazišna pitanja poslužila su mi pitanjima navedena u Upitnici Etnološkog atlasa, svezak prvi, teme pod brojevima: 1. *Rjeđe i starije ratarske kulture*, 2. *Oraće sprave*, 3. *Način oranja*, 4. *Mrvljenje gruda (brane, valj)*, 5. *Oruđe za kopanje*, 6. *Gnojenje (đubrenje)*, 7. *Sijanje i sadenje*, 8. *Žetva*, 9. *Srpovi, kosiri i slično*, 10. *Slaganje i sušenje žita*, 11. *Vršenje i vijanje*, 12. *Mjesto za vršenje*, 13. *Oruđe za ručno mlaćenje*, 14. *Vile i grablje*, 16. *Spremanje (čuvanje) žita*. I ovi podaci generalizirani su geografski i kronološki i uglavnom su vrlo pojednostavljeni. Stoga ću u daljnjem tekstu iz Upitnice Arhiva Etnološkog atlasa navoditi i komparirati samo podatke koje ja nisam zabilježila na terenu ili koji se razlikuju od mojih (ponajviše zbog četrdesetogodišnje razlike u vremenu istraživanja). Prilikom istraživanja Upitnicu za zemljoradnju prilagodila sam krivoputskome području.

Najpogodniji dio područja Krivoga Puta za bavljenje zemljoradnjom bilo je okolica Klaričevca, budući da ondje ima najviše ravnih površina, zatim Francikovac (sl.1) i Veljun. I samo mjesto Krivi Put posjeduje *udolak čisti, to je bio jedan kompleks zemlje iskorišten, a ovo sve je bilo brdovito, raspalcelirano,*

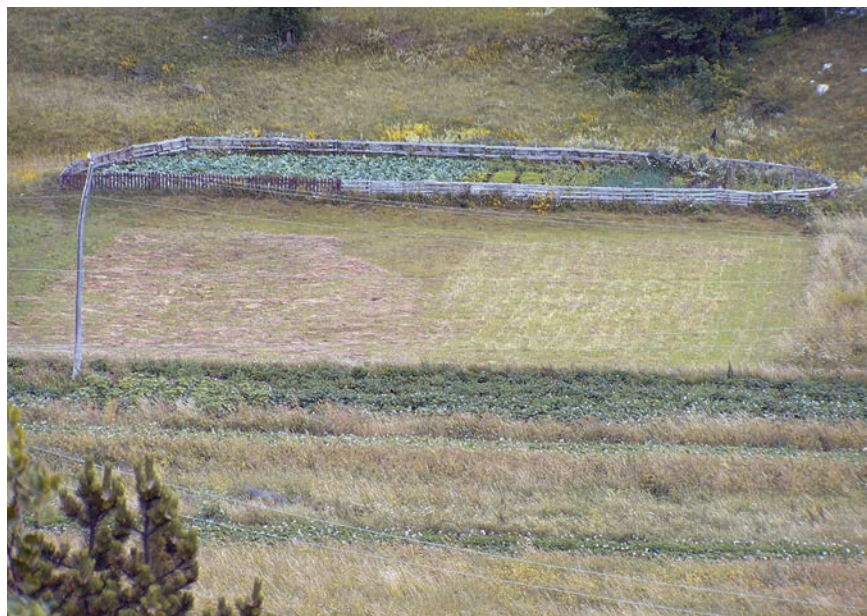

Slika 1: Plodna zemlja kraj Francikovca; snimila M. Rajković, lipanj 2005.

ovdje komadić, ovdje komadić, nije bilo cjeline, rekao je Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola¹. Poljoprivredne površine bile su male i nerijetko udaljene od kuće. Na moje pitanje: *Gdje ste sve imali zemlju za obrađivanje*, Ivan Šojat *Valin* iz Šojatskog Dolca kazao je: *A, (uzdah) trebali bi vi i ja tri dana obilaziti da vam pokažem gdi je toga sve bilo*. Zemlja udaljena od kuće od jednog do dva kilometra smatrala se blizom. A osim ovih “bližih” parcela gotovo svi su imali zemlju i u šumi na *Alijinu bilu*, pa i preko Bila, što je nekima bilo udaljeno i preko pet kilometara.

Većina Krivopučana stanovala je u jednom zaselku, a posjedovala zemlje kraj drugih zaselaka. Kao razlog usitnjenih posjeda moji sugovornici navodili su običajno pravo nasljeđivanja, bračne veze, te u manjoj mjeri kupovinu odnosno prodaju zemljišta. Zemlja se dijelila *prema tome kako su se slagali, obično kad se drugi brat oženi*. *Tu smo bili tri brata i od ćaćine prve žene sinovi, onda su oni svak svoj dio uzeo. Nas smo tri brata ostala nismo se ni podilili. Sva zemlja se dilila po braći, ženske nisu imale pravo na dije, one dobi otpravu kad dođi za udaju. Dobi kravu, namještaj, kako je ko bio moćniji*, objasnili su Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun². Tako je primjerice obitelj *Brnde* iz Veljuna imala zemlju na području Francikovca. Često se prema udaljenosti zemlje odlučivalo za što će se ona koristiti. *Na Francikovcu smo samo kosili livadu jer je bilo nezgodno (bilo ići op.a.) obrađivati, loši su putevi*. Ostali stanovnici Veljuna, primjerice zaselka Brižica, imali su zemlju još i dalje, u Ošjom polju iza Francikovca, te su također ondje samo kosili livade³.

S obzirom na nadmorske visine, primorske obitelji koje su selile na ljetne *stanove* imale su zemlju na nekoliko etapa. Često su u Primorju imali male parcele, na srednjoj etapi najviše parcela, te na najvišoj još ponešto, no i to je ovisilo od obitelji do obitelji. Pojedine obitelji imale su svu zemlju u blizini kuće, no takve su bili izuzeci. Druge su imale najviše površine na jednoj etapi, a tek ponešto na drugoj. Zapravo, ove etape prema nadmorskim visinama nisu pravilne, budući da se zemlja koristila gdje god je bila malo veća ravnija površina. I obitelji koje nigdje nisu selile često su imale zemlju čiji se smještaj prema nadmorskim visinama prostirao na dvije etape, odnosno od 500 do 900 metara nadmorske visine. I ovome je razlog nasljeđivanje i kupovanje novih parcela.

Slika 2: Zemljišni kompleks s: krumpirištem, ječmištem (nakon žetve), te ograđenim vrtlom; snimila M. Rajković lipanj 2005.

¹ Isto su potvrdili svi kazivači.

² Isto su potvrdili svi kazivači.

³ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

Svu zemlju na kojoj se sije naziva se *njiva*, *njivine*. Naziv *košanica* koristio se za livadu, *oranica* za zemlju koja se orala i na kojoj su nešto sadili i/ili sijali. Termin *ispaša* koristio se za parcelu na kojoj se nije moglo *niti orat niti kopat* i na njoj su domaće životinje pasle travu. Ovisno što su na njivi određene godine sijali dodavali su nazive: *krumpirište*, *ječmište*, *šencište* (sl. 2), a zemlju koja se nakon nekog vremena *zatravnila* zvali su *livade*.

Osim spomenutih naziva svaka parcela imala je svoj naziv poput: *Vrtal*, *Njivica*, *Dražica*, *Spridnja*, *Dolčić*, *Jasenjice*, *Biljevina* (*vanjska i unutarnja*), *Plančica*, *Pristančica*, *Panjič*. Pod ovim istim nazivima zemlja se vodi i u zemljišnim knjigama u Gruntovnici. Svaka obitelj dodatno je nazivala svoje parcele: *Težalica*, *Šiča*, *Krčevina*, *Vučja glava*, *Straža*, *Doline*, *Konaci*, *Torovi*, *Dočići*. Ako više ljudi ima zemlju koja se naziva *Dočić*, još mu se dodaje obiteljski nadimak vlasnika.

Najveće površine i najplodnija zemlja bili su na nadmorskim visinama od 500 do 900 metara. S time da su na *Alijinu bilu* ili, kako ga Krivopučani često zovu, *Bilu* najviše sijale žitarice, te krumpir i zelje. Na istim nadmorskim visinama zemlju su obrađivali Primorci i stalni stanovnici. Analizom podataka zaključuje se da su Primorci uglavnom obrađivali manje parcele i to uglavnom samo pomoću motike. Tako imamo primjera obitelji koja je iz Sv. Jelene, Donjih Špalja selila na Gornje Špalje (Krivi Put) i ondje sijala samo ječam i krumpir, a neki iz Sv. Ilije pored ovog još samo zob. Pojedine primorske obitelji uopće nisu imale svoje zemlje na višim etapama, ali su selile na Podbilo s kravom i nekoliko ovaca, spavale kod stalnih stanovnika, a za naknadu su im pomagale⁴.

Najraširenije ratarske kulture bile su: ječam, zob, (*p*)šenicica zimska i *jara* (proljetna), *jelda* (heljda) i raz. Krivopučani pšenicu nazivaju *šenica*, a sve ostale kulture žitom. S time da su od žita najčešće sijali samo ječam i zob. Od povrća u *bašti*, koju su nazivali *njivine* je uspijevalo: krumpir, *zelje* (kupus), *merlin* (mrkva), *pir*, *gra(h)*, cikla, blitva, crvena blitva, *kapula*, luk, komorada, salata peršin, koraba, krastavci unazad dvadesetak godina, *pomidore* (rajčica) samo ako je kišna godina. Sve ove kulture uzgajale su se na raznim nadmorskim visinama, što je opet ovisilo od pojedine obitelji; neki su sijali samo jednu žitaricu, ili dvije, neki su ih mijenjali i sl. Ovisno o imovinskim prilikama i broju domaćih životinja, žitarice su se sijale za prehranu ljudi i životinja. Za ljudsku prehranu sijala se pšenica i ječam. Zob se sijala zbog prehrane *blaga*, ponajviše konja, volova i kokoši. Heljda se koristila za prehranu svinja. No u siromašnijim obiteljima Krivopučani su se hranili svim žitaricama. Ako nisu imali drugih žitarica ili ako ih je tijekom godine ponestalo, što se pojedinima znalo događati već u zimskim mjesecima tada su i ljudi konzumirali sve žitarice: *Kruh smo pekli od svega osim od zobi*⁵. *Heljda se mljela i od nje su kuhali palentu. Pa bi se začinjilo, to vam je brašno puno masnoće i šećera bilo je sladasto*, prisjetio se djetinjstva u Mrzlome Dolu, Josip Prpić *Jurina*. *I pir su sijali za kru, al on nije bio tako ukusan bio je mljeckav*⁶. Nedostatak hrane, objašnjavao se prevelikim brojem stanovnika i premalim obradivim površinama, te su svi kroz razgovore naglašavali: *Prije se svaki komadić obrađiva nije bilo da nije bilo izorano a sad zemlje kolko očeš, al niko neće radit*⁷. Kukuruz nije uspijevaio na ovim prostorima jer, prema objašnjenju Krivopučana, zbog nepovoljne klime nije stigao sazoriti. Na čitavom ovom prostoru jedino je uspijevaio u Francikovcu i na susjednom Vratniku. O malim površinama kukuruza govore podaci da se on sadio u *kućice* (jamice) zajedno s grahom, primjerice kada se sadio visoki grah koji se penjao po kukuruzu. *Kućice* su se kopale u linijama (redovima) budući da ga je na taj način bilo lakše okopavati. Danas tek pojedini siju žito i to manje parcele. Prestanak sisanja žitarica Krivopučani objašnjavaju: *Kako je ko selia, neki i danas siju mladi, mi više ne možemo, ja sam sad zatravnio s ditelinom*.⁸

⁴ Više o selidbama i životu na ljetnim stanovima vidi u istoimenom prilugu M. Rajković u ovoj monografiji.

⁵ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁶ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun.

⁷ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁸ Luka Tomljanović *Brnde*.

2. GNOJENJE ZEMLJE

Gospodarska godina započela je s *đubrenjem* (gnojenjem) zemlje. Zemlja se uglavnom gnojila *staj-nakom* (stajskim gnojem). *Stajski đubar* sakupljao se čitavu godinu od domaćih životinja (krava, volova, konja, svinja...). Osim slame, ujesen su Krivopučani skupljali *šušanj* (lišće) i stavljali ga domaćim životinjama u njihove prostorije. Na istom prostoru životinje su boravile i vršile nuždu te tako proizvodile stajsko gnojivo. Životinjama se svaki dan čistilo i stavljalo novu slamu i lišće. Od svih životinja *balega* (gnoj) stavljala se na jednu hrpu. Da bi se pospješilo dobivanje *đubriva*, brao se bukovi list od lanjske godine i dodavao na tu hrpu. On je brzo trulio i tako povećavao količinu gnojiva.

Pepelom koji je ostao od kuhinjske vatre također se gnojila zemlja, najčešće ona uz kuću, no većinom se i on tijekom zimskih mjeseci bacao u *đubar pa se to sve prerađivalo*⁹. U proljeće se pepeo skupljao i koristio za gnojenje zemlju u koju se sijao *presad* (sadnice)¹⁰. Od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća pojedinci dodaju *umjetno gnojivo* (Kan, Ureju).

Ovisno o nadmorskoj visini i vremenskim prilikama zemlja se gnojila: zimi, u trećem mjesecu¹¹, u proljeće,¹² u travnju,¹³ kako je *ko ima stoku za odvuć đubar ... u rano proljeće*.¹⁴

Transport *đubriva* do njive vršio se pomoću kola koja su vukli volovi ili konji, te na jednom magarcu, muli ili konju, od 70-ih godina 20. stoljeća i na traktoru (sl. 3)¹⁵. Prijevoz gnojiva na magarcu vidi se u opisu Ruže Prpić *Apelove iz Mrzloga Dola: Najgori poso je bil natovarit na tovara. Prije smo u vriću mećali gnoj, na samar metni ludre-kištre od dasaka, ima si jedan otvor, povučesh i onda ispadne odma dole*¹⁶. Za prijevoz gnojiva do njive na magarcu ili konju trebalo je nekoliko dana, a na kolima je taj posao obavljen u jednom danu, što je opet ovisilo o udaljenosti njiva.

Slika 3: Razbacivanje gnojiva s traktora u Krivom Putu, snimljeno sedamdesetih godina 20. stoljeća; snimatelj nepoznat, iz obiteljskog albuma Zlatka Tomljanovića Peše.

⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Alan. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹⁰ Vidi detaljnije na kraju ovog priloga u odlomku povrtlarstvo.

¹¹ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Draga Tomljanović *Rilac*, Mrzli Dol.

¹² Petar Tomljanović *Šimaica*, Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo.

¹³ Mile i Ana Špalj *Kebinovi*, Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

¹⁴ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi ostali kazivači.

¹⁵ Detaljnije o prijevoznim sredstvima vidu prilog D. Birt u nastavku ove monografije.

¹⁶ Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol.

Razna su tumačenja koliko dugo *đubar* stoji na zemlji: *Neko je zna izvest đubar i u jesen pa ga složiti u vrpju, pa ga u proljeće razgrtat po njivi i zaoravat*¹⁷ *najbolje kad se vozi pa se i zaorava,*¹⁸ *ako je domaćinstvo imalo svoju stoku za oranje, bilo je par dana*¹⁹ *jedno osam dana, odlučivalo je vreme;*²⁰ *kad ga izveze i razgrne onda ga mora zaoravat, nije ostavljalo duže.*²¹ *Đubar* su po njivi razbacivali svi ukućani pomoću željeznih rozgi (sl. 13).

Osim odvoza gnojiva na zemlju, zemlja se gnojila na način da su na nju vodili domaće životinje da pasu travu, nakon što su poželi žito. Zbog nedovoljne količine gnojiva gnojila se samo ona zemlja na kojoj se planiralo sijati. Kao što je već navedeno količina gnojiva ovisila je i o brojnosti domaćih životinja. Tko je imao više stoke, taj je mogao gnojiti sve, no takvih uglavnom nije bilo. Stoga su Krivopučani uglavnom mijenjati *plodored* odnosno vrste usjeva na istoj *njivi*. Najviše se gnojilo sa stajnakom za krumpir, za pšenicu i žitarice. Dakle, najbolje je bilo zatravnjenu površinu nagnojiti, na njoj posaditi krumpir, iduće godine posijati pšenicu ili žitarice, a treće godine zatravniti, pa ispočetka. Druga kombinacija bila je prvu godinu posijati pšenicu ili ječam, drugu zasaditi krumpir, a treću opet pšenicu ili ječam, četvrtu godinu zatravniti. No, ovaj idealan raspored u praksi je rijetko bio provodjen upravo zbog nedostatka zemlje, stoga je svaka obitelj odlučivala prema svojim prilikama.

Smještaj parcele mogao je uvjetovati što će se na njoj sijati: *Najčešće se sijalo šenicu da je više ima jer ona slabo rodi (...)* *Jedino gdi je bilo jako strmo tu se nije sadio krumpir jer vele da voda nosi zemlju. Onda je išlo dva puta žito (ječam) pa šenica, pa opet dve godine žito, pa zatravni,* objasnio je Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta.

Koliko dugo će sijati ili saditi zemlju prije nego što je zatravne i tako odmora ovisilo je od pojedine obitelji: *Možeš kolko oš, al slabo daje. Ledina bolje rada, zasiti se zemlja.*²² *Ledina je zemlja na kojoj nije ništa bilo, uzore se najesen da lakše sagnjije trava lakše se obrađiva. Onda ju treba ujesen nađubrit, u proljeće je pofrežeš i opet uzoreš, opet pofrežeš i onda ideš saditi*²³.

Za zemlju na kojoj se stalno sijalo, Krivopučani su kazali: *prljat zemlju. Nisu ljudi imali zemlje pa se stalno prljala zemlja.*²⁴ Zbog nedostatka zemlje *iste godine se znalo posijati žitarice i djetelinu na istu zemlju. Djetelina se posije sa žitaricama tako da se žitaricama pokosi strnište, a djetelina drugu godinu rodi*²⁵. Nisam zabilježila da su zajedno sijali pšenicu i neku drugu žitaricu.

3. ORANJE

Ovisi o nadmorskoj visini i vremenskim prilikama zemlja se počela orati ili kako je to ocrtao Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta: *Kad ne bi bila jaka zima, počni orat početkom četvrtog miseca... pogotovo za žito to se sijalo ranije nego krumpir. Onda recimo ko je bio kako marljiv taj bi ranije počeo, ako nije zemlja bila smrznuta, 1.4. a kad bi bia snig 15.4. a znalo se desit da je bia snig i za 1. maja.* Radi uvida u bogatstvo odgovora navedeni su pojedini odgovori: *kraj trećega i u četvrtom;*²⁶ *u četvrtom, kad je do onda zima,*²⁷

¹⁷ Josip Prpić *Jurina*.

¹⁸ Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica*, Mrzli Dol.

¹⁹ Branko Tomljanović *Ropeta*.

²⁰ Mile Špalj *Kebin*.

²¹ Milka Prpić, Mrzli Dol.

²² Luka Krmpotić *Brnde*. Isto su potvrdili svi kazivači.

²³ Milan Prpić *Apel*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

²⁴ Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put. Isto su potvrdili svi kazivači.

²⁵ Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol.

²⁶ Mirko Tomljanović *Sova* i Petar Tomljanović *Čona*, Podbilo.

²⁷ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

prema vrimenu u četvrtom mjesecu, a ovi dole, Primorci u martu, a ako je lipo vrime možeš i u veljači;²⁸ oko 15. travnja.²⁹

Njive na kojima su planirali sijati ili saditi, Krivopučani stalno naseljeni na višim nadmorskim visinama³⁰ orali su, dok su manje parcele, *bašte* kraj kuće samo prekopavali. No Primorci koji su selili u najvećem su dijelu sve prekopavali ili su im stalno naseljeni stanovnici pomagali orati, upravo iz razloga što Primorci nisu posjedovali plug, drlju i životinje za takav način pripreme zemlje za sjetvu. *Oni jedino nose svoje motike i grablje*, rekli su svi kazivači.

Prije oranja iz svake kuće je barem jedna osoba išla na misu u crkvu Majke Božje Snježne u Podbilo, a obvezno na spomen-dan sv. Marka (25. travnja) kada se molilo za rodnost. U crkvu se, kao i svagdje do sedamdesetih godina 20. stoljeća išlo pješice, a kazivači su navodili udaljenosti od nekih zaselaka i po sedam kilometara. Prije oranja pojedinci su njivu blagoslovili svetom vodom, te kazivali da se ovaj postupak prestajao prakticirati u drugoj polovici 20. stoljeća.

Razna su tumačenja je li se lakše oralo konjima ili volovima. Volovima idu u prilog kazivanja: *vol je bio sporiji pa su se lakše slagale brazde, a konj je bio brži pa je teže... konj je iša brzo pa si mora bit okretniji, i onda češće zapne za kamen*,³¹ *vol je moga i sam ić a s konjim je trebalo dvoje, jedan držat za uzde a drugi držat plug*,³² *volovi su jači, jer vol je spor, al je čvrst za potegnut*.³³ Konjima u prilog zabilježila sam: *S konjima je bilo bolje orat, jer su brži*,³⁴ *ako je bila ledina trebalo je dva konja... s konjima si prije gotov, vol je polako*,³⁵ *na konjima se orala više zemlja koja je tvrđa*.³⁶ No svi su mišljenja da je izorana zemlja jednaka. Uglavnom su orali, kao ustalom i obrađivali zemlju, s onim teglećim životinjama koje su imali. Pojedina krivoputska obitelj imala je ili volove ili konje. Razlog zašto je netko imao konje, a netko volove uvjetovala je površina obradiva zemljišta, geografske odlike terena te imovinsko stanje obitelji. Niz desetljeća pojedine su obitelji imale istu vrstu teglećih životinja³⁷. Također mnoge obitelji nisu imale tegleće životinje pa su ih posuđivali od onih koji su imali. Ako nisu imali par životinja često su ih udruživali³⁸. Pomoću magarca i mule nije se oralo.

Nisam zabilježila da je netko na području Krivoga Puta posjedovao ralo. Oralo se drvenim (sl. 4, 4a i 6) i/ili željeznim plugom (sl. 5, 6).³⁹ Unatoč tome što je u literaturi uvriježeno mišljenje da se nakon uporabe drvena pluga, upotrebljavao željezni plug, kazivanja s Krivoga Puta govore da je njihova upotreba u istim zaselcima bila paralelna, te da su poneki imali samo drveni plug. *Gdi su bili slabi konji, vikali su da je željezni plug umorstvo za njih. Njima je bilo teško radit sa željeznim jer je težak. Lakše je radit s drvenim. Kod nas je bilo prilika gdi niste mogli kolima doć, pa ste morali plug gonit na samaru, onda je drveni bio puno lakši i zgodniji za nosit*, objasnio je Tome Špalj *Cucin*. Mane drvena pluga bile su da: jako plitko ore, da se prilikom oranja često nešto znalo pokidati, te kraći rok trajanja.⁴⁰ Prednosti željeznoga pluga su: trajnost,

²⁸ Milan Prpić *Apel*, Luka Krmpotić *Brnde*.

²⁹ Tome Špalj *Cucin*.

³⁰ Vidi više u prilogu o selidbama na ljetne *stanove* kod M. Rajković u ovoj monografiji.

³¹ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

³² Milan Krmpotić *Zekonja*.

³³ Josip i Milka Prpić *Jurine*, Mrzli Dol.

³⁴ Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Ivan Šojat *Valin*, Nada Šojat, Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac; Petar Tomljanović *Čona*, Podbilo.

³⁵ Ana Špalj *Cucina*.

³⁶ Josip Prpić *Jurina*.

³⁷ Više o teglećim životinjama vidi u prilogu prijevozna sredstva kod D. Birt, te stočarstvo kod M. Rajković u ovoj monografiji.

³⁸ Više o udruživanju teglećih životinja vidi u prilogu stočarstvo kod M. Rajković u ovoj monografiji.

³⁹ Samo je Luka Krmpotić *Brnde* kazao da se koristio i plug premetnajak s daskom koja se premještala. Nazivali su ga prevrtač i koristio se kada se sastrane okretalo. Također su postojali plugovi s dva lemeša, no takvi plugovi su se rijetko koristili budući da je rad s njima bio pretežak za životinje.

⁴⁰ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

jači je (ali je trebao i jače konje),⁴¹ ima bolji pravac⁴². Poneki su orali drvenim plugom i nakon njega kupili male traktore. Razdoblje do kada se upotrebljavao drveni plug ne možemo generalizirati: *do 1955 - 56 godine*⁴³, *ima jedno 20 godina*,⁴⁴ *do jedno 10, 15 godina*⁴⁵ *70-ih godina mi smo među prvima imali željezni plug i željezna kolica*,⁴⁶ *do pred 40 godina*⁴⁷, *10 godine prije traktora*.⁴⁸ Drveni plug imao je željezne dijelove: lemeš, *crtalo* i cimer, a katkad i plaz (sl. 6).

Slika 4: Drveni plug i kolica, izrađen oko 1960. godine, vlasnik Milan Tomljanović Kanada, Podbilo; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 4a: Detalj drvenoga pluga.

⁴¹ Tome i Ana Špalj *Cucinovi*. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁴² Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

⁴³ Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

⁴⁴ Luka Krmpotić *Brnde*.

⁴⁵ Jula Krmpotić *Econjina* i Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

⁴⁶ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁴⁷ Tome Špalj *Cucin*.

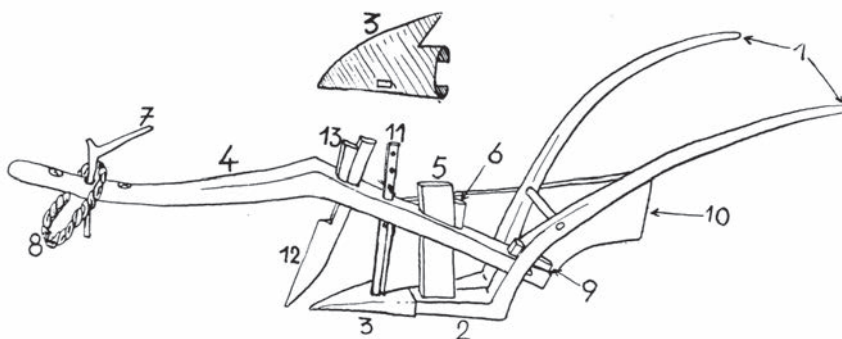
⁴⁸ Milan Tomljanović *Periša*, Alan.

S vremenom su ipak morali zamjenjivati drveni plug: *Nije više bilo majstora za drvene, to više nije imo ko delat ni popravljat. Jer pazite treba ić u šumu, ... nać drvo za gredelj, za ručke da drvo bude savito, morate nać palčice za kotače*, objasnio je Tome Špalj *Cucin*. Svatko je sebi tražio odgovarajuće drvo u šumi ili je sve naručivao od majstora. Najbolje je bilo plug i kolica napraviti od jasena budući da je to *jaće drvo i lakše za izdelat*⁴⁹. Također radilo se od javora i graba, a ručke su mogle biti i od bukve. Spretniji Krivopučani sami su ih izrađivali, a umijeće izrade prenosilo se s koljena na koljeno, objasnio je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna koji je izradu naučio od oca. Trajnost drvena pluga ili kako Krivopučani kažu *dok ne sazori* ovisila je od kakva je drveta bio izrađen i je li se pazilo na njega tijekom oranja da ne *zapne za kamen pa se prekine*⁵⁰. Pojedininima je trajnost bila do 25 i 30 godina. Da duže traje pojačali su ga željezom i pazili na njegov smještaj: *Lipo se kotačići okuj, malo debljim splehom, onda je ovisilo i ko ga je di ima spremat, mora je bit na suhom*⁵¹.

Na Veljunu se željeznim plugom i teglećom stokom oralo početkom 21. stoljeća, što se vidi iz kazivanja Luke Krmpotića *Brnde*: *Ja sam ora ima jedno 10 godina tad sam drža volove onda sam ih proda, a ima ljudi orali su i potlje, ima jedno 5-6 godina. A lepše je orat na volove, ljepše složiti brazde nego mašina preskoći. Tu su brdovite i tanke zemlje.*

Slika 5: Željezni plug i kolica, izrađen oko 1950. u Šojatskom Dolcu, vlasnik Ante Šojat Tine, bio u upotrebi do 1990-ih; snimio Augustin Perić, lipanj 2003..

Slika 6: Dijelovi pluga. Skica preuzeta iz Gavažzi, 1991:70.

Dijelovi drvenoga pluga: 1. ručke ili ručice s prečkom, 2. plaz, oplaz 3. lemeš, 4. gredelj, 8. gužva (radila se od parene bukvine) 10. daska, 12. nož, crtalo, srtalo⁵².

⁴⁹ Petar Tomljanović *Jukša*, Krivi Put.

⁵⁰ Luka Krmpotić *Brnde*.

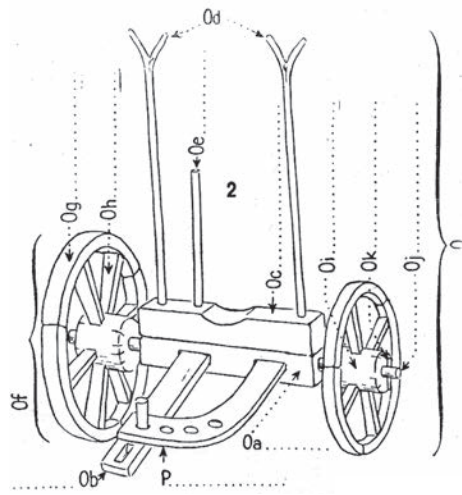
⁵¹ Tome Špalj *Cucin*. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁵² Ostale nazive pluga moji sugovornici nisu znali.

Za oranje su bile potrebne dvije osobe. Dva muškarca ili muškarac i žena; tada je žena vodila tegleće životinje, a muškarci su držali plug. Između pluga i životinje bila su kolica (sl. 7, 8). Uz drveni plug upotrebljavala su se drvena kolica (sl. 7), a uz željezni plug željezna kolica (sl. 5). Osim ovih dvaju osnovnih tipova, kroz razgovore se saznaje da su Krivopučani drvenu osnovu pojačavali kovanim željezom, uglavnom kotače. Pojedini Krivopučani sami su sebi izrađivali kolica, a bilo je i majstora od kojih se mogla naručiti njihova izrada. Plug se izrađivao od drveta jasena i bukve. Jasenovo drvo je bilo *durečije* (trajnije, otpornije).

Slika 7: Drvena kolica, vlasnik Mile Špalj Kebin, Špalji; snimio Augustin Perić, lipanj 2004.

Slika 8: UEA, br. 1., str. 6, slika 2. Kolica, nazivi dijelova.

Na dasku – Oc pričvršćivao se plug. Kolica (sl. 8) su imala dva kotača, veći i manji. Veći kotač išao je u brazdu, a manji izvan brazde. Imali su *palce* – poprečne daščice u kotaču – Oh; *gobeljima* su se nazivale osovine u kotačima – Oj, u *glavinu* su se stavljali *palci* – Oi. Plug je bio povezan za kolica. Drvena kolica imala su *rudicu* (koja je spajala dva kotača) i osovinu na koju se stavljao plug. Tu se stavljala *gužva i zapor*⁵³.

3.1. TEHNIKE ORANJA

Postoje dva načina oranja koja su uvjetovana s koje strane se njiva počinje orati. Ako se počinjalo iz sredine njive kazalo se *saorat* zemlju, ako se išlo sa strane kazalo se *razorat* zemlju. Jedne godine se *saoravalo*, druge se *razoravalo*, tako da zemlju u sredini podignu i izravnaaju. Zemlju se *saoravalo* kada se na njoj planirao posaditi krumpir, dok se za sijanje ječma zemlja *razoravala*. Orati se počinjalo s desne strane i brazda je padala na desnu stranu. Ako se *saoravalo* na kraju oranja ostajao je kanal sa svake strane njive, kraj *mejaša*. *Mejaš* se naziva prostor između dvije njive, širine do najviše 30 centimetara. Ako se *razoravalo* ostajao je kanal u sredini njiva. Ove kanale nakon oranja Krivopučani su *nagrčali* (natrpavali i izravnavali) motikama.

Nitko od Krivopučana nije potvrdio da se zemlja orala u okrug, budući da su im sve parcele bile četvrtaste ili u jednoj strani u *špic*. Obzirom na geografske odlike terena najveći broj njiva bio je niz padinu, stoga se oralo: *tako da zemlju prevrćeš gore da ju voda ne nosi ili na koso se ori i brazda se gore okreće*⁵⁴. Sva zemlja orala se istim plugom, nakon što se izorala jedna brazda, plug se očistio i krenulo se orati drugu brazdu.

⁵³ Luka Krmpotić *Brnde*. Ostale dijelove kazivači nisu imali i/ili nisu znali nazive.

⁵⁴ Mile Špalj *Kebin*, Krivi Put. Isto su potvrdili svi kazivači.

4. USITNJAVANJE ZEMLJE

Ako je zemlja bila jako tvrda, što je često bio slučaj ako se orala *ledina* (paralelno koriste i naziv *ledena*), tada se nakon oranja zemlja prekapala motikom. Nakon toga se sijalo, pa se tek onda *branjalodrljalo* (Krivopučani koriste oba termina) pomoću *branjel/drlje* (sl. 9). Ako je zemlja bila tvrda *branja* nije mogla *branjati/drljati* (usitnjavati zemlju, također se koriste oba termina). Ako su bile velike površine skupljali su se težaci, pet-šest djevojaka koje su cijeli dan kopale. Nekima se plaćalo, no češće se vraćalo radeći isti ili neki drugi posao. Primjerici stalni stanovnici su orali, *branjali*, vozili Primorcima, a oni su njima pomagali kopati, zidati, kositi i sl.

Slika 9: Branja, izrađena oko 1950. u Šojatskom Dolcu, bio u upotrebi do 1990-ih, vlasnik Ante Šojat Tine; snimio Augustin Perić, lipanj 2004.

Branja je imala otraga *dvi ringice, drljke, pa na to zaveži konope, štranjg... isto ono što svežes vola pa ga vodiš*, objasnio je Luka Krmpotić *Brnde*. Ako nije bilo dovoljno muškaraca ovaj posao mogli su obavljati muškarac i žena, tada je muškarac držao *branju*, koju je ujedno morao podizati i čistiti kad se nakupilo korijenja, a žene su vodile konja ili vola. No, ako nije bilo muških ukućana i dvije žene su same *branjale*. Bolje je bilo *branjati* s jednom životinjom i to s konjem, jer je on brži, a osim toga volovi su bili teži i tako bi ugazili zemlju.

Zemlja se *branja* dva puta. Nije zabilježeno da se *branja* koristi za prekopavanje žita i micanje trava kada žito naraste, budući da je žito na ovim padinama plitko i na taj način bi ga se iščupalo iz zemlje. Uglavnom je svatko imao svoju *drljaču*, klinove kupi, a drvo napravi *između sebe, nekome ja napravi samar, a on meni drlju*⁵⁷. S *drljačom* se prestalo raditi prije tridesetak godina. Poneki su s njom radili jednako do

Osnovni materijal za *branjel/drlje* bilo je drvo. Često se ono okovalo željezom *da palčići ne bi bižali van*⁵⁵ i imala je željezne klinove (zvani još i *šiljci, zubi*). Klinovi su bili dugi oko 20 centimetara, s time da je dio bio u drvetu, a izvan drveta od 10 do 15 centimetara.

Branja/drlja usitnjavala je zemlju i zatrpavala sjeme. Zemlju su *drljali*, malo se izravnila motikom, onda se posijalo žito i opet *drljačom* zagrnjavalo ili se motikom ili grabljama zakopavalo. Poneki su na izoranu zemlju sijali žito, pa tek tada *drljali*. Ako su sadili krumpir onda su izorali, *drljali*, prekapali (ili obrnuto kopali pa *drljali*), motikom kopali redove i sadili krumpir. Krivopučani nisu spajali dvije *branjel/drlje* i radili s njima, a kao razlog tome navode da je to bilo preteško za životinje. Da klinovi dublje *paraju* (usitnjavaju) *zemlju* na sredinu *branje* često su stavljali veći kamen da bude teža, pogotovo ako je suha zemlja, tako da bolje zakopa sjeme. Nitko od kazivača nije potvrdio da se *branja* otežavala stavljajući dijete na nju. Na *branju/drlju* stavljali su granje da zemlja bude ravnija, *da bolje zaravnava. Nije išlo za krumpir, već za žito ako si sija da zavalja da bolje nikne*⁵⁶. No ovi postupci bili su iznimni, budući da je ovdje zemlja *jako prhka*, objasnili su Krivopučani.

Za *branjanje* bile su potrebne dvije osobe, jedna je držala *drljak*, a druga vodila životinju.

⁵⁵ Tome Špalj *Cucin*, Petar Tomljanović *Jukša*, Krivi Put.

⁵⁶ Jula Krmpotić *Econjina*, Veljun. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁵⁷ Luka Krmpotić *Brnde*. Isto su potvrdili svi kazivači.

kada su orali na plug. Budući da je na ovim prostorima ostalo staro stanovništvo iz navike su prakticirali rad s *drljom* dok su se god bavili poljoprivredom. Stoga je zabilježen rad s *branjom/drljom* i do prije desetak godina⁵⁸. Unazad četrdesetak godina Krivopučani su počeli kupovati male traktore (sl. 3) i tanjurače, a na zemlju do koje traktor ne može koriste freze.

5. ORUĐE

Motika je bilo nekoliko vrsta (sl.10, 11): motika za prekopavanje i za *kočicanje* redova za krumpir bila je ista, bilo ih je manjih koje su koristili za kupus, jedne više šiljaste, a jedne više poluokrugle i male za povrće. *Imali smo gluvu - to je ona koja ne valja ništa, a slatka smo zvali koja lipo kopa*⁵⁹. Motika je imala željezni (kovani) dio i drveni dio. Željezne dijelove kupovali su od *Cigana* koji su obilazili Krivi Put i prodavali ih. Također su se mogle naručiti od kovača. U drugoj polovici 20. stoljeća kupovali su ih u specijaliziranim trgovinama u Senju i bližim urbanim središtima. Svi oblici nazivani su jednim imenom motike. Imale su *ušī*, u koje se *nasadio* drveni dio, *držalica* ili *štilo*. *Držalice* su izrađivali sami ili ih naručivali kod suseljana koji su bili spretniji u obradi drveta. Nije zabilježena upotrebu motike koja se zvala dikela, trnkop i kopač. Također nije bilo drvenih motika, kao niti motika bez *ušīju*.

Krivopučani koriste drvene, željezne, a unazad nekoliko godina i plastične grabljice (sl.10, 12). Drvene grabljice su imale su rijetke *paroške* (zubce) i s njima se kupilo sijeno. Sijeno se također kupilo sa željeznim grabljicama s gušćim zupcima. Sa željeznima *smo krtice po njivama ravnali i krumpir kočičali, da se ne zatravni kad iznikne van i list kupili za blago*.⁶⁰

Slika 10: Oruđe u pojati (kolnici), *Žuljevići*, vlasnik Marko Pavelić Mijatini, *Podbilo*; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Svako kućanstvo imalo je barem dvije lopate. Jednu od željeza s drvenom drškom i drugu drvenu. Željeznu lopatu koristili su za prebacivanje: zemlje, pijeska, za mišat malt (cement), za čišćenje snijega. Drvena lopata koristila se kod vijanje žita: Vatalo se žito i bacalo u zrak⁶¹. Bile su od parene bukovine malo

⁵⁸ Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac; Julia Krmpotić *Econjina*, Veljun.

⁵⁹ Luka Krmpotić *Brnde*.

⁶⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁶¹ Mile Špalj *Kebin*, Krivi Put. Isto su potvrdili svi kazivači.

Slika 11: Motike, vlasnik Milan Tomljanović Periša, Alan; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 12: Grablje, vlasnik Milan Tomljanović Periša, Alan; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 13: Rozge, vlasnik Ante Šojat Tine, Šojatski Dolac; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

koritasta, bilo je toga i za kupit i sami smo radili. Bila vam je oko 25 sa 30 cm od jednog komada i drška i lopata. Drška oko 1,30 m, od daske se pravi⁶².

Imali smo vile za seno nađi drvo sa tri paroška pa metni u vatru, napari, jer ako nije napareno puca, pa smotaj. Dva paroška stoje odozdola i jedan odozgora⁶³. Vile su koristili za preokretanje sijena i slame. Bacali seno, prevrćalo se žito sa drvenima, da nebi konja ubolo imali smo drvene⁶⁴.

Željezne rozge (sl.13) imaju četiri paroška jedan kraj drugoga i koriste se za kidat đubar ispod blaga, bacati đubar (stajski gnoj) na kola prije no što ga voze na njivu, kad se tovari sijeno na traktor. Krivopučani

⁶² Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁶³ Luka Krmpotić *Brnde*. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁶⁴ Ivan Šojat *Valin*, Šojatski Dolac. Isto su potvrdili svi kazivači.

su sami izrađivali drške za grablje⁶⁵, motike, lopate, rozge. Izrađivali su ih od bukova drveta, a za rozge od *liskovova* i javorova drveta jer su bili najlaganiji. Metalni dio kupovali su na sajmovima.

Za micanje kamena koristio se kramp, koji se još tukao s *macom*. Nisu imali *štihaču* i to objašnjavaju što je zemlja preplitka.

6. SIJANJE ŽITA

Prije no što se išlo sijati žito se čistilo. *Onda ispadne škart, ono što ne valja, to smo mi na sitnicu, sitno ispadne, a otporno veće ostane... kruži sa sitnicom*, objasnila je Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun. *Sitnica* je oblik drvenoga sita, čije je dno bilo od žičane mreže. Kupovali su ih na placu u Brinju ili Otočcu, te su ih Kutarevci prodavali po selu. Prije sisanja žito se nije sipalo kroz zapaljenu slamu. Također, žito se nije nosilo u crkvu na blagoslov, već se na Uskrs nosio kruh na blagoslov. Prije sjetve nije se odijevala čista odjeća, niti odjeća bijele boje, išlo se u onome što se taj dan obuklo, dakle radnoj, svakodnevnoj odjeći. Kazivači su kazivali da se taj dan jelo po mogućnosti, *ako si ima šta bolje za skuwat pa pojedj* ali uglavnom *nije bilo izbora, pasivan kraj*⁶⁶. Na pitanje: je li bilo vjerovanje da prije sisanja treba imati spolni odnos ili pak da ne smije imati isti, kazivači su odgovarali: *Nije se to vodilo računa niti se spominjalo*.

Nije bio tradicijski propisan datum kada se počinjalo sijati, već je datum ovisio o klimatskim prilikama te godine: *Kad oćeš dokle god Velebit ne progrmaj, kad progrmaj onda je gotovo sa sisanjem*. Također, zabilježeno je da je bilo dobro sijati pred kišu jer bi ga tada kiša zalila i sjeme je brže izraslo, te da je dobro sijati i u *petom mjesecu jer pane u toplu zemlju*⁶⁷. Nije bilo bitno da svi u selu počnu isti dan sijati, kao uostalom niti druge radnje vezane uz zemljoradnju, odgovori su bili: *Radio je kako je ko moga, moglo ih je više početi, pa drugi za dva, tri dana, ili poslije, kako ko*.

U prvoj polovici 20. stoljeća Krivopučani nedjeljom nisu radili, kao niti crkvenim blagdanima. Udovicama se također pomagalo, s time da se njima smjelo pomagati i nedjeljom. Nakon Drugoga svjetskog rata, a posebice nakon što je većina mlađih Krivopučana odselila u Senj i preko tjedna radili u poduzećima, upravo su vikendom dolazili obrađivati zemlju i pomagati roditeljima koji su ostali na Krivome Putu.

Najbolje je bilo sijati žito kad je bio pun mjesec. Naime, vjerovalo se da će to pospješiti bogatstvo ljetine. Ovo pravilo nije se odnosilo samo na žito: *Vodilo se prvo računa o sadnji, naročito sisanju žita, pa čak i krumpira, a pogotovo zelja, na minu se nikada nije sijalo* (mina je kada se mjesec mjenja),⁶⁸ *i kad je kvatra jer tada često bude nevrime*.⁶⁹ Osobi koja je sijala nosila se hrana ako je njiva bila udaljena od kuće. Ako su imali manje komade onda su dolazili kući jest.

Razna su kazivanja tko je sijao: *ko ima bolju ruku, bolji osjećaj*⁷⁰... *žensko ili muško, svrkrva, čača, djed*⁷¹, *čovik koji zna*⁷², *češće muškarac, sijala je i žena nekad ili koja nije imala muža*⁷³. *Onaj koji sije zove se sijadž* (UEA, Fd 241, br. 1382, tema 7. Sisanje i sađenje). Sijalo se iz: obične torbe⁷⁴, kante, kantice⁷⁵, iz lavora⁷⁶, lonca⁷⁷, *bisage*.⁷⁸ *Bisage* su imali samo pojedinci. To su dvije torbe izrađene od konoplje i vune

⁶⁵ Držak od grabljica naziva se grabljište (UEA, Fd 241, br. 1382, tema 14. Vile i grablje).

⁶⁶ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁶⁷ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁶⁸ Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

⁶⁹ Marko Pavelić *Mijatín*, Podbilo.

⁷⁰ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

⁷¹ Branko Tomljanović *Ropeta*.

⁷² Ivan Butković *Gara*, Alan.

⁷³ Julia Krmpotić *Econjina*, Veljun.

⁷⁴ Branko Tomljanović *Ropeta*.

⁷⁵ Milan Blažević *Ivela* i Ivan Prpić *Kavarica*, Mrzli Dol.

⁷⁶ Julia Krmpotić *Econjina*, Veljun.

⁷⁷ Ivan Šojat *Valín*, Šojatski Dolac.

⁷⁸ Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Petar Tomljanović *Jukša*, Krivi Put; Branko Tomljanović *Ropeta*.

tehnikom tkanja. Jedna torba stajala je s prednje strane osobe koja je sijala, a druga sa stražnje. Između su bile spojene s dvije trake koje su se prebacivale preko ljudskih ramena. U obje torbe stavila se jednaka količina žita, a prilikom sjetve strane su se mijenjale. Osim žita ništa se nije stavljalo u *bisage*.

Kad je netko počinjao nešto raditi često se govorilo: *Pomozi Bože*, pa tako i prije sjetve. O osobi je ovisili hoće li se prekriziti prije početka posla, ali na te se radnje nije obraćala pažnja.

Prije početka sjetve nije se bacala šaka sjemenja životinjama, niti kraj njive. Za urod ljetine nije bilo važno je li se prilikom obavljanja posla šutjelo ili pričalo. Kao što je objasnio Luka Krmpotić *Zekonja* s Veljuna: *Moga si pričat šta očeš. Zafrkavat se, ako vas je više bilo, a ako si sam bio onda si muča. Mora si pazit da ne bude ni pre gusto ni pre ritko. Bilo je najbolje da tri zrna pane na stopu od vola.* Nakon što se završila sjetva nije bilo važno hoće li netko nešto reći. No, obično se kazalo, kao uostalom i nakon obavljanja bilo kakvog drugog posla u Krivome Putu: *Fala ti Bože. Kako ko, neko reče, neko ne.*⁷⁹ Moglo se sijati cijeli dan, obično se počinjalo ujutro.

Ozima pšenica sijala se u jesen u rujnu ili listopadu, odnosno mogla se sijati sve dok snijeg nije pao. U istom peridu mogao se sijati i ječam, te saditi zimski luk. No najčešće su žitarice sijali u proljeće. Daka-ko vrijeme sjetve bio je uvjetovano klimatskim prilikama tekuće godine, kao i nadmorskim visinama na kojima se nalazi zemlja. U primorju počinjalo se već u ožujku, na višim nadmorskim visinama (500-600 metara nadmorske visine) u travnju, a na još višim i svibnju. Kako bih čitatelju ilustrirala raznolikost odgovora navest ću neke odgovore za područje centra Krivoga Puta: *u travnju,*⁸⁰ *15. 04. ili zadnji četvrti ako je misec bio loš*⁸¹, *kakvo je bilo vrime, u četvrtom mjesecu, obično krajem a ako je bilo lipo vrime moglo se i početkom,*⁸² *najzad je moro bit posijan do 20. 4. onda se sadio krumpir do 1. maja,*⁸³ *proljetno doba,*⁸⁴ *zavisi od vremena, oko 25.4 do 1. maja*⁸⁵, *zob koncem trećeg mjeseca, ječam u četvrtom mjesecu*⁸⁶, *ječam se sije početkom maja.*⁸⁷ Također su razni odgovori koja biljka se prva sije: *najprvo se sijao ječam*⁸⁸, *šenica, zob*⁸⁹, *heljda, pa krumpir,*⁹⁰ *prvo se sijalo zob, pa šenica, pa žito (ječam), niko je sija samo jedno, neko dvoje, kako je ko tio,*⁹¹ *najprije ječam, pa pšenica.*⁹²

Nakon što se žito posijalo obavljala se još jedna radnja. Nakon što je pala kiša, vadilo se kamenje i ravnao s *tegom*. *Teg, to je mlatača, s tim bi se tukle grude... bila je od drveta, dugačka oko 50 centimetara (...)* da bi bilo ravnije kad bi se strnište kosilo koje se davalo blagu, objasnio je Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta. Zemlja se također mogla povaljati valjkom, i to nakon sisanja (ako nije nakon *drljanja*, odnosno ako se *drljalo* prije sisanja). *Valjak je bilo okruglo drvo sastrane je imalo ručke pa se okrećalo, bilo je dugačko oko metar možda malo više, a promjer negdi 30 - 35 centimetara. Nije se pazilo koja vrsta drveta, najčešće bukovo, jer ga je tu najviše bilo. Moglo je bit od jasenovine i rastovine, to je dugo duralo. Taj valjak je sastrane imo zabite kuke, pa poveži stranje za to pa to vuci jedan konj ili dva vola, kazala je Anka Šolić Tutanova iz Podbila. Kada se išlo raditi valjkom, kazalo se idemo povaljat. Jedna osoba je vodila vole ili konje*

⁷⁹ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

⁸⁰ Mile Špalj *Kebin*, Krivi Put.

⁸¹ Ana Špalj *Kebinova*, Krivi Put.

⁸² Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

⁸³ Ivan Šojat *Valin*, Šojatski Dolac.

⁸⁴ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

⁸⁵ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

⁸⁶ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁸⁷ Jula i Krunoslav Krmpotić *Econjini*, Veljun.

⁸⁸ Mirko Tomljanović *Sova*, Podbilo.

⁸⁹ Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

⁹⁰ Mirko Tomljanović *Sova*, Krivi Put.

⁹¹ Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

⁹² Milan Prpić *Apel*, Mrzli Dol.

šta imaš, moga je bit čovik ili žena svejedno, a za valjkom nije treba ić niko⁹³. Nisam zabilježila da se žito pokrivalo granjem nakon što se posijalo.

Nakon ove zadnje radnje, oko žita se ništa nije radilo do žetve. No ponekad je cijela ljetina znala propasti ili pak pojedina sorta. Jedan od takvih primjera ostalo je u sjećanju Mire Tomljanović *Ropetine* iz Krivoga Puta: *Iza Drugog rata, jedno 5 godina, došla je kebrica i navali ... i ispila žito. Samo je košuljica ostala, onda nismo više sijali pšenicu, sijali smo zob i ječam*. Kao i u ovom tako i u ostalim sjećanjima Krivopučana najviše je stradavala pšenica, stoga se prakticiralo na najveće površine posijati ječam ili zob (sl. 14).

Slika 14: Žito na Veljunu; snimila M. Rajković, lipanj 2005.

7. ŽETVA ŽITA

Žito se želo kada je sazorilo. *Moralo je lipo dozorit da se vidi klas. Da je beli ječam i zob ako se vidi da je tvrdo onda se želo. Da klasje nije zeleno jer ako je, teško se vrlo*⁹⁴. Klimatske prilike uvjetovale su kada će žito dozrijeti, dakako ako je bilo vruće i sušno razdoblje prije je dozrijelo, ako je bilo kišno kasnije je dozrijevalo. Budući da su žitarice bile posijane na raznim nadmorskim visinama, prije je dozrijevalo žito na nižim. *Ovisi o kraju, donji, primorski dio bi pod kraj maja imao zrel ječam, a mi gore u šestom, krajem šestog, onda bi dolazila pšenica, onda pir, a zob bi najzadnje sazrila, onda jeljda*, kazao je Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola. Početak žetve bio je u lipnju, vrhunac oko Sv. Jakova (25. srpnja), a kraj tijekom kolovoza⁹⁵. Na području centra Krivoga Puta i prostoru prema Bilu (700 - 800 metara nadmorske visine), dakle prostor na kojem je bilo najviše žitarica posijano, najviše je odgovora da prvo sazori ječam koji se počinje žeti krajem srpnja, nakon njega zob, a pšenica zadnja, krajem kolovoza.⁹⁶ Budući da su ponekad krajem kolovoza počinjala kišna razdoblja i ako pšenica nije dovoljno zrela ljetina je propala. Još jedan od razloga zašto su Krivopučani izbjegavali sijati pšenicu navodili su njenu visoku stabljiku (do 80 centimetara). Kada je pala kiša ona ju je *povaljala* (polegla na njivu), te tako otežavala žetvu. Kod određivanja dana za

⁹³ Milan Tomljanović *Periša*, Alan. Isto su potvrdili svi kazivači.

⁹⁴ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁹⁵ Upravo je stoga bogatstvo podataka kada se i što žanje. Primjeri odgovora na istoj nadmorskoj visini: *u šestom mjesecu, ječam i pšenica su dozrijevali u srpnju, konac sedmog mjeseca, oko Sv. Jakova (25. srpnja), početak osmog, pšenica i ječam oko 15.08., osmi mjesec, ječam žanjemo s kraja osmog mjeseca*.

⁹⁶ Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Ivan Šojat *Valin*, Šojatski Dolac; Julia Krmpotić *Econjina*, Veljun; Milan Prpić *Apel*, Mrzli Dol; Petar Tomljanović *Jukša*, Krivi Put; Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

žetvu gledalo se i u kojem je položaju mjesec: *Gledalo se da nema mine...kad je uveće mladi mjesec možete... i dok je puni dok se god mini. A kad ga nema onda se ne može*⁹⁷.

Prilikom žetve u njoj su sudjelovali svi ukućani koji su mogli raditi neki od poslova, ne bi li se ona što prije završila. Najčešći odgovor bio je: *muž, žena i dica su to radili*. Svi su išli, *ako je bilo malo djeteta, djeteta je ostalo u kući, a žena na njivi*. I jedna žena sama mogla je žeti *jer nisu to bile velike njive, a čovik (muškarac) uglavnom bio na poslu, pa najviše sve sama delaj*⁹⁸. Ovisno o broju ukućana i količini žita za žetvu pojedinci su zvali još *kosaca i žetalica*. Ali rijetko kada se plaćalo, uglavnom se *vraćalo radom. Skupile se jedna drugoj, idemo danas tvoje žet, sutra moje i tako*⁹⁹. Žito su žele najviše žene, no niti muškarcima ovaj posao nije bio stran. Nerijetko sam dobivala odgovor da su *želi svi, ko je stiga*¹⁰⁰. Žene su uglavnom žele žito pomoću srpa, a muškarci su kosili kosom. Više žena koje žanju zvali su *žetalice*. Muškarce koji su kosili žito zvali su *kosci*¹⁰¹. Žene koje su za koscima kupile žito zvali su *kupljačice*. U tek nekoliko slučajeva zabilježila sam da su i muškarci želi srpom: *Moj Marijan će požet, više neg dvi žene*¹⁰².

Srpovi su bili s ravnom oštricom (sl. 15) i sa *zubčićima*. Oba srpa nazivali su srp i sve vrste žita želi su istim srpom. Srp sa *zubčićima* Krivopučani su nazivali *brinjski*, zato što su ih kupovali u Brinju na sajmu. Moglo ih se kupiti i kod kovača, a u drugoj polovici 20. stoljeća i u trgovinama u Senju. Srpovi su imali drvenu ručku. Srp s ravnom oštricom obvezno se *klepao* (oštrio) prije žetve. Srpom kojim se želo žito mogla se rezati i trava.

Slika 15: Srp, vlasnik Milan Tomljanović Periša, Alan; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Mnogi kazivači isticali su da je vrsta srpa s kojim je bilo bolje žeti ovisila o navici osobe koja je žela. Prilikom žetve lijevom rukom držalo se žito, *a desnom srp pa zamahuj od desna na levo prema dole, ne prema sebi*. Ljevaci su koristili isti ovaj srp. Žito se moglo prihvaćati sa šakom ili među prstima. Način je ovisio o tome kako je tko naučio i kako mu je bilo lakše, objasnili su Krivopučani. Sa srpom se na Krivome Putu želo do prije dvadesetak godina. No pojedinci koji danas posiju malo ječma za perad također ga žanju srpom. Veće količine žita prema mojem saznanju nitko više ne sije.

⁹⁷ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁹⁸ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*.

⁹⁹ Jula Krmpotić *Econjina*, Veljun.

¹⁰⁰ Ivan Šojat *Valin*, Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

¹⁰¹ Muškarce koji žanju nazivali su *žetalac*. (UEA, Fd 241, br. 1382, tema 8. Žetva).

¹⁰² Milan Krmpotić *Zekonja*.

Sve žito nastojalo se žeti srpom. Ako ga je bilo više i kada nije bilo dovoljno vremena tada se i kosilo. Uglavnom su pšenicu želi, a ječam kosili. Zob su želi i kosili. Ako je njiva bila jako zarasla travom, tada se nije moglo kositi. *Kosilo se jako malo, teško je bilo spremat, ako se kosilo pravilo se široke snopove (...) snopovi su različiti, nejednaki, tako da ga je bilo teže spremati, iako je žet bio mukotrpniji posao*, objasnio je razliku Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola. Na običnu kosu, kojom se kosi trava, za potrebe košnje žita stavilo se *granu, šibu ko prst debelu, najčešće mlade liskovine i drinovine, ona je jača i žilavija ... šibu smotaj ... da žito ljepše pada, više zbije u vrpju, da nije razbacano*, objasnila je Mira Tomljanović *Ropetina*. Za takvu kosu kazalo se kosa s *praćom*¹⁰³ ili *teljugom*¹⁰⁴. S njom se kosilo i *strnište* (stabljike koje ostaju nakon žetve žita srpom).

Nakon što su muškarci pokosili žito, ono se neko vrijeme, ovisno o temperaturnim prilikama, sušilo. Žito se sušilo jedan dan ako je bilo sunčano vrijeme. Moralo se paziti da ne stoji dugo da se ne presuši jer bi tada zrnje počelo otpadati. U slučaju da je zemlja vlažna žito se preokretalo na polju. Žito se također sušilo povezano u snopove i to na način da su se tri snopa slagala prislonjena jedan prema drugome, dakako klasjem okrenutim prema gore. Niti u jednom lokalitetu nije zabilježeno da se žito stavljalo sušiti na grane ili kolce. Nakon što se osušilo, djevojke i žene skupljale su *strnokos* (dio klasa koji ostane na zemlji)¹⁰⁵ i *sadivale* (stavljale) ga u *stog* na njivi ili se odmah transportiralo kući, ako je imao tko i s čim.

Njiva se počinjala žeti s lijeve strane prema desnoj ili, ako je stajala uzbrdo, odozdo prema gore. Ako je žito bilo polegnuto, tada se kretalo tako da ono bude polegnuto od osobe koja žanje. Ako sve žito nije bilo jednako zrelo, želi su se dijelovi koji su sazorili, a ostalo kada sazori. Rijetko kada se sve žito požnjelo u jednom danu, a razlozi su bili što su njive bile male i raštrkane, te nejednaka zrelost žita.

Ako je bilo više žena sve su počele žeti u jednoj ravnini i svaka je dobila svoj red. Za taj red nije postojao naziv. Najbrža *žetalica* ubrzo je pretekla sve ostale. Za nju nisu koristili poseban naziv, *al se gledalo, dabome, nekoj ide bolje, gleda se i kako slaže snopove, sve se gleda*¹⁰⁶. Tijekom žetve djevojke su se posebno morale truditi *jer bila je neka evidencija, babinjska, koja je utjecala na djevojku*.¹⁰⁷ Marljivost i spretnost bile su bitne osobine koje je trebala imati djevojka. Budući da su pojedini zvali djevojke u žetvu i za taj posao im davali naknadu *dobra žetalica, imala je bolju prođu, više bi je zvali*¹⁰⁸ i tako je mogla više pridonijeti svojoj obitelji i svom ugledu u lokalnoj zajednici¹⁰⁹.

Kada su djevojke i žene žele odmah su žito vezale u snopove. *Uže za vezati snop radi se od istog žita koje se žanje. Šaku žita bi izvukle iz zemlje jedna sa zrnem na vrvu, druga sa korjenom i radi uže*¹¹⁰ (...) *Lipo dole odsici sa srpom pa položi na zemlju*¹¹¹ ... *na to naženješ jedan snop... i to svežeš... celi naramak*.¹¹² Obično su žene radile uže; mogli su i muškarci, *al oni baš nisu znali raditi uže*, kazali su Krivopučani. Uglavnom je ista osoba žela i vezala žito. Mogle su i dvije osobe, tada je jedna žela, druga vezala, no to je bila rijetkost. Posao oko žetve žita najčešće su obavljale žene same: *Ljudi (muškarci) su radili... pa smo sve same*¹¹³.

Nakon što su žito povezali u snopove, od snopova su *pravili skladnje* ili ih slagali u *stožiče*. Izradu *skladnje* opisao je Luka Krmpotić *Brnde: Zabijete dva kolca pa slažete između žito, snopove se slažete jedno do drugoga, klas prema unutra gleda ... da ga ptice ili životinje ne razvuku ... ako je šira skladnja bacite i unutra*

¹⁰³ Branko Tomljanović *Ropeta* i Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put.

¹⁰⁴ Milan Krmpotić *Zekonja*.

¹⁰⁵ Nakon što se sa strnokosa maknu plodovi (zrnje) ostaje slama.

¹⁰⁶ Ivan Butković *Gara*, Alan.

¹⁰⁷ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol.

¹⁰⁸ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

¹⁰⁹ Više o poželjnim osobinama djevojke za udaju vidi u prilogu o svadbenim običajima u drugom svesku Monografije.

¹¹⁰ Branko Tomljanović *Ropeta* i Mira Tomljanović *Ropetina*.

¹¹¹ Luka Krmpotić *Brnde*.

¹¹² Petar Tomljanović *Jukša*, Krivi Put.

¹¹³ Luka Krmpotić *Brnde*.

par snopova. To je u obliku pravokutnika (...) pri vrhu se natrpa više snopova u sredinu pa izgleda kao krov od kuće. Gore stavite žito čije klasje je okrenuto prema dolje, a stabljike prema gore. Veličinu skladišne uvjetovala je količina žita. Ako je bilo puno žita moglo ih se napraviti nekoliko. Dužina jedne skladišne bila je i do tri metra, širine do oko dva metra. Žito je stajalo u skladišnji dok se sve ne požanje. Žetva je trajala od nekoliko dana do najduže dva tjedna. Skladišne su se radile na njivama i u okućnici. No žito se nastojalo što prije odvesti kraj mjesta gdje se planiralo vršiti. U skladišnjama se žito ujedno i sušilo. Ako je žito trebalo biti duže u skladišnji moglo se pokriti najlonom ili ceradom.

U stožice snopovi se slažu na sljedeći način: *zabije se u zemlju stup, stožinu, jedno 4 - 5 metiri je visok, debel 10 - 15 cm, onda se metni dole grane da nije žito na zemlji, pa se okolo slaže žito ... onda se bolje suši ... klas je iša unutra do stožine, a ono odrezano van sve se moralo slagat ukriž da veže jedno drugo jer bi se inače razletilo*, objasnio je Ivan Butković Gara s Alana. Žito je stajalo u skladišnji ili stožicu dok se ne bi sve žito poželo, a tada se išlo vršiti.

Ako je nakon žetve ostalo visoko strnište, stronokos se kosio za hranu domaćim životinjama. Visina na kojoj se rezala stabljika ovisila je o tome koliko je žito naraslo što je pak ovisilo o padalinama te godine, no ponajviše su se pšenica i zob rezali više, a jačam niže budući da je on ionako bio niži. S njive se žito vozilo kući na kolima koja su vukli volovi ili konji. Oni koji nisu imali tegleće životinje ili ako nisu postojali adekvatni putevi kojima su mogla proći kola prenosili su ga na samaru koji je bio na magarcu, muli ili konju. Također bilo je Krivopučana koji nisu imali niti ove životinje te su žito, kao i svu ostalu ljetinu prenosili u bremenu, na svojim leđima. Breme se izrađivalo tako da bi onoliko snopova koliko je osoba mogla nositi, povezali s dva konopa stavili na leđa i nosili.

7.1. DOGAĐANJA TIJEKOM ŽETVE

Događanja za vrijeme žetve zrcale se u riječima Josipa i Milke Prpić *Jurine iz Mrzloga Dola: Svi, djevojke, žene i muškarci, želo se i po noći i po danu, tu se veselilo, stjecala ljubav, a žene sazivaj, Marka, Janka, odovuda Katu, i spajaj ih*. Kada se skupilo više Krivopučana pjevalo se pjesmu: *Žetalice žito žele i bećarce. Samo da su kupljačice imale šta za popit, nisu, neg vode*¹¹⁴.

*Dragi kosi a ja kupim seno,
niko ne zna da se mi volemo*¹¹⁵.

*Dođi diko okolo i priko
Mjenjaj staze da nas ne opaze.*

*Gori gora gori borovina
Izgori nam dragi hladovina.*

*Sunce sjaji na visoku visu
Nek mi reknu što mi rekli nisu.*

*Moj dragane svakako me sude
Nek čekaju dok istina bude.*

*Što se moje naljutilo zlato
Valjda mu je nešto nalagato.*

¹¹⁴ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹¹⁵ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

*Sedam sati ide momak Kati
Ne voli je hoće da se vrati.*

*Svi mi vele i vele i kažu
Da mi oči varati pomažu.*

*Kiša mlaka pada iz oblaka
Lolo moja sva si naopaka.*

*Vedro nebo pa se naoblači
Dobar mali pa se izoblači.*

*Ajde dragi da djelimo jade
Da vidimo tko više imade.*

*Moja mala suknjica na ruže
Ako smiješ podigni je družu.*

*Ja zavole što majka ne vole
Pa se majka od jada razbole.*

*Stani mali gore na visoko
Da te moje na nišani oko.*

*Jesam, jesam, imena mi moga
Naljubila lica bećarskoga.*

*Misli mali da ja njega volim,
Di ja s njime medeno govorim.*

*Misliš mali da si moje zlato
Ti si meni pod cipele blato.*

*Zašto mali rumeniš pa blediš
Kad ti mene garavu poglediš.*

*Koga moje oči pogledaju
Ii moj biti, il te vrag odniti.*

*Nije šala varati bećara
Ja sam mala četri zavarala.*

*Curuj curo dok si kod matere
Kad udaju curovat ne daju¹¹⁶.*

Bilo je to napjevavanje, tako da bi navukli nekoga na nešto, bilo riječima ili fizičkim sposobnostima ... bilo je pjesmi koje su vukle na ljubav, na rasonudu, sastanak, vesele, šaljive, i podrugljive. Znalo se nekoga kudit, kako ima male prozore, kako je slaboga stanja, kako će doć snaha koja će to ukrasiti ... Znalo je biti i mladih i starijih, s jedne strane zaljubljeni parovi, a s druge strane žene i djevojke koje su stvarno došle raditi, kazao je Josip Prpić Jurina.

¹¹⁶ Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun.

Kupljačicama ovaj posao nije bio lagan, te su pjevale:

*Kad se kosi da sam kod kosaca,
kad se kupi da sam kod janjaca*¹¹⁷.

Svi kazivači isticali su da je klasje žita bilo oštro i da je grebalo. Unatoč tome nitko nije koristio zaštitu za ruku, niti zaštitnu pregaču. Najčešće objašnjenje je bilo: *Ma ništa, ko bi to. U čemu si doma u tom odi žet*¹¹⁸. Prilikom odlaska u žetvu *žetalice* nisu odijevale svečaniju niti bijelu odjeću već: *Ko svaki dan, sad recimo Mara uzme srp i ode žet*¹¹⁹. Zbog visokih temperatura djevojke i žene uglavnom su na glavi imale maramu. Nerijetki slučajevi bili su da su žene i djevojke bile bose: *Ma kakvi, ja sam malo čarapa nosila, ono izgredi pa peci i boli, piknja*¹²⁰. Razlog tome također je bila neimaština, što su kazivači potvrdili ističući da se i u crkvu išlo bez obuće: *Bome kad odi cure u Krivi Put na misu nosi cipele u rukama, i bose odi, ili ako je koja imala šlape pa obuj. Onda kad dođi prid crkvu onda se obuj. Tamo di u grmu, čuvaj cipele*¹²¹. Ako su si porezale dlanove oštrim žitom taj dio povezale su *krpom i zali malo rakijom*.¹²² Sve kazivačice isticale su da je žetva bila *krvav* (težak) posao.

7.2. VJEROVANJA

Kad se počelo žeti, ništa se nije trebalo reći: *Nije kod nas to bio običaj, samo delaj*¹²³. Nije bio običaj kada prvi snop odreže gazdarica, to je mogao bilo tko napraviti. Prvi se snop nije trebalo sačuvati, kao niti zadnji. Na njivi se također nije ostavljalo nekoliko klasova, već su ih djeca brala. Kada se želo nije se ostavljalo prvi niti zadnji klas, niti se od njega pleo vijenac. Završetak žetve nije se ničim obilježavao, niti se pravila gozba.

No žito i slama bili su sastavni dijelovi božićnih običaja. *Mečalo se žito na stol i tri glavice češnjaka u pšenicu, i svića u sredinu krv, i pod stolnjak malo slame ... i slamu poda stol. Onaj krv pod svićom je staja do Stipanja, Ivanja, onda ga reži i jedi*¹²⁴. Svijećica je stajala u pšenici, pšenici i ječmu, ili miješano: zob, ječam i pšenicu, odnosno pomiješali su sve žitarice koje su imali¹²⁵.

8. VRŠENJE ŽITA

Pretežno je svaka kuća imala svoje guvno. Bilo je smješteno na otvorenom u dvorištu ili u blizini. To je bio okrugao, velik prostor promjera 8 – 10 metara, zavisi koliko je tko imao mjesta. U sredini je bio stup, *stožer*, zabijen u zemlju 60 - 70 cm, *jer je blago jako, ako bi cugnuli, oni bi ga iščlupali*¹²⁶. Bio je visok oko metar i pol, 15 - 20 cm širok. Pri vrhu malo zarezan da lanac ili konop, kojim su se vezale životinje, ne klizi dolje. Vijek stožera bio je *dok se ne privali* (pukne)¹²⁷. Izrađivao se od kvalitetna drveta *da bolje dura*, uglavnom od *rastovog* (hrasta) i/ili bukve. Kada se odredilo mjesto za guvno u sredinu se zabio stožer. Kada se jednom zabio stožer, on se više nije micao. Zimi se stožer nije ničim zaštićivao, niti se guvno s čim

¹¹⁷ Mara Krmpotić *Brndina*.

¹¹⁸ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

¹¹⁹ Objasnio je Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹²⁰ Mara Krmpotić *Brndina*.

¹²¹ Milan Krmpotić *Zekonja* i Mara Krmpotić *Brndina*. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹²² Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put.

¹²³ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put .

¹²⁴ Mira Tomljanović *Ropetina*.

¹²⁵ Više o godišnjem ciklusu običaja vidi u radu A. Vlatković u drugom svesku Monografije.

¹²⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Alan. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹²⁷ Mara Krmpotić *Brndina*. Isto su potvrdili svi kazivači.

pokrivalo. Na guvnu je bila travna zemlja, ako je čista konji bi ju s potkovama dizali: *Trava ima žile koje ju vežu*¹²⁸. Prije vršidbe na guvnu pokosila se trava i dobro ga se pomelo. Ako je bilo jako suho neposredno prije nego što se ide *vršaj rastret polilo ga se malo s vodom da ne praši*¹²⁹. Nije potvrđeno da je netko preko guvna stavljao daske, da se zemlja utabavala s batom ili strugala trava motikom. Osim za vršenje, guvno se nije koristilo u druge svrhe. Nisam zabilježila da se žito prije vršenja dodatno rastreslo po guvnu i sušilo.

Žito koje je rasprostrto oko stožera nazivalo se *vršaj*. A za samu radnju Krivopučani su kazali: *Idemo nasterat vršaj. Nastrt vršaj*. Krivopučani su isticali da nemaju ostalih naziva i da su kod njih postupci jednostavni: *nastru vršaj ili slože snopove i gone konje unutra* jer, kako kažu, oni imaju mao žita. U kolovozu, u četiri sata ujuto mnogi Krivopučani vršili su žito. Ukućani su uzimali snopove i slagali ih oko guvna: *Razreže se uže i samo žito rastrese po celom guvnu iste visine... od 50-80 cm visine, dva, tri reda snopova*.¹³⁰ Neovisno je li se vršilo pšenicu, ječam ili zob svih žitarica stavljala se ista količina. Klas su okretali prema stožeru, s time da je od prvog reda, od stožera klasje išlo od stožera prema van, a ostali prema stožeru (slagali su oko četiri reda žita). Ovakav način slaganja žita radio se da životinje ne rastresaju zrnje van. Do stožera se ostavljalo metar i pol praznoga prostora: *Da čovik može tu šetat i jer ga konji ne mogu gazit. To mora bit slobodno*¹³¹. *Osoba koja je vodila volove stajala je kraj stupa i vikala ajde ijo, i pucala kandijom, bičom*¹³².

Prilikom vršenja konji su išli oko stožera jedan do drugoga. Najviše se vršilo na dva konja, no tko je imao mogao je i na tri, četiri konja. Konji stalno trče po istoj širini, te ih se nakon 20 minuta okreće na drugu stranu da im se ne zavrti. Kada se htjelo da se konji vrte u drugu stranu kazalo im se *obrni*, oni su tada stali i uz ljudsku pomoć se okrenuli. Prilikom vršidbe konji su morali biti potkovani budući da na taj način *bolje vrše i tare inače bi se puzao*.¹³³

Osim konjima moglo se vršiti i volovima, obično par volova. Kada se volovima viknulo *stu nazad*, a zatim *ča vost* vol je to shvaćao kao naredbu da stane i uz ljudsku se pomoć okretao na suprotnu stranu.¹³⁴ Razliku između vršenja *na konje i volove* zrcali se u kazivanju Luke Krmpotića *Brnde: Volovi su sporije išli. Konji su brže letili i lakše ih je redit. Vol ima veću balegu* (izmet)... *Onda viči ukraj!, ako očeš da se konj makne. A znalo se i na volove pa metni lopatu na rame pa čekaj* (smijeh). Kao najgori dio posla oko vršidbe kazivači su isticali čišćenje *balege* od vola iz žita. *Ako je vol htio vršit nuždu podmetni da ne izvrši u žito i dalje tjeraj*¹³⁵. Ako nisu imali dovoljno svojih životinja udruživali su ih. Sve obitelji nisu imale sav pribor potreban za vršenje, te su i njega morali nabaviti. *Onda se sabere tri konja, dva si posudia, onda si mora kuku posudit, ako si ima dite, onda je dite moralo ic čuvat osam dan krave za tu kuku*. Na kraju užeta bila je kuka ... *kuka je išla oko toga da konji idu u okrug, a tu ti je kuku moga napraviti samo jedan čovik u celoj regiji, ta kuka je bila posebno zavrnutu*, kazao je Petar Tomljanović *Čona iz Podbila*. Nitko od kazivača ne sjeća se da je netko vršio žito na način da ga je *mlatio sa štapom*¹³⁶. Onaj tko je imao malo žita (nedovoljno za vlastiti vršaj) dao ga je nekome iz rodbine ili susjedstva da ga vrši zajedno s njegovim žitom. Također svi ljudi nisu imali volove i konje za vršidbu, stoga su i u tim slučajevima davali žito drugima na vršidbu ili se *blago* znalo posuđivati. Također manje se količine žita moglo vršiti *na magarce i mule*, ali to je dugo trajalo i nije se prakticiralo.

¹²⁸ Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol.

¹²⁹ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹³⁰ Jula Krmpotić *Econjina*, Veljun.

¹³¹ Milan Šojat *Colaš*, Francikovac. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹³² Ivan Butković *Gara*, Alan. Više o naredbama životinjama vidi u prilogu o stočarstvu M. Rajković u ovoj monografiji.

¹³³ Marija Rončević *Garina*. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹³⁴ Luka i Mara Krmpotić *Brndini* i Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹³⁵ Ivan Prpić *Kavarica*.

¹³⁶ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put. Isto su potvrdili svi kazivači.

Slika 16: Metla od šiblja, vlasnik Milan Tomljanović Periša, Alan; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Prilikom vršidbe idealno je bilo ako su bile prisutne dvije osobe: jedna uz konja koja ga je *gonila* i druga koja je *okrećala* žito. Žene su obično *okrećale* i *mišale* žito, a muškarci stajali uz stožer i *peljali* konje ili su konji sami išli. I djeca su *tjerala volove*.¹³⁷ Budući da su muškarci često bili odsutni, na privremenim, sezonskim radovima, dvije žene su same vršile, kao u primjeru Mare Krmpotić Brndine: *Kad je on bia na poslu ja i njegova sestra smo sve same radile*. Ako je bilo više ukućana mogli su pomagati, a zabilježeni su slučajevi da i jedna osoba sama vrši. *Ako si sam kad bi se vršaj pretresal konja pušti van pa izdrenaj jedan bacaj s drvenim vilam iznutra jedan iz van. Da nije ista slama, jedno dva put se slama pretresala. Onda mišaj*, kazala je Anka Šolić Tutanova iz Podbila. *Gornja slama se sa grabljam vadi van, a ova druga se meće u vrpnu da ju još malo prođu konji da se dođe do žita*¹³⁸. Kad se protresa vidi se ima li zrna u slami, ako nema konji se *isprežu*, vode se van iz vršaja. Zatim se slama protresa tako da žito ostane dolje, a slama se odvaja na jednu stranu drvenim grabljama. Slama se sabere na jednu hrpu i to se sprema životinjama za prehranu i za stavljanje pod njih. Žito se skupi u jednu hrpu pomoću drvene lopate i metle. Metle za guvna Krivopučani su ponajviše izrađivali sami od bukova, grabova ili drenova šiblja (sl.16).

Nije zabilježeno da su životinje iza sebe dodatno vukle valjak koji bi pospješio vršenje.

Sav pribor za okretanje slame morao je biti drveni, ponajviše lopate, vile, grablje jer se pazilo da se ne ubode životinju. Na Krivome Putu na guvnu žito se zadnji put vršilo krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. Nakon toga su počele dolaziti *dreš mašine- vršilice (...)* *Ovde nema niko vršilice i pretežno niko ništa ne sije*, kazao je Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivog Puta.

Najbolje je bilo vršiti konjima. Ako nisu imali konje vršili su volovima. Jedan vršaj je završen kada *svo žito otpadne*. *Ako je žito suvo treba jedno 3 do 4 sata. Na dan si moga 3 do 4 vršaja napraviti, koliko imaš radne snage. Jedno goni u vršaj, a drugi razbacuj žito da se odvoji žito*¹³⁹. Vršilo se u prosjeku od dva dana pa do desetak dana. U prosjeku Krivopučani su dnevno radili dva vršaja. Vremenski period za jedan vršaj ovisio je o vrsti žitarice. Ječam je najbrže bio gotov budući da *on nije u komužini već je čist*, zatim pšenica, a najduže je trebalo za zob¹⁴⁰. Zatim je ovisilo je li žito bilo dovoljno zrelo (ako je jako zrelo brzo bi otpalo), ako su bile visoke temperature za vrijeme vršidbe također je prije bilo gotovo, no s druge strane tada su se životinje morale odmarati; teže životinje prije su napravile vršaj, nego lagane. Broj životinja koje vrše bio je najvažniji, dakako da su četiri konja bila prije gotova nego dva. Životinje su se morale odmoriti između dva vršaja barem sat vremena.

Nakon što se žito *izvršilo* moglo ga se *sušiti zeru, da ne ostane vlage jer onda se uplislivi*¹⁴¹, ako je bilo vjetra na *guvnu* ondje se *vijalo*. Ako vjetra nije bilo nosilo se na proplanak i ondje ga se drvenom lopatom

¹³⁷ Petar Tomljanović *Jukša*.

¹³⁸ Mara Krmpotić *Brndina*.

¹³⁹ Milan Šojat *Colaš*.

¹⁴⁰ Mira Tomljanović *Ropetina*. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹⁴¹ Josip Prpić *Jurina*. Isto su potvrdili svi kazivači.

bacalo u zrak. Vjetar je odnosio pljevu, a pšenica je padala dolje. Uloga muškarca je bila da baca žito s lopatom, no ako ga nema onda je to radila žena. *Žena je znala kupit doli plivu s grančicom, napravi metlicu... onda onu plivu odnese vitar a žito ostane čisto... Pokri glavu kakvom krpom ili platom da ne pane zavrati*¹⁴². Ako je za sijati ili za mliti onda ga još sij na sitnicu. *Sitnica malo riđa, onda ono manje ispada a veće ostaje čisto*, kazala je Mara Krmpotić Brndina s Veljuna. *Sitnica* je sito promjera oko 50 cm.

9. SPREMANJE ŽITA I MLJEVENJE

Nakon što se očistilo žito se stavljalo u *vriće* (ako ga se planiralo odmah voziti u mlin i ako je za sijati), a višak se spremao u *badnje*¹⁴³ ili u *kason*¹⁴⁴. Također spremao se *škarat* (manje zrnje, otpatci) za *prase* i kokoši. Sav posao oko spremanja žita odvijao se na otvorenome: *vršidba*, *vijanje*, sušenje i sprenjanje u vreće.

Žito se nosilo mljeti prema potrebi, tijekom godine. Nosilo se u vrećama (uglavnom oko dvije vreće, od 50 do 100 kilograma obje) koje su se stavile na samar koji su pak nosili magarac, mula ili konj. Pojedini su išli i s kolima i tada bi ponijeli veće količine, ali su povezli i susjedima i rodbini. Tijekom 20. stoljeća žito se nosilo mljeti u vodene mlinove primjerice u Brlog, u Švicu, u Brinje¹⁴⁵. Iza Drugoga svjetskog rata na Vratniku je bio električni mlin, te na Alanu dok je ondje bila pilana. Brašno se čuvalo u vrećama u sanducima, *kištrama*¹⁴⁶. Žito i brašno nije se spremalo u jame jer, kako kazivači tumače, *žito mora bit u suvom*.

Pšenicu i ječam u manjim količinama mljelo se kod kuće na ručni žrvanj. Najbolji kruh bio je pšenični kazali su svi Krivopučani, no pšenice je najprije znalo ponestati. Stoga se na ručni žrvanj zajedno mljeo pir sa pšenicom, heljda, ali i sve žitarice koje su imali¹⁴⁷. Na ručni žrvanj često su i djeca mljela. Tko nije imao ručni žrvanj, mogao je mljeti i u mlincu za kavu, kao što je ostalo u sjećanju Milanu Blaževiću *Iveli iz Mrzloga Dola: Jednu godinu smo morali sušiti raž. Djeca melji na mlin za kavu... jedan dan melji i mogao bi se kruv ispeći, nije bilo žrvnja, a ni žita pa se nije isplatilo ići u mlin*.

10. POVRTLARSTVO

Od povrća u *bašti* (sl. 17, 18), koju su nazivali *njivine*, *vrtlovi* uspijevalo: krumpir, *zelje* (kupus), *merlin* (mrkva), pir, *gra*(h), cikla, blitva, crvena blitva, *kapula*, luk, komorada, salata peršin, koraba, krastavci unazad dvadesetak godina, *pomidore* (rajčica) samo ako je kišna godina. Najveća razlika između obrade zemlje na kojoj se siju žitarice i *bašte* bila je u tome što se *bašta* više gnojila i dodatno prekopavala motikom, te zemlja usitnjavala grabljicama. Na *baštu* se ponekad stavljalo grane i ondje su se palile te ju tako dodatno gnojilo. Posebice se ovaj postupak prakticirao na zemlji za *prisad* (sijanje sjemena od kojega narastu sadnice), kao što se vidi u kazivanju Anke Šolić *Tutanove: Za prisad, napravi komadić zemlje onda pali grane odozgo, pa stavi i đubra pa zakopaj, onda budi bolji prisad zelje uglavnom*. U ovu zemlju, prema

¹⁴² Luka Krmpotić Brnde.

¹⁴³ *Badnja* je drvena bačva koju su delali Kutarevci. *Badnja* je dolje uža a gore šira i nema poklopac. A bilo ih je raznih veličina, moglo je u njih stat do 20 vagana a ima i malih od 5, 6 vagana. *Vagan* je *vrića* u koju stane oko 45 kila žita. *Vaganica* je bila tkana od konoplje, tkale su žene na Vratniku i u Lici a poslije je bilo za kupiti gotovih, objasnila je Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna.

¹⁴⁴ *Kason* je škrinja od dasaka, kvadratnoga oblika, bez pregrada. Imala je poklopac. Naziv potvrdili: Ivan Butković Gara, Alan; Milan Tomljanović *Periša*, Alan; Mile Špalj *Kebin*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Draga Tomljanović *Rilčeva*, Mrzli Dol.

¹⁴⁵ Više o mlinovima vidi u radu trgovina i sajmovi u prilogu T. Rubić u ovoj monografiji.

¹⁴⁶ *Kišt*re su bile dužine od 1,30 m do 1,50 metara, širine oko 70 centimetara i imale su kosi pokrov.

¹⁴⁷ Više o tradicijskoj prehrani vidi u prilogu J. Jurković u drugom svesku Monografije.

kazivanju Mare Krmpotić *Brndine*, *napravi križić od drveta pa na njega stavi masline i drinka pa to zabodi u sredinu prisada da bolje izraste. Nek reste.*

U *njivine* su krajem travnja, u svibnju ili ovisno o vremenskim prilikama sijali: *merlin* (mrkva), ciklu, blitvu, crvenu blitvu i salatu. Oko Svetoga Vida (15. lipnja) posijane biljke već su iznikle, no ako se to ne bi dogodilo: *Naši su stari rekli: Eto Vidove, u zemlju uteklo a iz zemlje neizašlo! To znači dali su u zemlju posijali, a još ništa nisu dobili, to bi ka šala bila*, kazao je Tome Špalj *Cucin*. Kada su biljke iznikle, *prečupavali* su ih (razrjeđivali), da imaju više mjesta za rast. Kada je narasla trava plijevali su je rukama i prekopavali malim motikama. Plijevljenje i kopanje obavljali su prema potrebi. Za *kapulu* i luk kopali su jamice ili rediće i lukovice sadili u njih. Kada izrastu pazili su da ne budu u travi, dakle i njih su plijevali i kopali prema potrebi. Povrće se rijetko zalijevalo zato što nisu imali dovoljno vode. Povrća se uzgajalo jako malo jer, kako je objasnila Jula Krmpotić *Econjina* iz Veljuna, *kod nas kad kiša ne pada i najviše puše ništa ni ne uspijeva.*

Osim povrća tek su pojedine obitelji u vrtlovima sijale lan i konoplju¹⁴⁸.

Slika 17: Vrtlovi kraj Brižića; snimila M. Rajković lipanj 2005.

Slika 18: Detalj bašte, Žuljevići, zaštićen drvenom ogradom od divljih životinja; snimila M. Rajković lipanj 2005.

¹⁴⁸ Više o tekstilnom rukotvorstvu vidi u radu A. Vlatković u drugom svesku Monografije.

10.1. KRUMPIR

Krumpir (sl. 19) se nikada nije sadio prije 20. travnja. Naime, Krivopučani su kazivali da je bilo najbolje posaditi ga početkom svibnja i da je jednako sazorio *i onaj ranije i kasnije posaden*¹⁴⁹. Kao što je već navedeno na početku ovoga rada, zemlja u koju se planirao saditi krumpir morala se bolje nagnojiti, a nakon *branjanja* još ju se usitnjavalo motikom. Krumpir se mogao saditi pod brazdu: *Oreš, posadiš ga, pa prevrneš ne njega brezdu*¹⁵⁰. *Prvu brazdu ne sadiš, sadiš drugu, treću jopet ne sadiš, sadiš četvrtu. Da nije pre-gust*, objasnio je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna. No češće su se za krumpir pravili redovi s motikom: *Ručno se prave redovi motikom. Redovi mogu biti ispod piramide oko 12 cm, na njemu treba biti 8 - 10 cm zemlje na krumpiru (...) za crveni krumpir su trebali biti užji redovi oko 60 cm razmak od osi do osi, crveni krumpir je išao prema dole, a bijeli ili žuti, on ide širom, za njega su redovi bili 70 cm, radi suše, ako je deblji red lakše podnosi i sušu*, rekao je Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola.

Krumpir se nikad nije sadio na *minu* (kada se mjesec mijenja). Svi ukućani, pa i djeca sadili su krumpir. Na svakih otprilike 25 centimetara razmaka, ili *na nogu* (dužina stopala odrasle osobe), stavljali su jedan krumpir. Osim cijeloga, ako je bio manji, odsjekli su *šniticu* ako je veći, s tim da se loš dio *faličan*¹⁵¹, bacao i pri tom se pazilo da je klica prema gore.

Nakon što se posadio, ide se motikom *koričat*: *Ako ima trave jer ga stajnjakom gnojimo i trava jako raste...onda se željeznim grabljaicama skine korica da trava manje raste. Iza toga slijedi okapanje, kad je krumpir izišao, tako da se sasječe trava i prekopa ... onda bi se zagrnuo, stajalo jedno 10 dana, onda bi se kora razbila i trava pobrala, onda posle bi se krumpir okopava, onda bi se zagrnuo, da dobije formu reda, da se može razviti u nutra, i to bi stajalo do jeseni i vadilo van*, postupak je objasnio Milan Blažević *Ivela*, koji su navodili i svi kazivači.

Svi su također isticali da prije nije bilo bolesti na krumpiru, niti se on ikada prskao protiv zlatice (životinjice koje jedu krumpirov list), niti da ne raste trava. Pojedinci koji danas sade krumpir, sade ga isključivo za svoje potrebe i s ponosom ističu da ga niti danas ne prskaju jer žele jesti ekološki zdravu hranu. No na žalost zlatice napadaju krumpir unazad 15-ak godina od kada su počeli koristiti kupovno sjeme, no samo na nižim visinama. Naime, Krivopučani koji žive na Alanu, Podbilu, Krivome Putu i Mrzlome Dolu kazali su da zlatica kod njih nema jer im je previsoka nadmorska visina. Svi kazivači koji su u vrijeme istraživanja sadili krumpir, također su napominjali da zlatice *beru* ručno, te da ga isključivo plijeve i kopaju, dakle da ne koriste sredstva protiv insekticida i korova.

Tradicijski je bilo propisano da se krumpir tijekom 20. stoljeća vadio tijekom rujna i da mora biti izvađen do Miholja (29. rujna). Naime početkom listopada počinju mrazevi i hladna razdoblja s puno padalina. Zadnjih petnaestak godina, nabavljaju sjeme ranoga krumpira, kojeg vade već početkom rujna. Kada se odredio dana za vađenje, svi ukućani su sudjelovali. Danas ga vade pomoću freza, a do unazad dvadesetak godina, neki i kasnije, vadili su ga pomoću motike. Odrasli su kopali krumpir motikom, a djeca su ga brala.

Ako se vadio iz vlažne zemlje, stavilo ga se dan ili dva da se osuši i rukom ga se malo očistilo od viška zemlje te spremalo. No nastojalo ga se vaditi kada je bilo suho tako da ove radnje uglavnom nisu bile potrebne. Krumpir se razvrstavao u tri kategorije: *jedri za jist* (za prehranu), sitni sjemenski i *praseći - mići to je bia za prasice i kokoše*, a zatim se spremalo u trap, koji je imala svaka kuća. Trap se radio u kući tako da se ispod *konobe* (sobe) iskopala jama (u koju je trebalo stati i do tri tone krumpira, koliko je u prosjeku imalo svako kućanstvo). Budući da je ovo ponajviše kameno područje, prije stavljanja krumpira jama se obložila sa slamom i strništem. Naime, ako je krumpir bio dugo u dodiru s kamenom nije bio jestiv, objasnili su

¹⁴⁹ Ivanka Atalić *Garina*, Alan.

¹⁵⁰ Luka Krmpotić *Brnde*.

¹⁵¹ Mara Krmpotić *Brndina*.

Slika 19: Krumpirište, Alan; snimila M. Rajković, kolovoz 2004.

Krivopučani. Ako nije bilo dovoljno mjesta u kući radio se trap i u okućnici, no tada se nastojalo da bude iskopan u zemlji barem 80 centimetara jer bi se inače smrznuo tijekom jake zime¹⁵².

10.2. ZELJE

Osim krumpira, druga najvažnija namirnica Krivopučana bilo je zelje. Zelje se sadilo oko Vidova (15. lipnja), jedan dan nakon što je pala kiša. Žene su iz *prisada* prebirale veće sadnice i s drvenim *sadačem* pravile rupe u zemlji (sl. 20). *Sadač* su izrađivali Krivopučani sami na način da su odrezali komad grane s mladicom: jedna strana je bila drška, a druga se prema vrhu lagano zaoštrila.

Zemlja u koju se sadilo zelje također se bolje gnojila. Nastojalo ga se saditi na zemlju koja je prošle godine bila *ledina*. Pojedinci su ju još dodatno gnojili tako da su na nju nabacali *puno šipražja*, pa je *granje*

Slika 20: Sadač, vlasnik Milan Tomljanović Periša, Alan; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

palio na tome, da je zemlja potpuno izgorila, kad bi se zemlje prekopala bila je rahla, kazao je Milan Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola. U prosjeku je svaka obitelj sadila oko 500 komada sadnica zelja. Nakon što se posadilo, dok je bilo malo, prema potrebi se okopavalo i plijevala se trava. Krajem rujna zelje se bralo. Pritom se pazilo da taj dan nije *mijena*, na *mladak* se ne *smije sjeći*. *Razlog da će zelje sagnjit i to se znalo dogodit*, kazao je Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta¹⁵³.

Svaka obitelj kiselila je u barem po dvije bačve od 250 litara zelja. Naime, Krivopučani su često isticali da osim zelja i krumpira i nisu imali drugog povrća, a da su zelje jeli najmanje dva puta tjedno, a tijekom zimskih mjeseci i više¹⁵⁴. Prilikom kiseljenja zelja morao je biti pun mjesec *stari*, jer da *inače sagnjije zelje a ko se kiselila na minu*. *Možeš i na polovinu miseca, samo ne valja kad se mjenja*, kazala je Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna.

¹⁵² Više o trapu vidi u prilogu o tradicijskom graditeljstvu I. Šarić Žic u ovoj monografiji, te u prilogu J. Jurković u drugom svesku Monografije.

¹⁵³ Isto su potvrdili svi kazivači.

¹⁵⁴ Više o tradicijskoj prehrani vidi u prilogu J. Jurković u drugom svesku Monografije.

11. ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Kroz navedeni prikaz tradicijske zemljoradnje, može se zaključiti da primorska strana Velike Kapele ima dovoljno prirodnih resursa za puno ozbiljnije bavljenje zemljoradnjom nego što je to zadnjih četrdesetak godina, odnosno nakon što se stanovništvo raselilo. Pojedinci su prepoznali važnost zdrave hrane, no proizvode ju u slobodno vrijeme i isključivo za svoje potrebe. Plodna zemlja danas je prazna, te ne vidim razlog zašto na njoj mlađi Krivopučani, danas Senjani, ne bi mogli uzgajati povrće. Osim za samu proizvodnju ekološke hrane u većim količinama, ovaj kraj ima dobru podlogu i za razvoj ruralnoga turizma. *Ruralni turizam - seoski turizam je oblik turizma u kojem se podrazumijeva povremeni boravak turista u seoskoj sredini; posjetiteljima osim čistog zraka i prirodnog ambijenta, pruža različite mogućnosti aktivnog sudjelovanja u životu i radu seoskog gospodarstva* (Vukonić; Čavlek prema Baćac 2006:37). Na krivoputskome području, kao što se moglo saznati kroz ovaj prilog, vrlo su živa sjećanja na tradicijski način života. A osim boravka i sudjelovanja u svakodnevnome gospodarskom životu ovoga područja, atrakcijske resurse predstavljaju i gospodarske djelatnosti u čijoj je izvedbi sudjelovao veći broj članova lokalne zajednice - poput *žetve žita, vršenja žita na konjima i volovima, vađenje krumpira i sl.* Osim samog sudjelovanja turisti bi mogli kupiti i zdrave ekološke namirnice.

Tijekom razgovora s Krivopučanima navodili su uzrečicu:

Baci u zemlju nešto, u zemlji nema vuka!

To je značilo posadi bar nešto, ako posadiš bar ćeš nešto žnjet, ako ne posadiš nećeš ništa žnjet, objasnio je Tome Špalj *Cucin*, pa zašto ovu uzrečicu ne bismo primijenili i danas u 21. stoljeću.

KORIŠTENA LITERATURA:

BAĆAC, Robet (2006): Agroturizam- tradicijske vrijednosti u funkciji turizma. U: *Etnologija i kulturni turizam*, ur. Tihana Petrović Leš i Tomislav Pletenac, Zagreb, 36-42.

GAVAZZI, Milovan (1991): *Baština hrvatskog sela*. Otvoreno sveučilište, Zagreb, str. 67-76.

IZVOR:

Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak I, teme br.: 7. *Sijanje i sadenje*, 8. *Žetva*, 14. *Vile i grablje*; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

PČELARSTVO

Marijeta RAJKOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

U primorskim selima krivoputskoga područja tijekom 20. stoljeća gotovo svaka kuća imala je pčele. Na nadmorskoj visini od oko 500 do 600 metara u prosjeku svako treće kućanstvo bavilo se pčelarstvom, dok za područje na oko 800 metara nadmorske visine uzgoj pčela pronalazimo tek u tragovima. Razlog tome jesu geografske odlike terena i klimatske prilike, ponajviše duge zime. Karakteristike ovoga prostora jesu selidbe pčela na više nadmorske visine što je uključivalo nekoliko vrsta ispaše pčela, odnosno rast drugih vrsta biljaka na određenim nadmorskim visinama. Na primorskim obroncima Velike Kapele prema nekoliko najraširenijih medonosnih biljaka pronalazimo i nekoliko vrsta meda. Najrasprostranjenije su *kuš* (kadulja) i *vrisak*. Pojedinci koji su se bavili pčelarstvom u prvoj polovici 20. stoljeća isključivo za vlastite potrebe imali su od nekoliko *ulišta* (košnica), pa do dvadesetak *ulišta*, a nekoliko pojedinaca posjedovalo je i do 200 košnica te im je pčelarstvo bio primarni izvor prihoda. Osim primarnoga razloga bavljenja pčelarstvom, proizvodnje meda, pojedinci koji su imali veći broj košnica izrađivali su *šerbet* (vrsta napitka), koristili su pelud (zbog ljekovitih svojstva) te vosak.

Cilj ovoga rada bio je prikupiti podatke o smještaju i izgledima pčelinjaka, vrstama košnica te pčelarskom priboru. Također, doznalo se mnogo i o pčelarskom poslu posebice oko rojenja pčela i tradicijskoga načina vrćanja meda. Postojala su i vjerovanja vezana uz pčelarstvo poput tvrdnje da dolazak odbjegloga roja u dvorište donosi sreću te stavljanje konjske lubanje uz pčelinjak. Zbog bogatstva šumske vegetacije Krivopučani su nerijetko u šumama pronalazili *divlje* pčele (odbjegle), te će čitatelji saznati može li ih se prenijeti kući i udomačiti. Tradicijsko pčelarstvo završava poglavljem koje je posvećeno liječenju pčela. Budući da rad prikazuje pčelarstvo tijekom 20. stoljeća u fragmentima se prikazuje i suvremeno pčelarstvo. Primjerice, tijekom istraživanja utvrđeno je da pčelari iz bližih urbanih središta ljeti na obronke Krivoga Puta dovoze pčele zbog netaknute prirode i mogućnosti ekološki čiste proizvodnje meda, od kojeg su pojedine vrste ljekovite.

Kao polazište za ovaj prilog poslužila su pitanja iz Upitnice Etnološkoga atlasa (UEA), tema broj 28. *Košnice i pčelinjak*, koju sam prilikom boravka na terenu proširila i prilagodila području istraživanja i pojedinim kazivačima U Upitnici iz Arhiva Etnološkoga atlasa (signatura Fd241, broj 1382) kao odgovor na sva pitanja piše: *Nema*, a budući da tema na ovom području dosad nije istraživana, svoje podatke nisam imala s čim komparirati.¹

* * *

Na nadmorskoj visini od oko 800 metara u selima Krivi Put, Mrzli Dol, Alan, Veljun, odnosno njihovim zaselcima, tek su se pojedinci, jedna ili dvije obitelji, bavile pčelarstvom. Ivan Vukelić Mikula iz Podbila bavljenje pčelarstvom u prošlosti ocrtao je na sljedeći način: *Tu se u ovom kraju, dole od Klaričevca pa vamo gore, niko se takorekuć nije bavio sa pčelama, mislim intenzivno. Ako je neko imao, nije imao košnicu, već jedno ulište i to je sve, al tu nije bilo meda*. Na nižim nadmorskim visinama 500 do

¹ Zahvaljujem Berislavu Šimuniću, dr. vet. med., na stručnoj pomoći i redakturi ovoga poglavlja. Temu pčelarstva istraživala sam također na području Senjskoga bila, sjevernog Velebita i otoka Raba. Građa je u sintetskom obliku.

600 metara u Kosovoj Buljimi, Šušnju, Vrataruši, *svaka treća kuća* imala je barem po par komada *ulišta* (košnica), a neke i do tridesetak. No, stoga je u Primorju gotovo svaka kuća imala pčele jer, kako kazivači tumače, odgovarala im je klima.

No, zabilježila sam i sjećanja na nekoliko primorskih obitelji kojima je pčelarstvo bilo znatan izvor prihoda. *Prije Drugog svjetskog rata, moja teta i tetak imali su pčelinjak i preko 100 košnica. Oni su bili u Primorju u Šatoru, kraj Sabinja. On je bio gori na Alanu lugar pa su selili gori. Selili su dolje u Šator na kadulju u petom mjesecu, a onda gore na vrisak... On je to zbilja imao uređeno za ono vrijeme pristojno (...)* Budi tu na Alanu do u kasnu jesen, onda opet seli dolje. Doli su bili zimi tamo je bila blaža klima, kazala je Ivanka Atalić Garina s Alana. Ista kazivačica prisjeća se: *1931. godine našao je toliko meda da je u Senju kuću kupio.* Anka Butković *Matićeva*, također porijeklom s Alana, prisjetila se da je početkom 20. stoljeća *jedan Primorac ima na Alanu, jedno 300, 400 metara sve jedno do drugog ulišta. Kad sam ja imala jedno 6 godina on je umro, tada je imo preko 70 godina. On je prodava med, radio šerbet. Onda je znao dat vako komšijama, nije prodava šerbet. Mi djeca smo vajkad (stalno op.a.) bili oko njega, dica su to najviše i pila.*

Bavljenje pčelarstvom prenosilo se s koljena na koljeno, a iza Drugoga svjetskog rata, po sjećanju Milana Blaževića *Ivele* iz Lucića, država je organizirala tečaj u Novom Vinodolskom. Isti je pohađala nekolicina Krivopučana, te su kratko vrijeme iza toga imali pčele. Svi kazivači napominju da je to ubrzo izumrlo zato što pčele svakome *ne idu od ruke*. Na moje pitanje jesu li pčelari bili muškarci ili žene kazivači su odgovarali da su bili muškarci i tek pokoja žena uz njih, a kao jedinu ženu koja se samostalno bavila pčelarstvom naveli su jednu ženu s područja Rusove Drage u prvoj polovici 20. stoljeća. Budući da se bavljenje pčelarstvom prenosilo usmenom predajom, i to ponajviše unutar obitelji, oko pčela je radio tko je stigao i kada je bilo potrebno, neovisno o spolu: *Muškarci su radili svoj posao u šumi, kirijali (izvlačili trupce iz šume op.a.)... pa kad stigni bavi se čelama ... A često nisu bili kod kuće kad bi se čele rojile, tak da su žene radile oko toga*, kazao je Zlatko Tomljanović *Kaić* porijeklom iz Šušnja, a danas živi u Senju (sl. 1).

Slika 1: Pčelar Zlatko Tomljanović Kaić ispred svog pčelinjaka u Senju; snimio Augustin Perić, svibanj 2004.

Kao razlog nebavljenja pčelarstvom Bunjevci Krivopučani isticali su da su se ljudi bojali da ih pčele ne ubodu jer na ovim područjima nije bilo liječnika. Osim za ljude, pčele su bile opasne i za životinje. To su potvrdili primjerima kada su pčele ugrizle konja ili magarca nakon čega su životinje uginule. Zadnji ovakav slučaj zbilo se na području Mrzloga Dola prije desetak godina. Pčelinjaci su također privlačili medvjede koji su nerijetko dolazili i posluživali se medom. Milan Špalj *Škicin* iz Sv. Jelene (Špalja) gledao je zajedno s dvadesetak ljudi kada je medvjed došao i podignuo sedam košnica dok nije naišao na jednu

koja je bila puna meda. Istu je otvorio, razbacao u okolinu okvire i, kada su pčele pobjegle, jeo je med. Također su medvjedi znali uzeti košnicu punu meda i odnijeti i do dvadesetak metara daleko. Upravo zbog ovih razloga tijekom istraživanja često sam vidjela pčelinjake koje unazad desetak godina čuvaju *električni čobani* – pčelinjaci ograđeni žicom koja je priključena na akumulator. Slikoviti opis djelovanja ovoga čobana opisao je dugogodišnji pčelar Milan Špalj Škicin: *Medvid dođe (...) onda ga brizne (...) on je bos, nije obuven pa još ako je mokra zemlja od kiše (...) on je blesav da izvinete, ide nosom a nos je moka. pa ga opali (...) onda on biži ća. Došo prije mjesec dana, udarilo ga, i on pokida dvi žice kako ga je bacilo. Više mi ne možemo bez čobana pčelarić. On je nama spas.* Nekolicina pčelara kraj pčelinjaka ima psa, najčešće *tornjaka* i *kraškog ovcara*. No da psi nisu pouzdana zaštita od medvjeda svjedoči primjer s Francikovca kada je vlasnik Berislav Šimunić 2006. godine kraj pčelinjaka ostavio psa, ali su psa, nakon napada medvjeda na košnice, napale pčele i usmratile ga.

2. SELIDBE PČELA IZ PRIMORJA

Kao što je već spomenuto, na području Alana, Podbila, Mrzloga Dola, Krivoga Puta i Veljuna pčelarstvo nije bilo razvijeno: *Gori nije prirodno za pčele, zima je, i postojala je opasnost od medvjeda. On bi to porazbaca sve po zimi i tako i dan danas*². No, stoga je u Primorju pčelarstvo bilo razvijeno u cijelom kronološkom razdoblju koje pokriva ovaj rad, a vrlo vjerojatno i mnogo ranije. U prilog tome svjedoče sljedeće naracije: *Iz Primorja je svaka kuća imala pčele. Ovaj Mirko Sovo, još se i njegov ćaća bavio ćelama, a mi imamo dole (misli na Primorje, op.a.) pčele kuća uz kuću*³. *U Šušnju moj otac se bavio pčelama, moji su imali pčele od pamtivjeka*⁴. *Moj šukundjed se bavio pčelama, ja sam peta generacija pčelara*, kazao je Milan Špalj Škicin Primorac porijeklom iz Sv. Jelene.

Pčele su boravile u Primorju na području Bunice, Sv. Jelene, Pijavice, Sibirinje, Vrtline, dok ne završi pašna odnosno cvatnja kadulje (*Salvia officinalis* L.), dakle do sredine svibnja, a ponekad i do kraja svibnja ovisno o klimatskim prilikama tekuće godine. Nakon toga selili su ih na ispašu *vriska* (primorski vrisak: krški ili bijeli – *Satureja montana* i modri ili klasoloki – *Satureja supsticata*) na više nadmorske visine. Na *planinu*, prostor od oko 500 do 800 metara nadmorske visine, odnosno na ljetne *stanove*, područja gdje su i sami ljeti boravili. Ponajviše na područje Alana, Podbila i Krivoga Puta⁵. Zabilježila sam nekoliko primjera kada su pčele smještali i na lokalitete na koje osobno nisu selili, primjerice Veljun (u zaselke Kuliće, Škobce, Donji Veljun), Vratnik i Francikovac. Nije bilo pravila iz kojih primorskih mjesta pčelari sele pčele u određena krivoputska mjesta. Naime to je ovisilo gdje je tko imao *koga poznatoga* ili vlastito zemljište.

U takvim slučajevima pčele su smještali u dogovoru s vlasnikom zemljišta na kojem su stajale košnice, a pčelari su dolazili raditi oko pčela po potrebi. Ovakva praksa zadržala se i danas. Kao naknadu što je pčelinjak smješten na nečijoj zemlji vlasnicima iste daje se uglavnom med. S područja Krivoga Puta pčele se nisu prenašale na pašu u udaljene krajeve. Zabilježila sam samo jedan primjer kada pčelar iz Senja, porijeklom iz Sv. Jelene, seli ljeti pčele ponekad na Klaričevac ponekad, ovisno o paši te godine, u Crni Kal u Liku⁶.

Košnice, odnosno *ulišta*, na planinu su se prenašala na magarcima i mulama, kako je to slikovito opisala Ivanka Atalić *Garina* iz Alana: *To da ste gledali kako sele ulišta smijali bi se (smijeh). Na mulama, magarcima i konjima. Onda bi zatvorili ta ulišta stolnjakom, ili stavi krpu na ulaz i zamotaj ulište da pčele ne pobignu ća. To su samo po noći išli. Na samar bi se sa svake strane stavilo po jedno ulište, za deset ulišta trebalo*

² Milan Tomljanović *Livak*, Bunica. Isto su naveli svi kazivači.

³ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo.

⁴ Zlatko Tomljanović *Kaić*, Šušanj.

⁵ Više o selidbama i životu na ljetnim *stanovima* vidi u istoimenom prilogu M. Rajković u ovoj monografiji.

⁶ Razlog selidbe pčela iz Senja u Crni Kal je taj što dotični ima ondje zeta.

je pet puta ići s magarcem gore, dolje. Kazivači su isticali da su selidbe bile jako rizične. *Možete si mislit da zapne negdje za drvo o ovim puteljcima pa da ga pčele izgrizu*, kazao je Zlatko Tomjanović Kaić iz Šušnja. Takvi događaji iz 20. stoljeća ostali su u sjećanju mnogih Krivopučana: *Jedan Primorac je selio u Vrtlinu čele na magarcu i one izletile van, njih puno ugrizlo magarca i on uginio*⁷. Da bi se izbjegle takve nesreće pojedinci su sami nosili ulišta na leđima: *A bilo je najviše ljudi koji su nosili ulišta na sebi, bojali su se da pčela ne ugrize konja ili magarca*⁸. U takvim slučajevima za svako ulište morali su jednom sići u Primorje, dakle tri do četiri sata hoda dolje i gore. Ovisno o broju košnica pčele su prenašali i po nekoliko noći. Ovaj posao obavljali su svi ukućani koji su mogli prenašati košnice. Kada je bilo puno košnica pomagali su im susjedi kojima se ova pomoć vraćala na neki drugi način, primjerice kopanjem njiva, košnjom trave, čuvanjem domaćih životinja na ispaši ili im se kasnije dalo meda. Ovakvo prenašanje košnica prakticiralo se do sedamdesetih godina 20. stoljeća, budući da su u tom periodu počinju upotrebljavati motorizirana vozila. Danas se košnice prevažaju u otvorenim kombijima, kamionima, automobilskim prikolicama i osobnim automobilima (sl.2, 2a, 2b, 2c).

Slika 2, 2a, 2b, 2c: Mirko Tomljanović Sova iz Podbila, istovaruje košnice iz automobila; snimila M. Rajković, lipanj 2006.

Na planini su pčele do kraja rujna, katkad ako je lijepo vrijeme i do kraja listopada, a zatim ih sele nazad u Primorje. Uzgajivači koji su prenosili pčele na vlastitu zemlju uglavnom su selili zajedno s pčelama.

⁷ Milan Tomljanović Periša, Alan.

⁸ Tome Špalj Cucin, Krivi Put.

Nakon što su Primorci početkom druge polovice 20. stoljeća masovno selili u Senj i prestali seliti na ljetne stanove, nastavljali su se baviti pčelarstvom u Senju i nastavili seliti košnice na područje Krivoga Puta te ih obilaziti prema potrebi. Takav primjer je otac kazivačice Nade Prpić *Grgaice* koji se bavio pčelarstvom u Kosovoj Buljimi i nastavio kada je doselio u Senj. Danas njegov sin Grga seli košnice iz Senja i Pijavice na područje Melnica, a nakon Melnica na Kosovu Buljimu i Vratarušu. Nekoliko pčelara seli pčele iz Bunice u Vratarušu. Zlatko Tomljanović *Kaić* košnice iz Senja ljeti seli u Šušanj. Nekoliko pčelara porijeklom iz Krivoga Puta danas žive u Rijeci i njenoj okolici, a ljeti sele pčele u Krivi Put (Podbilo). Uglavnom imaju kuće u Krivome Putu, te ljeti dolaze često ovamo, ponekad i svaki dan, ili duže borave ovdje posebice u periodu rojenja. Ostali uzgajivači na ovim područjima imaju rodbinu ili poznanike, kao primjerice jedan pčelar u Šojatskome Dolcu, te jedan u Francikovcu. Osim što stanovnici ovih krajeva ljeti sele pčele na planine, na ove ljetne ispaše sele ih i pčelari s udaljenijih područja, primjerice početkom 60-ih godina 20. stoljeća, prema kazivanjima mnogih Krivopučana, selili su ih Slovenci. Na području Podbila i Alana danas postoji nekoliko pčelara koji se proizvodnjom meda osim za vlastitu upotrebu bave i zbog prodaje. Njihov broj košnica varira od 20 do 160.

3. KOŠNICE

Unajjače razvijenoj zajednici (proljeće-ljeto) je od 50.000 do 80.000 radilica i nekoliko stotina do tri tisuće trutova (usp. Matašin 2004:9). Želimo li doći do pčelinjih proizvoda pčelinju zajednicu moramo smjestiti u prostor u kojem ona može živjeti i proizvoditi. Tijekom 20. stoljeća na području Krivoga Puta upotrebljavale su se razne vrste košnica. Početkom 20. stoljeća košnice su bile s nepokretnim saćem⁹, a od sredine stoljeća počelo se izrađivati košnice s pokretnim saćem. Dakako, ove dvije faze bile su i paralelne, a ovisile su ponajviše o tome ima li Krivopučanin tek nekoliko košnica ili se time bavi ozbiljnije. *Sve košnice imaju leto (otvor koji povezuje unutarnju i vanjsku sredinu), krov, podnicu (dno košnice), ulice (prostore između saća po kojima se pčele kreću) i izgrađeno saće (okomito na leto ili usporedno s njim)* (Matašin, 2004: 9).

Najprimitivnije vrste košnice bile su dubene košnice. Na ovim prostorima zvane *uzgorna duplja*. Ovakve košnice prevladavale su krajem 19. stoljeća. Naime, u njima su držali pčele pradjed i djed Milana Špalja *Škicina*, koji su imali pčele u Sv. Jeleni, a ljeti ih selili u Klarićevac. Od svih kazivača jedino se još Mirko Tomljanović *Sova* iz Podbila sjeća izrade takvih košnica dok je bio dijete: *Moglo se izdubsti drvo, znali smo sa hoblom* (tesarski alat) *iščistiti sve iznutra lipo najčešće brijest, i u tome su bile pčele*. Ovakav smještaj pčela prakticirao se na području Krivoga Puta do početka 20. stoljeća. Do ovoga nas zaključka dovode odgovori Krivopučana koji su tumačili da nikada nisu vidjeli ovaj postupak već su o njemu čuli od starijih koji su ga prakticirali.

Najraširenija vrsta košnice bila su *ulišta*. (sl. 3) Tijekom 20. stoljeća, do raseljavanja stanovništva 70-ih godina pa i kasnije, *ulišta* su bila toliko raširena da Krivopučani naziv *ulišta* i danas često koriste kao naziv za sve košnice. Svi kazivači znali su objasniti njihov izgled, a primjer jednog opisa je sljedeći: *Ulište? Zabiju se četiri daske, nema okvirić da se vadi van, onda se naprave četiri štapića na odstojanju tri centimetra, i tu su pčele stvarale saće i nosile med*¹⁰. *Ulišta* su bila kvadratnog oblika sačinjena od dasaka, najbolje od drveta jele ili smreke. Bila su različitih dimenzija, primjerice 25 centimetara puta 30 centimetara, 30 centimetara puta 40 centimetara ili 50 centimetara puta 50 centimetara. Visine od 70 centimetara do jednog metra. Pokrov je bio malo šira daska. S prednje strane *ulišta* bile su izbušene jedna ili dvije rupe kroz koju su ulazile i izlazile pčele (sl. 4). Primitivna *ulišta* imala su nepokretno saće. Umjesto njih *ulišta* su na dva mjesta probušili i stavili štapiće u sredinu. Najčešće dva prekrizena štapića, *križe*. Na veća *ulišta* moglo se staviti i do tri prekrizena štapića. Na njih su se pčele oslanjale pri gradnji saće, kako se saće ne bi od težine pokidalo i palo na dno. Manjim *ulištima* svaka stranica bila je izrađena od jedne daske, a stranice širih *ulišta*, primjerice 50 puta 50

⁹ Saće je skupina stanica oblika šestostrane prizme, a građeno je od prirodnoga pčelinjeg voska. U saću radilice othranjuju leglo te spremaju med (nektar) i pelud (usp. Matašin, 2004: 9).

¹⁰ Tome Špalj *Cucin*.

centimetara bile su izrađene od više daščica, s time da su se daščice stavljale jedna preko druge do polovine da pčelama ne puše između njih. *Ulišta* se moglo naručiti kod suseljana koji su bili spretniji s obradom drveta. Međutim pčelari su ih većinom sami izrađivali. Gotovo *ulište* premazali su smjesom napravljenom od pepela i kravljeg izmeta i tako spriječili ulazak sitnih životinja, svjetla, padalina i hladnoće.

Slika 3. Ulište, izradio Zlatko Tomljanović Kaić oko 1980. godine, danas ga čuva za uspomenu; snimio Augustin Perić, svibanj 2004.

Nakon *ulišta*, počele su se koristiti košnice pod nazivom *Baračevka*. Ovaj tip košnica također je kvadratnoga oblika ali imao je i pokretno saće. *Baračevke* su bile izdužene i lako su se stavljale i transportirale na magarcu ili muli. U *baračevku* se stavljalo 12 okvira, a prema potrebi mogao se stavljati i nastavak.

Osim navedenih košnica, na ovom prostoru koriste se i tzv. AŽ košnice ili *Ažejke* (sl.1)¹¹. Ovaj tip košnice na ovim prostorima koristi se od sredine 20. stoljeća. Postoji nekoliko podvrsta koje se razlikuju prema širini, odnosno prema broju okvira koji u njih može stati. Najraširenije su sa 18 i 20 okvira, a poneki imaju i sa 24, te i 33 okvira. Pčelari ih smatraju praktičnima za seljenje. Ako košnica ima nastavke tada se donji još naziva *plodište*, a gornji *medište*¹². AŽ košnice pogodne su za transport u osobnom automobilu jer su relativno male i lako se zatvaraju. Nedostaci su im ti što im se ne može dodavati još nastavaka kada se pčelinje društvo razvije, kao primjerice u *Langstroth-rootove* košnice zvane još i *američka nastavljča –LR*, i *amerikanke*. Kod *Langstroth-rootove* košnice dodaju se nastavci jedan na drugi i kada se želi pojačati društvo ili stvoriti novo izvadi se jedan ili više okvira i odozgo se stavlja u nastavak košnice¹³.

Slika 4. Ulazak pčela u košnicu, detalj.

¹¹ Naziv je dobila po svom projektantu Slovincu Antonu Žnideršiću. On je dogradio Albertijevu košnicu, koja se još naziva *lisnjača*.

¹² Rekao je Berislav Šimunić, dr. vet. med.

¹³ Zlatko Tomljanović Kaić, Šušanj; Milan Špalj Škicin.

Svaki pčelar nastoji imati jednu vrstu košnica, budući da im tada okviri odgovaraju svim košnicama i na taj način je lakše pčelariti. Pojavom motoriziranih vozila i olakšanim transportom pčelari su košnice počeli nabavljati u raznim dijelovima Hrvatske, pa najčešće nove košnice pronalaze preko oglasa. Ako dogovore povoljnu cijenu nije im problem po košnice otići u Vrbovec, Slavoniju ili okolicu Zagreba. Iz ovih razloga na ovom prostoru pronalazimo razne vrste košnica.

Osim ovih najraširenijih vrsta košnica postoje i *pletare* ili *trнке* koje se uglavnom koriste za prihvat odbjelog roja i za privremeni smještaj pčela (sl. 5). Ovo je ujedno razlog što je svaki pčelar imao, a imaju i danas, barem jednu do dvije *pletare*. *Pletare* su izrađene od slame. U prvoj polovici 20. stoljeća kupovali su ih na sajmovima primjerice u Brinju, Otočcu, a u drugoj polovici 20. stoljeća mogle su se kupiti u Pčelarskoj zadruzi ili u specijaliziranim trgovinama u Rijeci.

Također, svaki je pčelar nastojao imati malu košnicu zvanu *nukleus* (sl. 6). U njoj se formiralo novo društvo, manja pčelinja zajednica bez *medišta*, koja u njoj boravi i do sedam mjeseci, odnosno dok se društvo ne razvije a tada ga pčelar seli u pravu košnicu. *Nukleus* je također izrađen od dasaka.

Slika 5: Pletara, vlasnik Zlatko Tomljanović Kaić; snimio Augustin Perić, lipanj 2004.

Slika 6: Košnica nukleus, vlasnik Zlatko Tomljanović Kaić; snimio Augustin Perić, lipanj 2004.

Na košnice su pisali brojeve koji su pomagali pčelaru da si olakša pamćenje kada je nastalo koje društvo. U vrijeme istraživanja na terenu pronalaze se košnice obojane u bijelu, plavu, žutu te sivosmeđu boju (sl. 7 i 9). Košnice u bojama olakšavaju pčelama povratak u košnicu.

Svi kazivači naveli su da su košnice oduvijek stajale u blizini kuća (sl. 9) ili u okućnici (sl. 8, 8a), a tako je i danas. Pritom se pazilo da ih se ne stavi ondje gdje prolaze ljudi i domaće životinje. Postolje, na kojem su poslagane košnice jedna do druge, bilo je odignuto od zemlje tridesetak centimetara, a najčešće

Slika 7: Detalj pčelinjaka. Košnice stoje na drvenim gredama, obojane su i pokrite; snimila M. Rajković, lipanj 2005.

Slika 8, 8a: Smještaj pčelinjaka u okućnici, Podbilo; snimila M. Rajković lipanj 2005.

je bilo napravljeno od dvije uzdužne grede ili daske koje su od zemlje odignute pomoću kamena, *kvadri* (sl. 9), cigli ili rjeđe krupnijih cjepanica drveta (sl. 7). Budući da danas na području Krivoga Puta ima mnogo napuštenih kuća, od kojih su ponegdje ostali samo temelji i poneki ostaci zida, košnice često stoje na ovakvim ruševinama.

Krivopučani su kazivali da oblik pčelinjaka ovisi o raspoloživu prostoru. Pčelinjaci su mogli biti u jednoj liniji (sl. 9), u obliku slova L (sl. 8a) te u obliku tri stranice četverokuta, a iste takve i danas pronalazimo na ovom prostoru. Pa tako i jedan vlasnik može imati nekoliko pčelinjaka raznih oblika. Na području Krivoga Puta postoje i pčelinjaci na motornim vozilima, uglavnom kamionu. Tijekom istraživanja zabilježen je jedan primjerak. Košnice su bile okrenute prema moru, tako da budu u zavjetrini, a iza njih je prostor u kojem pčelar Milan Špalj *Škicin* smješta pčelarski pribor i ostale potrepštine, primjerice škrinje u kojima drži rezervne okvire i vosak koji sam preša. Prostor ima krov i iznutra izgleda kao prostorija. Ovaj pčelinjak smješten je kraj glavne ceste iz Senja prema Krivome Putu i ondje pčele borave zimi i u proljeće.

Uz pčelinjak stavlja se veća posuda u kojoj se nalazi voda za pčele. *Po nju pčela može izletjeti i do 50 puta dnevno.* (Matašin 2004: 13) Vodu za piće najbolje je staviti u izdubljenu cjepanicu stabla, kazali su Krivopučani. Ako je bio manji broj košnica mogla se staviti u neku staru plitku zdjelu, koja se prije upotrebljavala u kućanstvu, ili u nekoliko njih (sl. 9). Zadnjih tridesetak godina, osim navedenoga, voda se može staviti i u plastičnu veću posudu. U ove posude često se stavlja kamen ili daščica na kojoj pčele stoje kada piju vodu, a pomaže im da se ne utope. Kraj pčelinjaka stavljala se konjska lubanja za koju se vjerovalo da ima apotropejsku moć, odnosno da može odbiti zlo od pčelinjaka i pčela privlačeći pogled na sebe. Osim toga, konjska glava je po *starom vjerovanju* donosila sreću, rekao je Petar Tomljanović *Čona* iz Podbila.

Zimi košnice ostaju na istom mjestu, ali se zaštite da im ne puše vjetar i da ne cure padaline po njima. Košnice se pokriju daskama (sl. 6),¹⁴ preko svake košnice napravi se posebno krov od *lesonita* (sl. 7),¹⁵ stave se *plehnati* limovi te na njih kamen (sl. 6) da ih vjetar ne može srušiti. Također se pod lim stavljala slama, stare tkanine i vuneni prekrivači, a zadnjih tridesetak godina i *stiropor*.

Slika 9: Detalj pčelinjaka u jednoj liniji, kraj kuće, stoji na kvadrima na koje su stavljene grede, zaštićen najlonom, Šojatski Dolac; snimila M. Rajković, lipanj 2004.

¹⁴ Mirko Tomljanović *Sova* Krivi Put.

¹⁵ Petar Tomljanović *Čona*.

4. DIVLJE PČELE

U svim ispitanim lokalitetima zabilježeno je pronalaženje *divljih* pčela (odbjeglih) u šumi. Odbjegle pčele mogu se pronaći u šumi najviše krajem svibnja, budući da se u tom razdoblju pčele uglavnom roje. Pčele su se u prirodi najčešće smještale na čovjeku nepristupačna mjesta. Na području Krivoga Puta uglavnom ih se pronalazilo u starom i šupljem drvetu, najčešće bukvi, a ovakav izbor Krivopučani objašnjavaju time što bukva ima najviše otvora i šupljina u kojima pčele mogu prezimiti. Pčele su se također mogle pronaći i u jeli, javoru, boru, jasenu, hrastu kao i svakoj vočki koja cvjeta.

Prenašanje *divljih* pčela kući bila je češća pojava u *starija vremena*, rekli su kazivači i pod tim su mislili na razdoblje prije njihova rođenja, dakle prije 20-ih godina 20. stoljeća. Danas se ovakve radnje ne izvode. Prenašanje pčela do kuće izvodilo se na više načina. Pčele pronađene u omanjem drvetu zajedno su se s njim odnijeli kući. *Čovjek je otpilio bor ispod i iznad pčela i gore je stavio dasku. Taj bor je dovezao kući na magarcu*¹⁶. Ovaj postupak iz razdoblja prije Drugoga svjetskog rata objasnio je najstariji kazivač Marko Pavelić *Mijatina* iz Podbila. Drugi slučajevi kada se odsjeklo cijelo stablo nisu zabilježeni jer, kako je objasnio Milan Blažević *Ivela* iz Lučica, ta stabla bila su debela oko 60 centimetara i visoka po pet do šest metara, *nisu pčele na niskom, ko bi to odsjeko*¹⁷. Najuobičajnije je bilo da se pčele presele u drugo *ulište*. Obično se *kadilo* (dimilo) pčele: *To je bilo primitivno. Ako je bio jedan otvor bilo je dobro, ako je bukva i gore šuplja onda ih se istjera ća* (smijeh). Kad ih se istjeralo van i u blizinu, na stablo se trebala staviti prihvatna košnica. Unutrašnjost košnice prethodno se poprskala slatkom vodom i šećerom ili medom, namazala travama koje imaju izraziti miris, primjerice *vriskom*, a nakon toga čekalo se da pčele uđu. Pri tom se govorilo: *Leč majka, leč majka*¹⁸. Nakon što se pčele *sarenu* (poberu, presele) u prihvatnu košnicu, odnose se kući. No ovakvi postupci bili su teško izvodivi. Kada se nađu pčele u šumi na području Podbila drvo se obilježi *da se zna da je to zauzeti roj*¹⁹, dok na ostalim lokalitetima takve radnje nisam zabilježila.

Med *divljih* pčela uzimao se ukoliko ga je bilo. No, nitko od kazivača osobno nije pronašao med već samo pčele. Ante Prpić *Rus* iz Rusove Drage sjeća se iz djetinjstva da je: *Meda bilo tek toliko, nako na prste za uzet, al moraš pazi da te čela ne ujede*. Jedino je Mirko Tomljanović *Sova* rekao da je u mladosti znao u šumi pronaći i do 100 kilograma meda u jednoj godini. Med se uzima kada se pronađe. Nije zabilježen niti jedan primjer stalnog dolaženja i uzimanja meda. Primorci su katkada slučajno ugledali stijenu s pčelama u blizini morske obale, međutim zbog nedostupnosti terena nisu zabilježeni slučajevi da su ih vadili odatle.

5. ROJENJE

*M*edonosna pčela živi u pčelinjoj zajednici. Članovi te zajednice su radilice, spolno nerazvijene ženke koje obavljaju sve poslove, trutovi, koji žive samo tijekom aktivnog razdoblja i osjemenjuju maticu, te jedna spolno zrela ženka matica. (Matašin 2004: 9). Pčelinje zajednice razmnožavaju se rojenjem. Pri tom se zajednica podijeli na dva dijela od kojih pčela s maticom izlazi iz košnice i traži novi smještaj, a dio s novom maticom ostaje u košnici (Ibid. 11). Pčele imaju *gospodaricu*, odnosno maticu, *gdi ona stane tu i one dođu, dignu se i odu*, objasnili su svojim riječima Krivopučani. Petar Tomljanović *Čona* sjeća se da su pčelinje zajednice davale i dva do tri roja u sezoni. Zajednica se roji kada je toliko razvijena da joj je košnica premalena. Najčešće je to u proljeće i ljeto, kada je u prirodi obilno cvjetanje, oko podneva za lijepa vremena. Ako pčele krenu mogu se zadržati, odnosno može se spriječiti njihov odlazak pravovremenim sakupljanjem roja. *Pčele ... traže gdi bi se smjestile, ako je sunčano odu u šumu. Međutim ako padne kiša ili puše bura, strese*

¹⁶ Objašnjenje ovog postupka dali su svi kazivači.

¹⁷ Objašnjenje istog sadržaja dali su svi kazivači.

¹⁸ Postupak je objasnio Mirko Tomljanović *Sova*, a uzrečicu su potvrdili svi kazivači.

¹⁹ Petar Tomljanović *Čona*, Podbilo.

*ih i poginu*²⁰. Odlazak pčela mogao se spriječiti na više načina: moglo se lupati s dva kamena - tada misle da se sprema nevrijeme ili grmljavina ili ih se moglo poškropiti čistom vodom - tada pomisle da pada kiša i vraćaju se u košnicu. Ova radnja s vodom češće se prakticirala. Naime, na pojavu kiše, buke i dima pčele se zaustavljaju.

Također se govorilo: *Sidi majka na nogajka*²¹
*Lek majka, lek majka.*²²

Dok se izvode navedene radnje pčelama se postavi prazna košnica koja se prethodno poškropi medom ili slatkom vodom. Svi pčelari isticali su da je kod pčelarstva najvažnije da se pčele u pravo vrijeme presele u drugu košnicu, praznu, jer se tako stvori *novo društvo*, odnosno povećava broj košnica.

Prilikom rojenja pčela pčelari nastoje biti u njihovoj blizini te nastoje spriječiti odlazak roja ili ga nastoje vratiti. Nakon što je roj pčela izašao iz košnice njihova prva odrednica često je obližnje stablo (sl. 10, 10a, 10b), po mogućnosti voćke u cvatu. No nerijetko je to bilo i u susjednim dvorištima. Dolazak pčela na cijelom krivopuškome području smatralo se srećom iz više razloga. Prvenstveno jer će tada voćke biti oprasene, a time će ujedno biti i više voća. Spretniji Krivopučanin mogao je uhvatiti roj i tako postati vlasnik pčela, a uskoro i meda. Budući da većina Krivopučana nije znala postupak preseljenja roja, a ističu da ih *nije niti zanimalo*, roj je mogao uzeti i netko drugi. *Onda neko dodi ... metni ulište kraj stabla. Onda malo zapali krpu pod stablom da one uniđu u ulište. I ostanu tu ako bi uspjele, ako ne ništa*²³.

Slika 10, 10a, 10b: Berislav Atalić - skidanje odbjeglog roja pčela s drveta, Alan; snimio Augustin Perić, lipanj 2003. godine.

6. PČELINJI PROIZVODI

Kada pčele napune košnicu medom pčelari ga vade van. Krivopučani koji su imali nekoliko košnica Nisu sortirali med jer ga nije bilo dovoljno za takve postupke. Veći pčelari poznaju nekoliko vrsta meda. Najrašireniji su od kadulje (u primorju zvan *kuš*) i *vriska* (na *planini*) (sl. 11), koji spadaju u red naj-

²⁰ Ivan Vukelić *Mikula*, Podbilo. Isto su kazali: Petar Tomljanović *Čona*, Podbilo; Mirko Tomljanović *Sova*, Podbilo; Milan Tomljanović *Periša*, Alan; Milan Prpić *Brkac*, Šušanj.

²¹ Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put; Nada Prpić *Grgaica*, Kosova Buljima; Milan Prpić *Brkac*, Šušanj.

²² Petar Tomljanović *Čona* i Mirko Tomljanović *Sova*, Podbilo.

²³ Ovaj primjer naveo je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna.

Slika 11: Med od vriska. Proizveo Mirko Tomljanović Sova iz Podbila; snimila M. Rajković; kolovoz 2005.

finijih vrsta meda (Alaupović-Gjeldum 2004:44). Ovisno o vrstama medonosnih biljaka davani su nazivi vrstama meda. Pored ove dvije monoflorne vrste meda, postoji i med od bagrema, jele i lipe. Poliflorne vrste meda, dakle one koje se dobivaju pašom nekoliko vrsta cvjetova je livadski med. Također imamo i šumski *medun* (od medne rose – proizvod lisnih i štitastih ušiju – biljnih ušenaca) s jele i smreke. Dakako da postoje i druge medonosne biljke na koje pčele odlaze na pašu, ali ne u dovoljnoj količini da bi se po njima nazvale vrste meda. Osim klasifikacije prema cvjetnom porijeklu, *med se razlikuje po svojim osjetilnim osobinama, boji, mirisu, okusu, a i po konzistenciji posebice po gustoći i sklonosti kristalizaciji* (Alaupović-Gjeldum 2004:44).

Med se koristio prvenstveno za prehranu: *Ja se sićam ko dite namaži koru kruha medom i gore metni skorup to je bila poslastica*²⁴. Pored prehrane, med je imao i ljekovita svojstva, posebice kadulja i vrisak za bolesti respiratornoga sustava (bronhi i pluća). Najbolji med na ovim prostorima je od kadulje i vrisaka. Med od kadulje pomaže u izlječenju bolesti grla, dišnih organa, posebice pluća. Također je dobar za nervni sistem, te za ozdravljenje ulkusne bolesti želuca (čira). Osim mazanja na kruh, i konzumacije žličicom, me-

dom se zaslađivao čaj, a posebice je dobar u kombinaciji s ljekovitim čajevima²⁵. Također svi se Krivopučani slažu da je med posebno vrijedna namirnica za održavanje i poboljšavanje općeg stanja ljudskog organizma. Zbog neimaštine poneki su med upotrebljavali samo kao lijek.

Tradicijski pčelinji proizvodi su med i vosak. Danas su osim njih pčelinji proizvodi i pelud, propolis, matična mliječ te pčelinji otrov. Među njima treba razlikovati one proizvode koje proizvodi pčela (vosak, matična mliječ i pčelinji otrov) od onih koje pčela skuplja u prirodi i doradi ih proizvodima svoga tijela, nakon čega i oni postaju pčelinji proizvodi (med, pelud i propolis) (Matašin 2004: 15). Pojedine od ovih proizvoda pronalazimo i na krivoputskome području: *Od pčela se također koristilo to saće, pelud, to je isto ljekovito. U to saće se doda vode i onda ono kuva na vodi. Pelud je dobar za rane, to s tim mažeš i zaraste. Ko na psu što se kaže!*²⁶ U suvremenom pčelarstvu pčelari uzimaju i grumenčice *propolisa*²⁷. Isti stave u 75% alkohol ili domaću *tropovu* rakiju da odstoji neko vrijeme, s time da ga svaki dan promućkaju²⁸. S ovim pripravkom mažu posjekotine, kurje oči i promjene na sluznici da prije zacijele, kako kod ljudi tako i kod životinja. Također može ga se staviti u običnu vodu te uzimati s malo meda ili šećera za jačanje imuniteta, odnosno opće otpornosti organizma, ali i kao prevenciju srčanih bolesti.

²⁴ Anka Butković *Matićeva*, Alan. Isto su potvrdili: Milan Prpić *Brkac*, Šušanj; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Milan Šojat *Colaš*, Francikovac; Marko Tomljanović *Rilac*, Mrzli Dol; Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Nada Šojat *Valina*, Šojatski Dolac; Ivan Vukelić *Rokić*, Vratruša; Petar Tomljanović *Jukša*, Mrzli Dol; Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo.

²⁵ Detaljnije o narodnoj medicini vidi u prilogu P. Kelemen u drugom svesku Monografije.

²⁶ Milan Prpić *Brkac*, Šušanj. Isto su potvrdili svi kazivači.

²⁷ Propolis je smeđezelenkasta smolasta tvar koju pčele čeljustima skidaju s drveća i unose u košnicu. Pčele njime lijepe pukotine, okvire sa saćem, premazuju unutrašnjost košnice i obljepjivanjem konzerviraju - balzamiraju strane predmete te uginule i ubijene životinjice u košnici (usp. Matašin 2004: 13).

²⁸ Prilikom izrade tekućeg propolisa bitan je omjer. Na Krivome Puta uglavnom se prakticira staviti jedan grumenčić propolisa promjera jedan centimetar na dva decilitra tekućine.

Od meda se pravio *šerbet*. Prema kazivanju, to je *bio lik, najbolje piće što je postojalo*, kazala je Draga Tomljanović *Rilčeva* iz Mrzloga Dola.²⁹ *Šerbet se radio od ostatka saća nakon što se iscijedio med. Te grude stavile bi se u drveni sud (posudu) u kojem su stajale 15 do 20 dana, odnosno dok nije ustojilo i zakipilo (provrelo), stoji kao mošt*, objasnila je Nada Prpić *Grgaica* iz Kosove Buljime. U Podbilu se tom sastavu danas dodaje limunov sok ili limunska kiselina. Od dvije košnice moglo se dobiti oko deset litara *šerbeta*, odnosno na litru meda dodaje se oko tri litre vode. Gotovi *šerbet* čuvao se u staklenim bocama i *bocunima*. Krivopučani su naglašavali da se nekada sve iskorištavalo, pa tako i danas. Nakon što se izvadi i istopi, vosak se nosi u pčelarsku zadrugu u Rijeku i zamijeni za satne osnove koje su pčelari stavljali u okvire na kojima su pčele gradile saće.

Koliko će se meda dobiti ovisi o klimatskim prilikama tekuće godine. Primjerice kada je suša nema cvijeća pa tako niti meda, a ako je godina dobra od jedne košnice može se dobiti od deset do petnaest kilograma meda. Koliko će se puta godišnje vaditi med također ovisi o *pašnim* prilikama i načinu pčelarenja. *Nekad donese, nekada ne donese nikako. Kad je paša dobra, nekad bude, nekad ne bude* kazuje Petar Tomljanović *Čona*, a Mirko Tomljanović *Sova* iz Podbila dodao je: *E, kad nema meda nema, lani je bilo, ova godina je loša*. Ako se med vadi jednom godišnje onda je to uglavnom u jesen, a ako ga bude više onda kada ga pčele naprave, prerade i zatvore košnicu. U idealnim *pašnim* prilikama Krivopučani vrcaju med tri puta godišnje, jednom u primorju nakon paše kadulje, drugi put nakon paše livade (najčešće tijekom lipnja, početkom srpnja), te treći put u jesen nakon paše *vriska*.

Postoji više postupaka odnosno načina vađenja meda. Mirko Tomljanović *Sova* med je vadio na sljedeći način: *Izvadiš gornji nastavak, to je medište, pčele se oklate (maknu s okvira) i okvire pune meda nosiš kući na vrcanje ... poklopac skinemo i kad izvrcamo okvire metnemo natrag u medište*. Kada su vadili med iz *ulišta*

Slika 12. Pčelar Zlatko Tomljanović Kaić s pčelarskim priborom, Senj; snimio Augustin Perić, svibanj 2004.

gornji dio poklopca bi se otkinuo, ulište bi se spojilo. Po spoju bi se metnulo krpu, dimilo bi se tako da pčele odu 'di je saće i med se prazni. Med i saće se ručno izvade van u posudu zatim se saće tiska rukom, pa procjedi kroz gazu, objasnio je Ivan Vukelić *Mikula*. Kazivači su isticali da se med rukom istiskao, a vrcati se počelo zadnjih tridesetak godina zato što pčelari nisu imali gotovo ništa od pčelarskoga pribora, kao što se vidi u objašnjenju Ivanke Atalić iz Alana: *Ovi ostali su imali do 10–15 komada ... e ulišta ... to su imali primitivno, a jedino je jedan Primorac koji je imo preko sto tih ulišta imo sve i vrcaljku, i to je sve 1941. godine ošlo u vatru, zapalili Talijani. Onda je nešto obnovio iza Drugog svjetskog rata, ali na kratko već je bio star*.

Iz suvremenih košnica s pokretnim saćem vrcanjem se dobiva vrcani med, a iz košnica s nepokretnim saćem dobiva se cijedeni med ili, gnječanjem saća, muljani med. Ovaj med, osim meda, sadrži i pelud. Mnogi današnji pčelari dugo su prakticirali vađenje meda bez vrcanja: *Vadi se da se pčele izrenu van, dimi se, prenesu se u drugo prazno, prekriju se platom, onda se taj med cijed*, kao što je opisao Petar Tomljanović *Čona*. Med se vadi kada pčele napune košnicu medom, a to ovisi o paši tekuće godine.

²⁹ Isto su potvrdili: Mica Komadina *Marićeva*, Alan; Marija Rončević *Garina*, Alan; Anka Butković *Matićeva*, Alan; Krunoslav Krmpotić *Econja*, Veljun; Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marko Pavelić *Mijatina*, Podbilo; Nada Šojat *Valina*, Šojatski Dolac.

Pčelari pri vađenju saća s medom koriste *dimilicu*, nož i posudu u koju stavljaju saće. Od pčelinjih uboda zaštite se pčelarskom kapom. Dok je na ovim prostorima bilo više domaćih životinja u *dimilicu* se stavljala sušena *kravlja balega* (izmet) ili je pčelar zapalio duhan u luli i otpuhivao prema pčelama. Danas pčelarski pribor nabavljaju najčešće u Rijeci, ponajviše u Pčelarskoj zadruzi. Njega čine: žice za *žičenje okvira*, metlice, pčelarska dlijetla, *šarafcigere* (odvijače), *klišta* (klijesta), *špablice* raznih veličina, sipaonik-*tratur* za sipanje pčela (oblik lijevka) (sl. 12). Poneki pčelari ne koriste ništa osim *kadilice*, odnosno kako ju zovu *dimilica* (sl.13). Razlog tome navode dobro poznavanje kada se treba raditi oko pčela: kada je sunčano vrijeme najčešće oko podneva, nikako kada se mijenja vrijeme i kada se sprema za kišu, mora se raditi u tišini i bitno je da pčelar na sebi nema mirisa.

Slika 13 : Kadilica.

Prilikom zadnjega vađenja meda, koje se obavlja u jesen, pčelama se ostavlja nešto meda za zimske mjesece. Pčele tijekom cijele godine izlaze iz košnica, dakle i zimi, naime tada izlaze *samo da se pročiste*³⁰. Ne izlaze jedino ako je jako hladno, od nule do deset stupnjeva celzijusa. *Povišenjem vanjske temperature krajem zime i u proljeće pčelinja zajednica postupno se razvija do vrhunca u doba najintenzivnijeg cvjetanja bilja krajem proljeća* (Matašin 2004:13)

7. LIJEČENJE PČELA

Pored toga što pčele mogu otići prilikom rojenja, pčelari mogu ostati bez pčela ako se one razbole. Tako ih primjerice nametnik varoa može potpuno uništi. Prema tumačenju Petra Tomljanovića Čone iz Podbila pčele su mogli liječiti od tog nametnika dimljenjem i mravljom kiselinom, međutim Krivopučani dodaju, veoma teško, budući da se taj nametnik razvija i uništava čitavo pčelinje leglo. Pčele su se također liječile raznim travama no to je bilo u prošlosti, pri tome Krivopučani s kojima sam razgovarala misle na razdoblje prije njihova rođenja, dakle početak 20. stoljeća. Nitko od kazivača nije znao objasniti postupke, niti su ih osobno primjenjivali. *To su bili već stručnjaci koji bi to znali, kao i za čovjeka lijek tako i za pčele*³¹. Danas uzgajivači lijekove za pčele nabavljaju uglavnom u Veterinarskoj stanici u Senju.

³⁰ Kazali su svi kazivači.

³¹ Ivan Vukelić *Mikula*, Podbilo. S navedenom tvrdnjom slažu se svi kazivači.

8. UMJESTO ZAKLJUČKA

Unatoč tome što je prostor primorske strane Velike Kapele pogodan za pčelarstvo danas su na ovoj planini tek nekolicina ljudi pčelari. Uočava da su to muškarci od pedesetak godina i stariji te da su o pčelama i pčelarstvu naučili ponajviše usmenom predajom. Kao dodatnu edukaciju koriste časopis *Hrvatska pčela* kojega izdaje Hrvatski pčelarski savez³². Pojedini odlaze slušati predavanja koja u Senju ponekad organizira isti savez. Pčelari iskustva izmjenjuju i na sastancima u okviru Udruge pčelara Drača Senj³³ čiji je predsjednik Berislav Atalić porijeklom s Alana. Njihova djeca zaposlena su i nemaju afiniteta baviti se pčelarstvom jer, kako kažu, bavljenje pčelarstvom nesigurno je i smatraju ga dodatnim izvorima prihoda. Med prodaju u velikim količinama prekupcima iz Rijeke, Zagreba i drugih većih gradova koji ga dalje preprodaju. Tek pojedinim pčelarima prodaju vrše djeca, ostali ukućani ili unuci u većim urbanim sredinama i to turistima tijekom ljetnih mjeseci na obali ili kraj autocesta. Pčelari ističu da imaju problema s prodajom meda, unatoč tome što je to kvalitetan i ljekovit med. Osim meda, danas tek pojedinci rade *šerbet* i to isključivo za osobne potrebe, dakle nitko za prodaju. Kazivači se sjećaju da su prije Drugoga svjetskog rata od voska žene izrađivale svijeće (primjerice majka Petra Tomljanovića *Čone*), no u vrijeme moga istraživanja nitko od kazivača nije znao opisati postupak izrade svijeća. *Medicu*, rakiju od meda, također rade tek poneki za vlastite potrebe, ali na način da u već gotovu rakiju od loze ili *tropa* stave nekoliko žlica meda i naribaju koricu od limuna.

Smatram da ovaj kraj ima ogromne prirodne resurse, a posebice nezagađenu prirodu za puno ozbiljnije bavljenjem pčelarstvom. Pčelarstvo bi, osim za potrebe dodatnih izvora prihoda određenom broju Krivopučana, odnosno današnjih Senjana koji bi ljeti selili pčele na više nadmorske visine, moglo postati i primarnim izvorima prihoda, a to bi se možda moglo postići davanjem stipendija mladim ljudima za pčelarsku srednju školu. Ti mladi ljudi mogli bi kombinirati tradicijske prakse sa suvremenim, te podići pčelarstvo na višu razinu, a posebice da se med ne preprodaje prekupcima u *rinfuzi* već da se pakira u ambalažu s certifikatom (sastavom, geografskim porijeklom i sl.). Osim pakiranja meda mogao bi se dati i poticaj za razvoj maloga obiteljskog obrta za proizvodnju ostalih proizvoda od meda poput: *šerbeta*, rakija *medice* i *medovače*, *propolisa*, kolača od meda (spomenimo samo medenjake i paprenjake), ocat od meda, ukrasnih svijeća za posebne prigode i sl. Time bi se osim zapošljavanja, u početku barem nekoliko ljudi, kroz pčelarske proizvode popularizirao i ovaj kraj. A da je pčelarstvo bilo bitan dio života stanovnika obronaka primorske strane Velike Kapele svjedoče i uzrečice kojima se i danas koriste Krivopučani. Naime, pčelinje osobine često se koriste za označavanje ljudskih vrлина, ali i mana, te se kaže: *Marljiv kao pčela!*, *Sladak kao med!*, *Lijen kao trut!* A kada je netko lako došao do nečega kaže se: *Sjekira mu upala u med!*

LITERATURA:

- ALAUPOVIĆ-GJELDUM, Dinka (2004): *Pčela, čovjek, med i vosak u tradicijskoj kulturi Dalmacije*. U: Pčela, čovjek, med i vosak u tradicijskoj kulturi Dalmacije. (ur. Alaupović-Gjeldum Dinka, Željka Matašin, Vlasta Domaćinović) Katalog izložbe, Etnografski muzej u Splitu, Split, str. 26-85.
- MATAŠIN, Željka (2004): *Pčela, čovjek, med i vosak*. U: Pčela, čovjek, med i vosak u tradicijskoj kulturi Dalmacije. (ur. Alaupović - Gjeldum Dinka, Željka Matašin, Vlasta Domaćinović) Katalog izložbe, Etnografski muzej u Splitu, Split, str. 8-17.

³² Više o *Hrvatskom pčelarskom savezu* vidi na: <http://www.pcela.hr/>

³³ Više o *Udrugi pčelara Drača Senj*, vidi na: http://www.pcelarstvo.hr/udruga_pcelara_draca_senj-6.html

TRADICIJSKI I SUVREMENI LOV

Marijeta RAJKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

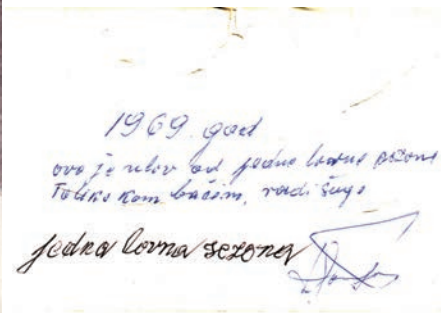
1. UVOD

U tradicijskome gospodarstvu Krivoga Puta lov na divlje životinje imao je značajnu ulogu. Životinje su najvećim dijelom lovljene bez vatrenoga oružja, budući da su ga tek rijetki pojedinci posjedovali. Kao razlog kazivači navode to što je područje Mrzloga Dola nakon Drugoga svjetskog rata tretirano kao mjesto koje se izravno povezivalo s ustaškim pokretom,¹ pa nitko nije smio imati vatreno oružje: *Bože sačuvaj, tu je bila velika strogoća. Jako teško se nabavljalo oružje.*² No, kroz razgovore s kazivačima saznaje se da su pojedinci ipak ilegalno posjedovali oružje, odnosno pušku *čekičaru*, za koju se upotrebljavao crni barut i koja je *jako dimila*. Osim nje koristili su i puške *sačmarice* na bezdimni barut. Unatoč tome, tradicijski lov na divlje životinje podrazumijevao je uglavnom lov bez vatrenoga oružja, a njegovo korištenje bilo je dopuna za ubijanje vuka i opasnijih velikih životinja.

Ovaj rad kronološki pokriva razdoblje 20. stoljeća i u njemu je osim tradicijskoga lova dan kratak prikaz lova unutar Lovačkoga društva. Naime, pojedini Krivopučani, ponajviše oni koji danas stanuju u Senju, članovi su Lovačkoga društva *Jarebica*. *Lovačko društvo 'Jarebica' – Senj osnovano je 15. travnja 1930. godine.* (Jurčenko et al. 2005:17) Od istog autora saznajemo da je *prije službenog osnivanja Lovačkoga društva 'Jarebica' u Senju bilo lovaca učlanjenih u Savez lovačkih društava za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu (...) poslije Drugog svjetskog rata Jarebica (...) nastavlja djelovati kao Kotarsko lovačko društvo sa sekcijama u Krivom Putu, Sv. Jurju i Jablancu.* (Ibid. 17-18) Stoga su i pojedini Krivopučani bili članovi Lovačkoga društva. (sl. 1, 1a)

Slika 1: Kože iz ulova od lovnog sezone 1969. godine i lovac Petar Tomljanović Pešo, Krivi Put; snimatelj nepoznat.

Slika 1a: Poledina fotografije.

¹ Na području Mrzloga Dola nalazi se zaselak Pavelići u kojem su živjeli preci Ante Pavelića prije nego su odselili u Bradinu u Hercegovinu. Ante Pavelić bio je ustaški poglavnik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

² Mladen Šojat *Bilin*, Senj; isto su potvrdili: Milan Tomljanović *Periša*, Alan; Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Mile Špalj *Kebin*, Krivi Put; Milan Pavelić *Sikirica*, Mrzli Dol; Milan Pavelić *Vranić*, Mrzli Dol; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Marko Prpić *Rus*, Mrzli Dol; Milan Šojat *Colaš*, Francikovac; Milan Tomljanović *Kanada*, Podbilo.

MJESTO (SELO): Krivi Put Fd 241 1382
 BLIŽE VEĆE MJESTO: Sanj
 S. REPUBLIKA: Hrvatske KAZIVAC(I): Jovan Tomljanović
 ZAPISIVAC: Milomir Komprčić

29. LOV (BEZ VATRENOG ORUŽJA)

1. Koji se načini lova upotrebljavaju: prišuljavanje (prikradanje ili?), gonjenje (hajka ili?), zasjeda (čeka, pusija ili?)
2. Goni li se divljač (koja?) samo pješke (po snijegu ili?) ili i na konjima? Upotrebljavaju li se pri tom psi (kakvih?) ili ptice (sokol, jastreb, reļjo ili?)
3. Vabe li se neke životinje i ptice (koje?), kako i čime?
4. Maskira li se lovac čime (granjem, vodenim biljem, bijelim pokrivalom po snijegu ili?) kod prikradanja ili zasjede?
5. Upotrebljava li se vatra za gonjenje zvjeradi (koje?) ili dim za izgonjenje iz duplje, brloga?

NEMA!

109

5821

6. Što se upotrebljava kao oruđe (osim vatrenoga) i za koje životinje ili ptice: kamenje, štapovi (palice), kljace (i za bacanje?), grana (za patke), nož, sjekira, metaljka (streļa) za bacanje strijela, praćka, bodva (za kune) ili?
7. Koje se životinje love u jame? Ima li u tim jamama zašiljen kolica? Postavljaju li se takovi zašiljeni kolci ili željezni šiljci na putu kojim životinje (koje?) prolaze, da bi se nabile?
8. Koje se vrste stupica ili zamki upotrebljavaju (navesti uvijek za koje ptice, veće ili manje životinje ili kućne štetočine — miševe, parcove) i kako se zovu, i to naročito: a) petlje od konjske strune, žice i sl. (ošca, fojšio, plenica, primki ili?; v. sl. 1, 2, 3) — — — b) takve petlje koje se zatežu s pomoću gipkoga savinutoga pruta ili mladoga drveta (sl. 4, 5; prugio, dvgigalica, ključ ili?) — — — c) stupice koje svojom težinom pritisnu životinju (pticu) ili je uhvate, npr. kamena ploča (sl. 6; škrij ili?), cigla, klada; košara (sl. 7), koš, rešet, korito, kavez, lonac (s polovinom oraha za miševe?), tikva, skatulja (sl. 8, klonja ili?); jače klade ili brvna (sl. 9, klišine, kladice ili?) — — — d) šuplje stupice koje se postavljaju pred duplje i ubijaju životinju težinom

Ne pisati preko ove crte!

110

1382

9. Da li se ptice i životinje (koje?) love razapetim mrežama (kakvim?), vršama (jež, javac ili?) i udicama?
10. Prave li se posebni plotovi koji vode do stupica ili zamki (kakvih?)
11. Love li se ptice na lepak (visak, bisak ili?) i od čega se taj pravi?
12. Koje se sprave upotrebljavaju za plašenje divljih životinja i ptica? Ima li takvih sprava na pogon vodom (sl. 19) i kako se zovu?

111

Slika 2, 2a, 2b: Preslika Upitnice Etnološkog atlasa; Arhiv Etnološkog atlasa, Filozofski fakultet Zagreb.

Unatoč postojanju Lovačkoga društva, iz razgovora s kazivačima može se zaključiti kako se do sedamdesetih, a često i do devedesetih godina 20. stoljeća, lovilo na zamke i stupice, dakle krivolovom. Stoga je rad podijeljen na tradicijski lov, kakav su prakticirali stanovnici ovih područja koji nisu bili lovci, te na lov u okviru Lovačkoga društva odnosno na današnje članove Lovačkoga društva. Ova se dva načina lova uvelike razlikuju, što će se vidjeti iz daljnjeg teksta. Kako je spomenuto, tradicijski i suvremeni lov možemo promatrati kroz prizmu dopune gospodarstvu. Divlje su životinje Krivopučani lovili zbog prehrane (meso), stjecanja izvora prihoda (prodaja kože i krzna), a dio suvremenoga lova, lovni turizam (od 1994. godine), možemo promatrati kao dio turističke ponude senjskoga zaleđa, a time i grada Senja što utječe na dopunu ili jedan segment dopune proračuna pojedinaca, ali i lokalne zajednice.

Kao i za ostale priloge o tradicijskom gospodarstvu i za ovaj sam prilog o lovu kao polazište koristila Upitnicu Etnološkog atlasa (UEA), tema broj 29. *Lov (bez vatrenog oružja)*, koju sam prilikom boravka na terenu proširila i prilagodila području istraživanja te pojedinim kazivačima. Nastojala sam saznati kako se i zašto lovila pojedina životinja te gdje su nabavljali zamke. Opisan je također ophod s ubijenim vukom. Pitanja za suvremeni lov u okviru Lovačkoga društva Senj prilagodila sam pojedinom kazivaču, primjerice tajniku Lovačkoga društva *Jarebica*, lovočuvaru, lovcima te promatračima, odnosno Krivopučanima. Kako za tradicijski tako su i za suvremeni lov moji sugovornici (kazivači) bili muškarci. Žene su ponekad prisustvovala razgovorima, no na moja su pitanja uglavnom kazivale da ih to nikad nije zanimalo. O tradicijskom lovu na ovom području nisam pronašla podataka u literaturi, a i u Upitnici Etnološkog atlasa, koja je ispunjavana 60-ih godina 20. stoljeća, piše *Nema*. (sl. 2, 2a, 2b). Podatke o suvremenom lovu unutar Lovačkoga društva usporedila sam s podacima iz djela *Jarebica* (2005.) koje je izdala Lovačka udruga *Jarebica* Senj.

2. NAČINI LOVA

Na području Krivoga Puta divljim se životinjama *prišuljavalo*, postavljale su im se zasjede (zamke, stupice, čeke) ili se na njih organiziralo hajke.

U prvoj polovici 20. stoljeća, kada je na obroncima primorske strane Velike Kapele živjelo mnogo ljudi i domaćih životinja, dogovorila su se nekolicina muškaraca (od četiri, pet do tridesetak), te su išli *goniti* životinje. Tijekom jeseni i zime najčešće se lovilo vuka i risa budući da su u hladnijim mjesecima prilazili kućama u potrazi za hranom, te medvjede u lipnju i srpnju kada su dolazili jesti ljetinu, brati zrelo voće kojeg je ionako bilo jako malo, uzimati med iz košnica i sl. U Veljunu sam zabilježila prisjećanje na osobno sudjelovanje u takvim hajkama: *Tjerali smo vukove, odi za njima gore u šumu, većinom bi u jesen dolazili. Nađi kakvih kanata, pa lupaj neke pleje, poklopce, kante i viči. Uzmi sikire i lupaj u stablo. Ljudi reci tada: Odoše u ajku! Nije bilo posebnih sprava za plašenje životinja jedino plaši s bukom.*³ U hajku se išlo pješice. Da bi se brže hodalo zimi su se na noge stavljale mamuze za led i snijeg ili skije. *Stavi skije pa tjeraj životinju, ona ne može brzo jer propada u snig, onda ju je najlakše uloviti, onda ju zatuci sikirom. Tako se najviše lovilo veprove i prasce, pratiš tragove, no to se radilo u davnini*, kazao je Ante Prpić *Rus* iz Mrzloga Dola. Ova su pomagala uglavnom izrađivali svatko sebi ili spretniji suseljani ostalima. Prilikom *gonjenja* sa sobom su vodili jednog ili dva psa. Lovci su pse vodili sa sobom i prilikom odlaska u lov na pojedine životinje, primjerice jazavce. Jazavcima se najčešće *prišuljalo*. Jedno drugo sjećanje na lov iz Mrzloga Dola svjedoči o tome kako su psi bili dobro dresirani te kako su sami ulovili jazavca, odnosno pronašli ga i izvukli iz rupe u kojoj je životinja boravila.⁴ Psi su se također koristili za *gonjenje* vuka, medvjeda, risa i kune. Hajke su se prestale prakticirati paralelno sa smanjenjem broja stanovnika, počevši od druge polovice 20. stoljeća. Ni u jednom lokalitetu nije zabilježeno *gonjenje* divljih životinja pomoću konja, kao ni ptica.

³ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁴ Milan Pavelić *Sikirica*, Mrzli Dol.

U svim se ispitanim lokalitetima za životinje postavljala zasjeda, odnosno *čeka*. Zasjeda se postavljala za divlje svinje na *kaljužištima* (jama s vodom u kojoj se svinje *kaljužaju* tj. valjaju) i za vukove. *Čeke* su bile odignute od zemlje, a razlog tome objasnio je kazivač iz Podbila: *Životinja ima njuh, ona gleda. Ako ste na zemlji primijetiti će vas, ako ste odignuti ona će doći (...) od drveta sačinjene, na svakoj strani je bila školja (otvor op.a.) kroz koju bi lovac gledao.*⁵ Pored *čeka* stavljala se *meka* (mamac op.a.). Isti kazivač dodao je: *Meku smo mećali, ako što krepa ovca ili što. Zabiješ to kolcem u zemlju da ga ne odvuče, onda tamo čekaš. Kad dođe, ubiješ ga s puškom. Meke* su se stavljale ciljano za određenu životinje, tako su kune *mećili* (mamili) ribom, a divlje svinje kukuruzom i na *kaljužište*. Noću su životinje mamili svjetlom, uglavnom *džepnom* lampom, a posljednjih tridesetak godina i reflektorom. Tijekom dana boravilo se na *čeki* i čekalo životinju. Nakon što se životinja pojavila pucalo se puškom, a po noći se zavezao konop od *meke* do puške. Nakon što je životinja *trznula meku* puška je sama okidala.

Prilikom *prišuljavanja*, kao i prilikom zasjede lovci su se maskirali. Zimi su odijevali svijetlu i/ili bijelu odjeću ili su se prekrivali bijelim tkaninama, uglavnom plahtama. Ljeti su odijevali odjeću zelene boje, a u jesen smeđe i šareno. No Krivopučani su isticali da je bila neimaština i da su najčešće odijevali odjeću kakvu su imali, te da je maskiranje bilo jedino ljeti i u jesen, kada su pred sebe stavili granu bogatu lišćem.

Upotreba vatre za gonjenje zvjeradi nije zabilježena. Međutim, pomoću vatre i dima na svim su ispitanim lokalitetima lovili životinje koje žive u rupama i dupljama, dakle jazavce, puhove i kune. Svi su kazivači znali objasniti kako se love puhovi. Jednostavnost postupka zrcali se u kazivanju Petra Tomljanovića *Čone* iz Podbila: *Nade se stara krpa, namoči sa uljem, zapali i stavi u rupu. Onda životinja pobiže van pa ju se zatuče s kolcem ili čim, jer nije bilo oružja.*

Sjekire su se koristile za lupanje o drveće prilikom hajke na divlje životinje te prilikom izravnoga usmrćivanja životinje, kako je zabilježeno u Veljunu: *Čekaj jazavca pa kad naiđe, jer on ide pomalo, pa ga lupi sikirom u glavu.*⁶

Strijele i pračke upotrebljavala su djeca, kako kazivači ističu, više za igru nego za lov. Pračke su izrađivali tako da se odrezao prirodno rašljasti komad drveta na koji se pričvrstio komad kože. Lov pomoću *bodvi* nije zabilježen na području Krivoga Puta.

U svim ispitanim lokalitetima kopane su jame s namjerom da u njih upadne životinja, primjerice vuk, divlja svinja,⁷ lisica ili jazavac. Izgled i veličina jama ovisila je o tome koju se životinju namjeravalo uloviti. Dubina jama bila je od jednog do dva metra, širina od pola do jednog metra, odnosno koliko je predviđena širina životinje kako se životinja ne bi mogla okrenuti i pobjeći van. Otvor jame zamaskirali su s *daščicama*, granama i *šušnjem* (lišćem). Na jamu u kojoj se željelo uloviti vepra nasulo se malo sitnoga krumpira da se njime privuče životinja.⁸ Za divlje svinje odnosno veprove na dno su jame stavljali zašiljene drvene i željezne kolce, no najčešće priručne *rozge* (oblik vila).⁹ Za vukove, lisice i kune na dno jame stavljala su se željezna *gvožđa* (vrsta zamke na sklapanje) čija je veličina također ovisila o tome koja se životinja željela uloviti.

Svi kazivači znali su objasniti lov pomoću *gvožđa*. Jedan od primjera slikovitih opisa je sljedeći: *Gvožđe čapi nogu i ne može zvir pobić ća. Onda bi vuk znao vijat. Onda čovik ču to, pa odi tamo i ubij ga.*¹⁰ Uhvaćenog avuka u jami najčešće se ubijalo puškom, dok su divlju svinju *zatukli* sjekirom ili kolcima. Kazivači su isticali da je životinja, ako se nabila na kolce, najčešće već bila mrtva kada bi ljudi došli pa takve radnje nisu bile potrebne. Za ubijanje tupim oružjem trebala su najčešće dva do četiri snažna muškarca. Trebalo je također

⁵ Petar Tomljanović *Čona*, Cupići.

⁶ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁷ Jedino je Milan Krmpotić *Zekonja* (Veljun) naglasio da u prvoj polovici 20. stoljeća nije bilo divljih svinja. Razlog tome možemo pronaći u podatku da divlja svinja u *lovište dolazi u većem broju kada u Primorju rodi žir ili kada su zime sa dubokim i dugotrajnim snijegom u zaleđu Velebita*. (Jurčenko et al. 2005:42)

⁸ Prema kazivanju Ivana Krmpotića *Bokule*, Veljun.

⁹ Opis *rozgi* vidi u prilogu o zemljoradnji, kod M. Rajković u ovoj monografiji.

¹⁰ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

snage da se divlja svinja izvuče iz uske jame duboke oko dva metra. Za taj postupak divlju svinju *ovezali su* konopcima te su je pomoću njih izvlačili van. Ovakve jame nisu kopali na područjima gdje je zemlja bila tvrda, nego uglavnom na nižim nadmorskim visinama (Primorje) budući da ih je bilo teško kopati.

Na svim ispitanim lokalitetima zabilježen je lov pomoću petlji koje su životinju stezale oko vrata. Petlje su, odnosno kako ih Krivopučani nazivaju *sajle*,¹¹ *omče*,¹² *žičana zamka*,¹³ bile raznih veličina ovisno o životinji za koju su bile namijenjene (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110, sl. br. 2). Budući da su se lako izrađivale, radili su ih pojedinci sami od mekane, tj. savitljive žice. Najčešće je to bila polučelična žica promjera oko 0.8 milimetara, no debljina i jakost žice ovisile su o tome koja se životinja namjeravala uloviti. Na taj su se način lovili zečevi, lisice, jazavci, kune i vukovi. Odrastajući na marginama šume, dječaci su imali prilike promatrati kuda se životinje kreću, naučiti prepoznavati njihove tragove i vrijeme kada je koja životinja kuda prolazila i provlačila se te su ciljano postavljali petlje i zamke. (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110, sl. br. 5). Tako se primjerice zamku za zeca najčešće stavljalo u okolicu kupusa, a za jazavca i kune na prolaz odnosno otvor rupe u kojoj borave. Pored petlji, *omči*, postojale su petlje koje se zatežu pomoću pruta ili mladog drveta. (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110, sl. br. 4) Takvi su se postupci odvijali na način da se *savije neka grana na prolazu gdje prolaze životinje, recimo gdje zečevi imaju svoju stazu, ako ne, napravi se umjetna. Omča stoji. Čim omča počne stezat zec trči naprijed, to ga sve više steže i on je gotov. Sam sebi zategne vrat i udavi se.*¹⁴

U današnje vrijeme lovočvar Milan Tomljanović *Livak* iz Bunice pronalazi ovakve oblike zamki po šumi. Tako je naveo slučajeve koji su se zbili u lipnju i srpnju 2003. godine kada je pronašao tridesetak zamki na području od petstotinjak kvadratnih metara. *To su bile neke žice, sajlice, oke mi to zovemo. Njih više bilo je vezano za drvo, međusobno su bile povezane. Bile su namijenjene za lov srna, vepra, lisica, ... zapravo zavisi u kojoj visini su postavljene. Ako su postavljeno malo više na jedan metar, onda je za srneću divljač, a ne oko 20 cm od zemlje je za lisicu i zeca, pa što se ulovi. Nakon što se uoči krivolov počinitelji se pokušaju uhvatiti na djelu. Ako ne, zamke se uklone.*

Krivopučani su poznavali zavidno velik broj stupica koje bi poklopile životinju. Pod *kamenu ploču* odnosno *škrilj* najviše su se lovile jarebice i to na području Primorja (Bunica, Sibinj, Sv. Jelena, Sv. Ilija, Špalji), odnosno u nižim predjelima uz obalu, budući da jarebice ne žive na visokim nadmorskim visinama. Kamena je ploča bila dimenzija 50 puta 50 centimetara ili manja. Takav komad kamena obično se pronalazio u šumi i bio je neobrađen. Kazivači su napominjali da se moralo paziti da ploča ne bude preteška i da ne prignječi životinju budući da tada meso ne bi bilo upotrebljivo. Lovilo se na način da se pod jednu stranu ploče podmetnuo drveni kolac ili rašlje. Ispod se nasipalo žita koje je trebalo privući jarebicu. Kada je ptica došla ispod, ploča ju je poklopila. Druga mogućnost bila je zavezati konop na rašlje i čekati na udaljenosti od oko 20 metara, kada bi jarebica došla ispod ploče čovjek je povukao konop i ploča je pala na pticu. (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110, slika br. 6) U svim je ispitanim lokalitetima zabilježen lov ptica *pod sito*. Na taj su način, uglavnom djeca, lovila ptice najčešće tijekom zimskih mjeseci. Također, najviše se lovilo na području Primorja i na područjima koja su na nižim nadmorskim visinama i bliže obali jer, kako kazivači navode, ondje ima najviše ptica. Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola na ovakav je način lovio ptice kada je bio dječak: *Metni sito i zaveži ga špagom. Metni jednu rašljicu ispod. Jedan kraj sita je bio u snijegu, a hrana unutra, naspi žita, a šojka (vrsta ptice op.a.) bi došla unutra i jela (...) potegni špagu i uhvatiš je. Imali smo ukras perja od šojke. Neke bi pustili.* Ptice su također lovili u kutije, u koje su prethodno nasuli žitarice.¹⁵

¹¹ Veljun, Francikovac.

¹² Mrzli Dol, Podbilo.

¹³ Podbilo, Alan.

¹⁴ Objasnio je Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

¹⁵ Objasnio je Ante Prpić *Rus* iz Mrzloga Dola i pokazao sliku u Upitnici EA, br. 1, str. 110, slika 8.

Lov kuna bjelica i zlatica, lisica te, rjeđe, puhova, pomoću kladica zabilježen je također na svim ispitanim lokalitetima. Kladice su bile napravljene od dva neobrađena drveta, najčešće bukve ili jele. Veličina kladica također je ovisila o tome koju životinju se namjeravalo uloviti. Najveće su kladice bile za kune, duge oko dva do tri metra, promjera oko desetak centimetra. Zamka se postavljala na način da je jedno drvo bilo gore drugo dolje, između se stavljao komad drveta u obliku rašlja ili manja žica u obliku *federa* koji je imao ulogu držati gornju kladicu. U taj se prostor stavljao mamac odnosno *meka*: *ocvirak* (komadić, rub, op.a.) slanine, kost, uginulu pticu, miša, jaje. Za *meku* se koristio i termin *ješka*. Kada je životinja hodala po donjoj kladici pomaknula bi rašlje, odnosno potegnula *ješku* te ju je gornja kladica poklopila. (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110, sl. br. 9) Kune se moralo privikavati na mamce, tako da se životinju počinjalo *mečit* u rujnu. Nakon što je pojela nekoliko mamaca, ona se navikla, tj. *namečila* te ju je bilo lakše uloviti u studenome. Naime, u studenome je bilo razdoblje lovljenja kuna, budući da im je tada najkvalitetnije krzno. Na ovaj su se način kune lovile do 70-ih godina 20. stoljeća.

Na području Krivoga Puta kune, lisice i zečevi lovili su se i pomoću *tulaca*. *Tulcem* Krivopučani nazivaju rupu u ilovači od 70 do 80 centimetara duboku ili smotan *pleh* iste duljine u koji bi također stavili *ješku*. Kuna je unutra ušla naglavačke i nije više mogla izaći van. Lov kuna pomoću *tulca* vidljiv je u kazivanju Josipa Prpića *Jurine* iz Mrzloga Dola: *Taj čovik bi znao gdje će kuna ući u svoje sklonište, a mali izlaz je imala kud je izlazila van, sad je on tu napravio jedan tzv. tulac i tu je bio probijen. Odozgo bi metnuo drvo, i kad bi išla van, drvo bi pogurnula, a ovo bi palo po njoj. Ako bi bila kuna zlatica, to je bio dobar lov, krzno se dobro prodavalo.*¹⁶ (vidi sl. 2, preslika UEA, br 1, str. 110, sl. 10) Lov na način da se spuštaju vrata zabilježen je samo na području Podbila.

Na području Podbila, Veljuna i Mrzloga Dola radili su se u *davnini* torovi za ulov vuka. Kazivači iz ovih lokaliteta nisu znali kojih su se godina radili ovakvi torovi, odnosno za vrijeme njihova života oni se nisu radili već su o njima čuli od roditelja i sumještana. Kazivači iz ostalih ispitanih lokaliteta, posebice u Primorju, dakle naseljima na nižim nadmorskim visinama, samo su čuli da se takvi torovi izrađuju no smatraju da se oni nikada nisu radili u Primorju. U svim lokalitetima ovakve torove nazivaju *pletarice* i *ruska klopka*. Klopka je bila okrugloga oblika, promjera oko četiri metra. Imala je dupli uski hodnik, *poput tunela* širine vuka. Bila je napravljena od kolaca, grana i letvica visine od 60 centimetara do jednog metra, koji su bili poslagani jedan do drugoga. (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110, sl. 13.) Odozgo se pokrilo kolcima na koje se stavilo janje koje je blejalo i tako prizivalo vuka. Na području Podbila janje se stavljalo u sredinu tora: *Vuk bi doša, kružia, iša unutra prema janjetu, a vrata bi se zatvorila kada bi on uša unutra (...) bilo je slučajeva di nije bilo vrata onda bi on gad izaša u rikverc van, pametan je on*, objasnio je jedan od najstarijih kazivača, Marko Pavelić *Mijatina* iz Podbila, rođen 1917. godine. Ulovljenog vuka usmrtilo se puškom.

Najčešći način lova na cijelom ispitanom području je lov pomoću *gvožđa*. (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110, sl. 15) Na *gvožđa* su se lovile lisica, zec, divlja svinja, jazavac, kuna, divlja mačka, jelen te vuk. Veličina *gvožđa* ovisila je o tome koja se životinja želi uloviti. Mala *gvožđa* promjera oko 15 centimetara koristila su se za lisice i zeca. Velika *gvožđa*, promjera oko 20 do 30 centimetara, bila su za veprove, tj. divlje svinje, jelene i vukove. *Gvožđa* su bila okruglih i četvrtastih oblika. Nakon što se zamka postavila na zemlju, morala se zamaskirati travom i lišćem te se na nju stavio mamac. Za lisicu su iznad *gvožđa* objesili živu kokoš ili su stavljali komadiće mesa. Čitav postupak morao se raditi u rukavicama *jer životinja osjeti ljudski miris i onda ništa od ulova*,¹⁷ napominjali su moji sugovornici. Za lisicu se stavljalo više mamaca, primjerice nekoliko komadića kože budući da je lisica lukava i neće uzeti ako je jedan mamac, a ako ih je više *neke uzme, a neke ostavi*. Stoga se za lisicu osim više mamaca postavljalo i nekoliko *gvožđa*. *Gvožđe* se s lancem, dugim oko jednog metra na čijem se kraju nalazilo sidro, učvrstilo ili zavezalo za drvo jer bi u

¹⁶ Isti postupak objasnili su svi kazivači.

¹⁷ Francikovac, Veljun, Mrzli Dol, Šojatski Dolac.

protivnom uhvaćena životinja odnijela *gvožđe*. Krivopučani se prisjećaju više slučajeva kada su lisica i vuk uhvaćeni na *gvožđa* sami sebi pregrizli nogu i otišli.¹⁸ Budući da je lov s gvoždima krivolov, ona se nisu mogla kupiti te su ih pojedinci naručivali kod kovača, a poneki i sami izrađivali. Lovočubar Lovackoga društva Milan Tomljanović *Livak* iz Bunice napominje da se ljudi u današnje vrijeme time više ne bave i da on tijekom svog radnog vijeka kao lovočubar nije ni jedna našao na lovištu.

Životinje se nisu lovile bacanjem kamenja, osim kada su djeca bacala kamenje na vjeverice. Štapovi, odnosno palice, koristile su se prilikom istjerivanja životinja koje žive u dupljama, ponajviše puhova iz drveta. Kijače za bacanje nisu se koristile, kao ni grane za patke budući da na ovom području patke ne žive. Na području Krivoga Puta nije se lovilo ni pomoću samostrela. Na čitavom području nije zabilježen lov razapetim mrežama, vršama niti udicama. Jedino je Milan Pavelić *Sikirica* iz Pavića vidio kako se lovi kos na *bisak* odnosno ljepilo koje se stavi na grančicu, ali navodi kako se tako lovi na nižim nadmorskim visinama, u Primorju. Na ostalim lokalitetima takav oblik lova nije potvrđen.

2.1. PUHOVI

Puhove su lovili u svim lokalitetima, kako odrasli Krivopučani tako i djeca. Puhovi žive u drvetu, u leglu od pet, šest do desetak i više komada. Prolazeći šumom lovci su tražili drveće na kojem je bila rupa te oko kojega je bilo puhova izmeta, što je bila potvrda da tu žive puhovi. Nakon što se lociralo stablo puhove su vadili van gurajući ih na drugu stranu otvora. Obitavališta puhova imala su najčešće dva otvora, na početku i na završetku rupe duge oko jednoga metra. Ako je rupa bila manja, u nju su gurali štap od *lijeske* (u Lucićima zvan i *gurač*) ili bilo kakvu granu, naveli su u ostalim lokalitetima. Puh se branio i izlazio van na drugi otvor. Kada je izvirio glavom lovac ga je pritisnuo šipkom, *uzeo za vrat i lupio mu glavom u stablo* jer, kako kazivači napominju, trebalo se paziti jer on *grebe i grize*.¹⁹ Na taj su način iz drveta izvlačili jednog po jednog puha, dok svi nisu izašli. Drugi način istjerivanja puhova iz drveta bio je pomoću *baklji koje su se stavile u njihovo duplje*.²⁰ Ante Prpić *Rus* iz Mrzloga Dola vidio je i lovljenje puha u zamku koja bi se izradila u obliku kutije, unutra bi se stavio mamac i nakon što je puh ušao vrata bi se zatvorila. Isti kazivač je ovakav oblik zamke usporedio sa slikom br. 11. (vidi sl. 2, preslika UEA, br. 1, str. 110)

Niti u jednom ispitanom lokalitetu kazivači nisu čuli za naziv *polhove* niti da se time love puhovi. Puhovi su bježali od vatre i dima. Nakon što su izašli van, postupak je bio isti. Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola prisjetio se svojih iskustava iz mladosti: *Sabirali smo ih od 10 do 20 do navečer. Nosi kući, opali ga* (spali dlaku op.a.), *raspravi ga* (izvadi iznutrice op.a.) *i meći na tavu. Kila puhove masti je bila 12 000 dinara. To je bio kapital. Bila su dva brata, oni su svaki dan lovili najmanje po 40 komada puhova. Mast je jako zdrava za sve rane. Mi smo samo jeli.*

Puhove su zbog prehrane najčešće lovili dječaci prilikom boravka na *paši* s domaćim životinjama, gdje su ih uglavnom i pripremali i konzumirali. Puh se mogao pripremiti na dva načina: *Može se oderat koža, skinut koža, a može se zapalit dlaka i onda se ta kožica skine rukama ne treba nožem. Onda se izvadi trbuh, iznutrica, očisti se i može se pec na ražnju ili na mast*.²¹ Kazivači su isticali da je puhova bilo jako puno dok nisu prorijedili šume. Naime, oni su boravili u dupljama u starim stablima. Isticali su također da je od svih životinja puh najčišći, budući da jede voće i šumske plodove, posebice jagode i žir, a od domaće hrane *žgance* (palentu) i kruh. Moji su sugovornici često prilikom razgovora isticali da se na ovim područjima teško živjelo, da nisu imali dovoljno hrane, posebice mesa. Tako sam u Mrzлом Dolu zabilježila priču

¹⁸ Podbilo, Alan, Krivi Put, Mrzli Dol, Francikovac, Veljun.

¹⁹ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Marko Prpić *Rus*, Mrzli Dol; Milan Šojat *Colaš*, Francikovac; Petar Šojat *Budić*, Šojatski Dolac; Ivan Tomljanović *Rokin*, Vrataruša; Milan Tomljanović *Periša*, Alan.

²⁰ Petar Tomljanović *Čona*, Podbilo. Isto su potvrdili svi kazivači.

²¹ Vidljivo iz naracije Milana Blaževića *Ivele* iz Mrzli Dol. Ova dva načina pripreme puha opisali su svi Krivopučani.

o dva brata iz Lucića koji su bili jako siromašni te im je glavno meso u prehrani prema kazivanjima, sa zastupljenošću od čak 90 %, bilo puhovo. Kad su išli kroz šumu, a to je bilo gotovo svakodnevno, kući su donosili po desetak puhova. Susjedi su kazivali da će puhovi *slavit kad Marko umre, da će reč: Slava mu!*²² budući da ih je on najviše lovio. Osim za osobne potrebe, Krivopučani su ulovljene puhove prodavali. Dok je pojedinim kazivačima puhovo meso ukusno i fino, te su navodili da ih i danas znaju uloviti i jednog do dva *radi želje speći i pojesti*, većina ih s gađenjem gleda na njihovu konzumaciju te navodi kako ih nikada ne bi jeli budući da izgledaju kao štakori.

Osim za prehranu, Krivopučani su puhove lovili za izradu ljekovite masti. Njihova mast koristila se za uspješnije i brže zacjeljivanje rana te za liječenje reumatskih promjena u zglobovima, posebice u koljenima.²³ Za kvalitetnu mast najbolje je bilo uloviti puha u jesen, budući da su tada bili najdeblji, odnosno moglo se dobiti najviše masti. Mast se radila tako da se puhu ogulila koža ispod koje se nalazio *red slanine*. Slanina se ogulila i topila u *padelici* (zdjelici op.a.). Istopljena mast spremala se u bočice i koristila čitavu godinu.

3. OPHODI S VUKOM

Jedna od najvažnijih gospodarskih grana Bunjevaca na primorskoj strani Velike Kapele svakako je bilo stočarstvo. Domaće životinje vodilo se isključivo na dnevne ispaše²⁴ ponajviše iz razloga što ih se bojalo ostaviti vani preko noći zbog vukova. Kazivači su isticali da vukovi, medvjedi, risovi, kao i ostale divlje životinje, dolaze do samih kuća kako na višim planinskim predjelima tako i nižim. Vukovi su prilazili ljudima i odnosili im manje životinje, najčešće ovce i koze. Znalo se dogoditi i da skupina vukova napadne junicu. Kazivač iz Veljuna naveo je da je najviše vukova bilo iza 1945. godine te se prisjetio nimalo ugodnoga događaja iz istog razdoblja kada je on čuvao *blago*, a oko njega je došlo dvanaest vukova, no na sreću *nisu valjda bili gladni već su samo kružili oko njega i ovaca.*²⁵ Vukovi su često napadali ovce. Nerijetko bi, ako su psi bili s ovcama i branili ih od vukova, *rastrgali* i psa.

Upravo je iz ovih razloga ubojstvo vuka bio ponos te se u nekim lokalitetima ono obilježavalo ophodom selom, ophodom nekoliko sela, ali i širem područja.²⁶ Krivopučani su isticali da je o svakom pojedincu ovisilo hoće li obilaziti s vukom i koliko područje. Stanovnici Veljuna te većine sela na području Mrzloga Dola nisu obilazili selom jer prema kazivanju iz Lucića: *Ovde se znalo. Ako je recimo Joso Prpić ubio vuka, to se znalo sve do Senja dole.*²⁷ U ophode s vukom na područje Krivoga Puta najviše su dolazili Podgorci, koji su i *inače navikli prosit* objasnili su kazivači, te dodavali da je prije život bio težak i da je *svako gledao pronaći način kako da nešto dobije.*²⁸

Izgled vuka kojim se obilazilo selo imao je nekoliko varijanti. Milan Pavelić *Sikirica* iz Pavića sjeća se da se čitav vuk nabio na kolac i nosio. Na području ostalog Mrzloga Dola i Podbila nosila se oderana vučja koža, *nije se rezala po drobu* (trbuhu op.a.) *već kao da ju svuku.*²⁹ U kožu se stavljalo slame ili *šušnj*a (suhog lišća op. a.). Na taj je način vuk na kolcu izgledao *kao pravi*, ali je bio lagan za nositi. Na Veljunu

²² Milan Blažević *Ivela*, Josip Prpić *Jurina*, Ivan Prpić *Kavarica*, Mile Prpić *Popić* svi iz Mrzlog Dola.

²³ Detaljnije vidjeti u prilogu o narodnoj medicini autorice P. Kelemen u idućem svesku Monografije.

²⁴ Detaljnije vidjeti u prilogu o stočarstvu autorice M. Rajković u ovoj monografiji.

²⁵ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

²⁶ Primjerice iz sela Senjske Drage (Žuklja, Ljubežina, Liskovc) do Veljuna, Mrzloga Dola, iz velebitskog Podgorja (posebice sjevernog i srednjeg Velebita, dakle i do dvadesetak kilometara) do Veljuna, Francikovca, Klaričevca.

²⁷ Milan Blažević *Ivela*, Mrzli Dol. Isto su potvrdili svi kazivači.

²⁸ Ivan Krmpotić *Bokula*, Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Anka Butković *Matičeva*, Mica Komadina *Maričeva*, Marija Rončević *Garina*, Krunoslav Krmpotić *Econja*, Mara Tomljanović *Isanova*, Mira Tomljanović *Ropetina*, Marko Pavelić *Mijatín*, Branko Tomljanović *Ropeta*.

²⁹ Marko Pavelić *Mijatín*, Anka Šolić *Tutanova*, Petar Tomljanović *Šimaica*, Milan Blažević *Ivela*, Josip Prpić *Jurina*.

je zabilježeno nošenje *oderane vučje kože koja se raskrilila samo nako na kolce*.³⁰ U ophod selom išla su dva do tri muškarca. Ulazili su u svako dvorište i pritom izgovarali određene stihove, primjerice:

*Dajte vuku vunice da ne kolje junice.*³¹

*Dajte vuku slanine da ne dere planine.*³²

Dajte vuku slanine neka beži u planine!

Dajte vuku slanine, da ne jede bravine.

*Dajte vuku mesa, da tovar ne pritresa.*³³

*Dajte vuku mesa da ne pretresa.*³⁴

Nakon što bi otpjevali pjesmu, domaćini su ih počastili i darivali. Krivopučani su darove davali *kako je ko moga*. Obično se poklanjalo slanine, mesa, jaja, vune, novaca, nešto za popiti, počastilo ih se hranom. No bilo je i ljudi koji nisu imali ili nisu željeli dati, te nisu dali ništa. Od sakupljenih darova kasnije se napravilo slavlje ili su ih nosioci vuka podijelili između sebe. Ako su vuka ubili stanovnici s području Mrzloga Dola, također su obilazili s vukom, ali istaknuto je kako nisu uzimali poklone, *već to se tako išlo da se zna da su ga ubili*.³⁵ Ni u jednom lokalitetu Krivopučani nisu imali naziv za ovaj ophod kao ni za ljude koji su nosili vuka, osim na području Veljuna gdje su kazivači čuli naziv *bušari*.³⁶

Posljednji su ophodi vukom na ovim područjima zabilježeni u Mrzlome Dolu i Veljunu oko sredine 20. stoljeća kada su dolazili Podgorci. Na ostalim lokalitetima za vrijeme života kazivača nisu postojali takvi ophodi, već su im o njima pričali stariji ukućani i sumještani. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća država je davala naknadu osobi koja je ubila vuka. Svi kazivači znaju da su danas vukovi zaštićene životinje i da se ne smiju ubijati. Ovakav zakon ne sviđa se stanovnicima viših nadmorskih visina koji žive u blizini šuma kao primjerice na Alanu, Krivome Putu, Mrzlome Dolu i Francikovcu budući da vukovi dolaze u blizinu kuća, posebice ljeti kada su žedni, a i zimi kada su gladni. Tijekom našeg boravka na terenu u lipnju 2005. godine nekoliko je vukova primjerice došlo u dvorište obitelji Prpić *Jurine* u Mrzlome Dolu i napalo psa. Krivopučani su često govorili: *Više se ne boje, sada se mi opet bojimo njih*.

4. TRADICIJSKI LOV KAO DIO TRADICIJSKOGA GOSPODARSTVA

Osim primarnih gospodarskih grana poput stočarstva i zemljoradnje te glavnih dodatnih izvora prihoda, odlaska muškaraca na privremene i sezonske radove, tradicijski lov u prvoj polovici 20. stoljeća možemo promatrati kao nadopunu tradicijskim oblicima gospodarskih djelatnosti sve do raseljavanja stanovništva s ovih područja. Unatoč tome što su moji kazivači bez susprezanja, čak s ponosom, navodili kako su nadmudrivali divlje životinje, a zatim ih ubijali hladnim oružjem, isticali su da niti jednu životinju nisu lovili zbog zabave niti trofeja već zbog neimaštine, prvenstveno zbog nedostatka hrane, gladi, prodaje kože kao izvora prihoda te pravljenja ljekovitih masti. Stoga ću u narednom odlomku prikazati razloge lova pojedinih životinja.

³⁰ Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Jula i Krunoslav Krmpotić *Econjini*, Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun.

³¹ Mrzli Dol.

³² Veljun.

³³ Ivan Krmpotić *Bokula*.

³⁴ Veljun.

³⁵ Istaknuo Milan Pavelić *Sikirica*, Mrzli Dol.

³⁶ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun. Isto su potvrdili: Anka Butković *Matičeva*, Mica Komadina *Maričeva*, Marija Rončević *Garina*, Alan; Krunoslav Krmpotić *Econja*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Draga i Marko Tomljanović *Rilčevi*, Mrzli Dol; Marko Pavelić *Mijatina*, Podbilo.

Slika 3: Petar Tomljanović Pešo s divljom svinjom 1968. godine, Krivi Put; snimatelj nepoznat.

Koža kune zlatice je primjerice iza Drugoga svjetskog rata bila tako skupocjena da se za tri kože moglo kupiti dva vola, a za jednu kožu manju kravu. Kunine kože prodavale su se do unazad 25 godina otkuplivaču iz Rijeke. Kazivači su često navodili da se nakon što bi se prodalo kuninu kožu moglo cijelu noć piti i častiti sve koji su se zatekli u gostionici, a ne bi se popila ni vrijednost kunina repa. Zeca se također lovilo zbog mesa i krzna. Sve životinje koje su se lovile zbog krzna lovile su se u listopadu i studenome budući da im je tada krzno najbolje kvalitete.

Osim lova divljih životinja zabilježeni su primjeri kada se mlada životinja dovede kući i odgaja. Tako je na Veljunu Milan Krmpotić *Zekonja* u šumi pronašao mlado lane: *Onda sam to donio kući i daj mu mlika i hrani ga. Na jesen smo ga zaklali jer dakako ko bi ga pustia. Meso gotovo pitomo... Tako i zeca kad se kosilo nađi u livadi. Al ako je malo onda većinom ugine jer to je naučilo na majku, a ako je veći onda pobigne, obično nađi miće* (male op.a.).

Mada sve ove oblike lova na divlje životinje smatramo krivolovom, oni su opstali sve dok se stanovništvo nije počelo iseljavati s planinskih područja, dakle do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Unatoč tome što Lovačko društvo *Jarebica* postoji od 1930. godine, razgovarajući s lovočuvarem doznajem da ni u današnje vrijeme ne možemo izostaviti krivolovce. Upravo iz toga razloga zanimalo me zna li uopće prosječan stanovnik, dakle onaj koji nije lovac, kada su službene zabrane lova na pojedinu divlju životinju. Naime, zabrana lova određena je zakonom za svaku životinju. Kazivači su kazivali da se životinje ne smiju ubijati kada nose mlade, i to ženke, dok se mužjaci smiju ubijati te da se štetočine, poput lisica smiju

Jazavac se lovio zbog mesa, izrade ljekovite masti,³⁷ kože te pravljena masti za mazanje predmeta od metala. Lisica se lovila ponajviše zbog krzna. Naime, do prije 20-ak godina njezina se koža otkupljivala u Senju. Osim toga, kazivači su isticali da je ona štetočina i da je nerijetko znala doći u kuću ako se ostave otvorena vrata, te po noći u štalu i kokošinjac i zaklati sve kokoši.³⁸ Divlja svinja, odnosno vepar lovio se zbog mesa koje se pripravljalno i konzumiralo kao i od domaće svinje (sl. 3). Dakle, meso se pripravljalno svježe, dimilo se, a ako je svinja bila velika radili su i kobasice, no to je ipak bilo iznimno. No lov na ovu životinju bio je rijedak budući da ih nije bilo puno. Kazivači su govorili da divljih svinja nije bilo dok je bilo vukova, odnosno kada je nestalo vukova pojavile su se divlje svinje. Nakon dolaska divljih svinja povećao se broj srna i jelena. *Tu nitko nije vidio jelena dok je bilo vukova, jer velike su tu zime i snijeg a za jelena je to propast, on propada po snijegu.*³⁹

Srne i jeleni lovili su se zbog mesa. Divlja mačka i ris lovili su se zbog krzna, mesa i masti. Kuna zlatica i bjelica lovile su se zbog kože koja se otkupljivala u Senju i bila znatan izvor prihoda.

³⁷ Posebice za reumatske promjene.

³⁸ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun. Isto su potvrdili kazivači u svim lokalitetima.

³⁹ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo; Marko Tomljanović *Rilac*, Mrzli Dol; Milan Šojat *Colaš*, Francikovac; Ivan Tomljanović *Rokin*, Vrataruša; Ivan Vukelić *Mikula* i Milan Tomljanović *Kanada*, Podbilo.

stalno ubijati. No ipak kazivači navode da što se na zamku *uhvati*, *uhvati*, nisu mogli znati hoće li to biti mužjak ili ženka i nosi li trenutno mlade.

5. SUVREMENI LOV U SKLOPU LOVAČKOGA DRUŠTVA JAREBICA, SENJ

Osamostaljenjem Republike Hrvatske donesen je novi Zakon o lovu (NN 10/94, 22/94- ispravak 22/94), a time i promjene u gospodarenju lovištima. Iz odredbe članka 5. stavka 1. Zakona proizlazi da je: *na načelima privatnog vlasništva, odnosno na dominalnom ili zakupnom sustavu prema kojem je pravo lova spojeno sa vlasništvom zemljišta, te pripada njenom vlasniku*. Nakon raspisanog natječaja *Lovačko društvo 'Jarebica' Senj* dobilo je u zakup lovište broj IX/13 'Senj' (sl. 4) i državno lovište IX/17 'Sveti Juraj'. (Ibid.) S ovim se promjenama lovište smanjilo.

Zbog velikoga zakupa povećala se i članarina koja je u socijalističkoj Jugoslaviji, kada je lovište bilo društveno vlasništvo, bila simbolična. U Lovačkom društvu danas se plaća društvena članarina, županijska i savezna. Osim smanjenja površine i kvalitete zemljišta, povećane su i obaveze članova. Članovi Društva, lovci, tijekom godine trebaju sakupiti više radnih bodova: stvaraju materijalna dobra, unose novu divljač, rade na vodoopskrbi, čišćenju lokava, izradi novih lokava, čeka, hranilišta. Članovi Društva kazivali su da se ono sve više bazira na prihrani i prehrani divljači nego na samom lovu, te se od lovišta pretvara u uzgojno lovište. Primjerice u lovište su 2005. godine bacili 11 tona jabuka, par tona šećerne i krmne repe. Povećanje obaveza, smanjenje lovišta i povećanje članarina, prema riječima predstavnika Lovačke udruge i lovaca, utjecale su na smanjenje broja lovaca.

Na lovištu Senj danas obitavaju: srna, divlja svinja, medvjed, zec obični, kamenjarka, divlja mačka, jazavac, kuna zlatica, kuna bjelica, lisica, tvor, šojka, vrana siva, divlji golub pećinar, vuk, ris i prepelica pućpura (usp. Jurčenko et al. 2005:37-38). No da bi se ove životinje moglo loviti najprije se mora postati članom Lovačkoga društva, a prije toga i lovцем. Lovcem se postaje nakon što se stažira godinu dana tijekom čega se prolaze faze rada unutar Društva, primjerice od izgradnje lovno-gospodarskih objekata, prihrane i prehrane životinja. Nakon obavljenoga staža osoba polaže lovački ispit i, ako ga uspješno položi, dobiva diplomu. Tek se tada može učlaniti u Lovačko društvo. Na pitanje zašto netko uopće želi postati lovac, sami lovci su odgovarali: *biti lovac na ovim prostorima prenosi se iz generacije u generaciju, zbog ljubavi prema životinjama, ljubavi prema prirodi, volim šetat po šumi*.

Lovačko društvo ima sastanke svaki mjesec na kojima se okupe članovi izvršnog odbora. Svi lovci pozvani su na godišnju skupštinu, a tijekom godišnjice lovnički imaju slobodu sazivati sastanke. Društvo se sastoji od predsjednika, tajnika, lovočuvara, lovnička grupa i predsjednika grupa. *U grupama ima od 40 do 60 ljudi i svaka grupa ima svog lovnička. Da se ne zanemari pojedino lovište lovci su podijeljeni u više grupa. Grupe su podijeljene po radnim obavezama. Teren Lovačkoga društva je veliki i grani-*

Slika 4: Oznaka područja Državnog lovišta broj IX/13 'Senj' u zakupu Lovačkog društva Jarebice; snimila Marijeta Rajković, svibanj 2004.

ce imaju oko 50 kilometra. Radi se kroz cijelu godinu, a lovci idu po lovištima vide što nedostaje signaliziraju predsjednicima grupa oni predsjedniku Društva i zatim se ide raditi, kazao je tajnik Društva Milan Vukelić Deviza. Svaki član Društva ima obaveze prema istome, a ujedno na taj način i skuplja bodove. Posljednjih godina lovci su velik trud uložili oko izgradnje Lovачkoga doma u Perdasima i gatera za divlje svinje (ograđeni dio gdje se unose divlje svinje za uzgoj, koje se nakon nekog vremena puštaju u lovište).

Sezona lova je čitavu godinu, npr. na divlju svinju mužjaka, dok se ostali lovostaji određuju prema razmnožavanju pojedine divljači. Primjerice za crnu divljač posebno, za plemenitu divljač posebno, za ptice. (...) Na ovom području sezona lova na crnu divljač počinje sredinom 10 mjeseca i traje najdalje do 15. siječnja, objasnio je Milan Vukelić Deviza. Sezona lova na ovom području počinje svake godine oko 15. listopada (kazivači napominju da mora biti nedjelja budući da većina članova radi ostalim danima). Na otvorenje lova prema tumačenju Milana Vukelića Devize, tajnika Lovачkoga društva, dođe stotinjak lovaca, odnosno 50 do 60 % članova Lovачkoga društva. Danas 'Jarebica' ima 195 članova (Jurčenko et al. 2005:18). Svake godine odredi se vrsta životinje koja se lovi, a najčešće su to divlje svinje ili lisice. Lovci se nakon zajedničkog lova družu uz ručak u Lovачkom domu u Perdasima, Senjska Draga (sl. 5).

Slika 5: Lovачki dom u Perdasima; snimila Marijeta Rajković, travanj 2008. godine.

Sezona obično traje oko tri mjeseca, s tim da su lovni dani srijeda, subota i nedjelja. Ostalim danima zabranjeno je ići u lov. Članovi Lovачkoga društva mogu bilo kada ići u lov, kad je lovni dan ne moraju se nikome najaviti. Moraju imati sa sobom lovne listove za vrstu oružja koju nose, oružane listove, potvrdu da su platili članarinu za tekuću godinu. Zabranjen je također samostalan lov, moraju biti najmanje tri lovca. Tijekom sezone lova članovi najčešće love zečeve i divlje svinje. No da bi lovci ustrijelili neku životinju moraju imati dozvolu za njen odstrel. Odstrel se dobiva nakon što skupe određen broj bodova. *Ja sam lani ima 11 000 bodova i bil sam najjači u Društvu, to su bili radni bodovi. I onda sam za dar dobil odstrel jednog jelena*, kazao je Milan Pavelić Sikirica iz Pavića, objasnivši kako je skupio svoje radne bodove: *Pomoću rada i vremena (...) idem skoro svaki dan, i danas sam bil sa svojim autom, pa se radilo sa mojom mišalicom, sa autom vozim vodu, imam motor na struju (...) radimo lokve za životinje. Moji su sugovornici objasnili da je protuvrijednosti jednog boda pet kuna. Primjerice, za odstrijeliti muflona potrebno je sakupiti 3 000 bodova, a 8 000 za jelena. Nakon što se odstrijeli jelen njegova jetra se nosi kod veterinara u Senj, da se vidi jel' zdrav. Mozak se nosi u Rijeku, to sve sam moraš platit, onda ga odereš. Ako je zdrav može se jest meso.*⁴⁰ Nakon odstrela

⁴⁰ Milan Pavelić Sikirica, Mrzli Dol.

rogovi jelena lopatara i muflona, te veprova kljove šalju se na ocjenu i dobivaju medalje.⁴¹ Osim u Senju šalje se na ocjenjivanje u druge hrvatske gradove, pa i inozemstvo (primjerice u Njemačku i Mađarsku). Neovisno o tome koliko se bodova sakupi, zabranjen je lov na divljač koje ima u lovištu u malom broju. Na ovom je području dugo bila zabrana lova na medvjeda. Zaštićene vrste su: ris, vuk, srna, orao i jastreb. Osim lova, gotovo su svi kazivači navodili da najviše vole kada se poslije lova ide *k Žumbercu u gostionu Kod Strica Luke Jebalice ... svira harmoniku: Moj Ivane! I to ti je to.*⁴² Otkada je sagrađen Lovачki dom na Perdasima u Senjskoj Dragi, najčešće se ondje *fešta* nakon lova. Mnogi lovci su kroz smijeh kazivali da tako pobjegnu i od žena koje ne mogu kontrolirati koliko alkohola popiju.

Kao što je već spomenuto, lovište ima lovočuvara. Aktualni lovočuvar je Milan Tomljanović *Livak* iz Bunice, čiji je posao nadgledati lovište, kontrolirati jesu li lovci izvršili zadatke, kad su lovni dani, imaju li skupine najmanje tri lovca, sprečavati krivolov, pregledavati hranilice i pojilišta. Ako uhvati osobu koja je ubila srnu, postupak je, kaže, sljedeći: *Oduzmem srnu, oduzmem oružje kojim je to učinjeno ako se opire zovem policiju (...) Oni iziđu na očevid (...) to je krivično djelo. Njima se oduzima oružje (...) Što se tiče samog Društva takvi članovi koji bi ubili srnu, njih bi predsjednik odmah isključio van i nikad više ne bi bili članovi ovog Društva (...) mogu pregledat vozilo (...) jedino ne smijemo otraga bunker (prtlačnik op.a.).* Nakon zatvaranja lovne sezone, također nedjeljom, za članove Društva organizira se skup i skupni lov, nakon čega predstoje samo radovi u lovištu. *Lov se zatvara koncem ožujka ili početkom travnja, međutim ako se odstreli kvota koja je dozvoljena lov se može zatvoriti i u siječnju. Ako je Društvo odredilo da se može ubiti pet veptra i ako ih se ubije pet do 15. 12. tog datuma je gotov lov na veprova,* kazao je tajnik Lovачkoga društva Milan Vukelić *Deviza*.

5.1. INOZEMNI LOVCI

Od devedesetih godina 20. stoljeća lov je postao dio turističke ponude senjskoga zaleđa. Uglavnom dolaze inozemni lovci iz Austrije, Švicarske i Njemačke u lov na muflone te Talijani u lov na pernatu divljač: prepelice, šljuke i jarebicu kamenjarku. Dolazak talijanskih lovaca isključivo na lov ptica kazivači objašnjavaju: *Na pticama ima jedno crijevo koje oni izvade van, imaju neku iglu kao udica, to je crijevo dugo 30 cm. Prodaju ga za izradu kirurškog konca. To se radi od prepelice i šljuke.*⁴³ Kazivači Lovачkoga društva *Jarebica* napominjali su da je Društvo prisiljeno baviti se takvim načinom organizacije lova i tumačili da se time smanjuju lovni dani za vlastite članove budući da prednost moraju dati inozemnim lovcima. Opis lova talijanskih lovaca zrcali se u kazivanju aktualnoga lovočuvara: *Mi imamo revire u lovištu, to je površina u jednom lovištu, recimo 2-3 hektara. Imamo jednog Talijana koji kod nas zakupi taj dio revira da bi njegovi lovci mogli tu dolaziti. On plati taj zakup lovišta. Talijani tu love (...) Naši pratioci su dužni da njih prate, moraju imat lovno odobrenje za te dane na ime i prezime lovca. Jedan talijanski lovac ne može imati više od tri psa na lovištu, i jedan pratioc ne može imati više od tri lovca.* Lokalni stanovnici, lovci, prate inozemne lovce i za to dobivaju naknadu. Osim što stranci ne smiju s oružjem sami šetati na prostorima Hrvatske, potrebna im je stručna pratnja koja lovca vodi na određenu divljač, primjerice na šljuku i na pernatu divljač, budući pratitelj treba poznavati stanište životinje. Kada lov završi, predstavnik pratitelja pribavlja lovcima potrebnu dokumentaciju budući da sve životinje prije izlaska iz zemlje mora pregledati veterinar.

Lovne agencije za ovo područje postoje u Senju i u Zagrebu. U Senju postoji agencija za lovni turizam, a velik dio dolazi i preko jedne zagrebačke agencije.

Povećan broj inozemnih turista odražava se na gospodarstvo Senja, međutim, čini se, veoma neznatno: *Tereni nisu veliki, nije velika kvota odstrela, međutim određeni dio njih dolazi s obiteljima i prijateljima ponovno ljeti na godišnji odmor. Tako nastaje lančana reakcija koja doprinosi turističkoj dobiti.*⁴⁴

⁴¹ Iz Senja su tri člana položila ispit za ocjenjivače trofeja. Osim njih dolaze ocjenjivači iz Županijskog saveza te iz drugih saveza. Ispit za ocjenjivače može se polagati u Zagrebu i Karlovcu.

⁴² Milan Tomljanović *Livak*, Bunica.

⁴³ Isti kazivač.

⁴⁴ Prema kazivanju Milana Vukelića *Devize*, Senj.

6. UMJESTO ZAKLJUČKA

Prikupljajući građu za ovu temu kod svakog sam kazivača osjetila ponos što je lovac. Također, dobila sam dojam da je biti lovcem i članom Lovačkoga društva bitan marker identiteta Krivopučana, odnosno Senjana. Da bi se sakupilo bodove, pojedinci imaju velike obveze, a zadovoljstvo su trofeji koji krase njihove kuće. No većina lovaca ipak ne lovi. Mnogi su isticali da godinama nisu ništa odstrijelili i da su članovi Društva više zbog druženja te ljubavi prema prirodi i životinjama. Stav lokalnoga stanovništva prema inozemnim lovcima je dvojak; kod onih koji imaju koristi od njih iznajmljujući smještaj, nudeći im prehranu ili prateći ih u lovu je pozitivan, dok su oni ostali, vlasnici poljoprivrednih zemljišta, protiv ovakvog lova budući da im ptice (koje se dopremaju u lovište) ponekad unište ionako male usjeve, a lovci *njive napune mecima*. Dakako da je sadašnja površina zemlje koja se obrađuje mala. Stalni su stanovnici uglavnom starija populacija koja se ne može baviti ovom djelatnošću, a mlađi su zaposleni u urbanim središtima i na ove prostore dolaze vikendima i ljeti te se poneki bave samo povrtlarstvom za svoje potrebe. No, Krivopučani su često isticali da im srne i jeleni dolaze i uništavaju usjeve, a divlje svinje kopaju rupe. Stoga stanovnici koji se ipak nastoje baviti zemljoradnjom svoje njive ograđuju ogradama i postavljaju plašila kojima nastoje spriječiti dolazak životinja.

Na temelju etnološkoga istraživanja, prijedlog bi bio da se u turističku ponudu uvrsti prezentacija tradicijskoga načina lova te prepričavanje priča i anegdota s ciljem upoznavanja raznih životinja i njihovih načina života. Kada već dolaze lovci, da povedu i članove obitelji za što je dakako potrebno proširiti turističku ponudu. Boraveći često na terenu imali smo prilike susresti životinje koje se ne boje ljudi. Spomenimo vjeverice koje stoje na cesti i začuđeno promatraju automobil, ali ne odlaze s ceste, pa čak i medvjeda. Stoga pozivam ljubitelje prirode da uz opremu poput dalekozora i fotoaparata dođu uživati na ove prekrasne obronke s još ljepšim pogledom na otoke Hrvatskoga primorja.

LITERATURA

JURČENKO, Vladimir, Vlatko SKORUP, Krešimir STANIŠIĆ, Branimir TOMLJANOVIĆ, Josip TOMLJANOVIĆ, Dragan VLAHOVIĆ (2005): *Jarebica*. Izdavač: Lovačka udruga Jarebica Senj, Senj.

**TRADICIJSKI PRIJEVOZ
I OPSKRBA VODOM**

TRADICIJSKI PRIJEVOZ

Danijela BIRT

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i kulturnu antropologiju

Ulica dr. F. Tuđmana 24 i, 23000 Zadar

1. UVOD

Istražujući na području Senjskoga bila i Krivoga Puta u sklopu terenske nastave, tema tradicijskoga prijevoza iz materijalne kulture primorskih Bunjevaca pokazala se zanimljivom i relevantnom za ocrtavanje njihova tradicijskoga načina života te njihova identiteta. Na taj način identifikacija Bunjevaca prema okolnim zajednicama, prvenstveno prema urbanoj sredini, promatra se kroz jedan oblik materijalnoga života. Osim toga, istraživanjem se pokušalo osvrnuti na jedan dio dosad neistraženoga načina života Bunjevaca u ovom kraju, te kako se stanovništvo kroz ovaj karakteristični segment njihova tradicijskoga života razlikuje u odnosu na susjedne zajednice. Posebice su istaknuti elementi koji se iz kazivanja kazivača razabiru, ali koje i sami kazivači prikazuju kao specifične upravo njihovoj lokalnoj i regionalnoj zajednici.¹ Kroz svoje iskaze sami kazivači neprestano su isticali činjenicu da se njihov način života razlikuje od njima bliskoga urbanog središta Senja. Tradicijski prijevoz i način uporabe prijevoznih sredstava jedan je od važnih oblika njihova privređivanja i to su kroz svoja kazivanja sami na najbolji način potvrdili. Iako je suživot dviju zajednica intenzivan, upravo zbog toga isticanje “naše” prema “njihovo” još više dolazi do izražaja. Pod “tradicijskim” načinima prijevoza podrazumijevam one koji su prethodili industrijalizaciji (npr. izgradnja tvornica u Senju nakon Drugoga svjetskog rata) i modernizaciji (npr. pojava automobila) ovog područja, koje su se intenzivirale naročito od sedamdesetih godina 20. stoljeća i postupno istisnule “stare” načine prijevoza drvenim kolima i teglećim životinjama.

Istraživanje je provedeno na području Krivoga Puta u pripadajućim zaseocima tijekom dvaju navrata. Prvo terensko istraživanje obavljeno je u lipnju 2003. godine u lokalitetima: Alan, Vrtlina, Rupa, Zamačić, Podbilo, Šimerići, Špalji, Cupići, Žuljevići, Francikovac. Sljedeće je započelo krajem svibnja 2004. godine, u lokalitetima: Krivi Put, Veljun, Šojatski Dolac, Mrzli Dol. Šezdesetih godina 20. stoljeća Krivopučani su intenzivno odlazili živjeti u bliža urbana središta, posebice Senj, tako da i danas poneki zimske dane provode kod djece u Senju. Stoga je dio istraživanja proveden u Senju.

Glavne gospodarske grane većine stanovnika Krivoga Puta tijekom 20. stoljeća do danas su poljoprivreda i stočarstvo. U razdoblju ljetnih mjeseci stariji se stanovnici najradije vraćaju u ova područja, prvenstveno zbog odmora i hladnije klime. Mnogi među njima i danas obrađuje zemlju, ali isključivo za svoje potrebe. Danas više ne možemo govoriti o tome kao osnovnom izvoru prihoda, s obzirom da sada na tom području susrećemo samo starije stanovništvo. Odlazak stanovništva povezan je s potragom za lakšim načinom života koji je isključivao rad na zemlji, pa tako i sve što je bilo vezano uz to, primjerice transportna sredstva.² Prili-

¹ Jedna od specifičnosti je način prilagodbe kola, odnosno sama snalazljivost stanovništva koje je prinuđeno, što prirodnim uvjetima što financijskim prilikama, u jedna kola ugraditi nekoliko vrsta materijala (drvo, željezo, guma).

² Prilikom prvog odlaska na teren koristila sam se Upitnicom Etnološkog atlasa Jugoslavije broj III (teme: 100. Jaram; 101. Konjska oprema; 102. Kola za rad, saone, vlačuga), izrađene koncem pedesetih godina i početkom šezdesetih godina 20. stoljeća za potrebe nekadašnjeg Etnološkog atlasa Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Osim odgovora na pitanja Upitnice, kazivanja su bila prožeta vlastitim iskustvima kazivača, pojedinim zgodama koje su oni vezivali uz ovu temu. Nakon rekognosciranja terena i transkribiranja kazivanja, prilagodila sam Upitnicu ovom području jer su se tijekom prvog terenskog istraživanja pokazale specifičnosti koje je valjalo naknadno istražiti i provjeriti.

kom priprema za terensko istraživanje i izradu ovoga rada zanimali su me pristupi istraživanju teme prijevoza i prijevoznih sredstava, te sam napravila uvid u meni dostupnu objavljenu literaturu i neobjavljenu građu, točnije Upitnice Etnološkog atlasa.

Iako sustavno istraživanje ovih tema među primorskim Bunjevcima dosad nije bilo obavljeno, uvidom u ispunjene Upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije uspjela sam pronaći podatke za temu 100. Jaram (Fd 241, Krivi Put), temu 101. Konjska oprema (Fd 241, Krivi Put) i temu 102. Kola za rad, saone, vlačuga (Fd 241, Krivi Put). Zapisivač je Slobodan Žikić, a kazivač Milan Krmpotić iz Krivoga Puta. Tema 100. sastoji se od sedamnaest pitanja, tema 101. od četrnaest dok dvadeset jedno pitanje čini temu 102., a svako pitanje ima više ili manje potpitanja.³ Unatoč svojoj kratkoći, odgovori daju sliku tadašnjeg stanja na terenu.⁴ Moram naglasiti da sam kroz svoje istraživanje pokušala prikazati prijevoz i njegov razvoj tijekom jednoga vremenskog perioda koliko su mi dopustila sjećanja kazivača; podaci iz Upitnice samo su dopuna i potvrda mojim istraživanjima. Tako sam prilikom izlaganja svojih podataka prikazala i podatke iz upitnice.

Prilikom pretraživanja literature pronašla sam tekstove koji se dotiču teme transporta u nekolicini objavljenih monografija (*Kompolje, Poljica, Ivčević Kosa*). Monografije su rađene na temelju *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića iz 1897. godine i odnose se na druga područja Hrvatske, ali sam odabrala upravo njih zbog blizine području na kojem sam istraživala. Također, pronašla sam nekoliko radova hrvatskih etnologa koji su se bavili ovom temom, ali na drugim područjima Hrvatske.⁵

U monografijama o *Kompolju, Ivčević kosi i Poljicima* autori su prilikom prikupljanja i obrade podataka dosljedno slijedili upute Radićeve *Osnove* (Grčević 2000; Hećimović Seselja 1985; Ivanišević 1987). Takav način izlaganja građe prepun je detalja koji su iznošeni na istovjetan način. Dio koji se odnosi na moju temu autori donose pod naslovom *Sprave za vožnju* i u njemu se detaljno opisuju dijelovi kola, njihova upotreba, saonice te oprema konja i vola, uz dodatak o sredstvima koja su se koristila prilikom prijevoza vode. Premda je pristup istraživanju isti, autori su prikazali građu na različite načine. Tako Ivanišević iznosi svoje zaključke na temelju podataka prikupljenih na terenu, dok druga dva autora donose podatke bez vremenske odrednice, najčešće u "etnografskom prezentu" ili "perfektu".

Pregled narodnog života i običaja Kompolja, sela u Gackoj dolini, donosi nam monografija Jure Grčevića *Kompolje* izdana 2000. godine, koju je dopunio je i uredio Milan Kranjčević. Ista geografska obilježja i blizina Kompolja i područja Krivoga Puta doprinosi sličnostima u nazivima pojedinih dijelova transportnih sredstava, te njihovim sastavnim dijelovima i općenito izgledu, čime je omogućena i komparacija ovih dvaju područja. Slična usporedba moguća je s podacima iznesenima u monografiji o Ivčević Kosi.

Etnolog Damodar Frlan, u članku iz 1987. godine pod naslovom *Transport u okolici Zagreba*, daje detaljan pregled transporta i transportnih sredstava. Autor ističe kako je pregled napravljen isključivo u smjeru prikaza tradicionalnih načina transporta bez dodira modernizacije.⁶ Stoga u njegovu radu nije moguće pratiti promjene koje su nastajale kroz određena vremenska razdoblja.

U okviru članka *Transport i transportna sredstva* iz 1999. godine, Zlatko Mileusnić donosi pregled načina transporta i vrsta transportnih sredstava za područje Općine Pisarovine. Autor raspravlja o utjecaju geografskih te povijesnih prilika koje su uzrokovale određena migracijska kretanja na tom području, kao i o promjenama koje donosi suvremeni način života te ističe i velik utjecaj ukinuća kmetstva i raspada zadruga na razvoj prijevoznih sredstava. Njegov pregled daje potpunu sliku transporta na tom području (prenošenje tereta ljudskom snagom, prijevoz pomoću teglećih životinja (kola, saonice), transport na vodi), geografski potpuno različitom od onoga na kojem žive primorski Bunjevci. No, unatoč tome rad se pokazao korisnim za odabir pristupa izradi ovoga rada.

³ Nažalost, zbog rukopisa neki podaci nisu u potpunosti čitljivi.

⁴ Zapisivanje podataka provedeno je šezdesetih godina 20. stoljeća.

⁵ Radićev upitnik *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* iz 1897. godine

⁶ Autor je koristio kazivanja isključivo starijih kazivača.

U *Hrvatskoj etnografiji, Svagdan i blagdan hrvatskog puka* (skupina autora) iz 1998. godine, koja je prvi pokušaj cjelovitog prikaza seljačke kulture Hrvata potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća, tema prijevoza nije obrađena.

U knjizi *Lovinački kraj* Mile Japundić donosi pregled života i običaja ličkih Bunjevaca navedenoga kraja. Unatoč činjenici da je obradio velik broj tema iz života ovog stanovništva, ne dotiče se ove teme.

Modernizacija koja je zahvatila ova područja istisnula je domaće životinje poput konja, vola i magarca kao teglećih životinja. Te su promjene najvidljivije oko sedamdesetih godina 20. stoljeća. Prilikom istraživanja na ovom širokom području pokazale su se neke razlike, kao što je upotreba samo određene tegleće životinje - na području Podbila to je konj, a na području Veljuna vol. Jedan od razloga specifični su prirodni uvjeti.

Prilikom analize i obrade dobivenih podataka, pokazale su se neke zanimljive lokalne pojedinosti i specifičnosti koje sam u ovom radu izdvojila.

Na temelju prikupljenih, etnografskih podataka nastojala sam opisati razvoj načina transporta i pomagala koja se pri tome koriste, te njihovu upotrebu unutar šire zajednice. Specifičnosti koje su se pokazale, primjerice korištenje samo kola s četiri kotača, bile su uvjetovane klimatskim i geografskim faktorima. No, detaljna rekonstrukcija pojedinih sredstava prijevoza bila je moguća nakon analize svih kazivanja, s obzirom da se kazivači nisu uvijek mogli prisjetiti svih dijelova, njihovih naziva, načina upotrebe i izgleda. Prilikom ispitivanja često sam se koristila već postojećim skicama koje su bile korisne jer su se kazivači prisjećali nekih pojedinosti, što bi bez takvih skica bilo manje uspješno. Svi kazivači posjeduju samo dijelove kola, a na terenu su zabilježena svega dva primjera cijelih kola. Dijelovi kola najčešće su rasuti na imanju.⁷

Prikupljeni podaci su od početka 20. stoljeća do današnjih dana, najviše podataka odnosi se na razdoblje od dvadesetih do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Na taj način bilo je moguće i komparirati podatke s današnjim načinom života. Ta komparacija ukazala je na dubinu i opseg promjena koje su se dogodile u relativno kratkom vremenskom razdoblju, točnije od sedamdesetih godina 20. stoljeća. Tih su godina pa i kasnije promjene, koje se očituju u novim načinima transporta (primjerice izostanak uporabe teglećih životinja) prema kazivanju pojedinih kazivača, najintenzivnije. Koji je razlog tome, odnosno kako i pod utjecajem kojih prilika je došlo do tih promjena, pitanja su na koja sam pokušala odgovoriti. Također, želim ukazati na sve uzroke promjene načina transporta te uvjetovanost izbora transportnih sredstava i načina života Krivopučana. Nimalo lak život u specifičnim geografskim prilikama te financijska situacija vrlo su važni faktori koji su utjecali na razvoj transporta⁸.

Kako je nepristupačnost ovog kraja definirala oblike transportnih sredstava tako su na to utjecaja imale i financijske prilike stanovnika. Odavno je poznato da je konj predstavljao statusni simbol jedne obitelji koji si je malo ljudi moglo priuštiti. I premda je dolaskom modernijih načina transporta, točnije traktora, konj prividno izgubio to mjesto, stanovnici ovih krajeva i dalje u svojoj svijesti njemu pridaju to mjesto. No, upravo su velik utjecaj na izbor tegleće životinje imale geografske osobitosti ovog kraja.

Na čitavom području Krivoga Puta zabilježila sam pojavljivanje triju životinja koje su služile za transport, a to su konj, vol i magarac. Manji dio stanovništva posjedovao je mule (križanac konja i magarca). Konj je kao tegleća životinja daleko spretniji i lakše se njime upravlja nego s volom, koji je spora životinja prikladna samo na ravnim područjima. Prilikom razgovora s kazivačima najčešće su isticali upravo te činjenice kao objašnjenje zašto se na određenom području koristio konj, a na drugom vol. U Alanu, Podbilu, Rupi, Zamaliću, Vrtlini, Šimerićima, Špaljima, Cupićima, Žuljevićima i Krivom Putu, u brdovitijim krajevima ovog područja, stanovništvo je istovremeno koristilo konja, ali i magarca. Potraga za plodnom zemljom često je lokalno stanovništvo tjerala daleko od kuće, u šumu, tako da su i te prilike uvelike utjecale na odabir tegleće životinje.

⁷ U sklopu teksta nalaze se skice kola i ostalih predmeta koje sam sama napravila i obilježila (Sl. 4, Sl. 8, Sl.12).

⁸ Podaci koje iznosim izvorna su kazivanja kazivača prikupljena na terenu.

Razloge ove podjele pronalazimo u kazivanju kazivača, neki navode da je razlog tome isključivo teren kao Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta i Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna. Prema riječima Marije Tomljanović *Toline* iz Krivoga Puta, *oni su bliže Liki, a Lika je sva imala volove pa su valjda prema njima tako*, jedan od razloga upravo je geografski položaj odnosno blizina Like. Marija Tomljanović *Čonina* iz Podbila ističe da su se u ovom kraju, misleći pri tome samo na Podbilo, najčešće koristili konji, magarac i mula, dok je za Veljun i okolna sela poznato da koriste volove. Njezino kazivanje potvrđuju i ostali kazivači iz Alana, Podbila, Cupića, Šimerića i Špalja.⁹ Objašnjenje takve raspodjele nije nelogično. Isti kazivači kao razlog tome navode reljefne karakteristike određenoga područja: vol je spora i dosta nespretna životinja tako da mu više odgovara ravan teren.

Premda poneki kazivači povezuju posjedovanje magarca s lošijom imovinskom situacijom i oni priznaju da je ponekad upravo bez nje bilo nemoguće doprijeti do nekih livada koje su bile duboko u šumi. No, one obitelji koje si nisu mogle priuštiti konja imale su samo magarca. Ante Šojat iz Šojatskog Dolca opisuje ovim riječima magarca: *To je najkonkretnija životinja bila moga si otidi, metni samarić na nju, s konjem tako nisi moga*.

Veljun, Šojatski Dolac, Mrzli Dol i Francikovac područja su na kojima se najviše posjedovao vol. Ta mjesta nalaze se na poprilično ravnom dijelu Velebita i graniče s Likom. Neka kazivanja upravo idu u tom smjeru, odnosno kao razlog što se na ovom području koristi vol za transport ističu blizinu Like. U Lici je glavna tegleća životinja upravo vol. (Grčević 2000:183)

Čini se da ipak ne možemo povući crtu i razgraničiti područja jer postoji dosta primjera onih koji su u Šojatskom Dolcu i Veljunu imali konje i, obratno, u Žuljevićima te Krivome Putu volove. Kao razlog tome kazivači najčešće ističu lakše održavanje konja, ali i veću sposobnost i spretnost te životinje. No, često je *upravo* bavljenje *kirijanjem* određivalo koja će se vrsta životinje nalaziti u domaćinstvu. Upravo je primjer Pere Vukelića *Mrce* iz Vukelića zanimljiv jer prema njegovim riječima djed je posjedovao volove, a tek je njegov otac kupio konje i tada se započeo baviti *kirijanjem*. Petar Šojat *Budić* iz Šojatskoga Dolca navodi da je njegov otac još 1935. godine prodao volove i počeo koristiti konje zbog lakšeg održavanja istih, ali i veće sposobnosti životinje. To potvrđuje i kazivanje Ivana Krmpotića *Šoparina*. Naime, njegovi su roditelji u Veljunu koristili konje, ali nakon ženidbe i dolaska u Šojatski Dolac te nakon što je preuzeo imanje od ženina oca počeo je koristiti volove.

Kao što su *parili* dijelove kola, često su se pri obavljanju težih poslova susjedi s jednim konjem ili volom udruživali i tako si pomagali. Dok su pojedine obitelji, posebice *kirijaške*, imale i po nekoliko konja, ostali su najčešće imali samo jednu ili dvije životinje. Izvediv je zaključak da je posjedovanje tegleće životinje definirano ne samo reljefnim karakteristikama pojedinog terena, već uvelike ovisi i o financijskoj situaciji pojedine obitelji. Dakako, takvo stanje određuje i obiteljski posao, kao što je primjerice *kirijaški*.¹⁰

2. DOMAĆE ŽIVOTINJE KAO SREDSTVO PRIJEVOZA

Većina stanovnika Krivoga Puta bavila se poljoprivredom i uzgojem stoke. Danas je moguće pronaći tek nekoliko stanovnika koji se i dalje time bave, no, isključivo radi stvaranja prihoda za vlastito kućanstvo. Kako je nepristupačnost ovog kraja definirala oblike transportnih sredstava tako su na to utjecaja imale i financijske prilike stanovnika. Tri su najzastupljenije tegleće životinje na ovom području bile konj, magarac i vol. Na području Krivoga Puta postojale su zanimljive lokalne razlike kao što je uporaba određene životinje na jednom području (konja ili vola). Velik utjecaj na izbor tegleće životinje imale su geografske osobitosti određenoga kraja.

⁹ Gašpar Butković *Rila*, Alan; Ivan Vukelić *Mikula*, Cupići; Marko Tomljanović *Cote*, Šmerići; Tome Špalj *Cucin*, Špalji.

¹⁰ Za detaljnije podatke osvrnuti se na poglavlje *Kirijanje* u nastavku priloga.

Mica Komadina *Maričeva* iz Alana prisjeća se da su njezini roditelji držali jednog konja, ali i magarca. Isto spominje i Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe prema čijem su kazivanju ljudi koji su bili u mogućnosti, često imali i konje i magarca. Razlog tome bio je nedostatak zemlje za obradu, pa su ljudi odlazili daleko od kuće, čak u šumu gdje su kosili i zatim sijeno prevozili kući. Nepristupačan teren nije dozvoljavao prijevoz kolima, pa se u tim slučajevima koristio magarac sa samarom. Često su susjedi pomagali jedan drugome posuđujući stoku i zajednički dovozeći bale sijena. Petar Šojat *Budić* iz Šojatskoga Dolca navodi da je njegov otac još 1935. godine prodao volove i počeo koristiti konje zbog lakšeg održavanja istih, ali i veće sposobnosti životinje. Roditelji Ivana Krmpotića *Šoparina* su na Veljunu koristili konje, ali nakon ženidbe i dolaska u Šojatski Dolac te preuzimanja imanja od ženina oca i on je počeo koristiti volove. Pero Vukelić *Mrco* iz Vukelića sjeća se kako je njegov djed držao volove, a kasnije je njegov otac kupio konje i od tada su se započeli baviti *kirijanjem*.¹¹ Obitelji koje su se bavile *kirijom* uvijek su držale snažnije konje.¹² Dakle, posjed bilo koje vrste stoke imao je vezu ne samo sa zemljopisnim, već i s novčanim mogućnostima, kao i s oblikom posla kojim su se pojedina kućanstva bavila (izvlačenje drva iz šume, prodaja drva, uzgojem hrane za stoku u vlastitoj proizvodnji i dr.).

Kako su mladi ljudi odlučili napustiti život na selu, tako su stariji bili prisiljeni prodavati konje. Mica Komadina *Maričeva* iz Alana prisjeća se da su njezini roditelji, nakon što su se ona i sestre udale i odselile u Senj, prodali konje i zadržali samo magarce, a tako su i radile i ostale obitelji u selu.¹³

Kako pojedine obitelji nisu bile u novčanoj mogućnosti imati nekoliko konja, za prijevoz težeg tereta, poput drva, posudili bi još jednog od susjeda i tako su *parili* konje. Primjer za to su nam kazivanja iz Podbila, Alana, Šojatskoga Dolca i Veljuna. Parenje se dogovaralo usmeno i bilo je uzajamno: ako bi ti netko posudio morao si mu uzvratiti.¹⁴

Konj se morao održavati. Kada bi konj izgubio potkovu znali bi ljudi reći, *osta je bos*.¹⁵ Kako su konji Pere Vukelića *Mrce* iz Vukelića radili poslove izvlačenje drva i trupaca u šumi nužno je bilo da se potkivaju ili da im se očiste kopita svaka dva mjeseca. Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe napominje da je stavljanje potkove posao koji su mogli obavljati samo kovači koji su imali potreban alat. Isti kazivač navodi da se obično konjima koji nisu obavljali teške poslove poput *kirije* trebalo mijenjati potkove svakih šest mjeseci, prvenstveno zbog toga što je konjima raslo stopalo. U Krivome Putu radio je jedan kovač i najviše su odlazili upravo kod njega, ali ako bi se što dogodilo u šumi morali su sami znati trenutno popraviti nedostatak. Osim konja, potkivali su se i volovi. Nikola Pripčić *Nikolčin* iz Francikovca kao razlog tome navodi loše, neasfaltirane putove, izrađene od šljunka.¹⁶

Stoka se kupovala na sajmovima, u Otočcu i Brinju. Osim tih sajмова odlazilo se i nešto dalje, kako naglašava, *po teže konje*.¹⁷ Takvi konji kupovali su se za *kiriju* i za druge teže poslove, a znali su težiti i više od pet stotina kilograma.¹⁸ Put ih je vodio do Karlovca, Zagreba te čak do Bjelovara, za koji ističu da su na tamošnjem sajmu mogli kupiti najbolje konje.¹⁹

Osim konja i vola koristio se i magarac, ali nas njegova zastupljenost ne treba začuditi ako poznamo uvjete u kojima su stanovnici živjeli. Strm teren, ali i činjenica da magarac nije zahtjevna životinja koja ne

¹¹ Kazivač je uspio sačuvati jaram, star oko 100 godina, koji je pripadao njegovim precima.

¹² Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića navodi da je njegova obitelj unatoč tome što su se bavili kirijom, držala i magarca i volove. Isto potvrđuje i Pero Vukelić *Mrco* iz Vukelića.

¹³ Sedamdesetih godina 20. stoljeća.

¹⁴ Marija Tomljanović *Čonina*, Podbilo; Mica Komadina *Maričeva*, Alan; Ante Šojat i Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun.

¹⁵ Mica Komadina *Maričeva* iz Alana.

¹⁶ Lokalno stanovništvo ih naziva *bijelim putevima*.

¹⁷ Marija Tomljanović *Čonina* iz Podbila i Marko Pavelić *Mijatín* iz Žuljevića.

¹⁸ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići.

¹⁹ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići; Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići; Ivica Vukelić *Pop*, Rupa.

traži puno hrane i brige, kao konj ili vol, omogućila je njegovu široku rasprostranjenost. Držanje magarca bilo je znak slabijega imovinskog stanja. Stanovnici Podbila su najviše koristili magarce i zbog neprohodnih puteva koji su vodili do njihovih *košanica* (livada).

No, magarac je bio spretna životinja kad je riječ o prevoženju lakšeg tereta, te se često ističe kako je jednostavnije bilo *nasamariti* magarca:²⁰ *magarac je najkonkretnija životinja moga si otići metni na samarić, na konja tako nisi moga*. Osim magarca koristila se često i mula, životinja slična magarcu upravo po svojoj spretnosti. Tako je bilo sve do Drugoga svjetskog rata kada sve više u upotrebu dolaze modernija pomagala, traktor. Od šezdesetih godina kada započinju veća iseljavanja mladih s ovog područja zamjetan je pad broja stoke, ali sve veći broj lakše stoke, primjerice magaraca. Roditelji koji su ostajali na selu nisu više radili teže poslove, postalo je nepotrebno posjedovati toliko stoke. Marko Tomljanović *Kanada* iz Žuljevića jedini i danas ima magarca, te ga koristi

Slika 1: Magarac sa samarom, vlasnik Milan Tomljanović Kanada, Žuljevići; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

za svoje potrebe, ali je životinja danas više turistička atrakcija, nego tegleća životinja (sl. 1). Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe do prije dvije godine posjedovao je dva konja, ali ne za rad već zbog ljubavi prema životinjama koje su njegovoj obitelji služile godinama. Na području Veljuna i Francikovca još i danas mnogi drže stoku, najčešće krave, koje se nikada nisu koristile za tegljenje već za dobivanje mlijeka i sira.

Tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada sve više dolaze u uporabu traktori, povećala se učinkovitost proizvodnje i olakšao rad, tako da se izgubila svrha posjedovanja teglećih životinja te od tada na krivoputskome području nalazimo sve manje i manje vučnih životinja. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna koristio je volove posljednji put prije osam, devet godina, samim time i drvena kola čije je dijelove izradio još njegov djed.²¹ Nakon iseljavanja stanovništva, većinom nakon Drugoga svjetskog rata, rijetki su oni koji se bave poljoprivredom i stočarstvom na ovom području već se orijentiraju na druge izvore prihoda (rad u tvornici).²²

²⁰ Ovaj izraz koristio je Tome Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola, a označava stavljanje samara na magarca.

²¹ Pojedine dijelove drvenih kola uspjela sam fotografirati. Pored njih nalazi se traktor i moderna prikolica, prizor koji povezuje prošlost i sadašnjost.

²² Prema Ivici Vukeliću *Popu* iz Rupe modernizacija dolazi kasno, već kad su ljudi započeli odlaziti izvan ovog kraja, posebice u Njemačku.

3. MODERNIZACIJA PRIJEVOZA

Kao transportno sredstvo stanovnici Krivoga Puta najčešće su koristili zaprežna kola, a za prijevoz tereta uz pomoć magarca izrađivali su se *samari*. Prilikom analize dobivene građe pokazale su se neke specifičnosti vezane uz transportna sredstva za ovo područje, koje će poslužiti za daljnje radove na ovu temu. Zbog karakterističnosti terena koristila su se kola s četiri kotača, dok kola s dva kotača nisu pronašla svoju primjenu. Kazivači iz Vukelića, Žuljevića, Veljuna i Francikovca spominju naziv *zaprežna kola*,²³ dok kazivači iz Krivoga Puta, Šojatskoga Dolca, Veljuna te Mrzloga Dola koriste naziv *drvena kola*. U ostalim selima zabilježen je samo naziv kola.²⁴ Marija Tomljanović *Tolina* iz Krivoga Puta, Milan Krmpotić *Zekonja*, Ivica Kristić *Šimeta* iz Veljuna i Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca koriste i naziv *željezna kola*. Razlog tome je taj što su se cijela kola, odnosno njezini drveni dijelovi okovali željezom što je obično radio kovač. Nakon Drugoga svjetskog rata, točnije sedamdesetih godina prema kazivanjima iz Krivoga Puta, Mrzloga Dola, Šojatskoga Dolca, Veljuna te Vukelića dolazi do “modernizacije” kola, odnosno, umjesto lako potrošnih drvenih kotača u širu upotrebu dolaze gumeni kotači.²⁵ Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca ističe da do primjene gumenoga kotača dolazi nešto ranije, šezdesetih godina, dok Pero Vukelić *Mrco* iz Vukelića te promjene vezuje uz osamdesete godine 20. stoljeća. Kako navode Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola i Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca promjena je obično podrazumijevala i izradu novih kola jer stara najčešće nisu odgovarala novim kotačima. Taj oblik kola dobiva naziv *gumena kola* ili *gumenjak*. Kako stanovnici još uvijek nisu bili u mogućnosti posjedovati traktore i ova kola vukli su konji, odnosno volovi.²⁶ Drveni dijelovi polako su izlazili iz uporabe i zbog težeg održavanja, a sve veći udio imalo je željezo (sl. 2).

Slika 2: Slika kola sastavljenih od željeza i drveta, Mrzli dol; snimila Jasmina Jurković, svibanj 2004.

²³ Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići; Marko Pavelić *Mijatim*, Žuljevići; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac.

²⁴ Nada Prpić *Terezina* i Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun, Tome Prpić *Marojica*, Mrzli Dol.

²⁵ Tome Prpića *Marojica*, Mrzli Dol; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Milan Krmpotić *Zekonja* i Ivica Kristić *Šimeta*, Veljuna.

²⁶ Imala sam prilike kod Milana Krmpotića *Zekonje* iz Veljuna vidjeti izgled današnjih kola.

Tako danas Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna svoje sijeno prevozi u kolima potpuno napravljenim od željeza, ali i uz pomoć traktora koji vuče kola (sl. 3).

Željezom se okivalo isključivo zbog zaštite drvenih dijelova, ali se time i povećavala izdržljivost i dugotrajnost kola. Željezne dijelove izrađivao je kovač. Nada Prpić *Terezina* i Marija Tomljanović *Tolina* iz Krivoga Puta te Ivana Krmpotić *Šoparina* iz Šojatskoga Dolca spominju da mnogi stanovnici nisu u mogućnosti imati cijela kola već samo jedan dio kola, prednji ili stražnji, tako da su kao i kod konja *parili* njihove dijelove.²⁷ Marko Pavelić *Mijatini* iz Žuljevića objašnjava kako je u cijelome Krivome Putu u vrijeme kada je on bio mlad, tridesetih godina 20. stoljeća, kola imalo samo nekoliko kuća, *ja i njegovi* (misli na obitelj Marka Tomljanovića *Cote* iz Šimerića), *od poštara djed i Puljizi, Čone* (Milan Tomljanović *Čona*, Podbilo) *i u Šolićima Murta*.

Slika 3: Traktor u Krivome Putu sedamdesetih godina. Iz obiteljskog albuma Zlatka Tomljanovića Peše.

4. DIJELOVI KOLA

Izrada kola zahtijevala je dugogodišnje iskustvo u načinu izrade i izboru materijala. Prema Anti Šojatu iz Šojatskoga Dolca drvo se moralo dobro osušiti tako da se naknadno ne bi rasušilo. Postupak sušenja trajao je i nekoliko godina. Najviše se koristila jasenovina.²⁸ Jasen, najtvrdje drvo, najviše se može naći u šumama na području Krivoga Puta kao i javor kojeg spominje samo Ivica Kristić *Šimeta*.²⁹ Premda su je neki kazivači spominjali kao meko drvo za tu namjenu, Tome Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola ističe da se znala koristiti i bukovina. Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta, i Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna napominju da su se majstori koji su izrađivali drvene dijelove kola nazivali *kolari* ili *tesari* prema Tomi Prpiću *Marojici* iz Mrzloga Dola. Jedan majstor živio je u Francikovcu. Danas je njegov unuk također majstor, ali

²⁷ Marko Tomljanović *Cote* iz Šimerića ističe da kako je njegov otac tek poslije rata mogao imati kola, te je tako mnogima u selu pomagao i posuđivao ih.

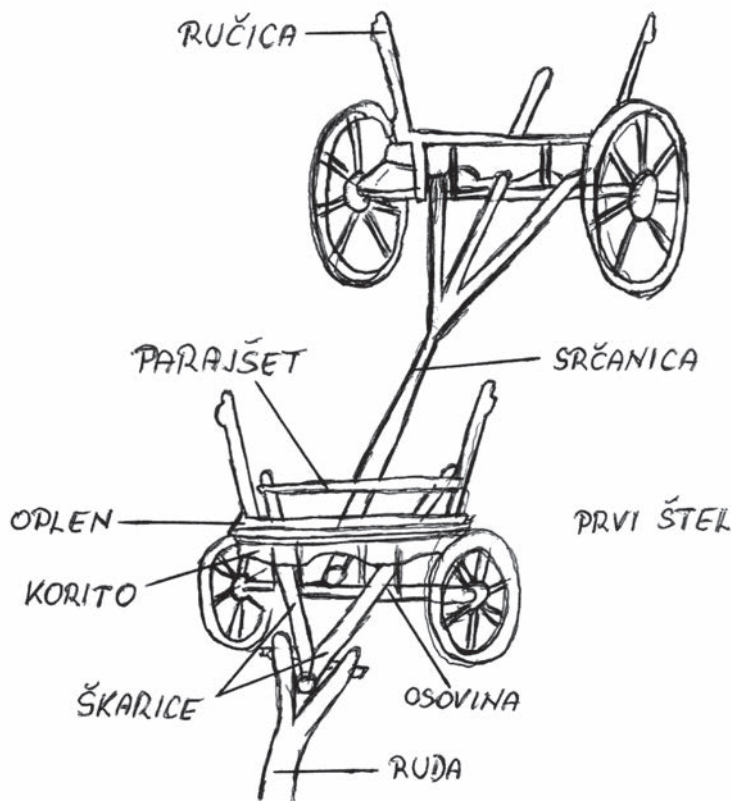
²⁸ Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Nada Prpić *Terezina* i Mariji Tomljanović *Tolina*, Krivi Put; Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac.

²⁹ Najčešći je komentar svih kazivača.

više ne izrađuje kola, već samo *drveninu* za potrebe svoje kuće.³⁰ Iako su postojali izučeni majstori često puta su ljudi sami izrađivali barem drvene dijelove kola kako navodi Ivica Kristić *Šimeta* iz Veljuna. Marko Pavelić *Mijatini* iz Žuljevića prisjeća se imena nekih majstora koji su bili vični tom poslu, Milica Cote i Pere Ivčev, obojica iz Krivoga Puta.

Kovača je bilo nekoliko, ali kazivači ističu da je samo jedan živio na području Krivoga Puta.³¹ Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatskoga Dolca, Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta i Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca napominju da su dvojica živjela na Vratniku.³² Danas je taj obrt doslovno nestao kako više nije nalazio svoju primjenu, no prema Marku Paveliću *Mijatini* iz Žuljevića iznimka su kovači u Vratniku i Ponikvama koji *i danas imaju stare alate i rade na stari način*.

Prema kazivanju, željezo koje je kovač koristio za okivanje kola naziva se *šinja* ili *žinja*.³³ Prilikom okivanja kovač je *šinju* zagrijavao do visokih temperatura kako bi je lakše mogao savinuti, dok bi je za drvene dijelove učvršćivao čavlima.³⁴ Cijela su se kola spajala kovačkim vijcima prema Nikoli Prpiću *Nikolčinom* iz Francikovca (sl. 4).

Slika 4: Skica kola.

Kola je bilo nužno zaštititi od kiše i zime jer se na taj način njihova trajnost produžavala.³⁵ Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića napominju da su se kola upravo iz

³⁰ To je kazivač Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca.

³¹ Nada Prpić *Terezina* i Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Ante Šojat i Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun; Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac.

³² Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatskoga Dolca navodi da je jedan živio u Matičima.

³³ *Žinja* prema Marku Paveliću *Mijatini* iz Žuljevića.

³⁴ Sam postupak okivanja kola teško je rekonstruirati jer kazivanja kazivača koji su tek prisustvovali tome nisu dovoljna, no ipak su neke pojedinosti poznate.

³⁵ Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put.

tog razloga i bojala, ali i zato da bi ljepše izgledala. Vrsta boje bila je stvar osobnoga ukusa. Dok je Milan Krmptić *Zekonja* iz Veljuna svoja bojao u plavu boju, Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića bojao je svoja u zelenu, a željezne dijelove u crnu boju. Boja se obično kupovala u trgovini u Senju ili Krivome Putu. Kola su katkad bila ukrašavana i rezbarijama.³⁶

Kola su se mogla razdvojiti na prednji i stražnji dio. Također, mogao se mijenjati oblik ovisno o teretu koji je trebalo prevoziti. Prema kazivanju Nade Prpić *Terezine* i Marije Tomljanović *Toline* iz Krivoga Puta naziv za prednji i stražnji dio kola jednostavan je: *prvi i zadnji dio*. No kazivanje Ivana Tomljanovića *Tole* iz Krivoga Puta, Nikole Prpića *Nikolčinog* iz Francikovca i Ivica Vukelića *Popa* iz Rupe ističu naziv *prvi i zadnji štel*. Milan Krmptić *Zekonja* iz Veljuna koristi naziv *prva i zadnja kola*. Prema Ivanu Tomljanoviću *Toli* iz Krivoga Puta i prvi i zadnji *štel* dijelili su se na donji i gornji dio. Kazivač ističe da je kovač ta dva dijela povezivao pomoću željeznih obruča. Naravno to nije bilo dostatno pa je kovač stavljao veliki željezni klin.³⁷ Ante Šojat iz Šojatskoga Dolca napominje da su ti željezni dijelovi imali naziv željezni *vezovi*. Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta spominje da je klin bio dug i do pola metra, promjera četrdeset centimetara. Isti kazivač, ali i Milan Krmptić *Zekonja* iz Veljuna navode da su prvi *štel* činili ovi dijelovi: *ruda, vagir, škarice, stolac, ručice, osovina, okretača i oplen*. *Zadnji štel* imao je identične dijelove samo što se na njemu još nalazila *vinta*.³⁸ *Srčenica* ili *srčanica*, drvena greda, spajala je prednji i stražnji dio kola.³⁹ Razmak između prednjeg i stražnjeg dijela kola, prema kazivanju Pere Vukelića *Mrce* iz Vukelića, Ivana Tomljanovića *Tole* iz Krivoga Puta i Milana Krmptića *Zekonja* iz Veljuna, nazivao se *raspon* koji je sezao i do četiri metra ako se prevozilo sijeno. Ako to nije bilo potrebno, dužina kola bila je oko dva do dva i pol metra.⁴⁰ Ono što je omogućavalo rastavljanje kola je *srčenica* koja je na sebi imala nekoliko *škulja*.⁴¹ Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta, Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola, Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta i Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe spominju željezni klin koji je izrađivao kovač, a povezivao je *srčanicu* s prednjim i stražnjim dijelom kola. Prema Ivici Vukeliću *Popu* iz Rupe taj je klin imao naziv *parajšet* i dosezao je čak pola metra. Ivica Kristić *Šimeta* iz Veljuna navodi naziv *bolser*, za ostala mjesta kazivači navode naziv *klin*.

Konji su se prilikom vuče na kola spajali pomoću *rude* i *vagira*. Ruda koja se koristila pri vuči prema Ivici Tomljanoviću *Toli* iz Krivoga Puta i Milanu Krmptiću *Zekonji* iz Veljuna nazivala se *konjska ili tvrda ruda*. Ono što je držalo rudu ravnom bila je *letva* koja je činila jednu stranicu *škarica*, odnosno *parajšet*. *Škarice* su se sastojale od tri letve povezane u obliku trokuta i nalazile su se u donjem dijelu prvih kola. Ruda je prema svima kazivačima bila drvena te na vrhu okovana željezom. Na tom vrhu nalazili su se *spustevi*, dva lančića kojima je ruda spojena na *ajam* konja. Dužina rude bila je oko tri metra tako postavljena između dva konja da im nije smetala pri kretanju. Ruda je pomoću željeznoga klina bila spojena za *škarice*.

Osim rude konji su za kola bili vezani pomoću tri *vagira*. *Vagir* je duguljasta drvena gredica duga pola metra, okovana na svojim krajevima željezom (sl. 5). Na njemu su se nalazile dvije *ringe*, na koje su se spajali *lanci* ili *štranjge* koje su dolazile s *konjskog ajma*.⁴² Ante Šojat iz Šojatskoga Dolca navodi da se *vagir* mogao raditi i od željeza. Prema Milanu Krmptiću *Zekonji* iz Veljuna *vagir*, koji se nalazio na kolima, zvao se *glavni vagir* i on je bio trajno učvršćen na kola. Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta naziva ovaj

³⁶ Prema kazivanju Milana Tomljanovića *Periše* iz Zamalića.

³⁷ Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Milan Krmptić *Zekonja*, Veljun; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put; Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac.

³⁸ Kočnica.

³⁹ *Srčanica* prema kazivanju Tome Špalja *Cucinog* iz Špalji, Nade Prpić *Terezine* iz Krivoga Puta. *Srčenica* prema Mariji i Ivanu Tomljanović *Tole* i Zlati Tomljanović *Pešinoj* iz Krivoga Puta.

⁴⁰ Prema Ivici Kristiću *Šimeta* iz Veljuna kola su najčešće bila duga tri metra.

⁴¹ To je rupa.

⁴² Ringe ili željezni krugovi.

Slika 5: Vagir. Žuljevići; snimila Jasmina Jurković, lipanj 2003.

vagir velki vagir jer je po svojoj veličini bio puno veći od dva manja *konjska vagira*. Prema Tomi Prpiću *Marojici* iz Mrzloga Dola, Milanu Krmpotiću *Zekonji* iz Veljuna te Ivanu i Mariji Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta svaki je konj imao još svoj *vagir*, odnosno to su upravo ti *konjski vagiri*.

Važan dio kola je *okretača* (kako je nazivaju u Špaljima, Žuljevićima, Zamaliću, Mrzlome Dolu i Krivome Putu) i/ili *okretaljka*. To je drvena gredica, debljine desetak centimetara koja omogućava skretanje kola, pri čemu nisu skretali samo kotači nego cijeli prvi dio kola. I na stražnjem dijelu kola nalazila se statična *okretača*, koja se nije okretala. U nju su i na prvom i zadnjem kraju bile usadene *ručice*. *Okretača* je bila duga kao *škarice*.⁴³ *Oplen* je dio kola na kojem je stajala *okretaljka* što navode Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Ante Šojat iz Šojatskoga Dolca. Prema Ivici Vukeliću *Popu* iz Rupe, njegova je zadaća bila da povezuje gornji i donji dio kola. On se najčešće izrađivao od željeza.⁴⁴

Prema kazivanju iz Zamalića, Vukelića, Francikovca, Šojatskoga Dolca i Krivoga Puta, iznad *osovine* nalaze se *škarice*.⁴⁵ Na *škarice* se prema naprijed nadovezuje ruda s *vagrom*. *Škarice* su imale oblik trokuta, sastavljene od dva komada drveta. Onaj tko bi sastavljao kola najčešće je pronašao komad drveta koji bi sličio rašljama, a drugi komad drveta bi učvrstio preko njega tako da su zajedno tvorili trokut. Ta izdvojenost letva, napominju Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna, Ante Šojat iz Šojatskog Dolca i Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta, naziva se *parajšet*. Njegova zadaća je da ruda stoji ravno.

Drvene letve koje su držale nastavke kola, koji su zadržavali teret, nazivaju se *ručice* (sl. 6). Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna spominje i naziv *stupci*. Prema kazivanju Milana Tomljanovića *Periša* iz Zamalića, Ivica Vukelića *Popa* iz Rupe, Nade Prpić *Terezina* i Ivana Tomljanovića *Tole* iz Krivoga Puta pomoću lanca ili prema Milanu Tomljanoviću *Periši* iz Zamalića *copuntima* učvršćivali su se različiti nastavci za *ručice*. Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta naglašava da su se ti nastavci najčešće stavljali pod određenim

⁴³ Ante Šojat, Šojatski Dolac.

⁴⁴ Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića donji dio kola naziva *korito*, a gornji dio *oplen*.

⁴⁵ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići; Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

Slika 6: Ručice. Milan Krmpotić Zekonja, Veljun; snimila Danijela Birt, svibanj 2004.

kutom. No to je ovisilo od tereta koji se prevozio. Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola, Milan Krmpotić *Zekonja*, Ivica Kristić *Šimeta* iz Veljuna te Marija Tomljanović *Tolina* iz Krivoga Puta napominju da su *ručice* najčešće visoke do metar, a metar i pol ako se prevozilo sijeno. Nadalje, širina *ručica*, ističu isti kazivači, bila je od sedam do deset centimetara. Kada se prevozilo sijeno gornji vrhovi *ručica* obično su se zašiljili.⁴⁶ Tako se moglo složiti više sijena, ali je i *voz* bio daleko sigurniji.⁴⁷ Kod prijevoza nekog drugog tereta stavljale su se *ručice* s ravnim vrhovima.

Na stražnjem dijelu kola, točnije na *srčanici*, nalazi se *vinta*, napominju kazivači iz Veljuna, Šojatskoga Dolca, Krivoga Puta i Mrzloga Dola (sl. 7).⁴⁸ Čini je komad drveta, zvan *kladica* u Francikovcu, Veljunu i Krivome Putu, dva lanca i željezni dio.⁴⁹ Željezni je dio *vinte*, prema Tomislavu Tomljanoviću *Talijanu* iz Zamalića, izrađivao kovač te je imao oblik *šarafa*. Prema Ivanu Tomljanoviću *Toli* iz Krivoga Puta *kladica* se stavljala ispred stražnjih kotača te je lancima bila povezana sa željeznom di-

jelom *vinte* koji se nalazio na *srčanici*. Isti kazivač ističe da je *kladica* bila šira od kotača. Kada su kola išla pod brijeg koristila se *vinta* i to tako da se *kladica*, zavrtnjem željeznog dijela, naslanjala na kotače i time zaustavljala kola. Nadalje, Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta napominje da se *vinta* od svih dijelova kola najčešće morala mijenjati. To se posebno odnosilo na *kirijaška* kola koja su prevozeći teret do Senja čak nekoliko puta morala mijenjati *kladicu*.⁵⁰ Marko Pavelić *Mijatín* iz Žuljevića napominje, *sam čovjek, ako je imao "pametne konje" mogao biti otraga na vinti i vintati, dok su konji sami išli*.

Važan dio kola svakako su kotači ili *točkovi* (sl. 8). *Točkove* spaja drvena gredica, *osovina*. Ante Šojat iz Šojatskoga Dolca i Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta napominju da se *osovina* stavljala u drveno ležište *korito*, koje se nalazilo na *oplenu*. Ante Šojat iz Šojatskoga Dolca i Ivica Kristić *Šimeta* iz Veljuna ističu da se upotrebom gumenih kotača *osovina* radila samo od željeza, dok se ranije izrađivala isključivo od drveta. U pravilu su prednji kotači manji od stražnjih, a taj je način olakšavao upravljanje kolima.⁵¹ Svi

⁴⁶ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa; Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Nada Prpić *Terezina*, Marija i Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

⁴⁷ Kola puna sijena nazivaju se *voz sijena*.

⁴⁸ Milan Krmpotić *Zekonja* i Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol.

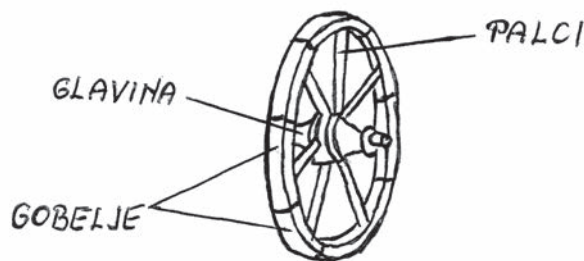
⁴⁹ Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

⁵⁰ Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁵¹ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Milan Krmpotić *Zekonja* i Ivica Kristić *Šimeta*, Veljuna; Marija Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

Slika 7: Vinta, Veljun, vlasnik Milan Krmpotić Zekonja; snimila Danijela Birt, lipanj 2004.

Slika 8: Skica kotača.

kazivači potvrđuju da je postojala samo jedna vrsta kotača. Kotač je također imao drvene i željezne dijelove. Cijeli kotač s vanjske strane okivao se željezom koje su stavljali kovači. *Šinja* je najčešće bila debljine dva centimetra, kako navodi Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola. *Gobelje* su drveni dijelovi od kojih je kotač bio sastavljen.⁵² U Francikovcu se koristi još i naziv *naplataki* i *poplatak*.⁵³ Kazivači iz Francikovca, Šimerića i Žuljevića navode da su se *gobelje* najčešće izrađivale od bukova drveta, upravo iz razloga što je drvo meko i lakše se dalo obraditi. Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta i Petar Šojat *Budić* iz Šojatskoga Dolca ističu da se moglo raditi i od jasena. *Glavina* i *palci* najčešće se izrađuju upravo od jasena.

Za *gobelje* su *kolari* tražili prirodno krivo drvo ili su ga sami istesali. Kotač se sastavljao od šest⁵⁴ ili tri jednaka *gobelja*.⁵⁵ U svaku *gobelju* dolazila su po dva palca, navodi Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca, dok ostali kazivači navode da je u *gobelju* dolazio po jedan palac.

Središte kotača činila je *glavina*, potvrđuju kazivači iz Zamalića, Žuljevića, Vukelića, Mrzloga Dola, Šojatskoga Dolca, Krivoga Puta i Veljuna.⁵⁶ Ili, *glavčina* kako ističe Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca.

⁵² Taj naziv navode svi kazivači.

⁵³ Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac.

⁵⁴ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići, Nada Prpić *Terezina* i Marija Tomljanović *Tolina*, Krivi Put.

⁵⁵ Petar Šojat *Budić*, Šojatski Dolac.

⁵⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići; Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Ivan i Marija *Tole* Tomljanović; Krivi Put, Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun

Glavina je određenim mjestima okovana željezom s vanjske i unutrašnje strane. Kroz *glavinu*, kako navode kazivači iz Francikovca, Zamalića, Mrzloga Dola, Šojatskoga Dolca, Krivoga Puta i Veljuna prolazi *puška*.⁵⁷ *Puška* je željezna cijev kroz koju prolazi osovina. Taj se dio kotača podmazivao da kotač ne zahrđa, a i lakše se okretao (sl. 9).⁵⁸ Da kotač ne bi ispao s osovine, stavljao se *klin* ili *špica* kako napominju kazivači iz Francikovca, Mrzlog Dola, Šojatskoga Dolca i Krivoga Puta.⁵⁹ Ivica Kristić *Šimeta* iz Veljuna jedini navodi naziv *kajla*. Ante Šojat iz Šojatskoga Dolca navodi da je promjer zadnjih kotača iznosio sto dvadeset do sto trideset centimetra. Prema Tomi Prpiću *Marojici* iz Mrzloga Dola promjer prednjih kotača iznosio je pedeset centimetara, a stražnjih osamdeset centimetara.

Slika 9: Puška, Veljun, Milan Krmpotić Zekonja, snimila Danijela Birt, lipanj 2004.

Kako su se vremena mijenjala tako je i u ovim krajevima drvene kotače sve više zamjenjivao gumeni kotač (sl. 10). Dok Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca navodi da je ta promjena započela šezdesetih

Slika 10: Kola s gumenim kotačima, Francikovac; snimio Angutin Perić, lipanj 2003

⁵⁷ Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovca; Marko Tomljanović *Periša*, Zamalić; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put, Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun.

⁵⁸ Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol.

⁵⁹ Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Ante Šojat, Šojatski Dolac; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

godina, Marko Pavelić *Mijatín* iz Žuljevića ističe da se prijelaz ne može smjestiti u godinu već navodi razdoblje komunizma kao vremenski okvir. Nikola Prpić *Nikolčín* iz Francikovca napominje da su se drveni kotači često znali rasušiti na suncu, pa su tako bili nekorisni i morali su se često mijenjati, a i unatoč željeznoj *šinji* brzo bi se *potrošili*. Gumeni kotači smatrali su se izdržljivijima te su pronašli široku primjenu, a i danas su prisutni.

4.1. PRIMJENA KOLA

Stanovnici ovog područja, zbog skromnih financijskih prilika, najčešće nisu mogli imati više vrsta kola: Kola za sijeno, za gnojivo ili drva. Jedna su kola stoga *predelavali*, odnosno, prilagođavali za razne potrebe. Kola su mogla imati više namjena: prijevoz sijena, drva, gnojiva i vode, vožnja žita u mlinove.⁶⁰ Ista kola služila su i za odlazak na sajam, a njima su se prevozili i svatovi: *Ista kola su služila za teret, za u svadbu ali i za prijevoz mrtvaca.*⁶¹

Prilikom vožnje sijena kola su se rastezala, odnosno rastezala se *srčenica*. Najčešći naziv koji se koristio za kola na koja je složeno sijenom je *voz*.⁶² *Srčenica* je prema kazivanju Pere Vukelića *Mrce* iz Vukelića i Milana Krmpotića *Zekonje* iz Veljuna bila duga i do pet metara i na takva se kola uspjelo natovariti i do tisuću kilograma. Kazivači iz Veljuna napominju da su takva kola znala biti duga od tri do četiri metra, te da je količina sijena koja se stavljala ovisila o konfiguraciji terena.⁶³ Prema kazivačima na kola se stavljalo deset do petnaest metara sijena, a prilikom toga mijenjale bi se i *ručice* tako se moglo staviti više sijena.⁶⁴ Na *ručice* bi se stavljala *ograda* (okvir), tj. *škale* za prijevoz sijena. Kako napominju kazivači iz Rupe, Francikovca, Mrzloga Dola, Krivoga Puta i Veljuna, *škale* su sastavljene od dvije duge drvene gredice poprečno spojene *palcima*.⁶⁵ Upravo je o duljini *škala* ovisila i duljina kola. Prema Ivici Kristiću *Šimeti* iz Veljuna *škale* su znale biti široke i do dva metra. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna osim tog naziva koristi i naziv *štige*, dok Ivan Tomljanović *Tole* koristi naziv *špangele*. *Škale* su lancima vezane za ručice, navode Ivan Kristić *Šimeta* iz Veljuna, Zlata Tomljanović *Pešina* i Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta te Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola. Kazivači iz Veljuna navode da se donji dio *škala* stavljao unutar kola, a gornji izvan.⁶⁶ Kako bi se osiguralo da se *škale* ne šire, odnosno da stoje u jednom položaju, stavljala su se dva drveta također nazvana *raspon*.⁶⁷ U Zamaliću i Francikovcu obično su stavljali tek neko drvo tako da sijeno ne propada.⁶⁸ Na vrh *voza* sijena stavljalo se drvo zvano *žrdina*.⁶⁹ Prema Luki Krmpotiću *Brnde* iz Veljuna *žrdina* se znala odsjeci i u šumi kada se došlo po sijeno tako da se nije morala nositi od kuće. Također se vezala lancima za *srčanicu*. Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola i Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta navode da se na *voz* stavljalo i granje tako da se sijeno ne *rasipa* (sl. 11).

⁶⁰ Najčešće u lička mjesta Prokike i Brlog.

⁶¹ Tomislav Tomljanović *Talijan*, Zamalić.

⁶² Nada Prpić *Terezina* i Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

⁶³ Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun.

⁶⁴ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa; Nikola Prpić *Nikolčín*, Francikovac; Nada Prpić *Terezina*, Zlata Tomljanović *Pešina*, Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol.

⁶⁵ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa; Nikola Prpić *Nikolčín*, Francikovac; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol, Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun.

⁶⁶ Milan Krmpotić *Zekonja*, Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun.

⁶⁷ Milan Krmpotić *Zekonja*, Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun; Nikola Prpić *Nikolčín*, Francikovac; Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol.

⁶⁸ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Nikola Prpić *Nikolčín*, Francikovac.

⁶⁹ Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Nada Prpić *Terezina*, Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Milan Krmpotić *Zekonja*, Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun.

Slika 11: Voz sijena, Francikovac; snimila Danijela Birt, svibanj 2004.

Kada se prevozilo *gnojivo* na kola se stavljala druga ograda, *lojtra*.⁷⁰ Dužina i širina *lojtri* varirale su, no, to su obično bile dvije ili tri daske široke dvadeset do trideset centimetra i duge dva do dva i pola metra.⁷¹ S prednje i stražnje strane stavljana su *vrata*, daske koje su se uglavljivale u utore na *lojtrama* i na taj su se način mogle brzo ukloniti. Prilikom istovara gnojiva na polju micala su se vrata i tako se lakše istovarilo teret.⁷²

Na konju se često prevozilo žito u mlinove. Mlin u koji su Krivopučani najčešće odlazili bio je vodeni mlin u Klenovnici.⁷³ Mica Komadina *Maričeva* iz Alana vrlo živo se sjeća prvog puta kada je išla sa starijim ženama u mlin, *žito smo vozili u mlin u Žrnovnicu dolje prema Novom vinodolskom, dole su bili mlinovi i mi smo ustali u tri ujutro pa sve stavi na magarca i pješice dolje ima 14 kilometara, to je meni bilo veselje (...) išle smo cijelu noć*. Taj su posao isključivo radile žene koje su ili kolima ili na magarcu prenosile žito.

Svatovi su također prevoženi kolima; ista kola preuredili bi i uljepšali za tu prigodu. U Francikovcu, Zamaliću i Žuljevićima takva svadbena kola imaju naziv *lengeri*.⁷⁴ Marko Pavelić *Mijatín* iz Žuljevića dodaje još i naziv *copunti*. Ograda se sastavljala od jelovih okruglica, na pod su stavljali daske, dok su sjedala improvizirali stavljanjem obične daske na ogradu. Lengere su, prema kazivanju Nikola Prpić *Nikolčín* iz Francikovca i Marka Pavelića *Mijatín* iz Žuljevića, koristili i kada su išli u *vašar*.⁷⁵

⁷⁰ Tomo Prpić *Marojica*, Mrzli Dol; Nada Prpić *Terezina*, Zlata Tomljanović *Pešina*, Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put; Milan Krmpotić *Žekonja*, Ivica Kristić *Šimeta*, Veljun.

⁷¹ Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzlog Dola ističe da su lojtre obično široke metar i sedamdeset, dok su visoke oko sedamdeset centimetara.

⁷² Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁷³ Ivan Vukelić *Mikula*, Cupići.

⁷⁴ Nikola Prpić *Nikolčín*, Francikovac; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići

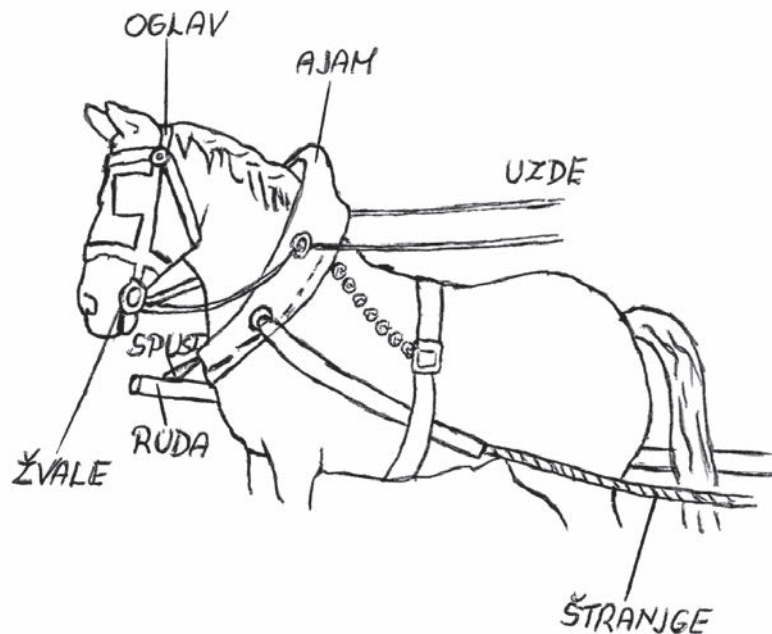
⁷⁵ Sajam. Vidi više o toj temi u radu T. Rubić u ovoj monografiji.

5. OPREMA KONJA

Oprema za uprezanje konja sadržava brojne dijelove: na vrat konja dolazi *ham*, *ajam* (u Šimerićima, Žuljevićima, Cupićima, Vukelićima, Francikovcu, Mrzleme Dolu i Krivome Putu) i *komot* (u Zamaliću, Rupama, Vukelićima i Veljunu) (sl. 12).⁷⁶ Veličinu *komota* određivala je veličina konjskog vrata, a sastojao se od dva dijela: drvenoga dijela (*komotela*) opšivenog kožom i *kisa* tj. zaštitnoga dijela.⁷⁷ *Komotela* su zakrivljene drvene daske od jasenova drva, opšivene kožom.⁷⁸ *Kis* se izrađivao od kože i platna koji su se sašili i zatim ispunili s *kostreti*, *kočeti* (kozjom dlakom), no ponekad (u nedostatku drugog materijala) i običnom slamom.⁷⁹ U slučaju da se nije mogla nabaviti koža koristila se i jutena vreća.⁸⁰ *Kis* je štitio konja od ozljeda, a koristio se pretežno *kis* koji je bio odvojen od drvenoga dijela *komota*, kako bi se lakše mogao osušiti. To se nazivalo *ličkim komotom*.⁸¹ Kožni dijelovi hama najčešće su se ukrašavali rezbarenjem.⁸²

Majstori koji su izrađivali *komote*, ali i ostale dijelove konjske opreme, nazivaju su *sotlari*. Još sedamdesetih godina 20. stoljeća neki su od njih djelovali na području Krivoga Puta.

Na glavu konja stavlja se kožni *oglav* ili *ular* (Veljun), koji su još činile *uzde* (*vojke*) te *žvale*. Pomoću dva lanca, na koje su se stavljalje *pule*, *oglav* je spojen s *komotom*. *Pule*, okrugle *niklované* metalne pločice žute boje služile su kao ukras. *Oglavi* su bili napravljeni od kože. Dio *oglava* su i *uzde* ili *vojke* koje se vežu na *žvale* koje su pak napravljene od željeza, a stave se konju u usta.⁸³ *Žvale* bi se koristile kada je trebalo

Slika 12: Skica oprema konja

⁷⁶ Marija i Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta nisu se mogli dogovoriti oko naziva. Tako je kazivačica tvrdila da je naziv *ajam*, dok ju je kazivač ispravljao govoreći da je to *komot*. Njezina je opaska bila: *e al kasnije se tako zvalo naši su to donijeli iz Slavonije* (aludirajući na muške stanovnike koji su odlazili na rad ne samo u Slavoniju, već i ostale zemlje bivše Jugoslavije).

⁷⁷ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa.

⁷⁸ Navode svi kazivači.

⁷⁹ Kazivači iz Zamalića, Rupe, Vukelića.

⁸⁰ Tomo Prpić *Marojica* iz Mrzloga Dola.

⁸¹ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa; Tomislav Tomljanović *Talijan*, Zamalić. Tomislav Tomljanović *Talijan* napominje da se takav *komot* koristio u Lici.

⁸² Ivica Vukelić *Pop*, Rupa.

⁸³ Isti kazivač.

Slika 13: Ajam ili komot, vlasnik Milan Tomljanović Kanada, Žuljevići; snimila Danijela Birt, lipanj 2003.

upravljati konjem.⁸⁴ Inače, konjima se oči ne bi pokrivala, samo u slučajevima kada se išlo u grad i to ako su konji bili plašljivi.

Dio konjske opreme bio je i *šir*, kožni *kaiš* (remeni) koji se protezao preko leđa konja, dok je *potpregalj* ili *kolan* polazio ispod konjskog trbuha.⁸⁵ Dio *šira* koji se pružao po konjskom trbuhu naziva se *potpregalj*.⁸⁶ *Potpregalj* je osiguravao da se *komot* i *šir* ne dižu gore kad se konj kreće. Od sredine *komota* do sredine sapi konja pruža se dio koji se naziva *puška* ili *štucna*.⁸⁷ To je zapravo kožni dio napravljen u obliku tuljca kroz koji se pruža lanac. Taj kožni dio štiti je konja od mogućih ozljeda koje je mogao prouzrokovati lanac. Lanac ili konop ima naziv *štranga*.⁸⁸ *Štranga* su napravljene od lanca isključivo zbog toga što su na taj način bile jače. Na kraju *štranga* stavljale su se *ringe* što je omogućavalo da se spoje na *vagir*. Svaki konj je preko svog *vagira* bio povezan s glavnim *vagirom* na kolima, kao i s rudom na kola. Na *komotu* se nalazio *spust*, lanac koji se vezao na rudu. Ruda je obično dolazila s lijeve strane konja, ako bi se uprezao jedan konj. *Vagir* je trebao biti udaljen od konjskih nogu i do jedan metar jer bi ga inače ozlijedio.⁸⁹

Da bi zaštitio kopita konja vlasnik ga je odvezio kovaču koji mu je zatim stavljao

potkove. Tijekom zimskih mjeseci konji su se manje koristili za poslove, ali je mijenjanje potkova bilo učestalije i zbog rasta kopita.

Važan dio konjske opreme je i bič. Bič se sastojao od dva dijela: drvenoga dijela koji se nazivao *korbač* i kožnog dijela koji se zvao *kandžija*.⁹⁰ Obično se stavljao na *komot* i tako bi bio na dohvata ruke.

Od vrha *komota* s obje strane do *kaiša* na leđima pružali su se ukrasi, okrugle niklovane *pule* (sl. 13).⁹¹

⁸⁴ Milana Tomljanovića *Mrce*, Zamalić.

⁸⁵ Prema kazivačima iz Krivoga Puta.

⁸⁶ Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe navodi da se kapa komota nazivala *šir*.

⁸⁷ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Milan Krmpotić *Zekona*, Veljuna.

⁸⁸ Prema kazivanju Milana Tomljanovića *Periše* iz Zamalića i Ivica Vukelića *Popa* iz Rupe.

⁸⁹ Prema Ivici Vukeliću *Popu* iz Rupe.

⁹⁰ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Pero Vukelić, *Mrco*, Vukelići; Ivica Vukelić *Pop*, Rupa.

⁹¹ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići; Marko Tomljanović, *Cote*; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

6. OPREMA VOLA

Osnovna oprema volova drveni je jaram (sl. 14). Jaram se sastojao od ravne drvene gredice, koja se također naziva *jaram*, napravljene od javora te od *teljuga/teljiga* napravljena od drenovine.⁹² Uz pomoć *gužvi teljuge* su se dodatno učvršćivale na drvenu gredicu jer drveni klin nije bio dovoljno čvrst. Jaram se *gužvom* vezao za rudu, a *gužve* su se izrađivale od bukovih mladica. Obrađivale su se na sljedeći način: *na ognjištu dobro upare i istemperale i omotale*.⁹³ Slično se obrađivalo drenovo drvo koje se koristilo za izradu *teljuga*. Osim parenja drenova, grana se omatala oko drveta i tako stajala i po par dana. *Privor* ili klin na jarmu, koji je spajao rudu i jaram, izrađivao se također od javora.

Slika 14: Jaram za jednog vola, vlasnik Milan Krmpotić Zekonja, izrađen sedamdesetih godina 20 st.; snimila Danijela Birt, lipanj 2003.

Slika 14a : Jaram za dva vola⁹⁴, Šojatski Dolac; snimio Augustin Perić, lipanj 2005.

⁹² Vrsta drveta.

⁹³ Prema opisu Milana Krmpotića Zekonje iz Veljuna.

⁹⁴ Za potrebe istraživanja kazivači su improvizirali izgled jarma.

7. KIRIJANJE

Drva su značila posao za većinu stanovnika ovih šumskih krajeva. Pilana je uspješno poslovala do šezdesetih godina prošloga stoljeća. Upravo su muškarci krivoputskoga područja prevozili najviše drva u Senj. Oni koji su se bavili izvlačenjem drva iz šume nazivali su se *kirijaši*. *Kirijom* su se najviše bavili stanovnici Alana i njegovih zaselaka. Obitelji koje su se time bavile bile su: u Vukelićima obitelj Pere Vukelića *Mrce*, u Alanu obitelj Marije Butković *Garine*, u Zamaliću obitelj Milana Tomljanovića *Periše*, u Rupi obitelj Ivica Vukelića *Popa* i u Cupićima obitelj Ivana Vukelića *Mikule*. Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića navodi kako je njegova obitelj započela *kirijanje* 1935. godine, još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

Posao *kirijaša* bilo je *šlajsanje* trupaca iz šume na cestu, no bilo je i onih koji su vozili drva u pilanu. Nakon izvlačenja iz šume drva su se vozila na prodaju u Senj ili u dvije pilane: jednu u blizini Alana, sagrađenu nakon rata, drugu u Krivome Putu kod obitelji Tomljanović.⁹⁵ Zbog nesuglasica, pilana iz Alana premještena je u Krasno, dok je pilana obitelji Tomljanović zapaljena za vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Jedan dan u životu *kirijaša* prema riječima Milana Tomljanovića *Periše* iz Zamalića izgledao je ovako: *bio je to krvnički posao, nisi ni noću imao nikad mira jer dođi doma pa moraš timarit konje onda zimska doba rano se ustaj jer smo mi nekad znali sa saonicama vozit iz šume trupce na pilanu onda se rano ustaj u jedan sat poponoći pa onda dok bi doša gore pa natovari trupce pa na pilanu istovari, kad dođeš kući već je mrak, moraš se presvuć, osušit konje natimarit konje očeshljat i onda opet u dva sata kreni ća, celi dan si u šumi.*⁹⁶

I ostali stanovnici ovih mjesta odlazili su u šumu po drva za vlastite potrebe za ogrjev. Nakon što bi obradili drva bilo ih je nužno prevesti kući. Drva su se prevozila kolima. U tom slučaju nije se stavljala ograda već samo ručice koje su povezali lancima, a kao pod poslužile su dvije, tri daske. Na kola su se prilikom prijevoza drva stavljale i *škale*.⁹⁷

8. SAONICE

Zimi, kada se nisu mogla koristiti kola, koristile su se saonice. U svim mjestima Krivoga Puta zabilježen je naziv *sane* za saonice. Osim tog naziva, zabilježen je i naziv *sance*.⁹⁸ Kazivači iz Zamalića i Krivoga Puta navode naziv *šlite*, ali kao naziv za saonice koje su koristili *kirijaši*.⁹⁹ U Žuljevićima, Zamaliću, Rupi, Alanu, Cupićima, Francikovcu, Vukelićima, Krivome Putu, Veljunu, Šojatskome Dolcu saonice su se koristile za prijevoz drva i gnojiva.¹⁰⁰ No, zbog velikih nanosa snijega saonice se dobrim dijelom nisu mogle koristiti. Saonice se sastoje od *plazova*, odnosno *kriva*, dvije drvene letve koje su služile da saonice lako klize po snijegu. *Krive* su odozdo okovane željezom koje kazivači nazivaju *šina*.¹⁰¹ Katkad su *krive* bile podmazivane lojem kako bi brže i lakše klizile po snijegu. *Krive* su, kao i cijele saonice, izrađivane od bukova drveta ili jasena, kao i kod kola.¹⁰² Bušile su se tako da su u rupe promjera deset centimetara stavljeni željezni klinovi. U svaku *krivu* dolazila su dva klina debljine 40 centimetara. Na te klinove stavljanje su drvene daske koje su činile sjedište, odnosno gornji dio saonica. Kao i na kolima, i na saonicama su se nalazile ručice koje

⁹⁵ Tu pilanu posjedovali su rođaci kazivača Ivana i Marije Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta.

⁹⁶ Prema riječima Milana Tomljanovića *Periše* iz Zamalića.

⁹⁷ Prema kazivanju Tome Prpića *Marojice* iz Mrzlog Dola i Ivana Tomljanovića *Tole* iz Krivoga Puta.

⁹⁸ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići; Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići.

⁹⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

¹⁰⁰ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Nada Prpić *Terezina* i Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

¹⁰¹ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Nada Prpić *Terezina* i Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

¹⁰² Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

su pridržavale drveni okvir. Saonice su općenito vrlo nalikovale kolima, tj. imale su iste dijelove. Kazivači napominju da su *krive* naprijed bile zavinute tako da se lakše moglo prolaziti kroz snijeg.¹⁰³ Zakrivljeno drvo pronalazili bi u šumi ili bi majstor sam izradio drvo zakrivljena oblika. Same *krive* obično su bile duge metar osamdeset do dva metra i široke oko sedamnaest centimetara.¹⁰⁴ Često su saonice izrađivali sami vlasnici, a kod kovača bi tek dovozili okivati *krive*.¹⁰⁵ Na prednji dio saonica nadovezivala se ruda na koju se vezao konj ili vol prema Ivanu Krmpotiću *Šoparinu* iz Šojatskoga Dolca.¹⁰⁶ Kada bi se prevozila drva maknuli bi drveni okvir napravljen od dasaka koji se koristio kod prijevoza gnojiva na polje.

Kirijaši su koristili nešto snažnije saonice.¹⁰⁷ Pero Vukelić *Mrco* iz Vukelića govori da je taj oblik saonica njegov otac donio iz Amerike, tako da je taj oblik saonica u Vukelićima dobio naziv *amerikanski sistem*, dok su u Zamaliću i Krivome Putu takve saonice zvali *šlite*.¹⁰⁸ *Šlite* su se sastojale od dva dijela, kao i kola, od prednjega i stražnjega. Ta dva dijela nije povezivala *sručnica* već su bili povezani lancima koji su bili složeni u križ. Pomoću takvih saonica moglo se prijeći i preko suhog dijela, a da ne zastanu, što je bilo jako važno kod izvlačenja i prevoženja trupaca u šumi. Na prednjem se kraju nalazila *okretaljka* kako bi se lakše manevriralo s teretom.¹⁰⁹ *Šlite* su uvijek vukli konji. Saonice za igru bile su improvizirane, izrađivane na domišljate načine, a najčešća zamjena saonicama bile su *načve* koje su majke inače koristile za pripremanje kruha.

9. SAMARI

Osim konja i vola, za prijevoz su se najčešće koristili magarac i mula. Za prijevoz tereta uz pomoć magarca izrađivali su se samari (sl. 15), a izrađivali su se i samari za konje.¹¹⁰ Kad ne bi bilo dovoljno novca za izradu kola, koristio bi se samar i za konja jer je samar bio dostupniji. Magarac je spretnija životinja za ovo područje te se mogao lakše kretati po vrtačama. Na samarima se prevezio isti teret kao i na kolima: sijeno, gnojivo, drva, voda i sl. Samar se izrađivao od drveta, a izrađivali su ga ljudi koji su se time bavili i stoga su dobivali *špicnamet Samardžije*.¹¹¹ Samare je izrađivao jedan čovjek koji je živio u Alanu, otac Milana Krmpotića *Zekonja* iz Veljuna, tako da i njegov sin među posljednjima na Krivome Putu zna izrađivati samare, no danas se time ne bavi jer nema potražnje, kao i jedan čovjek u Francikovcu.¹¹² Nadimak *Samardžija* dobila je obitelj čiji su preci radili samare generacijama. Drvo koje se najčešće koristilo za izradu samara bilo je jasenovo ili bukveno.¹¹³

Dio samara koji dolazi na vrat magarca naziva se *glavić*, odnosno *glava*, dok na sapi magarca dolazi *križ*.¹¹⁴ Glavić je najčešće okrugao, dok je križ u obliku križa sastavljen od dvije letve koje su spojene

¹⁰³ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

¹⁰⁴ Prema Ivanu Krmpotiću *Šoparinu* iz Šojatskog Dolca.

¹⁰⁵ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

¹⁰⁶ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Nada Prpić *Terezina* i Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put; Ivica Vukelić *Pop*, Rupa, Ivan Vukelić *Mikula*, Cupići; Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac; Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići.

¹⁰⁷ Marko Pavelić *Mijatín*, Žuljevići; Pero Vukelić *Mrco*, Vukelići, Ivica Vukelić *Pop*, Rupa; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

¹⁰⁸ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

¹⁰⁹ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

¹¹⁰ Prema Ivici Vukeliću *Popu* iz Rupe.

¹¹¹ Kako svi stanovnici ovog područja radi lakšeg sporazumijevanja imaju nadimke, tako je upravo majstorima koji su izrađivali samare pripisan nadimak Samardžija.

¹¹² Ivica Vukelić *Mikula*, Cupići; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac; Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put. Ivan Tomljanović *Tole* prisjeća se da je jedan živio u Krivome Putu.

¹¹³ Prema Milanu Krmpotiću *Zekonji* iz Veljuna i Tomi Prpiću *Marojici* iz Mrzlog Dola.

¹¹⁴ Prema kazivanju Marka Pavelića *Mijatine* iz Žuljevića, Marka Tomljanovića *Periše* iz Zamalića, Tome Špalja *Cucina* iz Špalja, Peri Vukeliću *Mrci* iz Vukelića, Mariji Prpić *Nikolčinoj* iz Francikovca, Nadi Prpić *Terezinoj* i Ivanu Tomljanović *Toli* iz Krivoga Puta.

pod kutom od 45°. Samar je sastavljen od drvenih letvi koje su spojene tako da dolaze na leđa magarcu i sa strane. Drveni dijelovi samara nazivali su se *drvenina*, dok ili *trešanj*. Prednji i stražnji kraj samara povezivao se letvama: sa svake strane stavljala se jedna letva, dok su gornji dio povezivala dva štapa čiji su vrhovi prolazili kroz prednju dasku samara, tj. *glavić*. Rogovi su najčešće izvirivali oko deset centimetara.¹¹⁵ Najčešće su se stavljale četiri *potnice*.¹¹⁶ Te letve nazivaju se *potnice*, odnosno, *pričke*.¹¹⁷ *Potnice* su najčešće široke pet centimetra.¹¹⁸ Na rogove koji su virili naprijed vezao se konop, dok se drugi kraj konopa vezivao za križ.¹¹⁹ Često se upravo na križ ili rogove samara znala staviti torba ili nešto u čemu se

Slika 15: Samar, drvena konstrukcija, Cupići; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

nosilo stvari.¹²⁰ Takav samar imao je naziv *dalmatinski samar*.¹²¹ U ovim krajevima najčešće se, prema kazivačima iz Zamalića i Špalja, koristio samar sa štapovima urezanim sa strane u daske samara. Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca navodi, međutim, da se kod njih koristio dalmatinski samar. Takav oblik samara ima bušene rupe u *glaviću* samara.

Svi kazivači navode da se ispod drvenoga dijela stavljala *stelja* napravljena od platna koje se gusto tkalo. Za tkanje platna koristila se konoplja, a platno se kupovalo u Lici jer u ovom kraju žene nisu tkale. Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta sjeća se da su često odlazili u Vratnik jer je tamo jedna žena tkala upravo platno za stelje. Kasnije se znala koristiti, a i danas, obična vreća koja se kupovala u trgovini. Bile su to vreće od jute.¹²² Unutar vreće stavljala se slama od zobi.¹²³ I to tako da se ta slama nije vršila već su se samo otrgle klasi i za stelju koristila cijela slama. Stelja je obično bila debela šest do sedam centimetara.¹²⁴ Slama se prošivala koncem od konoplje, *drat* ili *dretva*.¹²⁵ Prošivalo se isključivo zbog toga da se slama unutar vreće ne pomiče. Iгла koja se koristila za prošivanje bila je veća

¹¹⁵ Prema Ivanu Tomljanoviću *Toli* iz Krivoga Puta.

¹¹⁶ Prema kazivanju Ivana Tomljanovića *Tole* iz Krivoga Puta, Milana Krmpotića *Zekonje* iz Veljuna.

¹¹⁷ Prema kazivanju Tomi Špalju *Cuci* iz Špalja, Ivanu Tomljanoviću *Toli* iz Krivoga Puta, Ivanu Krmpotiću *Šoparinu* iz Šojatskog Dolca, Milanu Krmpotiću *Zekonji* i Luki Krmpotiću *Brndi* iz Veljuna.

¹¹⁸ Prema Ivanu Tomljanoviću *Toli* iz Krivoga Puta.

¹¹⁹ Prema Ivanu Vukeliću *Mikuli* iz Cupića, Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta.

¹²⁰ Prema Nadi Prpić *Terezinoj* iz Krivoga Puta.

¹²¹ Prema kazivanju iz Rupa i Zamalića.

¹²² Milan Tomljanović *Zekonja*, Veljun.

¹²³ Prema Milanu Tomljanoviću *Periši* iz Zamalića, Nadi Tomljanović *Terezinoj* i Ivanu Tomljanović *Toli* iz Krivoga Puta, Milanu Tomljanoviću *Zekonji* iz Veljuna te kazivačima iz Šojatskog Dolca, Špalja i Francikovca.

¹²⁴ Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

¹²⁵ Prema Ivanu Tomljanoviću *Toli*, Luki Krmpotiću *Brndi* i Milanu Tomljanoviću *Zekonji* iz Veljuna i Petru Šojatu *Budiću* iz Šojatskoga Dolca.

i čvršća od obične igle i koristila se i za druge poslove. Stelja se kožnim konopcima vezala za drveni dio samara.¹²⁶

Stelja je trebala zaštititi magarca, posebice ako je prevezio težak teret, a znalo se natovariti i do stotinu kilograma sijena.¹²⁷ Na mulu i konja, koji su jači od magarca, natovarilo se i do 120 ili čak 150 kilograma sijena ili drva kako navodi Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića. Krajevi samara pojačavali su se tako da se stavilo više slame, a to bi zvali *pečenice*.¹²⁸

Uz drvene i platnene dijelove, samar je imao i dijelove napravljene od kupljenoga konopa. Konop je morao biti čvrst kako bi mogao izdržati teret. Na samar su se povezivala dva konopa na koje se stavljao teret. Ti su se konopi najčešće nazivali *kolani*, ali Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe koristi naziv *pomagače*.¹²⁹ Pojedini kazivači navode i naziv *prače*.¹³⁰ Prilikom stavljanja tereta na samar pomoć je pružao drveni štap, *sojica*.¹³¹

Konop koji je dolazio ispod trbuha magarca nazivao se *potpregalj*, a onaj koji se stavljao ispod repa *potpašaj*.¹³² Prema kazivanju iz Žuljevića i Špalja te Francikovca nazivao se i *pove*. Svi su se ti konopci tkali od vune.¹³³ Tkalo se debljine oprilike kao prst i dosta se nabijalo kako bi bilo čvrsto. To su radile žene, ali ne na tkalačkom stanu nego na *škalama*.¹³⁴ Najčešće bi radile od crne i bijele pređe i od ostataka, dok se kasnije sve više počelo kupovati konope.

Na samaru su se na specifičan način vezale bale sijena za potrebe prevoženja. Trava za sijeno pokosila bi se prilično daleko od kuće, pa i na udaljenosti i do 10 km. Za vezanje bala potrebno je imati tri konopa.¹³⁵ Svaka bala zasebno se vezala jednim konopom dok je treći konop imao zadaću da poveže dvije bale dok se one stave na samar. Kada bi sijeno bilo dobro osušeno dva ili tri čovjeka su najčešće odlazila u polje po bale. Mogao je i sam čovjek ako je bio dosta spretna jer je balu tešku i do 50 kilograma trebalo smjestiti na samar.

Slika 15a: Opremljen samar, Žuljevići; snimila Jasmina Jurković, lipanj 2003.

¹²⁶ Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put.

¹²⁷ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa.

¹²⁸ Prema kazivanju iz Špalja, Francikovca, Rupe i Ivanu Tomljanoviću *Toli* iz Krivoga Puta te Luki Krmpotiću *Brndi* iz Veljuna.

¹²⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Tomo Špalj, *Cucin*, Špalji.

¹³⁰ Kazivač Marko Tomljanović *Kanada* iz Žuljevića, Ivan Tomljanović *Tole* iz Krivoga Puta i Tome Špalj *Cucin*, Špalji.

¹³¹ Ivan Tomljanović *Tole*, Krivi Put; Ivan Krmpotić *Šoparinu*, Šojatski Dolac.

¹³² Ivica Vukelić *Pop*, Rupa.

¹³³ Tome Špalja *Cucin*, Špalji; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹³⁴ Stepence.

¹³⁵ Prema Ivici Vukeliću *Popu* iz Rupa; kazivanju iz Zamalića, Cupića, Žuljevića, Alana. *Konop* - prema kazivanju iz Žuljevića.

Sijeno bi se *slupilo*¹³⁶ (položilo) na hrpu, prije toga trebalo je konop složiti na zemlji i onda na to stavljati sijeno. Kada se vezala bala konopi su se ispreplitali oko nje. Obično su je vezala dva čovjeka jer je tako bilo lakše (svezana bala može se usporediti s paketom). Kad se bale svežu na zemlji i malo očesljaju trebalo ih je staviti na samar. Prva bala koja se stavljala na samar zvala se sukana bala koja nije imala krajeve konopa vani, a druga dizana bala, prema Ivici Vukeliću *Popu* iz Rupe i kazivanju iz Francikovca. Pri stavljanju bala na samar važnu ulogu imao je *procip* (sl. 16).¹³⁷ *Procip* je straga imao rašlju i tu bi se svezao konop oko te rašlje dok je naprijed bio ušiljena oblika.¹³⁸ Pomoću *procipa* provlačio se treći konac kroz bale. Kada se konop provukao kroz bale između bi stavljali životinju. Tada bi se dizala prva bala koja nije imala krajeve konopa vani i ona bi se držala na konopima. Konopi su se učvršćivali i za prednji dio samara gdje su bili

Slika 16: Procip, Cupiči; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

rogovi i za stražnji dio gdje je bio križ. Tada bi dizali drugu balu i to pomoću konopa. Zatim su se konopi prebacili i vezalo se na onoj strani gdje je bila dizana bala.

Konop koji se koristio najčešće se kupovao u trgovinama. Kada se kupovalo znalo se točno koliko metara treba za vezanje određene bale.¹³⁹ Najčešća dužina konopa je oko 5-6 metara.

Osim sijena, ljudi su na samarima prevozili drva, gnojivo, ali i namirnice koje su znali voziti na prodaju u Senj. Gnojivo su morali stavljati u vreće i tako prevoziti na polje.¹⁴⁰ Dosta slično prevezio se krumpir. Drva su prevozili tako da su ih vezali konopom, a zatim su konope vezali na samar na križ i glavu (sl. 17).¹⁴¹

Žene su najčešće na samarima na mulama prevozile drva na prodaju u Senj, a vraćale se sa solju, brašnom, kavom i šećerom.¹⁴² Prema Podbilu, Šimerićima, Žuljevićima, Špaljima, Francikovcu žene su vozile i mlijeko, sir, jaja i maslac, a kupovale su kukuruzno brašno i duhan.

U Senj su većinom, pa gotovo isključivo, odlazile žene koje bi prodavale drva, mlijeko, sir i vlastite domaće proizvode.¹⁴³

¹³⁶ Ivica Vukelić *Pop* iz Rupa.

¹³⁷ Komad drveta oblikovan kao igla.

¹³⁸ Prema kazivanju iz Francikovca.

¹³⁹ Prema kazivanju iz Zamalića i Žuljevića.

¹⁴⁰ Ivan Vukelić *Mikula*, Cupiči.

¹⁴¹ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa i kazivanje iz Zamalića.

¹⁴² Prema Ivanu Vukeliću *Mikuli* iz Cupića, kazivanju iz Podbila, Špalja i Žuljevića.

¹⁴³ Marija Tomljanović *Čonina*, Podbilo; Gašpar Butković *Rila*, Alan; Tome Špalj *Cucin*, Špalji; Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići; Ivan Vukelić *Mikula*, Cupiči.

Taj put dug je gotovo 8 kilometara, a žene su ga prelazile pješice, dok je konj ili magarac prenosio teret.¹⁴⁴ Tržnica se nalazila u središtu grada, *tamo se zvalo jedan dio aleji to je šetalište pa sa desne strane ima voda tri pipe i korito tu su vezali magarce da se napoje i onda su ovi mulci (klinici) po Senju jašili.*¹⁴⁵ Iz sela koja su bila bliže gradu, primjerice Klarićevac, žene su nosile mliječne proizvode, dok su iz onih sela koja su se nalazila dalje vozili drva.¹⁴⁶ Obično su žene već imale svoje stalne kupce, *konte*, pa bi nakon prodaje odlazile u nabavku namirnica za svoje domaćinstvo.¹⁴⁷ Tomo Špalj *Cucin* iz Špalja prisjeća se kako su osim kućnih potrepština žene kupovale muškim ukućanima duhan, čak bi se, ako je koji puta i zaboravila, morala vratiti bez obzira na dug put ili loše vrijeme. Često puta bi se građani Senja ljutili kada bi žene dolazile kolima u grad jer bi željezni kotači jako bučili na asfaltu.¹⁴⁸ Obično bi pogrdno gledali na to premda su donekle ovisili o Bunjevka i njihovim proizvodima. Kada su šezdesetih godina došli gumeni kotači situacija se donekle u tom smislu poboljšala. Ivan Vukelić *Mikula* iz Cupića sjeća se kako je njegova baka vozila drva na prodaju u Senj, *ja sam je čekao, znala je da donese iz Senja bajsicu, to je kruh malo posut cukorom i ja to pojedim ko med.*

Slika 17: Stavljanje tereta na samar, Žuljevići; snimila Danijela Birt, lipanj 2003.

¹⁴⁴ Tome Špalj *Cucin* iz Špalja. Isti kazivač ispričao je tužnu priču kako su se jedne zime 1897. godine, kako je tu bio običaj da se za Badnjak jede bakalar, njegova baka i od dva brata žene i kćer, sve iz iste kuće uputile u Senj. Nažalost, uhvatila ih je vijavica te su se izgubile i smrznule. Kazivač se sjetio i još jedne zgrade, ali koja je donekle poprimala šaljivu notu. Jedan je čovjek, također u božićno vrijeme, išao u Senj, ali po nagovoru svećenika kome su trebale neke stvari. Nažalost, čovjek je stradao, ali iz svega toga rodila se pjesma: *pogine stari za popove stvari, di pogine krštan za popov brštan.*

¹⁴⁵ Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići.

¹⁴⁶ Tome Špalj *Cucin*, Špalji; Gašpar Butković *Rila*, Alan; Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići; Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići; Ivan Vukelić *Mikula*, Cupići.

¹⁴⁷ Pogledaj poglavlje o mljekaricama i trgovini drvima u prilogu o trgovini i sajmovima u ovoj monografiji.

¹⁴⁸ Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići.

IZVOR:

Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), *Mjesto (selo) Krivi Put* (signatura Fd 241), svezak III., teme: 100. Jaram; 101. Konjska oprema; 102. Kola za rad, saone, vlačuga; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

OPSKRBA VODOM

Danijela BIRT
Sveučilište u Zadru
Odjel za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ulica dr. F. Tuđmana 24 i, 23000 Zadar

Matija DRONJIĆ
Marmontova aleja 26
47000 Karlovac

1. UVOD

Istražujući teme iz materijalne kulture primorskih Bunjevaca na području Senjskoga bila i Krivoga Puta, tema opskrba vodom pokazala se kao nezaobilazna cjelina istraživanja koja svojim posebnostima može pridonijeti prikazu specifičnosti tradicijskoga načina života stanovnika ovoga kraja. Ova je tema na području Krivoga Puta istraživana u nekoliko navrata. Tijekom lipnja 2003. godine istraživanje je u dva navrata provedeno u sljedećim lokalitetima: Alan, Vrtlina, Rupa, Zamalić, Podbilo, Šimerići, Špalji, Cupići, Žuljevići, Francikovac. Sljedeće je započelo krajem svibnja 2004. u lokalitetima Krivi Put, Veljun, Šojatski Dolac, Mrzli Dol. Sustavnih istraživanja ove teme u hrvatskoj etnologiji nije bilo, stoga je bilo potrebno pripremiti upitnice. Početna upitnica (za polustrukturirani intervju) prilagođavala se i proširivala nakon rekognosciranja terena i preliminarnih razgovora s kazivačima na terenu.

Druga faza istraživanja provedena je u studenome 2007. godine¹ te je bila znatno manjega opsega od prve faze, a tema istraživanja bili su tzv. grčki bunari. Pridjev „grčki“ pučka etimologija povezuje s predajnim graditeljima – Grcima koji su ih sagradili još za *davnih* vremena. Oni se često navode kao graditelji, ali ni sami kazivači nisu sigurni tko ih je gradio, iako su sigurni da postoje od davnina, tj. da su bili sagrađeni prije nego su Bunjevci doselili na spomenute prostore.

Izvora pitke vode nije bilo, pa su stanovnici po vodu odlazili u udaljena mjesta. Bez vode se nije moglo te su se ljudi morali dosjetiti kako bi i ovaj put prilagodili prirodne uvjete sebi. Većina kazivača ističe da se nisu kopali bunari, ali priče koje su čuli od starijih ljudi govore nam nešto drugo. Zbog problema u opskrbi pitkom vodom, stanovnici ovih krajeva nastojali su, također, na sve načine zadržavati kišnicu.

2. PRIRODNI IZVORI VODE

Kazivači spominju nekoliko prirodnih izvora vode na koje je stanovništvo svakodnevno odlazilo po vodu. Na izvor Klenovnica u blizini Novog Vinodolskog i Crikvenice odlazili su stanovnici Rupe i Zamalića. Najvažniji izvor vode ovoga kraja nalazio se u Senjskoj Dragi, odnosno Majoriji (sl. 1).²

¹ Tijekom 2007. godine provedena su istraživanja na području Krmpota i velebitskoga Podgorja gdje se istraživalo toponimiju te je zabilježen znatan broj legendi o grčkim bunarima. Stoga se pretpostavilo da bi ove teme trebalo istražiti i na području Krivoga Puta.

² Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići; Ivica Vukelić *Pop*, Rupa; Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići; Tome Špalj *Cucin*, Špalji.

Slika 1: Izvor vode na Majoriji krupni plan; snimila Marijeta Rajković, studeni 2007.

Put dug šest kilometara često se prelazio i pješice. Voda se u takvim prilikama nosila u limenim posudama na glavi ili na leđima u manjim drvenim posudama, *barilcima* ili *burilima*. Mica Komadina *Maričeva* iz Alana prisjeća se uzrečice koja se često koristila kada bi netko duže vrijeme bio odsutan: *E ti, ko da si bio na Majoriji*.

Iako je to bilo prilično naporno, najčešće su žene odlazile po vodu. To nije bilo pravilo, ali kako su muškarci često tijekom dana izbivali iz kuće, onda je na ženama bilo da se pobrinu i za vodu. Na izvore koji su se nalazili u neposrednoj blizini sela, svega nekoliko njih, odlazilo se po vodu i više puta tijekom dana ako je bila potreba. Ukoliko se po vodu odlazilo na izvore u Majoriju ili Klenovnicu, mjesta udaljena 20 i više kilometara od ovih sela, koristio se magarac pomoću kojega se na samaru moglo prenijeti i dva velika *burila* vode (oko 100 litara). Za obitelji koje nisu imale magarca ili u slučaju da se htjelo prenijeti više vode, koristila su se kola i konji. Tada se mogao prenijeti i puno veći teret, ograničen veličinom posude i udaljenošću puta. Iako su žene najčešće same odlazile po vodu, čak i na udaljene izvore u Majoriju i Klenovnicu, u prilikama kada se odlazilo po veću količinu vode zajedno je odlazilo nekoliko ukućana, najčešće oni koji su u tom trenutku slobodni; nitko nije posebno određivao tko će i kada ići. Po vodu se išlo kada bi je ponestalo ili kada se htjelo dodatno opskrbiti. U svakodnevnoj uporabi voda se neprestano koristila, tako je posuda s vodom stajala u kuhinji ili *bajtici*, domaćici na dohvata ruke.

Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića također se prisjeća priča svoje bake, *ona je pričala tu za zimska doba ona je na Malić tu je* (bio, op. a) *izvor mali izvor i onda je ona po dva sata čekala da se napuni, zatim je to natovarila na leđa, to je bio mali izvor, tamo su i čobani odlazili*.

Vodna ili *Vodica*, kako je neki nazivaju, manji je izvor smješten u neposrednoj blizini Zamalića i uvijek se koristio u nuždi ili kad se kosilo u poljima nedaleko sela tako da se nije morala nositi voda od kuće. Unatoč njegovu povoljnom položaju, izvor nije imao veću iskoristivost s obzirom da nije imao dovoljan kapacitet vode za okolna sela i često je presušivao. Ante Šojat iz Šojatskog Dolca napominje da se *blago* znalo goniti i na izvore, *ako je bila suša ako vam je poznato gonilo se blago ovdje u Brinje u Liku, tamo je živa voda i u Senjsku Dragu*.³ Postojali su bunari i na Vratniku iz kojih su Krivopučani koristili vodu. Jedan je bunar građen 1844. godine, poznat kao Nikolin bunar, a drugi je nešto mlađi, iz 1899. godine (sl. 2 i 3).

³ Njegovo kazivanje potvrđuju Milan Krmpotić *Zekonja* i Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna.

Slika 2: Nikolin bunar iz 1844 godine na Vratniku; snimila Milana Černelić, kolovoz 1999.

Slika 3: Bunar na Vratniku iz 1899. godine s kolotutom; snimila Milana Černelić, kolovoz 1999.

3. ŠTERNE

3. 1. OBITELJSKE ŠTERNE

Najrašireniji oblik rezervoara za zadržavanje kišnice jesu *šterne*, spremnici za vodu koje su tek u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata ušle u upotrebu u gotovo svakom kućanstvu (sl. 4, 4a). U prvoj polovici 20. stoljeća i ranije rijetko su kućanstva u selima općine Krivi Put posjedovala *šternu*, ponajviše iz financijskih razloga. Jedna od najstarijih je *Popovska šterna* koju je 1823. godine sagradio plovčanin Škiljan (sl. 5).⁴ U Rupini, prema kazivaču Ivanu Vukeliću *Popu*, *šterna* koju je 1782. godine sagradio netko od njegovih predaka najstarija je u selu i još je danas u funkciji. Također, jedna od starijih obiteljskih *šterni*, spomenuta od strane kazivača Tomislava Tomljanovića *Talijana* iz Zamalića, izrađena je 1912. godine za potrebe obitelji, a sagradio ju je njegov stric. Godine 1863. sagrađena je *šterna* obitelji Prpić u Francikovcu. Sagradio ju je Mile Prpić, pradjed kazivača, a kamen za te potrebe dopremili su iz Goljaka (kamenolom) kod Vratnika. Dakle, u početku gradnja *šterni* nije bila dostupna svima. U Podbilju je u razdoblju između dva rata bilo nekoliko obitelji koje su imale *šterne*: Baretina, Puljizova, Pave Toljina te Šuškalova.⁵ Svi kazivači slažu se s tim da je izrada *šterne* zahtijevala velika financijska sredstva. Stanovnici koji su odlazili na privremeni rad, ne samo unutar bivše države već i, kako navode neki kazivači, u Ameriku, na povratku bi nerijetko zarađeni novac koristili za gradnju *šterne*. Prilikom izbora bračnog druga gledalo se i ocjenjivalo bogatstvo pojedine obitelji prema tome imaju li *šternu* ili ne.⁶ Prema kazivanju Ivica Vukelića *Popa* iz

⁴ Naziv *Popovska šterna* spominjali su svi kazivači, zapravo on je kao i većina naziva izveden iz toga tko je bio vlasnik *šterne*, kako je u ovom slučaju to bio seoski svećenik, *pop*, odatle potječe i naziv. *Plovčanin* je zapravo lokalni naziv za svećenika, *plovčanije* je župni ured. Plovčanin Antun Škiljan jedan je od svećenika ove župe.

⁵ Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići.

⁶ Više o načinu izbora bračnog druga vidi u drugom dijelu Monografije.

Slika 4: Kuća u Veljunu s obiteljskom i državnom šternom; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

Slika 4a: Kuća u Špaljima s obiteljskom šternom, ispred kuće stoji vlasnik Mile Špalj Kebin; snimio Augustin Perić, lipanj 2004. godine.

Slika 5: Detalj popovske šterne, Podbilo; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 6: Šterna unutar stambenog prostora; snimila Jasmina Jurković, lipanj 2003.

Rupe, neke obitelji nisu imale svoje *šterne* pa premda bi im susjedi koji su imali *šterne* znali posuditi vode to za cijelu obitelj, koja je brojila i do desetak članova i stoku koju je imalo svako kućanstvo, nije bilo dovoljno (sl. 6). Slična kazivanja neki kazivači isključuju te navode da su ponekad žene i djevojke za kantu vode čitav dan morale u polju kopati ili žeti žito, o čemu svjedoči i uzrečica: *Livadu je pokosila šterna!*

Šterna obitelji Ivica Vukelića *Popa* iz Rupe sagrađena je 1829. godine. Služila je njegovoj obitelji, ali i okolnim kućama.

Danas je teško predočiti koliko je skupa bila gradnja *šterni* obzirom da su se vrijednosti promijenile, ali na upit o tome kazivači su se prisjetili. Primjerice, Marko Pavelić *Mijatini* iz Žuljevića prisjeća se da je on za svoju *šternu* svojedobno morao izdvojiti čak dvije krave, a taj iznos i danas je prilično impozantan. On je svoju prvu od tri *šterne* izradio 1924. godine.

Sam postupak izrade *šterne* zahtijevao je posebno umijeće i spretnost. U vrijeme kada su još Primorci ljeti selili na planinu sa stokom, a obzirom da su bili vješti u obradi kamena, kazivači napominju da su im nerijetko Primorci izrađivali *šterne*, a u zamjenu su stanovnici Krivoga Puta najčešće orali zemlju ili pomagali u košnji. Takav vid uzajamne pomoći nazivaju *moba*. Prvo što je bilo potrebno napraviti jest u zemlji iskopati rupu, zatim se dovezio kamen koji se obradio i njime se zidalo. Nije se koristilo nikakvo vezivno sredstvo, ali se iza kamena nabijala *gnjila*, glina koja nije propuštala vodu. Za dio *šterne* koji se ukopavao u zemlju nije zabilježen poseban naziv, dok se kameni dio iznad površine tla, koji je imao oblik četverokuta, nazivao *grljak*, *kornjiš*, *ovo je grlo čitavo samo ovde užji a širji, od petuna se radilo a ima i od 1 kamena* (sl. 7).⁷ Taj dio, najčešće pola metra visok, promjera također pola metra, omogućavao je lakše izvlačenje vode (sl. 8). Poklopac koji se stavljao da pokrije otvor *šterne* najčešće se izrađivao u jednostavnijem obliku od drveta, a kasnije, ako su bili u mogućnosti, od željeza koje je postojaniji i otporniji materijal (sl. 9 i 9a). Voda iz *šterne* izvlačila se jednostavno pomoću kante i konopa ili uz pomoć koloture, posebne željezne konstrukcije koja se nadograđivala nad *grljkom*. Kolotura se pojavila nakon Drugoga svjetskog rata. Kada se voda izvlačila uz pomoć koloture kanta se stavljala na željezni lanac (sl. 3). Kanta ili *kalača*, što je učestaliji lokalni naziv, mogla je biti drvena, a kupovala se od majstora iz Kutereva kao i sve drvene posude, ili željezna, što se kupovalo najčešće na sajmovima ili trgovini u Senju.

⁷ Marko Pavelić, *Mijatini*, Žuljevići.

Slika 7: Grljak, Rupa; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 8: Otvor šterne u Cupićima; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 9: Drveni poklopac, Alan; snimila Jasmína Jurković, lipanj 2003.

Od sedamdesetih godina sve do danas, stanovnici grade *šterne* od betona, ali se svi kazivači slažu u tome da je iz kamene *šterne* voda bila bolja. Danas neki imaju pumpe koje vodu dovode do slavina.

Veličina *šterne* ovisila je i o potrebama i mogućnostima pojedinoga domaćinstva. Kako je izrada *šterne* za pojedince bila i nemoguća, gradile su se što manje *šterne*, dovoljne za jedno kućanstvo, ali i tada se štedjelo.

Voda u *šternama* je kišnica koja se drvenim žljebovima, postavljenim na drvenim štapovima *sojama*, s krovništa dovodila do *šterne* (sl. 10). Drvene žljebove izrađivali su najviše od smrekovine.

Slika 10: Soje u Veljunu na kući Milana Krmpotića Zekonje; snimila Danijela Birt, lipanj 2003.

Za sušne godine, kada nije bilo kišnice, voda se naročito štedjela. Nakon nekog vremena, vodu se pročišćavalo uz pomoć domaćega gašenog vapna. Na mjestu gdje je voda, koja se slijevala niz žljebove, ulazila u *šternu* stavljao se filter, tj. određena količina pijeska kroz koju je prolazila voda, tako se sva prljavština koja se slijevala s krova, lišće ili neke druge nečistoće, zaustavljala u pijesku.

3.2. DRŽAVNE ŠTERNE

Država je uvidjela teškoće stanovnika s vodom pa je nakon Drugoga svjetskog rata poticala organizirane radne akcije seljana u kojima su građene i *šterne* koje su sukladno s time dobivale naziv *državne šterne* (sl. 11). Gradile su se na padini, tako da se voda s velike betonske plohe slijevala u *šternu*. Na ovom ih je području bilo nekoliko, primjerice u Krivome Putu, Veljunu, Podbilu (Tomići) i Šojatskome Dolcu.

Slika 11. Državna šterna u Tomićima, Podbilo; snimio Augustin Perić, studeni 2007.

Iako stanovništvo koje je ostalo u selima posjeduje u svojim kućanstvima *šterne*, a postoje i državne *šterne*, problem opskrbe vode i dalje je prisutan. Ponajviše zato što ovisi o vremenskim prilikama s obzirom da je voda u *šternama* kišnica. Prilikom istraživanja utvrđeno je kako danas gotovo svako domaćinstvo u Krivome Putu posjeduje *šternu* (sl. 12). Zbog velike potrebe za vodom, posebice ljeti kada kiše ima najmanje, za one koji ljeti borave u svojim kućanstvima u Krivome Putu ili zbog onih koji tijekom cijele godine moraju imati više vode primjerice zbog uzgoja veće količine stoke, stanovnici vodu naručuju od Vatrogasnog društva Senj koji je dopremaju u cisternama. Tomu smo bili svjedoci u Škopcima kada je voda dopremljena obitelji Krmpotić *Bokulići* koja se bavi uzgojem krava.

Slika 12: Savremena kuća u Veljunu s obiteljska *šternom*; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

4. LOKVE

Ljeti kada je stoka odlazila izvan sela na ispašu, napajala se na lokvama. Pri izradi lokve ljudi su se koristili već postojećim prirodnim udubinama, koje su se nalazile uz puteve kojima se stoka vodila na ispašu. Takve udubine očistili su i proširili, a na dno se nabijala glina, ako je već nije bilo, ili bi se dno oblagalo kamenom. Lokve smještene unutar sela ili u blizini livada ili u šumi bile su postojane, pod uvjetom da nije bila sušna godina. Ponekad su se žene znale poslužiti lokvama i za pranje rublja, s time da su uzimale samo vodu i prale bi izvan lokve, a preko ljeta dječaci su se u njima znali i kupati. Svake godine obavezno su se čistile, zapravo samo se uredilo dno, no danas više nisu prepoznatljiva mjesta na kojima su se nalazile, *od kada nema stoke nestale su lokve*.⁸ Zapravo je to bio vrlo uzajaman odnos: svojim svakodnevnim dolaskom na lokvu stoka ju je i održavala jer bi se ulaskom u vodu zemlja na dnu lokve zbijala i time je ona bila nepropusnija i u njoj se duže zadržavala voda. Unatoč njihovoj jednostavnosti i tome što za njihovu izradu nije bilo potrebno izdvojiti novac, lokve su zahtijevale neke oblike zajedničkog rada kada bi ih kopali i čistili.

No, nešto je drugačije na području Veljuna. Tamo je gotovo svaka kuća imala svoju lokvu, no to su bile manje lokve koje su koristili ljudi za svoje potrebe. Na njima se napajala i stoka, ali pored takve lokve

⁸ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

obavezno se nalazio i *kopan* u kojeg su ljudi iz lokve lijevali vodu za stoku. U velikim lokvama stoka je ulazila u vodu i tako pila.

Svako selo imalo je i nazive za svoje lokve. U Šojatskom Dolcu zabilježeno je i nekoliko naziva lokvi kao što su: *Ujičina*, *Gredina* i *Kujičina* (lokva u Podbilu) lokva. Kazivač Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna spomenuo je još nekoliko lokvi u blizini svog sela: *Puljizova* (lokva u Podbilu), *Kaunova*, *Psehova*, *Brezova*, *Brndina* (lokva njegova susjeda) i njegova lokva, *Zekonjina*. Podrijetlo naziva pojedinih lokvi proizlazi iz nadimaka njihovih vlasnika ili osoba čije su se kuće nalazile u blizini lokve. U Francikovcu postoji legenda da je Marija Terezija kada je putovala ovim krajevima na jednoj lokvi popila vode i proglasila tu vodu ljekovitom, pa ta lokva danas nosi ime *Likarevac*.⁹

Koliko se voda poštivala prikazuju nam riječi Pere Vukelića *Mrce* iz Vukelića: *onda je moj did sidija tu, onda dođe neki Stipe, tu mu je bila kuća sad je srušena, i cigar je u ruci ima i kad je did vidija cigar i više: Stipe, pazi da cigar ne padne u vodu*. I Ivka Tomljanović *Maričina* iz Alana prisjeća se svog djeda: *E did naš, nije se smjelo pred njima davat drugima vodu, a baba je skrivečki i robu prala kad je suša bila*.

5. DRVENE POSUDE ZA VODU

Postojalo je nekoliko vrsta drvenih posuda u kojima se prenosila voda. O načinu izrade i materijalima koji su se koristili kazivači nisu previše znali obzirom da ih nitko na području Krivoga Puta nije izrađivao, nego su sve kupovali od Kutarevaca.¹⁰ Ali prema njihovim pretpostavkama najviše su koristili hrastovinu, trešnju, šljivu, orah i javor. Sve posude izrađene su od drvenih daščica, širine oko tri centimetra, učvršćenih s dva ili tri metalna obruča. Zabilježeno je nekoliko različitih vrsta: *bačva*, *burilo/burlo* i *barilac*, *žbanjica*. Razlike između pojedinih posuda su u volumenu i obliku, te načinu izrade.

Bačva je drvena posuda duguljastog oblika, s donje je strane zatvorena, a na vrhu cijelim dijelom otvorena i tu se ulijeva voda. U tako otvorenoj bačvi voda se teško prevozila, pa su se ljudi dosjetili staviti na površinu vode nekoliko grana ili lišće koje bi zaustavile prelijevanje.¹¹ Volumen bačve, prema kazivanjima pojedinih kazivača, može se odrediti u razmjerima od 100 do 200 litara.¹²

Burilo/burlo, volumena od 25 do 50 litara, također je duguljasta oblika.¹³ Kada se kosilo, radilo u polju ili u šumi, kosci su sa sobom obavezno nosili i vodu. Ako bi išli od kuće na nekoliko dana vodu su nosili u *burilima*, a ako su odlazili nedaleko od kuće nosili bi u *žbanjicama*.¹⁴ Osim toga, *burila* su se najviše koristila prilikom odlaska na izvor kada se prevozila voda za domaćinstvo. Prilikom prijevoza *burila* su se konopima vezala na samar. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna prisjeća se novca koji su morali izdvojiti za *burilo* veličine 30 litara - bilo je to 20 dinara. Naravno, cijena je ovisila o veličini posude, ali i o vrsti drveta od kojeg je izrađena.

Žbanjice su volumena od 5 do 10 ili 15 litara. Prilično su lagane i puno praktičnije od *burila* (sl. 13). Drugačijeg su oblika od *burila* i *bačve*, dno je u obliku elipse, nešto šire su na dnu, a prema vrhu se sužavaju.¹⁵ *Žbanjice* imaju i dršku kroz koju se provlačio konopac, pomoću nje se *žbanjica* vezivala na samar ili se nosila na *kosištu*.¹⁶ *Barilac* je posuda slična *burilu*, ali volumenom puno manja (sl. 14). Prema kazivanjima svih kazivača ima jednu rupu kroz koju se voda ulijevala i izlijevala, za razliku od ostalih posuda koje imaju dvije rupe.

⁹ Marija Terezija (1740.-1780.), austrijska carica.

¹⁰ *Kutarevci* je lokalni naziv za Kutarevčane, stanovnike Kutereva.

¹¹ Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put.

¹² Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

¹³ Tomo Špalj *Cucin*, Senj; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹⁴ Marija Rončević *Garina*, Alan; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

¹⁵ Nikola Prpić *Nikolčin*, Francikovac; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

Slika 13: Žbanjica; vlasnik Milan Tomljanović Ivić, Cupiči; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 14: Barilac, vlasnik Milan Tomljanović Ivić, Cupiči; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Sve posude imaju *škulju*, rupu kroz koju se ulijevala voda. Drvene posude izrađivali su Kutarevci koji su svoje proizvode donosili prodati na sajmove, primjerice, u Otočac i Brinje. Također, često su znali prolaziti selima s natovarenim kolima i tako prodavati ne samo posude za vodu već i sve ostalo što su izrađivali u svojim radionicama.¹⁷

Prema kazivanjima iz Podbila, Cupića, Vrtline i Alana i led se prevozio u Senj. Kada bi zimi u jamama u šumi napadao snijeg pokrili bi ga liščem te bi se tako dosta dugo zadržao, pa su ga ljudi ljeti u obliku leda vozili u Senj za sladoled i za hlađenje pića i mesa, mesarima i u ribarnice. Vozili bi led noću na margarcu u vrećama. Led se nije koristio za vlastite potrebe već se samo prodavao.¹⁸

6. GRČKI BUNARI

Najjednostavniji način da se opiše *grčki bunar* jest da ga se usporedi s obzidanom lokvom koja služi za skupljanje kišnice. Različitih su dimenzija, uglavnom kružnog oblika, te su obzidani kamenim blokovima različite kvalitete obrade. I danas zadržavaju vodu iako su zapušteni zbog nekoliko razloga, prvenstveno zbog depopulacije područja tijekom 20. stoljeća. Također, nakon Drugoga svjetskog rata seljani sve više grade obiteljske *šterne*, ali i država intervenira te se podižu velike *šterne* javnog karaktera. Uvelike umanjen broj stanovnika rezultirao je razmjerno umanjenim brojem domaćih životinja, te su *šterne* uglavnom bile dostatan izvor pitke vode dok bunari zarastaju u vegetaciju i bivaju uništavani. Prema riječima Marka Pavelića *Mijatine*, djeca su u igri u bunar pobacala *ono što je bija zid okolo*, te navodi kako ih seljani nakon toga nisu obnavljali, što je vidljivo prema stanju u kojem se danas nalaze. Bitno je spomenuti da, za razliku od *šterne*, bunar nema gornji kamen (*voltu*), iako se isti kazivač prisjeća da su ljudi ponekad, da uštede novac, radili *šterne bez volte* koje su vizualno različite od grčkih bunara.

Većina kazivača navela je kako grčki bunari nikad ne presušuju, no jedan od najstarijih kazivača, Marko Pavelić *Mijatini*, sjeća se kako su oba presušila za vrijeme tridesetih godina 20. stoljeća. Isti se kazivač

¹⁷ Vidi prilog o tradicijskoj trgovini i sajmovima u ovoj monografiji.

¹⁸ Isto.

prisjetio njihova izgleda u vremenu kada su korišteni, govoreći da je *više od metar do dva zid bio gore*. Također, navodi kako su bili zajednički, te su se svi Krivopučani njima koristili i zajednički ih održavali.

Na području Podbila nalaze se dva bunara. Jednog mještani nazivaju *Dražica* (sl. 15, 15a)¹⁹ i nalazi se uz nekadašnji put koji je vodio preko *Alijinog* bila. Danas se naziru samo konture puta, ali nekada je bio dovoljno širok da su po njemu mogla ići kola. Naime, u ljetnim su mjesecima Krivopučani vodili domaće životinje na ispašu uglavnom prema *Alijinu* bilu, pa i s njegove druge strane.²⁰ Tamo su se također nalazile livade koje su kosili i s kojih su spomenutim putem sijeno na kolima dovozili u naselja.²¹

Slika 15: Grčki bunar *Dražica* u Podbilu; snimio Matija Dronjić, studeni 2007.

Slika 15a: *Dražica* – ostatak kamenog obzida u Podbilu.

¹⁹ Ivan Tomljanović Čona, Marin Tomljanović, Marko Pavelić *Mijatini*.

²⁰ Više o organizaciji ispaše vidi kod M. Rajković u ovoj monografiji.

²¹ Detaljnije o sjenokoši vidi kod M. Rajković, a o transportu kod D. Birt u ovoj monografiji.

Točna pozicija bunara je N45°03,520', E014°56,578'. Nalazi se na 850 metara nadmorske visine. Bunar je gotovo nemoguće pronaći u krajobrazu bez vodiča,²² budući da je zbog nekorištenja zapušten i obrastao šumom. Kružnog je oblika i još uvijek su vidljivi ostaci kamena obzida, načinjena od grubo obrađenih kamenih blokova.

Među lokalnim stanovništvom postoje legende o bunarima i njihovim graditeljima, pa se tako, primjerice, Tomo Špalj *Cucin* iz Špalja prisjeća što mu je govorila baka: *tu nema nigdje žive vode na našim planinama, ovde kod Klaričevca ima jedan bunar sedam sa sedam, vako okrugel i to kažu da su to delali stari Grci, dal je to istina il ne, al u najvećoj suši tu je bilo vode*. Sličnih priča prisjećaju se i Marko Pavelić *Mijatina* iz Žuljevića, Marija Tomljanović *Tolina* iz Krivoga Puta te Nikola Prpić *Nikolčin* iz Francikovca koji također spominju grčki bunar, ali na Šturi.

Te priče mogu se dovesti u vezu s drugim bunarom koji je smješten u Pekinom Dolcu i Krivopučani ga nazivaju *Štura* (sl. 16).²³ Nalazi se na N45°02,904', E014°55,677', na puno nižoj nadmorskoj visini od Dražice (637 m). Iako se nalazi u dolini, nemoguće ga je primijetiti jer je obrastao šumom. Bunar je nekada bio kružnoga oblika, ali moguće je utvrditi da je u nekom trenutku proširen, tako da je segment kruga otvoren, te se iz njega voda proširila tvoreći lokvu nepravilna oblika na čijem se rubu ocrta barem 2/3 originalna oblika ograđena zidom od neobrađena ili grubo obrađena kamenja različitih veličina.

Slika 16: Bunar Štura u Pekinom Dolcu (Podbilo); snimio Matija Dronjić studeni 2007.

Zanimljivo je spomenuti jednu crticu iz pučke etimologije koja se donekle može povezati s pitanjem o identitetu graditelja bunara. Iako ih stanovništvo na širem području naziva *grčkim bunarima*, neki ih povezuju s Turcima. O njihovu prisustvu na ovom području svjedoče brojne usmene predaje,²⁴ ali i topónimo, stoga je potrebno spomenuti priču o Aliji po kome je prozvano Alijino bilo. Prema kazivanju Marka Pavelića *Mijatine*, koji govori da je po pričama koje je čuo od starijih *Alija (je) bio Turčin koji je (...) na hiljade ovaca ima. I krepivale su mu od zime. Ne bi nakosija sijena i...*

Dakle, možemo pretpostaviti da je spomenuti Alija bio bogat čovjek ukoliko se uzme u obzir količina ovaca. Moguće je pretpostaviti da se radilo o istaknutom članu zajednice jer spomenuti kazivač govori da

²² Zahvaljujem se Marinu Tomljanoviću koji me je odveo do oba bunara, r. 1980, Tomići.

²³ Ivan Tomljanović *Čona*, Marin Tomljanović, Marko Pavelić *Mijatine*.

²⁴ Primjerice, Marko Pavelić *Mijatine* govori kako je zaselak Plemići "tursko" selo.

je prema predaji Alija imao pastire u službi. Navodi stihove pastirske pjesme koja objašnjava zbog čega se *bilo* nazvalo po njemu:

*Alija, Alija nogu slomija
usrid bila di složena bila.*²⁵

Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe i Pero Vukelić *Mrco* iz Vukelića i danas znaju za mjesto na obližnjem brdu, koje lokalno stanovništvo naziva *Alijinim brdom* jer je navodno Alija (turski vojskovođa) upravo na mjestu gdje se nalazi jedan od bunara u ovom području slomio nogu.

Ni Marko Pavelić *Mijatín*, jedan od najstarijih mještana, ne može precizirati tko su bili graditelji bunara, ali neizravno navodi mogućnost da su ih i Turci gradili. On spominje da su ti bunari bili Alijini u nekom razdoblju, ali treba biti oprezan s pretpostavkom da su im graditelji bili Turci jer takvih analogija gotovo da i nema na širem prostoru u kojem žive primorski Bunjevci.²⁶ Za većinu stanovništva oni su grčki bunari, tj. građeni od Grka koji su ovdje boravili u pradavna vremena.

Iako grčki bunari nisu dovoljno istraženi, bilo bi netočno reći kako se nitko nije bavio problematikom njihova nastanka. Pokojni prof. Ante Glavičić posvetio im je dio jednog svog članka objavljena u *Senjskom zborniku*, u kojem navodi neke primjere grčkih bunara iz Senja i okolice te govori kako je vrijeme njihova nastanka nepoznato. Zaključuje da ih ljudi dovode u vezu sa starim Grcima, iako napominje da stari Grci nisu nikada živjeli u ovim krajevima, ali je sigurno da su u njih zalazili. Ipak iznosi mišljenje kako se tehnika gradnje može dovesti u vezu sa starim Ilirima, a moguće i s još starijim Mediterancima. (usp. Glavičić 1967/8: 39-40)

7. ZAKLJUČAK

Zbog specifičnoga prirodnog okruženja na području Krivoga Puta opskrba vodom predstavljala je elementarnu životnu potrebu stanovništva. Takva situacija oblikovala je tradicijski način života i elemente materijalne kulture koje je ovo istraživanje prvenstveno trebalo prikazati.

Prilikom prve faze istraživanja, koja je provedena u dva navrata 2003. i 2004. godine, prikupljeni su podaci o prirodnim izvorima vode kojima se koristilo stanovništvo, o gradnji i načinu korištenja obiteljskih, crkvenih i državnih *šterni*. Nadalje, prikupljeni su podaci o lokvama na kojima je stanovništvo napajalo stoku, te su navedene i opisane drvene posude koje su služile za transport i čuvanje pitke vode. Godine 2007. provedena je druga faza istraživanja u kojoj su locirana dva tzv. *grčka bunara* i neke legende vezane uz njihove navodne graditelje.

Na temelju analize sakupljene građe može se zaključiti da su Krivopučani imali poseban odnos prema vodi. Ona je bila dragocjena što potvrđuje činjenica da se katkad prelazio put duži od 20 kilometara kako bi se došlo do nje. U odnosu prema vodi sadržan je i bitan socijalni moment jer je evidentno da je svima bilo u interesu da se održavaju lokve na kojima se mogla napajati stoka i sl. Također, kroz ovu se temu produbilo shvaćanje trgovačkih odnosa Krivopučana s okolnim zajednicama te elementi njihove duhovne kulture zadržani u raznim legendama i poslovicama koje samo dodatno naglašavaju koliko je voda bila važna stanovništvu ovoga područja.

LITERATURA

GLAVIČIĆ, Ante (1967/68), Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II), *Senjski zbornik*, 3:5-45. Senj.

²⁵ Kazivač Marko Pavelić *Mijatín* nije znao objasniti značenje ovoga nejasnog stiha.

²⁶ Podatke sakupio Matija Dronjić tijekom istraživanja u velebitskom Podgorju u studenom 2007.

TRGOVINA I SAJMOVI

TRADICIJSKA TRGOVINA I SAJMOVI

Tihana RUBIĆ
Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42, 10000 Zagreb

1. UVOD

Trgovina na sajmovima, te izvan njih, bila je neophodan način distribucije i opskrbe različitim proizvodima na području Krivoga Puta, kojih je u okviru bližega zemljopisnoga područja nedostajalo. U poglavlju će biti riječi o trgovinskim aktivnostima na području Krivoga Puta, na relacijama: krivoputsko područje – Senj, krivoputsko područje – Otočac i krivoputsko područje – Brinje. Otočac i Brinje predstavljali su za područje Krivoga Puta najvažnija sajmena mjesta u razdoblju između dva svjetska rata, nakon Drugoga svjetskog rata te djelomično sve do danas.¹ Ipak, nakon sedamdesetih godina 20. stoljeća intenzivna prodaja i trgovinska komunikacija u općini Krivi Put preusmjeruju se velikim dijelom sa spomenutih sajmova na otkupnu stanicu u Podbilu (naročito za otkup domaćih životinja, *blaga*), a prodaja pojedinih artikala od tih godina postupno potpuno nestaje.

U etnološkoj je literaturi ova tema općenito nedovoljno zastupljena, a na području Krivoga Puta još uvijek nije u cijelosti istražena, premda je trgovina, kako u okviru sajmova tako i izvan njih, bila važna dnevna, tjedna ili mjesečna aktivnost te izvor prihoda. Primjerice, značajne dnevne prodaje koje su se odvijale u gradu Senju bile su: prodaja mlijeka koje su u Senj donosile Bunjevke – *mljekarice*, te prodaja drva koja su u Senj dovlačili muškarci Bunjevci. Sajmovi su se, s druge strane, održavali jedanput tjedno i moglo je proći i nekoliko mjeseci a da pojedinačna obitelj nije imala potrebe za odlaskom na sajam. No, kako su ljudi na sajam dolazili iz različitih bližih i daljih lokaliteta i s obzirom na slabo rodno tlo senjskoga zaleđa, ukupna trgovinska razmjena dobara predstavljala je vrlo živ segment svakodnevice na krivoputskom i širem okolnom području. Na taj su se način stanovnici snabdijevali neophodnim namirnicama i *blagom*. U ovom se poglavlju razmatraju raznovrsni aspekti trgovine, sajmova, prodaje i kupnje proizvoda, *stoke* i usluga na sajmovima i izvan njih koji su bili istraživani u lokalitetima krivoputskog područja: Alan, Francikovac, Krivi Put, Rusova Draga, Šojatski Dolac i Veljun, te u Senju, Švici, Krasnom i Kuterevu.

Mara Hećimović-Seselja u monografiji o selu Ivčević Kosa (1985) donosi opsežan prikaz tradicijskog života tog ličkog sela, no bez zasebnoga poglavlja o trgovini. Neki se podaci ipak, na temu trgovanja i puteva kojima se prolazilo, mogu pronaći pod poglavljem *Promet*. Tako se, primjerice, spominje da su Ivčevići *svake srijede (sajmeni dan) kao nakupci stoke za vojsku redovito dopremali ugojene ovnove i jarce za vojsku u Otočac, a volove su otpremali iz Senja za vojsku u Trst i na Rijeku* (1985:76). Takvi podaci mogu dati značajan uvid u kretanja šira od geografskog okvira krivoputskoga područja te pomoći u sastavljanju potpunije predodžbe o pravcima kretanja i lokalnim skupinama koje su iz trgovinskih razloga prolazile krivoputskim područjem prije i poslije Drugoga svjetskog rata.

Ante Rukavina u jednom od svojih radova, povijesnim pristupom obrađuje povezanost Senja i zaleđa razmjenom dobara te ukazuje: *Senju je njegovo zaleđe bilo važna okosnica s kojom se, a i s još daljom unutrašnjošću, odvijala razmjena dobara i prije nego je Senj postao najveća robna luka sjevernoga hrvatskog primorja* (1993b:223). U drugom tekstu donosi podatak i o tomu da Senj tijekom 19. stoljeća sustiže Rijeka u *trgovinskim poslovima, jer njezina željeznička veza s Europom ubrzava protok robe i ljudi, i Senj počinje naglo sužavati svoju gospodarsku djelatnost*. (Ibid. 1993a:215)

¹ Tekst je u izmijenjenom obliku prvobitno objavljen u Senjskom zborniku. Vidi: RUBIĆ, Tihana (2004).

Milana Černelić u svom novije objavljenom radu u *Senjskom zborniku*, pišući o dvjema zadružnim obiteljima na području Krivoga Puta, navodi korisne podatke o proizvodima koji su, prije i poslije Prvoga svjetskog rata, prodavale obiteljske zadruge *Tomljanović-Puljiz* (Podbilo) i *Prpić-Grgajice* (Kosove Buljme) (2000b:199-216). Tako navodi podatak da je za trgovinu bio zadužen *gospodar* kuće, a da su se zadružni proizvodi prodavali u Senju, Brinju ili Otočcu. Spominju se i proizvodi koji su mogli biti kupljeni u navedenim zadrugama (Ibid.:210). Svi ti podaci mogu biti značajno polazište općenito pri daljnjem istraživanju trgovine na krivoputskome području.

Za temu *Trgovina i sajmovi* postoji i relevantna Upitnica Etnološkog Atlasa (UEA),² pod nazivom: *Sajmovi (vašari)*, tema br. 105, prema kojoj je tema istraživana šezdesetih godina 20. stoljeća. U okviru Upitnice obuhvaćena su pitanja o vremenu i povodu održavanja sajмова (npr. vezanost uz crkvene svečanosti), lokalnom nazivlju za sajmove, proizvodima i trgovanju stokom na sajmovima, o ponašanju i radnjama prilikom prodaje i dogovaranja oko cijene, o načinima potvrđivanja sklopljena dogovora, o postojanju razmjene (trampe), o udaljenijim mjestima kamo se stoka gonila na prodaju i sl.³ Pomoću navedenih upitnica tema sajмова istraživala se za lokalitete Vratnik, Krivi Put, Jurjevo te nekoliko lokaliteta koji ne pripadaju području općine Krivi Put, ali s obzirom da su prostorno najbliži području Krivoga Puta, predstavljaju vrijedan izvor podataka za daljnja komparativna istraživanja. To su lokaliteti: Crni Kal, Konjsko (Karlobag), Medan (Gospić), Bušane (Gospić) u kojima se tema sajmovanja istraživala također šezdesetih godina 20. stoljeća⁴. Podaci na Upitnici pod nazivom *Sajmovi* vrlo su šturi i u Arhivu, u kojem su Upitnice pohranjene, ne nalazimo podatke za sve spomenute lokalitete⁵. Stoga ću u daljnjem tekstu navoditi i komparirati samo podatke iz Upitnica na koje, prilikom vlastitog terenskog istraživanja teme sajмова i trgovine, nisam naišla, ili koji se međusobno razlikuju.

U velikim etnološkim pregledima, primjerice *Hrvatska etnografija* (1998) i *Hrvatska tradicijska kultura* (2001), teme sajмова i trgovine tek su spomenute, najčešće u okviru teme *Stočarstvo* te u poglavljima o obrtničkoj proizvodnji, primjerice, *Lončarstvo*. No, ne postoji zasebno poglavlje ili odlomak koji bi se odnosio na temu trgovanja, trgovinskih komunikacija, sajмова, načina pribavljanja ili razmjene *blaga* i robe kupovinom i prodajom.

Aleksandra Muraj u poglavlju *Obradba kože i roga* spominje opančare koji su svoje proizvode *obično nudili na prodaju na seoskim sajmovima* (Muraj 1998:97), a u pregledu *Hrvatska tradicijska kultura* u poglavlju *Prehrambene tradicije* piše o seoskoj prehrani, navodeći kako se ista sastojala većinom *od proizvoda domaćeg poljodjelstva* (Ibid. 2001:295), navodeći to kao svojevrsan *prijepis vlastitih resursa* (Ibid.), a da se tek manji dio nabavljao kupnjom ili razmjenom. U istom poglavlju spominju se i proizvodi od kravljega mlijeka (Ibid.). Ipak, ostaje pitanje kako su ljudi uopće dolazili do *blaga*⁶ od kojega su mlijeko dobivali te ga dalje prerađivali. Dalje, ne nailazimo na podatke o načinima pribavljanja namirnica kupnjom ili razmjenom (Ibid. 109-114).

² Upitnice Etnološkog atlasa (UEA) pohranjene su u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

³ Dobiveni podaci iz navedene upitnice uglavnom se poklapaju s onima dobivenim tijekom istraživanja provedenih na Krivome Putu 2004. i 2005. godine, no podaci iz Upitnice vrlo su nedostatni i šturi, često tek u vidu potvrdnog ili negativnog odgovora te mogu poslužiti tek kao polazište za detaljnija istraživanja. Prilikom terenskog istraživanja na Krivome Putu 2004. i 2005. godine ispitivanje je vršeno prema proširenoj upitnici, prethodno pripremljenoj za krivoputsko područje, no, prilikom sastavljanja šire upitnice, polazilo se od navedene UEA.

⁴ Nekom budućom prigodom bilo bi vrijedno komparativnim pristupom analizirati širi opseg lokaliteta iz Upitnica na temu sajмова. Takav pregled podataka dao bi uvid u temu na većem području te bi se podaci sagledali u širem prostornom kontekstu.

⁵ Upitnice za lokalitet Krivi Put nije pronađena prilikom pretraživanja Arhiva 2007. godine; zametnuta je ili izgubljena.

⁶ U poglavlju *Stočarstvo* također nema podataka o trgovanju *blagom*, o *trajbarima* (unajmljenim goničima blaga), sajmovima ili zadružnim otkupnim stanicama na kojima se *blago* kupovalo i prodavalo, niti o kretanjima potaknutim potrebom za trgovinskom razmjenom *blaga*. U istom pregledu autorica donosi ipak zanimljiv podatak o korištenju volova i konja za prijevoz, *tegljenje*.

Jasna Čapo Žmegač u dijelu spomenutoga pregleda *Hrvatska etnografija, Svagdan i blagdan hrvatskog puka* (1998) govori o selu kao maloj, povezanoj socijalnoj zajednici unutar koje se ostvarivao najveći broj društvenih i životnih potreba, te spominje migracijska kretanja i promjene koje na selo unose industrijalizacija, trgovina i razvoj sredstava prijevoza. No, pored tih faktora, zaključuje, *selo (je) za svoje stanovnike predstavljalo temeljni društveni prostor, prostor unutar kojega se uspostavljao najveći broj kontakata pojedinaca i obitelji i unutar kojega su ljudi provodili veći dio života* (Čapo Žmegač 1998:280), a među komunikacijama koje su prelazile granice sela bili su, kako uočava ista autorica, *gospodarski kontakti s drugim seoskim ili gradskim zajednicama* (Ibid.), primjerice, sajmovi i odlazak na sezonski rad.

Nadalje, u potpoglavlju *Doseg komunikacija izvan seoske zajednice*, u istom pregledu, autorica uočava važnost trgovine u okviru šireg područja nekoliko zajednica, koja je, prema autorici, bila *privilegirano mjesto susreta s drugim seoskim i gradskim zajednicama* (Ibid.:293), a susrete nisu priječile ni kulturne, ni društvene, ni vjerske, ni etničke razlike (Ibid.).

Tako je, primjerice, vezano za područje Krivoga Puta, postojala trgovinska razmjena dobara između bunjevačkoga stanovništva senjskog zaleđa s (kulturno i klasno različitim) stanovništvom grada Senja. Bunjevke *mljekarice* koje su na prodaju u Senj nosile svježe mlijeko⁷ primjer su izvanlokalnih trgovinskih komunikacija (Muraj 2001:114). U knjizi *Hrvatska tradicijska kultura* A. Muraj navodi takav jedan opći podatak da su *seljaci u blizini gradova opskrbljivali urbano stanovništvo mlijekom, svježim sirom i vrhnjem, subim sirom i maslacem* (Ibid.). To je bila prilika u kojima se uspostavljala praksa susreta i doticaja Bunjevaca krivoputskoga područja s građanima Senja, sa snažno prisutnom i u kazivanjima isticanom diferencijacijom i identifikacijom *Mi-Oni*, na temelju uočljivih kulturnih različitosti.⁸

Naposlijetku, etnološki radovi o tzv. neformalnoj, "sivoj", ekonomiji (*alternativno trgovanje*) (Muraj 1990) pokazuju izrazit manjak sustavnoga bavljenja temom. Jednokratna domaća etnološka istraživanja te tematike (Muraj 1990; Rubić 2004) tek inicijalno nude smjernice za daljnje sustavno proučavanje tradicijskih uporišta, običajnih postupaka i organizacije kupoprodajnih aktivnosti na sajmovima tijekom 20. stoljeća, koji nerijetko predstavljaju alternativu (nepostojećem) formalnom zaposlenju. U tom smislu također, sajmovi i trgovanje predstavljaju relevantnu temu budućih, etnološki usmjerenih istraživanja.

2. ODLAZAK NA SAJMOVE

2.1. GDJE SU BILI SAJMOVI

Glavni sajmovi održavali su se u Lici – Brinju (ponedjeljkom) i Otočcu (srijedom). Najintenzivnija gravitacija stanovništva iz krivoputskoga područja, u pogledu trgovine, bila je na relaciji od senjskoga zaleđa prema dvama spomenutim sajmenim mjestima.⁹ Iako su među stanovništvom najčešće spominjana i najpoznatija upravo ta dva sajma, trgovina je bila usmjerena također i na druge smjerove i lokalitete: primjerice, kretanja trgovaca iz Bosne (Bihać, Škrlevo) i Dalmacije, prema spomenutim dvama sajmenim mjestima. Zatim, iz Brinja i Otočca gonilo se *blago* do Crikvenice, Novog Vinodolskog, Rijeke pa čak i do Trsta. To je važan pokazatelj da su kretanja bila mnogostruka te da su svi ti pravci tvorili zanimljivu trgovinsku, komunikacijsku mrežu na području Krivoga Puta i šire. Karlovac je također bio značajno sajmeno mjesto na koje se iz Krivoga Puta¹⁰ još sedamdesetih godina 20. stoljeća odlazilo

⁷ Taj podatak možemo potkrijepiti primjerom Bunjevki iz zaleđa Senja koje su mlijekom i mliječnim proizvodima opskrbljivale grad Senj. Više o *mljekaricama* bit će govora u nastavku poglavlja o trgovini i sajmovima u ovoj monografiji.

⁸ Vidi o tome opširnije u radu: Škrbić-Alempijević 2004.

⁹ O smjerovima, točkama i odredištima tih kretanja valjalo bi narednim istraživanjima prikupiti još podataka.

¹⁰ Kod kazivača: Ivana Butkovića *Gare* iz Alana; Rudolfa Prpića *Švorca* iz Podbila; Branka Tomljanovića *Ropete* iz Krivoga Puta i Nene Vukelić iz Krivoga Puta.

kupovati prvenstveno konje: *Pokojni Ivan Ropeta je dva dana gonio konje iz Karlovca, iša je po ovom putu, zanoćivao bi. Kad bi dobrog konja kupio, selo bi se išlo divit, pa dobar ovaj, pa bi tražili manu, su se seljaci okupljali, to je bio doživljaj, pa - kakvo kopito, kakvi bokovi, griva, kakvi rep, znate kak' već to ide*¹¹; odnosno: *Znam ja po Srečku starom, on je zna ić u Karlovac. Iz Alana su nekad znali ići u Karlovac. Valjda je bija veći izbor, ljudi su nekad išli i od gušta i od želje i potrebe. To se stari Srečko zna spremat.*¹² Po konje se odlazilo i u Slavoniju,¹³ Bjelovar i Zagreb, kamo bi *konjari* (stanovnici sela s područja Krivoga Puta koja su imala konje - ponajviše Alanari) išli kupovati *teže konje za kirijanje* - izvlačenje drva iz šume. Iz krivoputskoga se područja zatim znalo odlaziti i na sajam u Gospić,¹⁴ a kao sajmeno mjesto u kojem su se nabavljale svinje spominje se često Slunj.¹⁵

Sajmovi su se održavali jedanput tjedno. Na sajam bi se išlo kupiti ili prodati što se naumilo te bi se odmah potom vraćalo kući. Sajam se najčešće spominje kao određeno mjesto na koje se rado odlazilo: *To je za ove krajeve bio takorekoć blagdan. Sve se slivalo taj dan na sajam. Il' je gonio, il' nije gonio šta, to bi posjećivao, imao je neku orijentaciju kako će prodati i za koga će prodati.*¹⁶

2.2. KAKO SE IŠLO NA SAJMOVE

Na sajmove se najčešće pješačilo ili bi se nekoliko ljudi dogovorilo da zajedno putuju jednim kolima.¹⁷ Išlo se tzv. *bijelim putem*, neasfaltiranom, brdovitom i vijugavom cestom, a putovalo bi se noću kako bi se rano ujutro stiglo na sajam,¹⁸ *di je bilo ravno, tu se poveze na kolima, al di je bilo uzbrdo, tu siđe s kola, tako da bi konjima olakšao.*¹⁹

U Otočac se išlo najčešće zaprežnim kolima jer je put iz područja Općine Krivi Put bio znatno duži,²⁰ no, primjerice, čak se iz Veljuna znalo pješačiti do sajma u Otočcu. Otac kazivačice iz Veljuna, prisjeća se ona, na sajam je kretao dan ranije, popodne, prenoćio bi kod poznatih u nekom od sela, rano ujutro stigao na sajam, a do podne obavio poslove i vraćao se pješice natrag.²¹ Nadalje, kazivač iz Krivoga Puta prisjeća se: *Išlo se rano ujutro, niste mogli ić u Brinju u 7 sati, pogotovu ujesen, rano, išlo se u 4 sata, 5, da dođeš u Brinju u 7, 8 sati, već je kasno, nećeš prodat, nećeš kupit, nije bilo auta, to se sve išlo pješice.*²² Kako bi stoga dijelom prikratio put, koristile su se ustaljene prečice koje su presijecale glavne krivudave putove. Prečice su se u vremenu prije i za Drugoga svjetskog rata koristile kada se pješačilo, primjerice, u pratnji natovarenoga

¹¹ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

¹² Nena Vukelić, Krivi Put.

¹³ Budućim terenskim istraživanjima trebalo bi precizirati u koje se lokalitete u Slavoniji išlo kupovati konje.

¹⁴ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun. Također, u Upitnicama UEA nailazimo na podatak da se iz Vratnika odlazilo po *dobre* konje u Benkovac, Gospić i Karlovac (UEA, Fd 422/562).

¹⁵ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo.

¹⁶ Ivan Butković *Gara*, Alan. Iako govori u trećem licu jednine, ne misli na neku konkretnu osobu, već općenito, što se iščitava iz tijeka razgovora (transkribirala i tonski zabilježila: T. R.)

¹⁷ Ivan Krmpotić iz Šojatskoga Dolca je, primjerice, spomenuo kako je kao dječak s majkom znao odlaziti u Brinje na sajam iz Šojatskoga Dolca te da su pješice gonili kravu ili išli uškopiti konja *pastuva* veterinaru u Brinje.

¹⁸ Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca spominje primjer vlastitog iskustva pješačenja u Senj, te da je iz Francikovca pješice put trajao *jedan sat vremena upoprijeko*. Pješice je, kaže, znala ići i u Brinje na sajam, ali do puno udaljenijeg Otočca ipak se vozila kolima.

Kazivačica danas živi u Francikovcu.

¹⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁰ Ivan Krmpotić iz Šojatskoga Dolca, primjerice, navodi podatak o udaljenosti od 15 km od Krivoga Puta preko Žute Lokve do Brinja te udaljenost od 46 km od Krivoga Puta do Otočca.

²¹ Eleonora Prpić *Hela*, Veljun.

²² Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

magarca,²³ dok se kolima moglo ići isključivo glavnim cestama. Cestom se išlo od Alana preko Krivoga puta, zatim na Prokike gdje bi se izlazilo na cestu preko Kapele, odakle je lijevi krak vodio prema Brinju, a desni prema Otočcu. To su bile dvije glavne ceste za područje Krivoga Puta.²⁴ Od Alana do Senja išlo se pješice prečicom. Glavnim putom putovalo se 5 do 6 kilometara, dok su za ostatak puta (preostalih desetak kilometara) korišteni prečaci. Prelazilo se s jedne serpentine na drugu, poprečnim putem, umjesto kruženja vijugavom glavnom cestom.

Nakon Drugoga svjetskog rata tri do četiri prečaca bilo je kod Klarićevca, na putu što vodi iz Senja i oni su se često koristili prilikom *gonjenja* drva u Senj.²⁵

2.3. HAJDUCI

Priče o *hajducima*, *ajducima*, poznatim pljačkašima trgovaca i ostalih koji su išli prema sajmu ili se sa sajma vraćali, i danas predstavljaju živ društveni segment jer lokalno stanovništvo iz područja Krivoga Puta i danas vrlo rado prepričava priče o hajducima,²⁶ vezujući ih uz temu trgovine na ovom području i pritom ih naglašavajući kao veliku opasnost na putovima (Sl. 1).

Slika 1: Gornji Veljun, autorica ovog poglavlja razgovara s kazivačem Milanom Prpićem Zekonjom u njegovoj kući; snimila: Marija Brajković, svibanj 2005.

Slušajući priče o hajducima, moglo bi se lako pretpostaviti kako kazivači pripovijedaju priču iz vlastitoga iskustva, s obzirom na slikovitost prepričavanja. Tomu zasigurno pogoduje oblik pripovijedanja u formi šala u stihovima, tzv. *catara*,²⁷ u svezi kojih je zabilježeno zanimljivo kazivanje: *Ovaj naš Šolić je*

²³ O transportu i transportnim pomagalicama vidi šire u zasebnom poglavlju ove monografije, autorice Danijele Birt.

²⁴ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²⁵ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁶ Kazivači vrlo slikovito i određeno prepričavaju događaje, napade i imena hajduka, No, na upit kada je hajduka bilo, ispostavlja se da su *barali* krivoputskim područjem za vrijeme *stare* Jugoslavije, prije Drugoga svjetskog rata, te da za njih kazivači znaju tek iz priča starijih.

²⁷ *Catara* su, prema tumačenju stanovništva, opisi nekog regionalno ili lokalno poznatog događaja, od strane nekog od tamošnjih ljudi; šale, koje su imale karakter ogovaranja te su se opetovano, javno, koristile i to u formi rimovanih stihova. Primjerice, zabilježeno je lokalno tumačenje: *Ima tih stihoklepaca koji su to bacali, sve živo, svaki catara. To*

imo, bio je nakupac i bio je prekupac, on je prodavao, i taj Gara je bio isto ovaj čuveni, on je isto bio trajbar. I oni su išli i isto kad ih je Prpić uhvatio, ajde da skrene pozornost sa...sebi, kaže: "Na Prpića namiguje Gara, Šoliću u cipeli para", i Šoliću je ovaj ušao i cipelu i odnio pare, normalno. To je tako pjesma bila, da. Ljudi su to smislili, ljudi to brzo bace u stihove.²⁸ Prethodnu priču potvrđuje kazivanje kazivača iz Alana: Jovo Čaruga i Mali Prpić ubili su čovjeka, na putu između Brinja i Krivog Puta. Mali Prpić je ubio Perjana, jednog čovjeka lopatom, to je bilo trideset i koje godine. Glasoviti mali Prpić, banda Čarugina i Jovo Čaruga dočekali su trgovce u borovoj šumi pokraj Otočca. Prije Drugog svjetskog rata je meni otac pripovijeda da je jedan čovjek tako naišao na njih i oni su ga tražili hrane. On se suprotstavio i ubili ga.²⁹

Podatak o Čarugi i slučajevima kada bi hajduci znali presresti i pokrasti trgovce široko je rasprostranjen i znan. Tako je primjerice zabilježeno još jedno kazivanje o istoj dvojici hajduka i spomenutom nemilom događaju: Čaruga se zva Prpić, on je baš bija Krivopučan. Između Krivog Puta i Prokika su dočekali trgovce i opljačkali im novce. Inače ovako između sebe, seljani su se toga Čaruge bojali, jer taj Čaruga je jednom njih dočeka. Znalo bit po više ljudi, pet, šest kola, grupno otiđu, jer da ih neće dočekat hajduci. To je bilo za vrijeme stare Jugoslavije, a poslije otkad su Čarugu uhvatili, poslije rata, toga nije bilo. Nije on bio samo na ovom području, on je po cijeloj Jugoslaviji bija. ovaj je dočeka njega, mislim da je iša iz Brinja i sjedio je i jeo je pile, kokoš, a ovaj kaže: Daj mi, počasti me malo, a ovaj kaže: E, nije to baš za svakoga. A ovaj: Šta nije za svakoga? Njegovu sjekiru i ubije ga na licu mjesta.³⁰ Prema kazivanju iz Veljuna ubijeni čovjek bio je iz Pavelića, a ubijen je na putu iz Brinja, dok se vraćao sa sajma: sjeo je i nosija sobom kokoš pečenu i jeo. Čaruga je doša, ili Prpić, i pita njega 'oće li mu dat'. On je reka' da mu neće dat' i on ga je zato ubi'a i ostavi'a i njega i kokoš, nije htija (smije se).³¹

Područja na kojima su hajduci često presretali trgovce bila su Prokike i Lisičine. Prema kazivanju iz Veljuna, mjesto na kojemu je postojala potencijalna opasnost od hajduka nazivalo se pijana jaruga: Ideš kroz šikaru, žbunje, gore po planinama našim, na Krivom Putu. Ne znaš k'o tebe sa strane gleda pa su stari vikali: Nemojte k pijanoj jarugi ić! To je jedna duboka uvala, zove se jaruga, pijana jaruga, jer uvijek je, navodno, ne'ko u njoj, al' sad jel' bio? Vjerojatno su nekoga vidjeli.³²

Kazivačica rodnom iz Vrataruše navodi kako joj je svekar pričao o hajducima te se sjeća priče o tome kako su ubili jednog trgovca koji je trgovao s volovima i pješice ih gonio i u Rijeku, Trst, s Udbine i iz Otočca. Potom pojašnjava kako je svekar (otac njezina supruga) rođen 1894. ili 1896., a da se navedeni događaj zbio ranije, u 18. stoljeću. Navedeni nam podaci daju mogućnost preciznijega vremenskog određenja prisutnosti opasnosti od hajduka. Potom se prisjetila još jednog slučaja ubojstva: Ubili su ga dole uz more, tamo se zove Sibil Kozica, tamo su ga ubili, veli: Veselite se bijele vile kad čujete, sutra ćete čuti tužne glase. I ta žena od toga čovjeka što su ga ubili, veli: Ode moj Perica. Bilo je svašta.³³

2.4. ODAKLE SU LJUDI DOLAZILI NA SAJMOVE

Volovi su se, prije Drugoga svjetskog rata, prema narudžbi dotjeravali iz Bihaća.³⁴ Gonili su ih trgovci, nakupci, pretršci na Škrljevo, gdje bi volove tovarili u vagone i slali za Italiju. Kupci toga blaga bili su već unaprijed dogovoreni. Pretršci su znali na sajmu kupiti 50 do 60 volova, platiti odmah te unajmiti

vam je ono kad se opiše neki događaj, ali u stihovima, ako je bila neka svadba, neka cura koja se trebalo narugat, il' nekome, kom' bi trebalo ovako nešto nekog' isprovocirat', onda bi to bila ta catara. Catara je išla je k'o tajna pošta. (Branko Tomljanović Ropeta, Krivi Put).

²⁸ Branko Tomljanović Ropeta, Krivi Put.

²⁹ Ivan Butković Gara, Alan.

³⁰ Ispričao Branko Tomljanović Ropeta, Krivi Put.

³¹ Milan Krmpotić Žutija, Veljun.

³² Eleonora Prpić Hela, Veljun.

³³ Marija Prpić Nikolčina, Vrataruša.

³⁴ Milan Tomljanović Periša, Zamalić.

jednog ili više *trajbara*. Tako su se nazivali plaćeni ljudi koji bi iz Brinja i iz Otočca *izgonili* stoku do određenog mjesta.³⁵

U lokalitetima Podbilo i Veljun zabilježen je podatak o tome da su na sajmove prije i poslije Drugoga svjetskog rata dolazili prodavači iz Bosne,³⁶ otkuda su donosili robu na prodaju u Brinje i Otočac (Grčević 2000:297).³⁷ Iz Bihaća³⁸ i Kladuše³⁹ u Otočac donosio se: kukuruz,⁴⁰ krumpir (ujesen),⁴¹ grah, šljive, rakija⁴² i *puno te hrane, ječam, kukuruz, pšenica, zob*,⁴³ a *gonili* su se i volovi.⁴⁴ U Veljunu i Podbilo zabilježeno je sjećanje da je u Brinju bilo relativno malo prodavača iz Bosne, a kako se kukuruz, osim na sajmu, prodavao i po selima.⁴⁵ U Otočac su ljudi iz Bosne (okolica Bihaća) od *blaga* većinom dolazili kupiti krave, janjad i ovce.⁴⁶

U Veljunu je zabilježen podatak o *nakupcima, prekupcima* iz Dalmacije, koji bi na *placu* za goveda dolazili preko područja Krivoga Puta.⁴⁷ Osim iz Dalmacije, na sajmove se također dolazilo iz Slavonije, Rijeke, Opatije i Pule, te *sa svih strana je dolazilo iz ovih naših krajeva*, Veljuna,⁴⁸ Brinja, Jezerana, Polja, Švice i Otočca.⁴⁹ Trgovci koji su dolazili iz Zadra i iz Splita *još su i najbolje, Dalmatinci, platili*.⁵⁰

Od svih zaseoka krivoputskoga područja najviše konja bilo je u Alanu.⁵¹ U vremenu iza Drugoga svjetskog rata pa sve do sedamdesetih godina 20. stoljeća (kada su počela velika iseljavanja Bunjevaca u grad Senj)⁵² konji su se držali u selima: Alan, Podbilo,⁵³ Šojatski Dolac,⁵⁴ Krivi Put⁵⁵ i Vrataruša.⁵⁶ *Konjari*

³⁵ Podatak o tom nazivu, postojanju trajbara i opisu njihova posla zabilježen je kod svih ispitanih kazivača.

³⁶ Antun Prpić *Matin* iz Veljuna navodi kako su *Bosanci* većinom kupovali krave, janjad i ovce. Rudolf Prpić *Švorac* iz Podbila, Antun Prpić *Matin* iz Veljuna i Marija Prpić *Nikolčina* iz Vrataruše donose podatke o *Bosancima*.

³⁷ Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta jedina spominje kako prodavači iz Bosne nisu prodavali kukuruz, nego da su to bili *ovde domaći, a da izričito kukuruza malo se i prodavalo*, te bi taj podatak trebalo detaljnije ispitati. Zanimljiv je istovjetan ovomu podatak koji J. Grčević navodi u monografiji *Kompolje: S žitom i kukuruzom slabo se trguje, već se to potroši kod kuće. U nerodnim godinama trebaju, osobito kukuruz, i uvoziti.* (Grčević 2000:297)

³⁸ Prema kazivanju većine kazivača.

³⁹ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

⁴⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan; Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga; Milan Krmpotić *Žutija* i Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

⁴¹ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

⁴² Antun Prpić *Matin*, Veljun.

⁴³ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

⁴⁴ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁴⁵ Milan Krmpotić *Žutija* i Mara Krmpotić *Brnde* iz Veljuna naveli su taj podatak. Trebalo bi ispitati je li se prodavalo od kuće do kuće ili bi prodavač stajao na jednom mjestu ili se pak kretao po selu, vičući. Podatak o tome donosi i Rudolf Prpić *Švorac* iz Podbila. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta jedina spominje kako prodavači iz Bosne nisu prodavali kukuruz, nego da su to bili *ovde domaći, a da izričito kukuruza malo se i prodavalo*, te bi taj podatak trebalo detaljnije ispitati.

⁴⁶ Antun Prpić *Matin*, Veljun.

⁴⁷ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

⁴⁸ Eleonora Prpić *Hela* iz Veljuna navodi podatak da se volove gonilo na sajam iz Veljuna. Veljun je jedno od sela krivoputskoga područja gdje su se držali volovi, *voli*. Ljudi iz Veljuna nazivaju sami sebe, a tako ih zovu i ljudi iz drugih mjesta, *volarima* (različito od - *konjara*).

⁴⁹ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁵⁰ Prema kazivaču Antunu Prpiću iz Veljuna.

⁵¹ Ivan Butković *Gara*, Alan.

⁵² O migracijama vidi više u zasebnom prilogu ove monografije, autorice M. Rajković.

⁵³ Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića i Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta.

⁵⁴ Ivan Krmpotić, Šojatski Dolac.

⁵⁵ Milan Tomljanović i Branko Tomljanović *Ropeta*.

⁵⁶ Marija Prpić *Nikolčina*.

iz Alana odlazili su na sajmove u Otočac ili Brinj, ali za teže, vučne konje, odlazilo se na sajmove u Karlovac, Bjelovar i Zagreb, gdje bi kupovali ili prodavali veće konje jer takvih nije bilo na sajmovima u Brinju i Otočcu.⁵⁷ U Francikovcu i Veljunu⁵⁸ držali su se volovi i za ta se sela govorilo da u njima žive *volari*.⁵⁹ Volovi su služili za oranje, vuču sijena, ali i tovar drva u Senj. Za gonjenje drva trebalo je krenuti uvečer da bi se u grad Senj stiglo rano ujutro. S *volima* se nije moglo ići prečacem, tako da je put bio dug, a pored toga, prodaja u Senju nije uvijek bila zajamčena.

Zašto su neka sela na području Krivoga Puta imala konje, a druga volove? Među lokalnim stanovništvom iz Alana, Krivoga Puta i Vrataruše zabilježena su zanimljiva kazivanja koja se odnose na spomenute lokalitete: *To se uobičajilo možda od davnine, jer oni su nekako prilagodili se, imali i bolju zemlju pa su se bavili isključivo poljoprivredom i vozili na volovima. Znaite, kako je ko na šta naučio. Znaite, da teško volu ako ga uzme konjar, jer će ga brže gonit i sve. Il lako konju ako ga uzme volar, on pomalo, lagano ide. Teško je kirijaša s konjima, da će on uzet volove pa ić s njima u šumu, to je rijetkost, to je težak posao, to je spor, mukotrpan. Konji, da.*⁶⁰

Pritom je zanimljiva distinkcija *Mi-Oni* u kazivanjima stanovništva krivoputuskoga područja, primjerice: *Mi smo konjari, a ovi gore okolo, oni su imali vole, a mi ne u Krivom Putu, ne volove. Moj tetak je imao vole, jer volovi nisu, mlitavi su, spori, tromi, onda bi se radilo s konjima.*⁶¹ Na razini lokalnog identiteta kao označitelj simboličkog razdvajanja koristi se vrlo često upravo vještina obavljanja poslova uz pomoć različitih životinja – s jedne strane – s konjima (*konjari*), s druge strane s volovima (*volari*) i nastoje se istaknuti prednosti držanja jedne životinje naspram druge.

U Vrataruši su također držani konji. Zabilježeno je tako sjećanje na vlastito iskustvo rada i s volovima i konjima, ovisno o tome iz kojeg i u koje mjesto bi se djevojka udala, primjerice: *Ja kad sam došla ovdje (Francikovac), radila sam sa volovim (sredinom 20. stoljeća), a tamo kod mojih (Vrataruša) bili su konji. Tata nije volio nikada ić sa konji pa smo ja i sestra išle, među autima koji su drva vozili iz Vodice, Miškovice. Konji su se plašili i onda bi morale dobro paziti da ne bi na nas auto naletilo.*⁶² Posao oko *blaga* smatrao se *muškim* poslom, te je navedeno kazivanje zanimljiv primjer kako su se i žene bavile poslom oko domaćih životinja, *blaga*.⁶³

3. SAJAM

3.1. ROBA NA SAJMU

Dva najvažnija sajma na području Krivoga Puta bili su Otočac i Brinj. Otočac je bio veći sajam, ali je bio i puno udaljeniji od krivoputuskoga područja.

Sajmovi u Otočcu i Brinju imali su odijeljene dvije *place* – za *robu* (*žitna placa*) i za *blago* (*stočna placa*).⁶⁴ Na *stočnoj placi* prodavali su se volovi, krave, telad, svinje, konji, ovce, perad i sl. Iz Upitnice UEA doznajemo kako bi se prije *gonjenja* na prodaju stoku nahranilo, napojilo i očistilo. Na *žitnoj placi* prodavala se hrana, voće, živežne namirnice i ručne izrađevine.⁶⁵

⁵⁷ Prema kazivanju Ivana Butkovića *Gare*, Alan.

⁵⁸ Milan Krmpotić *Žutija*, Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun; Antun Prpić, Veljun i Eleonora Prpić *Hela*, Veljun.

⁵⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić i Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁶⁰ Ivan Butković *Gara*.

⁶¹ Branko Tomljanović *Ropeta*.

⁶² Marija Prpić *Nikolčina* prisjeća se kako su se u Vrataruši (njezinom rodnom mjestu) držali konji.

⁶³ Marija Prpić *Nikolčina* išla je u Brinje (pješice) i Otočac (kolima) na sajam po *blago*. Dalje u tekstu, u poglavlju *Žene i muškarci na sajmovima i u trgovini izvan sajмова*, bit će više riječi o *muško-ženskim* podjelama poslova.

⁶⁴ Podatak da se prostor za prodaju blaga nazivao *stočnom placom* dobiven je od Ivana Butkovića *Gare* iz Alana i Milana Krmpotića *Žutije* iz Veljuna.

⁶⁵ U Kompolju su drugačiji lokalni nazivi – na *blaženom placu* prodaje se *blago*, a na *krušnom placu*; *živad, jaja, sir, maslo, slanina* itd. (Grčević 2000:297),

Na sajmu u Otočcu bio je velik izbor robe: *U Otočcu ima robe, ma to - zamislit što ima, izbor veliki!*⁶⁶ i domaćih životinja: *Ma sve se prodavalo, i kokoši, peradi, svinja, sve živo morete kupit na takvim sajmovima!*⁶⁷ O veličini sajma i brojnosti goveda u Otočcu, prije Drugoga svjetskog rata, svjedoči, primjerice, i opis: *Otočac je bio najveći sajam, tamo su znali dogonit, za vreme stare Jugoslavije, volova po stotinu, čak iz Bihaća su znali dotjerat vole i prodavat, nekad proda, nekad ne i vrati natrag.*⁶⁸ U Brinju su bile dvije place – stočna, te druga place, na kojoj se prodavala roba, primjerice: sjemenje, žito, maštele, kabli i burila.⁶⁹ U Brinju su, pored dviju odvojenih tržnica, od vremena stare (Kraljevine) Jugoslavije pa do Drugoga svjetskog rata, postojale i privatne trgovine povratnika Bunjevaca iz Amerike.⁷⁰ Nakon Drugoga svjetskog rata, otvarale su se i državne trgovine koje su, po povratku s preookeanskoga privremenog rada, također otvarali domaći ljudi: *Dođe iz Amerike pa otvori dućan. Od kravi i lanaca, potkova, vila, grabalja, robe, cipela, hrane je bilo svakakve, mješovita roba. Na dućanima je to pisalo.*⁷¹

U Senju su također, prije Drugoga svjetskog rata, Bunjevci po povratku s rada u Americi, otvarali dućane mješovitom robom. Iz Amerike bi pristigli s određenim kapitalom kojeg bi ulagali u kupovinu kuće u Senju u prizemlju koje bi otvarali takav dućan.

Lončari su na sajmove u Brinje i Otočac dolazili iz Like (Kaluderovac)⁷² i Bosne.⁷³ Na području Krivoga Puta lonci od pečene gline (*gnjile*), ručno izrađene glinene posude, bili su kupovani i korišteni za kiseljenje mlijeka te su se mogli kupiti na sajmovima u Brinju i u Otočcu.⁷⁴ Pored ponude na sajmu, lončari su obilazili i sela na području Krivoga Puta, u kojima su prodavali svoje proizvode: *Ovako, kol'ko proda, išao je od sela do sela, imao je konjiće, ja se sjećam, lončari su to neki kola i obloženo je to bilo slamom da se ne polupa. Al' njemu je bila potreba da proda.*⁷⁵

3.2. ŽENSKI I MUŠKI POSLOVI U TRGOVINI NA SAJMOVIMA I IZVAN SAJMOVA

Na sajmove su pretežno odlazili muškarci. Kako je sajam bio glavno mjesto trgovanja stokom, kupci i trgovci bili su većinom muškarci jer se i u svakodnevnom životu posao oko blaga smatrao *muškim* poslom.

Međutim, zabilježeno je i nekoliko podataka da su i žene sudjelovale u takvim poslovima, iako ih i same smatraju *muškima* (Sl. 2). U Veljun su žene *skroz od Crkvenice* dolazile kupovati krave te bi znale i prenočiti u Veljunu u privatnim kućama.⁷⁶

Žene su na sajmovima većinom prodavale tkane ručne radove. To su bile Ličanke koje su izrađivale poznate *biljce* (tkane, vunene, tople pokrivače) koje su prodavale u Brinju i Otočcu. Žene su išle kupovati sitnije stvari u dućanu. Također, žena je znala odlaziti na sajam sama s djecom, ako bi ostala udovica ili za vrijeme dok su muževi bili odsutni, primjerice, na privremenom radu na nekoliko godina u Americi ili

⁶⁶ Antun Prpić, Veljun.

⁶⁷ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁶⁸ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁶⁹ Eleonora Prpić *Hela*, Veljun.

⁷⁰ Vidi više o tome u zasebnom poglavlju ove monografije, autorice M. Rajković.

⁷¹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁷² Podatke o lončarima trebalo bi upotpuniti narednim istraživanjima i kazivanjima o kretanju lončara do sajмова, Senja, i prilikom obilaženja sela na području Krivoga Puta.

⁷³ Prema sjećanju Milana Krmpotića *Žutije*. S obzirom da za podatke o lončarima na sajmovima i izvan sajмова (prodaja po selima) nedostaje provjera kod većeg broja kazivača, nužno je budućim kontrolnim istraživanjima provjeriti dobivene podatke te detaljnije istražiti trgovanje lončarskim proizvodima na ovom području.

⁷⁴ Marija Prpić *Nikolčina* iz Vrataruše donosi podatak o namjeni lonaca.

⁷⁵ Ivan Butković *Gara*, Alan.

⁷⁶ Antun Prpić *Matin*, Veljun.

Slika 2: Gornji Veljun, autorica ovog poglavlja razgovara o ženskim i muškim poslovima s Marijom Krmpotić Brnde, pod bajticom koja se nalazi u okućnici, ispred ulaza u kuću; snimila Marija Brajković, svibanj 2005.

Kanadi. U tom slučaju neki bi joj muškarac iz sela pomagao pri kupovini na sajmu⁷⁷ jer, *ženska se uvijek računala – slabiji spol i slabije se ona i razumjela u konja il' kravu i tako da uvijek je uzela nekoga iz sela koji je nešto više znao tako da je s njom iša i kupija je.*⁷⁸ Međutim, suprotan primjer je već spomenuto vlastito iskustvo odlaženja žene na sajam iz Vrataruše i Francikovca po *blago*.⁷⁹

Prije Drugoga svjetskog rata, dok nije bilo tvorničkog mljekarstva, žene su *sirile* sireve, sušile ih na dimu te potom prodavale.⁸⁰ Mjesta iz kojih su žene *mljekarice*, *mlikarice*, *mlekarice* odlazile prodavati sir i mlijeko u Senj bila su: Klarićevac, Alan, Podbilo, Krivi Put, Katići, Pavelići,⁸¹ Veljun⁸² te Vrataruša.⁸³ Prije i nakon Drugoga svjetskog rata pa pretežno do pojave Zadrugne otkupne stanice u Podbilu, žene iz krivoputskoga područja su na prodaju u Senj također nosile jaja, *kiselinu*⁸⁴ i kokoš. Zarada je bila vrlo skromna jer je i količina robe koje je jedno domaćinstvo moglo proizvesti, a i žena na jednom magarcu dopremiti u grad, bila mala. Svoje proizvode žene nisu prodavale na sajmovima, već u gradu Senju i to svojim stalnim kupcima, mušterijama, *kontama*. Tradicionalna podjela poslova oko prodaje na *muške* i *ženske*, na one koji se odvijaju na sajmovima i izvan njih, može se uočiti iz kazivanja jednog od stanovnika iz Krivoga Puta, koji danas živi u Senju: *Pretežno su muški išli, pretežno muški na sajmove. Pazite, muški su to, žene bi dolazile obično sa muževima, čuvale kola i to, al' muški su radili glavni posao. Kod nas nisu žene imale šta, ako su vozile mliko, vozile su u Senj same, to vam nisu one išle po sajmovima.*⁸⁵

⁷⁷ Ivan Butković *Gara*, Alan.

⁷⁸ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁷⁹ Prema kazivanju Marije Prpić *Nikolčine*. Taj primjer predstavlja individualan otklon u tom kraju, ali bilo bi zanimljivo nadalje istražiti učestalost takvih *iznimaka*.

⁸⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan.

⁸¹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁸² Milan Krmpotić *Žutija*.

⁸³ Marija Prpić *Nikolčina*, Vrataruša.

⁸⁴ *Kiselina* je naziv za kiselo mlijeko.

⁸⁵ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

3.3. LIKOVO I POGODBA BILI SU OBAVEZNO!⁸⁶

Na sajmovima se prilikom kupnje vikalo, cjenkalo i pogađalo. Podatak u literaturi o cjenkanju za stoku, kao ritualiziranom obliku robno-novčane razmjene, donosi Olga Supek kao primjer razmjene prilagođene životu lokalnih ljudi i njihovim suvremenim potrebama (Supek 1987:11-12)⁸⁷. O. Supek tako slikovito opisuje: *Na periodičnim stočnim sajmovima često se javlja (a zabilježen je i u zapisima s početka ovog stoljeća) neobični ritualizirani oblik cjenkanja za stoku koji je u stvari verbalna igra, duel između dvojice muškaraca, praćen navijanjem okupljene publike. Glasno izvikivanje cijena, pljeskanje dlanom o dlan, povlačenje "protivnika" za ruku, pa čak i podcjenjivanje i izrugivanje upotrebom fiksnih verbalnih formula (...)* (Ibid.:12)

U Veljunu je zabilježen podatak kako se na sajmu vrlo često moglo čuti: *Jeftino dam da prodam!* Također je zanimljivo i šaljivo na koje su sve načine prodavači nastojali pohvaliti i prodati svoju robu prilikom prodavanja ili pogodbe. Oni koji su bili vješti u prodaji znali su tako dobacivati: *Dabogda odavde ne vidjeh svoju kuću, ako ne daje 10 litara mlika!* Ili: *Dabogda ne oslijepio na oba koljena!* Ili: *Dabogda spav'o sa svojom Katom!* (A Kata mu je žena).⁸⁸

Dvije bi strane, dakle, nudile svoju cijenu te bi se postupno dogovorile oko cijene s kojom bi obje strane bile zadovoljne. Dogovor bi se potvrdio rukovanjem a najčešće bi tom prilikom bila prisutna treća muška osoba koja bi ruke presjekla i tako posvjedočila sklopljenom dogovoru.⁸⁹

Cjenkanje, pogađanje, uvijek se spominje kroz smijeh, kao zabavni događaj, no istovremeno je riječ o ozbiljnom činu kupoprodajnog procesa u kojem dolazi do konačnog ishoda o iznosu koji će jedna strana dobiti, a druga dati, na zadovoljstvo i suglasnost obje strane. Prilikom sklapanja pogodbe neizostavno se izvodilo rukovanje, prilikom čega dlanovi trebaju što jače pljesnuti, zatim podizanje ruku i presijecanje ruku od strane svjedoka. Tim bi se radnjama simbolički potvrdilo ono što je prethodno izrečeno usmenim dogovorom. „Nemogućnost“ odstupanja od dogovorene cijene, nakon što je pogodba sklopljena, omogućuje i treća osoba u ulozi svjedoka, koja svojom gestom presijecanja ruku daje dodatnu važnost dogovoru i potvrđuje „nepromjenljivost“ sklopljenog dogovora⁹⁰.

Na otkupnoj stanici u Podbilu nije bilo cjenkanja jer je cijena bila već određena od strane Poljoprivredne zadruge. Cijena teladi i goveda ipak bi varirala s obzirom na kvalitetu i težinu same životinje. Cijena bi se određivala vaganjem na velikoj zadržnoj vagi na otkupnoj stanici.

Nakon prodaje često se navraćalo u obližnju sajmenu gostionu gdje se pilo *likovo*.⁹¹ Tako se nazivala bilo koja vrsta pića koja bi se zajednički ispijala nakon sklopljene kupnje i prodaje. Pogodbe su bile neizostavan dio sajмова, o čemu svjedoči jedno od zabilježenih kazivanja: *Kako nije bilo – pogodbi?! Ti tražiš toliko, ja toliko, onda ti je bilo uvik onih sa strane: Nemojte gledat, dajte mu jošte malo, a onaj više: Daj ti malo! I tako, ciganija!*⁹² Cjenkanje i sklapanje dogovora najčešće se opisuju kao dinamičan, zabavan događaj, primjerice: *Uuuu, to sad kad gledate, to je doista smiješno, to je mahanje i očeš za ovaliko, očeš za oniko... i onda se ruke obe digle i ovaj svoje, ovaj svoje*⁹³. Bilo je važno da ruke snažno pljesnu jer bi se time

⁸⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁸⁷ Autorica zanimljivo opisuje cjenkanje na stočnom sajmu u Jastrebarskom.

⁸⁸ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁸⁹ Ivan Butković *Gara* iz Alana: *Uuuu, to sad kad gledate, to je doista smiješno, to je mahanje i..., očeš za ovaliko, očeš za oniko... i onda se ruke obe digle i ovaj svoje, ovaj svoje*.

⁹⁰ Isti opis cjenkanja i pogađanja nalazimo i u Upinici UEA, Fd 422/562, osim što se kod pijenja *likova* spominju i *mišetari* – u ulozi svjedoka, što nije zabilježeno prilikom terenskog istraživanja na području Krivoga Puta. *Mišetari* su se spominjali samo kao trgovci i niti jedan kazivač nije spomenuo ili istaknuo njihovu ulogu svjedoka prilikom pijenja *likova*.

⁹¹ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun i Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁹² Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

⁹³ Ivan Butković *Gara*, Alan.

simbolički označio definitivan dogovor i dobro sklopljena pogodba. Obično *likovim* časti prodavač, koji poziva riječima: *Ajmo popit likovo*.⁹⁴

3.4. PRODAJEM TI KRAVU, NE PRODAJEM TI JASLE!

Uzrečice također predstavljaju zanimljiv dio društvene kulture koji se prenosio usmenim putem, a koristile su se prilikom dogovaranja i nadmudrivanja oko prodaje.⁹⁵

Prilikom prodavanja krave znalo se govoriti: *Toliko ti daje mlijeka, al' prodajem ti kravu, ne prodajem ti jasje, treba je hraniti. Jer obično su rekli naši stari: Krava daje mlijeko: kako je hraniš, tako će ti bit mlijeko*.⁹⁶ Zanimljiv primjer prodaje krave, zabilježen u Veljunu, jest slučaj kada je *pritržac* prilikom prodaje kravu suviše hvalio pa mu je netko bio rekao: *Pa kad je tako dobra, onda je neću prodat!*⁹⁷ Na području Krivoga Puta poznata je i uzrečica: *Dobra krava se u svom selu proda*. Ta se uzrečica koristila za *blago*, ali se njome, u okviru stereotipnih muških predodžbi, označavao i varljivi karakter potencijalne djevojke za udaju. Na spomenutu uzrečicu *Dobra krava se i u svom selu proda*, nastavlja se dio: *...i dobra cura uda!*⁹⁸ Kad bi se djevojka udavala u drugo selo i ako se učinilo da je „sumnjivoga“ karaktera, govorilo se: *Dobra krava ostaje u svom selu, to je staro pravilo*.⁹⁹

Ti primjeri zanimljivo pokazuju prenošenje trgovačke terminologije u područja društvenih i predsvadbenih običaja.

3.5. GOSTIONICE, PRENOĆIŠTA

Na putovima prema sajmovima bile su gostionice u kojima su se trgovci i ostali, koji bi išli ponešto kupiti ili prodati, odmarali, *pojeli, popili* ili čak noćili. Gostionice su zanimljiv element proučavanja trgovinskih kretanja jer mogu pomoći u sastavljanju mreže puteva kojima se trgovalo i komuniciralo i otkriti u kojim su se lokalitetima trgovci i ljudi na dolasku ili odlasku sa sajma zadržavali. Na području Krivoga Puta i šire dobro se znalo za pojedina mjesta – stanice, na kojima se moglo odmoriti i odsjesti.¹⁰⁰ Te su gostionice imale štale za konje gdje bi, prilikom noćenja, konji bili nahranjeni sijenom. U te su gostionice nerijetko navraćalo na *marende*, no, one su se, pedesetih godina 20. stoljeća, mogle pojesti i u šatorima na sajmu *gdje se pojelo i dimilo*.¹⁰¹ Većina kazivača stoga navodi kako se najčešće nije jelo po gostionicama, već da bi se, zbog neimaštine, češće sa sobom nosio skroman¹⁰² obrok, koji se sastojao od *suve hrane*,¹⁰³ *špeka (slanine u džepu)*¹⁰⁴, kruha (*kruva*)¹⁰⁵ i/ili sira¹⁰⁶, *palente*¹⁰⁷ te *koje jaje kuvano, u zavežljaju*.¹⁰⁸ O vrlo skromnim prilikama, kada se često i nije imalo što ponijeti sa sobom na put, slikovito go-

⁹⁴ Nigdje zasad nije zabilježen podatak da su se žene na taj način cjenkale, dogovarale, sklapale pogodbe ili *likovim* nadzdravljale sklopljeni dogovor oko cijene.

⁹⁵ Uzrečice bi trebalo dodatno opširnije istražiti prilikom idućega terenskog istraživanja.

⁹⁶ Ivan Butković *Gara*, Alan.

⁹⁷ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun (smije se).

⁹⁸ Milan Krmpotić, Veljun.

⁹⁹ Prema riječima Branka Tomljanovića *Ropete* iz Krivoga Puta.

¹⁰⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan.

¹⁰¹ Ivan Butković *Gara*, Alan; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

¹⁰² Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca, rođena u Vrataruši.

¹⁰³ Antun Prpić *Matin*, Veljun.

¹⁰⁴ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁰⁵ Ivan Butković *Gara*, Alan; Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga; Milan Krmpotić *Žutija*, Milan Krmpotić, Veljun; Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun i Antun Prpić *Matin*, Veljun.

¹⁰⁶ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga i Antun Prpić *Matin*, Veljun.

¹⁰⁷ Nena Vukelić, Krivi Put.

¹⁰⁸ Ista kazivačica.

voru kazivanje prema osobnom iskustvu: *'Ko je šta ima. Bila sam gladna, bez ičega. Moreš jedan dan izdržat i ne jest.* Trgovci su bili ti koji su češće stajali u gostionama, prije i nakon Drugoga svjetskog rata, kada bi išli preko Veljuna, Prokika i Brinja prema Krivome Putu do Senja, Novog Vinodolskog i Crkvenice. Nisu uvijek *noćivali* u gostionicama, već bi na određeno vrijeme zastali, pojeli ponešto od onoga što su nosili sa sobom i potom krenuli dalje (Sl. 3).¹⁰⁹

Česti gosti gostionica bili su i *trajbari*,¹¹⁰ koji su ustaljenim putovima išli jedanput tjedno, te najmanje tri puta mjesečno prema Rijeci. Na putu su imali svoje *konte*¹¹¹ (već ustaljena mjesta na kojima bi zastajali), gdje bi katkad i *noćivali*.

U Brlogu¹¹² se nalazilo, primjerice, poznato odmoriste¹¹³ čiji je vlasnik bio Ivica Vrzić, Ličanin. U toj bi se gostionici odsjedalo u slučaju kiše, a uz peć se mogla osušiti mokra odjeća. Pored gostionice u Brlogu, postojale su gostionice u Otočcu (u kojoj bi se i *noćivalo*),¹¹⁴ prenočište u Senjskoj Dragi,¹¹⁵ gdje su boravili Ličani kad bi se vraćali iz Senja, te gostionice u Brinju (privatna), na Vratniku (vlasnika Tome Nigeša) i *tamo po Grižanin, onda na Meji*, gdje su ljudi *noćivali sa blagom* u slučaju ružnog vremena.¹¹⁶ U Klarićevcu se također nalazila poznata gostionica, koja predstavlja zanimljiv arhitektonski sklop,¹¹⁷ a poznata je pod imenom *Cotina birtija*.

U samome je gradu Senju, kod Odbora, također postojala gostionica, koja je bila državna, otvorena nakon Drugoga svjetskog rata. *Tamo si moga' popit' i poplesat', bil je veliki Dom. Al' nije se moglo prenočit'. A kad bi bilo završilo sve, u ponoć, u jedan sat, dva, išlo se svak' svojoj kući.*¹¹⁸

Od Brinja do Krivoga Puta gostionice nije bilo, osim privatne kuće u Prokikama u kojoj je, prema kazivanjima, živjela pravoslavna obitelj koja je prodavala domaću rakiju. Te kuće danas više nema, a stanovništvo često to mjesto navodi kao *ono kod Rože iz Krivog Puta, udate u Prokike*.¹¹⁹ U gostionici u Krivome Putu moglo se popiti jeftinoga vina, *onda bude, ajmo popit, onda bile su one litre velike, to su dupljaci se zvali. Onda se napiju pa se tako navale na kola i tako dođu kući.*¹²⁰

Slika 3. Francikovac, Marija Prpić Nikolčina pokazuje stropne volte unutar podrumskih prostorija u kojima se držalo vino za prodaju u nekadašnjoj gostionici; snimila Marijeta Rajković, svibanj 2005.

¹⁰⁹ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

¹¹⁰ Vidi više o tome dalje u tekstu, u narednom poglavlju *Trgovina i usluge izvan sajmova (Trajbari)*.

¹¹¹ Vidi više o tome dalje u tekstu, u potpoglavlju *Prodaja mlijeka – mljekarice*.

¹¹² Ivan Krmpotić iz Šojatskog Dolca: *Mi (Šojatski Dolac) kad bi išli, mi smo u Brlogu imali prenočište*.

¹¹³ Ivan Butković *Gara*, Alan i Ivan Krmpotić, Šojatski Dolac.

¹¹⁴ Antun Prpić *Matin*, Veljun.

¹¹⁵ To je gostionica „Stric Luka“ u Senjskoj Dragi (Sveti Križ). Ista se gostionica spominje i u radu: BIRT *et al.*, 2003:457 Podatak o gostionici „Stric Luka“, prilikom istraživanja 2004. godine, naveo je Ivan Krmpotić iz Šojatskog Dolca.

¹¹⁶ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹¹⁷ Vidi o tome u zasebnom poglavlju ove monografije, o tradicijskoj arhitekturi, autorice Ivane Šarić Žic.

¹¹⁸ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

¹¹⁹ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹²⁰ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

Slika 4: Francikovac, pred kućom obitelji Prpić Nikolčinih, u kojoj je bila gostionica. S lijeva na desno: Marija Prpić Nikolčina, Mladen Šojat Bilin, Tihana Rubić i Sanja Lončar; snimila Marijeta Rajković, svibanj 2005.

Poznata i velika bila je gostionica u Francikovcu (Sl. 4), za koju krivoputsko stanovništvo često kaže: *ona kod Pere Nikolčića, trgovca stokom.*

Danas u kući u kojoj je nekad bila gostionica živi bračni par Pere Prpić *Nikolčin* (čiji su djed i otac držali gostionicu) i Marija Prpić *Nikolčina* (Sl. 5). Prema njihovim riječima, iz Otočca i Udbine *blago* se gonilo do Francikovca, gdje je bila ta gostionica, u kojoj se *moglo i prenoćit, malo popit i onda su opet ujutro, rano, krenuli.*¹²¹

Slika 5: Francikovac, članovi obitelji Prpić Nikolčini pred glavnim ulazom u okućnicu u kojoj se nalaze gospodarske zgrade. S lijeva na desno: sin, Marija Prpić Nikolčina, Pere Prpić Nikolčin; snimila Tihana Rubić, svibanj 2005.

¹²¹ Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca, rodnom iz Vrataruše. U daljnjem tekstu ovoj će kazivačici biti pridruživana dva lokaliteta: Francikovac (u kojemu živi) i Vrataruša (u kojem je rođena), obzirom na razdoblje o kojemu govori.

Gostionica je imala ograđeni prostor za smještaj gonjenoga *blaga* i konja. I danas su, pred ulazom u gostionicu, vidljivi ostaci tora i velike ulazne volte, kao preostalih dijelova nekadašnjeg velikog građevnog sklopa za smještaj životinja (Sl. 6).

Slika 6: Francikovac, ulazni dio nekadašnjeg tora, koji se nalazi pred kućom obitelji Prpić Nikolčinih; snimila Tihana Rubić, svibanj 2005.

U Krivome Putu je, prije Drugoga svjetskog rata, postojala i *Gostiona Mijata Junca*, kako je opisano jednim kazivanjem, koje bi narednim istraživanjima trebalo vremenski precizirati: *davno prije, a on je bio vrlo bogat, jako veliku zemlju je imao. Bilo je tih stanica gdje bi ljudi mogli noćiti, ako bi ih uhvatilo nevrijeme, snijeg, noć. Al pazite, oni su ga svi znali, nije on iša samo jedanput. Ti trajbari, on je iša tjedno. Najmanje tri put mjesečno u Rijeku. On je ima svoje stanice, njega su znali svi. Svoje konte gdi je on imao, gdi je noćivao, on je tu nešto i plaćao, ja vjerujem. To je tada funkcioniralo, kao željeznička stanica, tako je bilo kod njih uhodano.*¹²²

4. TRGOVINA I USLUGE IZVAN SAJMOVA

4.1. TRAJBARI

Trajbari su bili unajmljeni goniči *blaga* kupljenoga na sajmu. *Blago* je trebalo *dogoniti, dognati, goniti* od sajma do određenog mjesta te su za taj posao bili plaćeni iskusni goniči stoke koji su se bavili isključivo tim poslom (*trajbarijom*).¹²³ *Trajbari* nisu isto što i trgovci: *Trajbari, to je drugo, različito od trgovaca. Trajbar je onaj koji goni trajbu za određenoga gazdu, on je trajbao za mesara određenoga*¹²⁴ Njihov se rad posebno cijenio jer *to su bili ljudi koji su znali to, nije bilo lako goniti sedam, osam, dvadeset, trideset volova. To treba sjediniti, goniti i to nije bilo lako!*¹²⁵ Težina posla kojim su se bavili *trajbari* slikovito je opisana lokalnim kazivanjem: *Onaj brat Ilija i mali je bio i onda oni upregnu 50 ovaca. Čaća mu kupio na*

¹²² Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

¹²³ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

¹²⁴ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo.

¹²⁵ Isti kazivač.

sajmu u Otočcu ili u Brinju 50 ovaca, 10 volova, 6 krava, 5 magaraca, treba dognat to sve zajedno u Rijeku. Ovce idu svojim putom, guraju se, neće da idu, magarci svojim, krave svojim, trebalo je to. To je stvarno umijeće dognat u Rijeku da ti ne fali.¹²⁶

Trajbari su trajbariju radili za vrijeme stare Jugoslavije, između dva rata, kad su vrlo često gonili krave, volove, junice iz Brinja i Otočca: *Znali su platit čovjeka i to se pješice gonilo iz Brinja i Otočca na Škrljevo. To su najviše kupovali ovi pretršci takozvani, ti trgovci koji su znali po 50-60 volova kupit na sajmu.*¹²⁷ Otuda se blago utovarivalo na vlak i vozilo u Italiju, a vozilo bi se i *okolo gore* – po Lici, za Crikvenicu,¹²⁸ pa *doli priko Novoga*, za Rijeku¹²⁹ te iz Udbine do Trsta: *Ja se sjećam kad su gonili za Rijeku i dalje. 'Izvor' se zvala ta klaonica, odma' je to u Rijeci tamo preko mosta. To su stari ljudi i pričali, baš da je iz ove kuće trgovac (Francikovac, njezina današnja kuća) i za Trst kupova'.*¹³⁰

Čovjek poznat pod špicnametom (nadimkom) Migeć, rodnom iz Veljuna, bio je jedan od trajbara, *nakupac*, koji je prethodno bio *trajbar*: *Migeć je bija nakupac za celu Rijeku. On je gonija, kupova po Brinju, Otočcu. Da, i on je bija trajbar jedno vrime dok nije postigao. A njegov je čaća to najprvo počeo trajbariju i onda posle i on je bija nakupac. Isli su tuda priko planina pa doli priko Novoga i za Rijeku. Dok nije posle auta,*¹³¹ te u Francikovcu: *S Veljuna, neki Migečevi, oni su gonili goveda pa i sestre od toga isto. Špic-namet je Migeć. Pa čak i u Trst su gonili, sa Udbine. Ja se sjećam bili su ti sa Veljuna. I sad ako želite otići taj je čovjek gore, a njegov otac se isto bavio. Isto je gonija. I njegova sestra. Gonili su goveda, tako da su znali prognat tu, gdje sam ja rođena (Vrataruša), ispred kuće moga oca.*¹³²

Blago se vrlo rijetko prodavalo u Senju. Prije pojave kamiona, između dva rata, kupljeno blago na sajmu bi pješice gonili *trajbari*. *Dopremilo se blago u Šojatski Dolac, Francikovac i Veljun te sutradan u Senj gdje je bila klaonica na šķveru gdi je sad kamp onaj, onda su otele po potrebi kolko bi trebalo blaga. Trajbar je ima tor ograden i tu im je dava jest, dok bi bilo blago kod njega. Onda bi oni po potrebi gonili to doli. Tako Ive isto, kad bi tu te bike, ima je šćalu, tu (Šojatski Dolac) malo dalje od kuće, onda to baci u šćalu i kad mu treba dođe i zakolje, prinoći dolje u hladnjači i sutradan kad mu treba meso, uzme i u Senj.*¹³³

I žene su mogle pomagati u *trajbariji*, baviti se gonjenjem stoke. Ta se pomoć uzimala kao način uštede novčanih davanja: *Po dvojica idu, al' ako je on taj koji je gonija i ako je volija novac, onda nije uzeja pajdaša, nego je uzeo svoju ženu sa sobom. Pa su on i žena gonili pa su svi novci ostali u kući. I to ko je taj posa dobio, to je dobro bilo.*¹³⁴

4.2. PRODAJA DRVA

Prodaja drva nije se odvijala na sajmovima, već su se iz šumskih predjela krivoputskoga područja drva vozila u Senj, Sv. Juraj i Novi Vinodolski.¹³⁵ Drva su se prevozila na prodaju u Senj iz mjesta: Šojatski Dolac, Veljun, Vratnik, Crni kal, Vodice i Miškovica.

Trupci bi se najprije pilili u šumskoj pilani u Alanu.¹³⁶ Otuda bi se, dugi tri do četiri metra, vozili na kolima na prodaju u Senj ili Sv. Juraj. U pilani se plaćalo po kubiku drva ili kako se već tko pogo-

¹²⁶ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

¹²⁷ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

¹²⁸ Prpić Rudolf *Švorac*, Podbilo.

¹²⁹ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga; Eleonora Prpić *Hela*, Veljun; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹³⁰ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹³¹ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

¹³² Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹³³ Ivan Krmpotić, Šojatski Dolac.

¹³⁴ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹³⁵ Isti kazivač.

¹³⁶ Podatak o postojanju pilane u Alanu Marija Prpić *Nikolčina* je i vremenski odredila, rekavši: *Ja sam se udala '57., a to je bilo ranije, možda desetak godina i više, da su čak, pilana je bila na Alanu, drva su rezali, klade su rezali. Vidi o spomenutoj pilani također u zasebnom prilogu ove monografije, autorice B. Ljubović.*

dio s trgovcem.¹³⁷ Oni koji su imali konje natovarili su kraće trupce (metar dužine) na konje te ih *na samarima gonili* u Senj. U Francikovcu i Veljunu volovi su služili za oranje, vuču sijena, ali i tovar drva. Iz navedenih bi se mjesta s natovarenim drvima kretalo uvečer kako bi se stiglo rano ujutro u Senj. S *volima* se nije moglo ići prečacem, tako da je put bio dug, a pored toga prodaja u Senju nije uvijek bila zajamčena pa bi se drva znala do sutradan ostaviti kod nekog poznatog u Senju. S druge strane, bilo je slučajeva da su se drva vozila isključivo po narudžbi: *Svako je znao kome goni drva, jer taj kome je on naručio, taj je gonio. I sumnjam da ikad se ikome dogodilo da nije prodao. Jer to je po narudžbi bilo. Po tovaru, a ako se kolima, onda se to po tri, četiri, pet metri se vozilo to kolima drva za Senj.*¹³⁸ Oni koji su imali male konje morali su drva nositi na *samarima*, a s većim i jačim konjima vozila su se veća drva na kolima.¹³⁹ Kočijaši, koji su imali svoje konje, vozili su drva i grede tjedno u Senj, a znali su prodavati i velike jarbole za brodove. U Senju bi nahranili konja i kupili vreću brašna, vina ili crnih šljiva.

U Senju je iza Drugoga svjetskog rata postojala i elektrana na drva, *ovdje di sada parkiraju autobuse, kod Doma ovoga.*¹⁴⁰

Iz Veljuna su se drva na prodaju u Senj vozila na konjima¹⁴¹ ili magarcima.¹⁴² Na magarcima su u Senj drva najčešće gonile žene koje bi se u Senj spuštale, primjerice, s Vratnika i iz Crnog Kala. Drva, otud dovožena, većinom su kupovali obrtnici privatnici,¹⁴³ otkupivši *metar do dva metra drva, na dug*. Potom bi, prema riječima većine kazivača, svoj dug *pošteno platili, jer nije bilo prevare ka' danas*. Drva su se, katkad, u Senju i Jurjevu, mijenjala za hranu: brašno, šećer, sol, kavu i rižu.

Drva su se obično vozila ujesen jer je tada počinjala priprema za snabdijevanje drvima za ogrjev za zimu.¹⁴⁴ Zabilježena su pojedina zanimljiva individualna iskustva prilikom gonjenja drva *upopreko*, iz Veljuna u Senj, nakon Drugoga svjetskog rata, s obzirom da se trgovina drvima mogla odvijati legalno i ilegalno. Drva su se sjekla u šumi onda i zatim *na volovim* ili *na magarcim gonila* u Senj. Na spomenutom putu do Senja bile su česte krađe prevažanih drva, stoga je bilo značajno održavati dobre odnose s lugarom koji bi, katkad, dozvolio da se prodaje i prevozi veća količina individualno posječenoga drva iz krivoputskih šuma, bez prijave i pribavljene dozvole: *Ako te lugar uvati, onda ti zaplijeni. Nekad se i dogovorilo. Ja se sjećam, moj otac je, pokojni, vozio drva i on bi dogovorio u Senju kome će doć. Uđu u dvorište po noći i trpaju.*¹⁴⁵

Kazivač iz Veljuna navodi kako je njegov otac prije Drugoga svjetskog rata prodavao drva, vukao sijeno i drva na prodaju u Senj: *Natovariš na vole drva tri metara i uveče kreneš i ujutro u Senju, kad vol sporo ide, on ide sporo, vi morete i marendovati i opet ga stignete (smije se). Tako je bilo. U po noći se kretalo, u po noći, ako bi stigao ujutro. Ha, ne moreš prečac, kako ćeš tri metara drva. Na koli. Nema prečaca. (smije se). Ja sam znao kol'ko puta, i moj pokojni stari, ima si grede to sad, za nekakve Bodule, onda nekad se prošverca. Mor'o si imat' izlaznicu od lugara, morao si imat' dokumente, onda si vozio slobodno. Negdi je lugar bija dobar pa je pustija, a negdi nije pustija. Pusti ga, na primjer, da malo više to posječe okolo. Ja se sjećam to je bilo kad bi lugar došao u kuću onda onim kobasicama se počasti lugara¹⁴⁶. Nije u svaku kuću lugar dolazio, samo u odabrane kuće i onda mu se napravi jelo pa je gleda kroz prste malo.*¹⁴⁷

¹³⁷ Prema kazivanju Ivana Butkovića *Gare* iz Alana.

¹³⁸ Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića, iz vlastitog iskustva.

¹³⁹ Ivan Butković *Gara*, Alan. Vidi o tome također u zasebnom prilogu ove monografije, autorice D. Birt.

¹⁴⁰ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo.

¹⁴¹ Milan Krmpotić *Žutija* i Antun Prpić, Veljun.

¹⁴² Prema riječima Milana Krmpotića iz Veljuna i Branka Tomljanovića *Ropete* iz Krivoga Puta. Vidi o tome opširnije u pripadajućem tematskom prilogu ove monografije, autorice D. Birt.

¹⁴³ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁴⁴ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

¹⁴⁵ Kazivač iz Šojatskoga Dolca.

¹⁴⁶ Podatak o mogućnosti pridobivanja lugara, no bez detaljnijih opisa, nalazimo i u literaturi (Grčević 2000:298).

¹⁴⁷ Kazivač iz Veljuna.

U Šojatskom Dolcu bilo je dosta ljudi koji su drva vozili na prodaju u Senj, još u drugoj polovici 20. stoljeća, no kako kaže kazivač iz Šojatskoga Dolca: *to je pomrlo sve, tu iz ove kuće donje, gori i iz ove kuće dve.*¹⁴⁸

4.3. PRODAJA UGLJENA

Na području Krivoga Puta postojao je zaselak Ugljevare,¹⁴⁹ u kojem su se u šumi palili otpadci i od kojih se pravio ugljen.¹⁵⁰ Prije i nakon Drugoga svjetskog rata, ugljen se prodavao kovačima u Krivome Putu,¹⁵¹ *gore na Vodici*,¹⁵² na Vratniku (dvojici kovača), Prokikama,¹⁵³ u Drežnici¹⁵⁴ i Lučanima,¹⁵⁵ a ugljen se vozio, *gonio*, također i u grad Senj. Ugljenom su najprije bili snabdjeveni kovači, a zatim bi ga natovarili na kola i prodavali (po selima i u Senju). S obzirom da je ugljen bio prijeko potreban kovačima za njihov rad, prodaja ugljena nužno se vezivala uz opstojanje toga zanata. U trenutku kad kovači prestaju sa svojim radom (sedamdesetih godina 20. stoljeća), kad se pojavljuju tvornički proizvodi te nova prijevozna sredstva, koja isključuju postupno konje i kola, rad kovača prestaje biti potreban. Iz tog razloga istih godina prestaje i prodaja ugljena. Spominje se kako su ugljen nakon Drugoga svjetskog rata palili *ovi gore sa Krivoga puta*, koji su u tom poslu bili *specijalisti i znali su te ugljevarice delat i palit.*¹⁵⁶ Odnosno, kako je zabilježeno u Veljunu: *Ugljen se proizvodio gore, tamo od Krivog puta prema Paveliću*, gdje su, kaže, *bili sposobni za ugljen delat.*¹⁵⁷

4.4. PRODAJA LEDA¹⁵⁸

Na području Krivoga Puta¹⁵⁹ zabilježeno je kako se iz mjesta Veljun¹⁶⁰ i Šojatski Dolac¹⁶¹ led *gonija* na prodaju u Senj¹⁶², kako prije, tako i nakon Drugoga svjetskog rata: *tu je jedan čovjek bio, Špinići se zovu, ovdje dolje ispod brijega, tu je on isto gonija led*¹⁶³, a prodajom leda se bavio i *pokojni Brnde koji je ima snižnice na Veljunu i oko sedam-osam magaraca koji su gonili led u Senj, za mesnice i slastičare, jer nije bilo frižidera. To u Veljunu su bila njih dva koja su gonila.*¹⁶⁴

¹⁴⁸ Ivan Krmpotić, Šojatski Dolac.

¹⁴⁹ Trebalo bi provjeriti taj podatak i doznati o kojem se točno lokalitetu radi. Taj je podatak uočen tek naknadnim preslušavanjem lošije nasnimljenog razgovora nakon istraživanja 2004. godine, te je iz tog razloga na terenu ostao neprovjeren kod ostalih kazivača.

¹⁵⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan.

¹⁵¹ U Krivome Putu kovač je bio Stipe *Kovač Prpić*.

¹⁵² Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo i Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁵³ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić i Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁵⁴ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

¹⁵⁵ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

¹⁵⁶ Ivan Krmpotić, Šojatski Dolac.

¹⁵⁷ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁵⁸ O prodaji leda vidi također u prilogu o prehrani u drugom svesku Monografije, autorice J. Jurković.

¹⁵⁹ Većina kazivača nije upitana na temu *Prodaja leda* jer se to pitanje vezivalo uz temu *Transporta vodom*, koju je istraživala kolegica Danijela Birt. No, kako je riječ o komunikaciji senjskoga zaleđa, naročito između lokaliteta Veljun i Šojatski Dolac sa Senjom (gdje se led prodavao), navodim u zasebnom odlomku i temu *Prodaja leda*, u okviru ovog poglavlja.

¹⁶⁰ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo.

¹⁶¹ Ivan Krmpotić iz Šojatskog Dolca: *Ovde (Šojatski Dolac) je bija jedan koji je sijekao taj led*. Ime tog čovjeka u razgovoru nije precizirano.

¹⁶² Ivan Krmpotić iz Šojatskog Dolca, Milan Krmpotić *Žutija* iz Veljuna, Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca (spominje Donji Veljun).

¹⁶³ Ivan Krmpotić, Šojatski Dolac.

¹⁶⁴ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo; Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun i Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

Prodaja leda odvijala se na relaciji krivoputsko područje – Senj i također je zahtijevala cjelodnevni angažman: *Natovare na blago ujutro rano te svoje sanduke na magarce il' konja, i so tim dole nizbrdo u Senj i ostav' to i kupi stvari i ode kući.*¹⁶⁵ Posao gonjenja i prodaje leda nije bio lak ni izvjestan: *Moraš prije dana bit u Senju, jer sunce ti rastopi i ode kapital kovagu! Ode sve! (smije se).* Stoga je u poslove oko prodaje leda nerijetko bila uključena cijela obitelj, odnosno, bez naknade pomagala su i djeca: *Tamo je taj Brnde, to je njegova proizvodnja bila. Onda bi on, ima je puno dice, oko dvadeset komada, onda bi to dica gonila, a on bi novce pobra. Dedu je bio inkasator, a dica su radila. Nikakve plaće tu nije bilo. To je sve na veresiju (smije se).*¹⁶⁶

Snijeg bi se tijekom zime pohranjivao u velikim¹⁶⁷ jamama, lokvama,¹⁶⁸ snižnjačama,¹⁶⁹ ledenama, ledanama,¹⁷⁰ prekriven bukovim lišćem (*šušnjem*) i granama¹⁷¹ kako bi se spriječilo otapanje leda. *Snižnjača se iskopala u hladovini bukova drveća, koje bi dodatno štitila led od topljenja i to je morala bit velika jama iskopana među bukvama, da bude hlad, da se ne topi.*¹⁷² Na jednoj je strani lokve mogla biti napravljena *kamenica* u koju se otapala voda i tu su vodu ljudi, koji nisu imali *šternu*, koristili kao pitku vodu.¹⁷³ Tako pohranjeni, nabijeni¹⁷⁴ snijeg, pretvarao se u led, koji bi se, prema potrebi sjekao ljeti te na konjima ili magarcima *gonjao* na prodaju mesarima i slastičarima u Senj.

4.5. USLUGE KOVAČIJE

Za veći broj lokaliteta postojao je jedan kovač kojemu su ljudi odlazili za potrebe potkivanja konja i volova ili nabavu poljoprivrednog alata. J. Čapo Žmegač, kako je već ranije spomenuto, piše o sajmovima kao povodu izlazenja iz vlastite lokalne zajednice te upravo ta međuseoska kretanja čine *mreže seoske društvenosti* (Čapo Žmegač 1998:251). Na taj način mogu se promatrati i kretanja prema određenim lokalitetima u kojima se nalazila *kovačija*, koja je šire područje u istom lokalitetu snabdijevala kovačkim uslugama. Na području Krivoga Puta stanovništvo ističe veliki značaj tog zanata.

Na Vratniku su *kovačiju* držala dva kovača, ali nisu bili orijentirani na kovanje dijelova konjske opreme, već na izradu dijelova alata te na potkivanje volova, dok je u Lučanima bio jedan kovač, izučen kod znamenitog kovača iz Krivoga Puta: *Dašta su išli iz raznih mjesta u Vratnik! Tko nije im'o alat: Krivi Put, Francikovac išli smo mi i u Lučane tamo, gdi je bija kovač što je kod Stipe ovoga pokojnoga učija i njemu smo išli kovat poslije, kod Brinja tamo.*¹⁷⁵

Za čitavo područje Krivoga Puta postojao je jedan znameniti kovač imenom Stipe Prpić *Kovač*, u lokalitetu Krivi Put.¹⁷⁶ Područje koje je on snabdijevao kovačkim uslugama je bilo vrlo široko: *gravitalo je ovde od Primorja do Brinjskog kraja, granice Brinjaka.*¹⁷⁷ Prema riječima jednog od kazivača, to se područje protezalo *počevši ovde od Alana, Krmgota, onda tamo do Pavelića, pet hiljada stanovnika da je brojio! On je to meni za ručkom reka.*¹⁷⁸ Ljudi bi dolazili u *kovačiju*, naročito iz Alana, gdje je bilo puno kočijaša koji su radili na izvlačenju trupaca iz šume.

¹⁶⁵ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo.

¹⁶⁶ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁶⁷ Ivan Krmpotić iz Šojatskoga Dolca: *Možda jedno deset sa deset.*

¹⁶⁸ Ivan Krmpotić iz Šojatskoga Dolca; Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun; Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca.

¹⁶⁹ Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca: *Što ne bi sam snijeg napada, bi bura nanesla i oni bi to još više...*

¹⁷⁰ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹⁷¹ Ivan Krmpotić iz Šojatskoga Dolca: *Nisu borove metalni jer bor ima miris, nego bukove grane.*

¹⁷² Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁷³ Ivan Krmpotić iz Šojatskoga Dolca.

¹⁷⁴ Milan Krmpotić *Žutija*: *Cijelu zimu su djeca nabijala (smije se).*

¹⁷⁵ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

¹⁷⁶ Nena Vukelić navodi podatak da je iz naziva zanimanja obitelj dobila i nadimak (*špic-namet*): *Oni su potkivali konje i oni, familiju zovu kao Kovače. Tako su ostali i nadimak.*

¹⁷⁷ Prema objašnjenju Ivana Butkovića *Gare* iz Alana.

¹⁷⁸ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

Stipe *Kovač* Prpić bio je tijekom dana zaposlen potkivanjem konja i volova te izrađivanjem kovanih dijelova za kola i alat. Pored potkivanja, Stipe je popravljao najraznovrsniji željezni alat za rad u polju: sjekire, motike, krampove i plugove. U Krivome Putu potkivao je i konje i volove, a za manje konje romski su putujući priučeni obrtnici, *Cigani*, skovali manje, jeftinije potkove, te ih prodavali na sajmu ili u selima. Kovači svoje proizvode nisu prodavali na sajmovima. Ispred *kovačije* spomenutoga kovača u Krivome Putu čekalo se na red i cijeli dan, ali konji *za potkivat* imali su prednost nad izradom kovanih dijelova za alat: *Tako sam ja jednom dognao na magarcu k njemu kvake, špiceve i to. Onda je on mene zvao na ručak, al je reko: Ti ćeš, mali, morat čekat dugo, jer imam konje za potkivat.*¹⁷⁹

Kovačiju je, nakon Drugoga svjetskog rata, privremeno vodio Stipin sin Jure,¹⁸⁰ kojega je otac naučio kovati i koji je povremeno kovao sve do preseljenja u Viroviticu, sedamdesetih godina 20. stoljeća.¹⁸¹ Nakon toga više nije bilo kovača u Krivome Putu. Sitne predmete još bi katkad za vlastite potrebe iskovali *priučeni, samouki* ljudi¹⁸² (plugove, motike i sl.) ili bi se još neko vrijeme odlazilo u Brinje, Prokike ili Drežnicu,¹⁸³ dok i tamo postupno, do kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća, *kovačije* nisu prestale s radom, zbog starosti kovača i nestajanja potrebe za kovačkim proizvodima. Sedamdesetih godina 20. stoljeća ručno izrađeni proizvodi postupno su zamijenjeni jeftinijim tvorničkim proizvodima kojih se moglo kupiti u gradu Senju i na sajmovima u Brinju i Otočcu: *tvornica je izbacivala i potkove i sve. I ovako poslije rata* (Drugog svjetskog) *to se sve promijenilo. Tako je i Stipina kovačija završila.*¹⁸⁴

4.6. MLINOVI

Mlinovi su nakon Drugoga svjetskog rata postojali u sljedećim lokalitetima: Žrnovnica,¹⁸⁵ Brinje,¹⁸⁶ Ššnica,¹⁸⁷ Brlog,¹⁸⁸ Prokike¹⁸⁹ i Klenovnica.¹⁹⁰ Iz Alana i okolnih zaselaka išlo se na mlin u Žrnovnicu.¹⁹¹ Iz Rusove Drage,¹⁹² Krivoga Puta,¹⁹³ i Veljuna¹⁹⁴ odlazilo se na mlin u Brlog.¹⁹⁵ Tamo je postojao

¹⁷⁹ Isti kazivač.

¹⁸⁰ O nastavljenom kovačkom poslu putem sina Jure podatak donosi Milan Tomljanović *Periša: Onda se on njegov sin kao uz njega se učio. I bio je dobar potkivač i kovač, bio je dobar taj sin njegov.*

¹⁸¹ Vidi više o migracijama u Viroviticu i okolnicu u prilogu o migracijama u ovoj monografiji, autorice M. Rajković.

¹⁸² Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

¹⁸³ Budućim istraživanjima trebalo bi prikupiti podatke i o kovačima u Prokikama i Drežnici. Ispitani kazivači većinom su znali ime samo kovaču iz Krivoga Puta. Bilo bi vrijedno istražiti razlog – da li zbog toga što nisu gravitirali prema drugim mjestima radi usluga kovačije ili zato jer su ti drugi kovači djelovali ranije, a ne istovremeno s kovačem iz Krivoga Puta, čije bi djelovanje, kao i godinu prestanka rada i smrti trebalo vremenski precizirati u narednim istraživanjima.

¹⁸⁴ Ivan Butković *Gara*, Alan.

¹⁸⁵ Ivan Butković *Gara*, Alan; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun; Zlata Tomljanović *Pešina* i Nena Vukelić, Krivi Put; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹⁸⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga; Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

¹⁸⁷ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun; Zlata Tomljanović *Pešina*, Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹⁸⁸ Milan Krmpotić *Žutija* iz Veljuna: *Mi* (Veljun) *smo nosili u Brlog*; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

¹⁸⁹ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

¹⁹⁰ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹⁹¹ Ivan Butković *Gara*: *Bilo je više tih i onda ste čekali, kad ste već napravili put, sačekali ste i onda ste donijeli kući. Ovamo kad bi se išlo, na primjer, u Otočac ili u Brinj, tamo je bilo i vode i mlinova onda usput i uzeo je ono što je imao i samljeo i već je obavio posao i vratio se.* Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića blizu Alana također navodi podatak da je odlazio u Žrnovnicu na mlin.

¹⁹² Ivan Butković *Gara*, Alan.

¹⁹³ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

¹⁹⁴ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁹⁵ Ivan Butković *Gara*, Alan.

Slika 7: Švica, panorama; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2005.

vodeni mlin, *vodenica*. Vodeni mlinovi bili su i u Brlogu,¹⁹⁶ Žrnovnici i Švici (Sl. 7), u kojoj se nalazilo mnoštvo mlinova jer je gotovo svaka obitelj imala mlin.¹⁹⁷

Premda su vodeni mlinovi sporiji te se moralo dugo čekati da se žito samelje (katkad i cijeli dan), većina stanovništva navodi kako se u vodenim mlinovima žito mljelo sitnije i kvalitetnije te *se rađe išlo na vodene, neg' na struju*.¹⁹⁸

Potreba za mljevenjem ječma, kukuruza ili žita bila je do Drugoga svjetskog rata velika: *sijalo se žito, svak je ima svoju zemlju. Al' nije tu bilo za prodaju žita, nego za svoje potrebe*.¹⁹⁹ Kazivač iz Veljuna dao je slikovit opis jednog odlaska na mlin u Brlog: *To ti se ovako - dođeš tamo i moraš čekat red, 'ko zna kolko je*

Slika 8: Švica, vidljivi ostaci zgrade u kojoj se nekad nalazio mlin i dijelova zida mostića; snimila Marijeta Rajković, listopad 2005.

¹⁹⁶ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga, Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

¹⁹⁷ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

¹⁹⁸ Ista kazivačica.

¹⁹⁹ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

njih prid tobom. To smo mi gonili svoje žito. I kad dođeš na red. Znalo se bit po dva dana.²⁰⁰ Dava se ujam na mlinu. Vagan žita. Vagan je 45 kila. Ti moraš dat taj ujam. On ima tamo jedan sud i toliko njemu što ti je on to samlija. On (mlinar) je mlija i uslugu vršija. Nije bilo ovih parnih mlinova, to su bili vodeni mlinovi. Na vodi. U Brlogu. Tri-četiri mlina su bila tu tako. Onda bi mi koji ima vole, metnio u kola, povukla pa samlilo, ko nema, na magarca pa pješice.

U Brinju su, iza Drugoga svjetskog rata, postavljeni električni mlinovi.²⁰¹ U mlin se na mljevenje nosilo i *mlilo* po nekoliko vreća, odmah poslije vršidbe, krajem kolovoza. Ponešto nesamljevenog zrnja žita i zobi ostavljalo bi se za kokoši, za konje i za sjeme, a ostalo bi se nosilo na mljevenje u mlin.²⁰²

4.7. KUTAREVCI²⁰³

Kuterevčani (*Kuterercvi*, *Kutarevci*) su na području Krivoga Puta bili poznati i cijenjeni izrađivači i prodavači drvenih predmeta, *drvenarije*. Svoje su proizvode prodavali na sajmovima u Brinju i Otočcu (na *krušnoj* placi), ali i po selima krivoputskoga područja: *Onda stane na selo i viče, tko će kupit, i ljudi izadu pa kupe, stolicu.*²⁰⁴ Prodavali su i u gradu Senju, na mjestu gdje se moglo privezati i povjeriti na čuvanje konje: *Na Malim vratima je bila štala gdje su konji bili i ako se šta proda, proda, ljudi su u prolazu šetali i neko je kupio il' nije. Tamo je bila konjušnica i štala i štaler pa nisi nikakvog posla s konjima imao, samo njemu izruči i onda je on sijeno iz kola nosio i pojio.*²⁰⁵ Na sajmu u Brinju, primjerice, Kuterevčani bi prodavali svoje proizvode na *krušnoj* placi, *dole, di su namirnice bile, na mostu, bez štandova, raspi ono svoje, sirotinja. Ne znam dal je netko imao određeno mjesto svoje, nego kako je tko došao.*²⁰⁶

Od kuterevačke *drvenarije* vrlo su poznate tamburice *dangubice*, instrument s četiri žice,²⁰⁷ ali i manje *dangubice* - igračke za djecu:²⁰⁸ *Već se znalo da voze i idu i djece je uvijek bilo pa idu sami, jure: Tata, kupi mi tamburicu!*²⁰⁹ Osim toga, Kuterevčani su prodavali najrazličitije drvene proizvode: stolice (Sl. 9),²¹⁰ stolčice,²¹¹ *žbanjice* za vodu,²¹² *burila*,²¹³ bačve,²¹⁴ *kable* (sl. 10), *škafi*,²¹⁵ (za pranje veša), *lagve*,²¹⁶ kace za

²⁰⁰ Milan Krmpotić *Žutija* istaknuo je taj podatak, a Mara Krmpotić *Brnde* iz Veljuna također navodi kako se dugo čekalo na red: *Dok ode ovako ko iz sela pa odemo skupa, natovarimo na magarce i konje i bilo je puno naroda i 'ko je prvi doša taj je mlija, a 'ko je zadnji, taj je čeka i onda po cijeli dan i navečer; Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta: Puno je bilo, ljudi su svi išli pa ne bi moga doć na red, po nekoliko dana, onda zavisilo je i o vodi, kako je vode bilo, kako je mlini su radili.*

²⁰¹ Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

²⁰² Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

²⁰³ Unatoč tome što je književni naziv Kuterevčani, lokalno i regionalno koristi termin: *Kuterevci*, *Kutarevci*.

²⁰⁴ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁰⁵ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁰⁶ Eleonora Prpić *Hela*, Veljun.

²⁰⁷ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac; Antun Prpić *Matin*, G. Veljun.

²⁰⁸ Ivan Butković *Gara*, Alan; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac: *To su za odrasle bile, znali su to, znali su pojedini dobro i napraviti, a bilo je i onih malih tamburica koje su si djeca svirala. Nisu svirali note, nego napamet.*

²⁰⁹ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

²¹⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²¹¹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²¹² Ivan Butković *Gara*, Alan; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

²¹³ Ivan Butković *Gara*, Alan; Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac: *Bilo je malih od 16 litara, sad 20, 30, kako je već tko uzimao.*

²¹⁴ Rudolf Prpić *Švorac*, Podbilo.

²¹⁵ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

²¹⁶ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

Slika 9: Krasno, primjer jednostavna i trajna drvenog stolca kakvog su ručno izrađivali majstori iz Kutereva; snimila Tihana Rubić, srpanj 2005.

Slika 10: Kabao, koristio se prilikom mužnje mlijeka, primjer drvenog posuđa kakvo su izrađivali majstori iz Kutereva; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

zelje,²¹⁷ raznorazna kosišta,²¹⁸ *stapove* za *mest* mlijeko,²¹⁹ a katkad i pletene *korbače*,²²⁰ *kandžiluke*²²¹ (bičeve koje su koristili *trajbari*) te košare.²²²

Kuterevčani i danas prodaju drvenariju na sajmovima u Otočcu i Brinju te na *zborovima* ljeti, na spomen-dan Majke Božje Snježne (5. kolovoza),²²³ no najvećim dijelom ta drvenarija danas predstavlja suvenirsku ponudu koju se može kupiti na sajmu, s obzirom da je drveno posuđe u kućanstvu većinom zamijenjeno metalnim i plastičnim: *Sve su to zanati koji umiru, al' još uvijek se nađe ljudi koji prave bačvice, bukarice, stoličice, grablje, vile, alat, oruđa, al' danas se sve to više-manje i nestaje.*²²⁴

Vrlo često bi se ljudi unutar jednog sela dogovorili o tome što treba naručiti od Kuterevčana te bi jedan čovjek iz sela te proizvode naručio u Kuterevu ili bi kod Kuterevčana na sajmovima nabavljao proizvode za više njih te su se proizvodi u selo donosili prema narudžbi: *To su dovlačili, tko je naručio bačvice, kablice male, stapove za mliko. Kad koji čovjek ide tamo (Kuterevo, sajam u Brinju ili Otočcu) iz našeg sela, onda naruči po njemu i onda oni (Kuterevčani) donesu. To bi se naručilo i to onda donesu.*²²⁵

²¹⁷ Ivan Butković *Gara*, Alan; Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

²¹⁸ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²¹⁹ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

²²⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²²¹ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

²²² Eleonora Prpić *Hela*, Veljun.

²²³ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

²²⁴ Nena Vukelić, Krivi Put.

²²⁵ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

Svoje su proizvode, drvenariju, Kuterevčani vozili na kolima i obilazili područje senjskoga zaleđa i Primorja: *U Senju bi bili dva-tri dana i otiđe dalje za Novi, za Crikvenicu. Oni su znali u Senj od Krivog Puta i Kutereva pa tamo do Novog i Bribira. Kad bi se natrag vraćali, ne bi se vraćali preko Alana, nego ovdje preko Butković Dolca.*²²⁶

Stariji su Kuterevčani prenosili znanje i vještinu na mlađe muške članove obitelji koji bi im pomagali u poslu, a s vremenom bi obiteljski posao preuzeli i naslijedili. I žene (Kuterevčanke) znale su prodavati drvene proizvode,²²⁷ no puno rjeđe i najčešće kao pomoć muževima.

Svoje su proizvode Kuterevčani prodavali na sajmovima u Gospiću, Brinju, Otočcu i Udbini, po selima krivoputskoga područja²²⁸ i u gradu Senju²²⁹ (na Malim vratima).²³⁰ U Senju je na tom mjestu bila štala u kojoj su se mogli privezati konji: *Toga je on puno mogao na kolima vozit, samo bi izložio robu. Tamo je bila konjušnica i štala i štaler pa nisi nikakvog posla s konjima imao, samo izruči čovjeku u štali i onda je on sijeno iz kola nosio i pojio konje.* Prodaja se odvijala i u Krasnom i okolici, zatim Švici, Kosinju,²³¹ Ličkom Lešću, u Primorju,²³² Slavoniji i čak Dalmaciji.²³³ Split, Zadar, Biograd, Makarska i Dubrovnik.²³⁴ Komunikacija Kuterevčana sa stanovništvom krivoputskoga područja zabilježena je u lokalitetima: Veljun, Francikovac, Krivi Put i Podbilo. S obzirom na udaljenost od tridesetak kilometara između Kutereva i krivoputskoga područja, Kuterevčani su na to područje drvenariju dopremali kolima ili manjim konjima.

Proizvodnjom i prodajom drvenih stolaca bavio se tek jedan dio Kuterevačana: (...) *dio Kutereva, gore prema Pazarištu,*²³⁵ dok su se u drugom dijelu Kutereva izrađivale bačve. Prilikom istraživanja u Kuterevu u travnju 2005. godine, Milan Malčić iz Kutereva, majstor koji cijeli život izrađuje drvene predmete, potvrdio je navedeni podatak rekavši: *Kod nas su majstori: što su bili bačvari, su bili bačvari. I oni su samo bačve pravili, a koji su bili stolice, to su baš samo stolice pravili. Tako ovaj dio dole kod Šepaca* (prezime: Šepac, više obitelji u Kuterevu), *oni samo rade stolice, a ovaj krug, kod crkve, mi smo samo bačve. Tamburice su dole na kraj Kutereva, tu je pokojni jedan Šporčić umro* (prezime: Šporčić, više obitelji u Kuterevu), *ali ga je naslijedio njegov sin, koji sad ima 70 i nešto godina, a njega je opet nasljeđiva Mirko koji ima sad 30-40 godina, Šporčić.*

Kuterevčani i danas svoju drvenariju prodaju na sajmovima u Otočcu i Brinju,²³⁶ na zborovima u Krasnom ljeti, za *Antunovo*,²³⁷ te na spomen-dan Majke Božje Krasnarske:²³⁸ *Da oni to i danas imaju koji rade. I stoličica koju ja imam, to nije staro kupljeno, tu nema ni pred šest godina da sam ja to kupila. Baš ću se sad ja sjetit kol'ko je koštala. Dvjesto kuna, nije puno koštala i to znam da je muž naručio bio.*²³⁹ No, prodaja je danas pretežno orijentirana prema Dalmaciji gdje prodaju drvene bačve za vino. Za bliža okolna područja, primjerice Krasno, i danas se izrađuju i prodaju drveni stolci.

²²⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²²⁷ Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun. Trebalo bi budućim istraživanjima detaljnije istražiti u kojoj mjeri su i u kojim prilikama žene sudjelovale u izradi i prodaji drvenih ili pletenih proizvoda iz Kutereva.

²²⁸ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²²⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²³⁰ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²³¹ Zora Vukelić, Krasno: *Kutarevci su dolazili u Krasno i Kosinj. Onda su od nas odlazili u Kosinj i Kutarevo, u Ličko Lešće.*

²³² Milan Malčić, Kuterevo, Marija Devčić, Krasno, Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²³³ Jozo Grgić, Krasno.

²³⁴ Milan Malčić, Kuterevo.

²³⁵ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²³⁶ Nena Vukelić, Krivi Put.

²³⁷ Gostioničar nadimka *Manjan*, Krasno.

²³⁸ Nena Vukelić, Krivi Put.

²³⁹ Marija Devčić, Krasno.

4.8. TRGOVINA U GRADU SENJU

U prvoj polovici 20. stoljeća u Senju se kupovalo voće - grožđe i crne šljive: *U Senju se kupovalo grožđe i crne šljive. Gore kod nas (Krivi Put) nešto je bilo i šljiva, al' to su bile bijele šljive. To je bilo prvo vreme, za stare Jugoslavije, onda poslije su bili dućani.*²⁴⁰ Kako je već ranije spomenuto, u vrijeme prije Drugoga svjetskog rata Bunjevci, povratnici s privremenog rada u Americi, otvarali su trgovine u Senju te istovremeno napuštali svoje rodne kuće u zaleđu. Na taj su način doseljeni Bunjevci sebi osiguravali egzistenciju u gradu, u kojem bi se tada trajno naselili. Trgovine su tako postajale mjestom doticaja doseljenika i građana Senja, koji su doseljene Bunjevce nazivali *doklačencima*.²⁴¹ Sredstvo simboličkog razdvajanja među tim dvjema skupinama bio je prije svega govor i skup društveno i kulturno usvojenih normi, obrazaca ponašanja: *Kad bi dobili kuću, napravili kuću i stacionirali se u Senju, onda su imali nekakav svoj mentalitet i svoj govor i rječnik u Senju, a mi imamo opet drugi, ovdje (u Senju) je bila čakavština, a kod nas (Krivi Put) je štokavština.*²⁴² U trgovinama u Senju moglo se kupiti: sol, brašno, petrolej (*petrolja*), ulje, šećer i cigarete.²⁴³ Brašno je trebalo kupovati i u Senju jer je žito, koje se dobivalo vlastitom proizvodnjom na krševitom tlu, često bilo nedostatno za prehranu unutar jednog domaćinstva: *Žitarica je vrlo malo bilo u našem kraju, a to što je i bilo, to nije dostajalo da bi čovjek prehranio familiju i sebe.*²⁴⁴ Za vrijeme Drugog svjetskog rata velik broj trgovina bio je zatvoren. Također, za vrijeme rata stanovništvo nije imalo čime platiti robu pa se u takvim okolnostima posezalo za razmjenom, koja je tada bila pretežit način pribavljanja hrane.²⁴⁵ Dotad je svaka kuća imala mulu, magarca ili konja pa bi se u Senj najčešće odlazilo kolima te *natovare brašna, vina i tih sitnica i zatim se pješice vraćaju gore.*²⁴⁶ U Senju se kupovalo u trgovinama ponajviše za vrijeme *stare Jugoslavije*, a poslije Drugog svjetskog rata otvaraju se dućani i na području Krivoga Puta - u Podbilu i Alanu.²⁴⁷

Stanovnici otoka Krka i Raba, koje stanovništvo Krivoga Puta naziva *onim Bodulima*, odnosno, *ti preko sa otoka dole*, u Senju su prodavali, a i danas prodaju, voće (jabuke i grožđe) i *paradajz*. S udaljenijih otoka dolazili su, a i danas dolaze *Dalmatinci* koji prodaju: *salatu, paradajz, mrkve, povrtnarstva, smokve, čak i sušene. I friške i sušene,*²⁴⁸ zatim: *vina, maslinovo ulje i maslinu. Bili su i oni korpari. To su Dalmatinci bili. On je prid sobom nosija korpu i tu je bilo nožića, lančića, prstenja onoga za dicu. Onda su vikali da je on - Mate, svi ga znate!*²⁴⁹

Ličani su na prodaju ujesen u Senj donosili crne šljive, jabuke i krumpir.²⁵⁰

U Senju se mogla kupiti i riba, naročito prije Drugoga svjetskog rata, koja se prodavala kod nekadašnjeg (u Drugome svjetskom ratu porušenog) spomenika sv. Jurja. Riba se mogla kupiti i na tržnici gdje je bilo ribara Senjana. Bunjevke iz Vrataruše odlazile su svaki dan u Senj i ako bi *trefile*,²⁵¹ kupile bi ribu pa *donesle kući, onda se to peklo, tako da su one za ručak, za podne, već imale.*²⁵²

²⁴⁰ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁴¹ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²⁴² Isti kazivač.

²⁴³ Antun Prpić *Matin* iz Veljuna navodi podatak da je za vrijeme, kako sam kaže, *Titine i stare Jugoslavije* u Senju bila tvornica cigara.

²⁴⁴ Antun Prpić *Matin*, Veljun.

²⁴⁵ Vidi više o razmjeni i u posebnom odlomku o nabavljanju soli.

²⁴⁶ Isti kazivač.

²⁴⁷ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁴⁸ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²⁴⁹ Antun Prpić *Matin*, Veljun.

²⁵⁰ Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića: *Al' krumpir - to nismo kupovali, mi gore, jer mi smo gore svaki sadili sebi, za sebe krumpir, to su ovi Senjani kupovali, koji nisu imali gdje saditi.*

²⁵¹ Izraz *trefile* koristi se sa značenjem: *zaradile prodajom mlijeka toga dana.*

²⁵² Marija Prpić *Nikolčina*, Vrataruša.

Do Drugoga svjetskog rata u Senju se trgovalo i *blagom* koje bi bilo *dognano* u Senj i čiji su kupci bili sa otoka Raba i Krka:²⁵³ *onda su ljudi čak dolazili po selim pa bi kupili kravu ili vola i gonili dole u Senj pa bi oni sa svojim brodicama odvlačili na Rab i Krk, odakle su donosili vino i svoje proizvode, grožđe, pomidore, što je ranije dole dozrijevalo, vino, rakiju.* U Senju je bila i *placa* na koju je *cijela Lika vozila u Senj*,²⁵⁴ a tamo su se prodavale različite prehrambene namirnice, primjerice, kupus, krumpir i orasi. U Senj su dolazili *oni iz Klenovnice, iz Primorja, oni Boduli*, koji su donosili smokve i ribu. Stanovnici senjskog zaleđa bi na tu *placu* donosili domaći sir *škripavac*.²⁵⁵

4.9. NABAVLJANJE SOLI

Sol se naročito potraživala i razmjenjivala u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Tijekom rata se, za dobivanje soli, iskuhivala morska voda.²⁵⁶ Nakon toga su u Senju uz more izgrađeni *soleni magazini*, gdje su trgovci nabavljali sol i vozili je na prodaju u Karlovac. Sol se, sve do Drugoga svjetskog rata, dovozila pretežno s otoka Paga, odakle su se na prodaju u Senj dovozili i brašno i petrolej. Sol sa susjednih otoka mijenjala se i za brašno, žito i pšenicu.²⁵⁷ Razmjenjena se, općenito, tijekom ratnih godina, vršila i sa Slavonijom kamo se odlazilo iz krivoputskoga područja i predjela u zaleđu Rijeke: *Prije kod nas nije bilo te razmjene, al' u ratu je bilo, čisto radi, da ostane nekako snabdjeven, da ne bude gladan. Sa Slavonijom, najviše sa Slavonijom. Čak to smo mi i zvali, Kirice. Dole prema Crikvenici dole, oko Gorskog kotara, kukuruza na leđa metni i nosi prečacima. Kirice, te gore, iza Grobnika, kod Crikvenice, Grižane. To su nosile gore u Slavoniju soli i ovo, a donosile kući taj kukuruz.*²⁵⁸ U kontinentalnim krajevima Hrvatske u ratu je tako bila i velika nestašica soli pa se iz Senja sol *švercala* u Slavoniju, vlakom do Josipdola, zatim kamionima preko Kapele.²⁵⁹ To nije bila trgovina jer trgovci u ratnim prilikama nisu mogli slobodno trgovati te novaca, općenito, nije bilo. Bunjevci su pojedinačno odlazili u Slavoniju, skrivajući se od vojske, i tako vršili razmjenu proizvoda. Za sol su se dobivali pšenica,²⁶⁰ kukuruz²⁶¹ ili krumpir.²⁶²

4.10. PRODAJA MLIJEKA, MLJEKARICE

Bunjevke *mljekarice, mlekarice, mljkarice* su, s čitavog područja Krivoga Puta, do iza Drugoga svjetskog rata, dnevno prodavale kravlje mlijeko svojim stalnim mušterijama (*kontama*) u gradu Senju.

Natovarile bi *dvi, tri ciplice drva*²⁶³ na magarca s obje strane i s velikim se posudama punim mlijeka, rano u zoru (četiri sata ujutro), ustaljenim putovima i prečacima s Krivoga Puta spuštale u grad Senj. Pred vratima svojih *konti prelivale* bi *mliko* iz svojih *plehnatih kantica* i *mjerica*. Do osam sati ujutro već bi *sva mliko* bilo razdijeljeno: *imale su plehnate kante i mjerice, pola litre, dva deci, onda bi one s tim mjericama nama lijevale u te kotliče.*²⁶⁴

²⁵³ Ista kazivačica.

²⁵⁴ Antun Prpić *Matin*, Veljun.

²⁵⁵ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

²⁵⁶ Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića i Milan Krmpotić *Žutija* iz Veljuna.

²⁵⁷ Nena Vukelić i Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta; Marija Prpić *Nikolčina* iz Vrataruše.

²⁵⁸ Ivan Butković *Gara*, Alan.

²⁵⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁶⁰ Ivan Butković *Gara*, Alan; Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić i Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

²⁶¹ Ivan Butković *Gara* iz Alana i Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića naveli su kukuruz, a Milan Tomljanović *Periša* naveo je i podatak o razmjeni soli za kukuruz i obratno, na relaciji Slavonija – Senj.

²⁶² Ante Prpić *Rus*, Rusova Draga.

²⁶³ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

²⁶⁴ Nene Vukelić, Krivi Put.

Uz mlijeko su prodavale: *škripavac* (sir), *ruksak krumpira*,²⁶⁵ jaja, putar, *kiselinu* i *tovar drva*,²⁶⁶ *živu kokoš, slaninu, korabu, grab, povrće, i sve drugo što su imale za donest*.²⁶⁷

Za prodane proizvode mljekarice bi u Senju kupile *palentu*,²⁶⁸ *ribu*,²⁶⁹ *kruh, šećer*,²⁷⁰ *duvan za muža* (cigare)²⁷¹ i *malo kave*,²⁷² te se prečicama uzbrdo vraćale kući: *mora si hodat, nisi ima od čega živit*.²⁷³ Nabrajajući proizvode koje bi žene nabavljale u Senju, kazivač iz Krivoga Puta ističe i težinu posla i općenito tadašnjeg načina života: *To bi kupila eventualno i došla bi kući, skuhala ručak i tako je to išlo. To je bio dosta težak posa', mukotrpan je to posa' bio, neponovilo se taj način života!*²⁷⁴

Nakon što je Poljoprivredna zadruga, nakon Drugoga svjetskog rata, formirala otkupnu stanicu na Krivome Putu, mljekarice su postupno prestajale prodavati mlijeko u Senju i orijentirale se na prodaju na otkupnoj stanici: *Mnogi ljudi su se orijentirali na mljekarstvo, nisu više išli u svijet da rade, jer su mogli živjet od prodaje, a mljekarice su uvijek nešto nosile, tko je imao višak, zadruga je organizirala otkup, čak smo bili organizirali i otkup ljekovitog bilja*.²⁷⁵

Otkup mlijeka za područje Krivoga Puta počeo je šezdesetih godina 20. stoljeća. Od tada su, primjerice, žene iz Klaričevca i Primorja donosile mlijeko na otkupnu stanicu jer *više se isplatilo što nisi tam* (u Senju) *dangubio. Dođe ujutro i tamo* (na otkupnoj stanici) *salije mlijeko u te kante i onda si išao kući svojoj, svoj drugi posao koji si trebao*.²⁷⁶ Na otkupnoj su se stanici također prodavala jaja i kokoši koje su kupovali oni koji ih nisu imali ili su ih imali malo.

Mljekarice su, prije osnivanja otkupne stanice u Podbilu, dolazile iz Alana, Podbila, Krivoga Puta, Katića i Pavelića. Puno mljekarica spuštalo se u Senj i iz Veljuna i Vrataruše.²⁷⁷ Eleonora Prpić *Hela* iz Krivoga Puta donosi zanimljivo kazivanje o tome kako je prodaja koju su ostvarivale mljekarice bila vrlo skromna: *Baba koja bi donesla možda par jaja, koju bocu mlika, to nije bila baš bogzna kakva trgovina, to je bila škrti kraj, škrti zemlja, ajd bog da su i sebe snabdijevali, da se nisu zaduživali, to je jako bilo skromno, ili kako opisuje Nena Vukelić: Nije to bila velika prodaja, to je više bilo odvajanje od svoje obitelji, nisu se oni bavili proizvodnjom toga, nego sad višak ili nužda natjera pa ide prodat kokoš, već što je imala.*

U Senju su mljekarice *tamo kod male crkvice* dolazile iz sela i zaselaka krivoputuskoga područja *dok nije iza rata* (Drugog svjetskog) *došla mljekara i prerađivalo se*.²⁷⁸

Najslikovitiji opis dnevnoga posla koji su mljekarice obavljale, predočila je kazivačica iz Francikovca, rodom iz Vrataruše, koja je zanimljivo iznijela vlastita sjećanja na prodaju mlijeka kojom se bavila njezina majka. U prodaju bi se odlazilo ljeti svaki dan, odnosno, zimi svaki drugi dan: *Nije Senj veliki bio, bilo je stanovništva okolo, al' poslije se to iselilo. Tamo su, u Senju, prodavale. Nije bilo frižidera pa su mljekarice morale ić, oće-neće, ili su mlijeko trebale zakuhati.* Održavanje kvalitete mlijeka bilo je preduvjetom za zadržavanje stalnih mušterija (*konti*) u Senju: *Ako nisi danas dobro mlijeko, sutra je mušterija našla drugu. Morale su zadržati čistoćom mušterije. Sjećam se, bio je kod nas jedan muškarac u selu i on jadan, opere ma-*

²⁶⁵ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

²⁶⁶ Branko Tomljanović *Ropeta*, Nena Vukelić i Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

²⁶⁷ Nena Vukelić, Krivi Put.

²⁶⁸ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun.

²⁶⁹ Branko Tomljanović *Ropeta*, Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put i Marija Prpić *Nikolčina*, Vrataruša.

²⁷⁰ Nena Vukelić, Krivi Put.

²⁷¹ Branko Tomljanović *Ropeta* i Nena Vukelić, Krivi Put.

²⁷² Nena Vukelić, Krivi Put.

²⁷³ Marija Prpić *Nikolčina*.

²⁷⁴ Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

²⁷⁵ Ivan Butković *Gare*, Alan.

²⁷⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁷⁷ Milan Krmpotić *Žutija*, Veljun i Marija Prpić *Nikolčina*, Vrataruša.

²⁷⁸ Prema sjećanju iz djetinjstva Nene Vukelić iz Krivoga Puta.

ramice i nije brisa' nos dok nije doša u grad, izlio mlijeko i onda bi izvadio čistu maramicu pa se obriso da se vidi da je ta maramica, i on, čist. Mlijeko se u Senj nosilo rano u zoru i ostavljalo bi se mušterijama na kućnome pragu: Ako su spavali, to su većinom gospoda bila, onda su ostavile svoju posudu, litru ili politru i onda se to izlilo i ode ća. Neke su znale, koje su dobre bile (mušterije), malo mljekaricu i počastit s nečim, malo rakije ili kolač.²⁷⁹

Zarada mljekarica od prodaje mlijeka bila je skromna: *Nije se to puno moglo prodat, ako je neko nešto ima, to je više za sebe ima, a ako je neko ima viška, onda je nosio, prodao. Ako se sir i putar pravio, nije se moglo mlijeko prodavat, nisu to krave bile koje su puno mlijeka davale, nego to su bušice, krave koje su najviše davale možda 6-8 litara mlijeka²⁸⁰.*

4.11. OTKUPNA STANICA U PODBILU NA KRIVOME PUTU

Nekoliko godina nakon Drugoga svjetskog rata u Podbilo je osnovana *Opća poljoprivredna zadruga Krivi put*. Zadruga je sve do druge polovice sedamdesetih godina 20. stoljeća vršila otkup blaga i mlijeka za čitavo područje Krivoga Puta.

Otkup se na otkupnoj stanici pored crkve održavao jedanput tjedno, petkom. Osnivanje Zadrugne otkupne stanice djelomično je preorijentiralo prodaju blaga i mlijeka sa sajmovi i Senja na Podbilo, gdje je Zadruga obavljala otkup blaga i mlijeka. Bunjevke *mljekarice* iz krivoputskoga područja tako su postupno prestale prodavati mlijeko u Senju.

Po osnivanju spomenute Zadrugne otkupne stanice mljekarice su, kao i Bunjevci svoje *blago*, mlijeko donosile iz okolnih sela i zaselaka Krivoga Puta na otkup u Podbilo. Zadruga je otkupljivala mlijeko po litri, kao mjernoj jedinici i prema masnoći, kao ocjeni kvalitete. Kako bi se zaštitila od pokušaja razrjeđivanja mlijeka vodom, Zadruga je ubrzo uvela precizno mjerenje masnoće pomoću laktodecimetra.

Zadruga je, pored otkupa mlijeka, obavljala i selekciju stoke. Prije Drugoga svjetskog rata na krivoputskome je području prevladavala krava *buša*, pasmina najprikladnija za krški kraj, koja daje vrlo malo mlijeka (8-10 litara). Osnivanjem Zadruge postupno se napušta uzgoj navedene pasmine te se iz Slovenije i Slavonije dovodi nova *montafonac* pasmina, koja je davala 15 do 20 litara mlijeka. Tu je pasminu Zadruga intenzivno otkupljivala na otkupnoj stanici u Podbilo.²⁸¹ Dotjerivanje *blaga* na otkupnu stanicu nazivalo se *dogon*.²⁸²

Ivan Butković *Gara* iz Alana, bivši upravitelj Zadruge,²⁸³ prisjeća se kako su se na poticaj Zadruge, nakon Drugoga svjetskog rata, Bunjevci s krivoputskoga područja orijentirali na proizvodnju mlijeka, čime je Zadruga utjecala, prema njegovu mišljenju i na smanjenje učestalosti iseljavanja s tog područja.²⁸⁴ No, Zadruga postupno prestaje s radom upravo zbog raseljavanja stanovništva iz područja Krivoga Puta i senjskog zaleđa, naročito u grad Senj, koje je intenzivnije nastupilo sedamdesetih godina, ali je započelo već šezdesetih godina 20. stoljeća: *Sve je išlo normalno sa Zadrugom negdje do '68. godine. To je bio prelom, kad je počelo raseljavanje.*²⁸⁵

²⁷⁹ Marija Prpić *Nikolčina*, Vrataruša.

²⁸⁰ Marija Prpić *Nikolčina* rodom iz Vrataruše.

²⁸¹ Ivan Butković *Gara* naveo je kako je postojala otkupna stanica (ali od druge zadruge) na Vratniku. Osim njega ni jedan kazivač nije spomenuo otkupnu stanicu na Vratniku pa se može pretpostaviti da se iz istraženih lokaliteta nije tamo odlazilo, već da je stanovništvo općine Krivi Put bilo orijentirano na otkupnu stanicu u Podbilo. No, taj bi podatak svakako trebalo provjeriti.

²⁸² Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

²⁸³ Ivan Butković *Gara* iz Alana bio je upraviteljem Zadruge od 1957. do 1976. godine. Rudolf Prpić *Švorac* iz Podbila naveo je ime pokojnog Ivce Prpića – bivšeg upravitelja Zadruge, no nije se mogao prisjetiti kojih je godina bio upraviteljem Zadruge.

²⁸⁴ Vidi o tome više u zasebnom prilogu ove monografije, autorice M. Rajković.

²⁸⁵ Ivan Butković *Gara*, Alan.

5. ZAKLJUČAK

Na području Krivoga Puta, u razdoblju prije i nakon Drugoga svjetskog rata te pretežito do sedamdesetih godina 20. stoljeća, trgovina je činila važnu mrežu komunikacijskih kanala Bunjevaca krivoputskoga područja s drugim etničkim, vjerskim i klasnim zajednicama u bližem i udaljenijem zemljopisnom području. Trgovina i snabdijevanje neophodnim proizvodima i *blagom* vrlo su često bili isključivi razlozi izlaska iz lokalne zajednice te jedini kontinuirani doticaj Bunjevaca krivoputskoga područja sa stanovništvom grada Senja. Istraživanje trgovinskih kretanja, usluga i razmjene dobara predstavlja stoga značajno polazište za bilo kakvo detaljnije utvrđivanje (razloga i načina) međumjesnih i međuregionalnih komunikacija, za koje možemo pretpostaviti da su imale udjela i u oblikovanju identiteta Bunjevaca krivoputskoga područja.

Upravo su razmjena dobara i snabdijevanje proizvodima sa sajmova i izvan njih bili jedan od značajnijih segmenata koji su (se) odražavali (na) svakodnevni život Bunjevaca iz područja općine Krivi Put, s obzirom na uglavnom krševito, siromašno i slabo rodno tlo senjskoga zaleđa na kojemu su živjeli. Takvi prirodni uvjeti katkad nisu mogli zadovoljiti čak ni osnovne prehrambene, odjevne i inventarne potrebe jednog domaćinstva, stoga je trgovina bila jedan od nužnih povoda izlaska iz matičnoga zemljopisnoga područja, u svrhu pribavljanja proizvoda kojih u okviru tog područja nedostaje. Stoga se u ovom prilogu naglasak pokušao staviti na praćenje puteva i kretanja prema određenim lokalitetima na području općine Krivi Put te izvan nje. Ta su kretanja potaknuta trgovinskom razmjenom dobara na sajmovima i izvan njih. Odlasci na sajmove, primjerice na relacijama: sela krivoputskoga područja – Otočac, sela krivoputskoga područja – Brinje, te trgovina koja je upućivala ljude na dnevna kretanja izvan vlastite lokalne zajednice: sela krivoputskoga područja – Senj, predstavljali su živ segment ukupnoga života Bunjevaca krivoputskoga područja prije i poslije Drugoga svjetskog rata te ponajviše do sedamdesetih godina 20. stoljeća.

LITERATURA

- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1998): Seoski prostor kao osnovni prostor društvenosti U: ur., Vitomir Belaj, Jasna Čapo Žmegač, Jadranka Grbić, Muraj Aleksandra, Zorica Vitez, *Hrvatska etnografija, Svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 271-284.
- ČERNELIĆ Milana (2000b): Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta. *Senjski zbornik*, 27, Senj, 199-216.
- GRČEVIĆ, Jure (2000): Trgovina. U: Jure Grčević, *Kompolje. Narodni život i običaji*, Kompolje, 297-298.
- HEĆIMOVIĆ-SESELJA, Mara (1985): *Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević Kosa*, Zagreb.
- MURAJ, Aleksandra (1990): Alternativno trgovanje između potrebe i rasonode. *Etnološka tribina*, 13, Zagreb, 33-40.
- MURAJ, Aleksandra (1998): Obradba kože i roga. U: ur. Vitomir Belaj, Jasna Čapo Žmegač, Jadranka Grbić, Muraj Aleksandra, Zorica Vitez, *Hrvatska etnografija, Svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 95-97.
- MURAJ, Aleksandra (2001): Prehrambene tradicije. U: ur. Aleksandra Muraj i Zorica Vitez, *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*, Zagreb, 295-308.
- RUBIĆ, Tihana (2004): Trgovina i sajmovi. Rezultati istraživanja na području općine Krivi Put. *Senjski zbornik*, 31:287-324, Senj.
- RUKAVINA, Ante (1993a): Senj i senjski predjeli u županijskim sustavima i osvrt na razvoj stočarstva i veterinarstva u tim predjelima. *Senjski zbornik*, 20, Senj, 215-218.
- RUKAVINA, Ante (1993b): Osvrt na razvoj stočarstva i veterinarstva u Lici i Podgorju. *Senjski zbornik*, 20, Senj, 219-224.

SUPEK, OLGA (1987): Darivanje kao totalna komunikacija, *Etnološka tribina*, 10:7-18, Zagreb.

ŠKRBIĆ-ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta. *Senjski zbornik*, 30:425-444, Senj.

IZVOR

Upitnica Etnološkog atlasa (UEA), Tema br. 105: *Sajmovi (Vašari)*, Fd 422/562 (Vratnik) i Fd 434/1785 (Jurjevo), Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

TO LIVE ON KRIVI PUT¹

ETHNOLOGICAL AND HISTORICAL MONOGRAPH ON THE LITTORAL BUNJEVCI

In the introduction to the monograph *To Live on Krivi Put* Milana Černelić, the leader of the project *Identity and Ethnogenesis of the Littoral Bunjevci*, gives a brief overview of the research process and explains the motivation to publish this book. The scientific monograph on Krivi Put will be issued in two parts. Its first part tackles the ethnic group of Bunjevci on the example of the Krivi Put microregion, situated on the slopes of Velika Kapela in the hinterland of Senj. It consists of ten thematic units divided in larger or smaller chapters. Along with ethnological articles, there are two contributions dealing with historical subjects, and one on the Krivi Put speech features.

Ways of communicating within the local community, as well as with its closer and more distant surroundings, can be noticed in various life spheres of the Krivi Put inhabitants. Thematic articles of different contents discuss various aspects of this local community's way of living. Almost each of the contributions to the monograph (in both its parts) deals with a certain segment of the life on Krivi Put. Whether focusing on each village as a community or on a cluster of villages and hamlets, one can discern specific communication bonds exhibited through various segments of traditional culture. The social life at the level of the village (when taking into consideration separate settlements on Krivi Put), and of the wider local community (the whole area of Krivi Put), along with the extra-local communication with population of the closer or more distant surroundings, serves as a thread running through all the topics presented in both parts of the monograph. The second common thread is the identity of Bunjevci, the awareness of which is reflected in all the contributions to this book. The topics are chosen to throw light on specific features of the life of the Littoral Bunjevci. These traditional cultural elements best reflect the process of Bunjevci identity construction and thus, on the one hand, form an objective aspect of the group's ethnicity. The inhabitants of Krivi Put are aware of their belonging to a Bunjevci branch and of their distinctiveness in relation to other groups, which means that these elements at the same time represent a subjective aspect of their ethnicity.

Ethnological topics presented in the monograph primarily deal with the traditional cultural heritage of Bunjevci in the Krivi Put area, but their destiny is also highlighted in the contemporary social context. Many themes are selected due to their potential applicability nowadays. By including certain elements of traditional culture in the contemporary life (for instance, through renewal of architectonic heritage, rural tourism, gastronomic offer, revitalization of characteristic products, souvenir production, marking of some specific holidays, etc.), the tourist offer of that region can be enriched. Certain contributions to the monograph particularly emphasize possibilities of connecting the traditional to the contemporary, by laying suggestions on how to use natural resources and the neglected cultural heritage before readers. Through a joint effort, all the participants of the research have shaped their results into a book, the aim of which is to set a positive example of how to pave the way to the future by using the insight into the past. Such a holistic approach to the research of the question of Bunjevci, which the editors have attempted to accomplish by this monograph (and its second part), represents a significant innovation in the Croatian ethnological scientific practice.

The monograph begins with the historical thematic unit, which consists of four chapters dedicated to the history of Krivi Put and historical aspects of the Bunjevci issue.

¹ Literally translated from Croatian, the name of the area, Krivi Put, means "the curvy way". The title also carries witty connotations in the sense of "living in the wrong way".

The first part of this thematic block is titled **The Bunjevci in the Early Modern Times – Creation and Development of a Postmodern Ethnic Group**. The author, Marko Šarić, problematizes the analyzed phenomenon, the processes and structures that had led to the constitution of the premodern ethnic group of Bunjevci as a separate and recognizable ethno-cultural and ethno-confessional group in the Early Modern Times. The premodern ethnic group of Bunjevci is defined as a supralocal traditional community that, in spite of a wide-area dispersion, shared a common name, language, memory, belief and certain elements of the Dinaric cultural tradition. The questions of the origin, the widening of the term “Bunjevci”, that is, the semantic transformation from a generic into an ethnonym determinant, its presence in the onomastic material and the shaping of the group’s traditional identity are the problems dealt with in this chapter. The subject under discussion is a dynamic and multiply structured identity that has been articulated in different state, legal, social, cultural and ecosystem conditions. A feature that plays a relevant role in the Bunjevci identity is the rise of ethno-confessional belonging, closely related to the strengthening of the religious identity and confessional culture within communities of the Dinaric Vlachs. The ethnic core of Bunjevci was formed by leagues of the catholic Vlachs from Western Herzegovina, who settled in a wider border region between the Ottoman Empire, the Habsburg Monarchy and the Venetian Republic in the 16th-century Croatia. The Bunjevci, thus, emerged from the Vlach social and confessional structures in the imperial triple border region in the first half of the 16th century. This process was based on the dichotomy *bunjevci – rkaći*. The imperial confrontations and the phenomenon of the border influenced significantly the development of the Bunjevci, who can be viewed as a “borderland ethnic group”. Migrations, wars, rebellions and religious conversions added to the dynamic aspect of their ethnic identity creation in the 16th and 17th centuries, which was of an uneven intensity though. Migrations have primarily left a considerable trace in the history of the Bunjevci community, by dividing it in four major branches: Western-Bosnian, Dalmatian, Lika-Littoral and Danube groups.

The following chapter titled **The Parish of Krivi Put**, by Mile Bogović, on the basis of historical sources, published literature and the author’s personal impressions, depicts briefly the settling of the Bunjevci in this region and the history of the Krivi Put parish from its foundation in 1790 up to now. The author pays particular attention to the situation in 1964, when he had served as the parisher of Krivi Put, yet as a celebrant of a virgin mass, and to the changes occurring after more than twenty years, when he paid a visit to Krivi Put. The author of the contribution is nowadays a bishop of the diocese of Gospić and Senj.

The next historical contribution by Enver Ljubović is **The Coat of Arms of the Bunjevci of Krivi Put**, with the subtitle **An Attempt to Interpret the Symbols of the Bunjevci Coat of Arms**. In it the author analyzes a plea addressed to Emperor and King Rudolf II, to grant the community a coat of arms and a charter. Then he turns to the creation of the coat of arms and its symbols. In the mentioned plea a wish to include images of a forest, a meadow and a river in the coat of arms, along with St John the Baptist and St George, was expressed. The author concludes that the symbols and figures in the coat of arms attached to the plea are partly clear and significant, and can be viewed as fragments pointing to the destiny of the Bunjevci in the course of their turmoil and insecure history in this area.

In the chapter **Geographical Position and Survey of the Recent History of Krivi Put** Blaženka Ljubović presents the climate and geographical features, social and economic, military and political, cultural historical and demographic conditions in Krivi Put in the 19th and 20th centuries. She particularly focuses on the development of the school system. By describing these circumstances, the author tries to answer numerous questions related to the changes occurring at that time’s Krivi Put municipality. Based on historical documents, she attempts to shed light on what happened to the administrative district of Krivi Put, which formed a governmental, religious, social and political centre of numerous settlements encompassed by the former municipality, and which used to have 3200 inhabitants in some thirty hamlets in the total territory of 8334.89 hectares. Nowadays, according to the census in 2001, there are as few as 495 inhabitants, primarily elderly people, living in the same area. Today’s economic and demographic state is a consequence of inadequate economic plans and programmes designed for Krivi Put, and of late

and insufficient infrastructural investments (roads, water supply line, electricity and phone). That has led to stagnation in agriculture and cattle breeding and, consequently, in sectors dependant on them. Weak traffic communication with the neighbouring and more distant urban centres has additionally aggravated the situation. All the mentioned factors have led to depopulation, especially when it comes to young people, capable for working and raising families. That has resulted in the birth rate decrease and the shutting down of the local schools, leading to the complete emigration and the community's dissolution.

Notwithstanding poor economic and demographic circumstances, growing especially severe in 1970s, positive trends in the attempts to revive Krivi Put can be discerned. The municipality of Krivi Put, in cooperation with the City of Senj government, has initiated the resolving of communal and economic problems, such as water supplies, renewal of cisterns, maintenance of the power network, widening and renovation of roads, etc. Activities of the *Vrisak* association, founded in 2001, with the aim of encouraging rural development and preserving the heritage of Krivi Put, have also provided a positive stimulus to the trend.

The following two chapters address the migration of the Krivi Put inhabitants. In the article titled **The Survey of Migrations of the Krivi Put Inhabitants**, Marijeta Rajković sets two aims. The first is to depict the migrations of the Krivi Put inhabitants in the course of the 20th century, and the second to examine their current bonds with the local community. The day most suitable for conducting such a research is the feast of the local patron saint, Our Lady of the Snow, when everybody gathers in Krivi Put. Narratives of the migrations cover the whole of the 20th century, while the data on the participation of Krivi Put emigrants in the Our Lady of the Snow celebration mostly refer to 2004. Forms of external (transcontinental, to West Europe, to the neighbouring countries) and internal migrations (mostly to Slavonia, closer urban centres) are shown in the article. The author analyzes whether the migrations were temporary or permanent, seasonal, moving, chain, etc., together with the push and pull factors. The main reason for the Krivi Put inhabitants to emigrate has been the economic stagnation, urbanization, lack of infrastructure and communication with urban centres. Temporary visits and permanent returns to the local community are also discussed, together with the actual relationship of the migrants and their descendants towards Krivi Put. The emigrants rarely return to live in Krivi Put, but mostly spend summer there. A number of the Krivi Put inhabitants that no longer live in Croatia build houses along the coast, in larger urban and tourist centres, such as Senj, Crikvenica and Novi Vinodolski. However, at Our Lady of the Snow feast everybody tends to be in Krivi Put.

The second chapter on migrations is titled **The Krivi Put Inhabitants in the Area of Virovitica**, and deals with a group of Krivi Put migrants in the surroundings of the town of Virovitica. The authors, Marijeta Rajković and Jasmina Jurković, present a case study of internal homogenous migration, concentrated on the relocation of a larger group of people from a rural area on the coastal slopes of Velika Kapela (Krivi Put) to another rural area in a different region of the Republic of Croatia, more concretely to the countryside of Virovitica. Voluntary migrations of the 1920s and 1930s are presented, since this is a period when they became larger-scale and more permanent. After years of transient departures for the area of Virovitica, Krivopučani gradually settled there, and they formed a settlement Rezovačke Krčevine, but also started to buy properties in the village of Podgorje.

The study is based on empirical research, and the material has been gathered over a period of several years in the area of Krivi Put (2003-2006), as well as in the area of Virovitica (2005-2006). The data regarding migrations from the period of the late 19th and early 20th centuries have been collected through interviews, that is, through life stories of the migrants, their descendants and inhabitants of Krivi Put that did not migrate. A part of the research has been conducted in the Register Office in Virovitica, on the basis of several birth and baptism registers, and in the local office of Suhopolje, with the focus on the birth indexes, as well as on the book of married couples – *Vjenčanik*, and *Zavičajnik mjesta Rezovac (The Native Place of Rezovac Book)*. The authors have also used online databases.

The paper gives answers to the following questions: why do people migrate, who moves and what happens after they have moved. The authors have recorded memories of the first years of life in the new surroundings. The paper presents relations between the migratory and domiciliary population, with an emphasis on cultural processes and boundaries between groups. Many forms of translocalism have been noticed, more concretely the connections between the migrants and their descendants with the local community. The authors have also recorded remigrations of the second and third generations of migrants, who started to renovate their old family houses and build new vacation houses in the area of Krivi Put, as well as in more attractive tourist destinations nearby. Attempts to preserve awareness of the Bunjevci identity can also be discerned. In spite of processes of acculturation and assimilation, many migrants' descendants exhibit an awareness of their Krivi Put origins, that is, their affiliation to the branch of Bunjevci (Littoral Bunjevci) and to the Bunjevci ethnic group in general.

The thematic block dedicated to the speech features of the Krivi Put inhabitants and titled **On the Speech of Krivi Put**, is written by Ankica Čilaš Šimpraga. The speech variant of Krivi Put belongs to western dialects, that is, to the new štokavian ikavian speech. In the vowel system we find five vowels (*a e i o u*), which come in short and long syllables. A sonant *r* is also syllable-forming. At the phonetic level, one can notice the closure of long vowels *ā* and *ō* (e.g. *spāvā* 3p. sing. present, *dōm*), as well as of the short and long vowel *o* in front of the sonant among the oldest speakers, e.g. *òna*, *dònosili*. The shifts *o > u* have been confirmed, e.g. *bumbóni*, *ûn*, *pùlčija*, *ùndā*, *ùna*, *únde*. That shift is not present in the speech of younger generations. Another relevant characteristic at the phonetic level is the weakening of the post-stress vowel *i*, e.g. active adj. f. sing. *rādila* can be pronounced [*rādila*], [*rād'la*] or [*rādəla*]. On the other hand, there are few vocal shifts of the unstressed vowels; such examples are in the nouns *pládenj* 'pladanj' 'plate', *bàdenj* (uz *bàdanj*), *taràpija* 'terapija' 'therapy' and in some other lexemes.

A significant feature of the Krivi Put vocalism is the ikavian reflex of the letter *yat*, e.g.: *dī* 'gdje', 'where', *sīd*, *dīca*, *dīte*, *dīd*, *mlīko*, *vīdit*, *nēvista*, *závit*, *kòlino*, *sìkira*, with a certain number of the permanent ekavian (*ode*, *dèlat* inf., *dèčko*, *pòslē*, *zēnica*, *cěsta*), as well as the jekavian reflexes, e.g. *pjěšice*.

The main characteristic of the Krivi Put consonantal system is the existence of a voiced and a voiceless affricate, which is noted as *ǰ* and *č*, e.g. *nàǰže* 3p. sing. present. 'ide', *dovižéna* and *čòvik*, *náčve*. A similar situation has been confirmed in the Transvelebit part of the hinterland of Senj.

Ògnīšće is also heard in the speech of the older Krivi Put inhabitants, so that one can assume that in the past there were more lexemes with the šćakavian reflex. However, the contemporary Krivi Put speech is categorized as štokavian due to the lexemes like *klīšta*, *gūšter*, *štēta*, *ògnīšte*, *štāp*. These features bring it closer to the speech of the Transvelebit hinterland. The phonemes *x* and *f* have returned into the consonantal system of Krivi Put, but their place is marginal since they frequently fall out or are replaced with other consonants.

The ending *-l* has been transformed into *-e* in the active adj. m. sing. vt, root stem with *-i* among the older speakers, e.g. *vīdije*, *nòsije*, *pīje*. However, the same speakers also pronounce *vōdija*, *vīdija*, *nòsija*, *pīja*. Such duality is also noted in the Transvelebit part of the hinterland of Senj. In other verbal bases: *-l > -a* *ùmrā*, *pīvā*, *rèkā*, *čūja*, *dòvē* (*ē < ea*), *ùzēja*. The ending *-l* has fallen out of nouns, like *sō* 'sol' 'salt', *vō* 'vol' 'ox', but nouns and adjectives with restituted ending *-l* are also used, e.g. *stōl*, *bīl*, *cīl*, *vèsel*, *dèbel*.

The phoneme *-m* at the closure of the ending morphemes has transformed into *-n*: *èsan* 'jesam', *īmā n*, *u svākōn* L sing. n., *s àutīn*, *kāmēñon* I sing., *gòdinan* I pl., etc.

The stress system is made of four types of stress (``^`'), with the shortness and post-stress length, and of the new štokavian distribution rules corresponding to the standard language. In the paper, specific features of the Krivi Put accent system are presented.

Concerning the morphological verb characteristics, the infinitive is elliptical (*dōč*, *dèlat*), the imperfect has disappeared from the verb form system, and the aorist has been well preserved. Considering the nouns, the plural case endings have been equalized in the dative, locative and instrumental – for mas-

culine and neuter $-\bar{t}n$ (D L I *lúd̄tn, kòl̄tn*), and for feminine nouns of the e-declination $-an$ (D *žènan, Lu kùčan, Is bāban*). Furthermore, among the younger speakers, under the influence of media and educational system, in D L I pl. endings $-ima$ appear in masculine and neuter, as well as in feminine nouns ending with a consonant, and the ending $-ama$ in feminine nouns.

In the thematic block made of the chapter **Traditional Architecture**, Ivana Šarić Žic brings forth a typological analysis of the traditional architecture in Krivi Put and the neighbouring hamlets by stating the common characteristics of this architecture, as well as certain particularities. Starting from a generalized description of the architectonic and construction features and moving towards some concrete examples, the author tries to place the depicted phenomena in a broad temporal framework. She concludes that traditional elements that appear in the area are not always of the same genesis, since they depend on a number of economic and social factors, and that each housing and economic unit has had its own individual development corresponding to the users' needs.

The author stresses that, when viewing the organization of some forty villages and hamlets of Krivi Put as a whole, one cannot detect any regular and uniform structure. On the basis of the geographical conditions, this region belongs to the area of the forest karst, which makes the creation of larger rural agglomerations impossible. That is why the hamlets are loosely structured and mostly consist of a few individual households. Furthermore, the author states that, although the hamlets seem to be scattered without some internal logic, a more thorough analysis shows a deliberate placement of each object in accordance with the local conditions (along the ways, at the borders of arable fields, on the slopes exposed to the sun).

Generally, the author defines the architecture of the Krivi Put area as simple and functional, without specific decorative elements. She emphasizes the role of stone and wood, which make the basic building material for the people in this area. She shows that housing and farming units are made in stone tied with the lime mortar. The thickness of walls amounts to 60 cm. The number of storeys and the inner distribution of the space varies owing to a number of factors. The roof construction of the housing and farming objects is wooden as a rule, while the common bi-slope roof is covered with the shingle.

Further on, the author points out that the architecture found in the Krivi Put area is of different datations and types, but its common denominator is the importance given to the space reserved for the cattle. She concludes that the traditional architecture of Krivi Put is a product of relatively harsh natural circumstances and needs of the Bunjevci, who came to this territory as cattle breeders, which has considerably affected the community's way of living.

In accordance with this, she presents two main types of the residential space organization: the common space and the space reserved for the separate dwelling of the people and the cattle. This typology indicates that the space reserved for the cattle was almost the size of the housing space used by a Littoral Bunjevac, which clearly shows the importance the people attributed to their cattle. One can assume that the division conditionally defined as horizontal appeared first: the people and the cattle lived in the same ground storey, divided by a mere partition wall. By the construction of the upper storey, the division started to take place vertically: cattle was living downstairs, and people upstairs. Barns as separate buildings were introduced at the Turn of the Century, which is estimated on the basis of the dates engraved into the belonging housing units. Furthermore, the author presents some architectonic elements that formed a part of traditional plots: *bajte* (summer kitchens), *šterne* (water cisterns), and *trapovi* (potato cellars).

Finally, she examines the state of preservation of the traditional architecture, which differs significantly, in a positive sense, from the coastline space. In a concluding review, she outlines conservation guidelines and forms, indicating the possible consequences of uncontrolled restoration and reconstruction. Through the presentation of traditional architecture characteristics, the author tries to contribute to the understanding of the identity and ethnogenesis of the Littoral Bunjevci.

The following larger thematic block deals with the traditional economy. This unit, written by Marijeta Rajković, consists of six chapters: **Migrations and Common Life in Summer Settlements, Cattle Breeding, Agriculture, Hay Making, Bee Keeping, and Hunting**. The material has been collected through interviews in a wider Krivi Put area on several occasions over a period from 2003 to 2006. All the contributions cover chronologically the 20th century, but the majority of data relates to the period preceding the 1970s, when the population emigrated from Krivi Put on a large scale, in search of new sources of earning.

The topic of **Migrations and Common Life in Summer Settlements** has proven to be essential in order to understand the traditional economy and to gain insight into the traditional way of life and the culture of this region's population. In springtime the inhabitants moved from the coastal area to mountain pasturelands, situated on the slopes of Velika Kapela at the height of 500 to 700 meters above sea level. The main reason to move was cattle grazing (cows and sheep), but also hog breeding, land tilling (hoeing), haying and bee farming. In autumn everybody moved back to the coastline, where they stayed until the next spring. This region's particularity comes out of the fact that these mountainous regions had permanent settlers, who sometimes moved into even higher areas, 800 to 900 meters above sea level. In the course of the 20th century the migrations varied from one family to another, so that some of them took one migration step, some took two, and the others did not move at all. The temporary summer settlements have gradually turned into permanent places to live, some of which even had elementary schools. Specific daily migrations for the education needs, for earning an income, for carrying out religious practices and for funerals are observed. The research aims at grasping the totality of the way of life influenced by the migrations. The goal is to depict the push and pull migration factors and the life in summer settlements (buildings, interaction between the migrants and the domiciled inhabitants). The author sketches symbolic borders between the two communities, that is, autoidentification strategies which distinguished the migratory group from the domiciled one. She describes the symbolic inventory that the community members define as distinctive in relation to the "others", whom they perceive as different in spite of the fact that they live in the same area. Finally, she points to the role of ethnological research in the revitalization of this depopulated region, which could be accomplished by developing rural tourism, by presenting the life in summer settlements.

In the second contribution the author describes **Cattle Breeding**, which, along with agriculture, represented the main economic branch. Each family owned a cow or two, some ten to twenty sheep, several chickens, a dog and a cat. Families also owned oxen or horses. The choice between oxen and horses was conditioned by the arable land surface, geographical features of fields and the family's economic strength. Informants could enumerate families that owned horses and those owning oxen. In Krivi Put the families of Prpić, Pavelić, Krmpotić, Burić and Šojat had oxen, and Prpić family owned horses. In Francikovac, Šojatski Dolac the situation was more varied. In Veljun and Mrzli Dol oxen prevailed, whereas the inhabitants of Podbilo, Alan and Klarićevac mostly had horses. The Krivi Put inhabitants used draught animals to till the land (to plough and harrow), to carry cargo, to gain additional income by pulling tree trunks from the woods, which was especially the case in Alan. Due to a specific way of living (moving to summer settlements) and to the terrain structure, the inhabitants of the Croatian Littoral did not owe draught animals, apart from donkeys and/or mules. Donkeys and mules were also used in Alan, Podbilo, Šojatski Dolac, and less frequently in Krivi Put and Veljun. The poverty and an inadequate number of draught animals resulted in joining the animals together, so that they could finish the work more swiftly. In spring the Krivi Put inhabitants used to buy pigs and feed them until autumn, November to be more precise, when they would slaughter them for winter.

The author brings data on the names for animals, orders issued to animals, and describes the system of stable farming and pig breeding. She presents in details the organization of cattle grazing, shepherds and their equipments, as well as shepherds' "servants" (children from the age of ten to the full age who stayed in a family's service for a year, mostly tending cattle). The relationship of permanent and seasonal

inhabitants is highlighted, on the examples of the organization of cattle grazing and joining the animals together. The author concludes with the description of the contemporary state of cattle breeding.

The topic of the third contribution is **Agriculture**. At the beginning the reasons that caused the division of arable land into small parcels are outlined. The family land-property was scattered because of the relief features (mountainous region), the common law inheritance practices and the life organized at different levels (two to three). Parcels were sometimes very distant, even two to five hours of walking from each other. The prevalent field crops were: barley, oats, wheat, buckwheat and rye. The author describes preparations for seeding and crop planting (spreading manure, plowing with wooden and/or iron ploughs, harrowing). While doing so, she pays a special attention to gender division in work. Agricultural tools are also presented: hoe, rake, shovel, pick, hay-fork and spade. The author also explains what the seeding time was and who the seeders were, as well as what magic procedures were performed in order to ameliorate crop. A large chapter deals with the harvest and with questions: when it was taking place and who participated (women with sickles, men with scythes), what the accompanying events were, through which the community's social life is reflected (contests of harvesters, songs, mutual help system). Rajković also shows how ropes to tie straw were prepared, how to sheave wheat and transport it home from the fields. She describes the threshing floor and the procedures of threshing wheat, which vary depending on whether it was performed by oxen or horse power. The harvest customs, the storing of wheat and its transportation to mills (in Brlog, Prokike, Švica) are also shown. Special attention is paid to height positions of the fields, which lead to different ways of tilling the soil.

In the last part home gardening is shown. Potato, cabbage, carrot, beans, red beet, seakale beet and lettuce were frequently planted vegetables. The tilling of the soil in home gardens and the bedding out of plants, most frequently cabbage, are described as well. The author pays most attention to potato and cabbage, which played the most important role in traditional nutrition, whereas other sorts of vegetables were seeded in small quantities. Today's state in the field is also sketched.

By examining the traditional economy and migrations of the Krivi Put inhabitants, Rajković has found **Hay Making** to be an important topic, due to its major role in the life of this region's inhabitants. During the long winter months (from November to April) the cattle stayed indoors, in barns, so that enough hay had to be provided. From this area hay was transported by mules and donkeys to the Littoral.

The importance of haying is reflected in the fact that men ceased their seasonal works (in Slavonia, West Europe). As late as in the 1970s they were taking their vacation to come to Krivi Put in time to prepare enough hay for winter months. Transcontinental emigrants, from the USA and Canada, used to send money for that occasion. Meadows with grass, and sometimes with clover, were mown (once, twice, occasionally even three times a year, depending on the height above sea level and climate). After three or four years of mowing, when the soil became impoverished, the grass was left to grow or clover was seeded. The author brings data on: the time of mowing, the organization of mowing (gathering of mowers, their equipment) and the mowing itself (songs, contests among mowers). Mowing had an impact on the entire family, since women prepared food and brought it to distant meadows, girls turned over the grass, children tended cattle in this period. The paper ends with the description of hay drying, its transportation to outhouses and storing for the winter, mostly inside the barns or grouped in stacks.

The fifth contribution deals with **Bee Keeping**. In coastal villages almost each house was keeping bees; at 500 meters above sea level every third household had bees, whereas at 800 meters that was a sporadic activity. The reason for such differences obviously lies in the geographical and climatic features (especially in long winters). This was also a trigger for moving the bees up to the mountains during summertime, a process which the author elaborates in the paper (by showing, for instance, the transportation of two beehives on mules and/or donkeys and on the owner's back). Since there is a variety of plants growing at different heights, here we find several sorts of honey: sage, heather, lime, acacia, meadow and forest honey. Along with honey, the Krivi Put inhabitants made other products: for example, they used combs

to produce a kind of sherbet, they made candles, etc. The author describes the position and appearance of beehive yards, types and appearance of beehives throughout the 20th century, the bee-keeper's equipment and clothes. She shows the beekeeper's tasks, especially those related to bee swarming and extraction of honey. Folk beliefs connected to bee keeping are also noted, such as a notion that the arrival of a runaway bee swarm in the courtyard brings luck, or reasons why a horse skull is placed next to a beehive yard. Owing to the abundance of forest vegetation, the Krivi Put inhabitants often used to find wild bees in the woods. This article informs us of the ways of transporting them to the house and taming them. It ends with a chapter on curing bees. In the course of the 20th century the inhabitants were keeping bees primarily for their personal needs, while for a few individuals they represented the main source of income, since they owned up to 200 beehives. Nowadays, several bee-keepers from neighbouring urban centres have been bringing their beehives to Krivi Put. They have recognized the untouched nature and possibilities of ecologically pure production of honey, some of the sorts having therapeutic properties.

The topic of the last chapter is traditional and contemporary wild beast **Hunting**. Owing to the abundance of forest spaces and wildlife at their boundaries, almost every boy used to catch a dormouse, a bird or some small animal while tending the cattle. Adult men often went hunting and built rabbit, deer, badger, pine and stone marten, boar, bear, wolf and lynx traps. The author describes the strategies when hunting each of these animal species: taking by surprise, chase or pack hunt and lying in wait. Different types of traps are outlined: loops made of horsetail hair, traps that fall over animals, wicker enclosures that direct animals towards a trap, iron snare, as well as the ways to use and hide them. The inhabitants did not own fire weapons, so that pitfalls were dug out in order to catch larger animals, such as the boar. The animal would fall through a covered hole onto the peaks raised at the bottom. The motivation to catch each of the animal species is also shown: for meat, fur (such is the case with marten and fox) and therapeutic fat (from badger and dormouse).

Wolves were the major predators in this area, since they often attacked flocks of sheep. Therefore, the killing of a wolf was marked in a special way. The hunters used to make the rounds through the village and the wider area carrying the wolf skin (for instance, people from Podgorje used to come to Krivi Put). This custom, for which no special name was used, is described in details (songs, the appearance of the wolf, gifts given to the group that carried it). The final part deals with contemporary hunting, as carried out in the frame of the Hunters Association "Jarebica" ("partridge"). Today's hunting can also be observed as an economic branch, in this case as hunting tourism, due to arrivals of numerous Italian visitors that go bird hunting.

The thematic unit on **Transport** consists of a chapter having the same title, written by Danijela Birt. Transport as an important segment of the traditional life in Krivi Put has played a significant role in the shaping of their identity, distinctive in relation to the neighbouring communities. In this paper the identification of Bunjevci, primarily in relation to the urban centres nearby, is observed through a form of their material culture. Agriculture and cattle breeding have formed the main economic branches for the majority of the Krivi Put inhabitants. Many of them have continued to till the land for their own needs up to today. Nowadays, these branches can no longer be defined as the main means of production, since only the elderly people have remained in the area. Depopulation was triggered by the quest for an easier way of life, which did not encompass agriculture and segments connected with it, and such is also the case with the transportation utilities.

Modernization that has affected this area has forced out the usage of draught animals, such as horses, oxen and donkeys. The changes became more obvious in the seventies. In the course of research, a difference has been spotted related to which draught animals were used: in the area of Podbilo those were mainly horses, and in the area of Veljun oxen. Specific natural resources caused such a distinction.

Based on the gathered ethnographic material, the author attempts to show the development of various forms of transportation, as well as all the means used for that purpose. She also explains their usage within a wider community. Specific features noted during the fieldwork (for instance, the sole usage of four-

wheel carts) are consequences of certain climate and geographical conditions. The gathered data cover a span from the beginning of the 20th century up to today, while most of them relate to the period from twenties to seventies. These results have been compared to the contemporary way of living, which showed the magnitude of changes that happened in a relatively short period, from the 1970s to be more precise. This region's inapproachability has defined the means of transportation, but also the financial difficulties of its inhabitants.

Under the subtitle *Domesticated Animals as Means of Transportation*, Birt discusses not only the usage of various animal species for transportation, but also the causes that influenced the choice of a certain sort. In the chapter *Modernization of Transportation*, she examines changes of means of transportation after the World War II, especially those in the 1960s, when tyres replaced wooden wheels. That shift influenced a change in the appearance, and even in the name of the cart. In the following four chapters: *Cart Parts*, *Cart Usage*, *Horse Tack* and *Oxen Tack*, the author presents the material gathered during fieldwork, showing in details the appearance and multiple usage of carts, as well as the equipment needed to transport goods by horses or oxen. The inhabitants of this region frequently earned an extra income as *jobbing carters*, with which Birt deals in a separate chapter. In the chapter *Sledges – Parts and Usage*, she mentions means of transportation that were used in order to carry wood and manure in the winter months. The final part on *Saddles* deals with transportation equipment mostly applied when using donkeys, less frequently horses, for transportation. Parts of the saddle, its usage and ways it was applied when transporting different goods are described.

Danijela Birt and Matija Dronjić are authors of the next thematic block, consisting of a chapter **Water Supply**. In this area the access to the drinking water has always represented a serious problem. Therefore, water supply has played an important role in the life of Littoral Bunjevci, which is obvious from the fact that various measures have been taken to contain the rainwater, such as the building of specific water reservoirs, cisterns. In the contribution results of field research carried out in two phases, in 2003–2004 and at the end of 2007, are presented. The inhabitants used to fetch water from a two hours of walking distance (for instance, from Majorija in Senjsko bilo, Vratnik, Brinje). The authors describe ways of water carrying and several characteristic types of wooden water containers. The vessels were purchased in the areas nearby, mostly from the inhabitants of Kutarevo. Furthermore, the authors describe the building of water cisterns. That was an investment that often demanded a journey to America, in order to gain some extra profit. Variousness of such reservoirs is shown. Apart from family-owned cisterns, church cisterns were built as well. In the second half of the 20th century the state realised the problem of the lack of water and was encouraging the building of public cisterns. The usage and maintenance of ponds for cattle in summer months are described as well. Finally, the authors bring forth the legends on wells, located during the research and described, which the Krivi Put inhabitants often interpret as “the Greek wells”.

The next thematic block, consisting of a chapter **Trade and Fairs**, is written by Tihana Rubić. The contribution begins with the data on fair trade, activities and ways in which it was conducted in the Krivi Put area. Significant trade relations between the region of Krivi Put – Senj, the region of Krivi Put – Brinje and the region of Krivi Put – Otočac are shown. From the beginning of the 20th century up to 1970s, the fairs in Brinje and Otočac represented two most significant trade centres for the Krivi Put inhabitants. Some steady ways, unpaved roads and shortcuts were used as the means of communication from Krivi Put, but also towards that area, concretely towards localities in which specific services were provided (for instance, blacksmith's trade in Krivi Put, Vratnik, Prokike, Drežnica and Lučani). The author examines the jeopardy inflicted by highwaymen, bandits who used to intercept traders on the road. She enumerates places along the trade roads where popular inns were situated. The theme of fairs represents this contribution's central part. Along with the trade communication, she elaborates on the trade offer, the usage of sayings when negotiating the price and the drinking of a toast when the deal was made. She analyzes the

gender-constructed division in work. For instance, everyday cattle-breeding work, selling animals and goods at fairs were considered men's job, although women often took part in trade (either by assisting men or independently, in the case of widows). Trade activities were often carried out by women even outside the fair context. Such is an example of the women from Lika, who were selling woven rugs at fairs, as well as the women from Krivi Put, who delivered milk to the town of Senj. Finally, the author explains how trade communication was redirected from the mentioned fairs to the buying station in Podbilo in the seventies. The improvement of the traffic infrastructure, the intensified usage of cars and the industrial production growth have led to the increased population mobility and availability of goods and services that were not easily accessed previously. The demand for hand-made products has also gradually diminished. The above mentioned blacksmith workshops previously played an important role in the region of Krivi Put, Krasno and the surroundings. Parallel to the abandoning of the horse and oxen-driven carts, the demand for their services has gradually decreased. In that way, this traditional craft has vanished from the area, which represents only one of the many recorded changes affecting trade in the area of Krivi Put from the seventies on. At the same time, the demand for the woodenware from Kutarevo has also decreased, due to the introduction of cheaper plastic and enamel industrially produced dishes. Each of the mentioned segments of trade life in the period between the two world wars up to the seventies represents an interesting and colourful part of the Littoral Bunjevci traditional way of life, although in this area trade has never formed a basic or continual economic branch. Since ethnological literature rarely thematizes the topic of fairs and trade, this paper represents a significant contribution to the understanding of this topic in general, and especially in the traditional life of Bunjevci in Krivi Put.

DAS LEBEN IN KRIVI PUT¹

ETHNOLOGISCH–HISTORISCHE MONOGRAPHIE ÜBER KÜSTENLAND BUNJEWATZEN

In der Einleitung der Monographie *Das Leben in Krivi Put*, gibt die Autorin und Leiterin des Projekts *Identität und Ethnogenese der Küstenland Bunjewatzen* einen kurzen Einblick in den Verlauf der Forschung und über Motivation und Beweggründe für ihre Veröffentlichung. Die Monographie über Krivi Put wird in zwei Teilen herausgegeben. Erster Teil der Monographie ist eine interdisziplinäre Forschung des Phänomens der ethnischen Gruppe Bunjewatzen, am Beispiel der Mikroregion Krivi Put am Fuße von Velika Kapela im Hinterland von Senj. Neben Beiträgen ethnologischer, behandeln auch zwei die historische Thematik und einer beschäftigt sich mit sprachlichen Besonderheiten.

Kommunikationsformen innerhalb der lokalen Gemeinschaft, Kommunikation mit der näheren und fernerer Umgebung dringen auch in verschiedene Lebensbereiche der Einwohner von Krivi Put ein. Fast jeder Beitrag der Monographie (in beiden Teilen) beschäftigt sich mit einem Aspekt des Lebens der lokalen Gemeinschaft. Das Dorf als Gemeinschaft, dazugehörige Siedlungen und Streusiedlungen zum Gebiet von Krivi Put gehörend, sind durch verschiedene Aspekte der traditionellen Kultur auf eigene Art verbunden. Geselligkeit auf der Ebene der näheren (einzelnen Dörfer in Krivi Put) und weiter entfernten Siedlungen der lokalen Gemeinschaft (das ganze Gebiet von Krivi Put), oft auch Kommunikation außerhalb der lokalen Gemeinschaft aus näheren und fernerer Umgebung, das sich wie ein leitender Gedanke durch alle Themen in beiden Teilen der Monographie hindurch zieht. Die zweite verbindende Idee ist die Erkenntnis über Identität und Zugehörigkeit zur ethnischen Gruppe Bunjewatzen. Themen wurden nach spezifischen Eigenschaften der Lebensweise der Küstenland Bunjewatzen gewählt. Gerade mit Hilfe einzelner Elemente ihrer traditionellen Kultur, kann man die objektive Aspekte deren Zugehörigkeit und den Verlauf des Identifizierens verfolgen. Der subjektive Aspekt ihrer Ethnizität ist Erkenntnis der Zugehörigkeit zu Bunjewatzen und des Unterschieds zu anderen Bewohnern aus Krivi Put.

Ethnologische Themen in der Monographie beziehen sich vor allem auf das traditionelle Kulturerbe der Bunjewatzen aus Krivi Put, aber auch auf ihr Schicksal im heutigen gesellschaftlichen Kontext. Viele Themen wurden vor allem auch deshalb gewählt, weil einige Aufschlüsse über verschiedene Aspekte ihres Kulturerbes auch eine Anwendung im heutigen Leben haben könnten. Durch das Anwenden traditioneller Kultur im heutigen Leben (z. B. durch Wiedererweckung der traditionellen Baukunst, Landtourismus, Gastronomie Angebot, Herstellung charakteristischer Produkte dieser Gegend, Souvenirs, Feiern wichtiger Festtage u. s. w.) kann man das Tourismusangebot erweitern. Einige Beiträge betonen gerade diese Möglichkeiten das Traditionelle mit dem Zeitgenössischen zu verbinden, schlagen auch vor wie man natürliche Ressourcen und vernachlässigtes Kulturerbe in diese Zwecke nutzen könnte. Teilnehmer dieser Forschung haben in dieser Monographie alle Anstrengungen und Ergebnisse dargestellt, ihr gemeinsamer Ziel war ein positives Beispiel wie das Erkenntnisvermögen über die Vergangenheit den Weg für die Zukunft ebnen kann.

Ein solches ganzheitliches Prinzip in dieser Monographie (und in ihrem zweiten Teil), denn wir mit dieser Forschung des Phänomens von Bunjewatzen erreichen wollten, steht für eine bedeutende Neuheit der kroatischen Ethnologie.

Die Monographie beginnt mit einer Einheit historischer Thematik, die aus vier der Geschichte von Krivi Put und historischen Aspekten des Phänomens von Bunjewatzen behandelnden Kapiteln besteht.

Erster Beitrag dieser Einheit, trägt den Titel **Bunjewatzen in Früher Neuzeit - Entstehung und Entwicklung einer postmodernen Ethnie**, von Marko Šarić. Hier werden in Form einer wissenschaftlichen

¹ Krivi Put – der Name der Gegend bedeutet der falsche Weg

Darlegung und Analyse des Phänomens der Prozess und die Struktur der Entstehung einer postmodernen Ethnie, als einer erkennbaren ethnologischen, kulturellen- und Glaubensgemeinschaft in Früher Neuzeit beschrieben. Die postmoderne Ethnie der Bunjewatzen ist als eine supralokale Traditionsgemeinschaft definiert, die trotz Zerstreutheit, denselben Namen Sprache, Erinnerungen, Religion und einige Elemente dinarischer kultureller Tradition teilt. Die Frage der Herkunft und Ausbreitung des Begriffes „Bunjewatzen“ bzw., semantischen Übergangs aus einer generischen in eine Bezeichnung einer ethnischen Gruppe und die Entstehung ihrer mehrfach strukturierten Identität, die in verschiedenen staats-politischen, soziokulturellen, ökosystematischen Bedingungen zu Ausdruck kam. Wichtiger Bestandteil der bunjewakischen Identität ist auch das Phänomen der ethnischen Glaubensgemeinschaft, die eng mit dem Prozess der Identifizierung und Glaubenskultur walachisch-dinarischer Gemeinschaft in Verbindung steht. Der Kern dieser ethnischen Gruppe waren die Siedlungen der katholischen Walachen in Westherzegowina die im 16. Jahrhundert einen weiten Gebiet Kroatiens an der Dreimperiumsgrenze Osmanisches Reich – Republik Venedig – Habsburger Monarchie. Das bunjewakische Phänomen ging aus Walachischen Gesellschafts- und Glaubensstrukturen an der Dreimperiumsgrenze in erster Hälfte des 16. Jahrhunderts bzw. aus dem gegensätzlichen Modell Bunjewatzen – Rkatschen hervor. Einen großen Einfluss auf die Entwicklung der Bunjewatzen hatten auch die Imperialkonflikte an der Grenze und deshalb kann man sie als eine „Grenzen Ethnie“ ansehen. Dynamische Aspekte der Gestaltung ihrer Identität unterschiedlichen Ausmaßes im 16. und 17. Jahrhundert waren Migrationen, Kriege, Aufstände und Religionswechsel. Die Migrationen haben eine besonders große Spur hinterlassen, in dem sie die Ethnie in vier große Zweige: westbosnischen, dalmatischen, Lika-küstenländischen und Donauzweig teilten.

Danach folgt der Beitrag **Pfarrei von Krivi Put**, von Mile Bogović, in welchem der Autor auf Grund historischer Quellen, veröffentlichter Literatur, aber auch aus eigener Erfahrung einen kurzen Überblick des Ansiedeln der Bunjewatzen in diese Gegend, sowie der Geschichte der Pfarrei Krivi Put, von ihrer Gründung im Jahre 1790 bis zur Gegenwart. Er blickt besonders auf die Zeit zurück in der er als Primiziant 1964, zum Leiter der Kirchengemeinde wurde und in der er ein Jahr lang blieb, und über Veränderungen die er bemerkte, als er nach zwanzig Jahren zurückkehrte. Heute ist er Bischof der Diözese Gospić - Senj.

Nächster historischer Beitrag **Das Wappen der Bunjewatzen aus Krmpote** mit dem Untertitel Ein Interpretationsversuch der Symbolik. Nachdenken über das Ersuchen eines Wappens und einer Charta vom Kaiser und König Rudolph II . Entstehung des Wappens und dessen Symbolik. Im Ersuchen wurde der Wunsch geäußert, das neben den Patronen Johannes dem Täufer und Heiligem Georg, auch Wald, Wiese und Fluss abgebildet sein sollen. Der Autor zieht eine Folgerung aus der Symbolik und der deutlichen und signifikanten Gestalten, dass diese Bestandteile, auf das Schicksal der Bunjewatzen während stürmischer und unsicherer Vergangenheit auf diesem Gebiet hinweisen.

Im Beitrag **Geographische Lage und Einblick in die neuere Geschichte von Krivi Put**, schreibt Blaženka Ljubović über das Klima und geographische Charakteristiken, gesellschaftlich-wirtschaftliche, militär-politische, kulturhistorische und demographische Verhältnisse in Krivi Put während des 19. und 20. Jahrhunderts. Sie blickt vor allem auf die Entwicklung des Schulwesens zurück. Durch das Schildern dieser Umstände versucht sie auf viele mit den Veränderungen in der Gemeinde von Krivi Put in diesem Zeitraum in Verbindung stehende Fragen zu beantworten. Mit Hilfe historischer Dokumente versucht sie zu erörtern, was mit der Gemeinde, die früher ein administratives, religiöses, gesellschaftlich-politisches Zentrum von 30 Dörfern mit 3200 Einwohnern war, auf einer Fläche von 8334,89 ha geschah. Der Volkszählung von 2001 nach, wohnten dort nur noch 495 vorwiegend ältere Einwohner. Den Grund für den heutigen wirtschaftlichen und demographischen Zustand soll man auch in schlechten Wirtschaftsplänen und Programmen für Krivi Put, im verspätenden und ungenügenden Investitionen in die Infrastruktur (Straßen, Abwasser und Trinkwasser Versorgung, Elektroenergie, Telefon) suchen. Eine solche Lage hatte als Folge einen stillstand der Landwirtschaft sowie Pflanzenanbau, als auch Viehzucht und aller

ihrer Bereiche. Die Situation wurde noch zusätzlich wegen schlechten Verkehrsverbindungen zu näheren und fernerer Orten verschlimmert. Als Folge aller dieser Faktoren kam es zu Migrationen junger erwerbsfähiger Leute, keine neuen Familien wurden gegründet was zu einem rasenden Fall der Geburtenanzahl führte. Viele Dorfschulen wurden geschlossen, was ein zusätzlicher Antrieb der Migrationen bzw. zum Aussterben der Dörfern beigetragen hat.

Trotz schlechter wirtschaftlicher und demokratischer Lage, die sich vor allem in den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts verschlechterte, erkennt man Fortschritte im Wiederbeleben von Krivi Put. Der Ortsausschuss fördert in Zusammenarbeit mit der Behörde der Stadt Senj das Lösen der kommunalen und wirtschaftlichen Probleme, wie Wasserversorgung, erneuern Wasserzisternen, Stromnetzes, Ausbau und Sanierung der Straßen u. s. w. positive Anregungen kommen auch von Seiten des 2001. gegründeten Verein Vrisak, dessen Aufgabe Entwicklung des Landes und Erhalten des Kulturerbes von Krivi Put ist.

Die zwei weiteren Beiträge behandeln das Thema Migrationen der Einwohner von Krivi Put. Die Autorin Marijeta Rajković hat im Beitrag Übersicht der Migration der Einwohner von Krivi Put zwei Ziele gesetzt. Als erstes eine Übersicht der Migration der Einwohner von Krivi Put im 20. Jahrhundert, und als zweites die heutige Beziehungen zwischen den Einwanderern und der lokalen Gemeinschaft darzustellen. Für diese Untersuchung eignete sich am besten der Kirchenpatronatstag Maria Schnee, der ein Tag der Zusammenkunft der Einwohner von Krivi Put ist. Das Erzählen über die Migrationen der Bevölkerung bezieht sich auf das 20. Jahrhundert, im Gegensatz zum Erzählen über die Zusammenkunft der Einwohner von Krivi Put am Kirchenpatronatstag Maria Schnee mit dem Schwerpunkt auf das Jahr 2004. In diesem Kapitel werden die Formen der Auswanderung (transkontinentale, nach Westeuropa, nach anliegenden Ländern), Innerer Emigration (meistens nach Slawonien, oder nach anliegenden urbanen Zentren) dargestellt. Man versuchte auf die Frage der Merkmale der Migrationen zu antworten (zeitweilige, dauerhafte, Saison- oder Kettenmigrationen, streichende...). Man wollte in der Untersuchung auch etwas über die Faktoren der Verdrängung und des Anziehens („push“ and „pull“ Faktoren). Der Hauptgrund der Migration aus Krivi Put war die wirtschaftliche Stagnation der Agrikultur, Urbanisation und fehlende Infrastruktur und der Verkehrsverbindung mit den benachbarten urbanen Zentren. Man wollte die Beziehung heutiger Migranten und ihrer Nachkommen zu Krivi Put und das vorläufige und endgültige Zurückkehren in die lokale Gemeinschaft zeigen. Die aus Krivi Put ausgewanderten Bewohner kommen selten nach Krivi Put zurück, aber sie verweilen den Sommer sehr oft im Ort ihrer Herkunft. Sie bauen auch Häuser am Meer (in Senj, Crikvenica, Novi Vinodolski), aber am Festtag Maria Schnee wollen alle in Krivi Put sein.

Der zweite Beitrag der Autorinnen Marijeta Rajković und Jasmina Jurković bezieht sich auf das Thema Migrationen und hat den Titel **Einwohner von Krivi Put in der Gegend von Virovitica**, behandelt eine Gruppe der Migranten die aus Krivi Put nach Virovitica auswanderten. In diesem Beitrag wird eine Studie einer inneren homogenen Migration, am Beispiel einer wirtschaftlich veranlassten Umsiedlung größerer Gruppe Menschen, aus ländlichen Gebieten von den Hügeln am Fuße der Küstenseite von Velika Kapela ins ländliche Gebiet einer anderen Region Kroatiens, in die Gegend von Virovitica. Es wird ein Überblick der freiwilligen Migrationen der 20-er und 30-er Jahren des 20. Jahrhunderts gegeben, dem Zeitpunkt in dem sie am zahlreichsten waren und sie residenziell wurden. Nach mehrjährigen zirkulären Migrationen nach Virovitica, sind die Bewohner von Krivi Put im Laufe der Zeit, nach und nach in der Siedlung Režovačka krčevine wohnhaft geworden, und kauften sogar Grundstücke in Podgorje.

Die Forschung basiert auf Empirie, Angaben wurden im Zeitraum von ein paar Jahren, in dem Gebiet von Krivi Put (2003-2006) und Virovitica (2005-2006) gesammelt. Angaben über Migrationen am Ende des 19. und Anfang 20. Jahrhundert wurden mit der Technik des Interviews gewonnen, bzw. durch *life stories* der Migranten, ihrer Nachkommen und Bewohner von Krivi Put die an der Migrationen nicht teilnahmen. Ein Teil dieser Forschung wurde im Standesamt von Virovitica, mit Hilfe der Daten aus den

Geburtenbüchern durchgeführt, sowie in Suhopolje aus den Geburtenregistern, Personenstandsbücher - *Vjenčanici*, Register aus Rezovec, es wurden auch Online Datenbanken benutzt.

In diesem Beitrag beantwortet man Fragen: Warum ziehen Leute um? Wer zieht um? und Was geschieht nach dem Umzug? Es werden Erinnerungen an erste Jahre des Zusammenlebens geschildert. Beziehungen zwischen den Migranten und autochthoner Bevölkerung mit Schwerpunkt auf kulturelle Prozesse und Grenzen zwischen den Gesellschaften. Man bemerkte viele Translokalismen, bzw. eine Verbindung der Migranten und ihrer Nachkommen mit der lokalen Gemeinschaft. Bei zweiten und dritten Generation bemerkt man Phänomene der Rückwanderung, Renovierung alter Familienhäuser, Bauen von Ferienhäusern auf dem Gebiet von Krivi Put und in für den Tourismus attraktiveren nahe liegenden Orten, aber auch das Erhalten des Bewusstseins über ihre Identität. Trotz der Akkulturation und Assimilation bei größerer Anzahl der Migranten, das Abstammen aus Krivi Put, bzw. die Zugehörigkeit zu den Küstenland Bunjewatzen und dessen Gemeinschaft stark eingepägt.

Kapitel über sprachliche Eigenschaften der Einwohner von Krivi Put wird im Beitrag **Über die Sprache der Einwohner von Krivi Put** der Autorin Ankica Čilaš Šimpraga behandelt. Die Sprache von Krivi Put gehört zum westlichen Dialekt, man spricht von neuštokawisch ikawischer Sprache. Im Vokalsystem gibt es fünf Vokale (*a e i o u*), die in kurzen und langen Silben vorkommen, silbenbildend ist auch der Sonant *r*. Phonetisch wichtig ist auch das Schließen langer Vokale *ā* und *ō* (z. B. *spāvā* 3. P. Sg. Präs., *dōm*) sowie des kurzen und langen Vokals *o* vor Sonanten *u* bei älteren Sprechern, z. B. *ōna*, *dōnōsili*. Wurde der Wechsel *o > u*, z. B. *bumbōni*, *ūn*, *puļcija*, *ūndā*, *ūna*, *ūnde*. Dieser Wechsel kommt bei jüngeren Sprechern nicht vor. Das zweite wichtige phonetische Merkmal ist Abschwächung des Vokals *i* nach der betonten, z. B. Adj. Des Vorgangs. fem. Sg. *rādila* kann zwei Formen haben [*rādila*], [*rād'la*] oder [*rādəla*]. Im Gegensatz seltenem Wechsel unbetonter Vokale z. B. In Substantiven *plāden'* 'pladanj' 'pladanj', *bāden'* (neben *bādan'*), *tarāpija*, 'terapija' und in anderen Lexemen.

Wichtiges Merkmal des Vokalismus ist der ikawische Reflex von *Jat*, z. B.: *dī* 'gdje', 'where', *sīd*, *dīca*, *dīte*, *dīd*, *mlīko*, *vīdit*, *nēvista*, *zāvit*, *kōlino*, *sīkira*, neben einer bestimmten gleich bleibender Anzahl von Ekawismen (*ode*, *dēlat* inf., *dēčko*, *pōslē*, *zēnica*, *cēsta*) und Jekawismen, z. B. *pjēšice*.

Wichtiges Merkmal des Konsonatismus ist das Existieren nur einer stimmhafter und stimmlosen Affrikata, die als *ǰ* und *č'*, npr. *nāiǰe* 3. P. Sg. Präs. 'ide', *doviǰēna* und *čōvik*, *nāčve* aufgezeichnet wird. Eine ähnliche Situation kann man auch im Hinterland von Velebit und Senj vorfinden.

Obwohl man in der Sprache älterer Sprecher aus Krivi Put auch *ōgnīšče*, hören kann, nehmen wir an, dass es in der Vergangenheit, mehr Lexeme mit šćakawischem Reflex gab, heutige Sprache von Krivi Put wird zu šćakawischem geordnet, weil wir Lexeme wie *klīšta*, *gūšter*, *švēta*, *ōgnīšte*, *štāp* vorfinden. Sie ähnelt immer mehr zur Sprache des Hinterlands. Phoneme *x* und *f* findet man wieder im Konsonantensystem der Sprache von Krivi Put, aber sie sind von marginaler Bedeutung, weil sie oft wegfallen, oder durch andere Konsonanten ersetzt werden.

Ausgangs *-l* wurde zu *-e* in Adj. Vorg. M. Sg. der Verben mit einem Stamm auf *-i* bei älteren Sprechern z. B. *vīdije*, *nōsije*, *pīje*. Dieselben Sprecher verwenden auch *vōdija*, *vīdija*, *nōsija*, *pīja*. Eine solche Parallelförmigkeit wurde auch in Hinterland von Velebit und Senj aufgezeichnet. In anderen Verbstämmen *-l > -a* *ūmrā*, *pīvā*, *rēkā*, *čūja*, *dōvē* (*ē < ea*), *ūzēja*. In Substantiven fehlt das ausgangs *-l* weg, z. B. *sō* 'sol', *vō* 'vol', aber es werden auch S und Adjektive mit restituiertem ausgangs *-l*, z. B. *stōl*, *bīl*, *cīl*, *vēsel*, *dēbel* benutzt.

Phonem *-m* wurde am Ende der Personalendungen zu *-n*: *ēsān* 'jesam', *īmān*, *u svākōn* In den Kasus Lokativ Sg. N., *s āutīn*, *kāmēnon* Instrumental Sg., *gōdīnan* Instrumental Pl. usw.

Das Wortakzentsystem dieses Dialekts hat vier Akzente (````) mit einer Länge und Kürze hinter der Silbe mit dem Wortakzent, und mit neuštokawischen Regeln wie in der Standardsprache. In diesem Beitrag wird auch, auf die führt die Sprache von Krivi Put spezifische Akzente hingewiesen. Von den morphologischen Besonderheiten des Verbs wird erwähnt, dass der Infinitiv unvollständig ist (*dōč*, *dēlat*), Imperfekt ist weggefallen und Der Aorist ist gut erhalten geblieben. Bei Substantiven sind bei der Flexion im Plural die

Endungen identisch für den Dativ, Lokativ und Instrumental für männliches und sächliches Geschlecht –*in* (D L I *lúdīn, kōlīn*), für weibliches e-Deklination –*an* (D *žēnan, L u kūčan, I s bāban*). Bei jüngeren Sprechern, unter dem Einfluss von Medien und dem Ausbildungssystem in, u D L I Plural kann man die Endung –*ima* in Substantiven männliches und sächliches Geschlechts und weiblichen Geschlechts auf den Konsonant und die Endung, a –*ama* in Substantiven weiblichen Geschlechts finden.

In dieser thematischen Einheit, die durch den Beitrag **Traditionelle Baukunst** der Autorin Ivana Šarić-Žic vertreten ist, wird eine typologische Analyse der traditionellen Architektur von Krivi Put und benachbarten Dörfern durch das Feststellen gemeinsamer Charakteristiken der traditionellen Baukunst und etwaigen Besonderheiten, von allgemeinen Beschreibungen architektonisch-baulicher Charakteristiken bis zu konkreten Beispielen der beschriebenen Phänomene, die sie zu datieren versucht gegeben. Sie schließt daraus dass traditionelle Elemente, die immer wieder vorkommen, nicht gleichen Ursprungs sind und abhängig von einer ganzen Reihe wirtschaftlicher, sozialer und gesellschaftlicher Faktoren. Jedes Wohnungs- und Wirtschaftsgebäude hatte den Bedürfnissen ihrer Benutzer gemäße individuelle Entwicklung. Er wird betont das während der Feldforschung in ungefähr 40 Dörfern und Streusiedlungen von Krivi Put, keine regelmäßige und einheitliche Struktur erkennbar ist. Dieses Gebiet ist wäldliches Sedimentgestein und den geographischen Bedingungen gemäß, hier keine größere Agglomerationen gebildet werden können. Deshalb gibt es Streusiedlungen die meistens nur aus ein paar Bauernhöfen bestehen. Obwohl man den Eindruck bekommt dass die Siedlungen nicht planmäßig und ohne innere Ordnung gebaut wurden, bemerkt man durch eine detailliertere Analyse eine durchdachte Positionierung jedes Gebäudes in der Nähe der Wege, am Rande bebauter Flächen, an den Südseiten der Hügel. Sie definiert die Architektur des Gebiets von Krivi Put als einfach und funktionell, ohne dekorative Elemente, als wichtigste Materialien gibt sie Stein und Holz an, mit denen die Menschen dieser Gegend umgeben sind. Stellt fest das Wohn- und Wirtschaftsgebäude in einer Wandbreite von 60 cm mit Stein, mit Kalk-Mörtel – *melt* verbunden, gebaut worden sind. Stockwerke und innere Einrichtung variierten und hingen von vielen Faktoren ab. Dachkonstruktionen der Wohn- und Wirtschaftsgebäude sind in der Regel aus Holz und mit zwei Traufen (Satteldach) und mit Schindel – *šimla*. Sie betont das die Architektur die wir heute in Krivi Put vorfinden unterschiedlichen Alters und Typologie ist, aber als eine Konstante bemerkt man die Bedeutsamkeit der Viehunterkunft. Sie erwähnt auch, dass die traditionelle Baukunst von Krivi Put, ein Antwort auf relativ brutale Naturbedingungen und Bedürfnisse der Bunjewatzen, die vor allem als Viehzüchter diese Gegend ansiedelten, was großen Einfluss auf die Lebensweise der Gemeinschaft hat.

Im Einklang damit zeigt dieser Beitrag zwei Grundtypen der Wohnorganisation: Zusammen- und getrenntes Wohnen von Mensch und Vieh. Die Bedeutung des Viehs für die Küstenland Bunjewatzen, kann man auch aus der Tatsache schließen, dass das Vieh und der Mensch gleich große Wohnflächen hatten. Man kann annehmen, dass es zuerst zu einer horizontalen Aufteilung kam, Mensch und Vieh sind im Erdgeschoss nur mit einer Wand getrennt, und später kommt es dann, mit dem Ausbau der zweiten Etage zu einer vertikalen Abgrenzung, das Vieh bleibt im Erdgeschoss und die Menschen wohnen in der oberen Etage. Der Stall, wurde als ein separates Objekt erst Ende 19. und Anfang 20. Jahrhundert gebaut, was man von den gemeißelten Daten an diesen Objekten lesen kann.

In diesem Beitrag werden auch Bauten beschrieben, wie *bajte* (separate Küchen), *šterne* (Wasserzisternen), *trapovi* (Behälter für Vorräte in der Erde) die sich im traditionellen Hof befinden.

Es wird auch erforscht wie gut die traditionelle Baukunst im Gegensatz zum Küstenland gut erhalten blieb. Zum Schluss werden Richtlinien und Modalitäten für den Schutz dieser Architektur gegeben. Durch die traditionelle Baukunst versucht man einen Beitrag zur Identität und Genese der Küstenland Bunjewatzen zu geben.

Folgt eine größere thematische Einheit über traditionelle Wirtschaft. Dieses Kapitel der Autorin Marijeta Rajković besteht aus sechs Beiträgen **Migrationen und das Leben auf der Alm, Viehzucht, Ackerbau, Heuernte, Imkerei, Jagd**. Die Angaben wurden mit Hilfe von Interviews auf dem Gebiet von Krivi Put in

mehreren Feldforschungen im Jahre 2003 bis 2006 gewonnen. Alle Beiträge sind chronologisch geordnet und beziehen sich auf das 20. Jahrhundert, aber die meisten Angaben beziehen sich auf den Zeitraum bis in die siebziger Jahre, da die Einwohner später auswanderten und neue Einkommensquellen fanden.

Während der Erforschung der traditionellen Wirtschaft hat sich das Thema **Almauf- und -abtrieb und das Leben in den Almdörfern** als unvermeidlich aufgedrängt, sowie das Verstehen der traditionellen Lebensweise und Kultur der Bewohner dieser Region. Die Bevölkerung aus der Küstenregion siedelt im Frühling auf 500-700 m Meereshöhe um, auf die Alm an der Küstenseite von Velika Kapela. Gründe ihrer Umsiedlung waren Viehweiden (Kalb- und Schaffsweiden), aber auch Schweinezucht, Ackerbau (ausschließlich mit Hacken), Heuernte, Bienenweide. Im Herbst war Almabtrieb ins Küstenland wo sie bis Frühling lebten. Dieses Gebiet ist spezifisch, weil hier auf größeren Meereshöhen die Bevölkerung schon dauerhaft wohnte, die dann manchmal auch noch höher bis 800-900 m Meereshöhe umziehen. Während des 20. Jahrhunderts sind die Umzüge von Familie zu Familie unterschiedlich gewesen, so dass einige nur bis zur ersten Höhe zogen, einige auf zwei Höhen und einige überhaupt nicht. Man kann bemerken dass aus einigen Almdörfern richtige dauerhafte Dörfer gegründet wurden, sogar mit einer Grundschule. Man bemerkt charakteristische zirkuläre Migrationen wegen der Ausbildung, Einkommensquellen, Religionspraktiken und Beerdigungen. Diese Forschung beschäftigt sich mit allen Lebensbereichen die durch Migrationen beeinflusst wurden. Der Ziel war die „push“ and „pull“ Faktoren der Migrationen, Leben in den Almdörfern (Hütten, Interaktion zwischen Migranten und Einwohnern) darzustellen. Durch diese Arbeit werden symbolische Abgrenzungen zwischen zwei Gesellschaften, bzw. Zwei Strategien der Selbstidentifikation der Migranten und Einwohnern. Es wird eine Inventarliste, die die Angehörige jeder Gruppe, obwohl sie in der gleichen Gegend wohnen als Unterscheidungselemente empfinden. Zum Schluss dieses Kapitels weist die Autorin auf die Rolle der ethnologischen Feldforschung in der Wiederbelebung dieser ziemlich unpopulären Gegend, durch Agrotourismus vor allem durch das Präsentieren der Lebensweise im Almsommer.

Im zweiten Beitrag wird die traditionelle **Viehzucht** dargestellt, die neben dem Ackerbau die Haupteinkommensquelle war. Jede Familie hatte ein bis zwei Kühe, zehn bis zwanzig Schafe, ein paar Hühner, einen Hund und eine Katze. Einige Familien hatten Ochsen und andere Pferde. Der Grund warum die Einen Ochsen und die Anderen Pferde hatten, hing von der zu bebauender Fläche ab, geographischen Eigenschaften des Geländes und finanzieller Lage der Familie ab. Informanten haben unter anderem auch aufgezählt welche Familien Pferde und welche Ochsen hatten. In Krivi Put hatten die Familien Prpić, Pavelić, Krmpotić, Burić, Šojat, Ochsen, und Prpić auch Pferde. In Francikovac, Šojatski Dolac war es gemischt, an Veljun und Mrzi Dol hatten sie mehr Ochsen und in Podbile, Alan, Klaričevac hatten sie Pferde. Einwohner von Krivi Put haben Zugtiere für Ackerarbeiten (Pflügen, Eggen), Transport und für *kirijanje* (das Ziehen der gefällten Äste aus dem Wald) als Einkommensquelle vor allem auf Alan. Wegen spezifischer Lebensweise (Almauf- und -abtrieb) und geographischer Eigenschaften des Geländes hatte die Einwohner des Küstenlandes keine Tragtiere sondern nur Esel und/ oder Maultiere. Esel und Maultiere gab es auch auf Alan, Podbilo, Šojatski Dolac, weniger in Krivi Put, auf Veljun. Die Einwohner von Krivi Put haben sich wegen Armut und ungenügender Anzahl der Tragtiere zusammengetan, um verschiedene Arbeiten leichter zu verrichten. Im Frühling haben sie Ferkel gekauft die sie bis Herbst bzw. November fütterten, als sie geschlachtet wurden um Vorräte für den Winter zu sichern. Die Autorin gibt auch Angaben über Tiernamen, Tierkommandos, beschreibt Stallhaltung und Schweinezucht. Bis ins kleinste Detail wurde auch die Organisation der Viehweide, Hirten, ihre Ausrüstung und ihre Helfer – *slugani* (Kinder von zehn Jahren bis zur Volljährigkeit, die ein Jahr lang in den Familien dienten und meistens das Vieh versorgten) In diesem Beitrag wird ein besonderer Schwerpunkt auf die Beschreibung der Einwohner und Almwirtschaftler, über ihre Zusammenarbeit, sowie Organisation der Viehweiden, Sennbetrieb auf gemeinschaftlicher Ebene (*sprega*) gesetzt. Die Autorin beschreibt auch die heutige Lage der Viehzucht.

Das Thema des dritten Beitrags ist **Ackerbau** und es werden am Anfang Gründe kleiner Äcker erklärt. Familienbesitze waren wegen geographischer (Gebirgs-) Lage, Eigenschaften des Terrains und Erbrechts

und der Stufenwirtschaft (zwei bis drei) zerstreut, manchmal auch zwei, drei, sogar fünf Stunden zu Fuß von einander entfernt. Am meisten verbreitete Pflanzsorten sind Gerste, Hafer, Weizen, Roggen, Dinkel. Die Autorin beschreibt die Vorbereitung der Erde für das Säen und Anpflanzen (düngen, pflügen mit Holz und/oder Eisenpflug), Eggen und dabei auch die Arbeitseinteilung in Männer und Frauenarbeit. Sie beschreibt auch Landwirtschaftliche Geräte: Hacke, Harke, Picke, Schaufel, Heugabel, Pflock, Spaten. In diesem Beitrag erfährt man welche Getreidearten wann und von wem gesät werden, sowie magische Handlungen mit denen die Einwohner von Krivi Put ihre Ernte verbessern versuchen. Ein großer Teil dieses Beitrags bezieht sich auf die Weizenernte wer und wann man erntet (Frauen mit dem Sichel und Männer mit der Sense). Ereignisse während der Ernte, durch die man die Dorfgeselligkeit beobachten kann (Wettbewerb der Schnitterinnen, Lieder, Aushilfe), wie man Stricke macht (für das Binden des Weizens), Aufstapeln von Weizenbündel, und Transport bis zum Haus werden beschrieben. Der Ort (Dreschplatz) wo man das Korn drescht, das Verfahren des Dreschens mit Hilfe von Ochsen und/oder Pferden wird beschrieben. Es werden auch Angaben über Bräuche die mit Weizenernte zu tun haben, Weizenlagerung und Angaben wie und wann es zur Mühle transportiert wird. (Brlog, Prokike, Švica). Die Aufmerksamkeit wurde auch der Meereshöhe geschenkt, die Einfluss auf die Arbeitsorganisation hatte. Im Schlussteil dieses Beitrags handelt vom Gemüseanbau. Von den Gemüsesorten wurden Kartoffeln, *zelje* (Weißkraut) *merlin* (Möhren), *gra* (Bohnen), Rote Bete, Mangold, Gartensalat angepflanzt. Die Gartenarbeit, Das Säen (vor allem von Weißkraut) wird gezeigt. Die Betonung ist aber auf den Kartoffeln und Weißkraut, den zwei wichtigsten Gemüsesorten, weil das andere Gemüse in kleineren Mengen angepflanzt wurde. Der heutige Zustand wird auch gezeigt.

Bei der Feldforschung der traditionellen Landwirtschaft und Migrationen der Einwohner, hat sich das Thema des **Heumähens**, als ein notwendiger Separater Beitrag, wegen seiner großen Rolle im Leben der Einwohner dieser Gegend, wegen langen Wintern (vom Januar bis April), da der Schnee in dieser Gegend einige Meter hoch wurde, war das Vieh den ganzen Winter im Geschlossenen und musste genügend Futter haben. Von diesem Gebiet wurde das Stroh mit Maultieren und/oder Esel ins Küstenland transportiert.

Von der Bedeutung des Heumähens zeugt auch die Tatsache das Männer ihre Saisonarbeiten (in Slawonien und Westeuropa) unterbrachen und bis zu den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts Urlaub nahmen, nach Krivi Put fuhren um Heu zu mähen und genügend Vorräte für den Winter zu lagern. Transkontinentale Migranten z. B. aus den USA oder Kanada, haben oft Hilfe in Form von Geld für das Heumähen geschickt. Es wurden Weiden mit Gras, seltener mit Klee gemäht (ein, zwei, manchmal und mancherorts, sogar dreimal jährlich was von Meereshöhe und klimatischer Bedingungen abhängig war). Wenn die Erde ausgeschöpft wurde und ungenügend Früchte gab, haben sie Gras oder Klee angebaut. Im Beitrag bringt die Autorin Angaben wann gemäht wird, beschreibt die Organisation des Mähens, Versammeln der Männer, ihre Ausrüstung (Art und Senteile wie Walze, Wetzstein) und das Mähen selbst (Lieder, Wettbewerbe zwischen Mähern). Das Mähen hatte Einfluss auf die ganze Familie, die Frauen haben Zuhause das Essen vorbereitet und es oft auf die abgelegene Wiesen gebracht, Mädchen haben das Gras gewendet, Kinder haben in dieser zeit die ganze Versorgung des Viehs übernommen. Dieser Beitrag endet mit ein paar Darstellungen von Strohtrocknung, Transport zu den Häusern, Lagerungen für den Winter in den Ställen und Schobern.

Der fünfte Beitrag der traditionellen Wirtschaft behandelt **Imkerei**. In den Dörfern im Küstenland hatte fast jeder Bauernhof Bienen, auf der Meereshöhe von ungefähr 500 Meter jeder dritte Bauernhof Imkerei, auf 800 Meter kann man Imkerei nur selten vorfinden. Die Gründe dafür sind geographische und klimatische Bedingungen dieses Gebiets (langer Winter), dies waren auch die Gründe für den Transport der Bienenstöcke in die Berge während der Sommermonate (z. B. Transport von zwei Bienenstöcken auf den Rücken der Maultiere und/ oder Esel, oder der Imker trägt sie selbst am Rücken) was sehr detailliert beschrieben wird. Wegen unterschiedlichen Weiden (Wachsen anderer Pflanzenarten auf verschiedenen Meereshöhen) findet man ein paar Honigsorten: Salbei- (*kuš*), Heide (*vrís*), Linden-, Akazien-, Blüten- und Waldhonig. Außer dem Honig haben die Einwohner von Krivi Put auch Produkte wie z. B. Waben

für die Zubereitung von *šerbet* (dem Most sehr ähnliches Getränk), Kerzen gemacht. Die Autorin schreibt auch über die Position und das Äußere der Bienenstöcke (Farben, das Innere, die Decken), Imkereigeräte und Bekleidung. Sie beschreibt auch die Imkerei, besonders das Verstellen der Bienenvölker und die Honigschleuderung. Sie hat auch damit verbundene Volksglaube notiert, wenn z. B. ein abgesondertes Volk ins Hof zurückfindet, bedeutet das Glück, und auch darüber dass der Schädel eines Pferdes neben den Bienenstöcken Glück bringt. Wegen reicher Waldvegetation haben die Einwohner von Krivi Put auch Wildbienen im Wald gefangen. In diesem Beitrag erfährt man auch wie sie nach Hause gebracht und domestiziert wurden. Zum Schluss zeigt dieser Beitrag wie man Bienenkrankheiten behandelte.

Die Bevölkerung hat während des 20. Jahrhunderts meistens nur für ihren eigenen Bedarf Bienen gehalten, nur für ein paar Leute aus dieser Gegend war das eine Einkommensquelle und sie hatten bis zu 200 Bienenstöcke. Man stellte während der Feldforschung fest das Imker aus den näheren urbanen Zentren im Sommer ihre Bienenwagen in die Wildnis fahren, weil sie die ökologische Honigproduktion, dessen Sorten zu natürlichen Heilmitteln zählen entdeckten.

Das Thema des letzten Beitrags dieser thematischen Einheit ist traditionelle und gegenwärtige **Jagt** auf wilde Tiere. Wegen sehr reicher Waldvegetation und –Leben, sowie Tierleben am ihrem Rande hat fast jeder junge während er die Tiere auf der Weide bewachte, versucht einen Ziesel, Vogel oder ein kleineres Tier zu fangen. Erwachsene Männer haben oft gejagt und Fallen für Hasen, Rehe, Hirsche, Dachse, Marder (Baummarder, Steinmarder) Wildschweine, Bären, Wölfe, Luchse aufgestellt. Im Beitrag werden auch Jagdtechniken für jede Tierart: Heranschleichen, Hetzjagd (zu Fuß, auf einem Pferd, oder mit Hunden), Lauern beschrieben Einige Fallen (Schlingen aus Rosshaar, Kastenfallen, Wippenbrettfallen, Gatter, Fangeisen) ihr Einsatz und Verhüllen werden auch beschrieben. Sie besaßen keine Schusswaffen und haben deshalb oft Gruben gegraben um größere Tiere wie Wildschweine zu fangen. Das Tier fiel in die verhüllte Grube und wurde durch senkrechte Zinken getötet. Gründe der Jagt auf verschiedene Tiere werden auch angegeben: Fleischgewinn, Verkauf von Tierfell (vor allem Marder und Füchse), Heilsalben (vom Dachs und Ziesel).

Der Wolf war die größte Gefahr und Schädling dieser Gegend, da er oft Schafsherden angriff. Eine lange Zeit wurde das Töten eines Wolfes besonders gefeiert, er wurde nämlich durch das ganze Dorf und dessen Umgebung getragen, z. B. Nach Krivi Put kamen auch Leute aus Podgorje. Dieser Brauch der keinen Namen hat, wird sehr detailliert beschrieben (Lieder, das Äußere des Wolfes, Geschenke die der tragenden Gruppe gegeben werden) Der Schlussteil zeigt die Lage der zeitgenössischen Jagd im Rahmen des Jagdvereins "Jarebica". Die zeitgenössische Jagd können wir auch als einen Wirtschaftszweig ansehen, in diesem Fall als Jagdtourismus, da Jäger aus Italien massenhaft wegen Vogeljagt anreisen.

Diese Themeneinheit handelt vom **Transport** und besteht aus dem gleichnamigen Beitrag der Autorin Danijela Birt. Transport ist ein wichtiger Bestandteil der traditionellen Lebensweise der Einwohner von Krivi Put und hat auch eine wichtige Rolle beim Ausbau ihrer Identität im Bezug auf die Nachbargemeinschaften gespielt. Auf diese Art und Weise wird das Identifizieren der Bunjewatzen in Bezug auf die Gemeinschaften aus ihrer Umgebung, vor allem in Bezug auf urbane Zentren, durch die materielle Kultur beobachtet. Wichtigste wirtschaftliche Zweige der meisten Bewohner von Krivi Put sind Landwirtschaft und Viehzucht. Viele von ihnen bebauen die Felder für den eigenen Bedarf, man kann heute darüber nicht als einer Haupteinkommensquelle sprechen, weil wir hier nur ältere Bewohner vorfinden. Die Migration der Bevölkerung ist mit der Suche nach einem einfacherem Leben verbunden, ohne Landwirtschaft und somit auch ohne alle ihre Elemente z. B. Transportmittel.

Modernisierung die in diese Gebiete vordrang, verdrängte Haustiere wie Pferde, Ochsen, Esel und Zugvieh. Diese Veränderungen sind in den siebziger Jahren am deutlichsten. Während der Feldforschung auf diesem großen Gebiet, bemerkte man einige Unterschiede wie z. B. das Nutzen nur bestimmter Zugtiere: in Podbilo Pferde, in Veljun Ochsen. Der Grund dafür sind Verschiedene Naturbedingungen.

An Hand gesammelter ethnologischer Angaben versuchte man in diesem Beitrag unterschiedliche Transportarten und ihre Hilfsmittel, die dabei verwendet wurden zeigen, sowie ihren Gebrauch innerhalb

der weiten Gemeinschaft darlegen. Bestimmte Besonderheiten die aufgezeichnet wurden, z. B. Benutzen vierrädriger Wagen, abhängig von Klima- und geographischen Bedingungen. Es wurden Angaben gesammelt die sich auf den Zeitraum vom Anfang des 20. Jahrhunderts bis zur Gegenwart beziehen, die meisten beziehen sich aber auf den Zeitraum von den zwanziger bis den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts, so dass man die Angaben mit der heutigen Lebensweise vergleichen konnte, was auf die Tiefe und Umfang der Veränderungen aufwies, die sich in kurzer Zeit abspielten bzw. in den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts. Die Isolation und finanzielle Möglichkeiten der Einwohner hatten Einfluss auf die Transportmittel.

Im Kapitel *Haustiere als Transportmittel*, außer den Haustieren und ihrer Nutzung im Transport werden auch Gründe der Benutzung unterschiedlicher Tiere in verschiedenen Dörfern angeführt. Im Kapitel *Modernisierung des Transports* werden Angaben über Veränderungen der Transportmittel nach dem Zweiten Weltkrieg gemacht, aber auch noch intensiver in den sechziger Jahren als zum ersten Mal Gummireifen statt Holzrädern benutzt werden. Diese Veränderung führte zum neuen Äußeren und neuer Benennung des Wagens. Heute wird die Bezeichnung *Gumenjak* (Wagen mit Gummireifen) benutzt. In vier weiteren Kapiteln mit den Untertiteln *Wagenteile*, *Wagennutzung*, *Wagenausrüstung* und *Ochsenausrüstung* werden die während der Feldforschung gesammelte Angaben angeführt, die bis ins kleinste Detail das Aussehen der Wagen, unterschiedliche Benutzung und Ausrüstung die mit Pferden oder Ochsen eingespannter Wagen und Transportieren verschiedener Traglast beschrieben werden. Wichtige Einkommensquelle der Einwohner dieser Gegend ist *kirijanje* (Transport gefällter Baumstämme, was im gleichnamigen Kapitel behandelt wird. Im Kapitel *Schlitten und Teile* und wird ein Rückblick auf dessen Benutzung während der Wintermonate für den Transport von Holz und Dünger gegeben. Das letzte Kapitel über den *Saumsattel*, ein besonderes Transportmittel das für das Transportieren mit Eseln, weniger mit Pferden gemacht wurde. Es werden Angaben über Saumsattelteile Benutzung und Art und Weise wie verschiedene Lasten mit dem Saumsattel transportiert werden gegeben.

Die nächst thematische Einheit wird im Kapitel **Wasserversorgung** der Autoren Danijela Birt und Matija Dronjić bearbeitet. Auf dem Gebiet wo diese Feldforschung durchgeführt wurde war das Trinkwasser schon immer ein großes Problem, deshalb spielt die Wasserversorgung in dem Leben der Küstenland Bunjewatzen eine wichtige Rolle, was auch aus der Tatsache das viele verschiedene Vorkehrungen für das Einsammeln des Regenwassers getroffen wurden, deutlich zu sehen ist z. B. Bau verschiedener spezifischer Reservoirs (*šterne*). Im Beitrag sind die Resultate der in zwei Etappen durchgeführten Forschung während des Jahres 2003 und 2004, und Ende 2007 dargestellt. Um Wasser zu holen sind die Leute nicht selten bis zu zwei Stunden zu den an Wasser reichen Orten (z. B. Majorija in Senjsko bilo, Vratnik, Brinje) gelaufen. Die Autoren beschreiben die Transportarten, ein paar charakteristische Typen des Holzgeschirrs (*žbanjica*, *burilo*, *berilac*) ohne die der Transport nicht möglich wäre. das Geschirr wurde in den Nachbarschaften vor allem in Kutarevac gekauft. Die Autoren thematisieren den Bau der Zisternen (*šterne*) in denen das Regenwasser gelagert wurde. Ein solcher Bau war eine große Investition für dessen Realisierung man oft auch nach Amerika auswanderte um ein zusätzliches Einkommen für die Familie zu sichern. Die Unterschied zwischen diesen Zisternen wird gezeigt. Außer Familien Zisternen wurden auch kirchliche gebaut und auch der Staat erkannte in zweiter Hälfte des 20. Jahrhunderts dieses Problem und förderte den Bau staatlicher Zisternen. Weiter wird auch die Nutzung und Instandhaltung der Wasserlöcher für die Viehversorgung während der Sommermonate beschrieben und auch Legenden aus Krivi Put über Brunnen erzählt, die während dieser Forschung loziert und beschrieben wurden und die von den Einwohner griechische Brunnen genannt werden.

Eine besondere thematische Einheit bildet das Kapitel **Handel und Märkte**, der Autorin Tihana Rubić. Dieser Beitrag beginnt mit einer Darlegung der Angaben über Handel, Aktivitäten und Art und Weise wie das Verkaufen und Einkaufen in Krivi Put ausgeübt wurde. Es werden wichtige Handelsaktivitäten auf den Relationen Krivi Put – Senj, Krivi Put – Brinje und Krivi Put – Otočac dargestellt. Märkte

in Brinje und Otočac waren am Anfang des 20. Jahrhunderts zwei wichtigste Handelsplätze des Gebiets von Krivi Put. Man kann bemerken wie sich die Einwohner von Krivi Put auf dem Weg zu den Märkten und auch zu den Lokalitäten wo man verschiedene Dienstleistungen bekam (z. B. die Schmieddienstleistungen in Krivi Put, Vratnik, Prokike, Drežnica, Lučani) immer an gleichen nicht asphaltierten Wegen und Abkürzungen bewegten. Man behandelt auch das Thema Gefahr von den Haiducken, Räubern die oft Händler an diesen Abkürzungswegen geplündert haben. Es werden auch Orte an diesen Wegen erwähnt, wo sich bekanntere Wirtshäuser befanden. Den mittleren Teil dieses Beitrags bildet das Thema Märkte. Neben den Beschreibungen der Wege und Bewegungsrichtungen, wird auch der Angebot an Märkten, während des Handelns benutzte Sprichwörter, der Brauch des Trinkens von *Likov* nach dem abgeschlossenen Geschäft behandelt. Die Autorin beschäftigt sich auch mit der Arbeitsaufteilung nach Geschlecht, z. B. tägliche Viehversorgung und Vieh- und Warenverkauf auf den Märkten waren Männerarbeiten, obwohl am Verkauf nicht selten auch Frauen Teil nahmen (entweder als Hilfskraft der Männer oder allein – z.B. Witwen) Frauen haben nicht selten außerhalb der Märkte gehandelt. Frauen aus Lika haben z. B. Wolle gewoben und Wolldecken – *Biljac* auf den Märkten verkauft, und Frauen aus Krivi Put (*mljekarice* – Milchfrauen genannt) verkauften Milch in Senj. Der Beitrag endet mit der Erkenntnis, dass das Handeln und damit verbundene Kommunikation in den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts nicht mehr auf den Märkten sondern in der Abkaufsstelle in Podbila getrieben wird. Durch die Verbesserung der Infrastruktur zunehmende Anzahl der Automobile und Aufschwung der industriellen Produktion, wird die Mobilität der Einwohner und der früher geringere Zugang zu Waren und Dienstleistungen wird vergrößert. Allmählich schwindet auch das Bedürfnis nach Handarbeit und Dienstleistungen dieser Gegend. Eine sehr wichtige Rolle für die Gegend von Krivi Put, Krasno und Umgebung hatten die erwähnte Schmiedwerkstätten – *kovačije*. Durch den allmählichen Schwund der Pferde- und Ochsenge-spann, als Transportmittel, schwindet auch der Bedarf an diesen Dienstleistungen. Auf diese Weise verschwand eines der traditionellen Gewerbe dieser Gegend, was nur eine der aufgezeichneten intensiveren, mit Handel und Dienstleistungen in Krivi Put in den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts verbundenen Veränderungen darstellt. Gleichzeitig schwindet auch die Nachfrage für z. B. Holzgeschirr aus Kutarevo, will man auf den Märkten billigeres, plastisches und emailliertes in der Industrie produziertes Geschirr kaufen kann. Jedes der erwähnten und bearbeiteten Segmente des Handelns im Zeitraum zwischen den zwei Weltkriegen bis zu den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts, steht für das interessante und abwechslungsreiche traditionelle Leben der Küstenland Bunjewatzen, obwohl der Handel in dieser Gegend nicht die Haupt- oder kontinuierliche Einkommensquelle war. Da in ethnologischer Literatur das Thema Handel und Märkte sehr schlecht vertreten ist, sind Angaben in dieser Monographie nicht nur ein großer Beitrag der Erforschung traditioneller Lebensweise der Küstenland Bunjewatzen, sondern auch Erkenntnisse über dieses Thema allgemein.

POPIS KAZIVAČA

ALAN¹

Atalić, Ivanka, *Garina*, r. Butković, 1921. godine u Alanu
Butković, Anka, *Matićeva*, r. Vukelić, 1922. godine u Rupi
Butković, Ivan, *Gara*, r. 1920. godine u Alanu †
Butković, Gašpar, *Rila*, r. 1941. godine u Alanu
Komadina, Mica, *Marićeva*, r. Tomljanović, 1939. godine u Alanu
Rončević, Marija, *Garina*, r. Butković, 1923. godine u Alanu
Tomljanović, Draga, *Omanić*, r. Tomljanović, 1913. godine u Vrtlini
Tomljanović, Ivan, *Samardija* r. 1944. godine u Zamaliću
Tomljanović, Ivka, *Marićeva*, r. Tomljanović, 1935. godine u Alanu
Tomljanović, Jula, *Marićeva* r. Tomljanović, 1938. godine u Alanu
Tomljanović, Mladen, *Omanić*, r. 1947. godine u Vrtlini
Tomljanović, Milan, *Periša (Mića)*, r. 1927. godine u Zamaliću †
Tomljanović, Tomislav, *Talijan*, r. 1937. godine u Zamaliću
Vukelić, Ivan, *Rokić*, r. 1930. godine u Alanu
Vukelić, Ivica, *Pop*, r. 1937. godine u Rupi †
Vukelić, Milan, *Deviza* r. 1959. godine u Senju

VELJUN PRIMORSKI²

Krmpotić, Ivica, *Šimeta*, r. 1947. godine u Veljunu
Krmpotić, Anka, *Bokulić*, r. Bilen, 1948. godine u Lukovu
Krmpotić, Ante, *Šimunov, Škobac*, r. 1944. godine u Veljunu
Krmpotić, Ivan, *Škobac*, r. 1929. godine u Veljunu
Krmpotić, Ivan, *Bokula*, r. 1948. godine u Veljunu
Krmpotić, Ivan, *Šoparin*, r. 1925. godine u Veljunu †
Krmpotić, Ivanka, *Šimunova*, r. Rupčić, 1948. godine u Švici
Krmpotić, Ivka, *Grabarova*, r. Krmpotić, 1942. godine u Veljunu
Krmpotić, Joso, r. 1942. godine u Veljunu
Krmpotić, Jula, r. Biondić, 1932. godine u Melnici
Krmpotić, Krunoslav, *Econja*, r. 1936. godine u Melnici
Krmpotić, Luka, *Brnde*, r. 1919. godine u Veljunu †
Krmpotić, Mara, *Brndina*, r. Krmpotić, 1922. godine u Milićima
Krmpotić, Marija, *Migec*, r. 1943. godine u Brinju
Krmpotić, Marica, *Migec*, r. Smolčić, 1943. godine u Brinju
Krmpotić, Milan, *Zekonja*, r. 1930. godine u Veljunu
Krmpotić, Milan, *Žutija*, r. 1931. godine u Veljunu
Krmpotić, Nevenka, *Aneličina, Anelica*, r. Krmpotić, 1920. godine u Veljunu

¹ Naselju Alan pripadaju zaselci: Alan, Brina, Butković Dolac, Cigići, Klanac Alanski, Rupa, Vrtlina, Zamalić (Izvor: KORENČIĆ, Mirko (1979): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske*: 603-605).

² Naselju Veljun Primorski pripadaju zaselci: Brezica, Burići, Donji Veljun, Francikovac, Francikovac-Matići, Gornji Veljun, Kuljići, Lopci, Lukci, Marinovići, Milčići, Petrovo, Rončevići, Šabani, Škopci, Veljun Primorski, Zečevi (Izvor: Ibid.).

Krmpotić, Slavka, r. 1926. godine u Veljunu
Prpić, Anton, *Matin*, r. 1926. godine u Veljunu
Prpić, Eleonora, *Lejina, Hela*, r. Krmpotić, 1942. godine u Veljunu
Prpić, Kata, *Čopić*, r. Krmpotić, 1932. godine u Veljunu
Prpić, Marija, *Vinina*, r. Krmpotić, 1928. godine u Veljunu
Prpić, Milan, *Markin*, rođen 1929. godine u Veljunu
Prpić, Milka, *Markina*, r. Krmpotić, 1931. godine u Veljunu
Tomljanović, Jadranka, *Lejina*, r. Prpić, 1965. godine u Senju

KRIVI PUT³

Filipović, Vlade, r. 1934. godine u Krivom Putu
Prpić, Anka, r. Tomljanović, 1944. godine u Gorici
Prpić, Grgo, *Miškec*, r. 1939. godine u Krivom Putu
Prpić, Josip, *Paljak*, r. 1956. godine u Krivom Putu
Prpić, Kata, *Domljanova*, r. Prpić, 1932. godine u Krivom Putu
Prpić, Ljubica, r. 1945. godine u Vrbanji, Banja Luka
Prpić, Milan, *Jonac*, r. 1949. u Krivom Putu
Prpić, Nada, *Terezina, Bojina*, r. Prpić, 1933. godine u Srdarima, S. Brezica
Prpić, Milan, *Terezin*, r. 1930. godine u Brunićima, Krivi Put
Prpić, Miroslav dr. med, *Ropeta*, r. 1963. godine u Krivom Putu
Prpić, Mirko, *Cungo*, r. 1939. godine u Krivom Putu
Prpić, Stjepan, *Stipina (Juda)*, r. 1940. godine u Gorici
Prpić, Tomo, *Marojica*, r. 1929. Lucići
Prpić, Zdenka, r. Pavelić, 1933. godine u Pavelićima
Špalj, Tome, *Cucin*, r. 1928. godine u Matićima
Špalj, Ana, r. Špalj, 1926. godine u Špaljima
Špalj, Ana, r. Tomljanović, 1933. godine u Matićima
Špalj, Anka, *Jukšina*, r. 1933. godine u Špaljima
Špalj, Anton, *Franetov*, živi u Rijeci.
Špalj, Mile, *Kebin*, r. 1917. godine u Špaljima †
Tomljanović, Branko, *Ropeta*, r. 1943. godine u Krivom Putu
Tomljanović, Ivan, *Tole*, r. 1936. godine u Krivom Putu
Tomljanović, Marija, *Maca*, r. Tomljanović, 1935. godine u Krivom Putu
Tomljanović, Mara, *Isanova*, r. Krmpotić, 1945. godine u Veljunu
Tomljanović, Zlatko, *Pešo*, r. 1949. godine u Krivom Putu
Tomljanović, Mila, r. 1945. godine u Špaljima
Tomljanović, Mira *Ropetina*, r. Prpić, 1931. godine u Lukićima
Tomljanović, Mirko, *Sova*, r. 1934. godine u Krivom Putu
Tomljanović, Petar, *Pešo*, r. 1914. godine u Krivom Putu †
Tomljanović, Zlata, *Pešina*, r. 1923. godine u Krivom Putu
Vukelić, Nena, r. 1940. godine u Krivom Putu

³ Naselju Krivi Put pripadaju zaselci: Anići, Gorica Krivoputska, Krivi Put, Longovac, Nikolići, Šošina, Šojatski Dolac, Špalji, Špinići, Zekanovići; (Izvor: Ibid.).

PODBILO⁴

Hotlovec, Katica, r. Prpić, 1925. godine u Matićima
 Filipaš Mirpslava, *Cotina, Buba* r. 1939. godine u Šimerićima, živi u Varaždinu
 Pavelić, Marko, *Mijat(a)*, r. 1917. godine u Žuljevićima
 Prpić, Milan, *Apel*, r. 1960. godine u Matićima
 Prpić, Ruža, *Apel*, r. 1939. godine u Šojatskom Dolcu
 Prpić, Marija, *Coto*, r. Tomljanović, 1931. godine u Podbilu
 Prpić, Milan, *Juda*, r. 1930. godine u Rendulićima
 Prpić, Rudolf, (*Mijat*), *Švorac*, r. 1924. godine u Lucićima
 Šolić, Anka, *Tutanova*, r. Tomljanović, 1932. godine u Sibirju
 Šolić, Petar, *Tutan*, r. 1924. godine u Krivom Putu
 Tomljanović, Ivan, *Blitva, Čona*, r. 1965. godine u Cupićima
 Tomljanović, Jure, *Ban*, r. 1943. godine u Murtićima
 Tomljanović, Gojko, r. 1930. godine u Panjićima
 Tomljanović, Milan, *Markić*, r. 1965. u Žuljevićima
 Tomljanović, Petar, *Jukša*, r. 1935. godine u Matićima
 Tomljanović, Petar, *Šimaica*, r. 1944. godine u Podbilu
 Tomljanović, Pere, *Rambula*, r. 1935. godine u Tomićima
 Tomljanović, Petar, *Čona*, r. 1934. godine u Cupićima †
 Tomljanović, Marija, *Čonina, Tolina*, r. Tomljanović, 1930. godine u Panjićima
 Tomljanović, Marija, *Kikešova, Puljizova*, r. 1930. godine u Tomićima
 Tomljanović, Marin, r. 1980. godine, u Tomljanovićima
 Tomljanović, Marko, *Coto*, r. 1947. godine u Šimerićima
 Tomljanović, Marija, r. Cupić, 1945. godine u Veljunu
 Tomljanović, Milan, *Ivić, Kanada*, r. 1967. godine u Rijeci
 Vukelić, Ivan, *Mikula*, r. 1931. godine u Cupićima

MRZLI DOL⁵

Blažević, Milan, *Ivela, Trečak, Šnajder, Nikolin*, r. 1932. godine u Stanić Brigu †
 Mihelac, Marija, r. Prpić, 1919. godine u Mrzlom Dolu
 Mihelac, Ante, r. 1942. godine u Mrzlom Dolu
 Mihelac, Anton, r. 1914. godine u Mrzlom Dolu
 Pavelić, Anka, *Kuzmanova*, r. Lopac, 1936. godine u Vratniku
 Pavelić, Ika, *Tomina*, r. 1925. godine u Pavićima
 Pavelić, Kata, *Burgija, Medonje*, r. 1933. godine u Judić Gorici
 Pavelić, Milan, *Sikirica*, r. 1943. godine u Pavićima
 Pavelić, Milan, *Vranić*, r. 1931. godine u Pavićima
 Pavelić, Pavla, *Ćirilova*, r. Krmpotić, 1936. godine u Veljunu
 Pavelić, Zdenka, *Vranića*, r. Burić, r. 1931. godine u Burićima
 Prpić, Ana, *Matošova*, r. u Slunju
 Prpić, Anka, Tomljanović, r. 1938. godine u Špaljima

⁴ Naselju Podbilo pripadaju zaselci: Cupići, Matić-Gaj, Murtići, Panjići, Plemići, Podbilo, Simerići, Šolići, Tomići, Žuljevići (Izvor: Ibid.).

⁵ Naselju Mrzli Dol pripadaju zaselci: Katići, Kostići, Lipo Jela, Lučići, Mrzli Dol, Pavelići, Pavići, Rusova Draga, Stanić Breg, Tamburi (Izvor: Ibid.).

Prpić, Ante, *Rus*, r.1949. godine u Rusovoj Dragi
Prpić, Dubravka, r. 1941. godine u Mostaru
Prpić, Ivan, *Kavarica*, r. 1927. godine u Lucićima
Prpić, Josip, *Jurina*, r. 1928. godine u Rusovoj Dragi
Prpić, Ljubica, r. Platiša, 1916. godine u Platišinoj Dragi
Prpić, Marija, *Kavarica*, r. Prpić, 1926. godine u Lucićima
Prpić, Marko, *Rus*, r. 1934. godine u Rusovoj Dragi
Prpić, Milka, r. Klipa, 1936. godine u Plaškom
Prpić, Milan, *Matoš*, r. 1935. godine u Iličićima
Prpić, Mile, *Popić*, r. 1938. godine u Popićima
Prpić, Miroslava, *Rusova*, r. Prpić, u Lucićima
Prpić, Zvonko, *Rus*, r. 1939. u Rusovoj Dragi
Prpić, Tome, *Majorica*, r. 1929. godine u Lucićima
Prpić, Marijan, *Miladino*, r. 1936. godine u Katićima
Tomljanović, Marko, *Rilac*, r. 1935. godine u Katićima
Tomljanović, Draga, *Rilac*, r. Margeta, 1937. godine u Stolcu
Tomljanović, Dragica, r. Tomljanović, 1932. godine u Matić Gaju
Tomljanović, Marko r. 1936. godine u Matić Gaju

BUNICA

Ostović, Mira, *Šare*, *Brzina*, r. Tomljanović, 1937. godine u Bunici
Tomljanović, Milan, *Livak*, r. 1954. u Senju

FRANCIKOVAC

Prpić, Kata, *Čopić*, r. Krmpotić, 1932. godine u Veljunu
Prpić, Marija, *Nikolčina*, r. Tomljanović 1933. godine u Vrataruši
Prpić, Nikola *Lopac*, rođen 1917. godine u Francikovcu
Prpić, Pere, *Nikolčin*, r. 1930. godine u Francikovcu
Šojat, Anka *Colaševa*, r. Butorac, 1948. godine u Dunjevcima, Perušić
Šojat, Milan *Colaš*, r. 1937. godine u Francikovcu
Šojat, Mladen, *Bilin*, r. 1928. godine u Francikovcu

SERDARI⁶

Burić, Kata, r. Grdić, 1930. godine u Rakovici
Pavelić, Ivan, *Jandra*, r. 1932. godine u Serdarima
Pavelić, Zvonko, *Dujela*, r. 1938. godine u Serdarima

ŠOJATSKI DOLAC

Krmpotić, Ivan, r. 1925. godine u Veljunu
Krmpotić, Marija, *Marićeva*, r. Tomljanović, 1919. godine u Šojatskom Dolcu
Šojat, Ana, *Švabina*, r. Krmpotić, 1939. godine u Šojatskom Dolcu

⁶ Stari naziv: Brezica.

Šojat, Ante, *Tine*, r. 1941. godine u Šojatskom Dolcu
Šojat, Francika, *Babić*, r. Šojat, 1922. godine u Šojatskom Dolcu
Šojat, Ivan, *Valin*, r. 1935. godine u Šojatskom Dolcu
Šojat, Mara, *Budić*, r. Prpić, 1931. godine u Judić Gorici
Šojat, Nada, *Valina*, r. 1939. godine u Šojatskom Dolcu
Šojat, Petar, *Budić*, r. 1928. godine u Šojatskom Dolcu
Taboga, Mario, *Balun*, r. 1953. godine u Šojatskom Dolcu

VRATARUŠA

Tomljanović, Ivan, *Rokin*, r. 1940. godine u Vrataruši

ŠUŠANJ

Prpić, Milan, *Brkac*, r. 1928. godine u Šušnju

KOSOVA BULJIMA

Prpić, Nada, *Grga(j)ica*, r. Prpić, 1939. godine u Kosova Buljimi

SV. JELENA

Špalj, Milan, *Škicin*, r. 1937. u Donjim Špaljima

VIROVITICA

Vladimir Prpić *Matić, Jukin*, rođen 1936. godine u Podgorju (druga generacija migranata)
Josip Prpić *Matić, Jukin*, rođen 1967. godine u Podgorju (treća generacija migranata)
Oliver Krmpotić *Vuča*, rođen 1973. godine u Podgorju
Drago Cah, rođen 1952. godine u Podgorju
Vladimir Pavelić *Kuzman*, rođen 1952. godine u Virovitici
Josip Pavelić *Zozan*, živi u Krčevinama (druga generacija migranata)
Jela Pavelić *Zozanova*, živi u Krčevinama (druga generacija migranata)
Željko Tomljanović *Rilac*, rođen 1950. godine u Podgorju (prva generacija migranata)
Dinko Filipović *Vicinov*, rođen 1954. godine u Podgorju (prva generacija migranata)
Ivan Filipović *Vicinov*, r. 1924. godine u Krmpotama (doselio u Viroviticu u ranom djetinjstvu)

O AUTORIMA

BIRT, DANIJELA, prof.

Rođena je 1981. godine u Bjelovaru. 2005. diplomirala je povijest i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tijekom studija od 2001. do 2005. sudjelovala je u projektu dr. sc. Milane Černelić *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*. 2004. sudjeluje u međunarodnom projektu *The Politics and Poetics of Place*. U razdoblju 2005. - 2006. godine bavila se terenskim istraživanjima u sklopu međunarodnoga projekta *KASS - Kinship and Social Security*. Od 2006. zaposlena je kao asistentica na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru. Potkraj 2007. upisala je poslijediplomski doktorski studij etnologije i kulturne antropologije na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Uže područje znanstvenog interesa su teme iz društvenoga života (običaji, obiteljski rituali), zatim vjerovanja i prakse vezane u vještice i magiju kao dio popularnih sustava znanja.

BOGOVIĆ, MILE, mons. dr. sc.

Rođen je u Slunju 1939. godine. Teologiju je studirao u Pazinu i Zagrebu, a crkvenu povijest na Sveučilištu Gregoriana u Rimu gdje je i doktorirao 1971. godine, obranivši tezu "*Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*" (objavljena 1982. i 1993. u Zagrebu).

Bio je profesor crkvene povijesti na Teologiji u Rijeci (1971.-2000.), generalni vikar Riječko-senjske nadbiskupije (1993.-1996.) te upravitelj Sakralne baštine u Senju (1985.-2000.). 1999. godine imenovan je pomoćnim riječko-senjskim biskupom sa sjedištem u Gospiću, a 2000. godine postaje prvi gospičko-senjski biskup.

Organizator je brojnih znanstvenostručnih skupova. Objavio je pet knjiga i devedeset znanstvenih članaka. Područja njegova znanstvena interesa su: povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske (napose onoga dijela koji je ušao u sastav Gospičko-senjske biskupije) i hrvatski glagolizam (hrvatska glagoljska kultura). Za znanstveni rad 1996. godine odlikovan je Redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića, a 1995. godine dobio je Nagradu Grada Senja.

ČERNELIĆ, MILANA, dr. sc. izv.prof.

Rođena je 1954. godine u Osijeku. Maturirala je u gimnaziji u Somboru 1973. godine. Diplomirala je engleski jezik i književnost i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, kada je i izabrana za stručnog suradnika na Odsjeku za etnologiju na istom fakultetu. Obranila je magistarsku radnju s naslovom *Tradicije svatovskih časti, njihovi nazivi i uloge, s osobitim obzirom na pojave i uloge staćela* na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Doktorsku disertaciju s naslovom *Odabrane pojave iz svadbenih običaja bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze* obranila je 1997. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U srpnju 2006. godine izabrana je u znanstvenonastavno zvanje izvanrednog profesora. Od 2002. do 2006. godine bila je voditeljica znanstvenoga projekta "Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca", a od 2008. vodi znanstveni projekt "Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca".

Uže područje njezina znanstvenoga interesa u okviru nacionalne etnologije su pojave iz duhovnoga i društvenoga života (običaji, obitelj – zadruge, problemi etničkih grupa), a u novije vrijeme uloga etnologa u razvoju ruralnoga turizma. Ta su istraživanja napose vezana uz istraživanja identiteta i etnogeneze hrvatske etničke grupe Bunjevci.

ČILAŠ ŠIMPRAGA, ANKICA, dr.sc.

Rođena je 1970. godine u Kninu. Nakon završenoga studija jugoslavenskih jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu radila je na Hrvatskoj radioteleviziji kao lektor, a od rujna 1997. zaposlena je u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu. Magistrirala je 2002. godine s temom *Fonologija ikavskih štokavskih govora između rijeka Krke i Neretve*, a doktorirala 2006. godine obranivši disertaciju pod naslovom *Antroponimija i toponimija Promine*. Radi kao znanstvena suradnica na projektu *Onomastička i etimologijska istraživanja hrvatskoga jezika* te objavljuje znanstvene radove iz onomastike i dijalektologije.

DRONJIĆ, MATIJA

Rođen je 1984. godine u Karlovcu. Apsolvent je arheologije i etnologije s kulturnom antropologijom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Glavno područje njegova istraživačkog interesa predstavlja: narodni život, vjerovanja i običaji dinarskoga područja, te općenito duhovni aspekti materijalne kulture, pučka etimologija i usmena književnost.

LJUBOVIĆ, BLAŽENKA, prof.

Rođena u obitelji Prpić, 1951. godine u Senju. Osnovnu školu završila je u Krivom Putu, gimnaziju u Senju, a studij arheologije i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zadru, čime je stekla zvanje profesora povijesti i arheologije. Nakon dugogodišnjega profesorskoga rada u srednjoj školi od 1997. godine do danas zaposlena je u Gradskom muzeju Senj gdje obnaša dužnost ravnateljice i obavlja poslove višeg kustosa.

U sklopu svoga muzejskoga rada vršila je arheološka istraživanja, konzervatorske i zaštitne radove te pripremila više autorskih i suautorskih izložaba na razne teme. Svoje pisane radove na temu bogate senjske kulturne baštine objavila je u raznim stručnim časopisima i katalozima izložbi. Član je više različitih društava i udruga u kulturi na području grada Senja i šire. Dobitnica je Povelje Grada Senja za poseban doprinos u razvoju muzejsko-galerijske djelatnosti i promidžbu bogate kulturnopovijesne baštine grada Senja.

LJUBOVIĆ, ENVER, prof.

Rođen je 1950. godine u Obrama - Kakanj, Bosna i Hercegovina. U Zadru je završio Filozofski fakultet, grupu povijest i latinski jezik s pregledom rimske književnosti. Trideset godina radi kao gimnazijski profesor latinskog jezika i povijesti, stalno zaposlen u Srednjoj školi dr. Antuna Barca u Crikvenici. Kao vanjski suradnik predaje latinski jezik u Srednjoj školi Pavla Rittera Vitezovića u Senju.

Dugi niz godina bavi epigrafikom, toponomastikom, onomastikom, heraldikom i rodoslovljem obitelji. Iz toga je znanstvenoga područja objavio pet knjiga i više stručnih članaka u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Italiji. Predsjednik je Senjskog književnog ognjišta, udruge koja promiče hrvatski jezik i kulturu i afirmira književno stvaralaštvo u Senju i šire. Stalni je suradnik Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža", s člancima o hrvatskim plemićkim obiteljima. Član je Hrvatskog društva klasičnih filologa te dobitnik Povelje Grada Senja za doprinos u prosvjeti, kulturi i znanosti. Stalno je nastanjen u Senju, gdje živi s obitelji.

RAJKOVIĆ, MARIJETA, prof.

Rođena je 1976. godine u Sisku. Diplomirala je etnologiju i povijest 2003. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 2004. upisuje poslijediplomski doktorski studij etnologije i kulturne antropologije na istom fakultetu i trenutno je apsolvent (izrađuje doktorsku disertaciju). Od 2004. godine zaposlena je kao asistentica/znanstvena novakinja na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropolo-

giju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Središte njena znanstvenog interesa čine: ekonomske migracije, etničke manjine, konstrukcije identiteta i ruralni turizam. Sudjelovala je na dva međunarodna i dva hrvatska znanstvena projekta. Autorica je desetak znanstvenih i stručnih radova.

RUBIĆ, TIHANA, prof.

Rođena je 1978. godine u Zagrebu. U ožujku 2004. godine diplomirala je povijest umjetnosti i etnologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je iste godine upisala i poslijediplomski studij etnologije i kulturne antropologije. Tijekom studija sudjelovala je u terenskim istraživanjima u okviru znanstvenog projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, voditeljice dr. sc. Milane Černelić. Od 2007. godine zaposlena je kao znanstvena novakinja na Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, na znanstvenom projektu *Suvremeni kulturni tijekovi i oblikovanje zajednica i identiteta*, voditeljice dr. sc. Jasne Čapo Žmegač. U sklopu zajedničkog dvogodišnjeg etnomuzikološkog istraživanja proučava glazbu manjinskih etničkih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj, te priprema doktorsku disertaciju. Tajnica je Hrvatskog etnološkog društva (HED) (od 2005.) i suorganizatorica Ljetne škole HED-a (od 2004.), članica Međunarodnog savjeta za tradicijsku glazbu (ICTM), te bivša polaznica i povremena suradnica Centra za ženske studije Zagreb.

ŠARIĆ, MARKO, mr. sc.

Rođen je 1971. godine u Zagrebu. Od 1992. do 1998. pohađao dvopredmetni studij povijesti i poljskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirao 1998. s temom "Društveni odnosi i previranja u sandžaku Lika-Krka u 16. i početkom 17. stoljeća". Od 1998. pohađao poslijediplomski studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i 2005. magistrirao s temom "Dinarski Vlasi između Osmanskog Carstva i Venecije: povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. st.)". Od svibnja 2001. zaposlen je kao znanstveni novak na Zavodu za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Od 2001. do 2007. tajnik je Međunarodnog istraživačkog projekta "Triplex Confinium", a danas suradnik na projektu "Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu". Specijalistički interes usmjeren je na povijest Jugoistočne Europe ("Zapadni Balkan") u ranome novom vijeku (16.-18. st.) s posebnim naglaskom na povijest graničnih društava i kultura u prostoru imperijalnog višegraničja (tzv. "Tromeđa").

ŠARIĆ ŽIC, IVANA, prof.

Rođena je 1973. godine u Zagrebu. 1999. godine diplomirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu; studij povijesti i etnologije. Od 2000. godine zaposlena je u Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci. Stekla je zvanje konzervatora – višeg stručnog savjetnika. 2002. godine upisuje Poslijediplomski znanstveni studij etnologije i kulturne antropologije. Područje njezina znanstvenostručnog interesa čine tradicijska arhitektura i teme iz tradicijskoga gospodarstva (s naglaskom na maslinarstvo i stočarstvo).

IZDAVANJE MONOGRAFIJE OMOGUĆILE SU DONACIJE:

Gradskog muzeja Senj

Gradskog poglavarstva Grada Senja

Ankice i Josipa Šojata

AS inženjeringa

Hrvatskih šuma

Ogranka Matice Hrvatske, Senj

Gospićko senjske biskupije

Nogometnog kluba "Bunjevac"

Turističke zajednice Grada Senja

Senjskog muzejskoga društva

Gradskog komunalnoga društva, Senj

Via-gradnje

Udruženja obrtnika Senj

Restorana "Martina"

Borisa Lopca

Gumi servisa Janušić

Senia pekarne

SENJ

BRINJE

BRINJE

OTOČAC

OTOČAC

SENJ

VRHOVINE

RAB

RAB

DOLIN

Stinica

Ramljani

Turjanski

Čana

Studenci

Buketici

D. KRK

PLAŠKI

Draga-Bašćanska

Baška

PRVIĆ

SV. GRGUR

GOLI OTOK

Supetarska-Druga

Kampor

Banjol

Rt Lun

Smokvica-Krmpotska

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad

Rt Matanova

Rt Sokol

Rt Rebica

Rt Kosača

Rt Plitvac

Rt Stojan

Rt Saramić

Rt Smokova

Rt Sajalo

Rt Frkanj

Donji rt

Rt Lun

Rt Lun

Rt Sv. Mandalena

Rt Glavina

Rt Kijac

Rt Plad